अष्टाङ्गसंग्रहः

इन्दुव्याख्यानसहितः

(उत्तरस्थानात्मकः तृतीयो भागः)

गोश्री महाराजराजधानीभिषक्पदमधितिष्ठता

टि. रुद्रपारशवेन परिशोध्य

प्रकाशितः ॥

१०९९
1924

PRINTED AT

THE MANGALODAYAM PRESS, TRICHUR

उत्तरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

एव पञ्चभि स्थानैस्तन्त्रस्य प्रधानमङ्ग कायाख्य शेषाङ्गन्यपि निर्णीतम् । बालादीना तु सप्ताना सौक्ष्म्यत्तशेपत्वात् सर्वेपामेव निर्णय कर्तुमुत्तराख्य पष्ठ स्थानमारभ्यते । तत्रापि बाले व्यायतस्तोकमनन्तर यतोऽत, प्रथममेव बालचिकित्सा वक्तव्या । तत्र प्रथम बालस्य रोगोद्भवप्रतिषेधोपायप्रदर्शनार्थम ध्याय आरभ्यते । ततोऽरक्षया जाताना रोगाणा प्रतीकारदर्शनार्थैव द्वितीयोऽध्याय ॥

अथातो बालोपचरणीय नामाध्याय व्याख्यास्यामः इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षय ॥

अर्थस्त्वादि पूर्ववद्व्याख्येयमिनिहेत्यादि च। बालोपचरणमधिकृत्य कृतोऽध्यायो बालोपचरणीय न व्याख्यास्याम ॥

अथ खलु जातमात्रमेव बालमुल्बात् सैन्धवसर्पिषा मार्जयेत ॥

अथेत्यानन्तर्ये । खलुशब्द इदानीमर्थे । जातमात्र तत्काल एव बालमुल्वात् वेष्टितो जायते येन गर्भ स उल्बस्तस्मादुल्वात सैन्धवयुक्तेन सर्पिषा मार्जयेच्छोधयेत् ॥

ततोस्यातिमबलमोहज्वरपरीतसर्वगात्रस्य क्रोशितुमपि रुजानुरूपमसमर्थस्यानवस्थिताशेपदेहधातोरसम्भाव्ययौवनाधवस्थस्य क्रकचस्पर्शमिव करवसनशयनससर्ग मन्यमानस्याविकल्पितमङ्गानि विक्षिपतः पुनरिव मरणमनुभवतो लीयमानसज्ञस्यातिसबाधयोनिपुटावपीडितप्राणमत्यानयनाय बलातैलेन परिषेक कुर्यात् । कर्णमूले चाश्मनो संघट्टनम् ॥

ततोऽनन्तरमस्य बालस्यातिसम्बाधेनातिसङ्कटेन योनिपुटेन प्रसूतिकालेऽवपीडिताना प्राणाना प्रत्यानयनाय बलातैलेन शारीरोक्तेन परिषेक कुर्यात् । किम्भूतस्येत्याह् । अतिप्रबलेत्यादि ।

अतिप्रज्वलेन मोहज्वरेण परीतानि समन्ताद्व्याप्तानि सर्वगात्राणि यस्य। जन्ममरणयोर्हि मोहज्वरावेश प्रायुक्त । तथा प्रसूतिक्लेशरुजानुपमाता प्रतिकर्तुं शोधितुमप्रक्षमस्याशक्तस्य । तथा अनवस्थिता अगृहीतस्वरूपा अशेषा दहधातवो यस्य । धातवो वातादिरसादिमूत्राद्य' । तथा असम्भाव्या यौवनाद्यवस्था यस्य । अन्यकरादिसमर्ग च क्रकचस्पर्शमिव मन्यमानस्य । क्रकच करपत्रम् । तथाविकल्पित कृताप्रयुक्त त्वेनैवाङ्गानि निक्षिपत । तथान्यजन्मानि भर णमनुभूय प्रसूतिकाले रुजया पुनरिव मरणमनुभवतो लीयमानसत्त्वस्य मूढचेतनस्य । कर्णमूले कर्णसमीपे चास्य बालस्याश्मनो पाषाणयो सङ्घट्टन परस्पराभिघात कुर्यात् । एतच्च प्रसूतिकालसञ्जातमोहप्रशमार्थम् ॥

यदि वाचेष्ट एव स्यात्तत कृष्णकपालिकया शूर्पेण चैनमभिनिष्पुनीयात् । दक्षिणकर्णमूले च मन्त्रमस्योच्चारयेत् ॥

अङ्गादङ्गात् सभवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदा शतम् ॥
शतायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाभिरक्षतु ॥

अत्रान्तर च यद्यचेष्ट एव स्यात्तत कृष्णया धूमकन्ठेन मृदितमध्यया कपालिकया शूर्पेण चाभिनिस्फुरणाय यतेत । यतोऽतिप्र भावात्स बोधयति । अस्य च बालस्य दक्षिणकर्णमूले अङ्गादङ्गादित्यादि श्लोकद्वय मन्त्रमुच्चारयेत् । मन्त्रव्याख्यानस्य यत् प्रयोजन तत्सुबोधम् ॥

प्रत्यागतप्राणस्य च प्रकृतिभूतस्य नाभिनाडं नाडीभिवन्धनाच्चतुरङ्गुलमूर्ध्वं क्षौमसूत्रेण बध्वा तीक्ष्णेन शस्त्रेण वर्धयेत् । ग्रीवायां चैनमासज्जेत् । नाभिं च कुष्ठतैलेन सेचयेत् ।

तत प्रकृतिभूतस्य स्वस्थस्य च नाडीभिवन्धनान्नाभिनाडस्य यत्र जठरे निबन्धन भवति तस्माच्चतुरङ्गुलादूर्ध्वं क्षौमसूत्रेण बध्वा सूत्रबन्धादूर्ध्वं शस्त्रेण नाभिनाडस्य वर्धन छेदन कुर्यात् । एवमिति छिन्नशिष्ट नाभिनाड बालस्य ग्रीवाया सूत्रेणासज्जयेज्ज्वरत्वपरिहाराय । कुष्ठेन युक्त सिद्ध वा तैल कुष्ठतैल तेन नाभिं सेचयेत ॥

तत क्षीरिवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा तप्ततपनीयरजतनिर्वापणकवोष्णेन कपित्थपत्रकषायेण वा तद्विधेन स्नापयेत् ॥

ततोऽनन्तर त बाल क्षीरिवृक्षाणा वटादीना कषायेण तप्ताना तपनीयरजताना निर्वापणेन तत्र तापोपशमेनोष्णीकृतेन स्नापयेदिति । अथवा सर्वगन्धद्रव्योदकेन तपनीयादितप्तेन । अथवा कपित्थपत्राणा कषायेण तद्विधेनेति तपनीयादिकोष्णेन । तपनीय सुवर्णम् । रजत रूप्यम् ॥

ततोऽस्य सुपरिलिखितनखया सुप्र-

क्षालितोपवानया कार्पासपिचुप्रगुण्ठितया दक्षिणप्रदेशिन्या जिह्वौष्ठकण्ठमनुसुखं मृज्यात् । तालु चोन्नाम्य स्नेहपिचुनोपरिष्टादवगुण्ठयेत् ॥

ततः स्नानादनन्तरमस्य बालस्य सुपरिलिखितनखत्वादियुक्तया दक्षिणकरप्रदेशिन्या जिह्वौष्ठकण्ठं साधु सन्निवेशाय प्रमृज्यात् । सुपरिलिखित पारुष्यादिनाशाय शस्त्रेण कृत्त नखं यस्याः । पूर्वं सुप्रक्षालिता पश्चादुपयातोपगुप्ता सुप्रक्षालितोपवाना । कार्पासमयं पिचु कार्पासखण्ड । तेनावगुण्ठितया मार्दवाय वेष्टितया । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठात् द्वितीया । तथा विधयैव च तथा ताल्वुन्नाम्य स्नेहयुक्तेन कार्पासपिचुनोपरिष्टाच्छिरस्यवगुण्ठयेदाच्छादयेत् ॥

ततश्चैन्द्रीब्राह्मीशङ्खपुष्पीवचाकल्कं मधुघृतोपेत हरेणुमात्रं कुशाग्राभिमन्त्रितं सौवर्णेनाश्वत्थपत्रेण मेधायुर्बलजननं प्राशयेत् । तद्वत् ब्राह्मीनलानन्ताशतावर्यन्यतमचूर्णं वा ॥

अनन्तरमैन्द्र्यादीनां कल्कं हरेणुमात्रमानं मधुघृताभ्यां युक्तं कुशाग्रेण दर्भाग्रेण मेधादिजननेन वैदिकेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं सुवर्णविकारेणाश्वत्थपत्रेण करणेन प्राशयेत् मेधादिजननम् । ऐन्द्री इन्द्राणी । ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला । शङ्खपुष्पी काश्मीरेषु वीरटि । हरेणव सतीना । अश्वत्थपत्राकृतित्वात् सौवर्णमश्वत्थपत्रम् । तद्वदैन्द्र्यादिकल्कविधिनानेन ब्राह्म्यादीनामन्यतमस्य वा चूर्णं प्राशयेत् । अनन्ता दूर्वा ॥

ततः सैन्धवोपहितेन सर्पिषा गर्भोदकानि वामयेत् । तथास्योरःकण्ठविशुद्ध्या लाघवमभिलापश्च जायते ॥

तत प्राशादनन्तरमस्मै सैन्धवेन युक्त सर्पिर्गर्भोदकवमनाय दद्यात् । तथेति वमनेनास्य बालस्योरःकण्ठस्य विशुध्या लाघवादिकं जायते ॥

अथास्य जातकर्म प्राजापत्येन विधिना कुर्यात् । अपि च ॥

अथानन्तरमस्य बालस्य प्राजापत्येन ब्राह्मेण वैदिकेन विधिना जातकर्म कुर्यात् । अपि चेति पद्यसमुच्चये ॥

सिराणां हृदयस्थानां विवृतत्वात् प्रसूतित । तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ॥

स्त्रीणां सूतानां प्रसूतित प्रसवात्तृतीये चतुर्थे वाह्नि स्तन्यं प्रवर्तते । यतस्तदा हृदयस्थाः सिराः सर्वा विवृता भवन्ति गर्भिण्यास्तु संवृताः । यत एवमतो यावत् स्तन्यं तावदयं क्रम ॥

तस्मात् प्रथमेऽह्न्यनन्तामिश्रिते मधुसर्पिषी मन्त्रपूते त्रिकालं प्राशयेत् । द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च ॥

प्रथमेऽह्न्यनन्तया दूर्वया मिश्रितं मधुसर्पिषी । अनन्तामिश्रणं मेधापुष्ट्यादीञ्जनये-

देय वैदिकेन मन्त्रेण पूते अहनि सीन् कालान प्राशयेत् । द्वितीयेऽह्नि लक्ष्मणासिद्ध सर्पिस्त्रि-कालम् । तथैव तृतीये ॥

तत प्राङ्निवारितस्तन्यस्य स्वपाणितलसम्मित सर्पिर्द्विकाल दापयेदनन्तर च स्तन्यमिष्टत ॥

ततोऽनन्तर चतुर्थ स्तन्यपानात् प्राङ्निवारितस्तन्यस्य यत्नेन रक्षितस्तन्यपानस्य द्विकाल प्रातर्मध्याह्ने च स्वपाणितलसम्मित बालस्य करतलमेय सर्पिर्दापयेत् । अनन्तर स्वकाल एवेष्टतो यथेच्छ स्तन्य दापयेत् ॥

अहरहश्चास्य श्रोत्रशृङ्गाटक स्नेहाप्लुतेन प्लोतेन प्रच्छादयेत् ॥

अस्य च बालस्याहरह प्रतिदिन श्रोत्रशृङ्गाटक कर्णपथ स्नेहाप्लुतेन स्नेहमग्नेन प्लोतेन चेलखण्डेन प्रच्छादयेत् ॥

प्राक्शिरस चैन क्षौमनिचये सवेशयेदुच्छीर्षके चास्याभिमन्त्रितमुदकुम्भ स्थापयेत् द्वारपक्षयोश्च ॥

क्षौमाणा वस्त्राणा निचये प्राक्शिरसमन बाल सवेशयेच्च । सवेशन शय्याया स्थापनम् । सुबोधम् । उच्छीर्षक शय्याया शिरोभाग । द्वारपक्षौ द्वारपार्श्वे ॥

आदारीविदारीबदरीखदिरनिम्बपीलुपरूषकशाखाभिरेन वीजयेत् । ताभिश्च समन्ततः सूतिकागार परिवारयेत् । सर्षपातसीकणकणिकाश्चान्तर्बहि' प्रकिरेत् । सायप्रातश्च बलिम् ॥

एन बालमादार्यादीना शाखाभिर्वीजन कारयेत् (नि) आदारी काकदन्ती शाखा खदिरवल्यपि । वीजन व्यजनवातेन पवनम् । ताभिश्चादार्यादिशाखाभि सूतिकागार मम तत' सर्वतोदिक्क परिवारयेत । सूतिकागारस्यान्तर्बहिश्च सर्षपादिकणिका विकिरेद्विक्षिपेत् । साय प्रातश्च बलि भूतोपहारम तर्बहि प्रकिरेत् ॥

व्रणोक्तैश्च गुल्गुल्वादिभिर्धूप कुर्वीत । तथा ब्राह्मणोथर्ववेदविदशाह शान्तिकर्म कुर्यात् । मायूरीं महामायूरीमार्यारत्नकेतुधारिणीं चोभयकाल वाचयेत् ॥

व्रणोक्ता गुल्गुल्वादय' सूत्रस्थाने शस्त्रकर्मविधौ गुल्गुल्वगरुसर्जरसवचागौरसर्षपेत्यादिना पठिता । सुबोधम् । द्वे विद्ये एका लघुमायूरी सप्तशती । द्वितीया महामायूरी चतु सहस्री । आर्याशब्द प्रजावाची । रत्नकेतुनाम्नी विद्या धारिणीति सौगतादीना या प्रसिद्धा ॥

हिङ्गुवचाचातुरुष्करक्षोम्रे पोटलिकामुत्तरदेहल्यामासञ्जेत् । कुमारस्य च सह मात्रा कण्ठे उच्छीर्षके च । तद्वदार्यापर्णशवरीमार्यापराजिता च गोरोचनाभिर्लिखिताम् ॥

पोटलिका प्रसेविका । उत्तरदेहली द्वारशाखयोरुपर्यासक्त काष्ठम । कुमारस्य बालस्य कण्ठे उच्छीर्षके च हिङ्ग्वादिपोऽलिका मासज्जेत् । तन्मातुश्च तथैवेति सहार्थं । आर्यापर्णशबरीविद्याआर्यापराजिता इति मूलमन्त्रेण गोरोचनया भूर्जादपत्रलिखिता तस्य कण्ठे उच्छीर्षके चासज्जेत ॥

द्वारे च देहलीमनुतिर्यङ्मुसलं निधापयेत् । कणकुण्डकतिन्दुकेन्धनाग्निं नक्तं दिवं च जागृयात् । तथानुरक्ताः स्त्रियः सुहृदश्च । महृष्ट्जनसम्पूर्णं च तद्वेश्म कार्यम् ॥

देहलीमनु देहल्यनुसारेण द्वारे तिर्यङ्मुसलं निधापयेत् । देहली द्वारशाखयोराधारकाष्ठम् । यस्य चाग्निः कणादिकमिन्धनं तमग्निं नक्तं दिवं च जागृयात् निर्वाणाद्रक्षेत् । कणः खण्डतण्डुलाः । कण्डकं तण्डुलक्षोदनचूर्णम् । तथानुरक्ताः स्त्रियो जागृयुः सुहृदश्च । सुबोधम् ॥

अथास्य समानवर्णा मध्यमवया शुचिरलोलुपा निभृतानातुरा जीवद्वत्सा वत्सलादक्षिणा ब्रह्मचारिण्यव्यङ्गा बहुक्षीरा शुक्लाचारा दीर्घह्रस्वादिदेहदोषाष्टकरहिता अलम्बोर्ध्वचूचुकातिपीनहीनस्तनदोषमुक्ता युक्तचूचुका धात्री स्यात्तस्या एव स्तन्यं पिबेत् ॥

अथ बालस्य सवर्णत्वादियुक्ता धात्री स्यात् । वर्णो ब्राह्मणादि । मध्यं वयस्तारुण्यादूर्ध्वम् । दारुवाहिं पठति । तरुणी स्यादवत्सला । क्लेशं न सहते वृद्धा स्तन्यं चास्या न पुष्टिकृदिति । लोलुपा आहारपानगृध्नुः । निभृता अव्यग्रा । अनातुरा व्याधिरहिता । वत्सला अपत्यवत्सला । दक्षिणा अनुकूला । ब्रह्मचारिणी निषिद्धपुंसयोगा । अव्यङ्गा सम्पूर्णाङ्गा । आचारस्य शुक्लत्वमनिन्दितत्वम् । अष्टौ देहदोषा अतिदीर्घत्वमतिह्रस्वत्वमतिलोमत्वमलोमत्वमतिशुक्लत्वमतिकृष्णत्वमतिकार्श्यमतिस्थूलत्वं च । अलम्बचूचुका अनूर्ध्वाभिमुखचूचुका च । अतिपीनहीनाभ्यां स्तनदोषाभ्यां मुक्ता । युक्तं प्रमाणानधिकं चूचुकं यस्याः सा तथोक्ता । चूचुकं स्तनाग्रम् । तस्या यथोक्ताया एव धात्र्याः स्तन्यं पिबेत् । एवकारग्रहणमेतद्गुणमिश्रीभावप्रतिषेधाय ॥

तच्चोदकपात्रे दुह्यमानमेकतां यदुदकेन सह गच्छति वक्ष्यमाणदोषरहितं च तच्छुद्धमारोग्यबलजननम् ॥

तच्चेति स्तन्यमुदकपूर्णे पात्रे दुह्यमानमुदकेन सह यदेकतामविभक्तवृत्तित्वं गच्छति । बालामयप्रतिषेधे वक्ष्यमाणैः स्तन्यदोषैः रहितं तच्छुद्धमारोग्यादिजननं च बोद्धव्यम् ॥

अथ धात्री स्नातानुलिप्ता नित्यमहतवासा सुमनाः प्रजास्थापनौषधीं शिरसा बिभ्राणा प्राङ्मुखी स्तनं प्राग्दक्षिणं शीतमीषत्परिस्रुतं पाययेत् ॥

अथेत्यादिना धात्र्या प्रथमं स्तनपानविधानम् । सुमनाः सुचित्ता प्रजास्थापनीया-

न्यौपधानि ऐन्द्रीदूर्वादीनि महाकषायसङ्ग्रहोक्तानि । ईषत्परिस्रुत स्तोकस्रुष्टस्तन्य स्तन बाल धात्री पाययेत ॥

नानास्तन्यस्य ह्यसात्म्यत्वान्नानाविधा व्यापदो भवन्ति । अपरिस्रुते चातिस्तन्यपूर्णस्तनपानेनोरस्लेहनात् कासश्वासज्वरच्छर्दिणां सम्भवः ॥

नानेत्यादिनानेकस्तन्यपानप्रतिषेधप्रयोजनम् । अतिस्तन्यपूर्णस्तनपानेन बालस्योरस्लेहनात् कासादिसम्भवः । उत्क्लेहनं तत्क्लेहस्यान्तर्गमनम् ॥

रूक्षान्नपानकर्शनक्रोधशोकामादिभिः स्तन्यनाशः । स्तन्यजननानि तु मद्यानि शीधुवर्ज्यान्यानूपमांसानि द्रवा स्वाद्वम्ललवणप्रायाश्चाहाराः क्षीरिण्यश्चौषधयः क्षीरपानमनायासः सौमनस्यं च ।

रूक्षान्नपानादिना स्त्रिया स्तन्यनाशो भवति । मद्यादीनि स्तन्यजननानि भवन्ति । सुबोधम् ॥

न तु क्षुधितशोकार्तश्रान्तक्रुद्धप्रदुष्टधातुगर्भिणीविरुद्धाहारभुक्ताना स्तन्यं पाययेन्नाजीर्णौषधं च बालमिति । भवति चात्र ॥

क्षुधितादीनां सम्बन्धि स्तन्यं न पाययेत । यस्य च बालस्य महामन्त्रप्रयुक्तमौषधं न जीर्णं तं निर्दोषमपि स्तन्यं न पाययेत । गतानुगतिका ॥

षष्ठीं निशां विशेषेण कृतरक्षाबलिक्रिया । जागृयुर्बान्धवास्तस्य दधतः परमां मुदम् ॥

यद्यपि सर्वं दशाहं रक्षादिकमुक्तं तथापि विशेषेण षष्ठीं निशां तस्य बालस्य बान्धवाः कृतरक्षाबलिक्रियाः परमं च हर्षं दधतो जागृयुः ॥

दशमे द्वादशे वाह्नि गोत्राचारैः शुभैः शुभे । सुता स्नानोत्सवं कुर्यात् पितापत्यस्य नाम च ॥

ततो दशमे द्वादशे वाहनि शुभे प्रशस्ते शुभैः स्वगोत्राचारैः सुता आत्मनः स्नानोत्सवं कुर्यात् । तदेव च पिता अपत्यस्य नाम कुर्यात् ॥

दिने शततमे वाऽथवा पूर्णे संवत्सरेऽथवा विभ्रतोऽङ्गैर्मनोह्लालरोचनागरुचन्दनम् ॥

अथवा जन्मदिनाच्छततमे दिने एका नाम कुर्यात् । पूर्णे वा संवत्सरे अभ्यायुरीयात् । किम्भूतस्य बालस्येत्याह । तिलकादितिलकानङ्गैर्बिभ्रतो धारयतः । अङ्गा या बाल्य ॥

किम्भूतं नाम इत्याह ॥

पूज्यं त्रिपुरुषानूकमादौ घोषवदक्षरम् । अवृद्धं कृतमूष्मान्तमनरातिप्रतिष्ठितम् ॥
नक्षत्रदेवतायुक्तं तदेव तु न केवलम् । मङ्गल्यमन्तरन्तस्थं न दुष्टं न च तद्धितम् ॥

पूज्यमित्यादि । पूज्यगुरुकृष्टत्वप्रसिध्यां । त्रिपुरुषानूक पितृपितामहप्रपितामहानुकारिकम् । अत ऊर्ध्वं स्वकुल्यानामपि नाम न कार्यम् । तथाविध च नाम कुर्याद्यस्मिन् नाम्नि आदौ घोषवदक्षर वर्णो विद्यते । तत्र वर्गाणा तृतीयचतुर्थाः, अन्तस्था, हकारानुस्वारौ, यमौ तृतीयचतुर्थौ, नासिक्याश्च सप्तकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तश्च । वर्गाणा तृतीया गजडदबा चतुर्था घझढधभा अन्तस्था यरलवा अनुस्वारो नामायोगवाह अनुक्ता एवेह्ययोगवाहा यथा विसर्जनीयजिह्वामूलीयादय तृतीयश्चतुर्थश्च यम यमा उच्चारणएवोपलभ्यन्ते यथा यज्ञशब्दे नासिक्याविशेषः इह नित्यनासिक्या ङ ञ ण न मा । घोषवत्त्वमेवैषां वर्णगुणानामस्माकमुपयोगि । ...रद्ध यस्मिन् नाम्न्यादिवर्णे वृद्धिसञ्ज्ञा न ...ते । वृद्धिरिति सञ्ज्ञा आकारैकारौकारा... कृतमिति कृत्प्रत्ययान्तम् । कृदातिङि... ...वर्जितः प्रत्यय कृत्सञ्ज्ञो भवति । तिम...हिङ्...तास्तिङ , ऊष्मान्त यस्मिन् ...माक्षरमन्ते विद्यते । ऊष्माण शष... ...यच मातृकुल्यानामरातिना प्रतिष्ठित न ...बालस्य नक्षत्रदेवतायुक्तमे । नक्षत्राणा ...भवन्ति । तद्यथा अश्विन्या अश्विनौ । ...यम । कृत्तिकानामग्नि । रोहिण्या प्र...ति मृगशिरसा मृगाङ्क । आर्द्राया रुद्रः । ...वसूनामदितिः । पुष्यस्य बृहस्पति । आ...श्लेषाया सर्पा । मघाना पितर । पूर्वफल्गुनीना भग । उत्तरफल्गुनीनामर्यमा । हस्तस्य मैत्र । चित्रायास्त्वष्टा । स्वात्या वायुः । विशाखाया इन्द्राग्नी । अनूराधाया मैत्र । ज्येष्ठाया इन्द्र । मूलस्य निरृति । पूर्वाषाढाया आप । उत्तराषाढाया विश्वेदेवा । श्रवणस्य विष्णु । धनिष्ठाया वसवः । शतभिषजो वरुण । पूर्वभद्रपदानामजैकपात् । उत्तरभद्रपदानामहिर्बुध्निः । रेवत्या पूषा । एता नक्षत्रदेवता यादृश्यस्ताभिर्युक्त नाम कारयेत् । तदेवेति न केवल तदेव पूर्वोक्तलक्षणमेव किन्तु मङ्गल्यत्वादिविशिष्टमपि । अन्तर्मध्ये अन्तस्था यरलवा यस्मिंस्तत् । न दुष्टमिति दुष्ट नाम न कुर्यात् । न च ताद्धितमिति तद्धित तद्धिताधिकारविहितप्रत्ययान्तम् ॥

क मभि कण र्णम् । सुबोधम् विरलोलु लादक्षि स्वराच लम्बोष्ठ कपूर पिञ्जे

पुसो विसर्जनीयान्त समवर्ण स्त्रियाः पुनः ।
विषमाक्षरमक्रूर विस्पष्टार्थं मनोरमम् ॥
सुखोद्य दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ।

तत्र नामाक्षर विसर्जनीयान्त च पुसो विधेयम् । समाक्षर यस्य नाम्न समसङ्ख्यान्यक्षराणि भवन्ति । स्त्रिया पुनर्नाम तत् कुर्याद्यद्विषमाक्षर विषमसङ्ख्यान्यक्षराणि विद्यन्ते यस्मिंस्तदेवम् । अक्रूर सुस्पष्टार्थं मनोरम च । सुखोद्य यदनायासेन वदितु शक्यते । दीर्घोऽवर्णसयोग अन्ते यस्य । आशीर्वादस्याभिधान विद्यते यस्मिन् तत् । यस्मिन्नभ्युच्चार्यमाणे आशीर्वाद कृतो भवति ॥

तत. प्रकृतिभेदोक्तरूपैरायु परीक्षणम् ।
प्रागुदक्शिरसःकुर्याद् बालस्यज्ञानवान्भिषक्

ततो नाम्नोऽनन्तर प्रकृतिभेदाध्यायोक्तै रूपैर्लक्षणैरायुषो मानस्य परीक्षण कु-

योधयत्त स्नानयान वेश स बालस्य प्राग्रुद-
पाधेरस ॥

स तु इदमिदं कुर्यात् किमित्याह ॥

प्रशस्तवास्तुशरण सज्जोपकरण शुचि ।
निर्वात च प्रवात च वृद्धस्त्रीभिश्च सेवितम् ॥
निर्मत्कुणाखुमशकमतमस्क च शस्यते ।
शुचिधौतोपधानानि निर्बलीनि मृदूनि च ॥
शय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्नैर्धूपितानि च ।

प्रशस्तवास्तुरक्षादियुक्त शरण वेश्म कु-
र्वात । उपकरण यत्किञ्चिदौपयिक वत्सर्व
सज्ज यत्र । निर्वातमेकदेशे एकदेशे प्रवा-
तम । वृद्धस्त्रीभिर्वृद्धवैद्यैश्च सेवितम । शु
च्यादिगुणानि च शय्यादीनि कुर्यात् । उ
पधानमुपशुच्यम् । वलय सङ्कोचा । आस्त-
रण शय्याच्छादनपट । तानि शय्यादीनि र-
क्षोघ्नै सर्षपवचादिभिर्धूपितानि शस्यन्ते ॥

काकोऽविशस्त शस्तश्च धूपने त्रिवृतान्वित ।
वचाज्यकुष्ठश्रीवेष्टसर्षपैर्धूपयेत् सदा ॥

अविशस्तोऽहिंसित स्वय मृत काक
त्रिवृतान्वित सत्रिवृत स धूपने शस्यते । स
दा च वचादिभिर्धूपयेत ॥

बोधयेत् सहसा सुप्त नो न चैन समुत्क्षिपेत् ।
तथाह्यस्य समुत्त्रासो वेगरोधश्च जायते ॥

एन च बाल सुप्त सहसा न बोध-
येत् । न चैन सुप्त शय्यात समुत्क्षिपेत् ।
तथा हि सहसा बोधनेनाक्षेपेण चास्य बालस्य
वेगरोध उत्त्रासश्च जायते ॥

मासिकामलकव्याघ्रबृहतीमूलसन्धवै ॥
लालापनोदकृत्यर्थ मुस्तमन्त परामृशेत् ॥

माक्षिकादिभिर्लिप्ताङ्गुल्याऽन्तर्मुखं बा
लस्य परामृशेत् । यथाहि लालापनुत्तौ कश्चि-
च्च भवति ॥

जीवत्खड्गादिशृङ्गमुत्थसकाञ्चनमान् मणीन्
धारयेदैन्द्र्यादीश्च सर्षपैश्चकारापि ॥
हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात् सततं वचाम्
आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरीं रक्षोभिरक्षणीम् ॥

जीवत. खड्गादेर्गृहीत यच्छृङ्ग तत्रास्थता
निबद्धा ये शुभा मणय तान् बाल धारयेत् ।
ऐन्द्र्यादींश्च दश धारयेत् । तथा जीवकर्षभ-
कावपि । ऐन्द्री ब्राह्मी शतवीर्या सहस्रवीर्या
सुमेधा कन्या शिवाऽरिष्टावाट्यपुष्पी विष्वक्से-
नेति दश । हस्तादिकेन विशेषात् सतत व-
चा धारयेत् । आयुरित्यादि वचाविशेषणम् ॥

स्तन्यदोषात् गदास्तस्य यथोक्त तत् पिबेयतः ।
पीनोऽतिकन्धरास्तम्भ कुर्याद्बालसमूर्ध्वग. ॥
उच्छ्वासरोधानलत्वोऽतिस्तनोजीवितसंशयम्
न गर्भिण्या पिबत् स्तन्य पारिगर्भिकादि तत्

स च बालोऽनन्तरोक्तगुणमेव सदा
स्तन्य पिबेद्यतस्तन्यदोषान् गदा भवन्ति । अ-
तिपीन स्तनो य प्रतिषिद्ध स कन्धरात-
म्भ बालस्य कुर्यात् । ऊर्ध्वगतचूचुक स्त-

नो बालमूर्ध्वाक्ष कुर्यात् । अतिलम्बस्तन उच्छ्वासरोधाज्जीवितसशय कुर्यात् । गर्भिण्या स्तन्य पारिगर्भिक करोति । पारिगर्भिक गर्भिणीस्तन्यपानज बालामये वक्ष्यते ॥

स्तन्याभावे पयश्छाग गव्य वा तद्गुण पिबेत् ।
मूले सिद्धबृहत्याद्यैस्स्थिराभ्या वा सितायुतम् ॥

स्तन्याभावे क्षीरतन्याभावे तद्गुणमिति पूर्वोक्तस्य क्षीस्तन्यस्य सर्वैराकारादिभिर्गुणै सदृशम् । तच्च गव्य छाग वा बृहत्याद्यैर्मूलैर्लघुना पञ्चमूलेन सिद्धम् । स्थिराभ्या वा सिद्धमुभयमपि सितायुतम ॥

चतुर्थे सूतिकागारादग्निस्कन्दपुरोगमान् ।
मासे निष्क्रामयेद्देवान् नमस्कर्तु स्वलङ्कृतम् ॥

त च बाल जन्मनश्चतुर्थे मासे सूतिकागारात् स्वलङ्कृत निष्क्रामयेदग्निस्कन्दपुरोगमान् देवान् नमस्कर्तुम् । करोतिक्रियाकर्मापेक्षया कर्मणि द्वितीया ॥

पञ्चमे मासि पुण्येऽह्नि धरण्यामुपवेशयेत् ।
द्विकिष्कुमात्र लिप्ताया बलिं दत्वा चतुर्दिशम्

ततः पञ्चमे मासे पुण्येऽहनि बाल धरण्यामुपवेशयेत् । किष्कुद्वयमात्रलिप्ताया धरण्या धरणीत्यादिना स्वाहान्तेन मन्त्रेण करणभूतेन चतुर्दिश बलिं दत्वोपवेशयेत् । किष्कुहस्तो न वितस्ति ॥

धरण्यशेषभूतानां माता त्वमसि कामधुक् ।
अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृता ॥
चराचराणा लोकाना प्रतिष्ठास्यव्ययासि च ।
कुमार पाहिमातेव ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
स्वाहेति मन्त्रेणानेन प्रत्यह च ततः परम् ।
साश्रय सावलम्ब च कट्यादीन् मर्दयेदनु ॥

पाठविप्रतिपत्तिनिवृत्तये मन्त्रव्याख्यानम् । हे धरणि अशेषाणा भूताना त्वमसि कामधुज्माता । काम दुह्यत इति कामधुक् । न जीर्यत इत्यजरा त्वमसि । तथा प्रमातुमशक्याप्रमेया । सर्वैश्च भूतैर्नमस्कृता । चरा भूता जङ्गमा अचरा स्थावरास्तेषा सर्वेषा त्वमसि प्रतिष्ठा । न व्येति नाना न गच्छतीत्यव्यया निर्विकारा चैन कुमार पाहि । यथा माता पुत्र पाति । तच्च कुमारपालन भवत्या ब्रह्मानुमन्यताम् । एव प्रथममुपवेशयेत् । तत पर प्रत्यह साश्रय सावलम्ब चोपवेशयेत् । आश्रय आसनम् । अवलम्ब पातरक्षणम् । उपवेशनादनु च बालस्य कट्यूरुजान्वादीन मर्दयेत् ॥

षष्ठेऽन्नप्राशन मासि क्रमात्तच्च प्रयोजयेत् ।
चिरान्निषेव्यमाणोऽन्न बालो नातुर्यमश्नुते ॥
भजेद्यथा यथाचान्न स्तन्य त्याज्य तथा तथा

षष्ठे मास्यन्नप्राशन कुर्यात् । तच्च क्रमेण स्तोकाभ्यासेन प्रयोजयेत् । क्रमादित्यत्रैव हेतु चिरादित्यादि । स च बालो यथा यथा भूयोन्न भजेत्तथा तथापचयेन स्तन्य त्यजेत् ॥

षट्सप्ताष्टममासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ।
कर्णौ हिमागमे विध्येद्धात्र्यङ्कस्थस्य सान्त्वयन् ॥
प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः ।
दक्षिणेन दधत् सूचीं पालीमन्येन पाणिना ॥

तत्र षष्ठादन्यतमे मासे बालस्य नीरुजस्य सतो हिमागमे शीतकालेऽहनि धात्र्यङ्कस्थस्य सान्त्वयन् भिषग्वा विध्येत् । कुमारस्य प्राक् पूर्वं दक्षिणं कर्णं विध्येत्ततो वामम् । योषितः प्राग्वामं विध्येत्ततो दक्षिणम् । यश्च विध्येत् स दक्षिणेन पाणिना सूचीं दधद्विध्येत् । अन्येन वामेन पालीं दधत् । पाली कर्णशष्कुली ॥

कस्मिन् प्रदेशे कर्णं विध्येदत आह ॥

मध्यतः कर्णपीठस्य किञ्चिद् गण्डाश्रयं प्रति ।
जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्म्यवभासिते ॥
धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाङ्किते ।
विध्येद्दैवकृते छिद्रे सकृदेवर्जु लाघवात् ॥
नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः—

मध्यत इत्यादि । कर्णपीठस्य कर्णाधोभागस्य मध्यतो मध्ये किञ्चिच्च गण्डाश्रयमनुसरन् दैवकृते छिद्रे विध्येत् । जरायुमात्रेत्यादि दैवकृतच्छिद्रविशेषणं तत्परिज्ञानहेतु । जरायु सूतकार्मक । तन्मात्रेण तनुना छन्ने रविरश्मिभिरवभासिते आलोकिते तस्मिन्नलक्तकरसेन यावकेनाङ्किते चिह्निते विध्येत् । सूच्यभिघातेन च सकृदेकेनैव वारेण विध्येत् । ऋजु च लाघवाच्च । दैवच्छिद्रादूर्ध्वमुपरि न विध्येत् । पार्श्वत अधश्च न विध्येत् ।

कुत इत्याह ॥

—सिरास्तत्र हि संश्रिताः ।
कालिकामर्मरीरक्तास्तद्व्यधाद्रागरुग्ज्वराः ॥
सशोफदाहसंरम्भमन्यास्तम्भापतानकाः ।
तेषां यथामयं कुर्याद्विभज्याशु चिकित्सितम् ॥
स्थानव्यधान्न रुधिरं न रुग्रागादिसम्भवः ।

सिरा इत्यादि । ऊर्ध्वं कालिका नाम सिरा स्थिता । पार्श्वतो मर्मरी । अधो रक्ता । एता शब्दानुगतार्थाः । नाम्ना एव धाद्रागरुगादयः । तेषां च रागादीनां यथास्वं रोगं विभज्य भेदैर्विकल्प्याशु चिकित्सितं कुर्यात् । स्थानव्यधात् पुना रुधिरादीनामसम्भवः ॥

स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ।
आमतैलेन सिञ्चेच्च बहलां तद्वदारया ॥
विध्येत् पालीं हितभुजः सञ्जातां च स्थवीयसीम् ।
वर्तिं न्यसेत्ततो स्थूलां वर्धयेत शनैः शनैः ॥
स्वेदितोद्वर्तितं कर्णमभ्यक्तं बृंहणैः पुनः ।

व्यधादनन्तरं सूच्यनुस्यूतं मूलभागे लग्नं स्नेहेनाक्तं सूत्रं कर्णे निधापयेत् । अनु च कर्णमामतैलेन सिञ्चेदिति सामान्यम् । विशेष उच्यते । बहला पाली घना तद्वत्सूचीव्यधनप्रकारेणारया विध्येद्धितभुजः सतो बालस्य । एवमुभयथा वेधः । द्विविधेऽपि वेधे व्य-

ह्यात् कर्णे स्थवीयसीं वर्तिं, सुच्छायो । तत ऊर्ध्वं विगतशल्यक्षतं कर्णच्छिद्रं शनैः शनैर्वर्धयेत् । तं च कर्णं स्वेदितोद्वर्तितं सन्तं वर्धयेत् । उद्वर्तनेन स्नेहप्रयोग इष्टः । पुनश्चोद्वर्तनात् बृहणैः स्नेहैरभ्यक्तं सन्तं वर्धयेत् ॥

नाजीर्णे न मलोद्रेके न चात्युष्णेऽपि वर्धयेत् ।
सदा च युञ्ज्यादभ्यङ्गान् कर्णपालीगदोदितान् ॥
पुष्टिनीरुक्त्वजननानिति संवर्धिते दृढे ।
कलधौतावबद्धानि कर्णे रत्नानि निक्षिपेत् ॥

अजीर्णे सति न वर्धयेद्वर्धनाय क्रियां न कुर्यात् । मलोद्रेके दोषोद्रेके सति न वर्धयेत् । अत्युष्णे देशे काले वा न वर्धयेत् । तस्मिंश्च कर्णे वक्ष्यमाणे कर्णपाल्यामयाध्युक्तस्नेहैरभ्यङ्गं कुर्यात् । पुष्ट्याद्यभ्यङ्गविशेषणम् । इत्यनेन प्रकारेण संवर्धिते दृढे च सति कलधौतेन सुवर्णेनावबद्धानि रत्नानि निक्षिपेत् ॥

भिन्द्यादवृद्धौ क्षीणां तु पालीमन्तरपाङ्गतः ।
नैव चापाङ्गयोर्बाह्यां व्यापदः स्युस्ततो ध्रुवाः ॥

क्षीणा यदि कर्णो न वर्धते ततोऽन्तरपाङ्गतः पालीं भिन्द्यात् पुनर्वर्धयेत । अपाङ्गयोर्बाह्या कृकाटिका ततो नैव पालीं भिन्द्यात् । ततो बाह्यपालिच्छेदाद्ध्रुवाः शिरोव्यापदः स्युः ॥

जिह्मसूच्यधवाद्रतिगाढत्वादथवा मलैः ।
जाते महति संरम्भे वर्तिमापनीय तत् ॥

यवैरण्डजटायष्टीमञ्जिष्ठाज्यैः प्रलेपयेत् ।
सुरूढं च पुनर्विध्येत्—

जिह्मसूच्यादिना महति संरम्भे कोपे जाते आशु वर्तिमपनीय यवादिभिः प्रलेपयेत् । तज्जिह्मसूचीविद्धं लेपेन च सुरूढं पुनर्विध्येत ॥

—त्वरया तु विवर्धनात् ॥
छिद्येत पाली शुद्धस्य शुद्धास्रां सन्दधीत ताम् ।
कर्णामयनिषेधोक्तसन्धानविधिना भिषक् ॥

त्वरया विवर्धनात् कदाचित् पाली छिद्येत वा छिन्नां पालीं शुद्धस्य कृतशोधनस्य शुद्धास्रां स्रावितदुष्टरक्तां सन्दधीत । कथमित्याह । कर्णामयनिषेधाध्यायोक्तेन सन्धानविधिना भिषक् सन्दधीत ॥

वर्षे स्वबसतेर्वाह्य कुमारस्य न दर्शयेत् ।
दीपमातपमग्निं च रूपमन्यच्च भासुरम् ॥

वर्षमित्यादि सुबोधम् । दीपादिकमपि न दर्शयेत ॥

अथैनं जातदशनं क्रमशोऽपनयेत् स्तनात् ।
पूर्वोक्तं योजयेत् क्षीरमन्नं च लघुबृंहणम् ॥

अथ वर्षादनन्तरं जातदशनं बालं क्रमशः स्तनादपनयेत् । क्षीरं च पूर्वोक्तमिह च पञ्चमूलशृतं यदुक्तं तद्योजयेदन्नं लघु बृंहणं च ॥

कुर्यादपस्तनं स्नेहसंभ्रान्त्या स्तनलेपनैः ।
बीभत्सैर्यावकासेकैः कृत्रिमक्षतदर्शनैः ॥

अथ च प्रयुज्यमानोऽपस्तनं कुर्यात् । केनेत्याह । स्तने स्नेहसंभ्रान्त्या तथा लेपनैर्बीभत्सैस्तथा यावकासेकेनालक्तकसेकेन स्तने रक्तबुद्धिजनकेन कृत्रिमाणां च सिन्दूरादिकृतानां स्तने क्षतानां व्रणानां दर्शनेन च ॥

प्रियालमज्जमधुकमधुलाजसितोपलैः ।
अपस्तन्यस्य संयोज्यः प्रीणनो मोदकः शिशोः ॥
दीपनो बालबिल्वैलाशर्करालाजसक्तुभिः ।
संग्राही धातकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः ॥

अचिरादपस्तन्यस्य बालस्य प्रियालमज्जादिभिर्मोदकः प्रीणनः संयोज्यः । तथा बालबिल्वादिभिर्दीपनः । धातकीपुष्पादिभिः संग्रहणः ॥

बुभुक्षा चेत् प्रबलतामपस्तन्यस्य गच्छति ।
अत्यग्निर्निर्दिशेत् तस्य विधानं पारिगर्भिकम् ॥

अपस्तन्यस्य च यदि बुभुक्षा प्रबलतां गच्छति तदोऽस्यात्यग्निविधानं पारिगर्भिकं च हितम् । पारिगर्भिको नाम रोगो बालस्य मातुर्गर्भिण्याः स्तन्यं पिबतोऽन्यपिबतोऽपि बालामयप्रतिषेधे वक्ष्यते ॥

अभियुक्तः सदाचारो नातिस्थूलो न लोलुपः ।
कुमारधारः कर्तव्यस्तत्रायो बालचित्तवित् ॥
अधार्मिको दुराचारः स्थूलो निकृष्टगामिनम् ।
करोति लोलुपो बालं घस्मरत्वेन रोगिणम् ॥

अभियुक्तत्वादिगुणयुक्तः कुमारः कुमारधारः कार्यः । सुबोधम् । स च घस्मरत्वेनादनशीलत्वेन हेतुना रोगिणं बालं करोति ॥

रोगांश्चास्य जयेत् सौम्यैर्भेषजैरविषादकैः ।
अन्यत्रात्ययिकाद्व्याधेर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ॥

अस्य च बालस्य सर्वान् रोगान् सौम्यैरेव भेषजैरविषादकैर्जयेत् । कुष्ठादिष्वपि व्याधिषु विषादकं तीक्ष्णं परिहरेदित्यर्थः । बालस्य विरेकं सुतरां त्यजेत् । एतत् किं सर्वत्र नेत्याह । आत्ययिकात् कुष्ठादिव्याधेरन्यत्र । आत्ययिके तु व्याधौ विरेचनं योज्यमेव । बालस्य च तीक्ष्णं विरेकं परिहरेदित्यर्थः ॥

त्रासयेन्नाविधेयं च त्रस्तं गृह्णन्ति हि ग्रहाः ।
*वस्त्रपातात् परस्पर्शात् पालयेल्लङ्घनाच्च तम् ॥

अविधेयं च बालं त्रासयेन्नापि तु सौम्येन विधेयं कुर्यात् । यतस्त्रस्तं बालं स्कन्दादयो ग्रहा गृह्णन्ति । वस्त्रपातादिकाच्चैनं बालं पालयेत् । वस्त्रपातो मुखादिषु वस्त्रपतनम् ॥

क्रीडाभूमिः समा कार्या निःशस्त्रोपलशर्करा ।
वेल्लोषणकणाम्भोभिः सिक्ता निम्बोदकेन वा ॥
जातुषं घोषवच्चित्रमत्रासं रमणं बृहत् ।
अतीक्ष्णाग्रं गवाश्वादिमङ्गल्यमथ वा फलम् ॥

---

*वस्त्रपातादिति च पाठः ।

बालस्य क्रीडाभूमिर्निम्नोन्नतरहिता श स्त्रादिविवर्जिता च कार्या । सुबोधम् ॥

शक्तिमन्त यथावर्णं विद्यामध्यापयेत्ततः ।
अनुशिष्यात् सदा चैनं धर्माय विनयाय च॥
यथा नेन्द्रियदुष्टाश्वैर्ह्रियते यौवनागमे ।

ततोऽनन्तर विद्याग्रहणशक्तिमन्त बाल विद्यामध्यापयेत् । एन च बाल धर्मार्थ विनयार्थ च सदानुशिष्याच्छिक्षयेत् । यथा बालुशिष्यायथा दुष्टैरविधेयैरिन्द्रियैरेवाश्वैर्यौवनागमे न ह्रियते न परतन्त्रीक्रियते ॥

अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानं प्रत्यह च समाचरेत् ।
सहदेवास्थिराकौन्तीकुमुदोत्पलचन्दनैः ॥
बृहतीफलतक्कारीतपंपाकुष्ठैस्तथैः ।
अश्वगन्धाबलैरण्डतिलापामार्गतण्डुलैः ॥
सात्मगुप्ताफलैस्तैल सात्क्षीरं विपाचितम् ।
रक्षोघ्नः पुष्टिदोऽभ्यङ्गस्तद्वदुद्वर्तनं च तैः ॥
दधिमाक्षिकसंयुक्तैस्त्रिगुणीकृतचिक्कसैः ।

बालस्य चाभ्यङ्गादिक प्रत्यह समाचरेत । सहदेवादिभिरनाश्रीरयुक्त तैल पाचित रक्षोघ्नत्वादिगुणोऽभ्यङ्गो भवति । सहदेवा बला । स्थिरा शालपर्णी । कौन्ती हरेणुका । बृहत्या फल यथोक्तम् । तै सहदेवादिभिरुद्वर्तन तद्वदिति रक्षोघ्न पुष्टिकृच । त्रिगुणैः सहदेवादिभिरुद्वर्तनमित्याह । दधिमाक्षिकयुक्तैस्त्रिगुणीकृतचिक्कसैश्च । ईषत् भृष्टाना यवाना चूर्णं चिक्कसम् ॥

मूर्वामूलद्विरजनीयवैश्चोद्वर्तनं हितम् ।
कुलत्थचूर्णमेक वा वाजिगन्धारजोऽपि वा ॥
स्नाने सर्वौषधीकल्को जीवनीयाम्बु चेष्यते ।

मूर्वादिभिर्द्वितीयमुद्वर्तनम् । अथवैक केवलमेव कुलत्थचूर्णमुद्वर्तनम् । वाजिगन्धाया अश्वगन्धाया रजश्चूर्ण वा केवलम् । बालस्य च स्नाने प्रसिद्धाना सर्वौषधीना कल्क इष्यते जीवनीयशृत जल च ॥

आरग्वधादिनिर्यूहे शृतं शीतवसन्तयोः ।
वरसकादिमतीवापं कुमारं प्राशयेत् घृतम् ॥

शीतवसन्तयोश्चारग्वधादिगणक्वाथे वरसकादिप्रतीवाप घृत शृत प्राशयेत् ॥

ग्रीष्मे वातातपक्लेदैर्बालः क्षाम्यत्यतो हिमम् ।
प्रातरेव पिबेद्दुग्धं जीवनीयगणे शृतम् ।
सिताघृताढ्यान् सक्तूंश्च लिह्यात्स्वेव पीतकम्॥

ग्रीष्मे च वातादिभिर्बालो यत क्षाम्यत्यतो जीवनीयगणे शृत दुग्ध प्रातरेव पिबेत् । सितया घृतेन चाढ्यान् सक्तून् लिह्यात् । पीतक न त्वेव पिबेदिति मन्यते । पीतकं मन्थः ॥

नात्यम्बुपायी लिह्याद्वा घृतमात्म्यो घृतं शृतम्
काकोलीशर्करामेदातुकायष्ट्यादजीरकैः ॥
कुटजदेन मूर्धानं लिम्पेदन्यैश्च शीतलैः ।

अथवा ग्रीष्मे यो घृतसात्म्यो बालः सोऽत्यम्बुपानं परिहरन् काकोल्यादिभिर्जीवका-

न्ते शृत घृत लिह्यात् । बालस्य च मूर्धा-न घीय कुटघटेन पृथेन लिम्पेत् । अन्यैश्च शीतलैश्चन्दनादिभि ॥

राज्ञासरलवर्षाभूहिङ्गुसैन्धवदारुभि ।
सर्पिर्विदार्यादिजले साधित लेहयेच्छिशुम् ॥

विदार्यादिभि क्वाथे राज्ञादिभिर्घृत सा-धित शिशु लेहयेत् । सरल पीडाख्यम । वर्षाभू पुनर्नवा ।

प्रपौण्डरीक मधुक मूध्यपर्ण्यौ दुरालभा ।
प्रियालमज्जाकाकोलीविदारीस्वादुफलामृता ॥
द्राक्षाजमृङ्गी दुर्गाखा क्षीरशुक्ला हयाह्वया ।
भृङ्गीमधूकककुसुमर्मदर्षभकजीवकम् ॥
एभि क्षीरघृत सिद्ध लिह्यात् बालो घनात्यये।

क्षीरोद्भव घृत प्रपौण्डरीकादिभिः सि-द्ध घनात्यये शरदि बालो लिह्यात । दुग्धिका क्षीरिका । क्षीरशुक्ला क्षीरकाकोली । हया ह्वया अश्वगन्धा ॥

ब्राह्मीसिद्धार्थकवचाशारिवाकुष्ठसैन्धवैः ॥
सकणः साधित पीत वाङ्मेधास्मृतिकृत् घृतम् ।
आयुष्य पाप्मरक्षोघ्न भूतोन्मादनिवर्हणम् ।

ब्राह्म्यादिभि कणान्वै साधित घृत पीत बालस्य वागादिकृत । मवत्यायुष्यादि गुण च ॥

त्रिफला लक्ष्मणानन्ता समङ्गा शारिवा वचा
ब्राह्मी पाठा द्विबृहती द्विस्थिरा द्विपुनर्नवम् ॥

सहदेवा रवेर्दंष्ट्री पयस्या गिरिकर्णिका ।
तोयकुम्भे पचेदेतत् पलाश पाददोषितम् ॥
तेन कौन्तीवचाकुष्ठकृष्णासर्पपसैन्धवैः ।
नीरक्तसरूपवत्साया सयुक्त पयसा च गोः॥
पुष्ययोगे घृतप्रस्थ सहेमशकल शृतम् ।
पानाभ्यञ्जनतो मेधास्मृत्यायु पुष्टिवृद्धिदम्॥
रक्षोघ्न च विषघ्न च सारस्वतमिद घृतम् ।

त्रिफलादीना गिरिकर्णिकान्ताना पला-शाना जलकुम्भे पाददोषिते क्वाथे कौन्त्यादि-भि सह घृत नीरक्तत्वादिगुणयुक्ताया गो-पयसा सह पुष्ययोगे प्रस्थमित घृत पचेत् । सहेमशकल तनुभि सुवर्णखण्डै सह । तत् घृत पानादिना मेधादिद रक्षोघ्नादिगुण च । तत्त घृत नाम्ना सारस्वतम । लक्ष्मणा पुत्र-जननी । अन न्त दूर्वा । रवेर्वल्यादित्यवल्ली । पयस्या क्षीरिका । कुम्भ द्वादशाधिकपञ्च-शतपलानि ॥

लीढ वा सघृतक्षौद्र वचाहेमरजोऽल्पशः ।
सवत्सर पर मेध्य रक्षोघ्न वाग्विवर्धनम् ॥

वचा हेमरज समघृतक्षौद्र सवत्सर लीढ पर मेध्यादिगुणम । हेम सुवर्णम ॥

वयस्या पिप्पली कुष्ठ हरिद्रा शारिवा वचा ।
मांसी कैडर्यमित्येतच्चूर्ण ब्राह्मीरज समम् ॥
लीढ्वाज्येन शिशुर्वर्ष भवत्यपलितोऽव्ययः ।
बलवान् श्रुतसम्पन्न शतायु स्थिरयौवनः ॥
प्रातः प्रातरिम लेह धात्री चास्यावलेहयेत् ।

वयस्थादीना चूर्णं ब्राह्मीचूर्णेन सममा त्रेन वर्षं लीढ्वा शिशुरपलितत्वादिगुणो भवति । इम च वयस्थादिकमस्य बालस्य घात्रीमपि वैद्योऽवलेहयेत् ॥

ब्राह्मीनयोजयेद्दूर्वा मूर्वा ब्रह्मसुवर्चलाम् ।
लक्ष्मणां श्वेतकारीमव्यण्डां गौरसर्षपाम् ॥
सहस्रवीर्यां फलिनीं पक्व च बृहतीफलम् ।
रोहिष चेत्यमीमाशाः पृथग्द्वादश कीर्तिता ॥
महताप्युपयोक्तव्या नरेण नियतात्मना ।

ब्राह्मीवद्दूर्वादीनपि पृथग्योजयेत् । ब्राह्मीवदित्यनेनैतत् प्रदर्शितम् । यद्वयस्थादीना चूर्णं तत् ब्राह्मीपरिहारेण दूर्वादीनाम न्यतमस्य चूर्णेन युक्त लेह्यमिति । तत्कार्यमिमव्याख्या । (नि) अव्यण्डेक्षुरकस्तैलकण्टकः कोकिलाक्षक । लक्ष्मणा पुत्रजननी श्वेतकारी तुन्ठदा तथा । सहस्रवीर्या शतावरी । फलिनी प्रियङ्गुका । रोहिष भूतिकम् । एते ब्राह्मीप्राशन सह दूर्वादिभि पृथग्द्वादश प्राशा । एते च केवल बालेन न याव न्महतापि नरेणोपयोक्तव्याः नियतात्मना नियतेन्द्रियेण ॥

नित्य मृद्भक्षणाद्रक्षेत्तया स्युर्नियत गदाः ॥
पाण्डुत्वक्षयथुश्वासकासातीसारजन्तवः ।
छर्दिमूर्छाग्निसदनस्तन्यद्वेषाङ्गरुग्भ्रमा ॥

बाल च मृद्भक्षणान्नित्य रक्षेत् । तथा हि मृदा नियतमवश्य गदा स्यु. । के त इत्याह पाण्डुत्वेत्यादि । जन्तव क्रिमय ॥

भक्षयेद्दन्तपवनं नास्थिरद्विजबन्धन. ।
तस्य तत्घट्टनात् क्रुद्धः कुर्याद्दन्तामयान्मरुत् ॥

स च बालो यावदस्थिरद्विजबन्धनो न भवेत्तावद्दन्तपवनं न भक्षयेत् । सुबोधम् । तस्यैवास्थिरद्विजबन्धनस्य । तत्घट्टनात् क्रुद्धो वायुर्दन्तामयान् कुर्यात ॥

अध्यायोक्तानां विधीनां प्रयोजनमाचिख्यासुरिदमाह ॥

शूरैरायुधिभिर्गुप्तमधृष्य नगर परैः ॥
यथा शिशोर्वपुस्तद्वद्यथोक्तैर्विधिभिर्ग्रहैः ।

इत्युत्तरे बालोपचरणीयो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥

शूरैरित्यादि । शूरैरायुधपाणिभिर्गुप्त नगर यथा परैः शत्रुभिरधृष्य धर्षयितुमशक्य तथा यथोक्तैर्विधिभिर्गुप्त रक्षित ग्रहै स्कन्दादिभिरधृष्यमिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां उत्तरे प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

पूर्वेऽध्याये रोगोत्पत्तिरक्षार्थं बालस्योपचारमुक्त्वा इदानीमरक्षणजातानामयानां चिकित्सां च प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो बालामयप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि पूर्ववत् । बालानामामयस्य प्रतिषेधश्चिकित्सा योऽस्मिन्नुच्यते इति बालामयप्रतिषेधः ॥

त्रिविधो हि बालः प्रागुक्तस्तत्र क्षीरपस्य क्षीरमदुष्टं प्रयुञ्जीत । अन्नादस्य हितमन्नम् । उभयवृत्तेरुभयम् ॥

प्राक् बालोपचरणीयेऽध्याये त्रिविधः क्षीरान्नोभयवृत्तित्वेन बाल उक्तः । सुबोधम् । दुष्टं क्षीरं वक्ष्यमाणलक्षणं भवति । अहितमत्र सूत्रे प्रदर्शितं क्षीरं दुष्टमित्यत्र हेतुः ॥

क्षीरं हि यथोक्तैर्दोषप्रकोपनैराहारविहारैर्धात्र्या व्यापन्नं विविधामयोदयाय बालस्य प्रकल्पते ॥

क्षीरं धात्र्या व्यापन्नं तदुपयोगिनो बालस्य विविधानामामयानामुदयाय प्रकल्पते । केन व्यापन्नमित्याह । यथोक्तैः सूत्रे प्रदर्शितैराहारविहारैश्च ॥

तत्र श्यावारुणवर्णं तिक्तकषायानुरसं विशदं रूक्षमलक्ष्यगन्धं फेनिलमतृप्तिकरं माध्मानमूत्रवर्चोविबन्धकृत् कर्शनमप्सु विसर्पति विच्छिन्नं च प्लवते वातदुष्टम् ॥

तत्र वातदुष्टं श्यावादिलक्षणम् । तिक्तकषायावनुरसौ यस्य तत् अनुरसकथनं माधुर्यस्य प्रधानस्निग्धत्वात् । अलक्ष्यगन्धमव्यक्तगन्धम् । अप्सु विसर्पति व्यप्नोति । अप्सु च विच्छिन्नं सत् प्लवते ॥

कृष्णनीलताम्रावभासं तिक्ताम्लकटुकानुरसं कुणपरुधिरगन्धि भृशोष्णमप्सु पीतराजिमद्विदाहकरं च पित्तदुष्टम् ॥

कृष्णादिलक्षणं पित्तदुष्टम् । कुणपं क्लिन्नम् ॥

अत्यर्थशुक्लमधुरं लवणानुरसं घृततैलवसामज्जगन्धि पिच्छिलं बहलं तन्तुमत् गुरु सलिलेऽवसीदति निद्राबहुलं च श्लेष्मदुष्टम् ॥

अत्यर्थशुक्लादिलक्षणं श्लेष्मदुष्टम् । बहलं घनम् । निद्राबहुलमुपयोगिनः ॥

तदुपयुज्यमानं यथास्वलिङ्गान् व्याधीनभिनिर्वर्तयति ॥

तदिति वातादिदुष्टं क्षीरं यथास्वलिङ्गान् व्याधीनुपजनयति । लिङ्गं लक्षणम् । वातेन दुष्टं क्षीरं वातलिङ्गान् व्याधीनभिवर्धयति । पित्तदुष्टं पित्तलिङ्गानेव कफेऽपीति यथास्वशब्दार्थः ॥

स च यं प्रदेशमभीक्ष्णं स्पृशति स्पर्शं च न क्षमते तत्र रुजमुपलक्षयेत् ॥

स इति बालः यं शरीरप्रदेशमभीक्ष्णं पौनःपुन्येन स्पृशति अन्यस्पर्शनं च न क्षमते न सहते तत्रास्य रुजं भिषगुपलक्षयेत् ॥

निमीलिताक्षतया मूर्ध्नि रुजम् । जिह्वोष्ठदशश्वासमुष्टिबन्धोर्ध्वेक्षणैर्हृदये । विण्मूत्रच्छर्द्याध्मानान्त्रकूजनस्तनदशवेष्टनपृष्ठविनमनजठरोन्नमनैर्जठरे । मूत्रसङ्गतृण्मूर्च्छोलासादिग्वीक्षणखल्लीहस्तपादस्तम्भकुब्जीभवनकेशलुञ्चनैर्वस्तौ गुह्ये च सर्वत्र च स्वभावातिरिक्तरोदनेन मुखविकूणनेन च ॥

निमीलिताक्षतयास्य बालस्य मूर्ध्नि शिरसि रुजमुपलक्षयेत् । जिह्वादशादिभिरूर्ध्वनिरीक्षणान्तैर्हृदये रुजमुपलक्षयेत् । दशो दशनम् । विण्मूत्रसङ्गादिभिर्जठरे । स्तने दशनं स्तनदशः । वेष्टनमङ्गमोटानिका । मूत्रसङ्गादिभिर्वस्तौ गुह्ये च रुजमुपलक्षयेत् । स्वभावादतिरिक्तरोदनादि सर्वस्मिन् प्रदेशे रुजाया सामान्यलक्षणम् ॥

अथ यथामयं यथादोषं च धात्र्याः शमनशोधनानि प्रयुञ्जीत ॥

अथेत्यादिना चिकित्सा । बालामयप्रतिषेधेषु धात्र्याः शमनानि शोधनानि च यथोपयोगं युञ्जीत । यथारोगमिति रोग रोगस्वभावानतिक्रमेण । यथादोषमिति तद्धेतुवाताद्यनतिक्रमेण ॥

तत्र वातदूषिते स्तन्ये देवदारुसरलकटुरोहिणीवचाकुष्ठपाठाभार्ङ्गीमागधिकाटृश्चिकालीचित्रकाजमोदशुण्ठीमरीचानां क्वाथं दशमूलक्वाथं वा त्रिरात्रं पाययित्वा वातव्याधिविहितानां सर्पिषामन्यतमं निगदमदिरानुपानं दद्याद्वातहरद्रव्यसिद्धं वा । ततः स्निग्धां मृदु विरेच्य वस्तिकर्मणोपचरेत् । वातघ्नैश्चाभ्यङ्गस्वेदोपदेहोन्मर्दनैः । सरलरास्नाजमोदादेवदारुचूर्णं सर्पिषा बालमवलेहयेत् । एवंविधैरेव च विपक्वं सशर्करं सर्पिः ॥

तत्रेति निर्धारणे । वातदूषिते स्तन्ये धात्रीं देवदार्वादिक्वाथं दशमूलक्वाथं वा त्रिरात्रं पाययेत् । ततोऽनन्तरं वातव्याधिविहितानां सर्पिषामन्यतमं शोधनादिगणोक्तवातहरद्रव्यसिद्धं वा सर्पिर्मदिरानुपानं दद्यात् । निगदं निर्दोषम् । एवं स्निग्धां धात्रीं मृदु विरेच्य वस्तिकर्मणा यथाप्राप्तेनोपाचरेत् । वातप्रद्रव्यकृतत्वाच्च वातघ्नैरभ्यङ्गादिभिरुपाचरेत् । तत्र च वातदूषिते सरलादिचूर्णं सर्पिषा वैद्यो बालमवलेहयेत् । एवंविधैः पक्वं सिद्धं सर्पिः सशर्करम् ॥

अपि च । तिक्तानुरसं स्तन्यं मुद्गपाठापटोलपलाशाभ्यां काकोलीयुगलेन च शोधयेत् । प्रियङ्गुधातकीपुष्पपद्मकदेवदारुक्षौद्रैर्वा । कषायानुरसं हिङ्गुसैन्धववता घृतेन । फेनिलं विच्छिन्नं प्लवमानं च बिल्वाग्निमन्थभृतेन पयसा हविषा च । पृश्निपर्णीकाकोलीबृहत्यवल्गुजफलैर्वा ॥

अपि चेति समुच्चये । तिक्तानुरसं स्तन्यं मुद्गादिभिः प्रियङ्ग्वादिभिर्वा शोधयेत् । कषायानुरसं तु हिङ्गुसैन्धवयुक्तेन घृतेन शोधयेत् । फेनिलं विच्छिन्नं प्लवमानं च बिल्वादिभृ-

तेन पयसा हविषा च शोधयेत् । वमयमप्युभयेन । सूप्यपर्ण्यादिभिर्वैतदुभय शोधयेत् । इति वातदुष्टे ॥

पित्तेऽमृतापटोलपत्रशारिवाशतावरीनिम्बचन्दनक्वाथ धात्री बालश्च पिबेत् । त्रिफलाभूनिम्बकटुकामुस्ताक्वाथ वा । जीवकर्षभकर्द्धिकाकोलीमधुककटफलकर्कटमृद्वीकाक्वाथ वा । सक्षौद्र पटोलादि पद्मकादि वा । शारिवादि न्यग्रोधादि वा । एभिरेव च द्रव्यै सर्पीषि पित्तघ्नानि च विरेचनानि शीताश्चाभ्यङ्गप्रदेहसेकान् कुर्यात् ॥

पित्ते पित्तदुष्टे स्तन्ये अमृतादीना क्वाथ धात्री पिबेत् बालश्च । त्रिफलादिक्वाथ वा तौ पिबेताम् । जीवकादिक्वाथ वा । पटोलाद्यन्यतमक्वाथ सक्षौद्र तौ पिबेताम् । एभिरेव च यथायोग पृथक्क्वाथो कैर्द्रव्यै सर्पीषि कुर्यात् । कल्पोक्तानि पित्तहन्तॄणि विरेचनानि च । शीताश्चाभ्यङ्गादींश्च ॥

अपि च । ताम्रावभास पयो हृदयमुद्वेष्टयति । तन्मियङ्गुमुस्ताशारल्लोवूध्रे शोधयेत । अम्लानुरसमम्लपित्तकरम् । तत् द्राक्षामधुकपयस्याश्रीपर्णीभि । कटुकानुरस छर्द्यतीसारकासश्वासकरम् । तत् काकोलीविदारीभ्यां मधुपर्ण्या च । भृशोष्णमामदाहज्वरकर विरेचन च तच्चन्दनोत्पलकमलै ॥

अपि चति समुच्चये । ताम्रावभासगुण स्तन्य बालस्य हृदयोद्वेष्टन करोति । तत क्षीर प्रियङ्ग्वादिभिर्निर्दोष कुर्यात् । अम्लानुरस स्तन्य बालस्याम्लपित्तकर भवति । तत क्षीर द्राक्षादिभि शोधयेत् । कटुकानुरस स्तन्य छर्द्यादिकर भवति । तत् क्षीर काकोलीविदारीभ्या शोधयेन्मधुपर्ण्या च । मधुपर्णी जीवन्ती । भृशोष्ण स्तन्य बालस्यामादिकर भवति । तत्स्तन्य चन्दनादिभिः शोधयेत् । अनामो नाम रोगो रक्तस्फोटवो वक्ष्यते । इति पित्तदुष्टे ॥

कफे तु सैन्धवपिप्पलीयुक्त सर्पिर्बाल पाययेत् । सैन्धवमधुकसस्पृष्ट वा मदनपुष्पकल्केन च सक्षौद्रेण स्तन बालस्य चोष्ठमालिम्पेत् । तेन सुख वमति । धात्रीं तु तीक्ष्णैर्वामयेत् । तत कृतससर्जना पञ्चमूलघनवचातिविषाक्वाथ पाययेत् । तगरसुरदारुसुरेन्द्रयवपृथ्वीकाहरिद्राकाळीकाक्वाथ वा । आरग्वधादि मुस्तादि वा । रूक्षोष्णाश्च नस्यधूमगण्डूषप्रदेहपरिषेकान् शीलयेत् । अनिरुद्ध चान्नपान योजयेत् ॥

कफे कफदुष्टे स्तन्ये पुन सैन्धवपिप्पलीभ्या युक्त सर्पिर्बाल पाययेत् । सैन्धवादिसस्पृष्ट वा वमनायेत्यर्थात् गम्यते । मदनपुष्पाणा च कल्केन क्षौद्रयुक्तेन धात्र्या स्तनौ बालस्य चोष्ठावालिम्पेत् । तेन क्षालेपनेन बाल सुख वमति । धात्रीं तु तीक्ष्णैर्यथायोग्य वमनैर्वामयेत । ततो वमने कृते कृतससर्जना विहितपेयादिक्रमा धात्री प-

बमूलादिकाथं तगरादिकाथं वा पाययेत् । द्रव्यद्वयमेव सुरेन्द्रद्रयम् । पुष्पीका हिङ्गुपाचिका । सुरसादिगणमारग्वधादिगणं वा पाययेत् । प्रकरणात् कषायमिदम् । रूक्षोष्णद्रव्यै कृतत्वाद्रूक्षोष्णान् नस्यादीन् शीलयेत् । अन्नपानं चाविरुद्धं योजयेदर्थाच्छ्लेष्मणीति ॥

अपि च । लवणानुरसं विसर्पकोठकण्डूकरम् । तत् पिचुमन्दपटोलीक्षीरीवृक्षैः शोधयेत् । तन्तुमद्दौर्बल्यश्वासकासकरम् । तत् पिप्पलीनागरचूर्णेन समधुघृतेन गुरु सदनात्मकं प्रतिश्यायसिङ्घाणकक्षीरालसककरम् । तत् पाठाव्योपकल्केन पञ्चकोलचूर्णेन वा क्षौद्रघृताप्लुतेन । दोषोपक्रमणीयं चेक्षेत ॥

अपि चेति समुच्चये । लवणानुरसं स्तन्यं बालस्य विसर्पादिकरं भवति । कोठाः सोत्सेधानि रक्तमण्डलानि । तत् क्षीरं पिचुमन्दादिभिः शोधयेत् । पिचुमन्दो निम्बः । तन्तुमत्क्षीरं दौर्बल्यादिकरं भवति । तत् क्षीरं पिप्पलीनागरचूर्णेन मधुघृताभ्यां युक्तेन शोधयेत् । गुरु तु क्षीरं सदनात्मकं सादकरस्वभावं प्रतिश्यायादिकरं च सिङ्घाणकं नासास्रावः । क्षीरालसकं वक्ष्यमाणलक्षणम् । तत् गुरु क्षीरं पाठादिकल्केन शोधयेत् । पञ्चकोलस्य चूर्णेन वा क्षौद्रघृताप्लुतेन । इति कफदुष्टे । एषु च वातादिदुष्टेषु स्तन्येषु दोषोपक्रमणीयं चेक्षेत ।

तदुक्तेन प्रकारेण संयोजनादिना पृथक् संसृष्टानां च दोषाणां चिकित्सा भवतीत्यर्थः ॥

यदा पुनर्धात्री सन्निपातप्रकोपनान्यासेवेत तदास्यास्त्रयो मला युगपद्रूक्षोऽभिप्रपन्नाः क्षीरवहा रसायनीः समनुसृत्य संकीर्णलिङ्गं स्तन्यमावहन्ति । तच्चेदविज्ञानात् सततमप्रत्यवेक्षणात् प्रमादाद्वा मातुः कुमारः पिबति ततः स तेन सलिलोपममच्छं विच्छिन्नमामं दुर्गन्धि नानावर्णवेदनं फेनिलमतिसार्यते । पीतश्वेतमूत्रताविष्टम्भतृष्णाज्वरच्छर्दिविजृम्भिकाशुष्कोद्गारारुचिभ्रमाङ्गभङ्गविक्षेपकूजनघ्राणाक्षिमुखपाकदृष्ट्युपप्लवस्वरसादादयश्चास्य प्रादुर्भवन्ति । तं क्षीरालसकमत्ययं चाचक्षते ॥

यदा तु धात्री सन्निपातप्रकोपनान्याहारादीन्यासेवते तदास्या धात्र्या युगपत्त्रयो मला वातपित्तश्लेष्माणो वक्षः उरोऽभिप्रपन्नाः प्राप्ताः क्षीरवहा रसायनीः समन्तादनुसृत्य सङ्कीर्णलिङ्गं मिश्रत्रिदोषलक्षणयुक्तं स्तन्यमावहन्ति कुर्वन्ति । तत् क्षीरमविज्ञानादैश्वर्यादप्रत्यवेक्षणान्मातुर्वा प्रमादादवहेलापरत्वाद्यदि कुमारः पिबति तत् स तेन सन्निपातक्षीरेण पीतेन सलिलोपमत्वादियुक्तं मलमतिसार्यते । बालस्य पीतश्वेतमूत्रतादयश्च सन्निपातरोगाः प्रादुर्भवन्ति । अस्येति कुमारस्य तमेवलक्षणं रोगविशेषं क्षीरालसकमिति नाम्नात्ययमिति चाचार्या आचक्षते ॥

तत्र धात्रीं बालं च पूर्वमेवाशु वा मयेत् । विहितससर्गयोश्च मुस्तापाठातिवि-पाकुष्ठकटुरोहिणीनां काथं पानाय दद्यात् । रास्नाजमोदाप्रियङ्गुभद्रदारूणां वा । पाठातेजोवतीपुनर्नवग्रन्थिकाग्नीनां वा । भूनिम्बामृतावृक्षकफलशारिवाणां वा । वचाहरिद्रादिगणयोर्वा । पाठादिमहाकषायस्य वा । जम्ब्वाम्रातिन्दुककपित्थपत्राणां वा । विल्वमज्जस्य वा । अनुबन्धं च यथाव्याधि प्रतिकुर्वीत ॥

तत्र पूर्वमेव प्रथममेवाशु धात्रीं बालं च वामयेत् । विहितससर्गयोः स्तनपेयादिक्रमयोर्धात्रीबालयोर्दोषाद्यपेक्षया मुस्तादिकाथं वा रास्नादिकाथं वा पाठादिकाथं वा भूनिम्बादिकाथं वा, वचाहरिद्रादिगणकाथं वा, पाठादिमहाकषायकाथं वा, जम्ब्वादिकाथं वा, विल्वमज्जस्य वा काथं पानाय दद्यात् । अनुबन्धे त्वनिवृत्तौ क्षीरालसकस्य यथाव्याध्युपद्रव्याध्यनतिक्रमेण यथास्वं प्रतीकारं कुर्यात् ।

दन्तोद्भेदश्च सर्वरोगायतनम् । विशेषेण तु तन्मूला ज्वरशिरोभितापतृष्णाभ्रमाभिष्यन्दकुकूणकपोथकीवमथुकासश्वासातिसारविसर्पाः ॥

रोगचिकित्साप्रसङ्गेनोच्यते । दन्तानामुद्भेदो बालस्य सर्वरोगाणामायतनं कारणम् । ज्वरादयस्तु विशेषेण तन्मूला दन्तोद्भेदहेतुकाः । शिरोभितापः शिरोरोगेषु व क्ष्यमाणलक्षणः । अभिष्यन्दो नाम सर्वाक्षिरोगः । कुकूणकपोथकौ वर्त्मरोगेषु वक्ष्येते ॥

स दीर्घायुषोऽष्टमान्मासात् परतो वा प्रवर्तते । इतरेषां तु चतुर्थात् । तेषु तिबाल्ये दन्तोत्पादवेदनयातिपीडिता न सम्यक् सम्पूर्णधातुबला भवन्ति ॥

स दन्तोद्भेदो दीर्घायुषो बालस्य येन बहुकालं जीवितव्यं तस्य जन्मतोऽष्टमान्मासात् परतो वा यथाद्रोर्ध्वं नवमादिषु प्रवर्तते । इतरेषां तु ह्रस्वायुषां बालानां चतुर्थान्मासात् प्रवर्तते अल्पायुषोऽतिबाल्ये दन्तोत्पादवदनयातिपीडिताः सन्तः सम्यक् सम्पूर्णधातुबला न भवन्ति ॥

तत्रास्थिमज्जानौ दन्तोत्पत्तिहेतू । तदा च तयोरसम्पूर्णवीर्यत्वात् पुनः कालान्तरेण दन्तानां पतनमापूर्यमाणधातुत्वाच्च पुनरुत्थानमत एव च वृद्धानां न पुनर्दन्तोत्पत्तिः ॥

तत्रैव किञ्चित् इदं विज्ञेयम् । अस्थिमज्जोर्धात्वोर्दन्तोत्पत्तिहेतुत्वम् । तदा चातिबाल्ये तयोरस्थिमज्ज्ञोरसम्पूर्णवीर्यत्वात् पुनः कालान्तरेण दन्तानां पतनं भवति । पतितेषु च प्रथमदन्तेषु पुनरापूर्यमाणधातुत्वाद्यावीर्यं दन्तानामभिनवानामुत्थानम् । अत एवास्थिमज्जपरिपूर्णत्वाद्धेतोर्वृद्धानां दन्तोत्पत्तिर्न भवति । तेषां हि यतो धातुसम्पूर्णत्वं भवतीत्यर्थः ॥

बलान्निपतितानां तु सहसा तदधिष्ठानगतधातुर्बीजभ्रंशात् सन्ततिव्युच्छेदाच्छोणितातिप्रवृत्त्याभिघाताच्च निस्सारितत्वात् । सिराणां पुनरनुत्पादः एतेन रोगच्युता अपि प्रायशो व्याख्याताः ॥

बलात्बलेन ऽभिघातादिना निपतितानां दन्तानां पुनरुत्पादो न भवति । कुत इत्याह सहसेत्यादि । तदधिष्ठाने दन्ताधिष्ठाने गतो यो दन्तपोषको धातुस्तदेव बीजं तस्य सहसा झटिति भ्रंशान्नाशात् । तथाविच्छिन्नप्रवाहेण या दन्तपोषिका धातुप्रवाहसन्ततिस्तस्या अप्युच्छेदाभावात् तथा तत्पाते सर्वसन्तर्पकस्य शोणितस्यातिप्रवृत्त्या हेतुभूतया अभिघाताच्च यत् सिराणां निस्सारितत्वं तत इति हेतवो बलपतितानां दन्तानां सहसा धातुबीजभ्रंशे । तथैव यतो रोगच्युतानां युक्तिरतस्तत्रापि पुनरुत्पत्तिसन्ततिव्युच्छेदादिकं च सर्वं पूर्ववद्व्याख्येयम् । प्रायोग्रहणं स्वल्पेन प्रकारेण च्युतानां पुनरुत्पत्तिप्रदर्शनार्थम् ॥

तौ तु धातू कालक्रमेण पच्यमानौ यदा दन्ताशयमनुप्रपद्येते तदास्य किञ्चिदुत्सेधेनोर्ध्वाधोदन्तमांससङ्घट्टनादङ्गहर्षो जायते । तदुद्गतेन च श्लेष्मणा कण्डूस्तथा चूचुकं दश्यते । यद्यदालभते तत्तदास्यमानयति । मारुतश्चास्य दन्तमूलेषु मूर्छति । ततः स कफानुविद्धोऽस्थिमज्जास्थित सर्वतो विसरन् सह पित्तेन धातून् मलांश्च दूषयन् विविधान्यथोदितानुपद्रवानभिनिर्वर्तयति ॥

मातृस्तन्यादिना बालस्य दन्तजन्मनि क्रम उच्यते । तावस्थिमज्जानौ धातू कालक्रमेण पच्यमानौ यदा दन्ताशयमनुप्रपद्येते तदा बालस्य तद्धेतुको दन्तमांसजो यः कश्चिदुत्सेधो भवति । तेनोत्सेधेनोर्ध्वाध उभयोर्दन्तमांसयोरेव च स्पर्शेन सङ्घट्टनेनाङ्गहर्षो जायते । तेन जातार्त इव बालो लक्ष्यते । तद्गतेन च दन्तमांसगतेन श्लेष्मणा तत्र कण्डूर्जायते । तया च दन्तमांसकण्ड्वा बालो धात्र्याः स्तनचूचुकं दश्यते । यद्यत् किञ्चिदालभते बालस्तत्तदास्य मुखं तदुदरमानयति । तदास्य बालस्य दन्तमूलेषु मारुतोऽन्तर्वायुर्मूर्छति समुच्छ्रायवान् भवति । ततो हेतोः स मारुतः कफेनानुविद्धोऽस्थिमज्जास्थितः पित्तेन सह सर्वतः शरीरे विसरन् परिभ्रमन् धातून् रसादीन् मलांश्च दूषयन् विविधाननेकप्रकारान् यथोदितान् ज्वरादिकानुपद्रवानभिनिर्वर्तयति ॥

यदा पुनर्दन्तमांसाश्रयी केवलो निकृत अनलोऽनिल सपित्तो वास्थिमज्जानौ शोषयति तदा द्विजानामसम्भव एवेति । भवन्ति चात्र ॥

यदा पुनर्दन्तमांसाश्रयो वायु केवल एव वा पित्तयुक्तो वास्थिमज्जानौ शोषयति तदा बालस्य द्विजानां दन्तानामसम्भव एव भवति । गतानुगतिका । *हनुमूलगतो वायुर्दन्तदेशान् विशोषयेत् । यदा शिशोः प्रकुपितो नोत्तिष्ठन्ति ततो द्विजाः ॥ रूक्षाशिनो वातिकस्य बालस्यानिलः सिरा ।

इत्याश्रया प्रसुप्तस्य दृतै शब्दं करोत्यतः ॥ इति सुश्रुतः ॥

पृष्ठभङ्गे विडालानां बर्हिणां च शिखोद्गमे ।
दन्तोद्भेदे च बालानां न हि किञ्चिन्न दूयते ॥

विडालादीनां पृष्ठभङ्गादिना न हि किञ्चिन्न दूयते सर्वमुपतप्यत इत्यर्थः ॥

यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं यथाबलम् ।
विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितम् ॥

तत्र सामान्येन व्याधिषु यथादोषं दोषस्वरूपानतिक्रमेण । यथारोगमिति रोगस्वरूपानतिक्रमेण । यथोद्रेकमिति दोषादीनामुद्रेकमनतिक्रामन् । देशादींश्च विभज्य विकल्प्य भिषग्जितं चिकित्सितं योज्यम् ॥

त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥
सौकुमार्यात्त्वकायत्वात् सर्वान्नानुपसेवनात् ।

यस्मात्त एव पुंसो दोषाः वातादयस्त एव बालस्य । त एव च सम्प्राप्तिविशिष्टा ज्वरादयस्त एव यत् बालस्यापि पूर्वोक्तमेव सर्वं भेषजम् । केवलमस्य बालस्य मात्रा औषधस्य कनीयसी । कनीयस्या हेतुः सौकुमार्यादि । सुकुमारोऽल्पशरीरः सर्वान्नाभुक् च महतीं मध्यमां च मात्रां सोढुमशक्तो भवति ॥

स्निग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ।
सद्यस्तान् वमनं तस्मात् पाययेन्मतिमान्मृदु ॥

सर्वेषु रोगेषु मतिमान् भिषग् मृदु वमनं सद्यो रोगोद्भवसमनन्तरं बालं पाययेत् । यतो बालाः सदैव घृतक्षीरनिषेवणात् स्निग्धा भवन्ति । अतस्तान् वमनं पाययेत् ॥

वस्तिसाध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनम् ।
युञ्ज्यात् विरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोचितान् ॥

विरेकेण साध्ये व्याधौ बालस्य वस्तिं युञ्ज्यात् तु विरेकम् । मर्शेन साध्ये प्रतिमर्शं युञ्ज्यात् । विरेचनादींस्तु यथोचितान् व्याध्यनुगुणान् धात्र्या एव युञ्ज्यात् ॥

मूर्वाव्योषवराकालकम्बुलवङ्गदारुसर्षपाः ।
सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥
इक्षुमूलकशेरोलयष्ट्याह्वैस्तनु शुध्यति ।
सान्द्रं तु क्षौद्रकाश्मर्यगुडूचीतण्डुलाम्बुभिः ॥
सृतैर्वा सुरसश्वेतसर्षपाद्युद्भवैर्द्रवैः ।
ग्रथितं पद्मकोशीरफलिनीश्वेतचन्दनैः ॥

मूर्वादयो मधुना लीढाः परं सर्वस्तन्यदोषहराः । तनु तु क्षीरमिक्षुमूलादिभिः शुध्यति । सान्द्रं घनं क्षौद्रादिभिः शुध्यति । सुरसादिभिर्वा शृतैः सान्द्रं शुध्यति । ग्रथितं ग्रन्थिमत् स्तन्यं पद्मकादिभिर्यथायोग्यं प्रयुक्तैः शुध्यति ॥

इति स्तन्यदोषाणां साधनमुक्त्वा क्रमप्राप्तानां दन्तोद्भवरोगाणामुच्यते ॥

दन्तपाळीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।
पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ॥
चाश्रीणसकपोतोत्थरजस्तद्वच्च योजितम् ।
लावतित्तिरिवल्लूररजः पुष्परसद्रुतम् ॥
द्रुत करोति बालाना दन्तकेसरवन्मुखम् ।
वचाद्विबृहतीपाठाकटुकातिविषाघनै ॥
मधुरैश्च घृत सिद्ध सिद्ध दशनजन्मनि ।

दन्तपाळीमित्यादि । पिप्पल्याश्चूर्णेन समधुना दन्तपाळीं प्रतिसारयेत् । धातकीपुष्पधात्रीफलाभ्या कृतेन वा चूर्णेन समधुना दन्तपाळीं प्रतिसारयेत् । वाश्रीणसकपोतयो रजो मासचूर्णं तद्वदिति शब्दात् मधुना योजितं प्रतिसारण भवति । वाध्रीणसं जाहक मन्यते । लावतित्तिरीणा वल्लूरस्य शुष्कमासस्य रजश्चूर्णं पुष्परसेन क्षौद्रेण द्रुतमालोडित प्रकरणाद्दन्तपाळीप्रतिसारेण बालाना मुख द्रुत शीघ्र दन्तकेसरवत् करोति । दन्ता एव केसराणि तानि विद्यन्ते यस्मिन् । केसरशब्देन मुखस्य पद्मत्व रूपितम् । वचादिभिर्मधुरवर्गयुक्तै सिद्ध घृत दशनजन्मनि सिद्धमप्रतिहतम् । इति दन्तोद्भव उक्तः । अतः क्रमेण ज्वरादिषु बालस्य विशेषेणोऽच्यते ॥

भद्रदारुघन यष्टी समङ्गा ससितोपला ।
वातज्वरपरीताङ्गः पिबेदन्तरपानकम् ॥

वातज्वरेण परीताङ्गो बालो भद्रदार्वादिकमन्तरपानक पिबेत् । पानमेवान्तरपानकम् । समङ्गा मञ्जिष्ठा ॥

सुराह्वघनयष्ट्याह्वपयस्याशुमतीद्वयम् ।
नागरं मरिच भार्ङ्गी वृश्चिकाली शतावरी ॥
घृत तत्क्वाथदुग्धाभ्या सिद्ध हन्त्यानिलज्वरम् ।
बालस्य पानाभ्यङ्गाभ्यामेभिश्चोन्मर्दन हितम् ॥

सुराह्वादीना क्वाथेन दुग्धेन च सिद्ध घृत पानेनाभ्यङ्गेन च बालस्यानिलज्वरं हन्ति । सुराह्व देवदारु पयस्या क्षीरिका । (नि) नक्राहिदंष्ट्रिका काळी वृश्चिकाऽऽयुष्टूषकः । एभिरेव च सुराह्वादिभिर्बालस्य वातज्वरे अङ्गोन्मर्दन हितम् ॥

हरिद्राकुष्ठपद्ग्रन्थाशतपुष्पाहरेणुभि ।
भार्ङ्ग्यैलासुषवीरास्नावर्षाभूनतसर्षपै ॥
अम्लाशैः साम्बुसौवीरैर्मस्तुपिष्टैर्मरुज्ज्वरे ।
तैलमस्थ सुरामण्डतुल्यमभ्यञ्जन पचेत् ॥

बालस्य मरुज्ज्वरे हरिद्रादिभि कल्कपरिभाषया मस्तुपिष्टैस्तैलप्रस्थ तुल्यसुरामण्डमभ्यञ्जन पचेत् । इति वातज्वर उक्तम् ॥

लाजनीलोत्पलकणामधुकाञ्जनशर्करम् ।
पित्तज्वरमतीसार मधुलीढ निवर्तयेत् ॥
लाजाद्विपिप्पलीक्वाथः शर्करामधुसयुतः ।
पीतो ज्वरमतीसार तृष्णा छर्दिं च नाशयेत् ॥
आमातिसारे रक्ते च कल्किता गजपिप्पलीम्
पाययेच्छर्करोपेतां चूर्णं वा देवदारुजम् ।

लाजादिश्च मधुलीढ सातिसार पित्तज्वर निवर्तयेत् । लाजपिप्पलीद्वयस्तिपिप्पलीना क्वाथ

ज्वरादिकं बालस्य नाशयेत् । सुबोधम् ॥

शिरोभितापे सघृतैः शिरः शीतैः प्रलेपयेत् ॥
पत्रैः कपित्थचाङ्गेरीबदरीकाकमाचिजैः ।
शिरोरुक्च्छर्द्यतीसारनाशनं मूर्धलेपनम् ॥
गवादनीदाडिमचूर्णं तृड्वान्कोष्णाम्भसापिबेत् ।

शिरोभितापे वक्ष्यमाणलक्षणे कपित्थादिपत्रैः सघृतैः शीतीकृतैर्बालस्य शिरः प्रलेपयेत् । यस्माद्धि कपित्थादिपत्रकृतं मूर्धप्रलेपं शिरोरोगादिनाशनम् । तृड्वान् बालो गवादनीदाडिमचूर्णं कोष्णाम्भसा पिबेत् ॥ (नि) गवादनी क्षुद्रफला वृषभादी गवाक्ष्यपि ॥

कुर्यात् कुकूणपोत्थकयोर्यथोक्तं स्वं स्वमौषधम् ।
मनःशिलाशङ्खनाभिः पिप्पल्यो मधुयष्टिका ॥
सौद्रेण घृष्टा गुलिका शिशोः सर्वाक्षिरोगजित् ।
पिप्पलीतण्डुलैर्मुख्यैः सुमनःकोरकैर्यवैः ॥
नीलोत्पलस्य पत्रैश्च श्रेष्ठा वर्तिः शतोन्मितैः ।

कुकूणपोत्थकयोर्नेत्ररोगे वक्ष्यमाणयोः बालस्य तन्नोक्तमेव स्वं स्वमौषधं कुर्यात् । मनःशिलादिभिर्गुलिकाञ्जनेन शिशोः सर्वान् क्षिरोगान् जयति । पिप्पलितण्डुलादीनां च एषां प्रत्येकं शतेन कृता वर्तिः श्रेष्ठा प्रकरणादक्षिरोगेषु ॥

प्रियङ्ग्वञ्जनमुस्तानां चूर्णस्तण्डुलवारिणा ।
तृष्णातीसारच्छर्द्यादीन् हन्ति पीतः समाक्षिकः ॥
पटोलनिम्बकुटजमत्स्यपर्णी सदाप्यकम् ।
देवदारुविडङ्गानि सरलोमाक्षिकं घृतम् ॥
लीढं ज्वरमतीसारं कासं पाण्ड्वामयं वमिम् ।
हन्याच्च मातृकादोषान् रोगानन्यांश्च तद्विधान् ॥

प्रियङ्ग्वादीनां चूर्णं समाक्षिकस्तण्डुलवारिणा पीतस्तृष्णादीन् हन्ति । पटोलादिकं माक्षिकघृताभ्यां लीढं ज्वरादिकं वक्ष्यमाणांश्च मातृकादोषानन्यांश्चैवंप्रकारान् रोगान् हन्यात् । इति पित्तान्वय उक्तम् ॥

मधुकव्योषपद्मग्रन्थाग्रन्थिकास्पृक्करोदिका ।
क्षीरिणां च प्रवालानि पाठा च विपचेद् घृतम् ॥
तत् पीतं समधु श्लेष्मज्वरघ्नं दीपनं परम् ।

मधुकादिभिर्विपक्वं घृतं समाक्षिकं पीतं श्लेष्मज्वरघ्नमग्निदीपनं च परमतिशयेन । मधुकं मधुयष्टी । व्योषं त्र्यूषणम् । पद्मग्रन्था वचा । स्पृक्करोदिका लज्जालुका प्रसिद्धा दाक्षिणात्येषु ॥

रास्नैलानतनक्तमालमुनिपुसुराह्वयैः ।
सलिलकुष्ठवरणरेणुकामिसिभिः कृतः ॥
श्लेष्मज्वरहरो लेपस्तैलमभ्यञ्जनं च तैः ।
मण्डलानि तु साज्येन गजमूत्रेण लेपयेत् ॥

रास्नादिभिः कृतो लेपः श्लेष्मज्वरहरो भवति । तैश्च रास्नादिभिः सिद्धं तैलमभ्यञ्जनं श्लेष्मज्वरहरम् । मण्डलानि श्लेष्मणो लवणानुरसस्य यद्धेतुकोपजानि तानि साज्येन हस्तिमूत्रेण लेपयेत् ॥

रजनी दारु सरलश्रेयसी बृहतीद्वयम् ।

पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ।
ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोमनम् ॥
अतीसारज्वरश्वासकामिलापाण्डुकासजित् ॥
बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ।

रजन्यादिकं माक्षिकसर्पिषा लीढं ग्रहणीदीपनत्वादिगुणम् । श्रेयसी हस्तिपिप्पली ॥

बिल्वपेशीगजकणाधातकीलोध्रगालकम् ।
हन्ति लीढमतीसारं शिशोः क्षौद्रयुतं द्रुतम् ॥
त्रिफलाधातकीपुष्पपद्मबिल्वशलाटुभिः ।
सकट्फलैर्घृतं सिद्धमुदरामयनाशनम् ॥
पथ्यासौवर्चलक्षारवेल्लव्योषामिहिङ्गुभिः ।
तिक्तया च घृतं सिद्धं समक्षीरं व्यपोहति ॥
शूलानाहगुदभ्रंशश्वासकासविलम्बिकाः ।

बिल्वपेश्यादिकं क्षौद्रेण द्रुतमालोडितं शिशोरतीसारं द्रुतं शीघ्रं हन्ति । बिल्वपेशी- बिल्वमध्यम् । गजकणा हस्तिपिप्पली । शेषं सुबोधम् । विलम्बिका मात्राशितीयोक्ता ॥

समङ्गाधातकीलोध्रकुटन्नटबलाद्वयैः ।
महासहाक्षुद्रसहामुद्गबिल्वशलाटुभिः ॥
सकार्पासीफलैस्तोये साधिते साधितं घृतम् ।
क्षारमस्तुयुतं हन्ति शीघ्रं दन्तोद्भवोद्भवान् ॥
विविधानामयानेतद्वृद्धकाश्यपनिर्मितम् ।

समङ्गादीनां क्वाथे यवक्षारमस्तुभ्यां युक्तं साधितं घृतं दन्तोद्भवोद्भवानामयान् विविधाननेकप्रकारान् शीघ्रं हन्ति । एतच्च वृद्धकाश्यपनिर्मितम् ॥

दन्तोद्भेदोत्थरोगेषु न बालमतियन्त्रयेत् ॥
स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदन्तस्य यद् गदाः ।

दन्तोद्भेदोत्थेषु च रोगेषु बालं वैद्यो नातियन्त्रयेत । कुत इत्याह । स्वयमित्यादि यस्माद्दन्तोद्भेदोत्था रोगा जातदन्तस्य स्वयमपि विनापि चिकित्सा शाम्यन्ति ॥

यावन्मासस्य यो जातस्तावद्वर्षस्य स द्विजः॥
पतति प्रायशोऽष्टानां तेषां पूर्वेषु सम्भवः ।

यावन्मासस्य बालस्य यो दन्तो जातः सदन्तस्तावद्वर्षस्यैव पतति । तेषां च वर्षाणामष्टानां पूर्ववर्षेषु प्रायः पुनः सम्भवः । अष्टवर्षादूर्ध्वं पतितदन्तानां पुनर्न सम्भवः । अस्य चार्थस्य व्यभिचारप्रदर्शनार्थं प्रायोग्रहणम् ॥

अत्यहं स्वप्नशीताम्बुश्लैष्मिकस्तन्यसेविनः ॥
शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतस्सु रसवाहिषु ।
अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते॥
कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुक्लमुखेक्षणः ।

अत्यर्थमह्नि स्वप्नादिसेविनः शिशोः कफेन रुद्धेषु रसवाहिषु स्रोतस्स्वरोचकादयो जायन्ते । ततो रसस्यालाभेन स्निग्धशुक्लमुखनेत्रः कुमारः शुष्यति ॥

तैर्व्यक्तव्योषशार्ङ्गेष्ठापाठागिरिकदम्बकान् ॥
शुष्यतो मधुसर्पिर्भ्यां मदरन्त्यादिषु योजयेत् ।
अशोकरोहिणीयुक्तं पञ्चकोलं च चूर्णितम् ॥
बदरीधातकीधात्रीचूर्णं वा सर्पिषा द्रुतम् ।

शुष्यतो बालस्यानन्तरोक्तेष्वरुच्यादिषु सैन्धवादिकमनेकप्रकारेण योजयेत् । गिरिकदम्बको भूकदम्बक । अशोकरोहिण्या कटुरोहिण्या युक्तं पञ्चकोल च चूर्णितं शुष्यतोऽरुच्यादिषु योजयेत् । जदर्यादिचूर्ण वा सर्पिषा हुतम् ॥

अश्वलिण्डरसक्षौद्रयुक्ता वा मधुयष्टिकाम् ।
द्विवार्ताकीफलरसं केवल वाश्वविड्रसम् ॥
मधुना वा घनव्योषपाठामूर्वाशतावरी ।
सपयस्या पृथक्पर्णी घृत वा माक्षिकान्वितम्॥
स्थिरामरतरुव्योषद्विपुनर्नवसाधितम् ।

अथ वा मधुयष्टिकामश्वपुरीषरसमधुभ्या युतां योजयेत् । अथ वा केवलमश्वविड्रसं द्विवार्ताकीफलरसयुत योजयेत् । द्विवार्ताकी द्विबृहती । अथ वा पयस्यापृश्निपर्णीभ्या युक्त घनादिकं मधुना । पयस्या क्षीरिका । पृथक्पर्णी प्रश्निपर्णी । अथ वा स्थिरादिसाधित घृत माक्षिकान्वित योजयेत् ॥

स्थिरावचाद्विबृहतीकाकोलीपिप्पलीनतै ।
निचुलोत्पलवर्षाभूभार्ङ्गीमुस्तैश्च कार्षिकै ॥
सिद्ध प्रस्थार्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधन परम्
सिंहीवराश्वासुरसकणागर्भं च तद्गुणम् ॥

स्थिरावचादिभि कार्षिकै प्रस्थार्धं घृतस्य सिद्ध बालस्य परं स्रोतसां शोधनम् । स्थिरा सालपर्णी । नत तगरम् । निचुल जलवेतसम । वर्षाभू पुनर्नवा । सिंही दि- गर्भं घृत तद्गुण स्थिरादिघृतसमगुणम । ग्रै° पाकाय यत्र । सिंही शुद्रबृहती ॥

यष्ट्याह्वपिप्पलीलोध्रपद्मकोत्पलचन्दनै ।
तालीसशारिवाभ्या च साधितं शोषजित् घृतम्
रास्नामधूलिकाभार्ङ्गीपिप्पलीदेवदारुभि ।
अश्वगन्धाद्विकाकोलीशृङ्ग्यपभकजीवकै ॥
सूर्यपर्णीविडङ्गैश्च कल्कितै साधित घृतम् ।
शशोत्तमाङ्गनिर्यूहे शुष्यत पुष्टिकृत् परम् ॥

यष्ट्याह्वादिभि साधित घृत बालस्य शोषजित् । शशोत्तमाङ्गाना शशशिरसा निर्यूहे क्वाथे रास्नादिभि कल्कितै साधित घृत शुष्यतो बालस्य पर पुष्टिकृत् । मधूलिका गुडूची । स एव मृत्तशुण्डी मलिकक । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी ॥

वचावयस्थातगरकायस्थाचोरकै शृतम् ।
बस्तमूत्रसुराभ्या च तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥

वचादिशृत तैल बालस्याभ्यञ्जने हितम् । प्रकरणाच्छुष्यत । वयस्था आमलकम । कायस्था हरीतकी । बस्तमूत्र छागमूत्रम ॥

द्वे पले तुम्बुरुत्वक्त्वो वचा गिरिकदम्बक ।
सुरापिष्ट प्रदेह स्यादथ काये विशुष्यताम्॥

शुष्यता बालाना द्विपलादिक सुरापिष्टोऽथ काये विशुष्यता प्रदेह स्यात् । तुम्बुरु तीक्ष्णत्वक् । गिरिकदम्बको भूकदम्बक ॥

सिंहस्रुन्दीसिंहवल्लीकरमर्दीत्रिकण्टकैः ।
भङ्गैः क्काथः कुमाराणां शुष्यतां परिषेचनम् ॥

सिंहस्कन्यादिभिः क्काथः शुष्यतां कुमाराणां परिषेचनम् । सिंहस्कन्दी । सिंहवल्ली । करमर्दी । त्रिकण्टको गोक्षुरकः ॥

साशोकरोहिणीकृष्णांमध्वाज्येनलिहन्जयेत् ।
शिशुः शोषं शरीरस्य समितच्छागदुग्धभुक् ॥

अशोकरोहिण्या युक्तां पिप्पलीं मधुसर्पिषा लिहन् सशर्करच्छागक्षीरभुक् शिशुः शरीरस्य शोषं जयेत् ॥

शुष्ककासे कुमारस्य धात्र्याः स्तन्यविशोधनमापयूषः प्रयोक्तव्यः सकृष्णो घृतभार्जितः ॥
मधुनातिविषाशृङ्गीपिप्पलीर्लेहयेच्छिशुम् ।
एकांवातिविषां कासज्वरच्छर्दिरुपद्रुतम् ॥
कासतृट्छर्द्यतीसारैरर्दितं लाजतर्पणम् ।
लाजतालीसपत्रं वा बीजानि कमलस्य वा ॥
लोध्रप्रियङ्गुकल्कं वा पाययेत्तण्डुलाम्भसा ।
शर्करामधुसंयुक्तं लाजकुस्तुम्बरीरजः ॥

शुष्ककासेत्यादिकं सुबोधम् । कासाद्युपद्रुतं शिशुमतिविषादिकं मधुना लेहयेत् । एकामेववातिविषां मधुना लेहयेत् । अथ वा लाजतर्पणम् । अथ वा लाजतालीसपत्रमथ वा पद्मबीजम् । लोध्रादिकं तण्डुलोदकेन । लाजकुस्तुम्बर्यो रजः शर्करामधुयुक्तं लेह्यः ॥

बृहतीफलमूलत्वक्पिप्पलीग्रन्थिकैः कृतः ।
तवक्षीरीयुतैः क्काथो मधुना हन्ति शीलितः ॥
छर्दिमूर्छाज्वरश्वासकासातीसारपीनसान् ।
पञ्चकोलद्विवार्ताकीमूलभार्ङ्गीतुगाढया ॥
क्षौद्राज्यलीढाः श्वसनकासपीनसरुक्च्छिदः ।
श्यामातिमुक्तातकारीकुसुमक्काथसाधितम् ॥
यष्टीगर्भं घृतं तृष्णाहिध्माश्वासास्रपित्तनुत् ॥

बृहतीफलादिभिः कृतः क्काथो माक्षिकयुक्तः शीलितः छर्द्यादीन् हन्ति । कन्यादित्रयं चूर्ण्या विज्ञेयम् । पञ्चकोलादि क्षौद्राज्याभ्यां लीढं श्वसनादिजित् भवति । द्वयोर्वार्तक्योर्बृहतीकण्टकार्योर्मूलम् । श्यामादिकाथे मधुयष्टीकल्केन साधितं घृतं पानेन बालस्य तृष्णादिनुत् ॥

पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ।
द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत् ॥
पिप्पलीपञ्चलवणं कृमिजित् पारिभद्रकम् ।
तद्वल्लिह्यात्तथा व्योषं मषीं वा रोमचर्मणाम् ॥
लाभतः शल्यकश्वाविद्गोधर्क्षशिखिजन्मनाम् ।

यो बालः पीतं पीतं च स्तन्यं वमति तं बालं वैद्यो द्विवार्तकीफलानां रसं पञ्चकोलयुक्तं मधुसर्पिषा लेहयेत् । तथा पिप्पल्यादिकं तद्वदिति मधुसर्पिषा लेहयेत् । पारिभद्रको निम्बः । तथा व्योषमपि मधुसर्पिषा लिह्यात् । अथ वा यथालाभं शल्यकादिजन्मनां रोम्णां चर्मणां च मषीं मधुसर्पिषा लिह्यात् ॥

खदिरार्जुनतालीसकुष्ठचन्दनजे रसे ।

सक्षीरं साधितं सर्पिरंमधु विनिच्छर्यापि ॥
क्षीरीभवाब्जमधुकदर्भमूलविसोत्पलैः ।
तृष्णादाहज्वरहरं कषायं ससितामधु ॥
शर्कराद्राक्षादिमकणानागकेसरजीवकम् ।
लिहन्कुमारः क्षौद्रेण तृट्छर्दिभ्यां विमुच्यते

खदिरादीनां रसे क्वाथे सक्षीरं सर्पिः साधितं बालस्य समधु छर्दिं विनियच्छति नाशयति । क्षीरीप्रधानादीनां क्वाथं शर्करया मधुना च युक्तो बालस्य तृष्णादिहरं । क्षीरिणो वटादयः तेषां प्रवाला अङ्कुराः । शर्करादिकं क्षौद्रेण लिहन् कुमारस्तृट्छर्दिभ्यां विमुच्यते ॥

लाजैः सचन्दनोशीरयष्टीमधुकपद्मकैः ।
लिप्तो धौतः स्तनं पीतो भ्रमतृड्दाहमोहहा

लाजैश्चन्दनादियुक्तैर्धान्यैः स्तनो लिप्तः कालातिक्रमेण धौतः पीतो बालस्य तृड्भ्रमादिहा भवति ।

अस्नेहलवणं पीत्वा संस्कृतं लावजं रसम् ।
सशर्करं विजयते बालो लङ्घनजान् गदान् ॥

स्नेहलवणाभ्यां विना च संस्कृतो लावमांसरसः तं सशर्करं पीत्वा बालो लङ्घनजान् गदान् कार्श्यभ्रमादीन् विजयते पराजयति ॥

विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनो वस्तिशीर्षजः ।
पद्मवर्णो महापद्मनामा दोषत्रयोद्भवः ॥
शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाद्वा गुदं व्रजेत् ।

त्रिदोषकोपाद्बस्तिशीर्षस्थो वा शिरसि वा पद्मवर्णो विसर्पो भवति । तस्य च महापद्म इति नाम । स च शिशोः प्राणनाशनः । तस्य चिकित्सा न विद्यत इत्यर्थः । यथान्योऽपि विसर्पः शङ्खाभ्यां हृदयं व्रजेत् हृदयाद्वा गुदं सोऽपि प्राणनाशनः ॥

सदन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग्यस्य चोत्तराः ।
कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शान्तिं तं च द्विजातये ॥
दद्यात् सदक्षिणं बालं नैगमेषं च पूजयेत् ।

यस्तु बालः सदन्तो जातदन्त एव जायते । यस्य बालस्योत्तरा उपरिभवा दन्ताः प्राग्जायन्ते तस्मिंस्तथाविधे उत्पाते वैद्यः गर्भरक्षार्थं शान्तिं होमादिना कुर्यात् । तं च बालं द्विजातये ब्राह्मणाय दक्षिणया सह दद्यात् । नैगमेषं च नाम्ना वक्ष्यमाणं ग्रहविशेषं वैद्यः पूजयेत् ॥

वत्सस्य मधुलाजानामापूर्णं प्राङ्मुखो मुखम् ।
चुम्बेत्कुमारस्त्रीन् वारान् प्रायश्चित्तमिदं परम्
नावमारोहयेत् बालं स्नातं स्कन्धं गजस्य वा
भोजयेद् ब्राह्मणांश्चात्र पायसं मधुसर्पिषा ॥

प्राङ्मुखश्च कुमारो माक्षिकलाजपूर्णं मुखस्य गोवत्सस्य मुखं त्रीन् वारांश्चुम्बेत् । एतद्धि परं प्रायश्चित्तमुत्पातफलदोषशमनम् । स्नातं च बालं नावं वा गजस्कन्धं वारोपयेत् । अत्र चोत्पाते ब्राह्मणान् पायसं मधुसर्पिषा भोजयेत् ॥

मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायोऽपिबन्नपि

कासाग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः ।
युज्यते कोष्ठवृध्द्या च तमाहुः पारिगर्भिकम् ॥
रोग परिभवाख्य च युञ्ज्यात्तत्राग्निदीपनम् ।

मातुर्गर्भिण्या कुमार प्रायेण स्तन्यमपि-बन्नप्यपिशब्दात् पिबन्नपि कासादिभिर्युज्यते । त चैव रूप रोगविशेषमाचार्याः पारिगर्भिकमित्याहुः । तत्र पारिगर्भिके सर्व किञ्चिदग्निदीपन युञ्ज्यात् ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलकटुकादेवदारुभिः ।
क्षारद्वयविडाजाजीबिल्वमध्याग्निदीप्यकैः ॥
दधिसौवीरकसुरामण्डैश्च विपचेत् घृतम् ।
हन्ति प्रयुक्त तत् काले रोगान् पारिभवाश्रयान् ॥

पिप्पल्यादिभिर्घृत पचेत् तत्र घृत काले व्याधे लेह्ययोग्ये प्रयुक्त पारिभवाश्रयान् कासादिरोगान् हन्ति । सौवीरक काञ्जिकम् ॥

अन्नेनोपहितं स्तन्य पिबतो विहितात् परम् ।
इमानेव गदान् कुर्यात् कुर्याच्चेष्वेतदेव च ॥
पीत पीत च यः स्तन्य सवातमतिसार्यते ।
तस्याप्येतत् पर पथ्य दीपन बलवर्णकृत् ॥

विहितात् सगुणात् स्तन्यात् पर प्रतिषिद्ध स्तन्यमन्नेनोपहित पिबतो बालस्य तत् स्तन्य इमानेव पारिगर्भिकोक्तान गदान कुर्यात् । तेषु च वैद्य एतदेव चिकित्सित कुर्यात् । यश्च बाल पीत पीत स्तन्यमतिसार्यते तस्याप्येतत् पारिगर्भिकोक्त पर पथ्यम् । तद्धि दीपन बलवर्णकृच्च ॥

अत्युद्रिक्तक्षुध बाल परिभूतं तु लेहयेत् ।
विदारीयवगोधूमकणाचूर्णं घृताप्लुतम् ॥
पाययेदनु च क्षीर शृत समधुशर्करम् ।
अक्षमज्जाद्विकाकोलीयष्टीमधुकपौरटैः ॥
श्रपयेत् क्षीरमाज्य वा बीजेरिभुरकस्य च ।
तत् प्रयोज्य गुरु स्निग्ध यच्चात्यर्थं पुरेरितम्
श्ववायसबिडालानामुच्छिष्टेन जलेन च ।
स्नापयेत्त—

परिभूत परिभवाख्यरोगयुक्तो बालो यद्यत्युद्रिक्तक्षुधाजात भवति ततस्त विदार्यादिचूर्ण घृताप्लुत लेहयेत । गुरु स्निग्ध चेति यदुक्तमसमी तदृष्यतिक्षुधाया शस्यते । त च बाल श्वाद्युच्छिष्टेन जलेन स्नापयेत ॥

—नचेदेव क्षुत्तस्य प्रशम व्रजेत् ।
क्षीरीपादपमूलस्थ विधिना स्नापित ततः ॥
वस्त्ररत्नाद्यलङ्कारैः कुमार भूषयेत् सितैः ।
वृक्ष चानु तत. कुर्यात् भूषणव्यत्यय तयो. ॥
एतदायुःप्रद धन्य स्नपन सर्वरोगजित् ।

एवमनन्तरोक्तेन तस्य बालस्यातिक्षुधदि न प्रशम व्रजेत्तत क्षीरिपादपस्य वटादेर्मूले स्थित वक्ष्यमाणेन विधिना बाल स्नापयेत् । अनु च सितैः शुक्लैर्वस्त्रादिभिर्बाल भूषयेत् । ततस्तत्क्षीरिवृक्ष तद्वदेव भूषयेत् । ततोऽनन्तरं तयोर्वृक्षबालयोर्भूषणव्यत्यय कर्यात् । वृक्षभूषणैर्बाल भूषयेत बालभूषणैश्च वृक्षमित्यर्थ । एतद्विधानमायुः प्रदादिगुणम् ॥

जटीभूतरचाक्ष्यादिपक्ष्माणमतिलोलुपम् ।
गोमूत्रगन्धि स्नपयेत्तीर्थे गव्यशकृद्रसैः ॥

जटीभूतकचरत्रादियुक्तं बालं तीर्थे गव्य शकृद्रसैः स्नपयेत् । जटीभूता एकत्र प्राप्ता कचा अक्ष्यादिपक्ष्माणि च यस्य बालस्य स तथोक्तस्तम् । पक्ष्माणि लोमानि । अति लोलुप आहारादिगृध्नुः ॥

वचाकुष्ठशिलाकुष्ठवयस्थाहिङ्गुकट्फलैः ।
सवस्तमूत्रमदिरैस्तैलमभ्यञ्जनं पचेत् ॥
बलाविदारीनिम्बकुष्ठोशीरकुचन्दनैः ।
सिद्धं पीतं हविर्हन्ति तं विकारमशेषतः ॥

वचादिभिर्बालस्याभ्यञ्जनं तैलं पचेत् । बलादिभिः सिद्धं हविः पीतं जटीभूतादिविकारमशेषता हन्ति ॥

शिरःपृष्ठतो गुल्फौ तनू पादौ च यो रुजेत् ।
हस्ताभ्यामुत्थितो वायुः स पर्वानुलुरः स्मृतः ॥

यो वायुर्बालस्य हस्ताभ्यामुत्थितः शिरःप्रभृत्युत्क्रमेण रुजेत् स रोगः पर्वानुलुव इति नाम्ना आचार्यैरुक्तः ॥

गौरीवचाशटाकुष्ठीहयगन्धाकुलत्थैः ।
सकट्फलद्विवाताकीवयस्थाहिङ्गुरोहिषैः ॥
वस्तमूत्रसुरायुक्तं साधितं तस्य योजयेत् ।
तैलमभ्यञ्जने शेषं वातव्याधिवदाचरेत् ॥

तस्य पर्वानुशायिनः गौर्यादिभिः साधितं तैलमभ्यञ्जने योजयेत् । शेषं चिकित्सितं वातव्याधिवदाचरेत् ॥

तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥
तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात् पानं शकृद्द्रवम् ।
तृडास्य कण्ठाक्षिरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥

बालस्य तालुमूले कफः क्रुद्धः तालुकण्टकं कुरुते । तेन रोगेण बालस्य मूर्ध्नि शिरसि तालुप्रदेशस्य निम्नता जायते । तालुपातादिकमपि जायते । ग्रीवाया दुःखेन धार्यत्वं ग्रीवादुर्धरता ॥

तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ।
तालु तद्वत् कणाशुण्ठीगोशकृद्रससैन्धवैः ॥

तत्र तालुकण्टके तालु अङ्गुल्योत्क्षिप्य सदैव यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् । तद्वदुत्क्षिप्य कणादिभिः प्रतिसारयेत् ॥

शृङ्गबेरनिशाकुष्ठं कल्कितं वटपल्लवैः ।
बद्ध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूले स्वेदयेत्ततः ॥
रसेन लिम्पेत्तालुरास्य नेत्रे च परिषेचयेत् ।
हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ॥
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥

शृङ्गबेरादि कल्कीकृतं वटपत्रैर्बध्वा गोमयेन लिप्तं कुकूले चूर्णाग्नौ स्वेदयेत् । तस्मात् स्विन्नाद्रसेन तालुकण्टकिनस्तालुरास्य लेपयेत् नेत्रे च सेचयेत् । हरीतक्यादिकल्कं माक्षिकयुक्तं स्तन्येन पीत्वा कुमारस्तालुकण्टकान्मुच्यते ॥

मस्तुलुङ्गक्षयात्तस्य वायुस्तालन्वस्थि नामयेत् ॥

तस्य तृट्दैन्ययुक्तस्य सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।
पानाभ्यञ्जनयोर्योज्य मुद्वेगश्चहिमाम्बुना ॥

स्वहेतो कुपितोवायुर्यस्य बालस्य मस्तुलुङ्गाख्यस्य मज्जाविशेषस्य क्षयाद्धेवोस्तात्व शि नामयेत् तस्य बालस्य तद्धेतुभ्यां तृट् दैन्याभ्यां युक्तस्य च मधुरकैः शृतं सर्पि पानेऽभ्यञ्जने च योज्यम् । अस्य हिमाम्बुना व्यजनादियुक्तेनोद्वेगश्च योज्य । तथा हि मस्तुलुङ्गो वर्धते ॥

मलोपलेपात् स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।
ताम्रो व्रणोऽन्तः कण्डूमान् जायते भूर्युपद्रवः॥
केचित्त मातृकादोषं वदन्त्यन्ये तु पौतनम् ।
पृष्ठारुर्गुदकुट्टं च केचिच्च तमनामकम् ॥

बाह्यमलोपलेपात् स्वेदाद्वा गुदे रक्तश्लेष्मकोपेन ताम्रत्वादियुक्तो व्रणो जायते । भूर्युपद्रवो बहूपद्रव । केचिच्चाचार्यास्त रोग मातृकादोष वदन्ति । अन्ये त्वाचार्या पौतन पूतनाख्यग्रहजनित वदन्ति । तथान्ये पृष्ठारुर न्ये गुदकुट्टमन्ये अनामक वदन्ति ॥

तत्र धात्र्या पयः शो य पित्तश्लेष्महरौषधैः ।
सितशीत च शीताम्बुयुक्तमन्तरपानकम् ॥
सक्षौद्रतार्क्ष्यशैलेन व्रण तेन च लेपयेत् ।
त्रिफलाबदरीप्लक्षत्वक्काथपरिषेचितम् ॥
कासीसरोचनातुत्थमनोह्वालरसाञ्जनैः ।
लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वावचूर्णयेत् ॥
सुश्लक्ष्णैरथवा यष्टीशङ्खसौवीरकाञ्जनैः ।
शारिवाशङ्खनाभिभ्यामसनस्य त्वचाथ वा

तत्रेति तस्मिन् रोगविशेषे धात्र्या पय पित्तश्लेष्महरैरौषधै शोध्यम् । तथा बालस्य सितशीत श्वेतचन्दन शीताम्बुना युक्तमन्तरपानकं विधेयम् । तेन च सितशीतेन श्वेतचन्दनेन क्षौद्रतार्क्ष्यशैलाभ्यां युक्तेन गुदव्रण लेपयेत् । किंभूतमित्याह । त्रिफलादिकाथेन परिषेचितम् । अथ वा कासीसादिभिश्चूर्णितैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत । अथ वा यष्ट्यादिभि सुश्लक्ष्णैर्व्रणमवचूर्णयेत् । शारिवाशङ्खनाभिभ्यां वावचूर्णयेत् । केवलया वासनत्वचा ॥

रागकण्डूत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जलौकसा ।
सर्वं च पित्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके ॥
अनामस्थौल्यपित्तास्रकण्डूगण्डगलामये ।
उदरात्युन्नतौ चेष्टं तार्क्ष्यमन्तरपानकम् ॥

अथ वा तस्मिन् रोगे रागकण्डूभ्यामुत्कटे जळूकाभी रक्तस्राव कुर्यात् । अथ वा गुदकुट्टके सर्वमाहारादिक पित्तव्रणजिच्छस्यते । प्रसङ्गेनोच्यते । अनामादिके तार्क्ष्यशैलमन्तरपानकमिष्टम् । अनामा गुदकुट्टक ॥

गृह्णाति सूतिकागारे न स्तनंचेत् स्पृशेत्तत.।
पथ्याधात्री फलकणैर्जिह्वां सघृतमाक्षिकैः ॥

यश्च बालोऽचिरजातत्वात् सूतिकागार एव स्थितः स्तन न गृह्णाति तस्य पथ्यादिभिः सघृतमाक्षिकैर्जिह्वां स्पृशेत् ॥

पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतम् ।
रुदते व्यस्यते वापि लेहं दद्यात् सुखावहम् ॥

वैकारिकं रुदते बालाय सूतिकागारेऽथ वा प्रस्थिते पिप्पल्यादिचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतमवलेहं दद्यात् ॥

प्रदीप्ताङ्गाररजसा प्रशान्तेनावचूर्णयेत् ।
पक्वगेऽन्यपतन्नालं लेपयेद्वा गुडाम्भसा ॥
सान्द्रेण भूमौ घृष्टेन—

यथा नाभिनालं छिन्नशिष्टजातं पञ्चमं यावदहर्न पतितं तन्नालं प्रदीप्तनिर्वाणाङ्गाररजसावचूर्णयेत् । अथ वा तथाविधं नालं गुडाम्भसा भूमौ घर्षणात् सान्द्रीभूतेन लेपयेत् । सान्द्रं घनम् ॥

—नालपातेऽपि चोन्नताम् ।
नाभिं छागेन शकृता दग्धेनान्तर्विचूर्णयेत् ॥

नाले पतितेऽपि च या नाभिरुन्नता भवेत्तस्या नाभिमन्तर्निम्नं छागशकृत्क्षारेणाव चूर्णयेत् ॥

अश्वगन्धाञ्जनाजातिविविट्यष्टीमधुकादिभिः ।
रोपयेच्चूर्णितैर्नाभिं स्नेहयुक्तैरनुन्नताम् ॥

या पुनर्नाभिर्नता भवति तामश्वगन्धादिभिश्चूर्णितैः स्नेहयुक्तैश्च रोपयेत् । अजाज्योविट् तथोक्ता । आदिशब्देन रोपणानां परिग्रहः ॥

यष्टीलोध्रनिशाश्यामाकल्कपक्वेन सेचयेत् ।
नाभिं पाके तु तैलेन तच्चूर्णैश्चावचूर्णयेत् ॥

यदा तु नाभेः पाको भवति तदा नाभिं यष्ट्यादिविपक्वेन तैलेन सेचयेत् । तच्चूर्णैर्यष्ट्यादिचूर्णैरवचूर्णयेच्च ॥

वातेनाध्मापितां नाभिं सरुजां तुण्डिसंज्ञिताम् ।
मारुतघ्नैः प्रशमयेत् स्नेहस्वेदोपनाहनैः ॥

वातेनाध्मापिताया सरुजाया नाभेस्तुण्डिरिति नाम ता तुण्डिं वातघ्नद्रव्यकृतैः स्नेहादिभिः प्रशमयेत् ॥

असम्यक्कल्पनान्नाभेः स्याद्विनामो विजृम्भिका ।
वातपित्तहरं कर्म तत्रान्तर्बहिराचरेत् ॥

असम्यङ्नाभिनालस्य कल्पनाच्छेदनात् बालस्य गात्रविनामं विजृम्भिकां मुखविकासं च कुर्यात् । तत्रान्तर्बहिः पानलेपादिना वातपित्तहरं कर्माचरेत् ॥

गर्भाम्भसामवमनाच्छ्लेष्मणः कण्ठगस्य वा ।
सम्पर्काद्धृदये दुष्टो मार्गानावृणुते रसः ॥
बद्धमुष्टिस्ततो मुग्धरोगैर्बालोऽभिभूयते ।
हृद्रोगाक्षेपकश्वासकासच्छर्दिज्वरादिभिः ॥
उल्बकं सहजं व्याधिमम्बुपूर्णं च तं वदेत् ।

बालस्य गर्भोदकस्यावमनाद्रसो हृदये दुष्टो मार्गान् स्रोतांस्यावृणुते । कण्ठगतस्य वा श्लेष्मणः संपर्काद्धृदये दुष्टो रसो मार्गानावृणुते । तत आवृतमार्गत्वात् बद्धमुष्टिर्बालो नानाविधैर्हृद्रोगादिभी रोगैरभिभूयते । तमेवंविधं व्याधिविशेषं वैद्यो नाम्नोल्बकमिति सहजमित्यम्बुपूर्णमिति च वदेत् ॥

स्रोतोविशोधनं मातस्तस्मिन्नन्तरपानकम् ।
निदध्याच्छागलं मूत्रं स्नानाभ्यङ्गौ च वर्जयेत्

तस्मिन्नुद्वके छागमूत्र स्रोतोविशोधन-मन्वरपानक प्रातर्दिनारम्भे विदध्यात् । तत्र च स्नानाभ्यङ्गौ वर्जयेत् ॥

बिल्वादिमूलबृहतीपञ्चकोलपलांशकम् ।
धन्वमासपलान्यष्टौ शशमूत्रैः पलाष्टकम् ।
साधयेत् षोडशगुणे सलिलेऽष्टांशशेषितम् ॥
तेन क्राथेन कर्षांशैर्घृतमस्य विपाचयेत् ।
छगलीमूत्रमदिरादधिक्षीरसमांशकम् ॥
बिळङ्गसैन्धवाजाजीचविकादेवदारुभिः ।
सहिंस्राहिङ्गुलशुनैः सव्योषैः श्लक्ष्णकल्कितैः
तत्पानाद्धन्ति सहजगुल्महिध्मानिलामयान् ।
पाण्डुरोग च वातोत्थ स्वस्थवृत्ते च पुष्टिदम् ॥

बिल्वादिपञ्चमूल बृहतीपञ्चकोल चे-त्येकादश द्रव्याणि पृथक् पलांशानि अष्टौ प-लानि जाङ्गलमासस्य शशशिरसोऽष्टपलमिति सर्वं षोडशगुणे सलिलेऽष्टमागशेष क्वाथयेत् । एष क्वाथस्तु छगलीमूत्रादिमिश्रीभूत । विळ ङ्गादीनि कार्षिकाणि घृतस्य च प्रस्थमिति वि पचेत् । तत् पक्व घृत सहजादिकान् हन्ति । सहजमुद्वकमित्युक्तम् । हिंस्रा मासी । अ निलामयाः सर्वे वातव्याधयः । एतच्च स्वस्थ वृत्तेऽपि बालस्य पुष्टिदम् ॥

परिदग्धच्छवि बाल दिह्यान्मूर्वातिलोत्पलैः ।
शमीपलाशिरीषत्वक्शारिवामधुकाभयैः ॥

यस्य बालस्य त्वक् परिदग्धा पित्तादि-वशात् भवति त बाल दूर्वादिभिरभयान्तैः प्र-दिह्यात् । अभयमुशीरम् ॥

मूर्वाधात्रीनिशाचूर्ण मूत्रेण मधुमत् पिबेत् ।
पाण्डुरोगी घृत सर्पिर्वगभृङ्गरसेन वा ॥

पाण्डुरोगी बालो मूर्वादिचूर्ण मधुम-न्मूत्रेण पिबेत् । अथ वा त्रिफलाभृङ्गरसाभ्या घृत सर्पिः पिबेत् ॥

पाठावेल्लद्विरजनीमुस्ताभार्ङ्गीपुनर्नवैः ।
सबिल्वत्र्यूषणैः सर्पिर्श्विकाळीघृतैः घृतम् ॥
लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ।

पाठादिभिर्वृश्चिकाळ्यन्तैः घृत सर्पिः स्तोकया मात्रया लिहानो बालो भक्षितमृत्ति-कोद्भवैः रोगैर्मुच्यते । उपसहरन्नाह ॥

व्याधेर्यस्य भेषज्य स्तनस्तेन प्रलेपित ।
स्थितो मुहूर्तं धौतोऽनु पीतस्त त जयेत् गदम्

यस्य ज्वराद्यन्यतमस्य विशिष्टस्य व्या-धेर्यद्विशिष्ट भेषज्यमौषध तेन भेषज्येन प्रले पितः स्तनो मुहूर्तं स्थितोऽनु च धौतोऽनुपी-तो बालस्त त स्वविषय ज्वरादिक जयेत् ॥

ग्रहैरपि हि जायन्ते प्रच्छन्नैर्व्याधयः शिशोः।
कर्म शस्तमतस्तेषु दैवयुक्त्याश्रय सदा ॥

इत्युत्तरस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

न केवल चाहारादिना शिशोर्व्याधयो जायन्ते यावत् ग्रहैरपि वक्ष्यमाणैः प्रच्छन्नै-रलक्ष्यैर्जायन्ते अतो ग्रहाद्धेतोस्तेषामामयाना दैवाश्रय कर्म मणिमन्त्रादि युक्त्याश्रय च द-मनादिक शस्तमिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसग्रहव्याख्याया उत्तरे द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

ग्रहैर्व्यामया उक्तास्तांस्तदामयांश्च प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो बालग्रहविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

प्रथममेव तावत् ग्रहाणां सम्भव उच्यते ॥

पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्मिताः शूलपाणिना ।
मनुष्यविग्रहाः पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥
स्कन्दो विशाखो मेषास्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः
शकुनिः पूतना शीतपूतनाऽदृष्टिपूतना ॥
मुखमण्डितिका तद्वद्रेवती शुष्करेवती ।

पुरा पूर्वमतीते कस्मिंश्चित् कालांशे गुहस्य भगवतः कुमारस्य रक्षार्थं शूलपाणिना भगवता शम्भुना पञ्च ग्रहा मनुष्यविग्रहाः पुरुषशरीराः स्कन्दादयः सप्त च स्त्रीविग्रहाः शकुन्यादयो निर्मिताः ॥

ते कामरूपिणः स्कन्दमुपचेरुः समाहिताः ।
स्कन्दस्य बालधारत्वात्तेषां स्कन्दोऽग्रणीरभूत्

ते ग्रहाः सर्वे कामरूपिणो यथेच्छाकृतयः स्कन्दं कुमारमुपचेरुरुपचरितवन्तः । समाहिताः यत्नवन्तः स्कन्दस्य कुमारस्य । तेषां मध्ये स्कन्दाख्यग्रहोऽग्रणीः प्रधानोऽभूत् बालधारत्वाद्धेतोः । स हि कुमारस्य बालधारत्वे भगवता नियुक्तः ॥

स्कन्दस्य यौवनप्राप्ते सेनापत्ये च तान् ग्रहान्
रौद्रान् रुद्रोऽनुजग्राह महान् वृत्त्यभिलाषिणः

अथ कालेन स्कन्दे यौवनं प्राप्ते सेनापत्ये च प्राप्ते तान् रौद्रान् ग्रहान् रुद्रोऽनुजग्राह । किम्भूतानाह । महान् जानुभ्यामवनतान् । वृत्त्यभिलाषिणः जीविकाकामान् ॥

कथमनुजग्राहेत्याह ॥

न तिथिष्वप्यतिथयो देवताः पितरोऽपि वा ।
येषु वेश्मसु पूज्यन्ते निवृत्ताचारवर्त्मसु ॥
उत्सन्नबलिहोमेषु भिन्नकांस्योपभोजिषु ।
हरध्वं तेषु बालानामारोग्यं धारिशर्म च ॥

न तिथिष्वपीत्यादि । भो ग्रहाः एवंविधेषु वेश्मस्वाश्रयतां बालानामारोग्यं धारिजीवितं शर्म च हरध्वम् । किम्भूतेष्वित्याह । येषु वेश्मसु तिथिष्वपि पर्वस्वप्यतिथ्यादयो न पूज्यन्ते । निवृत्तमाचारवर्त्म येभ्यस्तेषु । वर्त्म मार्गम् । सुबोधम् । भिन्ने भग्ने कांस्ये पात्रे येषु वेश्मसु भुज्यते ते तथोक्तास्तेषु ॥

शूलिनेति नियुक्तास्ते बलिपूजाभिकाङ्क्षिणः ।
क्रुद्धान् भीतान् विमनसः शून्यस्थानैकचारिणः
परोपभुक्तकुसुमवस्त्राभरणधारिणः ।
बालान्कश्मलधात्रीकान्सन्ध्यासु रुदतोऽशुचीन्

ऋक्षोलूकविडालादिरूपैरन्यैस्तथाद्भुतैः ।
सन्त्रासयन्त.शायितान्कदाचिज्जाग्रतोऽपि वा॥
प्राय' पर्वसु गृह्णन्ति ग्रहाश्छिद्रप्रहारिण ॥

इत्यनेन प्रकारेण शूलिना भगवता ते ग्रहा नियुक्ताः स तो बलिपूजाभिकाङ्क्षिणश्च क्षुधादिगुणान् बालान् इति । विमनसो दुःखितान् । शून्ये तिष्ठन्तीति शून्यस्थास्तान् । एकचारिणो ये सर्वत्रासहायाश्चरन्ति। परेणान्येनोपभुक्तान् कुसुमादीन धारयन्तीति तथोक्तास्तान्। कश्मला दुराचारा धात्री येषा ते तथोक्तास्तान । कथ गृह्णन्तीत्याह । अद्भुतैराश्चर्यैः ऋक्षादिप्राणिरूपैर्बालाञ्छायितान् जाग्रतोऽपि वा सन्त्रासयन्तः । कदा गृह्णन्तीत्याह । प्राय पर्वस्वष्टम्यादिषु । ते च महाश्छिद्रप्रहारिणश्छिद्रे रन्ध्रे प्रहरन्ति ॥

आविशन्तश्च लक्ष्यन्ते केवल शास्त्रचक्षुषा ।
शुद्धेन देह बालाना गन्धर्वा इव योषिताम् ॥

ते च ग्रहा अप्रत्यक्षत्वाच्छास्त्रेणैव चक्षुषा आविशन्तो बालाना देहे लक्ष्यन्ते । किम्भूतेन शास्त्रचक्षुषा आह । शुद्धेन निर्मलेन । दृष्टान्तो यथा योषिता देह गन्धर्वा आविश ते । शास्त्रचक्षुषैव लक्ष्यन्ते । न तु मासगोळकेन । गन्धर्वावेश प्रत्यक्षफलत्वेन सिद्धत्वाद्दृष्टान्त ॥

तेषां ग्रहिष्यता रूप प्रतत रोदन ज्वर ।

तेषा च ग्रहाणा ग्रहिष्यता ग्रहण करिष्यता प्रतत रोदन ज्वरश्च सामान्येन पूर्वरूपम् ॥

सामान्य रूपमुत्त्रासजृम्भाभ्रूक्षेपदीनताः ।
फेनस्रावोर्ध्वदृष्ट्योष्ठदन्तदशप्रजागराः ॥
रोदन कूजन स्तन्यविद्वेष. स्वरवैकृतम् ।
नखैरकस्मात् परित' स्वधात्र्यङ्गविलेखनम् ॥

उत्त्रासादिक स्वधात्र्यङ्गविलेखनान्त स र्वग्रहाणामाविष्टाना सामान्य लक्षणम् । फेनस्रावो मुखात । ओष्ठयोर्दन्ताना च दशो दशनम् । अकस्मादिति कारण विना ॥

तत्रैकनयनस्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ।
हतैकपक्ष स्तब्धाङ्गः सस्वेदो नतकन्धर ॥
दन्तखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन्रोदिति विस्वरम् ॥
वक्रवक्त्रोवमन्लालाभृशमूर्ध्वंनिरीक्षते ।
वसासृग्गन्धिरुद्विग्नो बद्धमुष्टिशकृच्छिशु ॥
चलितैकाक्षिगण्डभ्रू सरक्तो भयलोचन' ।
स्कन्दार्तस्तेन वैकल्य मरण वा भवेद्ध्रुवम् ॥

तत्रेत्यादिना स्कन्दादिविशेषेण लक्षणम्। एकनयनस्रावीत्यादियुक्तः शिशु स्कन्दार्तो भवति । तेन स्कन्देन बालस्य ध्रुवमवश्य वैकल्य मरण वा भवेत् । बद्धशब्दो मुष्टिशकृद्भ्या सबध्यते । चलितमेकमक्ष्यादिक यस्य॥

सज्ञानाशो मुहुः केशलुञ्छन कन्धरानतिः ।
विनम्य जृम्भमाणस्य शकृन्मूत्रप्रवर्तनम् ॥
फेनोद्गमनमूर्ध्वेक्षाहस्तभ्रूपादनर्तनम् ।

स्तनस्वजिह्वासन्दंशसकम्पज्वरजागराः ॥
पूयशोणितगन्धश्च स्कन्दापस्मारलक्षणम् ।

सञ्ज्ञानाशादि शोणितगन्धान्तं स्कन्दापस्मारस्य विनायकस्य लक्षणम् । केशलुञ्छा केशापनयनम् । कन्धरा ग्रीवा तस्या आनतिः । ऊर्ध्वमीक्षणमूर्ध्वेक्षा । हस्तादीनां नर्तनम् ॥ दृ ो दशनाम् ॥

आध्मानं पाणिपादस्य स्पन्दनं फेननिर्वमिः ।
तृण्मुष्टिबन्धातीसारस्वरदैन्यविवर्णताः ॥
कूजनं स्तननं जृम्भा कासहिध्माप्रजागराः ।
ओष्ठदंशाससङ्कोचस्तम्भवस्ताभगन्धता ॥
ऊर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनमनं ज्वरः ।
मूर्छैकनेत्रशोफश्च नैगमेषग्रहाकृतिः ॥

आध्मानाद्येकनेत्रशोफान्तं नैगमेषाख्यस्य ग्रहस्याकृतिर्लक्षणम् । स्पन्दनं चलनं पाणिपादस्य ॥

कम्पो हृषितरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनम् ।
बहिरायामनं जिह्वादंशोऽन्तःकण्ठकूजनम् ॥
धावनं विट्सगन्धत्वं क्रोशनं च श्ववद्ध्वनिः ।

कम्पादिकं श्वसदृशक्रोशनान्तं श्वग्रहे लक्षणम् ॥

रोमहर्षो मुहुस्त्रासः सहसा रोदनं ज्वरः ।
कासातिसारवमथुजृम्भातृट्शवगन्धिताः ॥
अङ्गेष्वाक्षेपविक्षेपशोषस्तम्भविवर्णता ।
मुष्टिबन्धः स्रुतिश्चाक्ष्णोर्बालस्य स्युः पितृग्रहे ॥

रोमहर्षादिकमक्षिस्रुत्यन्तं पितृग्रहे लक्षणम् । शवगन्धिता कुणपगन्धित्वम् ॥

स्रस्ताङ्गत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ।
स्फोटाः सदाहरुक्पाकाः सन्धिषु स्युः पुनः पुनः ॥
निश्यह्नि प्रविलीयन्ते पाको वक्त्रे गुदेऽपि वा ।
भयं शकुनिगन्धत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ॥

स्रस्ताङ्गत्वादि ज्वरान्तं शकुन्याख्यस्य ग्रहस्य लक्षणम् । स्रस्तं निश्चेष्टमङ्गम् । जिह्वादिषु व्रणाः । सन्धिषु दाहादियुक्ताः स्फोटाः पुनः पुनः स्युर्निशि रात्रौ । ते स्फोटा अह्नि प्रविलीयन्ते । शकुनिगन्धत्वं देहे पक्षिगन्धः ॥

पूतनायां वमिः कम्पस्तन्द्रा रात्रौ प्रजागरः ।
हिध्माध्मानं शकृद्भेदः पिपासा मूत्रनिग्रहः ॥
स्रस्तहृष्टाङ्गरोमत्वं काकवत् पूतिगन्धिता ।

वम्यादिकाकसमानपूतिगन्धान्तं पूतनाख्यग्रहे आविष्टे लक्षणम् । स्रस्तहृष्टयोरङ्गरोमभ्यां च यथासङ्ख्येन सम्बन्धः ॥

शीतपूतनया कम्पो रोदनं तिर्यगीक्षणम् ।
तृष्णान्त्रकूजातीसारा वसावद्विस्रगन्धिता ॥
पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ॥

कम्पाद्येकपार्श्वोष्णत्वान्तं शीतपूतनालक्षणम् ॥

अन्धपूतनयाच्छर्दिर्ज्वरः कासोऽल्पनिद्रता ।
वर्चसो भेदवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यान्यङ्गशोषणम् ॥

दृष्टिसादोऽक्षिरुक्कण्डूः पोत्यकीजन्मशूनता ।
हिध्मोद्वेग स्तनद्वेषवैवर्ण्यस्वरतीक्ष्णता. ॥
वेपथुर्मत्स्यगन्धित्वमथवा साम्लगन्धिता ।

छर्द्यादिक साम्लगन्धितान्तमन्धपूतनाया अदृष्टिपूतनाया लक्षणम् । मत्स्यगन्धसाम्लगन्धयोर्विकल्प ॥

मुखमण्डितया पाणिपादास्यरमणीयता ।
सिराभिरसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥
अरोचकोऽङ्गग्लपन गोमूत्रसमगन्धिता ।

पाणिरमणीयतादि गोमूत्रसमगन्धितान्त मुखमण्डितिकालक्षणम् । असिताभासिः कृष्णवर्णाभि सिराभिरुदरस्याचितत्वम् ॥

रेवत्यां श्यावनीलत्व कर्णनासाक्षिमर्दनम् ।
कासहिध्माक्षिविक्षेपवक्रवक्त्वरक्तता ॥
वस्तगन्धो ज्वर. शोषः—

श्यावनीलत्वादि शोषान्त रेवतीलक्षणम् ॥

—पुरीष हरित द्रवम्
जायते शुष्करेवत्यां क्रमात् सर्वाङ्गसङ्क्षयः ॥
केशशातोऽन्नविद्वेष स्वरदैन्य विवर्णता ।
नानावर्णपुरीषत्वमुदरे ग्रन्थय सिराः ॥
रोदन गृध्रगन्धित्व दीर्घकालानुवर्तनम् ।

शुष्करेवत्या हरितादिगुण पुरीष जायते । क्रमाच्च सर्वाङ्गसङ्क्षय, केशशातादिक च जायते ॥

उदरे ग्रन्थयो वृत्ता यस्य नानाविधं शकृत् ।
जिह्वाया निम्नता मध्ये श्यावं तालु च तं त्यजेत्

उदर इत्यादि तालुश्यावतान्तमसाध्यपहलक्षणम् ॥

भुञ्जानोऽन्न बहुविध यो बाल परिहीयते ।
तृष्णागृहीत क्षामाक्षो हन्ति त शुष्करेवती ॥

यो बालो बहुविधमनेकप्रकारमन्न भुञ्जानो बलादिभि परिहीयते तमवश्य शुष्करेवती हन्ति । एतत्तस्या विशेषेणासाध्यलक्षणम् ॥

प्रकारान्तरेणासाध्यत्वमुच्यते ॥
हिंसारत्यर्चनाकाङ्क्षाग्रहग्रहणकारणम् ।

त्रिविधो हि ग्रहाणा ग्रहणे हेतुर्हिंसाकाङ्क्षा रतिकाङ्क्षार्चनाकाङ्क्षा च ॥

तत्र हिंसात्मके बालो महान् वा स्तुतनासिकः
क्षतजिह्वः क्वणन् बाढमसुखी साश्रुलोचन ॥
दुर्वर्णो हीनवचन पूतिगन्धिश्च जायते ।
क्षामो मूत्रपुरीष स्व मृद्नाति न जुगुप्सते ॥
हस्तौ चोद्यम्य सरब्धो हन्त्यात्मान तथापरम्
तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैरग्निं वा दीप्तमाविशेत् ॥
अप्सु मज्जेत् पतेत् कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधम् ।
तृड्दाहमोहान् पूयस्य छर्दन च प्रवर्तयेत् ॥
रक्त च सर्वमार्गेभ्योऽरिष्टोत्पत्तिं च तं त्यजेत्

तत्रेति निर्धारणे । हिंसात्मके ग्रहे वा लो बा महान् वा स्तुतनासिकादिलक्षणो भवति । क्षता जिह्वा येन । जायते भवति ।

संरब्धः ससंरम्भो हस्ताद्युत्क्षेपणात्मा परं च इति । शस्त्रकाष्ठादिभिश्च तद्वदिति हन्यात्तान तथापरमिति च । तद्विधमित्येवम्प्रकारं साहसम् । स चेद्धिंसात्मको ग्रहः स्नानादीन् सर्वमार्गेभ्यश्च रक्तं दृष्ट्वोत्पत्तिं न प्रवर्तयेत् ततः स हिंसात्मकं ग्रहं त्यजेदसाध्यत्वात् ॥

रहः स्त्रीरतिसंलापगन्धस्रग्भूषणप्रियः ।
हृष्टः शान्तश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ॥

रह आदिप्रियः पुरुषो रतिकामेन ग्रहेण पीडितो भवति । स च दुःसाध्यः । रह एकान्ते स्त्रिया रतिः संलापश्च स्त्रीरतिसंलापः । हृष्टः सहर्षः । शान्तो विषयालोलुपः ॥

दीनं परिमृशन् वक्त्रं शुष्कोष्ठगलतालुकः ।
शङ्कितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति भीतताम् ।
अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्तं नाति बुभुक्षते ।
गृहीतं बलिकामेन तं विद्यात् सुखसाधनम् ॥

दीनत्वादियुक्तं बलिकामेनार्थनाकाङ्क्षिणा गृहीतं विद्यात् सुखसाधनं च अन्नाभिलाषेऽपि दत्तमन्नं नातिबुभुक्षते भोक्तुं नेच्छति ॥

हन्तुकामं जयेद्धोमैः सिद्धमन्त्रप्रवर्तितैः ।
इतरौ तु यथाकामं रतिबल्यादिदानतः ॥

इत्युत्तरे तृतीयोऽध्यायः ॥

हन्तुकामं ग्रहं होमादिभिर्जयेत् । इतरौ रत्यर्थनाकामौ यथाकाममिच्छानतिक्रमेण रत्यादीनां दानत इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां मुत्तरे तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

ग्रहाणां लक्षणमुक्त्वा तेषां सामान्यं चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

ग्रहेषु साध्येषु शिशुं विविक्ते शरणे स्थितम् ।
निरस्तमृष्टसंसिक्ते सदा सन्निहितानले ॥
विकीर्णभूतिकुसुमबीजधान्यसर्षपे ।
रक्षोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहतपाप्मनि ॥
व्यवायमद्यपिशितनिवृत्तपरिचारके ।
पुराणसर्पिषाभ्यक्तं परिषिक्तं सुखाम्बुना ॥
साधितेन बलानिम्बवैजयन्तीनृपद्रुमैः ।
पारिभद्रककट्वङ्गजम्बूवरणकत्तृणैः ॥
कपोतवङ्कापामार्गपाटलीमधुशिग्रुभिः ।
काकजङ्घामहाश्वेताकपित्थक्षीरिपादपैः ॥
सकदम्बकरञ्जैश्च धूपं स्नातस्य चाचरेत् ।
द्वीपिव्याघ्राहिसिंहर्क्षचर्मभिर्घृतमिश्रितैः ॥

साध्येषु ग्रहेषु न तु दुःसाध्येषु शिशुमेव कुर्यात् । अह्ना दिनेन त्रीन् वारान् यदामृष्टं संसिक्तं च तस्मिन् । विविक्ते जनादिरहिते । शरणे गृहे स्थितं कुर्यात् । सदा सन्निहितोऽनलो यस्मिन् । तथा विकीर्णे विक्षिप्तं भूत्यादिकं यस्मिन् । भूतिर्भस्म ।

रक्षोघ्नैस्तैलैर्ये ज्वलिता प्रदीपास्तैर्हतः पाप्मा यस्र । व्यवायादितो निवृत्ताः परिचारका यत्र । व्यवायो मैथुनम् । पुराणसर्पिषाभ्यक्त सुराम्बुनोष्णोदकेन । परिषिक्त स्नातम् । कुर्यादिति क्रियापदमत्र लभ्यते । अथ वा स्नातस्य चाचरेदित्यनेनैव चकारेण यथाकथञ्चिदाचरेदित्येतत् क्रियापद बोद्धव्यम् । किम्भूतेन सुराम्बुना आह । बलादिभि कदम्यान्तै साधितेन । वैजयन्त्यग्निमन्थ । नृपद्रुम आरग्वध । पारिभद्रक. कण्टकिकिंशुक । कट्वङ्ग स्योनाक । वर्हिण भूतीकम । कपोतपक्षा सुवर्चला । काकजङ्घा लोमशपादिका । महाश्वेता नीलपुष्पी गिरिकर्णिका । क्षीरिपादपा वटादयः । स्नातस्य च द्वीप्यादिचर्मभिर्घृतमिश्रितैर्धूपमाचरेत् ॥

पूतीदशाङ्गसिद्धार्थवचाभल्लातदीप्यकै. ।
सकुष्ठै सघृतैर्धूप. सर्वग्रहविमोक्षण ॥
सर्षपानिम्बपत्राणि मूलमश्वखुराह्वया ।
भूर्जपत्र घृत धूपः सर्वग्रहनिबर्हण ॥

पूत्यादिभिर्धूप सर्वग्रहविमोक्षण । सर्षपादिभिर्धूप सर्वग्रहनिबर्हण । अश्वखुरा गिरिकर्णी तस्यो मूलम् ॥

अनन्ताम्रास्थितगर मरिच मधुरो गण ।
शृगालविन्ना मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृत पचेत् ॥
दशमूलरसक्षीरयुक्त तद् ग्रहजित् परम् ।

अनन्तादिभि कल्कितैर्दशमूलकाथेन क्षीरेण च घृत पाचयेत् । तत् पर ग्रहजित् । अनन्ता यवासक । शृगालविन्ना पृश्निपर्णी ॥

रास्नांशुमतीवृहतीवृहत्पञ्चमूलनलाघनात् ।
क्वाथे सर्पि पचेत् पिष्टै शारिवान्योपचिनकैः
पाठाविल्वाग्निमधुकपयस्याहिङ्गुदारुभि ।
सग्रन्थिकै सेन्द्रयवै शिशोस्तत् सतत हितम्
सर्वरोगग्रहहर दीपन बलवर्णदम् ।

रास्नादिकषाये शारिवादिभि पिष्टै. सर्पिर्विपाचयेत् । तत. सुबोधम् । वृहत्पञ्चमूल महत्पञ्चमूलम् ॥

शारिवासुरभिब्राह्मीशङ्खिनीकुष्ठसर्षपै ॥
वचाश्वगन्धासुरसायुक्तै सर्पिर्विपाचयेत् ।
तन्नाशयेद् ग्रहान् सर्वान् पानेनाभ्यञ्जनेन च
योजयेद् भूतविद्याया यान्युक्तानि घृतानि च

शारिवादिभि सर्पिर्विपाचयेत् । तत् पानेनाभ्यञ्जनेन च सर्वान् ग्रहान् नाशयेत् । यानि च घृतानि वक्ष्यमाणायां भूतविद्यायामुक्तानि तान्यपि योजयेत् ॥

हस्तमात्र शुचौ देशे गोमयेनोपलेपयेत् ।
तत्राक्षताना चोक्षाणा स्थाप्य पात्र सदक्षिणम्
निर्धूमश्चानलस्तोय गुग्गुलु सर्पिराहुति ।
शुक्ल पुष्प बलिर्धूपो दूर्वा श्वेताश्च सर्षपा ॥
प्राङ्मुखोऽथ शुचिर्वद्यास्त्रिवर्णामथवा सिताम् ।
उपविष्टः प्रतिसरां गृहीत्वा वेष्टयेत्तया ॥
भूर्जे रोचनया विद्यां लिखितामपराजिताम् ॥
विधिना साधिता भूतै सर्वैरप्यपराजिताम् ।
लक्ष्मणादिपरीवारां नित्यानुस्मृतिसेविताम् ॥
लक्ष्मणासहदेवाख्यानागदन्तीकटम्भरा ।

मर्कटी कर्कटी लम्बा बृहती कण्टकारिका ।
खरनासा मृगोर्वारुर्महाश्वेता शतावरी ॥
उदङ्मुखस्य बालस्य बध्नीयात्ता ततो गले ।
तदभावे दृढं क्षौमसूत्रं मन्त्रमिदं जपन् ॥

इत्थमाद्यमित्यादि॥ प्रतिसराय-धनो पकरणविधानं सुबोधम् । चोक्षाणां निर्मलानाम् । अथ प्राक्सुवर्णवैश्यचित्रवर्णा सितरक्तपीता सितामेव वा प्रतिसरा कार्पासस्त्रवेणिका गृहीत्वा भूर्जेऽद्रिमिवामपराजितादीना विद्या लक्ष्मणाद्योषधीपरिवारा नित्यं च स्यात्संस्कृता वैद्येन सेविता तथा प्रतिसरया वेष्टयेत् । किं भूतामपराजिता सर्वैरपि भूतैर्न पराजिताम् । कास्ता लक्ष्मणाद्य इत्याह । (नि) लक्ष्मणा पुत्रजननी रक्तबिन्दुच्छदा तथा । सहदेवा बला । नागदन्ती हस्तिदन्ती । कटम्भरा गिरिकर्णी । मर्कटी कपिकच्छू । खरनासिका च कर्कटी बिल्वादि । लम्बा कटुकालाबुनी । खरनासाक्रम् । मृगार्वारुर्गवाक्षी । महाश्वेता नीलपुष्पी गिरिकर्णिका । ततोऽनन्तरं ता वेष्टिता बध्नामीत्यादिमन्त्रं जपन् वैद्य उदङ्मुखस्य बालस्य गले बध्नीयात् । तस्या अपराजिताया अभावे दृढं क्षौमसूत्रं बध्नीयात् । अन्ये तु क्षौमसूत्रयैव मन्त्रं वदन्ति ॥

बध्नाम्यहं प्रतिसरां नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ।
बालानां रक्षणार्थाय शिवां पूर्वविनिर्मिताम् ॥
इन्द्रोऽनुमन्यतां तुभ्यं ये च तस्यानुचारिणः ।
वज्राशनिधराभूता मेघवृन्दानुसारिणः ॥
ऐरावणस्कन्धगता येऽनुयान्ति पुरन्दरम् ।
यमो वैवस्वतो राजा ये च तस्यानुचारिणः ॥
मेषसूकरसिंहोष्ट्रखरवाजिसमाननाः ।
कालाकालायसे पाशे स्वध्याक्षा भ्रुकुटीमुखाः ॥
शक्तिमुद्गरहस्ताश्च खड्गपाशधराश्च ये ।
पाशभृद्वरुणो राजा तोयभूः सागरालयः ॥
शारदाभ्रघनाकारा ये च तस्यानुचारिणः ।
महोर्मिमन्तो वेगेन क्षोभयन्ति सरित्पतिम् ॥
धनाधिपो वैश्रवणः सर्वयक्षाधिपो विभुः ।
नानाकाराश्च ये भूतास्तस्यैवानुचराः सदा ॥
आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनावपि ।
एते सर्वेऽनुमन्यन्तामिमां प्रतिसरक्रियाम् ॥
दीर्घमायुररोगं च नव दास्यन्ति स्वस्ति ते ।
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति नारदपर्वतौ ॥
स्वस्ति वेदाश्च यज्ञाश्च अग्नीषोमौ च स्वस्ति ते ।
स्वस्ति ते श्रीर्धृतिः कीर्तिर्लक्ष्मीर्मेधा क्षमा द्युतिः ॥
स्वस्ति तुष्टिश्च पुष्टिश्च स्पृहा बुद्धिरेव च ।
स्वस्ति रुद्रो विशाखश्च स्कन्दः शक्तिधरश्च ते ॥
स्वस्ति धाता विधाता च सुपर्णश्च महाबलः ।
स्वस्ति देवाश्च यज्ञाश्च मा च ते पापमागमत् ॥
दुर्व्याहृतानि दुःस्वप्नं मनसाचिन्तितानि च ।
दुष्टादीनां भयकृतो वाचः प्रतिहता मया ॥
रक्षा प्रतिसरा तुभ्यं बद्धेयं पापघातिनी ।
निर्वृतस्त्वं निरुद्वेगो जीव वर्षशतं सुखी ॥

बध्नामीत्यादिभिश्चतुर्दशभिः श्लोकैर्मन्त्रो निगदव्याख्यातः किञ्चित् प्रदर्श्यते स्वयम्भुवे ब्रह्मणे नमस्कृत्वा प्रतिसरां बध्नामि बालानां रक्षणाय । किम्भूतामाह शिवां श्रेयस्करीं पूर्वविनिर्मिताम् । हे बाल तुभ्यं प्रति

सरामिन्द्रोऽनुमन्यतामङ्गीकरोतु । वज्राशनि-धरत्वादिगुणाश्च तथेन्द्रस्यानुचारिणो ये भूता ऐरावणस्कन्धगत पुरन्दरमिन्द्रमनुयान्ति । यमोऽनुमन्यतां ये च तदनुचरा मेषाद्यानना कृष्णादिरूपाश्च । वरुणोऽनुमन्यतां तदनुचराश्च । सागर आलयो यस्य । महोर्मीत्यादि वरुणानुचरविशेषणम् । धनाधिपश्च तदनुचराश्च । आदित्यादयश्च । इति सर्वे इमा प्रतिसरक्रियामनुमन्यन्ताम् । तव शिशोस्ते दीर्घमायुररोगं च दास्यन्ति । स्वस्तीत्याद्याशी पदम् । से शिशो' पाप दुर्व्याहृतादिकं च मागमत् । दुष्टादीनां वाचो भयङ्करा मया प्रतिहता । इयं च पापघातिनी रक्षाप्रतिसरा तव बद्धा । अनया च त्वं निर्वृतो निरुद्वेगश्च सुखी वर्षशतं जीव ॥

अपूपपूपसयावस्वस्तिकालोपिकादयः ।
पायसो मिश्रकः सिद्धो गुडपूरो हरिद्रकः ॥
कृसरो यावकः क्षौद्रं पललं लवणं हविः ।
दधिकुल्माषनिष्पावो रक्तो भूतोदन' पय. ॥
पक्वामममांसरुधिरमत्स्यसक्तु सुरासवा ।
गन्ध माल्यं फलं हेम धूपः सपुरकुन्दुरु ॥
सुरसार्जकनिर्गुण्डीकुसुमं च सपल्लवम् ।
बलि' सुधास्तैर्देयःस्याद् भवनस्य चतुर्दिशम्॥
चतुष्कचैत्यत्रिपथदेवायतनगोपुरे ।
रेखाहृस्रोदपाने च सन्ध्ययोर्दीपवान् निशि ॥

बालनिवासभवनस्य चतुर्दिशमपूपादिकश्च बलिर्देयः । अपूपा मण्डका । त एव सगुडा स्नेहसिद्धा पूपा । सयावो यवौदन । स्वस्तिकाः स्वस्तिकाकृतय पिष्टविकारा । लोपिका सपूरा पिष्टस्विन्ना । मिश्रकस्तण्डुलवराश्रोदन । सिद्ध' सिद्धौदनः । गुडपूर. प्रसिद्ध । हरिद्रक पीतभक्ष्य । हविर्घृतम् । पललं तिलकल्कः । रक्तौदनो रक्तमिश्रो भूतौदन । भूतौदनो मांसमिश्र । चतुष्कादिषु च बलिर्देय । चतुष्कं चतु शालम् । रेखामण्डलं मन्ये । उदपान कूपसर । निशि दीपवान् बलिर्देय ॥

अथापतितगोवर्चे प्रलिप्ते दर्भसंस्तृते ।
वृत्ते वा चतुरश्रे वा मण्डले कुसुमोज्वले ॥
नानाग्रहपरीवारं भिषग्भूतपतिं लिखेत् ।
तं प्रतिप्राङ्मुखो विद्या पठन्नुपहरेत् बलिम्॥

नमो विमारकस्य । नम कुमारङ्गाय । नम सप्तानां मातृणाम् । नम' स्कन्दाय । एष परिग्रहमन्त्रः । मातृणामावाहनं च । हिलिहिलिनिपापटालिनि स्वाहा । अनेन सप्तकृत्व परिजपितेन पानीयचुलुकेन त्वाभ्युक्षयितव्यः । एवमात्मरक्षा कृता भवति ॥

अथेत्यादिना मण्डलविधानम् । अपतितगोवर्चो यत्पतदेव गोर्गृहीतम् । वृत्त वर्तुलं मण्डलम् । चतुरश्र चतुष्कोणम् । भूतपतिर्भगवान् महादेव । तं मण्डले चित्रकर्मणा लिखेत । तं प्रतिप्राङ्मुख इत्यर्थ । नम इत्यादिका विद्या पठन् तस्मै भगवते नानाविध बलिमुपहरेत् । नम इत्यादिबलिपरिग्रहमन्त्रः । एवमेव मातृणामावाहनमाह्वानम् । हिल्यादिकेन सप्तवारान् यत् परिजपित पा-

नीयचुलुक तेनात्माभ्युक्षयितव्य । अभ्युक्षण समन्ताद्बिन्दुभि सेचनम् । अनेनाभ्युक्षणेना त्मनो रक्षा कृता भवति ॥

ग्रहाणा सन्निधानाय पलेश्च प्रतिपत्तये ।
सत्यसाधनसंयुक्तमिम मन्त्र पठेदनु
प्रजापतौ च यत् सत्य यत् सत्यममरेश्वरे ।
धर्मराजे च यत् सत्य यच्च सत्य नयम्विषु ॥
धनाधिपे च यत् सत्य यच्च सत्य जलाधिपे ।
यत्र सत्यमग्निहोत्रेषु सत्य यच्चाग्निषु च ॥
पतिव्रतासु यत्सत्यमीश्वरे च महात्मनि ।
एतैस्तु सत्यसमयैर्युक्ताः सत्यवादिन ॥
दर्शयध्व स्वरूपाणि सत्य रक्षत सर्वत' ।
आमन्त्रिता मया सौम्या सौम्यरूपा प्रतीक्षत
बालिं चोपहृत सर्वे सर्वे कौमारका ग्रहा ।
दर्शयध्व स्वरूपाणि बलिश्च प्रतिगृह्यताम् ॥

अनन्तर प्रजापताविल्यादिमन्त्र पठेत् । किमर्थमित्याह ग्रहाणा सन्निधान कर्तु तेषा मेव च पले प्रतिपत्त्यर्थ च किम्भूत मन्त्र माह । सत्यसाधनसयुतम् । स्व हृष्टसिद्धि र्भवति । पञ्चभि श्लोकैर्मन्त्र । एते स त्यैर्युक्ता भूतविशेषा सत्यवादिन स्वरूपा णि दर्शयध्व मे मया आमन्त्रिता । स त्य रक्षत बालिं च प्रतीक्षत मयोपहृतम् । कौमारकग्रहाश्च सर्वे स्वरूपाणि दर्शयध्व बलि श्च प्रतिगृह्यताम् ॥

ततश्चानु पठेदेना कुलविद्यां समाहित ।
शीला नीला खला पाला नकुला ग्रहकारिका
सेना सुसेना माना च महासेना यशस्विनी ।
इत्येतास्त्रनिरा यास्तु ग्रहमातर' ॥
कुमारवचनाच्छीघ्र प्रमुञ्चन्तु शिशुन्त्विमम् ।
कालकल्पा उग्ररूपा किङ्किणीजालभूषिता
कुमारवचनाद्दूती सम्प्राप्ता मुञ्चता शिशु ।
पताका द्युष्ट छत्र घण्टाध्वज [illegible] ॥
गारवत्पश्च ते सुत्र मुञ्चता मातर शिशु' ।
गन्ध धूप च माल्य च कुमारस्ते प्रयच्छति ॥
प्रस्थातव्य तदाश्रय स्थानं गिरि गन्ध मा चिरम्
धाम्य सर्वा कुमारस्य सद्गता गन्धमादने ॥
रक्तचन्दनपताकस्य रक्ताशुकनिवासिन' ।
कुमारस्यालय तत्र यात याल विमुञ्चत ॥
यन्मुखो द्वादशाक्षो वै तस्मिन् काले तथोत्तमम्
वीर. कुमारो पितेश्वर पुत्रोऽभिषिच्यताम्॥
आत्मनो ग्रामदानात्तु सर्वदेवदिदा वर ।
यक्षराक्षसनागाना गन्धर्वासुरयोरपि ॥
पिशाचभूतसङ्घाना स्थावरीनां च स ईश्वरः ।
आज्ञापयति य स्कन्दो गम्यता गन्धमादनम्
ग्रहो न कोपयदाज्ञा कुमारस्य यशस्विनः ।
स्थानाच्युत स वै क्षिप राग पम्पिदो भवेत्

ततोऽनन्तर समाहितो वैद्य साधैर्द्वा भि श्लोकै कुलविद्या पठेत् । अस्यार्थ शीलादयस्त्रयोदश ग्रहमातर । भगवत्कुमा रवचनादिम शिशु शीघ्र प्रमुञ्चन्तु । कुमा रवचनात् कालकल्पादिगुणा दूती सम्प्राप्ता शिशुर्मुच्यतामिति । किङ्किणीजाल सूक्ष्मघ ण्टासमूह. । पताकादिका युष्माकं तुभ्यम् । हे मातर शिशुर्मुच्यता वे इति बहुना प्रयो-

गो मन्त्रत्वात् । ते कुमारो गन्धादिकं प्रयच्छति । तदाघ्राय स्वां गतिं गच्छ । माचिरं शीघ्रम् । कुमारधान्य सर्वाः गन्धमादने सङ्गताः । रक्तध्वजादिमतः कुमारस्य सखालयम् । तत्र यात । बालं विमुञ्चत । शेष स्व पाठ एव शरणम् । यो ग्रहः कुमारस्य यशस्विन आज्ञां कोपयेत् स क्षिप्रमेव स्थानाच्युत परिषदः स्वयं दात् बाह्यो भवेदिति कुलनिशा ॥

बलेरनन्तरं कुर्याद्धोममभ्यर्च्य पावकम् ।
पुष्पैर्भक्ष्यैश्च विविधैश्चरणा लोहितै स्तथा ॥
गन्धैर्गुग्गुलुधूपैश्च समिधः खादिरादथ ।
शतमष्टोत्तरं हव्यमथवा चन्दनद्रुमात् ॥

ततो बलेरनन्तरं पावकमभ्यर्च्य पुष्पादिभिर्होमं कुर्यात् । ततो हव्यमत्र गन्धैर्गन्धद्रव्यैर्लोहितः खादिरसमिधा चन्दनसमिधा चाष्टोत्तरं शत हव्यम् ॥

अग्निदण्डं प्रवक्ष्यामि सर्वग्रहविमोक्षणम् ।
ब्रह्मण्यन्त्व[1]नल देव हव्यकव्यप्रतीच्छकम्॥
देवानां [2]प्राङ्मुख स्वास्तिस्वाहापदरतिद्रुतम्
सहस्रजिह्वो दहन पावक सर्वभक्षण ॥
त्वं हि यज्ञश्च यूपश्च त्वं हि धर्मरता गति ।
हिरण्यरेता देवस्त्वं त्वं हि वदविदां गति ॥
दुर्वृत्तानां विनाशाय त्वं समुत्पादितः सुरैः ।
दहसद्ग्रहदेवस्त्वमिदं दुष्टस्य निग्रहम् ॥

अग्नये स्वाहा । महाग्नये स्वाहा ।

त्वं हि शान्तिकरो वह्निस्त्वं मारुतप्ररोदन ।
हरिप्रधानगतिरासीदिमं निगृह्य गुह्यकमुत्सादय तेजसा त्वं मम वश्यं च तं कुरु दुष्टग्रहनिवारण मयोपद्रवेषु च ।'

त्वया कृतेन होमेन शीघ्रं शान्तिः प्रजायते ।
आयाहि वह्ने देवानां त्वं हि वक्त्रं पुरातनम्
तेन सत्येन देवेश इमं साधय मे ग्रहम् ।

नमोऽस्तु ते हव्यवाहन दण्डं प्रदर्शय दह दह दर्श दर्श तेज तेज मोटय मोटय अपस्मारमुद्घाटय कुमार पिशाचरेवतीरोदनत्रासन वित्रासन कम्पन उत्कम्पन विजृम्भणदेवयक्षगन्धर्वभूतनागराक्षससन्तर्जनदण्डनाविधूसारयभगवन्नग्निदण्ड अग्निवीर्य नमस्ते जसास्वेत्यक्तमुत्सादय स्वाहा । [3] भूर्भुवस्स्वस्स्वाहा । दीप्ततेजसे स्वाहा । हव्यवाहनाय स्वाहा । यमाय स्वाहा ॥
नश्यन्त्यनेन होमेन समस्ता बालकग्रहाः ।

अग्निदण्डो मन्त्रो यमाय स्वाहेत्येवमन्त । अनेनानन्तरोक्तेन मन्त्रेण होमेन समस्ता बालकग्रहा नश्यन्ति ॥

तत्राग्नावरणे ताम्रे तप्तहेमसमार्चिषि ॥
तारावैडूर्यसदृशे शशिविद्युत्समप्रभे ।
घृतमण्डाभवर्णे वा गन्धेन च घृतोपमे ॥
केतकोत्पलदध्याभे ध्रुवमारोग्यमादिशेत् ।
अनारोग्यं तु नीलेऽग्नौ कपिले भस्मनिष्प्रभे॥

(१) त्वमत (२) (३) भूर्भुवाय स्वाहा इति पाठभेदा ।

कृष्णे कपोते दुर्गन्धे मत्स्यपूयास्रगन्धिके ॥
वचालशुनगन्धाभे विस्रे कर्दमगन्धिके ।

इत्युत्तरे चतुर्थोऽध्यायः ॥

सधाप्राविद्यादिसिद्धलक्षण तत्राहेमारुणादिरूपेऽग्नौ ध्रुवमवश्यमारोग्यमादिशेत् । नीलादिरूपेऽग्नावातुरस्यानारोग्यमादिशेत् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायामुत्तरे चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

ग्रहप्रतीकारस्य प्रकृतत्वात् स्नपनविधेश्च तस्य प्राधान्यात्तु प्रदर्शयितुं पृथगध्याय आरभ्यते ॥

अथातः स्नपनाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
सरित्सङ्गमगोतीर्थगजेन्द्रस्कन्धगोकुले ।
चतुष्पथे च स्नपयेद् बालं सस्तन्यमातरम् ॥
श्मशाने दीर्घरोगार्तं मृतापत्यां च योषितम् ।

सरित्सङ्गमादिके बालं स्नपयेत् । सह स्तन्यमात्रा धात्र्या यो वर्तते तम् । सरिन्नदी । गोतीर्थं प्रधानगोस्थानम् । गजेन्द्रस्कन्धो भद्रवारणसमूहः । गोकुलो यत्र गोसमूहो वर्तेत । दीर्घरोगेणार्तं बालं श्मशाने स्नापयेत् । तत्रैव च मृतवत्सां योषितम् ॥

दूर्वा क्षीरिद्रुमवती प्रागुदक्प्रवणा मही ॥
स्निग्धनीरुजपुष्पाढ्यपादपा स्नपने शुभा ।

दूर्वावत्त्वादिगुणा मही भूमिर्बालस्य स्नपने शुभा । प्राग्दिशाभिमुख्येनानिम्ना प्राक्प्रवणा स्निग्धादिगुणाः पादपा यस्यां सा तथोक्ता ॥

रेवतीश्रवणस्वातीप्राजापत्योत्तरैन्दवे ।
पुष्ये मूले च बालस्य स्नानं पर्वदिनेषु च ॥

रेवत्याद्यन्यतमे नक्षत्रे बालस्य स्नानं शुभम् । प्राजापत्यं रोहिणी । ऐन्दवं मृगशीर्षम् । पर्वदिनेषु चाष्टम्यादिषु बालस्य स्नानं शुभम् ॥

चतुर्हस्ताष्टहस्तं वा द्वात्रिंशद्धस्तमेव वा ।
नल्वमात्रप्रमाणं वा त्रिवर्णं मण्डलं लिखेत् ॥
गोचर्मचापेषुमितस्त्रिविधो नल्व उच्यते ।
चतुरश्रं चतुर्द्वारं पताकाभिरलङ्कृतम् ॥
आकीर्णं परितो दूर्वासिद्धार्थकयवाङ्कुरैः ।

चतुर्हस्ताद्यन्यतमेन मानेन त्रिवर्णं सितरक्तपीतादिकेन विभागेन मण्डलं लिखेत् । नल्वो मानविशेषः । तल्लक्षणं इत्याह । त्रिविधो नल्वः एको गोचर्ममितः द्वितीयश्चापेन धनुषा मितः तृतीय इषुणा शरेण मितः । चतुरश्रमित्यादि मण्डलविशेषणम् । पताका वैजयन्त्यः । परितः समन्ताद् दूर्वादिभिराकीर्णम् ॥

क्रमात् प्राच्यादिषु लिखेद् गजारूढं पुरन्दरम् ।
धर्मराजं महिषगं चक्राढ्यमपां पतिम् ॥

धनदं च गदापाणिं यमस्थानमतीत्य च ।
मातृस्थानं लिखेत्तस्मिन् सद्रूपं नन्दिकेश्वरम्
सव्यध्वनुचरं चादौ मृन्मयं च विनायकम् ।

तस्मिंश्च मण्डले प्राच्यादिषु दिक्षु क्रमात् पुरन्दरादीन् लिखेत् । प्राग्दिश्यैरावणारूढं पुरन्दरं सहस्राक्षं लिखेत् । दक्षिणस्यां महिषगतं धर्मराजं यमम् । पश्चिमायां चक्रवाकारूढमपांपतिं वरुणम् । मकरासनस्थमिति दारुवाहि । उत्तरस्यां गदापाणिं धनदं वैश्रवणम् । दारुवाहिः सिंहासनस्थमिति । यमस्थानमतीत्यातिक्रम्य दक्षिणायां मातृस्थानं लिखेत् । सह वध्वा अनुचरैश्च वर्तत इति सवोध्वम् । तत्र चादावेव मृन्मयं विनायकं लिखेत् ॥

अतीत्य वरुणावासं सहस्रारं निवेशयेत् ॥
विष्णुप्रहरणं चक्रं सर्वविघ्ननिवारणम् ।
सुरयक्षेशयोर्मध्ये पद्महस्तालयां श्रियम् ॥
नन्द्यावर्ताङ्कुशादर्शमत्स्यस्वस्तिकतोरणम् ।
शङ्खं च दक्षिणावर्तं श्रीवत्सं माल्यदाम च॥
इन्द्रादीनां परीवारमैशान्यादि विदिक्षु च ।

तत्र च मण्डले वरुणावासमतीत्य पश्चिमायां विष्णोः प्रहरणं निवेशयेत् । सुरयक्षेशयोरिन्द्रधनदयोर्मध्ये पद्महस्तां पद्मालयां च श्रियं विनिवेशयेत् । तत्र च नन्द्यावर्तादिकं लिखेत् । स्वस्तिकनन्द्यावर्तौ सन्निवेशौ मण्डलार्थं प्रसिद्धौ । श्रीवत्साख्यो मणिस्तिर्यग्दीर्घश्चतुष्कोणः । ऐशान्यादिविदिक्षु क्रमेणेन्द्रादीनां परिवारं लिखेत् । ऐशान्यामिन्द्रपरिवारम् । आग्नेय्यां यमपरिवारम् । नैरृत्यां वरुणपरिवारम् । वायव्यां धनदपरिवारमिति ॥

लम्बोदरी लम्बभुजा लम्बकर्णी च राक्षसी ।
इन्द्रद्वारे निवेश्या स्याद्यमद्वारे प्रलम्बिनी ॥
लम्बकेश्यप्पतिद्वारे कौबेरे लम्बनासिका ।

इन्द्रद्वारे पूर्वे लम्बोदरादिरूपास्तिस्रो राक्षस्यो निवेश्याः स्युः । उद्देश एकवचनेनापि कर्तृबहुत्वाद् बहुवचनम् । प्रलम्बिनीरूपानुगमा राक्षसी यमद्वारे । तद्वदपांपतेर्वरुणस्य द्वारे लम्बकेशीनामा । कौबेरे धनदद्वारे लम्बनासिका ॥

पट्कीलानायसान्कुर्यात्सप्तवैलोहिकान्भिषक्
द्वौ चात्र खादिरौ शङ्कू चन्दनाम्बुसमुक्षितौ

अत्र मण्डले सर्वतोदिक्षु पञ्चदश शङ्कून् कुर्यात् । तत्र केवलायोमयाः षण्मिश्रीकृतलोहत्रयमयाः सप्त । चन्दनाम्बुसमुक्षितौ चन्दनाम्बुसिक्तौ द्वौ खादिराविति । त्रयो लोहाः सितकृष्णपीताः ॥

अष्टौ घटाः षोडश वा द्वात्रिंशद्द्विगुणा अपि ।
स्वस्तिकाङ्काः प्रवालाभा रङ्गैरश्लेषकैः कृताः॥
यथार्हौषधसंयुक्तशुचितोयप्रपूरिताः ।
क्षीरिवृक्षपलाशाब्जगन्धमाल्योपशोभिताः ॥
मण्डलस्य चतुर्द्वारे कर्तव्याः सुनिवेशिताः ।

स्वस्तिकाङ्का इत्यादि घटविशेषणम् । अश्लेषका रङ्गाः पृथग्भूता वर्णाः । यथार्हैरौषधैर्युक्तं यत् शुचि तोयं तेन प्रपूरिताः ।

देवता घटवर्गविशेषपरमागलाभयाग्यो यथार्हा
र्गे । क्षीरि वृक्षपल्लवादिभि शोभिताः ।
पलाश उदनम । इन्द्रद्वारे शुद्धरक्ता । यम
द्वारे कृष्णा । वरुणद्वारे पीता । कुबेरद्वारे
लोहिता । इत्येवमादिना सुनिवेशिता ॥

पूर्वेषु प्रक्षिपेद्धेम ततश्च मणिमौक्तिकम् ।
अपरेष्वौषधीर्बीजान्युत्क्षताक्षतसर्षपान् ॥

पूर्वेषु घटेषु हेम काञ्चनं प्रक्षिपत् ।
मण इति दक्षिणेषु मौक्तिकम् । सुशोभम् ॥

अद्य पवित्रा रक्षांसीराहरेत सुरालयात् ।
हस्तिशालाश्वशालाभ्यां शृङ्गाटकचतुष्पथात् ॥
वल्मीकागाग्नदीतीराद्वेश्याकोशनृपालयात् ।
तुसिद्वारात् समुद्राच्च समिद्ध चाग्निमाहरत ॥
समिध क्षीरिवृक्षाणां गन्धमाल्यं घृतं मधु ।
अक्षतांस्तण्डुलान्लाजान् पञ्चवर्णादनतिला ।

, अत्र च सुरालयादिभ्यो रक्षोघ्नीमिद आ
हरेत् । शृङ्गाटक त्रिपथम् । वल्मीक. पि
पीलिकास्थाणु. । वेश्यालयात कोशालयान्नृ
पालयाच्च । कोशो धननिचय । तुसिद्वारात्
समुद्राच्च । समिद्ध दीप्तमग्नि यागजमरणीजं
वा यथालाभमाहरेत् । क्षीरिवृक्षसमिदादींश्च ॥

ततो मध्यस्थिते पद्मे सह धान्योपवेशयेत् ।
बालमौदुम्बरे पीठे पालाशे वाप्युदङ्मुखम् ॥
आस्तृते हरितैर्दर्भैर्न तु मान्यादिदिङ्मुखम् ।

ततोऽनन्तर मण्डलमध्यस्थिते पद्मे धा
न्या सह बालमुदङ्मुखमुदुम्बरकाष्ठकृते पा-
ला े वा पीठे हरितैर्दर्भैरास्तृते उपवेशयेत् ।
प्राच्यादिदिङ्मुखमेवोपवेशयेत् ॥

उदाहरिष्यते मन्त्रो य स्नपनकर्मणि ।
जुहुयात्तेन तत्राग्निमुदीच्यां स्थापितं दिशि ॥

तत्र पद्ममण्डलस्योदीच्यां दिशि स्था
पितमग्नि तेन य तेन जुहुयात् मन्त्र स्न
पनकर्मण्युदाहरिष्यते स च प्रत्येकमनुक्रमे-
पवे अप्सवे इत्यादिना पठितः ॥

निराग्नेयोपितो वैद्यः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ।
सर्षपान्तयुक्ताभिर्मृद्भिर्गात्राणि मार्जयन् ॥
यथोदिताभि स्नपयेदघं मान्यादिदिक्स्थितै
क्रमात् प्रदक्षिणोत्क्षिप्तै —

ततोऽनन्तर निराग्नेयोपितत्वादिगुणो वै-
द्यो बालस्य गात्राणि सर्षपाक्षतयुक्ताभिर्मृद्भि-
र्मार्जयन स बाल प्राच्यादिभिर्दिग्भ्य क्र
मेण मण्डलादुत्क्षिप्तैर्घटैः स्नपयेत् ॥

—तत्र मन्त्र प्रयोजयेत् ॥

अमृतात् पूर्वमुत्पन्नमिम ते कलश शुभम् ।
ददातु भगवानिन्द्रो विजय नामनामत ॥
रक्तपीताम्बरधरैर्युतैर्बहुभिरन्वित ।
राक्षसोरगगन्धर्वपिशाचैश्चानुसेवित. ॥
वज्रघण्टानिनादैर्मेघैश्च विविधस्वनै ।
देवसङ्घैः परिवृतो गजेन्द्रस्कन्धसंश्रित ॥
एभि सार्धं महानिन्द्र स्नपन तेऽनुमन्यताम् ।
पूर्वद्वारे स्थित दिव्य वज्रमिन्द्राज्ञया शुभम् ॥
तत्र सर्वाणि पापानि निहन्ता चापराजित ।

इन्द्राय नम स्वाहा । इन्द्राण्यै नमः स्वाहा । अपराजिताय स्वाहा । मेघाधिपतये स्वाहा । देवाधिपतये स्वाहा शतक्रतवे स्वाहा ॥

अमृतादित्यादिस्नपने इन्द्रकलशोत्क्षेपे च मन्त्रः । एवमुत्तरत्रापि ॥

द्वितीय कलश पुण्यमादित्यसदृशप्रभम् ।
यमो ददातु भगवान् वैजन्तं तु नामतः ॥
कृष्णाञ्जननिभैर्घोरै कृष्णाम्बरधरैस्तथा ।
वृत करालैर्विकृतै राक्षसैरुग्रविक्रमै ॥
श्मशानारण्यनिलयैर्मृतवस्त्रान्त्रभूषणै. ।
त्वगस्थिमज्जमासादैः प्रेतैर्बहुभिरावृत ॥
धर्मराजो यम श्रीमान् सत्यसन्धो महातपा'
दिव्यं महिषमारुह्य स्नपन तेऽनुमन्यताम् ॥
दक्षिणद्वारसस्थस्ते यमदण्डः प्रतापवान् ।
दुःस्वप्न दुष्कृत पाप सर्वमद्य हनिष्यति ॥

यमाय नम स्वाहा । यमदण्डाय नमः स्वाहा । महिषवाहनाय स्वाहा । प्रेताधिपतये स्वाहा । धर्माधिपतये स्वाहा । वैजयन्ताय स्वाहा ॥

द्वितीयमित्यादि वैजयन्ताख्ये यमकलशे मन्त्र ॥

जयन्त जयवृध्यर्थ तृतीय कलश शुभम् ।
ददातु मधुराजस्ते भगवान् वरुणः स्वयम् ॥
श्वेतमाल्याम्बरधरै श्वेतगन्धानुलेपनैः ।
गन्धर्वैः पन्नगेन्द्रैश्च भगवाननुशोभितः ॥
तीर्थकूपनदीवृक्षनिष्कुटोद्यानवासिभि. ।
([1])प्रवलैः कपिलैर्मुण्डैर्विकटैर्वामनैस्तथा ॥
वृतः परिषदैर्भूतैः पाशमुद्गरपाणिभिः ।
एभि' सहाद्य भगवान् वरुणस्त्वाभिषिञ्चतु ॥
वरुणस्य महापाशोऽप्यपरद्वारमाश्रित' ।
तव पाप विहन्त्वाशु सर्वविघ्ननिवारण ॥

वरुणाय नम' स्वाहा । श्वेताम्बरधराय स्वाहा । मकरवाहनाय स्वाहा । जयन्ताय स्वाहा ॥

जयन्तमित्यादि तृतीयकलशे जयन्ताख्ये मन्त्र. । निष्कुटो गृहाराम विकटो विस्तीर्णः ॥

चतुर्थ कलश पुण्य प्रधानमपराजितम् ।
धनेश्वरो महाबाहु प्रयच्छत्वलकाधिप. ॥
चित्रमाल्याम्बरधरैश्चित्रगन्धानुलेपनैः ।
चित्रप्रमदोन्मत्तैर्यक्षैः समुपसेवित ॥
मुदितोद्गीतगन्धर्वे सेवितश्चाप्सरोगणै ।
स ते वैश्रवणः श्रीमान् स्नपनन्त्वनुमन्यताम् ॥
सर्वव्याधिहरा दीप्ता द्वारमुत्तरमाश्रिता ।
गदा ते नाशयत्वद्य सर्वपाप दिशोदश ॥

धनाधिपतये स्वाहा । गदापाणये स्वाहा । अपराजिताय स्वाहा । चित्राम्बरधराय स्वाहा ॥

चतुर्थमित्यादि धनदकलशे अपराजिताख्य मन्त्र. । अलका नाम यक्षनगरी ॥

आप पवित्र लोकेऽस्मिन्नापो वै परम शुचि ।

(१) प्र॰-भल्कपिङ्गैरिति च पाठ ।

आपो देवेश्वराः सर्वे आपः स्वाभिषिञ्चयन्तु ॥
ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिः सार्धं भगवांस्त्वाभिषिञ्चतु ।

स्वाहा ।

साङ्गोपाङ्गास्तथा वेदाः कीर्तिर्लक्ष्मीः सरस्वती
बाला दाक्षायणी सीता सावित्री सरमा श्रुति ।
आकाशगङ्गा गङ्गाद्या महानद्यो महोदधि ॥
नदीनां सङ्गमास्तीर्था निर्झरा सागरास्तथा ।
मेरुर्महेन्द्रो हिमवान् जगच्च स्थावरस्त्वयम् ॥
स्कन्दाद्यो ग्रहाश्चैव तोषिता बलिकर्मणा ।
अद्य त्वा मभिषिञ्चन्तु नीरजो भव दारक ॥

नमो भगवते पितामहाय । ॐ-म ॐ-म-लिम-लिम-लि भुर्-भिभुरु-लिलि भवनेभ्य स्वाहा ॥

नमो भगवते रुद्राय हिलिमिलि, मेलि, मेलि, वेलि वेलि, भिलिभिलि स्वाहा ॥
राक्षसाश्च पलायन्तु भूताश्च त्रस्तमानसा ।
भूताशना महाजिह्वास्तथा विघ्नविनायकाः ॥

नमो भगवते कुमाराय पिलि, पिलि, खिलि, खिलि, । खिणि, खिणि, स्वाहा ॥

पुष्करं पुष्करारण्यं नैमिशं च तथा गया ।
प्रभासं प्रवरं तीर्थं तथा पिण्डारकाह्वयम् ॥
तीर्थान्येतानि सर्वाणि अभिषिञ्चन्तु स्वस्ति ते

नमो भगवतीभ्यो महायोगीश्वरीभ्यो ।
निमिनिमि मनुमेनु हुरुहुरु स्वाहा ॥

याश्च जातापहारिण्यो रौद्रस्यो विकृताननाः
अपितानिरताः सर्वा या शान्ता पापचिन्तका ।
सतीनां कपिलानां च सिद्धानां चैव तेजसा
तेजसा च पवित्रेण मयाद्य स्नपितो भवान्
प्रमृत्युरलक्ष्मीश्च कालरात्रिश्च सारथिः (१)
लम्बा च लोहशङ्कुश्च पूतना कटपूतना ।
अशुभं यच्च ते किञ्चित् सर्वं प्रतिहतं मया ॥
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनावौषधीगणाः ।
द्यावोऽन्तरिक्षं सन्ध्ये च नक्षत्रग्रहतारकाः ॥
विश्वावसुश्च हाहा च नारदस्तुम्बुरुस्तथा ।
धन्वन्तरिरगस्त्यश्च सुस्नातं प्रदिशन्तु ते ॥

आप इत्यादिः धन्वन्तरिरगस्त्यश्च सुस्नातं प्रदिशन्तु ते इत्येवमन्तो मन्त्रपाठो निगद ।

स्नातो द्विजभिषग्भृत्यान् यथाविभवमर्चयेत् ।
मांसव्यवायादि स्वप्नान् पञ्चरात्रं विवर्जयेत् ॥

एतेन च विधिना स्नानं सन् बालो यथाविभव द्विजादीनर्चयेत् । पञ्चरात्रं च मांसादीन् वर्जयेत् ॥

स्नपनं पाप्मजित् पुण्यं नीरुजामपि पुष्टिकृत् ।
रोगिणां सर्वरोगघ्नं वन्ध्यानामपि पुत्रदम् ॥
विधिना विधिहीनं तु सद्यैव हन्ति बालकम् ॥
नैतद्यथाविधानाय योज्यं नानुपसीदते ।

एतच्च स्नपनं पाप्मजित् पुण्यं निरुजानामपि बालानां पुष्टिकृद्भवति । रोगिणां पुनर्बालानां सर्वरोगघ्नम् । वन्ध्यानामपि योषितां पुत्रद

(१) मागतिरिति च पाठः ।

भवति । एवंगुणं च विधिना शास्त्रोक्तेन युक्तं भवति । विधिहीनं पुनः सर्वं बालकं हन्ति । तच्च स्नानमश्रद्दधानाय यो न श्रद्दधाति तस्मै न योज्यम् । अनुपसीदत इत्युपसदनमकुर्वते न योज्यम् ॥

पूतीकरञ्जत्वक्पत्रं क्षीरिभ्यो बर्बरादपि ।
तुम्बीविशालारलुकशमीबिल्वकपित्थतः ॥
स्याल्यामुत्क्वाथितं तत्तोयं बालानां स्नपनं शिवम् ।
रात्रौ प्रसुप्तलोकाया पुष्टिदं सर्वरोगजित् ॥

इत्युत्तरे पञ्चमोऽध्यायः ॥

पूतीकरञ्जादीनां त्वक्पत्रं स्याल्यामुत्क्वथितं तत् तोयं बालानां सुप्तलोकायामिति रात्रावर्धमात्रगतायां स्नपनं शिवं श्रेयस्करं पुष्टिदं सर्वरोगघ्नं च भवति । क्षीरिणो वटादयः । बर्बरवृक्षश्चन्दनाकारः प्रसिद्धः । तुम्बी कटुकालाबुनी । विशाला गवाक्षी । अरलुको मयूरजङ्घ इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

सामान्येन सर्वग्रहाणां स्नपनमुक्त्वा विशेषेण प्रत्येकं चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः प्रत्येकग्रहप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

स्कन्दग्रहे गुग्गुलुएलावालुकमनःशिलाहरितालमञ्जिष्ठोशीररास्नागरुदेवदारुश्रीवेष्टकहरेणुगिरिकदम्बकचन्दनैः श्लक्ष्णपिष्टैः प्रदेहो वातहरवृक्षपत्रक्वाथेन कवोष्णेन परिषेकस्तेषामेव च मूलक्वाथे सर्वगन्धसुराम-ण्डकैडर्यावापवत्तैलं विपक्वमभ्यङ्गः ॥

स्कन्दग्रहे गुग्गुल्वादिभिः श्लक्ष्णपिष्टैः प्रदेहः । एलावालुकं मालुकम् । श्रीवेष्टकं धूपद्रव्यम् । गिरिकदम्बको भूकदम्बकः । वातहरवृक्षाणां भद्रदार्वादीनां पत्रक्वाथेन कोष्णेन परिषेकः । तेषामेव च वातहरवृक्षाणां मूलक्वाथे सर्वगन्धावापवत्तैलं विपक्वमभ्यङ्गः । आवापः कल्कः । सर्वाणि गन्धद्रव्याणि यथालाभम् । कैडर्यं सुरभिपत्रम् ॥

बृहतीद्वयद्विपुनर्नवरेणुकोपकुल्यामुस्तखदिरचोरकनलनाभिसरलसर्पसुगन्धासुराह्वकल्कविपक्वं वा ॥

अथवा बृहत्यादिभिर्विपक्वं तैलमभ्यङ्गः । रेणुका हरेणुः । उपकुल्या पिप्पली । सर्पसुगन्धा नाकुली । सुराह्वं देवदारु ॥

क्षीरिवृक्षकषायेण क्षीरेण च सिद्धमधेपलिकैश्च पिष्टैः ...
शुमतीद्वयहस्तिकर्णपर्णघृतमस्य

क्षीरिवृक्षाणां वटादीनां क्वाथेन क्षीरेण च तत् सर्वमेकत्र कृत्वा शारिवादिभिश्चार्धपालिकैः पिष्टैः घृतप्रस्थं सिद्धं पानम् । अंशुमती सालपर्णी ॥

रास्नादेवदार्वन्यतरकल्केन वा सक्षीरं साधितं सर्पिः ॥

अथवा रास्नादेवदारुभ्यामन्यतरस्य कल्केन सक्षीरं सर्पिः साधितं पानम् ॥

वचाकाकादनीसर्पकञ्चुकसर्षपैरुष्ट्राजाव्यश्वगोरोमभिश्च सघृतैर्धूपः । सिद्धार्थकसर्जरसकुष्ठहिङ्गुगुग्गुलुभिर्वा ॥

वचादिभिरुष्ट्रादिरोमभिश्च सघृतैर्धूपः । सिद्धार्थकादिभिर्वा सघृतैर्धूपः ॥

सोमवल्लीन्द्रवल्लीशमीबिल्ववन्दाकमृगादनीमूलानि सूत्रेण ग्रथितानि कण्ठेन शिरसा वा धारयेत् ।

सोमवल्ल्यादीनां मूलानि सूत्रेण ग्रथितानि बद्धानि कण्ठेन शिरसा वा धारयेत् । सोमवल्ली गुडूची । इन्द्रवल्ली ऐन्द्री । वन्दाको वृक्षादिनी । मृगादनी गवाक्षी ॥

रक्तमाल्यानुलेपवस्त्रपताकामणिबीजैर्विविधैश्च भक्ष्यैः सदधिघृतमधुलाजकुल्माषमांसमत्स्यसुरासवैः समयूरकुक्कुटैः सघण्टाकैः सशूर्पव्यजनं च कुमारग्रहे रक्तौदनेन बलिमुपोषितो निवेदयेत् ॥

उपोषितश्च रक्तमाल्यादिभिर्बलिं कुमारग्रहे निवेदयेत् । रक्तशब्दो लोहितवर्णवाचि माल्यानुलेपनाभ्यां सम्बध्यते । पताका वैजयन्ती । बीजानि सस्यानि । सदधीत्यादि बलिविशेषणम् । कुल्माषः स्विन्नसस्यम् ॥

तत्र च रात्रावग्निं ज्वालयित्वा मन्त्रमिमं पठन् मधुसर्पिषा जुहुयात् ॥

अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति चानघ
नमः स्कन्दाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः ॥
शिरसा त्वाभिवन्देऽहं प्रतिगृह्णीष्व मे बलिम् ।
नीरजा निर्विकारश्च शिशुर्भवतु सर्वदा ॥
स्वाहेति ।

अत्र च कुमारग्रहे रात्रावग्निं ज्वालयित्वा मन्त्रमिममग्नये कृत्तिकाभ्यश्चेत्यादि पठन् मधुसर्पिषा मिश्रेणाग्निं जुहुयात् । स्वाहा स्वाहेत्यनेनाग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहेत्युक्तम् । सर्वत्र स्वाहेत्येवमन्तो मन्त्रः ॥

प्रसङ्गेनोच्यते ।

सर्वेष्वेव ग्रहेषु त्रिकालमग्निं पूजयेत्तर्पयेच्च । विशेषतः स्कन्दग्रहे त्रिरात्रं च रात्रौ रात्रौ गायत्र्यभिमन्त्रितोदकेन चत्वरे धात्रीकुमारयोः स्नपनमाचरेत् ॥

सर्वेष्वेव ग्रहेषु त्रिकालं प्रातर्मध्याह्ने सायं चाग्निं पूजयेत् पुष्पादिना । विशेषत इत्यादि सुबोधम् ॥

त्रिकालं च मन्त्रेणानेन बालमपमार्जयेत् प्रतिसरां च बध्नीयात् ॥

त्रिफलामनेन वक्ष्यमाणेन तपसामित्यादिना मन्त्रेण बालमपमार्जयेत् मार्जनं च कुर्यात् । अनेनैव मन्त्रेण प्रतिसरा सूत्रवेणिका च बध्नीयात्॥

तपसां तेजसा चैव यशसां वपुषां तथा ।
विधाता योऽव्ययो देवः स ते स्कन्द प्रसीदतु
ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।
देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान् गुहः ॥
देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ।
गङ्गोमाकृत्तिकानां च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥
रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः ।
रक्तादित्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदन इति ॥

तपसामित्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैर्मन्त्रः ।
इति स्कन्दग्रहे ॥

विशाखे स्कन्दग्रहोक्तो वचाकुष्ठान्वितः प्रदेहो गोलोमीबिल्वशिरीषप्रमुखसुरसादिकाथेन परिषेकः । सर्षपसुगन्धादेवदारुकुष्ठमुस्ताकल्केन सगोमूत्रबस्तमूत्रेण सिद्धं तैलमभ्यङ्गः ॥

विशाखाख्ये ग्रहे स्कन्दोक्तो गुल्गुल्वादिर्वचाकुष्ठाभ्यां युक्तः प्रदेहः । गोलोम्यादियुक्तसुरसादिगणक्वाथेन परिषेकः । गोलोमी दूर्वा । सर्षपसुगन्धादिकल्केन गोबस्तमूत्रेण च सिद्धं तैलमभ्यङ्गः । सर्षपसुगन्धा नाकुली । बस्तमूत्रं छागमूत्रम् ॥

क्षीरिवृक्षकषायेण जीवनीयगर्भं सपयस्कं सर्पिः सिद्धं पानम् । जीवकर्षभकक्षीरिणीबृहतीहरिद्राशुमतीद्वयमधुकैर्वा विदारीद्वयतवक्षीरीमृद्वीकामधुकरास्नानीलोत्पलकन्दबचाव्योषैर्वा ॥

क्षीरिवृक्षाणां क्वाथेन जीवनीयगणं गर्भं दत्त्वा सक्षीरं सिद्धं सर्पिः पानम् । जीवकादिभिर्वा सिद्धं सर्पिः पानम् । क्षीरिणी क्षीरिका । अंशुमतीद्वयं पृश्निपर्णी सालपर्णी च । विदार्यादिभिर्वा सिद्धं सर्पिः पानम् ॥

गृध्रोलूकपुरीषवृषभरोमकेशहस्तिनखैर्घृताक्तैर्धूपः । अनन्ताकुक्कुटीमर्कटीबिम्बीसमङ्गाश्वेतगिरिकर्णिका पूर्वोक्तानि च पूर्ववद्धारयेत् ॥

गृध्रपुरीषादिभिर्घृताक्तैर्धूपः कार्यः । केशा मनुष्यस्य । अनन्तादीनि च पूर्वोक्तानि स्कन्दग्रहोक्तानि सोमवल्यादीनि च पूर्ववदिति सूत्रेण बध्वा कण्ठेन शिरसा वा धारयेत् ॥

पक्वाममांसरुधिरदधिवारुणीयुक्तो वटवृक्षे बलिश्चतुष्पथे स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा
विशाखसंज्ञः स शिशोः शिवोऽस्तु विकृताननः

पक्वाममांसादियुक्तो वटवृक्षे बलिश्चतुष्पथे स्नानं स्कन्दापस्मार इत्यादिश्लोकेन मन्त्रः ।
इति विशाखे ॥

नैगमेषे विशाखोक्तः प्रदेहोऽग्निमन्थवरुणनळरोहिषपूतीकपारिभद्रकैः परिषेको धा

न्याम्लेन सर्वाजेन गुल्गुलुवचागन्धासर्षपोशी रश्वेताकुष्ठशताह्वादिपक्वं तैलमभ्यङ्गः ॥

नैगमेषो मेषास्य इति पर्यायौ । तस्मिन् विशाखोक्तो चराकुष्ठान्वितो गुल्गुलुरस्यविग्रहेह । अजिम्न आदिभि परिषेक । राहिप ओहम । पारिभद्रको निम्बवृक्ष । धान्याम्लादिभि पक्व तैलमभ्यङ्ग । धान्याम्लाय नीनमधोवस्थित तेन सह । श्वेता कटभी । शताह्वा शतपुष्पा ॥

दशमूलकाथे मधुरस्कन्धगर्भं सक्षीरं सर्पिः पानम् । सर्पगन्धास्तनखरोमभिर्धूपः । सर्पगन्धावस्तगन्धातुम्बीमृगेर्वारुशनावरीसहदेवापुनर्नवबीजानि धारयेत् ॥

दशमूलस्य काथे मधुरस्कन्ध सूत्रोक्त गर्भं दत्वा सक्षीर सर्पिर्विपक्व पानम् । सर्पगन्धादिभिश्च धूप । सर्पगन्धादीनि पूर्ववद्धारयेत् । बस्तगन्धाजगन्धा । तुम्बी कटुकालाबुनी । मृगेर्वारुर्गवाक्षी । सहदेवा बला ॥

विचित्रमाल्यफलशुक्लविलेपनौदनदधिघृतगुडक्षीरैर्महापथे क्षीरिद्रुमे वा बलिः नदीतीरे स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

अजाननश्चलाक्षिभ्रूः कामरूपी महायशाः । बालं बालहितो देवो नैगमेषोऽभिरक्षतु । स्वाहा ।

विचित्रमाल्यादिभिर्महापथे राजमार्गे क्षीरिद्रुमे वा बलि । नदीतीरे स्नानम् । मन्त्रश्चाजानन इति श्लोक । इति मेषास्ये ॥

श्वग्रहे गवाश्वीवसादन्तारुहगीद्रयशारिवाह्नीरेरलुष्ठभूमिकदम्बसुरसमञ्जरीकरवीरपुष्पैः प्रदेहः । मयूरोलूकाश्वमहिषीपुरीषैरभिश्च । बिल्वैरण्डनक्तमालारलुकपत्रकाथपरिषेकः ॥

श्वग्रहे गवाश्वादिभि प्रदेह । अश्वदन्ता । ह्रीबेर बालकम् । भूमिकदम्बक गिरिकदम्बकम् । सुरसामञ्जरी तुलसी । मयूरपुरीषादिभिर्लेप । बिल्वादिपत्रकाथ परिषेक । नक्तमाल करञ्ज । अरलुको मयूरजङ्घ ॥

वयस्थाशतावरीसारिवापयस्यैरण्डमहदेवानिकुम्भकल्कक्षीरसिद्धं तैलमभ्यङ्गः । तथैव च घृतं पानम् । गोनखमूत्रभावितशुष्कमत्स्यचूर्णो निशीथे धूपः ॥

वयस्थादिकल्केन क्षीरेण च सिद्ध तैलमभ्यङ्ग । तथैव च वयस्थादिकल्कक्षीराभ्यां सिद्ध घृत पानम् । वयस्था आमलकम् । पयस्या क्षीरिका । महदेवा बला । शुष्काणां मत्स्यानां चूर्णो गोनखमूत्राभ्यां भावितो निशीथेऽर्धरात्रे धूप ॥

वचावयस्थाब्राह्मीजटिलागोलोमीलम्बापूतनाकेशीगिरिकदम्बकैकपीकासहदेवा धारयेत् ॥

वचादिकं धारयेत् । वयस्था आमलकम् । ब्राह्मी प्रसिद्धा । जटिला मांसी । गोलोमी दूर्वा । लम्बा कटुकालाबुनी । पूतना हरीतकी ।

केशी गन्धमासी। केण चिच्छतावरी । एकैषीका त्रिवृन्मयूराशिखा च ॥

सघृतसुरामासदधिरुधिरपललश्वत्वरे बलि'। सङ्करकूटे स्नानम् । मन्त्रश्च ॥
रक्षार्थं कार्तिकेयस्य कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः ।
योऽसौ श्वग्रिहः सृष्टः स देवस्त्वाभिरक्षतु ॥
स्वाहा ।

घृतादिषु श्वत्वरे सिपथे बलिः । सङ्करकूटेत्वकरनिरे स्नानम् । रक्षार्थमित्यादिना श्लोकेन मन्त्रः । इति श्वग्रहे ॥

पितृग्रहे पूर्वोक्तः प्रदेहो वचावयस्थाजीवन्तीधातकीमियङ्गुगुग्गुलुरास्नामनशिलाशैर्वा । वचादिभिरेव सिद्धं तैलमभ्यङ्गः ॥

पितृग्रहे पूर्वोक्तं श्वग्रहोक्तो गवाक्ष्यादि प्रदेहो वचादिभिर्वा । वचादिभिरेव सिद्धं तैलमभ्यङ्गः ॥

बिल्वकपित्थकरञ्जतर्कारीसुरसपाटलीवरणपारिभद्रकपारिजातमातुलुङ्गपत्रक्वाथेन रात्रौ परिषेको बिल्वादिभिरेव च तैलं सुरामस्तुमूत्रयुक्तं साधितमभ्यङ्गः ॥

बिल्वादिपत्रक्वाथेन रात्रौ परिषेकः । तर्कारीग्निमन्थः । पारिभद्रको निम्बः । पारिजातो देवदारु । बिल्वादिभिरेव च सुरामस्तुमूत्रयुक्तं साधितं तैलमभ्यङ्गः ॥

त्रिफलांशुमतीद्वयपयस्यामधुककल्केन दशमूलनिर्यूहे सक्षीरं सर्पिः पक्वं पानम् । देवदारुभार्ङ्गीविडङ्गचन्दनकाकोलीद्वयजीवकर्षभकैर्वा सक्षीरं ॥

दशमूलक्वाथे त्रिफलादीनां कल्केन सक्षीरं पक्वं सर्पिः पानम् । पयस्या क्षीरिका । देवदार्वादिभिर्वा सक्षीरं पक्वं सर्पिः पानम् ॥

लक्ष्मीपुरकुष्ठगोलोमीजटिलोग्रगन्धाभिः सिद्धं तैलं नावनम् । एभिरेव च सुरापिष्टैर्लेपः ॥

लक्ष्म्यादिभिः सिद्धं तैलं नावनम् । सुरापिष्टैरेतैरेव च लेपः । लक्ष्मी ऋद्धिः शमी पद्मचारिणी च । गोलोमी दूर्वा । जटिला मांसी । उग्रगन्धा वचा ॥

गृध्रोलूकवानररोमाणि सघृतानि तत्पुरीषं वा सुप्तजने धूपो वचादिभिर्वा प्रदेहोक्तैः पूर्वोक्तो वा। पूर्वोक्ता एव च धारयेत् ॥

गृध्रादिलोमानि घृतयुक्तानि गृध्रादीनां पुरीषं वा सुप्तजने घनायां रात्रौ धूपः । अथवा वचादिभिः प्रदेहपठितैर्धूपः । पूर्वोक्तः श्वग्रहोक्तो वा मूत्रभावितमत्स्यचूर्णो धूपः । पूर्वोक्ता एव लक्ष्म्याद्या धारयेत् ॥

सुरामद्यगुडापूपपिष्टतिलकृतभक्षो वृक्षमूले सदृषभं काञ्चनाक्षियुगयुक्तः स्वयं पित्रा कुमारस्य निर्वापणीयो बलिः । क्षीरिवृक्षसमीपे स्नानम् । मन्त्रश्च ॥
यः पिता सर्वबालानां ग्रहाणां पूजितो वरः ।
वृक्षमूले कृतावासः सत्त्वां पातु पिता सदा ॥
स्वाहा ।

कुमारस्य पित्रा वृक्षमूले सुरादियुक्तः स्वर्णमयेन चाक्षियुगेन युक्तो बलि स्वय (ि) वपणीयो निवेदनीयः । क्षीरिवृक्षस्य समीपे स्नानम् । च. पितेत्यादिना श्लोकेन मन्त्रः । इति पितृग्रहे ॥

शकुन्या मधुकह्रीबेरोशीरशारिवोत्पल दार्वीपद्मकमञ्जिष्ठालोध्रप्रियङ्गुगैरिकैः प्रदेहः । सुराम्लपिष्टैर्वा लोध्रकट्फलमधुकमञ्जिष्ठादार्वीसर्जदेवदारुभिर्व्रणेषु प्रदेहः । वेतसा ... सपक्वदलैर्वा । शुक्तिशङ्खलक- ... दुःस्तैलं पक्वं व्रण- रोपणम् ॥

इह व्याख्ये मधुकादिभि प्रदेहो लेप । अथवा सुरादिपिष्टैर्लोध्रादिभिः प्रदेहः । व्रणप्रतिषेधोक्ताश्च प्रदेहाः । वेतसाम्लादिभिर्वा । शुक्तिशङ्खादिभि, पक्वं तैलं व्रणरोपणम् । शुक्त्यादिश्च ... ॥

क्षीरितरुभिः परिषेको मार्कवमूलका- म्लकाञ्चनपर्णीदारुगुरुमनःशिलालेलाद्वय- ष्ठीकट्फललोध्रधातकीशारिवाञ्जनोत्पलपद्म- केसरमञ्जिष्ठाहरिद्रामांसीमञ्जिष्ठाचन्दनपद्मकसु- वर्णगैरिकैस्तैलं सपयस्कं पक्वमभ्यङ्गो प्रदेहा व्रणरोपणश्च ॥

क्षीरिवृक्षजलैः परिषेको मार्कवमूलका दिभि साधितेन तैलेन कृतोऽभ्यङ्गश्च प्रदेहा भ भवति व्रणरोपणश्च । क्षुक पट्टिकालोध्र । मार्कवो भृङ्गराजः ॥

अर्जुनफललोध्रमधुकोदुम्बरवचाचूर्णः क्षौद्रयुक्तो मुखपाके मुखोद्गमे । विशाखोक्तं सर्पिः पानम् । स्कन्दोक्तो धूपः । कारुपिञ्छेन वा गोवालोग्रगन्धा रक्षोघ्न- तमयूरचन्द्रकैर्वा ॥

अर्जुनफलादीनां चूर्णं क्षौद्रयुक्तो वा कुनिके मुखपाके मुखोद्गमे । विशाखोक्तं सर्पिर्जीवनीयसाधितं जीवकादिघृतं वा । स्कन्दोक्तो धूपो वचादि सिद्धार्थकादिश्च । कापस्य वा पिञ्छेन पक्षिमयपक्षसन्तानगो बालादिभिर्वा धूप । उग्रगन्धा वचा ॥

कटम्भराकुक्कुटीमर्कटीलम्बाशिरेवा - द्वीपिरोमाणि धारयेत् । नागदन्तीलक्ष्म णाब्रह्मतीहयमुगोवालरुशतावरीसहदेवा वा ॥

कटम्भरादीनि धारयेत् । कटम्भरा महाश्वेता । कटजटीति च । कुक्कुटी सेकवा- टिके प्रसिद्धा रसायनाध्यायोक्तलक्षणा । मर्कटी कपिकच्छुः । अनामिका च । नागदन्त्यादीन्वा धारयेत् ॥

तिलतण्डुलमत्स्यमनःशिलाहरिताल- सम्पृक्तस्तिलपिष्टकृतकशुनिकैः करञ्जे बलि- र्निष्कुटे स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

अन्तरिक्षचरादेवी सर्वालङ्कारभूषिता ।
अधोमुखीतीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥
दुर्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वरा ।
लम्बोदरीशङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु ॥

बिल्वादिभिः सम्पृक्तस्तिलपिष्टाभ्यां कृतैः शष्कुलिकैः पक्षिभिः सह करञ्जवृक्षे बलिः । निष्कुटमहारामे स्नानम् । अन्तरिक्षचरेत्यादिना श्लोकद्वयेन मन्त्रः । इति शकुन्याख्ये ग्रहे ॥

पूतनायां हिङ्गुवचागिरिकदम्बकुष्ठैः लाक्षयसुराह्वैः प्रदेहः । कपित्थशिरीषन्यग्रोधबिल्वैरण्डबकुलयववंशामिमन्थपत्रकाथः सर्वगन्धोदकयुक्तः परिषेको वरणकदम्बद्वारस्फोतकपोतवङ्कापारिभद्रकैर्वा ॥

पूतनायां हिङ्ग्वादिभिः प्रदेहः । गिरिकदम्बको भूकदम्बः । कपित्थादिपत्राणां क्वाथः सर्वगन्धोदकेन युक्तः परिषेकः । वरणादिभिर्वा परिषेकः । कट्वङ्गः श्योनाकः । आस्फोतो अर्कः । कपोतवङ्का सुवर्चला । पारिभद्रको मन्दारः ॥

कुष्ठसर्जरसवचागोलोमीवयस्यामनःशिलालैस्तैलं साधितमभ्यङ्गः । मधुरौषधैः साधितं सर्पिः पानम् । एलाद्वयकुष्ठवचाहिङ्गुदेवदारुगिरिकदम्बकैर्धूपः । बिम्बीगुञ्जाकाकादनीद्रवारुणीचित्रफला धारयेत् ॥

कुष्ठादिभिः साधितं तैलमभ्यङ्गः । मधुरौषधैः मूत्रोक्तैः सिद्धं सर्पिः पानम् । एलादिभिर्धूपः । गिरिकदम्बको भूकदम्बः । बिम्ब्यादीन्धारयेत् । बिम्बी तुण्डिकेरी ॥

विचित्रमाल्यमत्स्योदनकृसरपललवान् बलिः सङ्करकूटे । तद्वच्छरावसम्पुटस्थः शून्यगृहे चतुर्दिशं प्रक्षेप्यः । तत्र चोच्छिष्टेन स्नपनम् । मन्त्रश्च ॥

मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्धजा ।
शून्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥
दुर्दर्शना महाकाया कराला मेघकालिका ।
भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥

विचित्रमाल्यदिनान् बलिः सङ्करकूटे अवकरनिकरे । तद्वद्विचित्रमाल्यादिमान् । शरावसम्पुटस्थो बलिः शून्यगृहे चतुर्दिशं प्रक्षेप्यः । तत्र च शून्यगृहे उच्छिष्टेन उच्छिष्टजलेन बालस्य स्नपनम् । मलिनाम्बरेत्यादिश्लोकद्वयेन मन्त्रः । इति पूतनायाम् ॥

शीतपूतनायां पूतनोक्तः प्रदेहो धारणीयानि च । वरणकपित्थतुलसीपाशिकावशीबिल्वपाटलीनन्दीभल्लातकपत्रनिर्यूहेण परिषेकः ॥

शीतपूतनायां पूतनोक्तैर्हिङ्ग्वादिभिः प्रदेहः । तदुक्तान्येव बिम्ब्यादीनि धारणीयानि । वरणकपित्थादिपत्रकाथेन परिषेकः । तुलसी सुरसः पाशिकारयो वृक्षः प्रसिद्धो दाक्षिणात्येषु । वशी गिरिकर्णिका । नन्दी नन्द्यावर्ताख्या ॥

मुस्तामरदारुकुष्ठसर्षपगन्धैर्गोबस्तमूत्रयुक्तं तैलं विपक्वमभ्यङ्गः । काश्मर्यपृश्निपर्णीलोध्रमधुकैर्मधुरवर्गेण च समक्षीरं सर्पिः भृतं प्राश्यमानं शीतपूतनां छर्दिहिध्माकासश्वासांश्च शमयति ॥

मुस्तादिभिर्गोनखमूत्राभ्यां युक्तं तैलं वि पक्कमभ्यङ्ग । काश्मर्यादिभि सूत्रोक्तेन च मधुरवर्गेण समक्षीरं शृतं सर्पि. प्राश्यमानं शीतपूतनां दाम्छमयेत् ॥

सातिसारायां तु खदिरपलाशसर्जा-र्जुनरोहिणीत्वक्क्वाथेन तुल्यपयः सर्पिः । गृध्रोलूकविड्वस्तगन्धा हि निर्मोकनिम्ब पत्रैर्धूप. । जीर्णगोचर्मसर्षपभिक्षुसङ्घाटी सर्पकञ्चुकैर्वा ॥

अतिसारवत्यां तु शीतपूतनायां ख दिरादित्वचां क्वाथेन तुल्यक्षीरं सर्पिः सिद्ध शस्यते । गृध्रविडादिभिर्धूप । वस्तगन्धा अजगन्धा । जीर्णगोचर्मादिभिर्वा धूपः । भिक्षु-सङ्घाटी श्रमणकन्था ॥

मुद्गौदनप्रायो जलाशयसमीपे बलि-स्तत्रैव च स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

मुद्गौदनाशना देवी सुराशोणितपायिनी । जलाशयालयरता पातु त्वां शीतपूतना ॥

अत्र च मुद्गौदनप्रायो जलाशयस्य न द्यादेः समीपे बलिः । तत्रैव च जलाशयस-मीपे स्नानम् । मुद्गौदनाशनेत्यादिना श्लोकेन मन्त्रः । इति शीतपूतनायाम् ॥

अन्धपूतनायां सर्वगन्धैः सशिरोव क्त्रस्य प्रदेहः । वरुणास्फोतपारिभद्रकवृक्षा दनीनागबलागैरिकशतावरीभिः परिषेकः । हरितालमनःशिलाकुष्ठसर्जरससुरासौवीरक-संस्कृतं तैलमभ्यङ्गः ।

अन्धपूतनायां सर्वगन्धद्रव्यैः सशिरो वक्त्रस्य बालस्य प्रदेहः । वरुणादिभिः परि-षेकः । आस्फोता मुकुन्दा अर्कश्च । वृक्षा-दनी द्रुमव्याधिः । हरितालादिसंस्कृतं तैल-मभ्यङ्गः ।

स्पन्दनस्थौणाककाश्मर्यखदिरककुभैर्म धुरवर्गेण च शीरिवृक्षकषाये सक्षीरं शृतं घृतं मधुयुक्तं चक्षुः द्यामोपसृष्टानां प्राशः । छ-र्दिकासातीसारवतां तु तदेव पिप्पलीपिप्प लीमूलसालपर्णीबृहतीकल्कोपेतम् ॥

स्पन्दनादिभि. सूत्रोक्तेन च मधुरव र्गेण कल्कीकृतेन क्षीरिवृक्षकषाये सक्षीरं सि द्धं घृतं प्रयोगे च माक्षिकयुक्तं चक्षुः का-मग्रहोपसृष्टानां प्राशः । छर्द्यादिमतामन्धपूत नार्तानां तदेवस्पन्दनादिभि सिद्धं पिप्पल्या दिकल्कोपेतम् ॥

रक्षोघ्नारुष्करसर्जरसमधुभिर्धूपः। जी-र्णभिक्षुसङ्घाटीकृकवाकुपुराषाहित्वक्केशचर्म-भिर्वा ॥

रक्षोघ्नादिभिर्धूपः । अथवा जीर्णभि-क्षुसङ्घाट्यादिभि । रक्षोघ्नः सर्षपः । अ-रुष्करो भल्लातक । जीर्णाशीर्णा भिक्षुसङ्घाटी श्रमणककन्था। कृकवाकु कुक्कुटस्तस्य पुरीषम् ॥

अनन्ता कुक्कुटी मर्कटी बिम्बीधारयेत्। तुम्बीं चित्रफला भृङ्गोर्वारुजालिनी काका-दनीर्वा ॥

अनन्तादीर्धारयेत् । अनन्ता दूर्वा ।

कुक्कुटी प्रसिद्धामेकचाटिके । मर्कटी आत्मगुप्ता । बिम्बी तुण्डिकेरी । अथवा तुम्ब्यादीर्धारयेत् । तुम्बी कटुकालाबुनी । चित्रफला चिर्भिटी विशालाभेदः । मृगोर्वारुर्गवाक्षी । जालिनी कोशातकी, काकादनी गुञ्जा ॥

पक्वाममांसशोणितैश्चतुष्पथे बलिर्गृहे । स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

कराला पिङ्गला मुण्डा कषायाम्बरवासिनी ।
देवी बालमिमं प्रीता पालयत्वन्धपूतना ॥

पक्वाममांसादिभिश्चतुष्पथे बलिः । गृहे स्नानम् । करालेत्यादिश्लोकेन मन्त्रः । इत्यन्धपूतनायाम् ॥

मुखमण्डितिकायां वारुण्या श्लक्ष्णपिष्टैः सर्वगन्धैर्लेपः । बिल्वैरण्डकपित्थाग्निमन्थवंशीकुबेराक्षीपत्रक्वाथेन परिषेकस्तेषामेव च स्वरसेन मधुकवाजिगन्धागर्भमैकध्यतैलवसा च पक्वमभ्यङ्गः ॥

मुखमण्डितिकायां वारुण्या सुरया श्लक्ष्णपिष्टैस्सर्वगन्धद्रव्यैर्लेपः । बिल्वादिपत्रक्वाथेन परिषेकः । वंशी गिरिकर्णिका । कुबेराक्षी श्वेतपाटला । तेषामेव च बिल्वादिपत्राणां स्वरसेन मधुकाश्वगन्धागर्भं वसा तैलं चैकध्यमेकीभूतं पक्वमभ्यङ्गः ॥

ह्रस्वपञ्चमूलमधुरवर्गसिद्धं घृतं समधुशर्करं प्राशः । पाठाकेतकसूचीनिम्बफलपिप्पलीबिल्वहरीतकीभस्मवचाचोरकचूर्णो वा मधुसर्पिर्भ्याम् । ऋक्षरोममपीपाठामरिचपिप्पलीचूर्णो वा । देवदारुभस्मयुक्तो मूर्वाव्योषमुस्तरास्नागैरिकदम्भकाश्वगन्धाचूर्णो वाऽशोकरोहिणीचूर्णो वा । एभिरेव च विपक्वमाजं घृतं पयो वा पिबेत् ॥

ह्रस्वपञ्चमूलेन सूत्रोक्तेन मधुरवर्गेण च सिद्धं घृतं मधुशर्कराभ्यां प्रयोगकाले युक्तं प्राशः । पाठादिचूर्णो वा मधुसर्पिर्भ्यां प्राशः । भस्मशब्दस्य पाठादिभिः सम्बन्धः । केतकसूची प्रसिद्धा । अथवा ऋक्षरोममषीपाठादीनां चूर्णो घृतमधुभ्यां प्राशः । अथवा मूर्वादीनां चूर्णो देवदारुभस्मना युक्तो मधुघृताभ्यां प्राशः । गिरिकदम्बकं भूकदम्बकम् । अथवैकं प्रवाशोकरोहिण्या कटुरोहिण्याश्चूर्णं । एभिरेव च मूर्वादिभिर्विपक्वमाजं घृतं वा क्षीरं वा पिबेत् ॥

एभिरेव च योगैर्यूपापदेहाभ्यञ्जनस्यतैलाक्षिपूरणपरिषेकान् कुर्यात् । यवकुष्ठसर्जरसैर्धूपः । सर्पचापकीरह्रकजिह्वा धारयेत् । मातुश्चास्य श्लेष्महरमौषधं पाने स्तनोद्वर्तने च युञ्ज्यात् ॥

एभिरेव चानन्तरोक्तैर्योगैर्धूपादीन् कुर्यात् । यवादिभिर्धूपः कार्यः । सर्पादिजिह्वा धारयेत् । रह्रकः प्राणिविशेषः । मातुरित्यादि सुबोधम् ॥

त्रिविधगन्धधूपमाल्याञ्जनपारदमनःशिलायुक्तो गोष्ठमध्ये बलिर्गवां नाम् । मन्त्रश्च ॥

अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी ।
गोष्ठमध्यालयरता पातुत्वा मुखमण्डिता ॥

विविधगन्धादिरक्तो गोष्ठमध्य बलि । गोमध्ये स्नानम् । अलङ्कृतादिश्लोकश्च मन्त्रः । इति मुखमण्डितविधानम् ॥

रेवत्यां सर्वगन्धैः कुलत्थमाषचूर्णेन च प्रदेहः । अश्वगन्धाजशृङ्गीशारिवाद्विपुनर्नवद्विसहाविदारीभिः परिषेकः ॥

रेवत्यां सर्वगन्धैः कुलत्थमाषाभ्यां चूर्णेन च प्रदेहः । अश्वगन्धादिभिः परिषेकः । द्वे सहे मुद्गपर्णी माषपर्णी च ॥

कुष्ठसर्जरससाधितं तैलमभ्यङ्गः । पञ्चवाश्वकर्णधातकीककुभतिन्दुकजीवनीयैश्च पिष्टैर्घृतं शृतं पानम् । यवयवफलोलूकगृध्रसकृद्भिः सघृतैर्धूपः । वरणारिष्टसिन्दुकान्वितश्चाग्निकमूलेन कण्ठगो लेपः ॥

कुष्ठसर्जरसाभ्यां साधितं तैलमभ्यङ्गः । धवादिभिः पिष्टैः शृतं घृतं पानम् । यवादिभिः सघृतैर्धूपः । यवफलो वत्सकः । वरुणारिष्टाद्यन्वितं कण्डकरतण्डुलत्वक्चूर्णं आग्निकमूलेन लेपः । सिन्दुकः सिन्दुवारकः ॥

शुक्लमाल्यविलेपनलाजौदनपायसैर्गोतीर्थे बलिः । नदीसङ्गमे क्षीरिवृक्षसमीपे वा स्नपनम् । मन्त्रश्च ॥

नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना ।
चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥

शुक्लमाल्यादिभिर्गोतीर्थे प्रधानगोस्थाने बलिः । नदीसङ्गमे वा क्षीरिवृक्षसमीपे वा स्नपनम् । नानावस्त्रेत्यादिना श्लोकेन मन्त्रः । इति रेवत्याम् ॥

शुष्करेवत्या धूपवर्ज्यं स्कन्दग्रहोक्तो विधिः । वचाश्वगन्धाहिङ्गुलाजासिद्धार्थकैरुद्वर्तनम् । सर्षपतैलं वचासिद्धं नेत्रपूरणम् ॥

शुष्करेवत्या धूपं वर्जयित्वा सर्वो विधिः स्कन्दग्रहोक्तः । वचादिभिरुद्वर्तनम् । वचया सिद्धं सर्षपतैलं नेत्रपूरणम् ॥

काकगृध्रगर्दभशकृद्भिर्लेपः । कुलीरकपालशल्यकशुक्तिमेषशृङ्गहयखरजाहकहस्तिनखनकुलरोमभिर्धूपः सर्वग्रहघ्नः ।

काकादिशकृद्भिर्लेपः । कुलीरकपालः कच्छपवराटकः । जाहको नाम प्राणिविशेषः ॥

कुल्माषैर्मद्येन शुष्कमांसेन च शुष्कवृक्षे बलिः । तत्रैव च स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः ।
लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥
रेवती शुष्कनामा च सा ते देवी प्रसीदतु इति ।

भवति चात्र ।

कुल्माषादिभिः शुष्कवृक्षे बलिः । तत्रैव च शुष्कवृक्षे स्नानम् । उपासत इत्या

दिना सार्धेन श्लोकेन मन्त्रः । इति शुष्करेवत्याम् । गतानुगतिका ॥

अनुबन्धान्यथाकृच्छ्रं ग्रहापायेऽप्युपद्रवान् ॥
बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपाचरेत् ॥

महापाये ग्रहविगमेऽप्यनुबन्धानुपद्रवान्यथाकृच्छ्रं कृच्छ्रोपद्रवानतिक्रमेण यथास्वं बालामयप्रतिषेधोक्तैर्भेषजैः समुपाचरेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे षष्ठोऽध्यायः ॥

द्वितीयं कौमारतन्त्रं सम्पूर्णम् ।

सप्तमोऽध्यायः ।

शारीरमानसदोषोपघातक्रमेण भूतविज्ञानीयाध्याय आरभ्यते ॥

अथातो भूतविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अष्टादश भूताधिपतयः । तद्यथा । सुरासुरगन्धर्वोरगयक्षब्रह्मराक्षसराक्षसपिशाचप्रेतकूश्माण्डकाखोदमौकिरणवेतालपितरऋषिगुरुवृद्धसिद्धाश्च । ते पुनः पृथक्कोटिपरिवाराः । तेषामपि चापरिसङ्ख्येयपरिवार इत्यनन्तो भूतलोकः ॥

अथात इत्यादि पूर्ववत् । यथाष्टादश भूताधिपतयो भवन्ति तद्यथेत्यादिना तथा दर्शयति । ते च सुरादयः पृथक् प्रत्येकं कोटिपरिवाराः तेषामपि परिवाराणां प्रत्येकमपरिसङ्ख्येयः परिवार इत्यनेन प्रकारेणानन्तो भूतलोकः ॥

सर्वेऽपि च प्रायेणाहारकामा निशार्धविचारिणो भयानका मांसासृग्वसाशिनः ॥

सर्वेऽपि भूतलोका आहारकामिनः सन्तो निशार्धविचारिणो भवन्ति । भयानका भयङ्करा मांसाद्याशिनश्च ॥

अपि च । सुरासुरादिसवाससंसर्गात्तच्छीलाचारकर्मतया च तत्संज्ञां लभन्ते ॥

अपि चेति समुच्चये । य एतेऽस्माभिः सुरादयः प्रदर्शिताः न ते पुरन्दरबलिचित्ररथवासुकिधनदप्रभृतयो ज्ञेया अपि त्वन्य एव । तेषां तु सुरादीनां सवाससंसर्गात्तत्सदृशशीलादितया च सुरादिसंज्ञां लभन्ते ॥

तेषां पुनरनुप्रवेशे कारणं सद्यः पूर्वकृतो वा विशेषेण प्रज्ञापराधः ॥

तेषां तु देहानुप्रवेशे पुंसां प्रज्ञापराधो विशेषतः कारणम् । किंभूतः प्रज्ञापराध आह । सद्यः कृतो वा पूर्वजन्मकृतो वा । स च सूत्र उक्तः ॥

तेन हि [illegible]

न मलुप्तधर्मो भिन्नव्रताचारशौचो मलीमसः पूज्यानतिक्रामन्नात्मानमुपहन्ति॥

तेन हि प्रज्ञापराधेन कामादिजनितेन लुप्तधर्मत्वादियुक्त आत्मानमुपहन्ति । भिन्नशब्दस्य नष्टपर्यायस्य शौचान्तेन सम्बन्ध ॥

ततस्तमात्महनमवतारगवेषिणो देवादिग्रहा अप्यनुघ्नन्ति । तद्वदुन्मादापस्मारोपप्लुतचित्त तथा ज्वराद्यामयोपहतमपि । विशेपतश्च व्रणिन पूयासृक्स्नेहगन्धेन ॥

त तथाविधमात्मनैव हतात्मानमवतारगवेषिणश्छिद्रान्वेपिणो देवादिग्रहा अप्यनुपश्चात् घ्नन्ति । तद्वदेवोन्मादेनापस्मारेण वोपप्लुतचित्त देवादयोनुघ्नन्ति । व्रणिनश्च पुरुषान् पूयादिगन्धेन हेतुना विशेषतोऽनुघ्नन्ति ॥

एवविधांस्तु पुरुषानेष्वाघातकालेष्वभिगच्छन्ति ॥

एवविधान् पूर्वोक्तप्रकारान् पुरुषास्तु एषु वक्ष्यमाणेष्वाघातकालेषु छिद्रेषु देवादयोऽभिगमन कुर्वन्ति ॥

केचित्त्वाहु ।

तद्यथा । पापस्य कर्मण समारम्भे । पूर्वकृतस्य वा परिणामकाले । एकस्य वा शून्यगृहनिवासे । चतुष्पथाधिष्ठाने वा । सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वा पक्षसन्धिषु वा मिथुनीभावे । रजस्वलाभिगमने वा । विगुणे वाध्यापनहोमबलिमङ्गलप्रयोगे । नियमब्रह्मचर्यव्रतभङ्गे वा । महाहवे वा । देशपुरकुलविनाशे वा । महाग्रहोपगमने वा । स्त्रिया वा प्रजननकाले । विविधभूताशुचिसस्पर्शे वा । वमनविरेचनरुधिरस्रावे वा । अशुचेरप्रयतस्य वाचैत्यदेवायतनाभिगमने वा । मासमधुगुडतिलमद्योच्छिष्टे वा । दिग्वाससि वा । निशि नगरचतुष्पथोपवनश्मशानाभिगमने वा । द्विजगुरुसुरयतिपूज्यव्यतिक्रमे वा ॥

तद्यथेत्यादि व्याख्यास्याम् । पाप कर्महिंसादि । अप्रयतभावोऽशुचित्वम् । पक्षसन्ध्योरष्टमीचतुर्दश्यमावास्या । मिथुनीभावो योषिता रतिः। अथवाध्यापनादीना प्रयोगे विगुणे शास्त्रनिषिद्धे । अथवा नियमादिभङ्गे । शास्त्रतो नियमः स्मृत । महाहवो महान् सङ्ग्राम । देशविनाशे वा पुरविनाशे वा कुलविनाशे वा । महाग्रहस्य राहोरुपगमने वा । स्त्रिया॰ प्रजननकाल॰ प्रसूतिकाल । अथवा विविधाना भूतानामशुचीना सस्पर्शे वा । वमनादीना प्रयोगे वा । अशुचेरप्रयतस्य वासतश्चैत्याद्यभिगमने वा । मासाद्युच्छिष्टे वा । दिग्वाससिनग्ने । निशि वा नगराद्यभिगमने । द्विजादीना पूज्याना व्यतिक्रमे वा ॥

तत्रावलोकयन्तो जनयन्ति मनोविकार सुरासुरग्रहा । स्पृशन्तो गन्धर्वा । समाविशन्तो भुजगा । यक्षाश्चात्मगन्धमाघ्रापयन्त । राक्षसावाहयन्तोधिरुह्य । तथैव पिशाचाद्या । दर्शयन्त पितराभिशपन्त ऋषिगुरुवृद्धसिद्धा॰ ।

तत्रेत्यादिना यो ग्रहो येन प्रकारेण मनोविकारं जनयतीति प्रदर्श्यते । सुबोधम् । राक्षसा अपिशब्दाद् वाहयन्तस्तथैव पिशाचाद्या अपि । पितरो दर्शयन्तः । ऋष्यादयस्त्वभिशापं कुर्वन्तः । अपि च । आद्रूपयन्त पुरुषस्य देहं देवादयः स्वैस्तुगुणप्रभावैः । विशन्त्यदृश्यास्तरसा यथैव छायातपौ दर्पणसूर्यकान्तौ ॥

तत्र शीलवन्तं चोक्षाचारं शुक्लाम्बरधरं तपःस्वाध्यायपरं प्रायः शुक्लप्रतिपदित्रयोदश्यां चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा देवा गृह्णन्ति । क्रोधनं कदर्यमात्मसम्भाविनं कुलरूपगर्वितं कृष्णद्वादश्यां कृष्णत्रयोदश्यां सन्ध्ययोश्चासुराः । प्रियनृत्तगीतवादित्रगन्धमाल्याम्बरं परदाररतं चोक्षाचारं प्रायश्चतुर्थ्यामष्टम्यां द्वादश्यां चतुर्दश्यां च गन्धर्वाः । स्वप्नशीलं चपलमनिमित्तक्रोधनमर्थसिद्धं ब्राह्मणं प्रायः पञ्चम्यां सन्ध्ययोर्मध्याह्ने च नागाः । सत्त्वबलरूपगान्धर्वधनशौर्ययुक्तं माल्यानुलेपनहास्यप्रियमतिव्याकरणं प्रायः शुक्लसप्तम्यामेकादश्यां च यक्षाः ॥

तत्र शीलवत्त्वादिगुणं प्रायः शुक्लप्रतिपदादिषु देवा गृह्णन्ति । क्रोधनादिकं कृष्णद्वादश्यादिष्वसुराः । प्रियनृत्तगीतादिकं चतुर्थ्यादिषु गन्धर्वाः । स्वप्नशीलादिकं पञ्चम्यादिषु नागाः । न्यस्तार्थे सिद्धोऽर्थसिद्धः । सत्त्वादियुक्तं माल्यादिप्रियं च वाचमतिक्रम्य चरति यस्तं शुक्लसप्तम्यादिषु यक्षाः ॥

स्वाध्यायतपोव्रतचर्यादेवयतिगुरुपूजारतं भ्रष्टशौचं वा ब्राह्मणमब्राह्मणं वा ब्रह्मवादिनं शूरं मानिनं देवागारसलिलक्रीडनप्रियं च स्खलितब्रह्मचर्यं प्रायः शुक्लपञ्चम्यामष्टम्यां पूर्णचन्द्रदर्शने सन्ध्यासु च । ब्रह्मराक्षसाः ॥

स्वाध्यायादिरतं ब्राह्मणमब्राह्मणं वा ब्रह्मवादिनं वेदपाठशीलं देवागारादिप्रियं स्खलितब्रह्मचर्यं च शुक्लपञ्चम्यादिषु ब्रह्मराक्षसाः ॥

हीनसत्त्वं पिशुनं स्त्रैणं लुब्धं शठं प्रायो द्वितीयातृतीयाष्टमीषु राक्षसपिशाचादयः । कलिपानप्रियमसूयावन्तं परुषभाषिणं बह्वाशिनं च कृष्णनवमीद्वादश्योर्निशि च राक्षसाः ॥

हीनसत्त्वादिकं द्वितीयादिषु राक्षसपिशाचादयः । तत्र विशेषः कलिप्रियादिकं कृष्णनवम्यादिषु राक्षसाः ।

आत्मश्लाघिनं कूटसाक्ष्यदं परोपतापिनं च चतुर्दश्यां पिशाचादयः ॥

आत्मश्लाघिप्रभृतीन् चतुर्दश्यां पिशाचादयः । कूटसाक्ष्यमसत्यसाक्ष्यम् ॥

मातापितृगुरुवृद्धसिद्धाचार्योपसेविनं प्रायो दशम्याममावास्यां च पितरः । तद्विधमेव च प्रायः षष्ठ्यां नवम्यां च गुरुवृद्धसिद्धाः । तथैव च स्नानशुचिविविक्तसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिकाव्यकुशलमृषयः ॥

मांसाद्युपसेविनं पितरो दशम्यादिके । तद्विधमेव च मांसाद्युपसेविनं पञ्चम्यादिके गुह्यकेश्वरः । तथा नवमीति षष्ठ्यां नवम्यां च स्नानादिसेविनं धर्मशास्त्रादिकुशलं चर्वयः ॥

तेषां तु ग्रहीष्यतां पूर्वरूपाणि भवन्ति । तद्यथा । देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचित्वं नृशंसाभिभाषता कोपनत्वमरतिरोजोवर्णच्छायाबलवपुषां चोपतप्तिः स्वप्ने देवादिभिर्भर्त्सनं प्रवर्तनं च ॥

तेषां तु सर्वेषां सुरादीनां ग्रहीष्यतां ग्रहणं करिष्यतां पूर्वरूपाणि भवन्ति । कानीत्याह । तद्यथेत्यादि । उपतप्तिरोजोवर्णादिभिः संबन्धः । स्वप्ने देवादिभिर्भर्त्सनं सन्तर्जनम् । प्रवर्तनं च यथोक्तेषु व्यापारेषु ॥

तत्र सौम्यदृष्टिं गम्भीरमप्रधृष्यमकोपनं शुचिमनिद्रं भोजनानभिलाषिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीषवाचं संस्कृतवादिनं देवद्विजगुरुभक्तं शुक्लमाल्याम्बरसरित्पुलिनशैलाग्रभवनदधिक्षीरसुरभिप्रियं विरजाक्षिणी निमीलयन्तं वरप्रदातारं शुभगन्धं वर्चस्विनं फुल्लपद्मोपममुखं देवग्रहेण गृहीतं विद्यात् ॥

तत्रेत्यादिना सुरादीनामष्टादशानामाविष्टानां क्रमेण लक्षणम् । तत्र सौम्यदृष्ट्यादिकं देवग्रहेण गृहीतं विद्यात् । गम्भीरम् । यस्य प्रभावात्सकारं क्रोधशोकभयादयः । भावस्था नोपलक्ष्यन्ते तद् गाम्भीर्यमिति स्मृतमिति । तेन युक्तम् । स्वेदादिकानां वाचानामल्पशब्देन संबन्धः । भक्तशब्दस्य देवादिभिः । प्रियशब्दस्य माल्यादिभिः । वर्चस्वी तेजस्वी ॥

तत्रापि गात्रपांशुमिव नदन्तं दीप्तमुखनयनमादीप्तेन स्वरेण सर्वमाभाषमाणमीश्वरेण । मेघस्तनितविद्युद्दृष्टीर्वाचा विसृजन्तमिन्द्रेण । धनानि वाचा प्रयच्छन्तमाच्छिद्य दन्तं च धनदेन । सुरासवसमगन्धं काष्ठतृणरज्ज्वादि सर्वं पाशमभिमन्यमानं वरुणेन ॥

तत्रापीत्यादिना ईश्वराख्यस्य देवविशेषस्य लक्षणम् । गोवृषो मदोत्कटो गौः । आदीप्तः स्वर ओजस्वी । मेघस्तनितादि वाचा विसृजन्तमिन्द्राख्येन देवेन गृहीतं विद्यात् । वाचैव धनानि प्रयच्छन्तं धनदेन गृहीतं विद्यात् । वरुणाख्येन देवेन गृहीतः सुरादिगन्धो भवति । काष्ठादिकं च सर्वं पाशं मन्यते । इति देवानां लक्षणम् ॥

जिह्मदृष्टिं दुष्टात्मानं क्रोधनमवृत्तं सस्वेदगात्रं देवब्राह्मणगुरुद्वेषिणं निर्भयमभिमानिनं शूरं व्यवसायिनं रुद्रोऽहमिन्द्रोऽहमुपेन्द्रोऽहं स्कन्दोऽहं विशाखोऽहमित्यादि भाषमाणं विकृतवाचमसकृद्धसन्तं सुरापिपासं दन्तैर्नखैश्च परान् हिंसन्तमसुरेण ॥

जिह्मदृष्ट्यादिकमसुरेण गृहीतं विद्यात् । दुष्टात्मानं दुष्टबुद्धिम् ॥

स्वाचारं हृष्टात्मानं शुभगन्धमल्पव्यवहारं नृत्यन्तं गायन्तं मुखवाद्यानि कुर्वन्तं प्रियोद्यानपुलिनरक्तवस्त्रस्नानमाल्याकुले

पनधूपान्नपानहासलीलाशृङ्गारकथागान्धर्वं ग-न्धर्वेण । तत्रापि शिरो धुनानं कलहं कुर्वन्तं संरम्भेण जागरूकं पठन्तं हसन्तं ह-सनेन ॥

स्वाचारादिकं गन्धर्वेण गृहीतं विद्यात् । तत्रापि शिरो धुनानमित्यादिकं हसनेन । इति गन्धर्वाः ॥

क्रोधनमनिशं निश्वसन्तं भ्रमन्तमात-पत्रात् त्रस्यन्तं रक्ताक्षं स्तब्धदृष्टिं जिह्वां लोलयन्तं सृक्किण्यौ लिहानमधोमुखशायिनं चलं वक्रगामिनं विलमवलोक्य सर्पवदूर्ध्वं प्र-सरन्तं जलौघघनदुन्दुभिस्वनैर्हृष्यन्तं क्षीरघृतगुडमधुस्नानमाल्यप्रियं गात्राणि कम्पयन्तं दन्तैः खादन्तं जलेऽवतीर्णमुत्तरणमनिच्छन्तमुरगेण ॥

क्रोधनत्वादिगुणमुरगेण गृहीतं विद्यात् । अनिशं प्रतिक्षणं जिह्वां लोलयन्तं परिलोलयन्तम् । सृक्किण्यावोष्ठसन्धी । विलं छिद्रमवलोक्य दृष्ट्वा सर्पवदूर्ध्वं प्रसरन्तम् । जलौघादिस्वनैर्हृष्यन्तम् । प्रियशब्दस्य क्षीरादिभिः सबन्धः ॥

असकृत् स्वमरोदनहासनृत्यगीतपाठकथान्नपानस्नानमाल्यधूपगन्धरक्तवस्त्ररतिं र-क्तत्रस्तविप्लुताक्षं द्रुतं सगर्वं मत्तमिव ग-च्छन्तं वस्त्रान्तमुत्कर्षयन्तं चलिताग्रहस्तं ब-हुभाषिणं स्त्रीलोलुपं मद्यामिषप्रियं सन्नाहं श-स्त्रं मृगयमाणमतिरलमव्यथं हृष्टं तुष्टमल्परोषं किं कस्मै ददामीति वादिनं शुभगन्धं व र्चस्विनं द्विजातिवैद्यपरिभाविनं रहस्यभाषिणं यक्षेण ॥

असकृत स्वप्नादिरतिं रक्ताक्षत्वादिगुणं च यक्षेण गृहीतं विद्यात् । वस्त्रान्तमञ्चलम् । सन्नाह कङ्कटं गृहीत्वा युद्धाय शस्त्रं मार्गयन्तम् ।।

तत्रापि हृषितरोमाणमूर्ध्वेक्षणं प्रहृष्टनयनं चण्डं परुषं महानिनादं मणिवरेण । रहोहसितनृत्यगीतान्याचरन्तमाकीर्णेमौनमा-सेवमानं विकटेन ॥

तत्रापीत्यादिना यक्षविशेषाः । हृषितरोमत्वादिरूपं मणिवराख्येन यक्षेण गृहीतं विद्यात् । रह:प्रभृत्याचरन्तमाकीर्णे जनसङ्कुले मौनमाचरन्तं विकटाख्येन यक्षेण गृहीतं विद्यात् ॥

हासनृत्तप्रियमाक्रोशिनं मद्याविनं दे-वद्विजाभिषद्वेषिणं मन्त्रवेदशास्त्राभिधायिनं काष्ठशस्त्रादिभिश्चात्मानमाघ्नन्तं छिद्रप्रहारिणं वैद्यरन्ध्रान्वेषिणं भो शब्दवादिनं परुषं रौद्रचेष्टं शीघ्रगामिनं ब्रह्मराक्षसेन । तत्रापि नि-कृतस्वरं भाषयन्तमुन्नासयन्तं ब्रह्मवादिनं स स्कृतभाषिणं बहुशस्तोयं याचन्तं यज्ञसेनेन ॥

हासनृत्तप्रियादिगुणं ब्रह्मराक्षसेन गृहीतं विद्यात । वैद्यस्य रन्ध्रान्वेषिणं रन्ध्रं प्रहरणावसरम् । तत्रापि ब्रह्मराक्षसेषु मध्ये विकृतस्वरादिगुणं यज्ञसेनाख्येन गृहीतं विद्यात इति यक्षा ॥

सक्रोधदृष्टिं भ्रुकुटिमुद्वहन्त भैरवास्य त्वरितमभिधावन्त रुवन्त ससम्भ्रम प्रहरन्त नष्टनिद्र निशाविचारिणमनुद्वेगिणमनाहारम त्यतिबलिनमकाल हसन्त निर्लज्ज शूर रोषणमप्रियवादिनमशुचिं सामयमामरक्त माल्यमिव रक्तमामिष वा दृष्ट्वोष्ठौ परिलिहन्त दीन शङ्कित धावन्तमकस्माद्धुदन्त ह-सन्त गायन्त नृत्यन्त निरर्थक परिभाषमाण राक्षसेन । तत्रापि परुषच्छर्दिं भूमिं ताडयन्तमकस्माद्धुदन्त पिशाचेन । भिन्न गद्गदकण्ठमङ्गानि भञ्जयन्त जिह्वां परिलिहानमक्षमालया जपमान शौचमभीक्ष्ण कुर्वाण सङ्गमेन । मेघादिशुद्धयायासने क्रुध्यन्त जलवृष्टिं समन्तान्मन्यमान गण्डनिष्पीडिन विद्युन्मालिना । आममासपल्लमूलकापूप परमान्नयाचिन रुक्षरुक्षि निरूपाक्षेण ॥

सक्रोधदृष्टित्वादिगुण राक्षसेन गृहीत विद्यात् । भैरव भीषणम् । रुवन्त शब्द कुर्वन्तम् । त्रियशब्दस्य मन्यादिभि सम्बन्ध । अकस्मादिति शङ्कितादिनापि सम्बध्यते । तत्रापि राक्षसेषु मध्ये परुषच्छर्दित्वादियुक्त विशाखाख्येन राक्षसेन गृहीत विद्यात् । भिन्न गद्गदकण्ठत्वादियुक्त मङ्गमाक्ष्येन गृहीतम् । असते अमदने मेघाशुद्धयाय क्रुध्यन्तमेवमादिगुण विद्युन्मालिना गृहीतम् । आममासादियाचिन रूक्षरुक्षि च विरूपाक्षेण गृहीत विद्यात् । इति राक्षसविशेषा ॥

असुस्थचित्त नैकत्र तिष्ठन्त परिधा-विन दयिननृत्यगीतहासोक्तिउष्टमद्यमासशून्य निवासरतिं पुरस्तादभिघ्नन्त निर्भर्त्सनादी भशङ्कितवदन नखैरात्मवपुषि लिखन्त नष्टस्मृति बद्धाबद्धभाषिणमकस्माद्रुदन्त दु खान्यावेदयमानमुध्वस्तरूक्षदेहस्वरं दुर्गन्धमशुचिं नग्न मलिन रथ्याचैलतृणाभरण सङ्कर कूटकाष्ठाश्वारोहिण लोल बह्वाशिन पिशाचेन । तत्रापि भोजन दृष्ट्वा हसन्त विस्वर क्रोशन्त नित्यभीत कश्मलेन । सर्वगात्राणि स्पन्दयन्त मुहुर्मुहुर्गायन्त भीषयमाण कुशेन । वैद्य दृष्ट्वा कुप्यन्त भ्रमद्भोजिन बह्वाशिन भस्मगुण्ठनशयन स्त्रियोमार्गे रु-न्धान मूत्रपुरीषाविमर्दिन निस्तेजसा । प्रेताकृतिचेष्टागन्धं तृणच्छेदिन मीतमाहारद्वेषिण प्रेतेन ॥

अस्वस्थचित्तत्वादिगुण पिशाचेन गृहीत विद्यात् । निर्भर्त्सन सन्तर्जनम् । आवेदयमान कथयन्तम् । रथ्याचैल मार्गपतितखण्डिका । सङ्करकूटमवकरनिकरम् । काष्ठमय्यश्वप्रतिकृति काष्ठाश्व । तत्रापि पिशाचग्रहेष्वपि प्रेताकृतीत्याद्यन्तेन ग्रन्थेन कश्मलादिभि प्रेतान्तैर्गृहीतानां लक्षण सुबोधम् । इति पिशाचा ॥

बहुप्रलापमुग्ररास्य विलम्बितगतिं कृष्णवदन शूनप्रलम्बवृषण कूश्माण्डेन ॥

बहुप्रलापादिगुण कूश्माण्डेन गृहीत विद्यात् ॥

नग्न धावन्तमकस्माद्श्मकाष्ठादि गृहीत्वा भ्रमन्त तृणचीरमाल्यनिवसनमुत्रस्तदृष्टिं

परुषाभिधायिनं श्मशानशून्यैकवृक्षरथ्यानिषेविणं तिलान्नमन्यामिषसक्तदृष्टिं काकोदरेण ॥'

नग्नत्वादिगुणं काकोदराख्येन महेणाधिष्ठितं विद्यात् । नियमनशब्दस्य गुणादिभिः सम्बन्धः । सक्तशब्दस्य तिलान्नादिभिः ॥

उग्रवादिनं रक्तास्तनेत्रमणाभिलाषिणमुदकं प्रार्थयमानं मौलिकिरणेन ॥

उग्रवागादियुतं मौलिकिरणेन गृहीतं विजानीयात् ।

सत्यवादिनं परिवेपिनं धूपगन्धमाल्यरतिमतिनिद्रालुं वेतालेन ॥

सत्यवागादिगुणं वेतालेन गृहीतमिति जानीयात् । परिवेपनं कम्पनम् ॥

अप्रसन्नदृष्टिं चलक्षेनपक्ष्माणं शङ्कितेक्षणं दीनवदनं संशुष्कतालुं निद्रालुं प्रतिहतवाचमपसव्यवस्त्रमल्पाग्निमरोचकिनं तिलगुडपायसमांसरुचिं च पितृग्रहेण ॥

अप्रसन्नदृष्ट्यादिगुणं पितृग्रहेण गृहीतं विद्यात् । अपसव्यमवामम् । रुचिशब्दस्तिलादिभिः संबध्यते । तेन तिलरुचिं वा गुडरुचिं वा पायसरुचिं वा मांसरुचिं वा इति ।

ऋषिगुरुवृद्धसिद्धानामभिशापानुध्यानानुरूपविहारव्याहाराहारं तद्ग्रहेण गृहीतं विद्यादिति । भवति चात्र ॥

ऋष्यादीनामन्यतमस्य यस्य वाभिशापानुध्यानस्यानुरूपैः प्रत्यक्षानुमितैर्विहारादिभिर्युक्तस्तं तद्गृहीतमेव विद्यात् । गतानुगतिका । [यो नरो गुर्वादीनां शापस्यानुध्यानेन तं मामेते शप्तवन्त इत्यादि सर्वदा व्यवहरति तद्विधाहारचेष्टो वा भवति तं गुर्वाद्यन्यतमग्रहेण गृहीतं विद्यादिति केरली व्याख्या] ॥

लक्षयेत् ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टावलपौरुषम् ।
पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥

यत्र यस्मिन् पुरुषेऽपौरुषमपुरुषोचितं ज्ञानादिकं वैद्यो लक्षयेत् तत्र भूतग्रहमस्तीति वदेदिति साधारणं लिङ्गम् ॥

कुमारवृन्दानुगतं नग्नमुद्धतमूर्धजम् ।
अस्वस्थमनसं दीर्घकालिकं सग्रहं त्यजेत् ॥

इत्युत्तरे सप्तमोऽध्यायः ।

कुमारवृन्दानुगतमित्यादसाध्यग्रहलक्षणं व्याख्यासमम् ॥

इवीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायामुत्तरे सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

उक्तक्रमेणैव भूतानां चिकित्सितं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो भूतप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

भूतं जयेदहिंसेच्छुं जपहोमबलिव्रतैः ।
तपश्शीलसमाधानज्ञानदानदयादिभिः ॥

अहिंसेच्छुं साध्यं रतिकामं बलिकामं च भूतं जपप्रभृतिभिर्जयेत् ॥

हिङ्गुव्योषालनैपालीलशुनार्कजटाजटाः ।
अजलोमीसगोलोमी भूतकेशीवचालता ॥
कुक्कुटीसर्पगन्धाख्याकाणविकाणिके ।
वज्रमोक्ता वयस्था च शृङ्गी मोहनवल्यपि ॥
सांतोऽञ्जनरक्षोघ्नं स्रोतो चान्यदौषधम् ।
खराश्वाश्वतरर्क्षगोधानकुलशल्यकात् ॥
द्वीपिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्त्वतः ।
चर्मपित्तद्विजनखा वर्गेऽस्मिन् साधयेत् घृतम् ॥
पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ।
अभ्यङ्गे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णं च धूपने ॥
पचेच्च गुलिका युञ्ज्यादञ्जने सावपीडने ।
प्रलेपे कल्कमेतेषां क्वाथं च परिषेचने ॥
प्रयोगोऽयग्रहोन्मादान् सापस्मारान् शमनयेत् ।

हिङ्ग्वादौ वर्गे पुराणं घृतं सिद्धं नवं तैलं वा पाननस्ययोरभ्यङ्गे च प्रयोक्तव्यम् । नैपाली मनश्शिला । अर्कजटा अर्कमूलम् । जटा मांसी । अजलोमी मेषविलोचना । गोलोमी दूर्वा । भूतकेशी शुक्ला निर्गुण्डी । लता शतपुष्पा । कुक्कुटी रसायनोक्तलक्षणा । सर्पगन्धा गन्धनाकुली । काणा वाकोली । विकाणा क्षीरकाकोली । वज्रमोक्ता सुधा । वयस्था आमलकम् । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । मोहनवल्ली ब्राह्मी शिरीषश्च । रक्षोघ्नं सर्षपम् । अन्यद्रक्षोघ्नमौषधं वचादि यथालाभम् । खरादीनां त्रयोदशानां सामुद्राणां च सत्त्वानां प्राणिनां यथालाभं चर्मादिकम् । एषामिलोभिरिति च हिङ्ग्वादीनां परामर्शः । अवपीडः फलादिनस्यम् । सुगमम् ॥

गजाह्वापिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ।
गोधानकुलमार्जारशशपित्तप्रपेषितान् ॥
नावनाभ्यञ्जसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ।

गजाह्वादीन् गोधादिपित्तप्रपेषितान् नावनादिषु ग्रहापहान् विदधीत । गजाह्वा हस्तिपिप्पली ॥

अश्वाश्वतरोलूककरभगृध्रसृगालजाः ।
विट्खरोष्ट्रवराहाश्च तया तैलं विपाचितम् ॥
पिष्ट्वा बस्तमूत्रेण नावनादिषु पूजितम् ।

अश्वादीनां दशानां विशां पुरीषेण बस्तमूत्रपिष्टया तैलं विपाचितं नावनादिषु पूजितम् । अश्वतरो वेसरः ॥

* शिरीषपुष्पलशुनशुण्ठीसिद्धार्थकवचाम् ॥
मञ्जिष्ठा द्वे निशे कृष्णा बस्तमूत्रेण पेषयेत् ।
छायाशुष्का कृतावर्तिः मत्स्यपित्ताद्रुताञ्जनम् ।

शिरीषादिभिर्बस्तमूत्रपिष्टैः कृता वर्तिः छायाशुष्का सती प्रयोगकाले मत्स्यपित्तेन द्रुता भूतघ्नमञ्जनम् ॥

* शिरीषबीजमिति सुश्रुतपाठः ।

नक्तमालफलं व्योषं बिल्वस्योनाकयोर्जटा ।
हरिद्रे च कृता वर्तिं पूर्ववन्नयनाञ्जनम् ॥
* वयस्थाहिङ्गुकटुका पद्मगन्धासैन्धवं तथा ।

नक्तमालफलादिभिः कृता वर्तिं पूर्ववदिति बस्तमूत्रपिष्टा शुष्का च मत्स्यपित्तेन कृता नयनाञ्जनम् । नक्तमालः कर्णिकार । जटा मूलम् । वयस्थेत्यादि । तथा पूर्ववन्नयनाञ्जनम् । वयस्था आमलकम् । पद्मगन्धा वचा ।'

सिद्धार्थकवचाहिङ्गुप्रियङ्गुरजनीद्वयम् ॥
मञ्जिष्ठाश्वेतकटभीवराश्वेताद्रिकर्णिका ।
निम्बस्य पत्रं बीजं तु नक्तमालशिरीषयोः ॥
सुराह्वं व्यूषणं सर्पिर्गोमूत्रं तैश्चतुर्गुणे ।
सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम् ।
ग्रहान्सर्वान्निहन्त्याशु विशेषादासुरान्ग्रहान् ।
कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्मजित् ॥
एभिरेवौषधैर्बस्तवारिणा कल्पितोऽगदः ।
पाननस्याञ्जनालेपस्नानोद्घर्षणयोजितः ॥
गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ।

सिद्धार्थकादिभिः कल्कीकृतैश्चतुर्गुणे गोमूत्रे सिद्धं सर्पिर्नाम्ना सिद्धार्थकम् । ग्रहान् सर्वान् सुरादीन् निहन्ति । आसुरान् ग्रहान् विशेषान्निहन्ति । कृत्यादींश्च । कृत्या आभिचारदेवता । एभिरिति सिद्धार्थकादिभिर्बस्तमूत्रेणागदं पानादियोजितो गुणैः पूर्ववत् । सुबोधम् ॥

* वयस्थाहिङ्गुकटुकमिति मधुपाठः ।

सिद्धार्थकव्योषवचाश्वगन्धा
निशाद्वय हिङ्गुपलाण्डुकन्दम् ।
बीजं करञ्जात् कुसुमं शिरीषात्
फलं च वल्कं च कपित्थवृक्षात् ॥
समाणिमन्थं सनतं सकुष्ठं
स्योनाकमूलं किणिही सिता च ।
बस्तस्य मूत्रेण सुभावितं तत्
पित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥
दुष्टग्रहोन्मादतमोनिशान्धा
नुद्गन्धकान् वारिनिमग्नदेहान् ।
दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदष्टा
स्ते साधयन्त्यञ्जननस्यलेपैः ॥

सिद्धार्थकाद्यनेकवारं बस्तमूत्रेण भावितं गोपित्तेन गुडान् कुर्यात् । ते गुडा अञ्जनादिभिर्दुष्टग्रहादीन् साधयन्ति । वल्कं त्वक् । माणिमन्थं सैन्धवम् । स्योनाकस्य मयूरजङ्घस्य मूलम् । किणिही गिरिकर्णिका । सा तु सिता शुक्ला । तमस्तिमिरम् । उद्गन्धको गलबन्धेन मृतकल्प । तद्वज्जलनिमग्नदेह । विषलिप्तेन शस्त्रेणाहतो दिग्धाहत ॥

कार्पासास्थिमयूरपत्रबृहतीनिर्माल्यपिण्डीतक-
त्वग्मांसीवृषदंशविट्तुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ।
नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं
स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशग्रहघ्नपरम् ॥

कार्पासास्थ्यादिभिस्तुल्यैः समभागैः कृतं धूपनं स्कन्दग्रहादिघ्नम् । निर्माल्यं स्रुक्। पिण्डीतको मदनः ॥

त्रिकटुकदलकुङ्कुमग्रन्थिकभूरिमिही
निशादारुसिद्धार्थयुग्मामृताकाह्वयैः ।
सितलशुनफलत्रयोशीरतक्तावचा
तुत्थयष्टीतलालोहितलाशिलापद्मकैः ॥
दधितगरमधूकसारप्रियाह्वाविष.ज्ग
विषाताऽर्पशैलैः सपथ्याभयैः कल्कितैः ।
घृतमनवमशेषमूत्रांशसिद्धं मत
भूतरावाह्वय पानतस्तद्ग्रहघ्नं परम् ॥

त्रिकटुकादिभिस्तुल्यैः समभागैः कल्कि तैरशेषमूत्रांशसिद्धमष्टानां मूत्राणाम् एक भागेन पक्वमनवमनवं पुराणं नाम्ना भूतरावम् । तत् पानात् परं ग्रहघ्नम् । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । सिंही बृहती । सिद्धार्थयुग्मं रक्तश्वेतभेदेन । सितं चन्दनम् । लोहिता मञ्जिष्ठा । दधि श्रीवासम । प्रियाह्वा प्रियङ्गु । विषाख्या लाङ्गली । विषा अतिविषा । आमयं कुष्ठम् । त्रिंशद्वर्णे पूर्णपादस्त्वर्णोऽप्ययं हि दण्डकः ॥

नतमधुककरञ्जलाक्षापटोलीसमङ्गावचा ।
पाटलीहिङ्गुसिद्धार्थसिंहीनिशायुग्मलतारोहिणी
बदरकटुफलनिकाकाण्डदारुक्रिमिघ्नाजग
न्धामराकोलकातकीशिग्रुनिम्बाम्बुदेन्द्राह्वयैः
गदशुकतरुपुष्पबीजोग्रयष्ट्यद्रिकर्णीनिकु-
म्भाग्निबिल्वैः समैः कल्कितैर्मूत्रवर्गेणसिद्धघृतम्
विधिविनिहितमाशु सेवे कर्मयोजित हन्ति स
र्वग्रहोन्मादकुष्ठज्वरांस्तन्महाभूतराव स्मृतम् ॥

नतादिभिः समैः कल्कितैर्घृतं मूत्रवर्गो माष्टभिर्मूत्रैः सिद्धं विधिना च पात्रे निहितं सर्वैश्च पानादिभिः कर्मयोजितं सर्वग्रहादीन् हन्ति नाम्ना महाभूतरावं स्मृतम् । समङ्गा मञ्जिष्ठा । सिंही बृहती । निशायुग्मं हरिद्रे पिण्डहरिद्रा च । लता सारिवा शतपुष्पा च । रोहिणी कटुरोहिणी । कटु मरिचम् । फ लत्रिकं त्रिफला । दारु देवदारु । अमरा गि- लोड्डी अङ्कोलोऽङ्कोल । अम्बुदो मुस्ता । इन्द्राह्वयं इन्द्रयव । गदः कुष्ठम् । शुकतरुः शिरीषः । बीजोग्रो वचा । अद्रिकर्णी गि- रिकर्णी । निकुम्भो दन्ती । अग्निश्चित्रकः । षट्त्रिंशद्वर्णपादोऽयं व्यालाख्यो दण्डकः स्मृतः ।

ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ।
दिनेषु बलिहोमादीन् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥

पूर्वाध्यायोक्तप्रकारेण ग्रहा भूता येषु दिनेषु गृह्णन्ति ते षेव दिनेषु विशेषतस्तेषां ब- ल्यादीन् चिकित्सक प्रयुञ्जीत । विशेषशब्दाद् न्यदपीति ॥

स्नानरक्तरसामामसत्रक्षीरगुडादि च ।
रोचते यद्यदा येभ्यस्तेषामाहरेत्तदा ॥
रत्नानि गन्धमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिषी ।
भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥

येभ्यो ग्रहेभ्यः स्नानादि यदैव रो चते तदैवाहरेदुपनयेत् । रत्नादिकं सर्वेषां ग्र हाणां सामान्यं साधारणो विधिः ॥

सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ।
दिश्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद् बलिम् ॥
पश्चिमायां यथाकालं दैत्याभूताय चत्वरे ।

गन्धर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिम् ।

सुरादिभ्यः पञ्चभ्यः सुरालये बलिस्त्वापि तेष्वपि उत्तरस्या दिशि देवेषु विशेष । दैत्यभूताय चत्वरे त्रिपथे पश्चिमाया दिशि । गवां मार्गे वस्त्राभरणयुक्तो गन्धर्वाय बलि ॥

पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ।
यक्षाय यक्षायतने सरितोर्वा समागमे ॥
चतुष्पथे राक्षसयोर्भीमेषु गहनेषु वा ।
रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसाम् ॥
शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिशमास्थिते ।

पितृग्रहे नागग्रहे च नद्यां बलिः, नागानां विशेषमाह नागेभ्यः पूर्वदक्षिणाया दिशि । यक्षाय यक्षायतने । यक्षायतनं यक्षदेवताक्षेत्रम् । यद्वा वटविटपिमूलं तस्य यक्षाधिवासस्य प्रसिद्धत्वात् । सरितो समागमो नद्यो सङ्गमः । राक्षसयोरिति राक्षसानां ब्रह्मराक्षसानां च चतुष्पथे वा भीषणेषु वा गहनेषु काननेषु । तयोरेव दिक् यथोद्दा । पश्चिमां दिशमाश्रिते शून्यालये पिशाचाय बलि । सर्वत्र दिग्विभाग आतुरगृहापेक्षयेति ॥

दिग्देशमुक्त्वा शुच्यादिना बलिरुच्यते ॥

शुचिशुक्लानि माल्यानि गन्धाः क्षैरेयमोदनम् ।
दधिच्छत्रं च धवलं देवानां बलिरिष्यते ॥

शुचिमाल्यादिकं देवानां बलिरिष्यते ॥

हिङ्गुसर्षपषड्ग्रन्थाव्योषैरर्धपलोन्मितैः ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

तत्पाननावनाभ्यङ्गैर्देवग्रहविमोक्षणम् ।

हिङ्ग्वादिभिरर्धपलोन्मितैर्घृतप्रस्थं चतुर्षु गोमूत्रप्रस्थेषु विपाचयेत् । तद्घृतं पानादिभिर्देवग्रहविमोक्षणम् । षड्ग्रन्था वचा ॥

नस्याञ्जनं वचाहिङ्गुलशुनं बस्तवारिणा ॥

वचादिकं बस्तमूत्रेण सह नस्य चाञ्जनं च देवग्रहविमोक्षणमिति सम्बन्धः । इति देवानाम् ॥

दैत्ये बलिर्बहुफलं सोशीररक्तोत्पलः ।

बहुफलादियुक्तो दैत्ये बलिः । इति दैत्ये ॥

नागानां सुमनोलाजगुडापूपगुडोदनैः ॥

परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृन्नागकेसरैः ।
वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ॥

सुमनःप्रभृतिभिर्नागानां बलिः गुडापूपः सोमालकम् । परमान्नं पायसम् । पुरो गुल्गुलुः । रक्तोत्पलं रक्तोत्पलकुसुमम् ॥

श्वेतपत्रं च लोध्रं च तगरं नागसर्षपाः ।
शीतेन वारिणा पिष्टं नावनाञ्जनयोर्हितम् ॥

[श्वेतपत्रमित्यादि । शीतेनानुष्णेन जलेन पिष्टं श्वेतपत्रादिकं नावनाञ्जनयोर्नावनेऽञ्जने च हितं नागग्रहविमोक्षणमित्यर्थः । श्वेतपत्र (वेळ्ळिलयिल) श्वेतपत्रमिति केचित् । नाग नरम् । सर्षपं स्थूलसर्षपम् । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्यामिति हितशब्दस्य क्लीबत्व-

मेरत्व च । इति मैत्री व्याख्या] इति नागानाम् ॥

यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रमोदनगुग्गुलु ।
देवदारुतपल पद्मकुशीर वत्सकाञ्जनम् ।
हिरण्य च नलियोज्यो मूत्राज्यक्षीरमेकत्र ।
सिद्धं समोन्मितं पाननावनाभ्यञ्जने हितम् ॥

क्षीरादिक हिरण्यान्तं यक्षाणां बलिः । मिश्रमोदनं मांसमिश्रमोदनम् । वत्सकाञ्जन (पोन्मत्तम्) हिरण्यं स्वर्णम् । नागकेसरमिति केचित् । मूत्रं घृतं क्षीरं च समोन्मितं तु त्र्यमेकत्र मिश्रीभावेन सिद्धं पानादौ हितम् ॥

हरीतकी हरिद्रे द्वे लशुनो मरिचं वचा ।
निम्बपत्रं च वस्ताम्बुरुलिप्तं नावनाञ्जनम् ॥

हरीतक्यादिकं वस्तमूत्रेण पिष्टं ना वनमञ्जनं च नावनाञ्जनविषये हितम् । इति यक्षाणाम् ॥

ब्रह्मरक्षोबलिः सिद्धं यवानां पूर्णमाढकम् ।
तोयस्य कुम्भः पललं छत्रं वस्त्रं विलेपनम् ॥

यवानां पूर्णमन्यूनाधिकमाढकं सिद्धं कालितं तायकुम्भादिकं च ब्रह्मरक्षसो बलिर्भवति । आढकं षोडशकुडवप्रमाणम् । तो यस्य कुम्भो द्रोणः । पललं मांसम् । विलेपं चन्दनाद्यनुलेपनम् ॥

गायत्रीविंशतिपलकाथेऽर्धपलिकैः पचेत् ।
भूपणीत्रिफलाहिङ्गुपड्ग्रन्थासिसिसर्षपैः ॥
सनिम्बपललशुनैः कुडवान् सप्त सर्पिषः ।
गोमूत्रे त्रिगुणे पाननस्याभ्यङ्गेषु नद्धितम् ॥

गायत्रीविंशतिपलस्य खदिरपलविंशतेः क्वाथे मागधपरिभाषया कृते भूपण्यादिभिरर्धपलैः सह सप्त कुडवान् सर्पिषस्त्रिगुणे गोमूत्रे पचेत् । तत् पक्वं घृतं ब्रह्मरक्षसां पानादिषु हितम् । षड्ग्रन्था वचा । सिसि शतपुष्पा । लशुनं सितलशुनम् । इति ब्रह्मरक्षसाम् ॥

रक्षसां पललं शुक्तं कुसुमं मिश्रमोदनम् ।
बलिः पक्वाममांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः ॥

पललादिकं रुधिरोक्षितनिष्पावान्तं र क्षसां बलिर्बलिसाधनम् । पललं तिलचूर्णम् । मिश्रमोदनं मांसेन सह पक्वमोदनम् । पक्वा न्यामानि च मांसानि । रुधिरेण रक्तेनोक्षिता सिक्ताः ॥

नक्तमालशिरीषत्वङ्मूलपुष्पफलानि च ।
तद्वच्च कृष्णपाटल्या बिल्वमूलं कटुत्रिकम् ॥
हिङ्ग्विन्द्रयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलम् ।
नावनाञ्जनयोर्योज्यो बस्तमूत्रद्रुतोऽगदः ॥

नक्तमालशिरीषत्वगादिर्बस्तमूत्रद्रुतोऽगदो रक्षसां नावनाञ्जनयोर्नावनविषयेऽञ्जनविषये च योज्यः । नक्तमालः कर्णिकारः । कृष्णपाटली कृष्णपुष्पा पाटली ॥

एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ।
रक्षोग्रहान् वारयते पानाभ्यञ्जननावनैः ॥

एभिरेव नक्तमालत्वगादिभिश्चतुर्गुणे गोमूत्रे सिद्धं पक्वं घृतं पानादिभी रक्षोग्रहान् वारयते रुणद्धि । इति रक्षसाम् ॥

पिशाचानां बलिं शीधुःपिण्याकःपललदधि ।
मूलकं लवणं सर्पिः सभूतौदनयावकम् ॥

शी॰ वादि यावकान्तं पिशाचानां बलिं । शीधुरिक्षुकृतं मद्यम् । पिण्याकस्तिलकल्कः । पललं मांसम् । मूलकं तत्सञ्ज्ञं शाकम् । भूतौदनं मांसौदनम् । यावकं वाट्यम् ॥

हरिद्राद्वयमञ्जिष्ठामिसिसैन्धवनागरम् ।
हिङ्गुप्रियङ्गुत्रिकटुरसोनत्रिफलावचाः ॥
पाटलाश्वेतकटभीशिरीषकुसुमैर्घृतम् ।
गोमूत्रपादिकं सिद्धं पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ॥

पाटल्यादिभिः कृते क्वाथे हरिद्राद्वयादिकं कल्कीकृत्य गोमूत्रचतुर्भागयुक्तं सिद्धं घृतं पानेऽभ्यञ्जने च पिशाचानां पिशाचग्रहगृहीतानां हितम् । श्वेतकटभी सुपवी । (पुङ्गानीति भाषायाम् ॥

बस्ताम्बुपिष्टैस्तैरेव योज्यमञ्जननावनम् ।

बस्ताम्बुनाजमूत्रेण पिष्टैस्तैरेव हरिद्राद्वयादिभिरञ्जनं नावनं च योज्यम् । इति पिशाचानाम् ॥

देवर्षिपितृगन्धर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ।
सर्पिष्पानादि मृद्वस्मिन् भेषज्यमवचारयेत् ॥

देवादिचतुष्टये तीक्ष्णमसहनीयं नस्यादिकं वर्जयेत् । अस्मिंश्चतुष्टये सर्पिष्पानादिकं सर्वं च भैषज्यं मृदुतीक्ष्णमवचारयेत् प्रयोजयेत् । सर्पिष्पानादावत्रादिशब्देन नावनाभ्यञ्जनादिपरिग्रहः ॥

ऋते पिशाचात् सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत् ।
सर्वेषमातुरं घ्नन्ति क्रुद्धास्ते हि महौजसः ॥

सर्वेषु ग्रहेषु प्रतिकूलं न किञ्चिदप्याचरेत् पिशाचादृते पिशाचं वर्जयित्वा । तं सुरादयः पिशाचवर्जिता महौजसोऽनिर्देश्यशक्तिविशेषा यतः प्रतिकूलाचरणेन क्रुद्धा नैषमातुरं घ्नन्ति ॥

ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितम् ।
सर्वव्याधिचिकित्साञ्च जपन्सर्वग्रहाञ्जयेत् ॥
तथोन्मादानपस्मारानन्यं वा चित्तविप्लवम् ।

नाथमार्यावलोकिताख्यं ध्यात्वा सर्वव्याधिचिकित्सां विद्यां जपन् समाहितः पौनःपुन्येनोच्चरन् सर्वमहानुन्मादादींश्च जयेत् । ईश्वरादिकं तस्यैव विशेषणम् । [ईश्वरमिति । द्वादशभुजं द्वादशसङ्ख्यैर्भुजैर्युतं आर्यावलोकितं आर्यया पार्वत्या अवलोकितमार्यासहितमित्यर्थः । नाथं लोकैकनाथमीश्वरं महादेवं ध्यात्वा सर्वव्याधिचिकित्सां लक्षणया सर्वव्याधप्रायश्चित्तभूतं श्रीपञ्चाक्षरादिकं मन्त्रं जपन् समाहितः पौनःपुन्येनोच्चरन् सर्वमहान् पञ्चमहाष्टादशविधानुन्मादान् वक्ष्यमाणलक्षणानपस्मारानपस्मारमहानन्यं वा येनकेनापि हेतुनोत्पन्नं चित्तविप्लवं बुद्धिविभ्रशं जयेच्छमयेत् । इति कैरळी]

महाविद्यां च मायूरीं शुचिस्तं श्रावयेत् सदा

तं चातुरं शुचिर्वैद्यो मायूरीं महाविद्यां सदा श्रावयेत् । [शुचिं तं श्रावयेत सदा इति च पाठः । महाविद्यामिति । शु-

चि कायवाङ्मनोव्यापारशुद्धं तमातुरं महाविद्या बुद्धदेवताख्या मायूरीं त्वरिता सदानवरतं श्रावयेत् स प्रति ब्रूयात् । इति कैरळी]

भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यांश्च तद्गणान्
जपन् सिद्धांश्च तन्मन्त्रान् ग्रहान् सर्वानपोहति

भूतेशमिति । भूतनाथविग्रहं स्थाणुं च भगवन्तं महेश्वरं प्रमथाख्यांस्तद्गणांश्च पूजयेत् । तदिति स्थाणुपरामर्शः । [भूतेशमिति । भूतेशं सर्वभूतानामीशं स्थाणुं महादेवं प्रमथाख्यान् भूतप्रमथगुह्यकादिषु मध्ये प्रमथाख्यान् गणांश्च तदिति स्थाणुपरामर्शः पूजयेत् बलिकर्मादिपूजाविशेषैः प्रसादयेत् । जपन्निति । सिद्धान् प्रसिद्धांस्तन्मन्त्रानघोरादीनिति पाठ्यकार । ग्रन्थान्तरेऽन्यथा प्रोक्तं च व्योमा वापीमहाविद्या महापाशुपतस्तथा । फेत्काक्षी उग्रगान्धारी मालिनी मन्त्रमहिता ॥ यथा चिनिडनामा च शूलिनी चेति कीर्तिता । तन्त्रे सिद्धा महामन्त्रा ग्रहाणां निग्रहा हिता । इति तान् मन्त्रान् जपन् सर्वान् ग्रहानपोहति ॥ इति कैरळी ॥

यच्चानन्तरयोः किञ्चिद्वक्ष्यतेऽध्याययोर्हितम्
यच्चोक्तमिह तत् सर्वं प्रयुञ्जीत परस्परम् ॥

इत्युत्तरेऽष्टमोऽध्यायः ॥

यच्चेत्यादिनोन्मादापस्मारयोर्भूतानां च साधारणी चिकित्सा बोद्धव्येत्युक्तम् । [यच्चेति । अनन्तरयोरुन्मादापस्मारप्रतिषेधयोर्यद्धितं चिकित्सितं वक्ष्यते इह भूतप्रतिषेधे यदुक्तं च तत्सर्वं कर्म परस्परं व्यत्यस्य प्रयोजयेत् । तच्चेति च शब्देन अस्मिन्नध्याये देवदानवग्रहादीनुद्दिश्य प्रोक्तं कर्मापि परस्परं प्रयुञ्जीतेति द्योतितम् । इति कैरळी]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायामुत्तरेऽष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः ।

भूतसमानहेतुत्वादिभिश्चित्तोपप्लवसामान्याच्चिकित्सासामान्याच्च भूतचिकित्साया अनन्तरं प्रथोन्मादापस्मारयोर्निर्णयस्तत्र प्रथममुन्मादं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथात उन्मादप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

षडुन्मादा भवन्ति वातपित्तकफसन्निपाताधिविषनिमित्ताः । तत्रोन्मादो नाम यः उन्मार्गगैः शारीरमानसैर्दोषैर्मनसो मदः ॥

वातादिभेदेन षडुन्मादाः । आधयो मानसा व्याधयो मौनविचारहर्षोदयः । तत्र शारीरैर्वातादिभिर्मानसाभ्यां च रजस्तमोभ्यां मनसो यो मदः स उन्माद इत्युन्मादस्य निर्वचनम् ॥

तेषां पुनरुन्मार्गगत्वे हेतुः शमलं विकृतोपहितमहितमनुचितमन्नपानविधिनिरपेक्षमाहारजातमत्युपक्षीणदेहानां व्यवायव्याधिवेगसमुद्गमे विषमशरीरचेष्टोपसेवा देवद्विजगुरूल्लङ्घनं वा रागद्वेषजनिताभिराधिभिर्मनोविघातो विषोपविषगरोपयोगो वा ॥

तेषामिति शारीरमानसानां दोषाणामुन्मार्गगमने तु शमलादिकं हेतुः । शमलं पापम् । विकृतोपहितमित्याद्याहारजातस्य विशेषणम् । विकृतेनोपहितं कृतमहितमपथ्यम् । अनुचितमनभ्यस्तम् । विषमेण शरीरेणाङ्गेन या चेष्टा तस्याः सेवा । देवादीनामुल्लङ्घनं वा । रागजनिता आधयो दयितादिविरहादयः । द्वेषजनिता भयादयः । तैराधिभिर्मनोविघातः । विषं महाविषम् । उपविषं स्वल्पशक्ति विषम् । गरोऽनेकसंयोगजनितं विषम् ॥

एभिर्हीनसत्त्वस्य मनस्युपहते बुद्धौ प्रचलितायामत्युदीर्णत्वाद्दोषाः प्रकुपिता हृदयमुपसृत्य मनोवहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयन्त्युन्मादम् ॥

एभिरित्यनन्तरोक्तैर्हेतुभिः । हीनसत्त्वस्येत्यादि सुबोधम् ॥

तत्र शिरसः शून्यता चक्षुषोरस्वस्थत्वं स्वनः कर्णयोरुच्छ्वासाधिक्यमास्यसंस्रवणमन्नानभिलाषोऽरोचकोऽविपाको हृदयग्रहोऽस्थाने ध्यानायाससंमोहोद्वेगाः सततं रोमहर्षो ज्वरोऽभीक्ष्णमुन्मत्तचित्तत्वमुदर्दित्वमर्दिताकृतिकरणं व्याधेः स्वप्ने च दर्शनमभीक्ष्णं भ्रान्तचित्तचलितानवस्थितानामप्रशस्तानां रूपाणां तिलपीडकचक्राधिरोहणं वातकुण्डलिकाभिरुन्मथनं निमज्जनं कलुषाणामम्भसामावर्तेषु चक्षुषोश्चापसर्पणमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि । ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिरेव ॥

तत्रेत्यादिना वातादिदोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि । अस्थानेऽप्रसङ्गे ध्यानादयः । उदर्दो दोषादिविज्ञानीयोक्तलक्षणः । व्याधेः स्वप्ने दर्शनं देहस्य । भ्रान्तादिगुणानां च रूपाणां दर्शनम् । क्वचिच्चक्राधिरूढैस्तिलाः पीड्यन्ते यथास्मद्देशे । वातकुण्डलिका आवर्तवाताः । तत्र पूर्वेभ्योऽनन्तरमुन्मादोऽन्यधर्मानिर्वर्तनं इत्येवशब्दार्थः ॥

सामान्यलिङ्गं मनोबुद्धिस्मृत्यादिसंप्रमोषः ।

मनः सम्प्रमोषादिकमुत्पन्नानामुन्मादानां दोषजानां सामान्यलिङ्गम् ॥

ततश्च देहो हतसारथिरिव रथोऽकर्णधार इव चाप्सु प्लवः सुखदुःखाचारधर्माधर्मप्रलुप्तोऽकस्माद् भ्रमति ॥

ततश्चेति मनःप्रभृतीनां सम्प्रमोषे । कर्णधारः प्लववाहकः । प्लवश्च नावादिः ॥

तत्रवातादस्थानस्मितहसितनृत्तगीतवादित्रवागङ्गविक्षेपवाग्भेदभ्रूनिक्षेपरोदनाक्रोशनास्फोटनानि पर्यटनमजस्रमास्यात् फेनागमो यानमयानैरलङ्करणमनलङ्कारिकैर्द्रव्यैर्लोभोऽभ्यवहार्येषु लब्धेषु चावमानस्तीव्रं मा-

महाकल्याणकं पैत्ते पञ्चगव्यं कफोद्भवे ॥

वातोत्थ उन्मादे स्नेहकाले स्नेहयोग्ये । शैरीषमपस्मारोक्तम् । पैत्ते महाकल्याणकम् । कफोद्भवे पञ्चगव्यमिष्यते ॥

इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ।
हर्षणाश्वासनोत्रासभयताडनतर्जनम् ॥
अभ्यङ्गोद्वर्तनालेपधूपान् पानं च सर्पिषः ।
युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥

इत्थमप्युक्तया चिकित्सया निर्हितयाप्युन्मादस्यानुवृत्तौ दोषाद्यपेक्षया तीक्ष्णं नावनादिकं युञ्ज्यात् । तानि हि नावनादीनि यतः शुद्धदेहस्य सतो मनः प्रकृतिं नयन्ति ॥

हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ।
सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत् परम् ॥

द्विपलांशैः पलद्वयप्रमाणैर्हिङ्ग्वादिभिः समूत्रं गोमूत्रसहितं सिद्धं घृतस्याढकमष्टाविंशत्यधिकं पलशतं परमतिशयेन भूतादिनुत् भवति ॥

द्रोणेऽम्भसो ब्रह्मरसात्प्रस्थमस्याघृतप्रस्थं च साधितम् ।
व्योषश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खपुष्पीनृपद्रुमैः ॥
ससप्तलाक्रमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ।
पलवृध्या प्रयुञ्जीत परं मात्राचतुष्पलम् ॥
उन्मादकुष्ठापस्मारहरं वन्ध्यासुतप्रदम् ।
वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद्धन्यं ब्रह्मीघृतं स्मृतम् ॥

ब्रह्म्याः स्वरसात् प्रस्थद्वयं चतुःषष्टिपलानि घृतप्रस्थं द्वात्रिंशत्पलानि कर्षप्रमाणैः कल्कितैर्व्योषादिभिः साधितं ब्रह्मीघृतमष्टमेतत् पलवृध्या दिने दिने पलप्रमाणवृध्या प्रयुञ्जीत । परमुत्कृष्टा मात्रा चतुष्पलं पलचतुष्टयम् । तद्घृतमुन्मादादिहरं वन्ध्यायाः सुतप्रदं वागादिकृत् धन्यं भाग्यकरं स्मृतमाचार्यैः ॥

वराविशालाभद्रैलादेवदार्वेलवालुकैः ।
द्विशारिवाद्विरजनीद्विस्थिराफलिनीनतैः ॥
बृहतीकुष्ठमञ्जिष्ठानागकेसरदाडिमैः ।
वेल्लतालीसपत्रैलामालतीमुकुलोत्पलैः ॥
सदन्तीपद्मकहिमैः कर्षांशैः सर्पिषः पचेत् ।
प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारसूदनम् ॥
पाण्डुकण्डूविषे शोषे मेहे मोहेज्वरे गरे ।
अरेतस्यल्परजसि दैवोपहतचेतसि ॥
अमेधसि स्खलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ।
बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ॥
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ।

कर्षांशैः कर्षप्रमाणैर्वरादिभिर्घृतस्य प्रस्थं द्वात्रिंशत्पलानि पचेत् । सर्वत्र जलस्य स्मर्तव्यम् । तद्घृतं भूतादिसूदनं पाण्डवादिषु शस्तं बल्यादिगुणं कान्त्यादिप्रदं च । इदं घृतं कल्याणकसंज्ञं परं पुंसवनं पुंसवनेषु श्रेष्ठं गर्भस्यादिकाले पुरुषप्रजार्थमपि सेवनीयमित्यर्थः ॥

एभ्यो द्विशारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।
जले तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् ।
वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकच्छूविषाणिभिः ॥
सूर्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ।

बृंहण सन्निपातघ्न पूर्वस्मादधिकं गुणैः ॥

एभ्य इति त्वरादिभ्यो द्विशारिवादीन्येव नत्वेलावालुकान्तानि । हिमं चन्दनम् । एतानि चैकविंशतिद्रव्याणि जले पक्त्वा तस्मिन् जले सूप्यपर्णीयुतैर्वीरादिभिः कल्कैर्गृष्टिक्षीरश्चतुर्गुणं सर्पिः पचेत् । एतत् घृतं महाकल्याणकं बृंहणादिगुणं पूर्वस्मात् कल्याणकात् गुणैरधिकम् । गृष्टिरेकवारप्रसूता गौः ॥

जटिलापूतनाकेशी चारटी मर्कटी वचा ।
त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी॥
कायस्था सूकरी छत्रा सातिच्छत्रा पलङ्कषा।
महापुरुषदन्ता च वयस्था नाकुली द्वयम् ॥
कटम्भरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च नैर्धृतम् ।
सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥
महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ।
बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानां चाङ्गवर्धनम् ॥

जटिलादिभिः शालिपर्ण्यन्तैरौषधैः साधितं महापैशाचकं नाम घृतं चातुर्थिकोन्मादादिविनाशनम् । चातुर्थिको ज्वरः । एतत् घृतममृततुल्यं महागुणत्वात् । बुध्यादिकरं बालानामङ्गवर्धनं च । जटिला मांसी पूतना गन्धमांसी । केशी शतावरी । चारटी पद्मचारिणी । मर्कटी आत्मगुप्ता । जया अग्निमन्थः । अपराजिता च । वीरा काकोळी । चोरकः पटी चण्डा च । कायस्था हरीतकी सुरसा च । सूकरी वाराही । छत्रा कुस्तुम्बरम् । धान्यकमिति च । अतिच्छत्रा गौरमारया । शतपुष्पेति च । पलङ्कषा लाक्षा । महापुरुषदन्ता महामेदा । शतावरीति च । वयस्था आमलकम् । नाकुलीद्वयं नाकुली गन्धनाकुली च । कटम्भरा कटभी । वृश्चिकाली चक्रा । उष्ट्रधूमक इति च ॥

लशुनानां शतं त्रिंशदभयान्त्र्यूषणात् पलम् ।
गव्यचर्ममषीप्रस्थो द्व्याढकं क्षीरमूत्रयोः ॥
(१)पुराणसर्पिषः प्रस्थमेभिःसिद्धप्रयोजयेत् ।
हिङ्गुचूर्णपलं शीते दत्वा च मधुमानिकाम्
तद्दोषागन्तुसम्भूतानुन्मादान् विषमज्वरान् ।
अपस्मारांश्च हन्त्याशु पानाभ्यञ्जननावनैः ॥

लशुनं सितलशुनः । मधुनः क्षौद्रान्मानिकामष्टौ पलानि । तल्लशुनघृतं दोषादिसम्भूतानुन्मादादीन् पानादिभिराशु हन्ति । दोषा वातादयः । आगन्तुः आधिविषे ॥

केवलं सिद्धमेभिर्वा घृतमुत्तममात्रया ।
पुराणं पाययित्वैनं श्वभ्रे रुन्ध्यात् गृहेऽथवा॥

तथेदमपि कुर्यात् । पुराणं घृतं केवलमथवैभिर्लशुनादिभिः सिद्धमुत्तमया मात्रया अष्टयामजरणीयया एनमुन्मादिनं पाययित्वा श्वभ्रे प्रपाते रुन्ध्यात् । गृहेऽथवा विजन इत्यर्थः ॥

एतानौषधवर्गान्वा विधेयत्वमगच्छति ।
अञ्जनोद्वर्तनालेपनावनादिषु योजयेत् ॥

---

(१) उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् । लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्वमहाग्रहमिति चरके ॥

निवृत्तोन्मादेऽपि तत्संस्काराद्विधेयत्वम गच्छत्येतानन्तरोक्तान्यथायोगमौषधवर्गान्पञ्ज नादिषु योजयेत् ॥

अश्वगन्धाजगन्धोग्रगन्धालशुनसर्षपैः ।
रास्नाकायस्थगोलोमीयुक्तैस्तैलं विपाचितम्॥
गोमूत्रसदृशं पाननस्याभ्यङ्गानुवासनैः ।
सर्वोन्मादग्रहालक्ष्मीपाप्मापस्मारनाशनम् ।

अश्वगन्धादिभिर्गोमूत्रसमं तैलं विपाचितं पानादिभिः सर्वोन्मादादिनाशनम् । उग्रगन्धा वचा । कायस्था हरीतकी । गोलोमी दूर्वा ॥

शिरीषो मधुकं हिङ्गु लशुनस्तगरं वचा ।
कुष्ठं च बस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनाञ्जनम् ॥
तद्वद्व्योषं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठाहिङ्गुसर्षपाः ।
शिरीषबीजं चोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥

शिरीषबीजादिकं बस्तमूत्रेण पिष्टमञ्जनं नावनं च स्यात् । व्योषादिकमपि तद्वदिति बस्तमूत्रेण पिष्टमञ्जनं नावनं च । एतच्च प्रयोगद्वयमप्युन्मादादिनाशनम् ॥

ब्राह्मीमैन्द्रीं विडङ्गानि व्योषं हिङ्गुजटां मुरम्
रास्नां विषघ्नां लशुनं विशल्यां सुरसां वचाम्
ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनन्तां सहरीतकीम् ।
काम्लीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोषिता
वर्तिर्नस्याञ्जनालेपधूपैरुन्मादसूदनी ॥

ब्राह्म्यादिकं हस्तिमूत्रेण पिष्टं छायाविशोषिता वर्तिर्नस्यादिभिरुन्मादसूदनी भवति । हिङ्गुजटा हिङ्गुपत्री । विषघ्ना सोमराजी । कटभी च । विशल्या गर्भपातनी । ज्योतिष्मती कङ्कुणिका । नागविन्ना नागदन्ती । अनन्ता दूर्वा । काम्ली सौराष्ट्री । अतश्च सुबोधम् ॥

पिष्टाफलान्यपामार्गाद्धिङ्गुलं हिङ्गुपत्रिकाम्
वर्तिर्गोक्रोष्टुपित्तेन मरिचार्धांशकाञ्जनम् ॥
उन्मादभूतापस्मारे नृषु गोषु च गोचरे ।

गोवृषस्य क्रोष्टु सृगालस्य च पित्तेन । एतत् सर्वमेकत्र एकतो मरिचमिश्रार्धांशत्वम् । एषा वर्तिरुन्मादे भूतेऽपस्मारे च योज्या । नृषु नरेषु गोचरे विषये गवा मारक गोषु वृषभेषु चाञ्जनं विधेयम् ॥

अवपीडाश्च विविधाः सर्षपस्नेहसंयुताः ।
कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥
सहिङ्गुतीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ।
सृगालशल्यकोलूकजतुकावृकबस्तजैः ॥
मूत्रपित्तशकृल्लोमनखचर्मभिराचरेत् ।
धूपधूमाञ्जनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेचनम् ॥
धूपयेत् सततं चैनं श्वगोमत्स्यैः सुपूतिभिः ।
वातश्लेष्मात्मके प्राय —

अवपीडा नस्यादिनस्या विविधा नानाविधास्तीक्ष्णा ते च सर्षपतैलसंयुताः । कटुतैलेनाभ्यङ्गश्च हितः । तद्रजः सर्षपचूर्णं तच्च सहिङ्गु । कटुशब्देन सर्षपा उच्यन्ते । सृगालादीनां मूत्रादिभिर्धूपादीनाचरेत् । जतुका चर्मचटिका । श्वाद्यप्रभृतिभिः सुपूतिभिः ।

क्लिन्नगन्धैरेवमुन्मादिनं सततं धूपयेत् । सुबोधम् ॥

—पैत्तिके तु प्रशस्यते ।
तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ॥
शीतानि चान्नपानानि मधुराणि लघूनि च ।
विध्येत् सिरां यथोक्तां वा तृप्तं मेध्यामिषस्य वा
निवाते शाययेदेव मुच्यते मतिविभ्रमात् ।

पैत्तिके तु तिक्तकादिकं सर्पिः प्रशस्यते । सुबोधम् । सिराव्यधादिकं च सर्वं दोषापेक्षया विहितविभागं कार्यम् । मेध्यामिषस्य वल्यामिषस्य तृप्तमुन्मादिनं निवाते शाययेत् । एवमुपक्रान्ते सति मतिविभ्रमादुन्मादान्मुच्यते ॥

प्रक्षिप्यासलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ।
आश्वासयेत् सुहृत्तं वा वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥
ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ।
बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यस्तं चोत्तानमातपे ॥
कपिकच्छ्वाथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ।
कशाभिस्ताडयित्वा वा बद्ध्वा श्वभ्रे विनिक्षिपेत् ॥
अथवा वीतशस्त्राश्मजने सन्तमसे गृहे ।
सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ॥
त्रासयेच्छस्त्रहस्तैर्वा किरातारातितस्करैः ।

प्रक्षिप्येत्यादि । असलिले जलरहिते कूपे प्रक्षिप्य बुभुक्षयानशनेन शोषयेद्वा । सुहृदिति बन्धुस्तमुन्मादिनं धर्मार्थसंयुतैर्वचनैराश्वासयेद्वा । इष्टविनाशं पुत्रमरणादिरूपं वाक्यं ब्रूयाद्वा । अथवाद्भुतान्याश्चर्यभूतानीन्द्रजालादीनि दर्शयेत् । अथवा सर्षपतैलेन सिक्तं पाण्यांघ्रिषु बद्ध्वा दत्वा । उत्तानमातपे न्यस्तं कपिकच्छ्वाद्यन्यतमेन स्पृशेत् । कपिकच्छुरात्मगुप्ता । अथवा कशाभिस्ताडयित्वा बद्ध्वा च श्वभ्रे जलरहितकूपे विनिक्षिपेत् । अथवा शस्त्रादिरहिते अन्धकारभवने । अथवा तं सर्पादिना त्रासयेत् । सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण । सिंहा गजाश्च दान्ता एव ये त्रासयन्त्येव न तूपघ्नन्ति । अथवोद्धृतायुधैः किरातादिभिस्त्रासयेत् । तस्कराः गृहीतधनमतस्करपरद्रोहिकाः पुरुषाः ॥

अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।
भाययेयुर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया ॥
देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम् ।
तेन याति शमं तस्य सर्वतो विप्लुतं मनः ॥
सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ।

अथवैनमुन्मादिनं प्रसिद्धा राजपुरुषा नगराद् बहिर्नीत्वा सुसंयतं कृत्वा नृपाज्ञया तर्जयन्तो वधेन करणभूतेन भाययेयुः । यतो देहदुःखभयेभ्यः प्राणभयं परमुत्कृष्टं मतमतस्तेन प्राणभयेन तस्यातुरस्य सर्वतो विप्लुतं मनः शममायाति । इयं चानन्तरप्रदर्शिता क्रिया सिद्धा अप्रतिहता देशकालाद्यपेक्षया प्रयोक्तव्या । अस्यामपि सिद्धिमयात्यां देशादिव्यभिचार एवानुमन्तव्यो न तु क्रियादोषो हृदि वर्तते ॥

इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राप्तिसान्त्वाश्वासैः प्रसादयेत्

पश्यन्नसन्तिरूपाणि प्रस्खलन् पतति क्षितौ ।
विजिह्माक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते विबुध्यते ॥
कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते ।
अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन च ॥

अपस्मारो हि स्मृत्यपाय स्मृत्यपगम उच्यते । स चापस्मारो धियो बुद्धेः सत्त्वस्य चेतसश्चाभिसम्प्लवाद्विनाशाज्जायते । कथमित्याह । चिन्तादिभिश्चित्तेऽभिहते उन्मादोक्तप्रकारेण प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः रजस्तमोवातादिभिः सत्त्वे हते हृदि च व्याप्ते सञ्ज्ञावाहिषु च स्रोतस्सु व्याप्तेष्वेव सति पुरुषो मूढमतिस्तमो विशन् बीभत्सा क्रिया कुरुते । दन्तखादनादि कुर्वन् क्षितौ पतति । ततो दोषाणां वेगेऽतीते विजिह्माक्षिभ्रुवो विबुध्यते । सुबोधम् । निचयः सन्निपातः ॥

रूपमुत्पत्स्यमानेऽस्मिन् हृत्कम्पः शून्यता भ्रमः ।
तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूव्युदासोऽक्षिवैकृतम् ॥
अशब्दश्रवणं स्वेदो लालासिङ्घाणकस्रुतिः ।
अविपाकोऽरुचिर्मूर्छा कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥
निद्रानाशोऽङ्गमर्दस्तृट् स्वप्ने गानं सनर्तनम् ।
पानं तैलस्य मद्यस्य तयोरेव च मेहनम् ॥

अस्मिन्नपस्मारे उत्पत्स्यमाने भविष्यति हृत्कम्पादिकं रूपम् । सिङ्घाणकं नासास्रावः । तयोरिति तैलमद्ययोर्मेहनम् । इति सामान्येन पूर्वरूपम् ॥

तत्र वातात् स्फुरत्सक्थिः प्रततं च मुहुर्मुहुः ।
अपस्मरति सञ्ज्ञां च लभते विस्वरं रुदन् ॥
उत्पिण्डिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कम्पते ।
आविध्यति शिरो दन्तान् दशत्याध्मातकन्धरः ॥
परितो विक्षिपत्यङ्गं विषमं विनताङ्गुलिः ।
रूक्षश्यावारुणाक्षित्वङ्नखास्यः कृष्णमीक्षते ॥
चपलं परुषं रूपं विरूपं विकृताननम् ॥

तत्रेत्यादि विकृताननान्तं वातापस्मारलक्षणम् । प्रततं सन्ततं मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणमपस्मरति सञ्ज्ञां च लभते । विस्वरं रुदन् शब्दं कुर्वन् शिर आविध्यति भित्त्यादावाविद्धं करोति । आध्माता मम तादृग्भूता कन्धरा ग्रीवा यस्य । रूक्षत्वादिगुणमक्ष्यादिकं यस्य । सर्वं च रूपं कृष्णं चपलादिगुणमीक्षते पश्यति ॥

अपस्मरति पित्तेन मुहुः सञ्ज्ञां च विन्दति ।
पीतफेनाक्षिवक्त्रत्वगास्फालयति मेदिनीम् ॥
भैरवादीप्तरुषितरूपदर्शी तृषान्वितः ।

तृषान्वितान्तं पित्तापस्मारलक्षणम् । पीतैः फेनादिभिर्युक्तो मेदिनीं भुवमास्फालयतीत्याहति । भैरवादिगुणरूपदर्शी च भवति ॥

कफाच्चिरेण ग्रहणं चिरेणैव विबोधनम् ॥
शुक्लाभरूपदर्शित्वं सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ।

शुक्लाभरूपदर्शित्वान्तं कफापस्मारलक्षणम् । सर्वलिङ्गमपस्मारं निचयोद्भवत्वाद्वर्जयेत् । [अत्र तुशब्दो विशेषद्योतकः । अस्यासाध्यत्वकथनेनान्येषां साध्यत्वं सूचितमिति]

अथावृतानां धीचित्तहृत्खानां प्राक्प्रबोधनम् ।
तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ॥

अथेत्यादिना अपस्माराणामुक्तक्रमेण चिकित्सोच्यते । सर्वस्मिन्नपस्मारे प्राक् प्रथमं आवृतानां बुध्यादीनां तीक्ष्णैर्वमनादिभिः कर्मभिः प्रबोधं कुर्यात् ॥

वातिकं बस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायोविरेचनैः ।
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥

वातिकमित्यादि व्याख्यासमम् । तृतीयान्तबहुवचनं सामानाधिकरण्यात् । [वातिकं वातकृतमपस्मारं बस्तिभूयिष्ठैर्बस्तिबहुलैः कर्मभिरुपाचरेत् । भूयिष्ठग्रहणेन वमनादिभिः संशमनैश्चेति बोद्धव्यम् । पित्तश्लेष्मणोश्च प्रायोग्रहणादेवमेवोपाचरेत् चिकित्सेत् ॥

वमनं मदनं लम्बा विशालारिष्टकौटजम् ।
रेको मूत्रत्रिवृच्छ्यामा द्रवन्ती सप्तला स्नुही ॥

वमनमित्यादि सुबोधम् । मदनादीनि वमनद्रव्याणि । मदनः राठः । विशाला इन्द्रवारुणी । अरिष्टो निम्बः । कौटजं कुटजफलम् । मूत्रादीनि विरेचनद्रव्याणि । मूत्रं गोमूत्रम् । द्रवन्ती समुद्रैरण्डः । मूषिकपर्णीति च ॥

दशमूलबलारास्नासरलामरदारुभिः ।
यवकोलकुलत्थैश्च समूलक्षारसैन्धवैः ॥
आस्थापनं प्रयुञ्जीत हिङ्गुस्नेहसमन्वितैः ।

मूत्रादिभिर्हिङ्गुना स्नेहेन च युक्तैर्दशमूलादिभिरास्थापनं निरूहं प्रयुञ्जीत ॥

एभिरन्यैश्च वातघ्नैः कटुतैलं प्रसाधितम् ॥
वातापस्मारशमनं नस्याभ्यङ्गानुवासनैः ।

एभिरिति दशमूलादिभिरन्यैरनुक्तैर्वातहरैर्द्रव्यैश्च प्रसाधितं कटुतैलं नस्यादिभिर्वातापस्मारशमनं भवति ॥

सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ।
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनान् शृणु ॥

सर्वत इत्यादिना शमनयोगानामधिकारनिर्देशः । [सर्वत ऊर्ध्वमधश्च सुविशुद्धस्य सुतरां विशुद्धस्य सम्यग्विशुद्धस्येत्यर्थः । सम्यगाश्वासितस्य सम्यक् प्रधानमभ्यवहरणुष्यनुसारेण पेयायामेवनादाश्वासितस्य च अपस्मारविमोचनार्थं वक्ष्यमाणान् शमनप्रायान् योगानाकर्णय] ॥

तानेवाह ।

गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रैः शृतं हविः ।
अपस्मारज्वरोन्मादकामिलान्तकरं पिबेत् ॥

गोमयेत्यादि । गोमयस्वरसादिभिः शृतं हविरपस्माराद्यन्तकरं पिबेत् । उत्तरे हविषीदं पञ्चगव्यं महदिति पाठादस्य लघुपञ्चगव्यनामकत्वमभिमतम् । [अत्र च गोमयस्वरसादीनां सामान्यपरिभाषयान्योन्यसमत्वं घृताच्चतुर्गुणत्वं च ज्ञेयम् । चरके तु गोशकृद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैः समैर्घृतमिति पाठः]

द्विपञ्चमूलत्रिफलाद्विनिशाकुटजत्वचः ।
सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥
शम्याकपुष्करजटाफल्गुमूलदुरालभाः ।
द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥
भार्ङ्गीपाठाढकीकुम्भनिकुम्भव्योषरोहिषैः ।

मूर्वाभूतीकभूनिम्बश्रेयसीशारिवाद्वयैः ।
मदयन्त्यग्निनिचुलैरक्षांशैः सर्पिषः पचेत् ।
प्रस्थं तद्द्रवैः पूर्वं पञ्चगव्यमिदं महत् ॥
ज्वरापस्मारजठरभगन्दरहरं परम् ।
शोफार्शःकामिलापाण्डुगुल्मकासग्रहापहम् ॥

द्विपञ्चमूलेत्यादिना महत् पञ्चगव्य घृतं सुबोधम् । द्रवैः पूर्वैरिति पूर्वोक्तैर्गोमयस्वरसादिभिः एतथा पञ्चप्रभृतिद्रवत्वात् पृथक् स्नेहसमत्वम् । [द्विपञ्चमूलेति । द्विपलानि द्विपलप्रमाणानि द्विपञ्चमूलादीनि सलिलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते क्वाथे अक्षांशैः कर्षप्रमाणैर्भार्ङ्ग्यादिभिस्तद्वत् पञ्चगव्यस्वरसादिद्रवैश्च घृतस्य प्रस्थं पचेत् । महत् पञ्चगव्यमिदं घृतं परमातिशयेन ज्वरादिहरम् । द्विपञ्चमूलं दशमूलम् । सप्तपर्णः सप्तच्छदः । आरग्वधः आरग्वधः । पुष्करजटा पुष्करमूलम् । फल्गुर्मलयूत्वाख्या मूलम् । रोहिषं रोहिषम् । (अटरुषावाणियम्) मदयन्ती धातकी । निचुलो वेतसः [भिषेव पिष्टाक्षमात्राणि ॥ तेन प्रस्थं घृतात् पचेत् । ... मूलैश्च तत्समैरिति चरक ...

[illegible]
[illegible]
शतावरीनलाराष्नासुपर्णीपा
सुरद्गीं वञ्जुल दन्ती ...
रोहिषस्य जटा पुष्प ...
शतावरीश ...
सकोलान सहलन्था ...

द्विशतं पिशितात् गव्यात् छागाद्वा तदपचेद्पाम्
द्रोणद्वादशिताद्वाराशेषेण च विपाचयेत् ।
तैलद्रोणं दधिवद्धे श्लक्ष्णपिष्टैश्च पालिकैः ॥
पाठामहासुपर्णीद्विनिशाचन्दनद्वयैः ।
एलाजलोत्पलनलाश्मप्रागारिशारिवैः ॥
मञ्जिष्ठाकुष्ठमधुकलोध्रराष्नाहरेणुटैः ।
पटीशिरीषकुसुमनतनागामराह्वयैः ॥
वराद्राक्षापत्रकविडङ्गैः समियङ्गुभिः ।
मुरङ्गीपत्रनलदसेव्यकुन्दनखद्वयैः ॥
तिलपर्ण्या च तत्पानवस्त्यभ्यञ्जननावनैः ।
अपस्मारग्रहोन्मादान् सशापविषमज्वरान् ॥
योनिशुक्रामयान गुल्मं प्रमेहं पाण्डुतां मदम् ।
वातशोणितवीसर्पपक्षाघातार्दितादिकान् ॥
सर्वान् मारुतजान्रोगान्विशेषाद्विषवातजान् ।
निहन्ति कार्मणं कृत्यां मूलद्रव्यविषं गरम् ॥
रसायनानां प्रवरं मेध्यं वाजीकरं परम् ।

... शिरीषेत्यादिना शिरीष तैल पानादिभिः ... । रसायनानां प्रवरं ... च शिरीषस्य पुष्पा- ... । सुपर्णी पानीय- पारिजातश्च । सु- वेतस । ... कटुघाटो । एत- पला पला द्वि- ...

णैः पचेत् । अष्टाशशेषेण तेन पालिकैः पलप्रमाणैः श्लक्ष्णपिष्टैः पाठादिभिश्च सह दधिवहे तैलद्रोणं सद्वादशानि पञ्च पलशतानि विपाचयेत् । समङ्गा मञ्जिष्ठा । सुपर्णी पानीयवल्ली । कुटन्नट परिपेलवम् । नाग नागकसरम् । अमराह्वय देवदारु । वराङ्गं त्वक् । जोङ्गक कृष्णागरु । मुरङ्गी मधुस्रवा । नखद्वय हस्तिनख व्याघ्रनख च । तिलपर्णी चन्दनक । विषवातो विषौषधिवात । कार्मणं कृतिप्रयोगः । कृत्या आभिचारदेवता । मूलविष शृङ्ग्यादिविषम् । दंष्ट्राविष सर्पादिजम् ॥

ब्रह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभृत घृतम् ।
पुराण मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ॥

ब्रह्मीरसादिभि शृत पुराण घृत मेध्यादिगुणम् । [ब्रह्मीरसे कल्कितैर्वचादिभिः सिद्ध पुराण घृत मेध्य मेधायै हित उन्मादादिजिच्च । अलक्ष्मीः अश्री]

तैलप्रस्थ घृतप्रस्थ जीवनीयै पलोन्मितैः ।
क्षीरद्रोण पचेत् सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ॥

तैलप्रस्थमित्यादिना यमक सुबोधम् । [क्षीरस्य द्रोणे चतुष्षष्टिकुडुबे पलोन्मितैः पलप्रमाणैर्जीवनीयैर्जीवनीयगणेन सह तैलघृतयोः प्रस्थ मिश्रीकृत्य पचेत् । सिद्ध तत्पानादिभिरपस्मारविमोचनम्]

कसे क्षीरेक्षुरसयो काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ।
कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिः प्रस्थ विपाचयेत् ॥

वातपित्तोद्भव क्षिप्रमपस्मार निहन्ति तत् ।

कस इत्यादि व्याख्यासमम् । अष्टगुण सर्पिषः । [क्षीरेक्षुरसयोः कसे आढके क्षीरमिक्षुरसश्च प्रत्येक द्विप्रस्थपरिमितमित्यर्थ अष्टगुणे घृतादष्टाधिक आढक इत्यर्थ काश्मर्ये रसे काश्मर्यसम्बन्धिनि रसे काश्मर्ये इत्यत्र वृद्धाचटु इत्यस्यानिगन्तासस्येदमित्यण्प्रत्यय । कार्षिकैः कर्षप्रमाणैर्जीवनीयगणेन च चशब्द समुच्चये प्रस्थ चतुष्कुडुब सर्पिर्विपाचयेत् तत् घृत पानाभिर्बलाद्वात पित्तोद्भव चापस्मार क्षिप्रमाशु निहन्ति]

तद्वत् काशविदारीक्षुकुशक्वाथशृत पय ॥

काशादिशृत पयः क्षीर तद्वदिति क्षिप्र वातपित्तोद्भवमपस्मार निहन्ति । [काशादिक्वाथेन सह शृत पयस्तद्वत् । वातज पित्तज चापस्मार क्षिप्र निहन्तीत्यर्थ]

मधुकद्विपले कल्के द्रोणे चामलकीरसात् ।
सिद्ध सिद्धो घृतप्रस्थ पित्तापस्मारभेषजम् ॥

आमलकीरसात् द्रोणे मधुकद्विपले कल्के च सिद्ध शृतो घृतस्य प्रस्थ पित्तापस्मारभेषज सिद्धमप्रतिहतम् ॥

कूष्माण्डस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ।
यष्टीकल्कमपस्मारहर धीवाक्स्वरप्रदम् ॥
कपिलाना गवा पित्त नावने परम हितम् ।
श्वसृगालबिडालाना सिंहादीना च पूजितम् ॥

कूष्माण्डस्वरस इत्यादि सुबोधम् । श्वा-

दीनां पित्तं नावनमिति सम्बध्यते । [अष्टादशगुणे घृतादष्टादशप्रमाणाधिके कूष्माण्डस्वरसे घृतकुडुवादष्टाष्टकुडुवादिककूष्माण्डस्वरस इत्यर्थः । यष्टीकल्क शृतं पक्वं सर्पिरपस्मारं हरति धीवाक्स्वरान् प्रददाति च । कपिलेति । कपिलानां कपिलवर्णानां गवां तासामचिन्त्यप्रभावत्वात् न श्वेतरक्तवर्णानाम् । पित्तं हृदयाधस्थितद्रवविशेषं नावनं नस्यं परमं हितं अपस्मारहरमित्यर्थः । श्वसृगालादीनां पित्तं च नावने प्रशस्तम्]

गोधानकुलनागानां पृषतर्क्ष्यगवामपि ।
पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यङ्गे च शस्यते ॥

गोधादीनां पित्तेष्वेकीकृतेषु तैलं साधितं नस्येऽभ्यङ्गे च शस्यते ॥

त्रिफलाव्योषपीतद्रुयवक्षारफणिज्जकैः ।
श्यामापामार्गकारञ्जीबीजैस्तैलं समाधितम् ॥
बस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वाऽऽध्मापयेत् भिषक्

त्रिफलादिभिर्बस्तमूत्रे तैलं प्रसाधितं नस्यं हितम् । एभिरेव कृतं चूर्णं वा भिषङ्नासाया ध्मापयेत् । पीतद्रुर्दार्वी । श्यामा त्रिवृत् । [भिषग्वैद्य एषां त्रिफलादीनां चूर्णं ध्मापयेत मुखवायुनातुरस्य नासायां नाडीयन्त्रेण प्रवेशयेत् चूर्णस्य कुर्यादित्यर्थः]

वृश्चिकालीबलाकुष्ठभार्ङ्गीलवणपञ्चकम् ।
कायस्था शारदा मुद्गमुशीरं जलदं यवान् ॥
व्योषं च बस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ।
अपस्मारगरोन्मादसर्पदष्टविषाशिते ॥

वृश्चिकाल्यादिकं बस्तमूत्रेण पिष्ट्वा अञ्जनाय वर्तिं प्रकल्पयेदपस्मारादिके । शारदा जलपिप्पली ॥

मुस्तावयस्थात्रिफलाकायस्थाहिङ्गुशाद्वलैः ।
व्योषमाषयवैर्मूत्रैर्बस्तमेषर्षभोद्भवैः ॥
हन्ति वर्तिरपस्मारकिलासान् विषमज्वरान् ।
पुष्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् ॥
तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं हितम् ।

मुस्तादिभिर्बस्तमेषाद्युद्भवैर्मूत्रैः कृता वर्तिरञ्जनादपस्मारादीन् हन्ति । सुनोषम् । तदेवेति पुष्योद्धृतं श्वपित्तम् ॥

कटभीनिम्बकट्वङ्गमधुशिग्रुत्वचां रसे ।
सिद्धं मूत्रसमं तैलमभ्यङ्गार्थं प्रशस्यते ॥

कटभ्यादीनां क्वाथे मूत्रसमं तैलं सिद्धमभ्यङ्गार्थं प्रशस्यते । कटभी श्वेतगुञ्जा प्रसिद्धा । मूत्रं गोः ॥

पलङ्कषावचापथ्यावृश्चिकाल्यर्कसर्षपैः ।
जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिङ्गुचोरकैः ॥
लशुनातिरसाचित्राकुष्ठैर्विड्भिश्च पक्षिणाम् ।
मांसाशिनां यथालाभं बस्तमूत्रे विपाचितम् ॥
तैलमभ्यञ्जनं कार्यं तैश्च धूपनलेपनम् ।

पलङ्कषादिभिर्मांसाशिनां पक्षिणां विड्भिश्च बस्तमूत्रे साधितं तैलमभ्यञ्जनं तैः पलङ्कषादिभिर्धूपनं लेपनं च कार्यम् । पलङ्कषा लाक्षा । वृश्चिकाल्युष्ट्रधूसकः । अतिरसा

मूर्वा। छत्रा गौतमाख्या कुटुम्बकश्च । मांसाशिनः पक्षिणः श्येनादयस्तेषां, यथालाभं विड्भिः ॥

नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।
तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपमस्य प्रयोजयेत् ।

नकुलादिजैस्तुण्डादिभिरस्यापस्मारिणो धूपं प्रयोजयेत् । तुण्डं मुखाग्रम् ॥

काकोलीशिग्रुलवणहिङ्गुहिङ्गुशिवाटिकाः ।
कैडर्यं चन्दनं कृष्णां काकनासां ससर्षपाम् ॥
शुनः स्कन्धाक्षिनखरान् पर्शुकाश्चेति पेषयेत् ।
बस्तमूत्रेण पुष्यर्क्षे तैर्दिह्याद्धूपयेच्च तैः ॥

पुष्यनक्षत्रे काकोल्यादिकं बस्तमूत्रेण पेषयेत् । पिष्टैस्तैरपस्मारिणं दिह्याद्धूपयेच्च । हिङ्गुशिवाटिका हिङ्गुपत्रिका । कैडर्यं पूतिकरञ्जः ॥

गोपुच्छलोमभिर्दग्धैरथवा बस्तरोमभिः ।
खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तद्वद्वा मूत्रकल्कितैः ॥
उद्वर्तनं सदा कुर्याच्छृतैश्च परिषेचनम् ।

गोपुच्छलोमभिर्दग्धैर्मूत्रकल्कितैश्चोद्वर्तनं सदा कुर्यात् । अथवा बस्तरोमभिर्दग्धैर्मूत्रकल्कितैश्चोद्वर्तनमथवा खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तद्वदिति दग्धैरनु च मूत्रकल्कितैर्जले शृतैर्गोपुच्छलोमादिभिः परिषेचनं च कुर्यात् ।

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृदयं सम्प्रमुच्यते
स्रोतांसि चास्य शुध्यन्ति स्मृतिं संज्ञां च विन्दति ।

आभिरनन्तरोक्ताभिः क्रियाभिः सिद्धाभिरसन्दिग्धकार्यकरणस्वभावाभिरस्यापस्मारिणो हृदयं सम्यक् प्रमुच्यते स्रोतांसि शुध्यन्ति च । सः स्मृतिं संज्ञां च विन्दति लभते ॥

भूतानुबन्धेऽपस्मारे दोषलिङ्गाधिकाकृतौ ।
युञ्ज्याद्यथास्वं भूतोक्तां क्रियां दैवव्यपाश्रयाम् ॥

अपस्मारे यदुक्तलिङ्गाधिक्यलक्षणैर्भूतानुबन्धो दृश्यते अतस्तत्र दैवव्यपाश्रया मन्त्रादिका क्रिया युञ्ज्यात् । यस्यैव सुरादेरन्यतमस्यानुबन्धस्तस्यैव क्रियेति यथास्वशब्दार्थः ॥

शीलयेत्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।
ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥

शीलयेदित्यादि सुबोधम् । तैललशुनादीनां शीलनमभ्यासः ॥

सम क्रुद्धैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ।
यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ॥
तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ।
तदार्तं चाग्नितोयादेर्विषमात् पालयेत् सदा ॥

एष चापस्मारो दुश्चिकित्स्यस्वभावो यस्माच्छारीरैर्मानसैश्च दोषैः सममेककालं क्रुद्धैर्जायते । एष चापस्मारो यतो महामर्मसमाश्रयो हृदयाश्रयस्तस्मादेनं दुश्चिकित्स्यं रसायनैः सदोपचरेत् । तदित्यपस्मारपरामर्शः । सुबोधम् ॥

मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ।
न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बृंहयेत् ॥

मनोविकारेण चोन्मादभूतादिना मुक्त निवृत्तमनोविकारं नरं त्वमित्थं कृतवानिति न भूयादावशो भवेदेव कृतमिति न स्मारयेत् । अस्य तून्मादादिना क्लिष्टं चेतो मन इष्टैर्विषयैः शब्दादिभिर्हर्षयेत् ॥

प्रसङ्गेनोच्यते ।

ग्रहोपक्लिष्टदेहानां विभ्रान्तस्मृतिचेतसाम् ।
महास्नेह प्रशंसन्ति पानाभ्यञ्जनवस्तिषु ॥

इत्युत्तरे दशमोऽध्यायः ।

ग्रहै उपक्लिष्टदेहानामाचार्या पानादिषु महास्नेहं स्नेहचतुष्टयं प्रशंसन्तीति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां उत्तरे दशमोऽध्यायः ।

(तृतीयं भूततन्त्रं सम्पूर्णम्)

समाप्ता च ग्रहचिकित्सा ।

एकादशोऽध्यायः ।

निजहेतुत्वादुक्तशिष्टत्वात् कायचिकित्साङ्गभूतत्वाच्चोर्ध्वाङ्गचिकित्साया अवसरस्तत्रापि चक्षुषः प्राधान्यात्तस्यैव वर्त्मसन्धिसितासितदृष्टिक्रमेण निर्णयः क्रियते । तत्र तावद्वर्त्मरोगाणां हेत्वादिप्रदर्शनायाध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

वर्त्म नेत्रपुटम् ।

सर्वरोगेत्यादिना सामान्येनाक्षिरोगाणां निदानं सम्प्राप्तिश्चोच्यते ।

सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ।
अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥
सिराभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ।
वर्त्मसन्धिं सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमक्षि वा
रोगान् कुर्युः —

सर्वरोगनिदाने यान्यहितान्युक्तानि तैर्विशेषेण चाचक्षुष्यैर्मलाः वातादयः कुपिताः सिराभिश्च यथास्वं कोष्ठादूर्ध्वं शिरःप्रसृता वर्त्मादिकं च नेत्रस्यावयवं सर्वमेव वा नेत्रमाश्रिता रोगान् नानाविधान् कुर्युः । किम्भूता आह । प्रायो बाहुल्येन दोषाः पित्तानुसारिणः पित्तप्रधानाः । प्रायो नेत्रयो रोगकर्तारः इत्यर्थः ॥

—चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः सिराः
सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तम्भं सवेदनम् ॥
पांसुपूर्णाभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च ।
विमर्दनात् स्याच्च शर्म कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम्

तत्रैव स्थिते चलो वायुः प्रधानो वर्त्माश्रयाः सिराः प्राप्य सुप्तोत्थितस्य तत्कालव्यक्तनिद्रस्य पुंसो वर्त्मस्तम्भादिकं कुरुते । तस्य च रोगस्य विमर्दनात्सुखं स्यात् । तं रोगं विशेषमाचार्या नाम्ना कृच्छ्रोन्मीलमिति वदन्ति ।

चालयन्वर्त्मनी वायुर्निमेषोन्मेषणं मुहुः ।
करोत्यरुङ्निमेषोऽसौ—

वायुः क्रुद्धो वर्त्मनी चालयन् मुहुर्निमेषोन्मेषणं करोति । अरुगिति विना रुजम् । असौ रोगो निमेषाख्यः ॥

—वर्त्म यत्तु निमील्यते ।
विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं हीनं वातहतं हि तत् ।

यत्तु वर्त्म वायुना निमील्यते न कदाचिदुन्मील्यते तद्वर्त्म नाम्ना वातहतमुच्यते । किम्भूतं वर्त्मोह । विमुक्तसन्धि विस्रस्तबन्धनम् । निश्चेष्टं हीनं च ॥

कृष्णाः पित्तेन बह्वोन्तर्वर्त्म कुम्भीकबीजवत् ।
आध्मायन्ते पुनर्भिन्ना पिटकाः कुम्भिसञ्ज्ञिकाः ॥

अन्तर्वर्त्म वर्त्मनोऽन्तर्भागे पित्तेन कृष्णाः पिटका भवन्ति । या भिन्नाः कुम्भीकबीजवत् कुसुमतण्डुलवत् पुनराध्मायन्ते परिपूर्यन्ते । ताः पिटकाः कुम्भिनाम्न्यः ॥

सदाहक्लेदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमम् ।
पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्लिष्टमुशन्ति तत् ॥

पित्तेन सदाहादिगुणं वर्त्म जायते भवति तद्वर्त्म नाम्ना पित्तोत्क्लिष्टमुशन्ति ॥

करोति कण्डूं दाहं च पित्तं पक्ष्मान्तमाश्रितम् ।
पक्ष्मणां शतनं चानु पक्ष्मशातं वदन्ति तम् ॥

पक्ष्मान्तमाश्रितं पित्तं कण्ड्वादिकं करोति स रोगमाचार्या नाम्ना पक्ष्मशातमिति वदन्ति ॥

पोथक्यः पिटकाः श्वेताः सर्षपाभा घना कफात् ।
शोफोपदेहरुक्कण्डूपिच्छिलास्रसमन्विताः ॥

श्वेता आकृत्या च सर्षपसदृशा घनाः संहता, शोफादिसमन्विताश्च पिटकाः कफाद्धेतोर्भवन्ति ता नाम्ना पोथक्य इत्युच्यन्ते ॥

कफोत्क्लिष्टं भवेद्वर्त्म स्तम्भक्लेदोपदेहवत् ।

स्तम्भादिमद्वर्त्म भवेत् कफादिति प्रकरणात् । तद्वर्त्म नाम्ना कफोत्क्लिष्टमित्युच्यते ॥

ग्रन्थिः पाण्डुररुक्पाकः कण्डूमान्कठिनः कफात् ।
कोलमात्रः स लगणः किञ्चिदल्पस्ततोऽथवा ॥

कफाद्धेतोः कोलमात्रो बदरमात्रस्ततो वा कोलात् किञ्चिदल्पः पाण्डुरत्वादिगुणो ग्रन्थिर्भवति । रुक्पाकाभ्यां रहितोऽरुक्पाकः । स ग्रन्थिर्नाम्ना लगण इत्युच्यते ॥

रक्ता रक्तेन पिटका तत्तुल्यपिटकाचिता ।
उत्सङ्गाख्या—

रक्तेन वातादिदुष्टेन रक्ता लोहितवर्द्रक्तवर्णा पिटका भवति । तत्तुल्याभिः प्रधानसदृशाभिरन्याभिः पिटकाभिराचिता कृतसञ्चया सा पिटका नाम्नोत्सङ्गेत्युच्यते ।

—तयोत्क्लिष्टं राजिमत् स्पर्शनाक्षमम् ॥

तयेति रक्तेनोत्क्लिष्टनाम वर्त्म यत् तद्राजिमत् स्पर्शनाक्षमं च ॥

अर्शोऽधिमांसवर्त्मान्तःस्तब्धस्निग्धसदाहरुक्
रक्तं रक्तेन तत्स्राविच्छिन्नं छिन्नं च वर्धते ॥

रक्तेनासृजा वर्त्मान्तर्वर्त्मनोऽन्तर्भागे रक्तं लोहितमधिमांसं भवति स्तब्धादिगुणकमित्यधिमांसमर्श इति नाम्नोच्यते ॥

मध्ये वा वर्त्मनोऽन्ते वा कण्डूषारुग्वती स्थिरा
मुद्गमात्रासृजाताम्रा पिटकाञ्जननामिका ॥

असृजा रक्तेन वर्त्मनोऽन्ते वा मध्ये वा कण्ड्वादिमती स्थिरा मुद्गप्रमाणा ताम्रवर्णा च या पिटका भवति सा नाम्नाञ्जननामिकेत्युच्यते

दोषैर्वर्त्म बहिः शूनं यदन्तः सूक्ष्मखाचितम्।
सस्रावमन्तरुदकं बिसाभं बिसवर्त्म तत् ॥

दोषैस्त्रिभिर्यद्वर्त्म बहिः शूनमन्तः सूक्ष्मच्छिद्रैः सस्रावमन्तरुदकं यस्मिन् बिसे तत्सदृशं भवति तद्वर्त्म नाम्ना बिसवर्त्म इत्युच्यते ॥

यद्वर्त्मोत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टमकस्मान्म्लानतामियात् ।
रक्तदोषत्रयोत्क्लेशात् भवत्युत्क्लिष्टवर्त्म तत् ॥

रक्तस्य दोषत्रयस्य च मिश्रीभावेन ते षामुत्क्लेशाद्धेतोर्यद्वर्त्म पुनरुत्क्लिष्टं स्वयमेव पुनर्म्लानतामियात् किञ्चित्कारणेनोप गच्छति तद्वर्त्म नाम्नोत्क्लिष्टवर्त्मेत्युच्यते ॥

श्याववर्त्म मलैः सास्रैः श्यावं रुक्क्लेदशोफवत्

सास्रैः सरक्तैर्मलैर्वातादिभिस्त्रिभिर्मिश्रीभूतैः श्यावं वर्णेन रुगादियुक्तं च यद्वर्त्म भवति तन्नाम्ना श्याववर्त्मोच्यते ॥

क्लिष्टाख्यं वर्त्मनी क्लिष्टे कण्डूश्वयथुरागिणी

मासैरेव च मलैर्वर्त्मनी द्वे कण्ड्वादित्रययुक्ते परस्परक्लिष्टे च भवतः तद्वर्त्म क्लिष्टाख्यमुच्यते ॥

वर्त्मान्तः पिटका रूक्षा कर्कशा सिकतोपमाः
सिकतावर्त्म—

वर्त्मनोऽन्तर्भागे रूक्षत्वादिगुणा पिटका भवन्ति तद्वर्त्म नाम्ना सिकतावर्त्मोच्यते ।

—कृष्णं तु कर्दमं कर्दमोपमम्

कृष्णं कर्दमसदृशं मार्दवेन यद्वर्त्म तन्नाम्ना कर्दममुच्यते ॥

बहलं बहलैर्मांसैः सवर्णैश्चीयते समैः ।

यद्वर्त्म समैर्बहलैर्घनैर्मांसैश्चीयते तन्नाम्ना बहलमित्युच्यते ॥

कुकूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ।
स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ॥
सवर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्दनः ।

दन्तोद्भवजो यो वर्त्मरोगः शिशोरेव भवति स नाम्ना कुकूणकः तेनोच्छूनादिरूपाक्षः शिशुः स्यात् ॥

पक्ष्मोपरोधे सङ्कोचो वर्त्मनोर्जायते ततः ॥
खरताऽन्तर्मुखत्वं च रोम्णामन्यानि वा पुनः
कण्टकैरिव तीक्ष्णाग्रैर्घृष्टं तैरक्षि शूयते ॥
रुध्यते चानिलादिद्विट्पाद् शान्तिरुद्धृतैः ।

पक्ष्मोपरोधेनाक्षि रोगे वर्त्मनोः सकोचो जायते । तथा रोम्णामपि वर्त्मभवाना सकोच स्वरतान्तर्मुखत्व च जायते । अन्यानि वा रोमाणि जायन्ते । तैश्च रोमभिस्तीक्ष्णाग्रै कण्टकसदृशैर्घृष्ट सदाक्षि शूयते । ऊयते संदाह भवति अनिलादिस्पर्श च द्वेष्टि । तैश्च रोमभिरुद्धृतैरपनीतैरल्पाह स्तोकानि दिनानि रुजश्शान्तिर्भवति पुनस्तथैव भवति ॥

फनीनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रन्थिरुन्नत' ।
ताम्र' पक्वोस्रपूयस्रुदलज्याध्मायते मुहु ॥

कनीनके नासानिकटे नेत्रान्ते बहिर्वर्त्मे वर्त्मनो बहिर्भागे कठिनत्वादिगुणो ग्रन्थिर्भवति मुहुराध्मायतेऽर्थान्मुहु' स्रवति स ग्रन्थिर्नाम्ना अलजीत्युच्यते ॥

वर्त्मान्तर्मासपिण्डाभः श्वयथुर्ग्रथितोऽरुजः ।
सास्रैः स्यादर्बुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चल ॥

मास्रै रक्तमिश्रैर्वातादिभिर्मांसपिण्डसदृश श्वयथु, स्यात । स च यदान्तर्वर्त्मे भवति तदा ग्रथितः कठिनोऽरुजश्च भवति । यदा तु बहिर्वर्त्मे तदा चलो भवति । स उभयोऽपि श्वयथुरर्बुद इति नाम्नोच्यते ॥

चतुर्विंशतिरित्येत व्याधयो वर्त्मसंश्रया, ।

एते अनन्तरोक्ता वर्त्माश्रया व्याधय, कृच्छ्रोन्मील,निमेष,वातहत,कुम्भि,पित्तोत्क्लिष्ट,पक्ष्मशात,पोत्थकी,कफोत्क्लिष्ट,लगणो,रसह्न,रक्तोत्क्लिष्टा,र्शो,ञ्जननामिका,विसवर्त्मो,त्क्लिष्टवर्त्म,-श्यावर्त्म,श्लिष्टवर्त्म,सिकता,कर्दम,बहळ,कुकूणक,पक्ष्मोपरोधा,लज्य,र्बुदाख्याश्चतुर्विंशति - रीत्युक्ता ॥

आद्योऽत्रभेषजैः साध्यो द्वा ततोऽर्शश्च वर्जयेत्
पक्ष्मोपरोधोयाप्यःस्याच्छेषाञ्छस्त्रौषधैर्जयेत्।

अत्र चतुर्विंशतावाद्य' कृच्छ्रोन्मीलाख्यो भेषजैर्वक्ष्यमाणै, साध्य, तदनन्तरौ निमेषवातहताख्यावर्शआख्यश्च त्रय इति वर्जयेत । पक्ष्मोपरोधो याप्य । शेषानतुक्तान् शस्त्रैरौषधैश्च यथायोग्य जयेत् ॥

अतैनैषा चिकित्सा सूच्यते सुखावबोधाय ॥

कुट्टयेत् पक्ष्मशतन-छिन्द्यात्तेष्वपि चार्बुदम् ।
भि द्याल्लगणकुम्भीकाबिसोत्सह्नाञ्जनालजीः
पोत्थकीश्यावसिकताश्लिष्टोत्क्लिष्टचतुष्टयम् ।
सकर्दम सबहळ विलिखेत् सकुकूणकम् ॥

इत्युत्तरे एकादशोऽध्याय, ।

कुट्टयेदित्यादि तेष्वपि शेषेषु पक्ष्मशतन वक्ष्यमाणप्रकारेण कुट्टयेत । अर्बुद छिन्द्यात । अलज्यन्त भिन्द्यात् । पोत्थक्यादिक विलिखेदिति ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे एकादशोऽध्याय ।

द्वादशोऽध्यायः ।

क्रमेणैव वर्त्मरोगप्रतिषेधाध्यायं व्याख्यातुमारभते ॥

अथातो वर्त्मरोगप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

कृच्छ्रबोधे पुराणं घृतं द्राक्षाकल्ककषायसिद्धं शर्करावचूर्णितं रात्रौ पाययेत् । स्निग्धांश्च नस्यधूमाञ्जनतर्पणपुटकान् प्रयोजयेत् । वातहरद्रव्यकल्पितांश्च वस्तीन् क्षीरस्विन्नैरेरण्डपल्लवैः स्वेदं च वर्त्मनाम् ॥

कृच्छ्रबोधाख्ये वर्त्मरोगे पुराणं घृतं द्राक्षाया क्वाथेन तस्या एव च कल्केन सिद्धं शर्करयावचूर्णितं भिषगातुरं रात्रौ पाययेत् । अत्र च स्निग्धान् नस्यादीन् वातहरद्रव्यासिद्धान् वस्तीन् क्षीरस्विन्नैरेरण्डपल्लवैर्वर्त्मनां स्वेदं च प्रयोजयेत् ॥

एवमशान्तौ मुद्गमात्रान्तरैः पदैरग्निना त्वग्दाहं बिन्दुभिराचरेत् ॥

एवं कृतेऽप्यशान्तौ सलाकाग्निबिन्दुभिर्मुद्गमात्रान्तरैः पदैस्त्वग्दाहमाचरेत् । बिन्दुभिरिति त्वग्दाहकरणे शरादीनां मुखस्पर्शेन वर्त्मनोर्बिन्द्वाकृतिर्दाहो योज्यो मुद्गमात्रैर्व्यवहितैः पदैरिति प्रदर्शितम् ॥

कुम्भीकापिटकासु वर्त्म लिखित्वा सैन्धवेनानुप्रतिसार्य पटोलामलकमधुककाथेन सेचयेत् घृतेन च ॥

निमेषवातहतौ वर्जयेदित्युक्तम् । कुम्भीकाख्यासु पिटकासु वर्त्म लिखित्वा सूक्ष्माभी रेखाभिः सम्यङ् निश्राव्य पश्चात् सैन्धवेन प्रतिसारणं पटोलादिकाथेन घृतेन च सेकं च ॥

पित्तरक्तोत्क्लिष्टयोर्मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा स्निग्धस्य सिरां विध्येत् । विरेचयेच्चैन त्रिवृत्काथवता त्रिफलाकल्केन । त्रिफलाकाथयुक्तेन वा द्राक्षीचूर्णेन । चन्दनोशीरमधुकमृद्वीकापुनर्नवबृहतीमूलसिद्धं तैलं नावयेत् । लिखिते च वर्त्मनि स्रुतरक्ते यष्ट्याह्वनिर्यूहेण प्रक्षालनम् । चन्दनशृतं पयः परिषेकः । शीतस्निग्धाश्च शिरोवक्त्रलेपाः ॥

पित्तोत्क्लिष्टे रक्तोत्क्लिष्टे च शिरोवक्त्रलेपाश्च यथायोगं कार्याः । लाघवाय क्रमभङ्गः ॥

पक्ष्मशाते रोमकूपान् सूच्यग्रेण कुट्टयेज्जलौकोभिर्वा ग्राहयेत् । पयसेक्षुरसेन वा वमनम् । स्वादुशीतस्कन्धसाधितं सर्पिर्नावनम् । काकजङ्घा रोहितमत्स्यमांसं च काकशोणितभावितमन्तर्धूमं दग्धं चूर्णाञ्जनं कुर्यात् ॥

पक्ष्मशाते व्याख्यासमम् । सूच्यग्रं सूचीप्रान्तं तेनाघातैः कुट्टयेत् च्युतानां रोम्णां सुषिराणि तुदन् । पयसेक्षुरसेन वा वमनमि-

त्यत्र वमनद्रव्ययुक्तेनेत्यर्थात् गम्यते । स्वादुशीतस्कन्धः शतावरीजीवन्त्यादिः ॥

सञ्चूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत् सुरसारसैः ।
ताम्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदञ्जनम् ॥

[सञ्चूर्ण्येति । पुष्पकासीसं तरसञ्ज्ञमौषधं सञ्चूर्ण्य चूर्णयित्वा सुरसारसैः सुरसायास्तुलस्याः स्वरसैः सह ताम्रे ताम्रभाजने दशाहं दश दिवसान् दशाहमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । भावयेन्मर्दयेत् । पुष्पकासीनं पुत्रच्छारीति भाषायाम् । तत् पक्ष्मशाते परमं श्रेष्ठमञ्जनम्]

पोथकीर्विलिख्य शुण्ठीसैन्धवमागधिकाचूर्णैः प्रतिसार्य प्रक्षाल्य चोष्णाम्भसा खदिरसाराढकीशिग्रुपत्रकषायेण सेचयेत् । ततश्चाम्रजम्बूप्रवालक्काथेनाश्च्योतनम् । त्रिफलाखदिरसारोदकेन वा मधुसंयुक्तेन । विडङ्गलाक्षादार्वीत्वग्गैरिकालमनोह्वाचूर्णं क्षौद्रान्वितोऽञ्जनम् ॥

पोथकीर्विलिख्येत्यादि व्याख्यासमम् ॥ खदिरसारं खदिरकाष्ठम् । आढकी तुवरी । आम्रः सहकारः जम्बूप्रसिद्धस्तयोः प्रवालानां क्काथेन । मधुयुक्तेन त्रिफलादिकाथेन वाऽऽश्च्योतनम् । विडङ्गादिचूर्णं क्षौद्रान्वितोऽञ्जनम् ॥

एवमप्यनुपशमे जलौकसो योजयेत् । पुनः पुनर्वा लेखयेत् । परिषेकं च त्रिफलामधुकद्विहरिद्राकषायेण मधुयुक्तेन कुर्यात् । मुस्तशर्कराकपित्थपत्राम्बुना वा ॥

एवं कृतेऽप्यनुपशमे अशान्तौ जलौकसो योजयेत् ताभिर्दुष्टरक्तमपहरेदित्यर्थः । मधुयुक्तेन त्रिफलादिकषायेण परिषेकं कुर्यात् । द्विहरिद्रा पिण्डहरिद्रा दारुहरिद्रा च मुस्ताद्यम्बुना वा परि[illegible] कुर्यात् । कपित्थो दधित्थः ॥

कफोत्क्लिष्टं वर्त्म लिखित्वा सैन्धवकासीसपिप्पलीमनःशिलारसाञ्जनचूर्णैर्मधुमद्भिः प्रतिसारयेत् । कफघ्नानि च वमनधूमनावनाञ्जनान्याहारविधिश्च । वर्त्मोपक्लेदे कासीसलवणसुमनोमुकुलरसाञ्जनैर्वर्तिरञ्जनम् ।

कफोत्क्लिष्ट इति व्याख्यासमम् । चूर्णैरिति बहुवचनमविवक्षितम् । वर्त्मोपक्लेद कफोत्क्लिष्ट एव विज्ञेयः ॥

लगणं कफोत्क्लिष्टवत् साधयेत् । अशाम्यत्यग्निना दाहो वमनं विरेचनं च । पिप्पलीमधुकनिम्बज्योतिष्मतीदेवदारुविडङ्गप्रियङ्गुत्रिफलाकुष्ठशताह्वासैन्धवैः सिद्धं तैलं नावयेत् । तीक्ष्णावपीडाञ्जनकवलांश्च विदध्यादुष्णोपचारं च ॥

लगणमिति । व्याख्यासमम् । ज्योतिष्मती कङ्गुणिका । अवपीडादिकं सूत्रोक्तलक्षणम् ॥

उत्सङ्गपिटकामञ्जननामिकां च भित्त्वा निष्पीड्य चोल्लिखितां तगरैलासैन्धवनेपालीचूर्णेन सक्षौद्रेण प्रतिसारयेत् । हरिद्रामधुकपटोललोध्रैः समाक्षिकैः परिषेकः ॥

उत्सङ्गपिटकामित्यादि व्याख्यासमम् । भेद काण्डरूच्छस्त्रनिक्षेप. । तेषामौ सनदिश ला । प्रतिसारयेल्लिम्पेत् । अर्शश्च वर्जयेदि त्युक्तम् ॥

बिसवर्त्मादिषु बहलवर्त्मान्तेषु सैन्धव प्रतिसारणम् । बिसश्लिष्टवर्त्मनोस्तथानुपशमेऽग्निना क्षारेण वा दहनम् ॥

बिसवर्त्मादिष्विति सप्तसु । तत्र बिसे यो बिसश्लिष्टयो । तथेति सैन्धवप्रतिसारणेनानुपशमे अग्निक्षारयोरन्यतरेण दहनम् ॥

कुकूणके निम्बपत्रत्रिफलाखदिरमूलकल्कविपक्वं सर्पिर्धात्रीं पाययित्वा सैन्धवसर्षपोपकुल्यायष्ट्याह्वतोष्णाम्भसा वामयेत् । पिप्पलीद्राक्षाभयानिर्यूहेण विरेचयेत् । स्तनौ चास्याः मागधिकामुस्ताद्विरजनीकल्केना लिप्योद्वर्तयेत् । धूपयेच्च सघृतैः सिद्धार्थकैः । पाययेच्चैनां पटोलमुस्तमृद्वीकागुडूचीत्रिफलाकषायम् ॥

कुकूणकनाम्नि रोगे बालस्य धात्र्या निम्बपत्रादिना सर्पिःसैन्धवादियुक्तेनोष्णाम्भसा वमन पिप्पल्यादिनिर्यूहेण विरेचन वोच्यमान सुबोधम् । अस्याश्च धात्र्या स्तनौ मागधिकादिभिरालिप्योद्वर्तयेत् । सघृतैर्घृतसहितैः सिद्धार्थकैर्धूपयेच्च । सिद्धार्थक सर्षप । एना धात्रीं पटोलादिकषाय च पाययेत् । इति धात्र्या बालोपकाराय क्रिया ॥

बालस्य वर्त्मनी लिखित्वा मधुसैन्धवरसाञ्जनं प्रतिसार्यामलकपत्रमल्लप्रजम्बूपल्लवकाथेन प्रक्षालयेत् । जलौकोभिर्वा ग्राहयेत् । वेदनायां तु कुष्ठगुडूचीकल्कोदकेन समुद्रक्षौद्रेण परिषेको मूर्धानं चास्य कटुतैलेनाभ्यज्य पाठाकल्केन प्रलिप्यार्जुनबिल्वनिर्गुण्डीमार्कवतर्कारीसैर्यकश्यापर्णीमालती - पत्रनिर्यूहेण सेचयेत् ॥

बालस्येति । पर तु बालस्य वर्त्मनि रसनप्रतिसारणप्रक्षालनजलौकसो योज्याः वेदनायां रुजायामर्धादिनिमासाया तु बालस्य गुडक्षौद्रसहितेन कुष्ठादिकल्कोदकेन परिषेक. । अस्येति बालस्य मूर्धान शिर. । सुबोधम् । कटुशब्देन सर्षपा उच्यन्ते ॥

मरिचबिल्वहरिद्राकल्कसिद्ध तैल प्रतिमर्श । मृगीवाग्धरजसी स्तन्यपिष्टे पिण्डाञ्जनम् । शङ्खमनःशिलासैन्धवरसाञ्जनक्षौद्रैर्वा रसक्रिया । लोहशिवाटिकामृदः कपालेऽनेकशः प्रतप्ताः स्तन्येननिर्वापिता श्लक्ष्णचूर्णमञ्जनम् । लाक्षानेलमनःशिलालगैरिकदार्वीत्वग्भिर्वा । पुनः पुनश्च धात्रीं व मनविरेचनैरुपपादयेत् ॥

मरिचादिना कल्केन सिद्ध तैल प्रतिमर्शो नस्यम् । व्याख्यासमम् । पिण्डाञ्जन व. र्ति । द्रवघृष्टा रसक्रिया । क्षौद्रे शिलश्चूर्णो द्रवाञ्जनम् । लोहमय । शिवाटिका काकोदुम्बरिका । मृत् गैरिकम् ॥

पक्ष्मोपरोधे समुपचित वर्त्म लेखनेनोल्लिख्य रक्त विस्रावणेन सशोफं शिरोविरेककवलधूमनैर्योपयेत् ॥

पक्ष्मोपरोधे समुपचिताविरूपे वर्त्मनि विशेषेण चिरेत्यनादिरिति विशेषः ॥

प्रवृद्धेषु तु रोमसु विशुद्धदेहस्य सहिष्णोर्भ्रुवोरधस्तादूर्द्धौ भागौ पक्ष्मान्तात् भागमेकं समुत्सृज्य यवमात्रं तदाकृति तिर्यक् छेदयेदार्द्रवाससा च रक्तं गृह्णीयात् ।

प्रवृद्धेषु तु रोमसु पक्ष्मोपरोधे पक्ष्मणामूर्ध्वगामिना भ्रुवः अधः तत् त्रिभागीर्विकल्पम् । ततो द्वौ भागौ भ्रुवोऽधस्तात् त्यक्त्वा पक्ष्मान्तार्धं भागं त्यक्त्वा यवमात्रं यवाकृति च तिर्यक् छेदं शस्त्रेण दत्वा रक्तं चार्द्रवाससा गृह्णीयात् ॥

ततस्तनुभूते रक्ते क्षामसूत्रेण वालेन वा धनुर्वक्रया सूच्या मुद्गमात्रान्तरैः पदैः सीव्येत् । ततोऽस्य ललाटे पट्टं बद्ध्वा तत्सीवनसूत्रं तत्र सूचीपदैर्नातिगाढश्लथमासज्जेत् । शतधौतघृतेन चास्य सक्षौद्रेण कवलिका दद्यात् ।

ततोऽनन्तरं तनुभूतेऽस्त्रे यद्वा न स्वल्पीभवति । धनुर्वक्रा सूची शस्त्रविधावुक्ता । एवं स्यूते वर्त्मव्रणे यत्सीवनसूत्रं तच्छिरसि पृथग्बद्धे पट्टे सीवन्या नातिगाढश्लथमासज्जेत् । चिरगृहीते च सूत्रे कवलिका चैलखण्डिका व्रणस्योपरि दद्यात् ॥

न चैतत् बध्नीयात् । व्रणवेदनायां च स्रवद्वेन यष्टीमधुकचूर्णेन संस्कृतं सर्पिः परिषेको वटादिकषायाश्च सक्षीराः । पञ्चमे षष्ठे वाहनि स्थिरीभूतेषु शस्त्रपदेषु सीवनसूत्रमवलम्ब्य काञ्चित्तत्रापनयेत् । व्रणं च स्वर्णगैरिकरजसावचूर्णयेत् । तीक्ष्णनस्याञ्जनानि चावचारयेत् ॥

एतदिति प्रकृतं वर्त्म । वटादिकषाया अत्र सक्षीरा परिषेका इति सम्बध्यते । सुबोधम् । अवलम्ब्य शिरःपट्टकं यन्त्रतया सीवनसूत्रस्यासज्जनार्थं पूर्वमुक्तम् । स्वर्णगैरिकं गैरिकविशेषः ॥

नातिगाढश्लथमासज्जेदित्युक्तमतस्तदन्यथात्वे दोषमाह ॥

अत्युत्क्षिप्ते तु सूत्रे श्वयथुः स्यात् । तत्र मृदुः स्वेदः स्नैहिकं च नस्यम् ।

सूत्रे त्वत्युत्क्षिप्ते सति गाढत्वाच्छ्वयथुः स्यात् । तत्रेति श्वयथौ । स्नैहिकं नस्यं नस्यविधावुक्तम् ॥

निर्भुज्य वा वर्त्मदोषोपहतां वलीं विलिख्य तुम्बुरुत्वक्कुशाभयाबीजान्यतमकल्केन प्रतिसारयेत् । क्षारेण वा दहनतया वा शलाकया ॥

निर्भुज्येति परिवर्त्य । दोषोपहता वली श्वयथुकारणाधिष्ठितमांसराजिः ॥

उपपक्ष्माणि तु लाक्षारसेन लम्बयित्वा सन्दंशेनोद्धृत्य तनुसूच्यग्रेणाग्निवर्णेन रोमकूपान् दहेत् । ततश्च पूर्ववत् परिषेको नावनं च ॥

उपपद्मानि यान्यन्यानि वेत्युक्तानि पद्मोपरोधे तानि लाक्षारसेन यावकेन लक्षयित्वा साभिज्ञानीकृत्य । पूर्ववदिति व्रणवत् ।

बाह्यालजेर्भिन्नलिखितस्य क्षारेणाग्निना वा दाहो व्रणवच्चोपचारः । अर्बुदस्य च च्छिन्नस्यामूलच्छिन्नस्य लिखितप्रतिसारितस्य चेति । भवन्ति चात्र ॥

बाह्यालजेऽर्शोभ्यासमम् । अर्बुदस्य च च्छिन्नच्छिन्नादिकृतस्य सम्यो व्रणवदुपचार इति सम्बध्यते । गतानुगतिका ॥

निवात इत्यादिनानुक्तस्य क्रमेण लेखादिविधानम् ॥

निवातेऽधिष्ठितस्याप्तैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ।
बहिः कोष्णाम्बुतप्तेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ।
निर्भुज्य वस्त्रान्तरितं वामाङ्गुष्ठाङ्गुलीधृतम् ।
न स्रंसते चलति वा वर्त्मैवं सर्वतस्ततः ॥
मण्डलाग्रेण तत्तिर्यक् कृत्वा शस्त्रपदाङ्कितम् ।
लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशेफालिकादिजैः ॥
फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृजन्नसृक् ।

शुद्धस्य कृतवमनविरेचनस्य निवाते वायुरहिते प्रदेशे आप्तैर्विश्वस्तपुरुषैरधिष्ठितस्यावष्टम्भितस्य उत्तानशायिनः कृतोत्तानशयनस्यादावेव कोष्णाम्बुतप्तेन वाससा बहिर्वर्त्म सस्वेद्य रक्तविलायनार्थमेतत् । ततो वर्त्मान्तर्निर्भुज्य कुटिलीकृत्य बाह्यतो विकारस्य वस्त्रान्तरिताभ्यां वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां धृतं कुर्यादिति शेषः । एवं च धृतं वर्त्म इत्यात स्रंसते । न वा चलति । ततोऽनन्तरं तद्वर्त्म सर्वत साकल्येन मण्डलाग्रेण तत्सदृशशस्त्रेण तिर्यग्वर्त्मायामवैपरीत्येन शस्त्रपदाङ्कितं किञ्चिद्व्रणितं कृत्वा तेन मण्डलाग्रेणैव लिखेत् । मण्डलाग्रं नाम शस्त्रमुक्तं शस्त्रविधौ । अथवा शाकाख्यस्य तरोः पत्रेण शेफालिकादिपत्रपत्रेण वा तोयराशेः समुद्रस्य फेनेन वा लिखेत् । पिचुना कार्पासतुल्यकेनोत्पन्नमसृक् प्रमृजन् । [रक्तप्रवृत्या लेखितुमशक्यत्वे तदुपायमाह पिचुनासृक् प्रमृजन्निति । पक्षप्रक्षेणान्तरा तरा प्रकर्षेणासृजः शोधनं कुर्वन्]

स्थिते रक्ते सुलिखितं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ।
यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ॥
घृतेन सिक्तमभ्यक्तं बध्नीयान्मधुसर्पिषा ।
ऊर्ध्वं च कर्णयोर्दत्वा पिण्डीं च यवसक्तुभिः ॥
तृतीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम् ।
कुर्याच्चतुर्थे नस्यादीन् मुञ्चेदेवाह्नि पञ्चमे ।

सुलिखिते च रक्ते स्थिते रुद्धे सक्षौद्रैर्यथास्वमुक्तैः प्रयोगैर्दोषव्याध्याद्यनतिक्रमेणेति यथास्वशब्दार्थे । प्रतिसारयेत् । अनु पश्चादुष्णेन वारिणा प्रक्षाल्य क्षालयित्वा घृतेन सिक्तं मधुसहितसर्पिषा चाभ्यक्तं यवसक्तुभिः पिण्डीं मधुसर्पिर्भ्यामेव वर्तितां दत्वा कर्णयोरूर्ध्वमधश्च यवपिण्ड्या सह वर्त्मव्रणबन्धं सुकरो भवति । तृतीयेऽह्नि मुक्तबन्धनस्य वर्त्मनो यथायथं दोषाद्यनतिक्रमेण परिषेकं कृत्वा पुनर्बध्नीयादित्येवकाराल्लभ्यते । [अनु प्रतिसारणादनन्तरमुष्णेन वारिणा सुखोष्णजलेन प्रक्षाल्य

सम्यक् क्षालयित्वा घृतेन सर्पिषा सिक्तं कृतपरिषेकं पश्चान्मधुसर्पिषा मधुसहितेन सर्पिषाभ्यक्तं कृत्वा यवसक्तुभिः पिण्डीं च दत्वा मधुसर्पिर्भ्यामेव वर्तितं यवसक्तुपिण्डं च निशावाजनितशैथिल्यपरिहारार्थं वर्त्मनोर्बहिर्विन्यस्य । उक्तं च । यवाना सक्तुभिः सूक्ष्मैर्मधुसर्पिःपरिप्लुतैः । वर्त्मप्रमाणां पिण्डीं च दत्वा बन्धनमाचरेदिति । उभयोरपि कर्णयोरूर्ध्वाधऊर्ध्वभोगऽधोभागे च ऊर्ध्वाधोभागगतेन द्विगुणेन चेलखण्डेन पृष्ठे बध्नीयादित्यर्थः । तृतीयेऽहनि बन्धनात्तृतीये दिवसे मुक्तस्य मुक्तबन्धनस्य वर्त्मनो यथायथं यथास्वं परिषकं घृतक्षीरस्वरसकषायादिभिराश्च्योतनं कुर्यात् । चतुर्थे चतुर्थदिवसे नस्यादीन् कुर्यात् । नस्यमादिर्येषां आदिशब्देन धूमकवलगण्डूषपरिग्रहः । पञ्चमदिवसे मोक्षयेदेव पुनर्न बध्नीयात् । अत्रैवशब्देन तृतीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकानन्तरं बन्धनं कार्यमिति च सूचितम्]

सुलिखितं प्रतिसारणाद्युक्तं तच्च सुलिखितं न ज्ञायते तत्तल्लक्षणमुच्यते ॥

सम नखनिभं शोफकण्ड्वपायैर्विरहितम् ।
विद्यात् सुलिखितं वर्त्म लिखेद्भूयो विपर्यये
रुक्पक्ष्मवर्त्मशतनस्रसनान्यतिलेखनात् ।
स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्टो वातहरः क्रमः ॥

समत्वादिगुणं शोफाद्यपायवर्जितं च वर्त्म सुलिखितं विद्यात् । अस्य तु सुलिखितलक्षणस्य विपर्यये भूयो लिखेत् । न त्वति । अतोऽतिलिखितलक्षणमुच्यते । रुगादिकमतिलेखनाद्भवति । तस्मादतिलेखनाद्रुगादिके स्नेहस्वेदादिर्वातहरः क्रमः इष्टः ॥

अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतलोध्रं प्रलेपयेत् ।
एरण्डमूलकल्केन पुटपाकं पचेत्ततः ॥
स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोट्टलीकृतम् ।
स्त्रिया क्षीरे छगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनम् ।
शालितण्डुलकल्केन लिप्तं तद्वत् परिष्कृतम् ।
कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना ॥
केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जाङ्गलाशिनः ।

अभ्यज्येत्यादिना श्वेतलोध्रपुटपाकविधानम् । पोट्टलीप्रसेवेका तद्भावमापादितं पश्चाच्च क्षीरमृदितम् । तदेव च श्वेतलोध्रमेरण्डमूलकल्केन विना शालितण्डुलकल्केन लिप्तं तद्वदेव च परिष्कृतं नवनीताभ्यङ्गादिना पोट्टलीकरणान्तेन कृतसंस्कारमनु च दधिमस्तुना मृदितमतिलिखिते वर्त्मनि नेत्रसेचनं कुर्यात् । अथवा जाङ्गलाशिनः सतः केवलेनैव मस्तुना सेचनम् ॥

उपसंहरन्नाह ।

भेद्यांस्तु व्रीहिवक्त्रेण निर्भिद्य कठिनान्नतान् ।
निष्पीडयेदनु विधिः शेषः स्यात्तु पूर्ववत् ॥

इत्युत्तरे द्वादशोऽध्यायः ।

भेद्यान् लगणादीनल्यन्तान् कठिनानुन्नतांश्च व्रीहिवक्त्रेण निर्भिद्य निष्पीडयेत् । अनु पश्चाच्छेषो विधिः प्रतिसारणादिः पूर्ववत् स्यादिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे द्वादशोऽध्यायः ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तानां वर्त्मसन्ध्यादीनां रोगेषु हेत्वादिक प्रदर्शयितुं त्रयोदशोऽध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सन्धिसितासितरोगविज्ञानीय नामाध्यायं व्याख्यास्याम । इति ह स्माहु रात्रेयादयो महर्षयः ॥

वायुः क्रुद्धः सिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः ।
अश्रु स्रावयते वर्त्मशुक्लसन्धेः कनीनकात् ॥
तेन नेत्रमरुग्रागशोफं स्यात् स जलास्रवः ।

स्वहेतुभिः क्रुद्धो वायुर्हेतुविशेषादेव नेत्रे जलवाहिनीः सिराः प्राप्य कनीनकाच्छ्वेतशुक्लवर्त्मनो सन्धेरश्रु स्रावयते । तेन चाश्रुस्रवणेन नेत्रं रुगादिरहितं स्यात् । स रोगविशेषो नाम्ना जलस्रावः ।

कफात् कफास्रवः श्वेतं पिच्छिलं बहलं स्रवेत् ।

कफास्रवाख्ये रोगे कफाद्धेतो श्वेतादिगुणमश्रु स्रवेत् । बहलं घनम् ॥

कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबुद्बुदकोपमः ।
पृथुमूलबलः स्निग्धः सवर्णो मृदुपिच्छिलः ॥
महानपाकः कण्डूमानुपनाहः स नीरुजः ।

कफेन तीक्ष्णाग्रादिगुणः शोफो भवति स नाम्नोपनाहः । तीक्ष्णाग्रो निशितमुखः । क्षारबुद्बुदकः पच्यमानः क्षारोऽग्निसंयोगादुत्पन्नः ॥

रक्ताद्रक्तास्रवे ताम्रं बहूष्णं चाश्रु सञ्चरेत् ॥

रक्तास्रवनाम्नि रोगे रक्ताद्धेतोस्ताम्रादिगुणमश्रु स्रवेत् ॥

वर्त्मसन्ध्याश्रया शुक्ले पिटका दाहशालिनी ।
ताम्रा मुद्गोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणी ॥

तत एव रक्ताच्छुक्ले भागे वर्त्मसन्ध्याश्रया तन्मूला दाहादिगुणा पिटका भवति सा च भिन्ना रक्तमेव स्रवति सा नाम्ना पर्वणी उच्यते ॥

पूयास्रावे मलाः सास्रा वर्त्मसन्धेः कनीनकात् ।
स्रावयन्ति मुहुः पूयं सास्रं त्वङ्मांसपाकतः ॥

पूयास्रावनाम्नि रोगे मलाः वातादयोऽस्रमिश्राः कनीनकाद्वर्त्मसन्धेस्त्वङ्मांसपाकेन सास्रं पूयं स्रावयन्ति ॥

पूयालसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरम्भपूर्वकः ।
कनीनसन्धावाध्मायी पूयास्रावी सवेदनः ॥

कनीनके वर्त्मसन्धौ शोफसंरम्भपूर्वकः सूक्ष्मो यो व्रण आध्मायित्वादिगुणः स पूयालसनामा रोगः आदौ शोफसंरम्भौ ततः स्वयंभिन्नो व्रण इति पूर्वशब्दार्थः ॥

कनीनस्यान्तरलजी शोफो रुक्तोददाहवान् ।

कनीने वर्त्मसन्धावन्तर्भागे यो रुजादिमान् शोफः स नाम्नालजी ॥

अपाङ्गे वा कनीने वा कण्डूपापक्ष्मपोटवान् ॥
पूयास्रावीकृमिग्रन्थिःग्रन्थिःकृमियुतोऽर्तिमान्

नेत्रस्यापाङ्गे वा कनीने वा कण्ड्वादिमान् पूयास्रावी कृमियुक्तश्चार्तिमांश्च यो ग्रन्थि स नाम्ना कृमिग्रन्थि । इति नव रोगा वर्त्मशुक्लसन्धिजा ॥

उपनाहकृमिग्रन्थिपूयालसकपर्वणीः ।
शस्त्रेण साधयेत् पञ्च सालजीनास्रवास्त्यजेत्

एषु चोपनाहादींश्चतुर. शस्त्रेण साधयेत् चिकित्सेत । अलज्यासहितानास्रावान् वातकफरक्तजान् पूयास्राव चेति पञ्च त्यजेदसाध्यत्वात् ॥

पित्तमित्यादिना सितभागरोगा उच्यन्ते ॥

पित्तं कुर्यात् सिते विन्दूनसितश्यावपीतकान्
मलाक्तादर्शतुल्य वा सर्वं शुक्लमदाहरुक् ॥
रोगोऽयं शुक्तिकासञ्ज्ञ' सशकृद्भेदतृड्ज्वरः ।

पित्तं शुक्ल सिते भागे असितादिवर्णान् बिन्दूंस्तिलकान् कुर्यात् । अथवा सर्वं शुक्ल मललिप्तदर्पणसदृश कुर्यात् । उभयत्रापि दाहरुगभाव । एतदुभयमपि शकृद्भेदादियोगान्नाम्ना शुक्तिकेति रोगो भवति ॥

कफाच्छुक्ले सम श्वेत चिरवृध्यधिमांसकम् ॥
शुक्लार्म—

शुक्ले भागे कफाद्धेतो' समादिगुण यदधिमास तन्नाम्ना शुक्लार्म ॥

—शोफस्त्वरुजः सवर्णो बहलो मृदुः ।
गुरु स्निग्धोम्बुविन्द्वाभो वलासग्रथितः स्मृतः

यस्तु शोफः कफाच्छुक्ले अरुजत्वादियुक्तोऽम्बुविन्दुसदृश स नाम्ना वलासग्रथित आचार्यै स्मृत ॥

विन्दुभि पिष्टधवलैरुत्सन्नैः पिष्टक वदेत् ।

शालिपिष्टवच्छुक्ले सोत्सेधैश्च विन्दुभिर्युक्तं रोग नाम्ना पिष्टक वदेद्वैद्यः ॥

रक्तराजीतत शुक्लमुष्यते यत् सवेदनम् ।
सशोफाश्रूपदेह च सिरोत्पातः स शोणितात्

शुक्ल नेत्रशुक्ल्य यत् लोहिताभी राजीभिस्तत व्याप्त सवेदन शोफादिरहित चोष्यते सदाह भवति स गदो नाम्ना सिरोत्पातः स चास्रात् भवति ॥

उपेक्षितः सिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्धयन्
कुर्यात् सास्र सिराहर्ष तेनाक्ष्युद्वीक्षणाक्षमम्॥

एष सिरोत्पात उपेक्षितोऽचिकित्सितः ता एव लोहिता. सिरोत्पातराजीर्वर्धयन्नश्रुणा सह नाम्ना सिराहर्ष गद कुर्यात् । तेन सिराहर्षेणाक्षि नेत्रमुद्वीक्षणेऽक्षमं भवति ॥

सिराजाल सिराजाल' बृहद्रक्त घनोन्नतम् ।

सिराजाल सिरासमूहो बृहत्त्वादिगुण नाम्ना सिराजाल शुक्ले भवति ॥

शोणितार्म सम श्लक्ष्णं पद्माभमधिमांसकम् ।

समादिगुण पञ्चसमरूप चाधिमास ना
म्ना शोणितार्म ॥

नीरुक्श्लक्ष्णार्जुनाभिन्दु शशलोहितलोहित ।

शशलोहितवच्छशरक्तवल्लोहितवर्णो यो-
बिन्दुर्नीरुक् श्लक्ष्णश्च शुक्ले भवति स नाम्नार्जु
न उच्यते ॥

मृद्वाशुवृद्ध्यरुङ्मांस प्रस्तारिश्यावलोहितम् ।
प्रस्तार्यर्म मलै सास्रै —

सास्रै सरक्तैर्मलैर्वातादिभिर्मृद्वादिगुण
मास शुक्ले नाम्ना प्रस्तार्यर्मोच्यते । प्रस्तारी-
त्युत्सन्नविस्तृतम् ॥

—स्नावार्म स्नावसन्निभम् ॥

स्नावसन्निभमधिमास नाम्ना स्नावार्म
भवति ॥

शुष्कासृक्पिण्डवच्छ्याव य मास बहल पृथु ।
अधिमांसार्म तत्—

यन्मास शुष्करक्तवच्छ्याव बहल घन
पृथु विस्तीर्ण तन्नाम्ना अधिमासार्म ॥

—दाहघर्षवत्य सिराटना ।
कृष्णासन्ना सिरासन्ना पिटका सर्षपोपमाः

शुक्लभागे या सर्षपोपमाः पिटका कृ
ष्णभागस्यासन्ना निकटवर्तिन्यो दाहादिमत्य
सिराभिश्चावृतास्ताः सिरासन्ना सञ्ज्ञया सिरा
इति भवन्ति । इति त्रयोदश रोगाः सितजा ॥

शुक्तिहर्षसिरोत्पातपिष्टकग्रथितार्जुनम् ।
साधयेदौषधै पट्क शेष शस्त्रेण सप्तकम् ॥
नवोत्थ तदपि द्रव्यैरर्मोक्त यत्तु पञ्चधा ।
तच्छेद्यमसितप्राप्त मांसस्नावसिरावृतम् ॥
चर्मोद्दालवदुच्छ्रायिदृष्टिप्राप्त तु वर्जयेत् ।

एषु च शुक्तिहर्षक्रमादिपठित षट्क व-
क्ष्यमाणैरौषधै साधयेत् । हर्ष सिराहर्ष । ।
शेष यत् लक्षणक्रमपाठे शुक्तिहर्षादिविशिष्टमधि
मासार्मसिरोत्पातादिसप्तक तच्छस्त्रेण साधये-
च्चिकित्सेत् । न केवल तच्छुक्त्यादिषट्कमौषधै
साधयेद्यावत्तत्सप्तकमपि अचिरकालजात सत् ।
यत् पुनरेतेऽत्र मध्ये पञ्चभि प्रकारै [illegible]
ष्कार्म, शोणितार्म, प्रस्तार्यर्म, स्नावार्म, धिमा
सार्मोऽर्मैस्तक तच्छुक्लभाग एव स्थित छेद्यम् ।
असितप्राप्तादिरूप वर्जयेत् । असित कृष्णभा
गस्तस्यान्तर्दृष्टिः ॥

पित्त कृष्ण इत्यादिना कृष्णभागस्याधय

पित्त कृष्णेऽथवा दृष्टौ शुक्र तोदाश्रुरागवत्
छित्वात्वचजनयातितेनस्यात्कृष्णमण्डलम् ।
पक्वजम्बूनिभ किञ्चिन्निम्न च सतशुक्रकम्
तत कृच्छ्रसाध्य याप्य [illegible] द्वितीयपटलव्यधा
तत्र तोदादिबाहुल्य सूचीविद्धाभकृष्णता ।
तृतीयपटलच्छेदादसाध्य निचित व्रणै ॥

पित्त दुष्ट कृष्णे वा दृष्टौ वा त्वच
छित्वा तोदादियुक्त शुक्लबिन्द्वाकृति रोग जन
यति तेन च रोगेण कृष्णमण्डल नेत्रे पक्व
जम्बूफलप्रख्य किञ्चिच्च निम्न भवति तच्छु

क्षतशुक्र नामोच्यते । तत् बहिःस्थितत्वात् कृच्छ्रसाध्यम् ।। तदेव द्वितीयपटलव्यधाद्याप्य भवति । पटल नेत्रत्वक् । तत्र याप्ये पूर्वापेक्षया तोदादिबहुलत्व सूचीविद्धसमकृष्णभागता च नेत्रस्य भवति । यदा तु तदेव तृतीयमपि पटल व्याप्नोति तदा व्रणैर्निचितमसाध्यं क्षतशुक्रकं भवति । इति क्षतशुक्रम् ।।

शङ्खशुक्लं कफात्साध्यं नातिरुक् शुद्धशुक्रकम् ।

यत्तु कृष्णे कफाद्धेतोः शङ्खवच्छुक्लं भवति तत् साध्य न चातिरुक् नाम्ना तु शुद्धशुक्रम् ॥

आताम्रपिच्छिलास्रस्रु दाताम्रपिटकातिरुक् ।
अजाविट्सदृशोच्छ्रायकार्ष्ण्या वर्ज्याऽसृजाजका

असृजा रक्तेनातिरुगालोहिता पिटका ताम्रवर्णास्रस्रुद्भवति अजाविड्सदृश कार्ष्ण्यमुच्छ्रायश्च यस्याः सा तथोक्ता सैवंविधा पिटका वर्ज्योपेक्षणीया नाम्ना अजका ॥

सिराशुक्रं मलैः सास्रैस्तज्जुष्टं कृष्णमण्डलम् ।
सतोददाहताम्राभिः सिराभिरवतन्यते ॥
अनिमित्तोष्णशीताच्छघनास्रस्रुच्च तत्त्यजेत् ।

सिराशुक्रं नाम्ना भवति सास्रैर्मलैर्वातादिभिस्तेन जुष्ट सेवित कृष्णमण्डल तोदादियुताभिः सिराभिरवतन्यते व्याप्यते । अकारणादेव-चोष्ण वा शीत वाच्छ वाश्रु स्रवति तत्सिराशुक्रं त्यजेत् ॥

दोषैः सास्रैः सदृक्कृष्ण नीयते शुक्ररूपताम् ।
धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्धदलाकृति ॥
अतितीव्ररुजारागदाहश्वयथुपीडितम् ।
पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ॥

सरक्तैर्वातादिभिः सदृष्टिमण्डल कृष्ण शुक्ररूपता नीयते । धवलेन शुद्धेनाभ्रेणोपलिप्तमिव भाति । निष्पावस्य राजशिम्बीफलस्यार्धदलाकृति । अतितीव्रेण रुजादिना पीडित तत्तु पाकात्ययेन पाकस्यातिक्रान्त्या वर्जयेन्नाम्ना तीव्रवेदनम् ॥

यस्य वा लिङ्गनाशोऽन्तः श्यावयद्वाऽसलोहितम् ।
अत्युत्सेधावगाढं वा सास्रनाडीव्रणावृतम् ॥
पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकम् ।
पञ्चेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः

इति त्रयोदशोऽध्यायः ।

यस्य वेलादिना शुक्लानामसाध्यलक्षणम् । लिङ्गनाशो वक्ष्यमाणलक्षण । अवगाढो निम्न । विषम निम्नोन्नतम् । इति पञ्चगदाः, क्षतशुक्ल,शुद्धशुक्ला,जका,सिराशुक्ल,तीव्रवेदनाख्याः कृष्णभागे साध्यासाध्यविभागेनोक्ताः । दृष्टौ तु पृथग्वक्ष्यन्त इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायामुत्तरे त्रयोदशोऽध्याय ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

उक्तेषु सन्धिसितासितरोगेषु क्रमेण चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सन्धिरोगेष्वास्रावास्त्यजेदित्युक्तम् । उपनाहादीनां चिकित्सोच्यते ॥

उपनाहं भिषक् स्विन्नं व्रीहिमुखेन भित्त्वा मण्डलाग्रेण समन्ताल्लेखयेत् । ततः सैन्धवपिप्पलीचूर्णेन सक्षौद्रेण प्रतिसारयेत् । पूर्ववच्च बध्नीयात् । पटोलपत्रामलककाथेनाश्च्योतयेत् ॥

उपनाहमित्यादि । स्विन्नत्वादिगुणयुक्तमुपनाहं भित्त्वा मण्डलाग्रशस्त्रेण समन्ताल्लेखयेत् । ततो लेखनादनन्तरं च सैन्धवादिभिः प्रतिसारयेत् । व्याख्यासमम् । पूर्ववदित्यर्बुदवत् ॥

पर्वणीमुत्तरसन्धित्रिभागे बडिशेनावलम्ब्य वृद्धिपत्रेणार्धमात्रे छिन्द्यात् । अन्यथाश्रुनाडी स्यात् । मधुसैन्धवप्रतिसारितां चार्मवच्चिकित्सेत् ॥

पर्वणीमिति उत्तरसन्धिर्बाह्यो वर्त्मसन्धि तस्य त्रिभागे बडिशेनावलम्बनम् । उत्सेधस्य मूलं त्यक्त्वार्धमात्रे छेदनम् । अन्यथा समूलच्छेदे अश्रुनाडी स्यात् । अर्मचिकित्सैव वक्ष्यते ॥

पूयालसे सिरां विध्येत्ततस्तमुपनाहयेदक्षिपाकोक्तं चेक्षेत । सैन्धवार्द्रककासीसायस्ताम्रैः सुसूक्ष्मैः सक्षौद्रैरञ्जनम् ॥

पूयालसे सिरां शिरोनेत्रविकारेषु ललाटेत्युक्तां विध्येत् । उपनाहयेत् बध्नीयात् । अक्षिपाके सर्वगाक्षिरोगे यदुक्तं तदीक्षेत प्रयोगाय । अलजीं वर्जयेदित्युक्तम् ॥

कृमिग्रन्थिं करीषेण स्विन्नं भित्त्वा विलिख्य च कासीससैन्धवत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥

कृमिमित्यादि करीषेण शुष्कगोमयेन पोट्टलीकृतगोमयचूर्णेनेत्यर्थः । स्विन्नं सन् भित्त्वा विलिख्य कासीसादिभिः प्रतिसारयेदिति सन्धिरोगेषु ॥

शुक्तिकां पित्ताभिष्यन्दवत् साधयेत् ॥

शुक्तिकाख्यं पित्ताभिष्यन्दाख्यसर्वगाक्षिरोगवत् साधयेत् चिकित्सेत् । अर्मणां पृथग्वक्ष्यते ॥

बलासग्रथितं पिष्टकं च सिराव्यधवर्जं कफाभिष्यन्दवत् ॥

बलासग्रथितपिष्टकयोः सिराव्यधं वर्जयित्वा कफाभिष्यन्दाख्यं सर्वगाक्षिरोगवच्चिकित्सितम् ॥

विशेषतास्तिलनाळान् यवनाळान् वा हरितशलाकानर्धमासमजाक्षीरेण भावयित्वा शोषयित्वा च दाहयेत् । ततस्तद्रसं क्षारकल्पेन परिस्राव्यादर्वीप्रलेपाद्विपचेत् । रसक्रियेय बलासग्रथितशोफोपदेहहरा । अयमेव च कल्प फणिज्झार्जकास्फोताबिल्वकपित्थनिर्गुण्ड्येरण्डकुमुदोत्पलजातीकुसुमेषु पृथक् कार्य' ।

विशेषत इति हरिता वर्णेन पक्कत्वान्ज्लाका येषा नाळानाम् । व्याख्यासमम् । क्षारकल्पः क्षारपरिस्रावणप्रकार । रसक्रियाञ्जनाय । अयमेव तिलनाळकल्पस्तत्प्रकार' फणिज्झकादिकुसुमेष्वपि पृथक् प्रत्येकं कार्य ॥

सैन्धवालमतिचकट्फलभद्रसमुद्रफेनैर्वर्तिः पिष्टकेऽञ्जनम् । शुण्ठीशिग्रुफलपिप्पलीसैन्धवचूर्णो बीजपूरकरसाप्लुताऽञ्जन पिष्टकमपहरति । तद्वत्त्रिकटुकट्फलचूर्णो बलासग्रथित च ॥

पिष्टकाख्ये सैन्धवादिभिर्वर्तिरञ्जनम् । मातुलुङ्गरसालोडित शुण्ठ्यादिचूर्णोऽञ्जन पिष्टकमपहरति । तद्वदिति बीजपूररसाप्लुतस्त्रिकटुकादिचूर्णो बलासग्रथित पिष्टकमपीति चशब्दार्थ ॥

बृहतीफल पिप्पलीतण्डुलपूरित पुटपाकेन पचेत् । तैस्तण्डुलैश्चूर्णाञ्जन बलासग्रथितपिष्टकघ्नम् । अत्यर्थशोफे हरितालसैन्धवशुण्ठीदेवदारुपुनर्नवैर्बिलाळक' ।

बृहतीफलमित्यादि व्याख्यासमम् । पिप्पलीतण्डुलाः पिप्पलीफलानि । तैस्तण्डुलैरिति बृहतीफलपरिहाराय । हरितालादिभिरत्यर्थशोफे बिलाळकः कार्य । बिलाळक इत्यक्ष्णोर्बहिर्लेपस्याख्या ॥

सिरोत्पातहर्षजालार्जुनेषु रक्ताभिष्यन्दवत् प्रतिकुर्यात् । विशेषेण सिराहर्षे स्वर्णगैरिको मधुयुक्तोऽञ्जनम् । स्तन्यान्वित वा कासीस क्षौद्रद्रुत वा कासीससैन्धवमर्जुने मातुलुङ्गरसेन सशर्करेणाश्च्योतन मस्तुना वा ।

सिरोत्पात इत्यादि व्याख्यासमम् । रक्ताभिष्यन्दनामा सर्वगाक्षिरोग । कासीस वा स्तन्यान्वितमर्जुने विशेषेणेति सम्बध्यते । मस्तुना वा सशर्करेणाश्च्योतनमिति च ॥

शङ्खनाभिर्माक्षिकेण युक्ता सितया वा समुद्रफेनः क्षौद्रेणाञ्जनम् । स्फटिककुङ्कुमशङ्खनाभिमधुयष्टिका वा क्षौद्रार्द्रास्तद्वद्वा रसाञ्जन कासीस वा ॥

मधुना युक्ता शङ्खनाभिर्वा समुद्रफेनको वा सितया युक्तोऽञ्जनमर्जुने । स्फटिकादि वा क्षौद्रेणार्द्रमञ्जनम् । तद्वदिति क्षौद्रार्द्रं रसाञ्जन कासीस वाञ्जनम् ।

अर्म तु पञ्चविधमपि यत्तनुरक्त धूमाविल दधिनिभ वा तच्छुक्रवत् कायशिरोविरेकलेखनाञ्जनैरुपाचरेत् ।

सर्व चार्म तनुत्वादिगुणमत्रैव वक्ष्यमाणशुक्रवत् कायविरेकादिभिरुपाचरेत् ॥

अथतस्मिन् स्निग्धस्यातुरस्य यथा विलेपिताङ्गस्य मान्यतमासितस्य दृढमानस्य यतस्य सुखशयनगतस्याजानन्दस्य किञ्चि दवाङ्गिरस सुखाण्णाम्बुप्लुतवस्त्रागिष्टनयनस्य सैन्धवेन सलिलपूरकस्यैनाञ्जलि स्तादृष्टन निर्मीलितपाणि विपूरितायाम् स्वानग्रथितस्थाने । इत्थं च मानुषिता गृह्य मनस्विनऽपाधियानतः निश्चल परिचारकं शिरो धारयेत् ।

...नास्मात् पुस्तुणी ...गुलेऽपि क्लिष्टस्यादिना ... गुल ... । आतिनस्य आतिनस्य । ... । ... वितस्य ... । ... पिता ...स्य ।

अन्यश्च वामकरेणाधारपार्श्वेऽनुकूल स्थिता दृढमङ्गुष्ठाभ्यामङ्गुल्यामा वर्त्मनी निक्षिपेत् । अथ तत्र कनीनकात् प्रारब्धं मध्यपाङ्गसमीपमाणस्य यत्र यत्र सन्धी जायते तत्र तत्राग्रे वडिशेन मुचुण्ड्या वा तालेन गृहीत्वा शिरश्छेदस्य कृष्णशुक्लमण्डलाभ्यां सर्वतः मुण्डाग्रेण मोक्षयित्वा निक्षिपेत् । अथ तीक्ष्णेन मण्डलाग्रेण वृद्धिपत्रेण वा विलिख्य कनीनकं चोपनाय कनीनकममथ चतुर्भागशेष छिन्द्यात् । वर्जयेच्च कनीनक सिराश्चाश्रुवहाः तथा हि नाक्षि व्यापन्नः ।

अन्यश्चेति परिचारकः वामे वा दक्षिणे वा पार्श्वे अनुकूल स्थितो दृढस्य वक्षस्य गर्भेऽङ्गुल्यङ्गुष्ठाभ्यां वर्त्मनी निक्षिपेत् ।

...स्त दृष्टीवान । ...सन वडिशेन मुचुण्ड्या वा गृहीत्वा । मुचुण्डी ... । ...मानम् । ... विलिख्य ... । ...

यत्र जालकर्म स्यात् तदेवेषा या ...कनीनकचतुर्भागशेषमाच्छिद्य पूर्ववत् छिन्द्यात् । तदुपादाय प्रारब्ध कनीनक समीपमाणस्य यावदपाङ्गं कनीनापाङ्गमध्ये तथा ...वर्त्मयाः सिराश्चेत्यादि । ... छेदन स्क विलिख्य ... प्रतिसारयेत् मन्थरणेन पुनः पुनः प्रतिसारणं यवक्षारेण मधुना ... पुनर्यथा । ... सैन्धवमुपलिप्य सर्पिषा सुखोष्णेन परिषिञ्चेत् मधुघृताभ्यां पूरयेत् । ... पादयोः ... देहान् दद्यात् ।

यत्र ... परिषिञ्चेत् ... स्यात् पुनरपि ... । ... तथा ... । अत ... मधुना ... प्रतिसारयेत् ... । पुनः ... प्रतिसारण ... पश्चात् । अत्र ... । अथ ... स्यामम ॥

स्नेहाक्त चाचारमादिशेत् । द्वितीये चाह्नि मायमात्तर्मधुकसर्पिषा कोष्णेन शिरस्तथावबद्धमर्त्र चाक्षि सिञ्चेत् । पश्चाद् चो-

ष्णोदकानुपानं सर्पिः पीत्वा जीर्णे पथ्य मश्नीयात् ॥

स्नेहविमुक्त चोष्णोदकादिकमाचाम्या- द्दिशेत् । शेषं व्याख्यातम् । मधुयष्ट्या सिद्धं वा युक्तं वा सर्पिर्मधुकसर्पिः ॥

तृतीये दिवसे विमुच्य करञ्जबीजासि द्धेन क्षीरेणाक्षि स्वेदयेत् । लोध्रमधुकार्कि शुकपटोलद्विहरिद्राकोरण्डमुकुळकाथेन मधुमि श्रेणाश्च्योतयेत् । सप्तमेऽहनि सर्वथा मुञ्चेत् । आतपाकाशदर्शनं च परिहरेत् ॥

तृतीये च पुनर्नेष्वा चतुर्थं पञ्चमं षष्ठ नमेदित्यर्थान् । सप्तमेऽहनि मुक्ते नेत्रे आत- पादिकं परिहरेत् । (नि) आम्लानकस्तु को रण्डो राजसैरीयसज्ञकः ॥

सशोफे तु नेत्रे धूमं शिरोविरेचनं च । अनुपशान्तरागे सिराविस्रावणम् । सा स्रावे नस्यम् ।

तत्रैव सशोफादिके नेत्रे धूमादिरुपायऽयम् ।

तिलान् सुलिखितान् मधुककाकोली सुनिषण्णकपद्ममूलशर्कराशृतशीते पयसि स प्ताहं भावितास्तेनैव पयसा पीडयेत् । म धुकशताह्वाशारिवानन्तागरुकाकोलीहरेणुकै लावालुकचूर्णं च पीड्यमानेषु षोडशभागेन प्रक्षिपेत् । तत्तैलमेभिरेवौषधैः पयसा चा ष्टगुणेन सिद्धं नावनादश्रुरागव्रणप्रसा दनं च । कृष्णगते तु व्रणे व्रणशुक्रवत् क्रि या । अर्मशेषे च लेखनाञ्जनानि ॥

तिलानित्यादिना तैलपीडनपाकविधा- नम् । षोडशभागं पीड्यमानान् । तदित्यौ- षधैः सह पीडितं ॥

सम्यक् छिन्नेऽन्वेष्यत्युक्तं तस्य लक्ष- णमुच्यते ॥

तत्र सम्यक्छिन्ने वर्णविशुद्धि । स्व स्थता च । हीनच्छेदात् पुनर्वृद्धी रागाश्रु- पातप्रकाशदर्शनाक्षमत्वादि च । अतिच्छेदा दक्षिपाकस्तम्भस्फुरणास्रस्रुतितिमिरसरम्भ विरुद्धवर्त्मानि । तेषु यथास्वं दोषोद्रेकात् प्रतिकुर्यात् । नागरमनःशिलालैलासैन्धवश केराभिर्वर्कपोताभियुक्तं रसाञ्जनं सपल क्षो द्रहुतमञ्जनादर्मशेषश्लेष्मतिमिरविलासयत्नम् ॥

सम्यक्छिन्नेऽर्मणि वर्णविशुद्धिः स्वस्थता च असम्यक्छेदस्तु हीनताधिक्यं वा । तत्र हीनच्छेदात् पुनर्वृद्धी रागादिश्च च । अति- च्छेदादक्षिपाकादीनि । विरुद्धवर्त्म दीर्णत्वक त्वम् । तेषु हीनच्छेदातिच्छेदजेषु यथास्वमा श्रित्य दोषापेक्षं चिकित्सितं वाच्यम् । ना गरादीनां प्रत्येकमर्धकर्षांशयुक्तं रसाञ्जनस्यार्ध पलं क्षौद्रेण हुतमञ्जनादर्मशेषादीन्भिनत् । रसा ञ्जनं तार्क्ष्यम्

सिराजाले सिरायास्तु स्थूला कठि- नाश्च ता बडिशेन गृहीत्वा मण्डलाग्रेणोल्लिखेत् ।

सिराजाले या सिरा स्थूला कठि- नाश्च तास्तु बडिशेन गृहीत्वा मण्डलाग्रशस्त्रे- ण लिखेत ॥

सिरापिडका मूर्च्छ्यग्रेणावलम्बिता। कृष्णमनुपघ्नन् छिंद्यात् । सूक्ष्मास्त्ववलिखेत् । अर्मवच्चैतयो शेषमाचरेत् ॥

सिरायुक्ता पिटका मूर्च्छ्यग्रेण गृहीत्वा कृष्णभाग रक्षन् छिन्द्यात् । सूक्ष्मास्तु ताभ्यो लिखेत् तु छिन्द्यात् । तयो सिराजालसिरापिटकयो शेषं कर्मार्मवदाचरेत् ॥

शुक्रकेषु यथास्वदोषानुसारेण त्रिफलाघृतपानरक्तमोक्षविरेचनाश्च्योतनमुखालेपनस्य तर्पणपुटपाकान् प्रयुञ्जीत ॥

शुक्रकेषु क्षतशुक्रशुद्धशुक्रादिषु यथास्वदोषानुक्रमेण त्रिफलाघृतपानादीन् प्रयुञ्जीत ॥

तत्र व्रणशुक्रे निम्बनिर्यूहेण त्रिर्विपकं सर्पि पाययेत् । सिरां च विध्येत् । दुष्टशेषं च पिण्डितमक्षिगमस्रं जलौकोभिरपहरेत् । मधुककाकोलीमृद्वीकोत्पलविदारीकाथेन मञ्जिष्ठाक्षीरकाकोलीमधुककथिताजक्षीरेण वा सशर्करेणाश्च्योतयेत् । शीतैश्चास्य शिरोवक्त्र दिह्यात् सिञ्चेच्च । एवमप्यनुवर्तमाने शताह्वायष्ट्याह्वयवता घृतमण्डेनानुवासयेत् । अपि च ।

अश्रुरागरुजाशान्तिं यदा यस्योपलक्षयेत् । तदातदाञ्जने शुक्र लेखनीयैरुपाचरेत् ॥

तत्रेत्यादिना विशेषेण । तत्र तेषु शुक्रेषु मध्ये व्रणशुक्रे क्षतशुक्राख्ये निम्बनिर्यूहेण त्रिस्त्रिवारं सिद्धं सर्पिस्त्रिवृत्कषायेण पाययेत् । दुष्टशेषमित्यादयमृजो विशेषणम् । सुबोधम् । शीतैरिति चन्दनोशीरादिभिः । अपि चेति समुच्चये । अश्रुरागेत्यादयः स्पष्टार्थाः स्पष्टानि ॥

वैडूर्यस्फटिकशङ्खमुक्ताविद्रुमरूप्यायस्ताम्रसीसाल्मनःशिलाकुक्कुटाण्डत्वक्समुद्रफेनरसाञ्जनसैन्धवरजांस्येकपिष्टैर्वर्तयश्छाया शुष्का क्षौद्रघृष्टा प्रात सायं च प्रयुक्ता व्रणशुक्रनुद । करिवराहगोगर्दभाश्वाजोष्ट्रदशना शङ्खमुक्तासमुद्रफेनाश्च मरिचचतुर्थांशयुता जलपिष्टा वर्तय क्षतशुक्रहरा । लाक्षासुवर्णगैरिकचन्दनजातीमुकुलैर्वर्तिरसृक्पित्तप्रमादनी व्रणशुक्रहरा च ॥

वैडूर्यादिका वर्तिर्व्याख्यामम्मा । करिदन्तादीना समुद्रफेनान्ताना चतुर्थेन भागेन मरिचम् । लाक्षादिका वर्तिं सुबोधा ॥

निम्नं च शुक्रं सरुजमुन्नमयेत् स्नेहपाननस्यजाङ्गलरसै । नीरुज तर्पणपुटपाकाभ्याम् ॥

निम्नं सरुजं च शुक्रं स्नेहपानादिभिरुन्नमयेत् । नीरुजं रुजारहितं निम्नं शुक्रं तर्पणपुटपाकाभ्यामुन्नमयेत् ॥

तत्र तर्पणं मृगविष्किरपिशितं काथयेत्सुनिषण्णोत्पलमृणालशृङ्गाटककशेरुद्राक्षाक्षीरविदारीजीवनीयाश्च क्षीरेण पाचयेत् तस्मान्नवनीतमुद्धृत्य चन्दनमधुशर्करानन्तानीलोत्पलकल्कैरष्टगुणेन च पयसा विपक्वं पूर्ववद्योजयेत् ॥

तत्र नीरुजे मृगविष्किरविशीतादिशृतात क्षीराजनवनीतं गृहीत्वा चन्दनादीनां कल्कैरष्टगुणेन क्षीरेण च विपक्वं तर्पणं योज्यम् । पूर्ववदिति सूत्रोक्तविधानेन तर्पणमुक्तम् ॥

पुटपाकं च कुक्कुटमुद्धृतान्त्रं वेशवारीकृत्य चन्दनशारिवामधुकशर्करानन्तानीलोत्पलप्रपौण्डरीकजीवनीयकल्कैः समधुघृतैः ससृज्य प्रागिव कल्पयेत् । द्विस्त्वक्छिन्नमेव यापयेत् ।

कुक्कुटमांसादिना पुटपाक उच्यते । वेशवारः सूक्ष्मच्छिन्नम् । प्रागिव सूत्रोक्तपुटपाकविधानेन । द्वित्वक्छिन्नं शुक्रकमेवमुक्तप्रकारेणैव यापयेत् ॥

शुद्धशुक्रे हरिद्रामधुकशारिवालोध्रनिर्यूहेणाश्च्योतनम् । लोध्रचूर्णेन वा तान्तववद्धेनोष्णाम्बुमृदितेन । शुद्धकोष्ठस्य च दन्तीज्योतिष्मतीकल्कोऽवपीडकः । शिरोविरेचनद्रव्यविपक्वं वा तैलं मर्शः प्रतिमर्शो वा ॥

शुद्धशुक्रे हरिद्रादिपर्यायेणाश्च्योतनं हितम् । लोध्रचूर्णेन वेत्याद्याश्च्योतनमिति सम्बध्यते । तान्तवं वस्त्रम् । शिरोविरेचनानि द्रव्याणि शोधनादिगणपठितान्यपामार्गविडङ्गादीनि ॥

शुण्ठीसैन्धवमधुयष्टिकाबृहतीमूलताम्ररजोभिरामलकरसपिष्टैस्ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् । तच्च सघृतैर्यवैरामलकपत्रैश्च बहुशो धूपयेत् । वर्तिरेषा महानीला मधुतोयघृष्टा शुद्धशुक्रं नाशयति । पूर्वोक्ता च दन्तवर्तिः । अशाम्यति तु शुक्रे सर्वत्र पुनः पुनर्यथोक्तमेव पर्यायेण योजयेत् । अन्तरान्तरा च रक्तं विस्रावयेत् । अभिष्यन्दप्रतिषेधं चेक्षेत ॥

शुण्ठ्यादिना ताम्रलेपादिसंस्कृता महानीलाख्या वर्तिः शुद्धशुक्रं नाशयति । करिवराहादिदन्तकृता दन्तवर्तिः । पर्यायेण परिवृत्त्या करणेन च । अभिष्यन्दप्रतिषेधमध्यायमीक्षेत तदुक्ताञ्जनप्रयोगाय ॥

अथोत्सादनार्थं शुद्धशुक्रे सम्प्रहर्षणानि दद्यात् । त्रिफलारसेन त्र्यहं भावितेन सैन्धवेनाञ्जयेत् । तद्वत् पिप्पलीभिर्वा । मरिचपिप्पलीशिरीषबीजसैन्धवैर्वा । कोलास्थिकतकफलशङ्खद्राक्षामधुकैर्वा । बलासग्रथितोक्तक्षाराञ्जनैर्वा ॥

शुद्धशुक्रं उत्सादनार्थं निम्नत्वत्यागाय सम्प्रहर्षणानि सार्थनामान्यञ्जनानि दद्यात् । तान्युच्यन्ते । त्रिफलारसेन त्र्यहं भावितं सैन्धवमञ्जयेत् । तद्वदिति त्रिफलारसभाविताभिः पिप्पलीभिरञ्जयेदिति सर्वत्र सम्बध्यते । मरिचादिभिर्वा । कोलास्थ्यादिभिर्वा । बलासग्रथिताख्ये यानि क्षाराञ्जनान्युक्तानि तैर्वा ॥

सम्प्रहर्षणाद्रागाश्रुवेदनासु सन्धावाञ्जनानि युञ्ज्यात् । शङ्खं ताम्रे स्तन्येन घृष्टं सघृतैर्यवैः शमीपत्रैश्च धूपयेत् अनेन सन्धावाञ्जनेनाञ्जयेत् । तद्वत् सुवर्णं रूप्यमयो वा घृष्टं

शङ्खो निस्तुषाश्च हरितमुद्गाः पिष्टा वर्तिश्चूर्णो वा मधुयुक्तोऽञ्जनं शुक्रघर्षणम् । मधूकसारश्च मधुना विभीतकास्थिमज्जा वा ॥

एभिः सप्रहर्षेणे रागाद्युद्भवे सन्धावात्यानि युञ्जीत । तान्युच्यन्ते । ताम्रे शङ्खं नारीक्षीरघृष्टं घृतसहितैर्यवैः शमीपत्रैश्च धूपितं सन्धाय । सुवर्णादिकं पृथक् नद्यादिति ताम्रे स्तन्येन घृष्टं तघृयुक्तैर्नदरीपत्रैर्धूपितं मदञ्जनम् । शङ्खादिका वर्तिर्मधुयुक्ताथवा चूर्णो माक्षिकयुक्तोऽञ्जनं शुक्रस्य घर्षणम् । मधूकस्य सारकाष्ठमध्यं विभीतकफलास्थिमज्जा वा मधुनाञ्जनं शुक्रघर्षणम् ॥

मसूरा निस्तुषाः स्तन्यपिष्टास्तरुणदर्भाङ्कुरा घृतमाजं गोक्षीरं शरश्चायसे ताम्रेण घृष्टं प्रत्यञ्जनं वेदनाघ्नम् । यवगोधूमजीवनीयमाषीचूर्णेन सघृतशर्करोत्कारिका स्वेदोपनाहे प्रणीता वेदनामपनयति शुक्रं चोत्सादयति । तद्वदानूपमांसवेशवारो वसाप्य सर्पिर्मिश्रः सिद्धः ॥

निस्तुषमसूरादीन्यायसे भाण्डे ताम्रेण घृष्टानि प्रत्यञ्जनं वेदनाघ्नं भवति । यवादीनां चूर्णेन घृतशर्कराभ्यां सह कृतोत्कारिका स्वेदार्थमुपनाहे चाक्ष्णे प्रणीता वेदनामपनयति शुक्रं चोत्सादयति । आनूपवेशवारो वसादिभिर्मिश्रः सिद्धस्तद्वदिति स्वेदोपनाहोत्कारिकाया प्रणीत इत्यादि पूर्ववत् ॥

अथैवमुपनाहमचलितस्याञ्जनम् । गोखराश्वोष्ट्रदन्ताः समुद्रफेनं शङ्खश्चार्जुनकषायपिष्टा वर्तिर्लेखनी । समुद्रफेनशङ्खखरपरशुकास्थिखरनागाश्वगोबालास्तिन्दुककषायपिष्टा वा ॥

अथानन्तरमेवमित्युक्तेन प्रकारेणोपनाहेन प्रचलितस्य दोषस्याञ्जनं योज्यम् । किमित्याह । गोदन्तादिकमर्जुनकषायपिष्टा लेखनी वर्तिः । समुद्रफेनादिकं वा तिन्दुककषायपिष्टा वर्तिः ॥

प्रत्यञ्जनं च तरुणबदरखदिरतिन्दुकास्थ्यामन्तर्धूमदग्धानां चूर्णम् । उत्सन्नं वा सशल्यं वा शुक्रं बालादिभिर्लिखेत् पुटपाकेन वा । बलासग्रथितोक्तक्षाररसक्रियया वा ॥

लेखनाञ्जने दत्ते यत्सूक्ष्माञ्जनमुक्तं तत् प्रत्यञ्जनम् । तदुक्तं तरुणबदरादयस्थामन्तर्धूमदग्धानां चूर्णम् । उत्सन्नं सशल्यं वा शुक्रं बालेन शस्त्रेण वा तीक्ष्णाग्रेण लिखेत् । सुगमम् । पुटपाको लेखनः सूक्तः ॥

सिराशुक्रे त्वदृष्टिघ्ने तरणे व्रणशुक्रवत् कुर्यात् ॥

अदृष्टिघ्ने सिराशुक्रे येन दृष्टिर्न व्याप्ता । व्रणशुक्रं क्षतशुक्रं । [अत्रासाध्येष्वजकासिराशुक्रपाकात्ययशुक्रेषु मध्यगतस्य सिराशुक्लस्यादृष्टिघ्नावस्थाया चिकित्सितोक्त्या अदृष्टिघ्नयोरजकापाकात्ययशुक्लयोरप्येवैव क्रिया कर्तव्यति सूचितम् ॥]

अञ्जन चास्य प्रपौण्डरीकमधुकहरिद्रा लोहरजोञ्जनबृहतीक्षीरकाकोलीरजापयःपि - ष्टा यवैर्घृतयुक्तैरामलकीपत्रैश्च पर्यायेण धूपिता वर्तिः ॥

अस्य च सिराशुक्लवतः प्रपौण्डरीकादीरजाक्षीरपिष्टा घृतयुक्तैर्यवैरामलकीपत्रैश्च पर्यायेण परिवृत्या धूपिता वर्तिरञ्जन भवति ॥

अप्रशान्तमेवमर्मवत् साधयेत् । सक्षिक तु रसाञ्जन प्रतिसारणम् । सप्तमे दिवसे कुक्कुटाण्डकपालस्फटिकचन्दनमनःशिलालैरश्ववराहदशनैश्च वर्ति कृत्वाञ्जयेत् । उदधिफफशङ्खचन्दनैरजापय पिष्टैर्वर्तिर्मधु - घृष्टा प्रत्यञ्जन सिराशुक्लजित् । अनुपशमे पश्यति चातुरे किञ्चिदिदमेवासकृत् कुर्वीत ॥

एवमुक्तेनाप्रशान्त सिराशुक्लमर्मोक्त प्रकारेण शस्त्रेण साधयेत् । प्रतिसारण शस्त्रकर्मण' पश्चात् । सप्तमे दिवसे शस्त्रकर्मण । स्याख्यासमम् । उदधिकफ, समुद्रफेन । यदा त्वेवमनुपशमः पश्यति च किञ्चिद्रूपमातुरे तदेदमेवानन्तरोक्त विधानमसकृत् पुन पुनः कुर्वीत ॥

अजकामदृष्टयुपघातिनीं कृष्णान्तजामस्रविस्रावणैर्मधुरविरेचनै क्षीरवस्तिभिश्च साधयेत् । सिराशुक्लवच्च शस्त्रकर्मादिविधिनेति । भवति चात्र ॥

अजकाख्या या दृष्टेरनुपघातिनी कृष्ण भागस्यान्ते जाता तामस्रविस्रावणादिभिः सा धयेत् । गतानुगतिका । [एतच्च क्षतशुक्लाद्युपद्रवभूताया एव तत्कर्मसाध्याया अजकाया । न तु पूर्वोक्ताया रक्तनिमित्ताया असाध्याया अजकायाः । शास्त्रान्तरेप्युक्त च । व्रणशुक्लाक्षिपाकाभ्या कृष्ण भित्वा तु याजका । जायते दृष्टिदूरस्था तस्यास्त्वेता क्रिया हिता इति ॥]

अजकायामसाध्यायां शुक्लेऽन्यत्र च तद्विधे ।
वेदनोपशम स्नेहपानासृक्स्रावणादिभि ॥
कुर्यात् बीभत्सता जेतुशुक्लत्वोत्सेधसाधनम् ।

उक्तलक्षणविपरीतायामसाध्यायामजकाया शुक्ले चासाध्येऽन्यत्र चैवप्रकारे रोगे स्नेहपानादिभिर्वेदनोपशम कुर्यात् । बीभत्सता जुगुप्सितत्व नेत्रस्य जेतु शुक्लत्वसाधनमुत्सेधसाधन च यथायोग्य कुर्यात् ॥

नालिकेरास्थिभल्लाततालवशकरीरजम् ।
भस्माद्भिः स्रावयेत्ताभिर्भावयेत् करभास्थिजम्
चूर्ण शुक्लेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यघ्नमञ्जनम् ।
साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ॥

नालिकेरास्थ्यादिज भस्म अद्भिर्जलैः स्रावयेत् क्षारकर्मविधिना गालयेत् । ताभिर्भस्माद्भि करभास्थिज चूर्ण भावयेत् । तदञ्जन मसाध्येषु शुक्लेषु बीभत्सवैवर्ण्ये निहन्ति । साध्येषु तु शुक्लेषु साधनायाल पर्याप्तमिदमेव शीलित सदाभ्यासेन । [करभास्थिज चूर्ण करभास्थिकृत रज भावयेत् पेषणशोषणादिसंस्कारविशेषैस्तद्वीर्यमस्मिन्नापादयेत् । तत्पिण्डाद्य-

न्यतममजनमसाध्येषु साधयितुमशक्येषु शुक्रेषु वैवर्ण्यघ्न विवर्णताविनाशकरम् । इदमजनमेव शीलित चिरकालपरिचित साध्येषु अनुत्पन्ना साध्यलक्षणेष्वेव साधनाय चिकित्सार्थमल पर्याप्तम् । सालस्यापि साहचर्यादस्येव सा ह्यम् ॥]

अजकाया वेधनविधानमाह ॥

अजकां पार्श्वतो विध्वा सूच्या विस्राव्य चोदकम् ।
सम प्रपीड्याङ्गुष्ठेन वसार्द्रेणानु पूरयेत् ॥
व्रण गोमांसचूर्णेन बद्ध बद्ध विमुच्य च ।
सप्तरात्राद्व्रणे रूढे कृष्णभागे समे स्थिते ॥
स्नेहाञ्जन च कर्तव्य नस्य च क्षीरसर्पिषा ।
तथापि पुनराध्माते भेदच्छेदादिकां क्रियाम् ॥
युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम्

अजकामित्यादि व्याख्यासमम् । वसार्द्रेणेति गोमासचूर्णविशेषणम् । बद्ध बद्ध च प्रतिदिन विमुच्य गोमासचूर्णेन पूरयेदिति स बन्धः । सप्तरात्रादिति सप्तरात्राद्विमुच्य बन्धनमपनीय पर न बध्नीयात् । युक्तिरद्युपघातरक्षणी । अतिच्छेदो ह्यक्ष्णोर्निमज्जनहेतु । [अजका सूच्या सूचीशस्त्रेण पार्श्वतः पार्श्वभागे विध्वा वेधन कृत्वा अङ्गुष्ठेन सम यथा न विषम भवति तथा प्रपीड्य उदकम जकान्तर्गतजल चशब्दादस्रादिक च विस्राव्य स्रावयित्वाऽनु तदनन्तर व्रण सूचीवेधव्रण व सार्द्रेण वयसा स्नेहविशेषेणार्द्रेण सिक्तेन गोमांसस्य चूर्णन रजसा पूरयेत् बद्ध बद्ध दिनादिनाद्विमुच्य पुन पुनर्बद्ध सप्तरात्राद्विमुच्य बन्धनमगनीय सप्तरात्रात् परं न बन्धनीयमित्यर्थः । व्रणे रूढे कृष्णभागे कृष्णमण्डले समे निम्नोन्नतत्वरहिते स्थिते च सति स्नेहाञ्जन स्नेहेन कृतमञ्जन क्षीरसर्पिषा क्षीरोद्धृतेन सर्पिषा न स्य नस्यकर्म च कर्तव्य वैद्येनेति शेष. । त थेति । तथा एवमुपक्रान्तेऽपि पुनरप्याध्माते सति भेदच्छेदादिका क्रिया आदिशब्देन लेखनाञ्जनादिपरिग्रह युक्त्या हीनातियोगाद्विना यथातिच्छेदेनामूलच्छेदेन निमज्जनमवनतिर्न स्यात्तथा च्छिन्द्यात् । युक्त्या कुर्यादित्युक्त्यैव हीनातिच्छेदनिरोधे सिद्धे पुनरप्यतिच्छेद दोषकथन हीनच्छेदादतिच्छेदस्यापायाधिक्य प्रदर्शनार्थम् ॥]

उपसहरन्नाह ॥

नित्य च शुक्रेषु मृत यथास्व
पाने च मर्शे च घृत विदध्यात् ।
न हीयते लब्धबला तथान्त
स्तीक्ष्णाञ्जनैर्दृक् सतत प्रयुक्तैः ॥

इति चतुर्दशोऽध्यायः ।

सर्वेषु च शुक्रेषु यथास्व दोषानतिक्रमेणौषधैः शृत घृत पाने च मर्शे नस्ये च नित्य विदध्यात् । तथेति घृतपाननस्याभ्यामन्तर्लब्धबला सती दृक् शुक्रविघाताय सतत सन्तत प्रयुक्तैरपि तीक्ष्णाञ्जनैर्न हीयत इति । [सर्वेष्वपि शुक्रेषु यथास्व स्वदोषानतिक्रमेण शृत पक्व घृत पाने पान इत्युक्तत्वात् शुक्रेषु विचारणया न घृत योज्यमिति च सूचितम् ।

भवेत् काऊ तत पाठात् पर मक । निर्वर्तते सिरामैस्तु तत्र तत्त्वस्थिय-घनम् । यावदा तदा दृष्टा यावत्पादतलं'' इति । ननु एवमाभ्यन्तरे पटले दृष्टौ स्थिताया द्वितीयपटलस्थ एव मल दोषावष्टम्भादितःप्रागेव लिङ्गनाशेन भवितव्यम् । उच्यते तेजसमभवाया ज्योतिर्मय्या दृष्टेश्चापि वा सामन्येन सन्निधानादाभ्यन्तरे पटले मल स्य बलहानिर्भवति । तस्माद्वितीयपटलस्थस्यापि मलस्य तेजससान्निध्येनाल्पबलत्वाद्दृष्टिरवरोधा नैव लिङ्गनाशकरणे न शक्तिर्भवति । यथा प टान्तरितापि दीपासन्निधौ घटपटादीन् पश्य न्त्येव जनास्तथा दोषान्तरितापि दृष्टिर्दीप स्याल्पबलत्वाद्रूपावद्योतनी भवति । उक्तञ्च — ''यथा पटेनान्तकमस्थितेन तिरोहिता दीपशि खाप्रदीप्ता। तथामलेनान्तरितापि दृष्टिः प्रकाशये द्रूपमदूरसंस्थ''मिति । एव पटलान्तरेषु दृष्टेर्वि प्रकृष्टतया क्रमेण प्रवृद्ध मल चतुर्थं पटलमा श्रित्य लिङ्गनाशाय भवति ॥)

प्राप्ते द्वितीय पटलमभूतमपि पश्यति ।
भूत तु यत्नादासन्न दूरे सूक्ष्मञ्च नेक्षते ॥
दूरान्तिकस्थ रूपञ्च विपर्यासेन मन्यते ।
दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ॥
द्विधैक दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते ।
दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धिविपर्ययम् ॥
नान्तिकस्थमधस्संस्थे दूरग नोपरिसंस्थिते ।
पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योयमामयः ॥

यदा तु द्वितीयमपि पटल प्राप्तो दोषो भवति तदा अभूतमप्यसदपि रूप पश्यति । भूत सद्रूप यत्नात् पश्यत्यासन्नञ्च पश्यति । यत्तु भूत दूरे सूक्ष्म वा तन्न पश्यत्येव । दूरस्थ- मन्तिके समीपे मन्यते । अन्तिकस्थ दूर इति विपर्यासः । यत्र तु यदा मण्डलसंस्थानो मल- स्था दृष्ट्या भवति तदाऽप मण्डलानीव प श्यति । दृष्टिमध्यस्थे दोषे द्विधैव रूप द्वि धा पश्यति । बहुधा प्रकारे स्थितैर्दोषैर्बहुधा रूप पश्यति । यदा तु दृष्टेरभ्यन्तरे मध्य दोषो भवति तदा वृद्ध रूप ह्रस्व पश्यति ह्रस्व ञ्च वृद्धमिति विपर्ययाद्य । यदा तु दृष्टेरधो भवति तदान्तिकस्थ रूप न पश्यति । यदा तु दृष्टेरुपरिष्टाद्भवति तदा दूरस्थ न पश्यति । यदा तु दृष्टिपार्श्वे दोषो वर्तते तदा पार्श्वस्थित रूप न पश्येदयमनेकप्रकार आमय आख्यया तिमिरः ॥

प्राप्नोति काचता दोषे तृतीय पटलाश्रिते ।
तेनोर्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम् ॥
यथा वर्णश्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।

यदा तु तृतीयमपि पटल दोषो व्या- प्नोति तदा तदेव तिमिराख्य काचता याति । तेन काचेन तु नर ऊर्ध्वं स्थित रूपमीक्षते न- धस्तात् । नाधः स्थितम् । यच्च पश्यति तत्तनु चैलावृतोपम पश्यति । दृष्टेश्च यथा यथा व र्णो रज्येत तथा तथा दर्शनशक्तिर्हीयेत इति क्रमार्थः ॥

तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलगत. ।
लिङ्गनाश मल कुर्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् ॥

तथाभूतापि दोष उपेक्षया चतुर्थं पट लं प्राप्तो लिङ्गनाशाख्यं रोगं कुर्वन् दृष्टिमण्डलमशेषमाच्छादयत् । इति सामान्येन तिमिरादीनां रूपम् ॥

तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ।
चलाविलारुणाभासं प्रसन्नञ्चेक्षते मुहुः ॥
जालानि केशान् मशकान्रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र च ।
काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ॥
चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ।
वृद्धः काचो दृशं कुर्याद्रजोधूमावृतामिव ।
स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ।
सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्सिराः ॥
दृङ्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ।

तत्रेत्यादिना वातादिभेदेनोच्यते । व्याविद्धमाकुलम् । चलाभासमस्थिरम् । आविलमस्फुटम् । दृश्यन्त मुहुरीक्षते पश्यति । तत्र वाततिमिरे उपेक्षिते वातकाचत्वं प्राप्ते दृगरुणवर्णा भवत्यातुरश्च सममास्यमनासिकं पश्यति । व्याख्यासमम् । स एव वातकाचो वृद्धो दृशं दृष्टिमण्डलं रजसेव धूमेनेव चावृतं कुर्यात् । स्पष्टमरुणमाभाति यस्या दृशः स वा सलिङ्गनाशो भवति । तत्रैव वातलिङ्गनाशे दृक्सिरा वातेन सङ्कोचयति । दृङ्मण्डलमन्तर्विशत्यसौ दृक् या अतिगम्भीरा । गम्भीरावगाढरूपा । इति वातिकतिमिरादिलक्षणम् ॥

पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतोद्योतदीपितम् ।
शिखितित्तिरिपत्राभं प्रायो नीलञ्च पश्यति ॥
काचे दृक्कास्यनीलाभा तादृगेव च पश्यति ।
अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ॥
भृङ्गनीला निरालोका दृक्स्निग्धा लिङ्गनाशतः ।
दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शिनी ॥
भवेत् पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ।

पित्तजे तिमिरे सदसद्वारूपं विद्युद्दीपितत्वादियुक्तं पश्यति । खद्योतो भास्वान् कीट । तस्मिन्नुपेक्षया काचीभूते कास्यनीलाभा भवति । तादृगेव च रूपं पश्यत्यर्केन्दुपरिवेषादिकं वक्ष्यन्त्येव पश्यति । परिवेषो मण्डलम्मरीच्यो रश्मय । तस्मिन् पित्तकाचे उपेक्षिते लिङ्गनाशीभूते दृगभृङ्गवत् भ्रमरवन्नीला स्निग्धा च भवति । तत्रैव दृष्टिर्या महदपि रूपं ह्रस्वं पश्यति सा नाम्ना ह्रस्वा भवति । तत्रैव पीतवर्णेन दृष्टिः पीताभरूपदर्शना च नाम्ना पित्तविदग्धा भवति । इति पैत्तिकानां तिमिरादीनां लक्षणम् ॥

कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति ।
शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ॥
काचे तु निष्प्रभेन्द्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ।
सिताभासा च दृष्टिस्स्याल्लिङ्गनाशे तु दृश्यते ॥
मूर्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ।
विन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंश्रितः ॥
उष्णे सङ्कोचमायाति च्छायायां परिसर्पति ।
शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ॥

कफेन तिमिरे प्रायः सर्वं स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति । शङ्खादिभिरिव चाचितं रूपं पश्यति । तस्मिन्नेवोपेक्षया कफकाचीभूते नि-

प्रभा हरिन्द्रचापैराचितमिव रूपं पश्यति । तत्र च सिताभासा दृष्टिः स्यात् । तन्निमित्तापेक्षया कफलिङ्गनाशीभूते सूत एव कफे स्निग्धत्वाद् द्विगुणो दृष्टिगतो लक्ष्यते । स तथाविधो दृष्टिकफ उष्ण आतपे सङ्कोचमायाति छायायान्तु शङ्खस्य गुणसदृशुक्लिमापन्निमर्षति विस्तीर्यते । इति कफतिमिरादीनां रूपम् ॥

रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति ।
काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति
लिङ्गनाशेऽपि दृक् तादृङ्निष्प्रभा हतदर्शना ।

रक्तेन तिमिरे । सुगमम् । तन्निमित्तापेक्षया रक्तकाचीभूते रक्ता वा कृष्णा वा दृष्टिस्स्यात् । तादृगेव रक्तं कृष्णं वा पश्यति । तदुपेक्षया रक्तलिङ्गनाशे दृक् तादृगिति काचसमा रक्ता कृष्णा वा ॥

संसर्गसन्निपातेषु विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणान् ।
तिमिरादीन् कस्माच्च ते स्याद्व्यक्ताकुलेक्षण ॥
तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ।

संसर्गेषु त्रिषु सन्निपाते चैकस्मिन्नुक्तलक्षणसङ्कीर्णान्यथा संसर्गे तिमिरादीन् विद्यात् । संसर्गसन्निपातयोश्चैकत्वाद्विवक्षितभेदत्वम् । तेन संसर्गजं तिमिरं संसर्गजः काचः संसर्गजो लिङ्गनाशः । तथा सन्निपातजं तिमिरं सन्निपातजः काचः सन्निपातजो लिङ्गनाशः । तैश्च संसर्गसन्निपातैस्तिमिरे अकस्मादकारणं कदाचिद्व्यक्तेक्षणः पुरुषः स्यात् कदाचिदाकुलेक्षणः । शेषयोः काचलिङ्गनाशयोः संसृष्टौ चित्रोऽनेकप्रकारो रागो जायते । (ननु च संसर्गजातादयो विभक्ते निर्दिष्टास्सन्ति शक्तिरित्युक्तिरस्मेऽनुपपन्नेत्यत आह । ससर्गेति । अयं भावः । यथा सन्निपातानां नानात्वेऽपि सन्निपातत्वेनैकत्वं तथा संसर्गाणामपि संसर्गत्वेनैकत्वं विवक्षितम् । एवञ्च तिमिरादीनां विवक्षितविभागः सङ्गच्छत इति ॥)

द्योतते नकुलस्येव यस्य दृङ्निचिता मलैः ।
नकुलान्धः स तत्राह्नि चित्रं पश्यति नो निशि ॥

यस्य दृग्दृष्टिमण्डलं मलैर्दोषैर्निचिता नकुलस्येव द्योतते दीप्ता भवति स पुरुषो नकुलान्ध उच्यते । स चाह्नि दिवसे चित्रं नानारूपं पश्यति निशि तु नैव पश्यति ॥

स्तम्भमागता दोषा दृशं स्थगयन्ति क देत्याह ॥

अर्केऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तम्भमागताः ।
स्थगयन्ति दृशं दोषा दोषान्धः स गदोऽपरः ॥
दिनाकरकरस्पृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः ।
विलीनलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राह्नि दर्शनम् ॥

अर्के भगवति तिग्मरश्मावस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ अस्तो नाम पर्वतस्तस्य मस्तके शिखरे न्यस्ताः क्षिप्ता गभस्तयो मरीचयो येन तस्मिन् । अनेन दिनापगमः प्रदर्शितः । अयमेवंभूतो गदो नाम्ना दोषान्धः । दोषा रात्रिः । अपर इति सर्वदोषजसाम्येन नकुलान्धापेक्षया । अत्र च दोषान्धे दोषा अह्नि व्यक्तं स्फुटं दर्शनं यच्छन्ति ददति । किंभूता आह । दि

वाकरस्य सूर्यस्य करै रश्मिभि स्पृष्टा अत एव च दृष्टिपथात् भ्रष्टा विलीनाः क्वापि च लीनाश्च ॥

उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ।
त्रिदोषरक्तसपृक्तो यात्यूष्मोर्ध्वं ततोक्षिणी ॥
दाहोषे मलिन शुक्लमहन्याविलदर्शनम् ।
रात्रावान्ध्य च जायेत विदग्धोष्णेन सास्मृता ॥

उष्णेनातपादिना तप्तस्य यच्छीतवारि निमज्जन ततो हेतोस्त्रिभिर्दोषै रक्तचतुर्थैस्ससृष्टो देहोष्मोर्ध्वं शिरोयाति ततस्तस्मिन्याते अक्षिणि नेत्रे दाहादिक जायते । सा दृष्टिर्नाम्नोष्ण विदग्धोच्यते ॥

भृशमम्लाशनाद्दोषैस्सास्रैर्या दृष्टिराचिता ।
स क्लेदकण्डूः कलुषा विदग्धाम्लेन सा स्मृता ॥

अत्यर्थाम्लाशनाद्धेतोस्सरक्तैर्वातादिभिर्या दृष्टिराचिता तत एव च स क्लेदाविका साऽम्लविदग्धेति नाम्ना स्मृता आचार्ये ॥

शोकज्वरशिरोरोग सन्तप्तस्यानिलादय ।
धूमाविला धूमदृश दृश कुर्यु स धूमर ॥

शोकादिसन्तप्तस्यानिलादयो धूमाविला दृश कुर्यु । सा च धूम पश्यतीति धूमदृक् । तस्मात् स रोगो नाम्ना धूमरः ॥

सहसैवाल्पसत्त्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ।
भास्वरं भास्करादिं वा वाताद्या नयनाश्रिता ॥
कुर्वन्ति तेजः सशोष्य दृष्टिं मुषितदर्शनाम् ।
वैडूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिवाव्ययाम् ॥
औपसर्गिक इत्येष लिङ्गनाशः—

अल्पसत्त्वस्य पुसः सहसा झटित्येवाद्भुतमाश्चर्यजनन रूप पश्यतो भास्करादेर्वा रूप भास्वर तेजस्वि पश्यतो वाताद्या नयनमाश्रितास्तत्रस्थ दृशक तेज सशोष्य मुषितदर्शना ह तद्दर्शनशक्ति दृष्टिं कुर्युः । वैडूर्यवर्णादिक दृष्टिविशेषणम् । अथ रोग औपसर्गिक आगन्तुको लिङ्गनाश उच्यते ।

उपसहरन्नाह—

—अत्र वर्जयेत् ।
विना कफाल्लिङ्गनाशान् गम्भीरां ह्रस्वजामपि ॥
षट्काचा नकुलान्ध्यश्च याप्याश्शेषास्तु साधयेत्
द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टास्सप्तविंशति ॥

इति पञ्चदशोऽध्याय ।

अत्रेति— अत्र दृष्टिरोगेषु कफाद्विना कफज लिङ्गनाश वर्जयित्वा शेषान् लिङ्गनाशान् वातपित्तरक्तससर्गसन्निपातोपसर्गजान् पञ्च वर्जयेदसाध्यत्वात् । गम्भीरामपि दृष्टिं वर्जयेत् । ह्रस्वजामप्येवमष्टौ वर्ज्यो । षट्काचा वातपित्तकफरक्तससर्गसन्निपातजा नकुलान्धश्चेति सप्त याप्याः । एव पूर्वरेकीकृताः पञ्चदश । शेषाणि तु द्वादश वातपित्तकफरक्तससर्गसन्निपातजानि षट्तिमिराणि पित्तविदग्धा कफलिङ्गनाशदोषान्ध्याम्लविदग्धोष्णविदग्धाधूमर इति साधयेच्चिकित्सेदित्यनेन प्रकारेण सप्तविंशतिर्गदा दृष्टावुक्ता । शुक्लन्तु यद्यपि दृष्टौ भवति तथाप्यसितमूलत्वात्तत्रैवोक्तमिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमहव्याख्यायामुत्तरे पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

तिमिरप्रतिषेधः ।

तिमिरस्य काचादिहेतुत्वेन प्राधान्यात् पृथक् प्रथमं चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातस्तिमिरप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्ध्यमुपेक्षया ।
नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्द्रुतम् ॥

सर्वेषु नेत्ररोगेषु यतो घोरं तिमिरमतस्तद् द्रुतं शीघ्रं साधयेत् । घोरत्वे हेतुस्तिमिरमित्यादिकम् ॥

[तिमिरार्दीनां लेखनाञ्जनादेर्माध्यत्वा लेखनस्य दृग्बलहानिकरत्वात् पूर्वं दृग्बलाधानकारणं घृतपानं प्रस्तौति ॥]

तुलां पचेत जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।
तत्क्वाथे द्विगुणक्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
प्रपौण्डरीककाकोलीपिप्पलीलोध्रसैन्धवैः ।
शताह्वामधुकद्राक्षासितादारुफलत्रयैः ॥
कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।

जीवन्त्याद्यं घृतं व्याख्यास्यामः । [जीवन्त्यास्तुलां पलशतमपां द्रोणे चतुष्षष्टिकुडवप्रमितेऽम्भसि पचेत श्रपयेत् । पादशेषिते षोडशकुडवावशिष्टे तत्क्वाथे जीवन्तीकषाये द्विगुणक्षीरमष्टकुडवप्रमितपयस्संयुतं घृतप्रस्थं कार्षिकैः कर्षप्रमाणैः प्रपौण्डरीकादिभिर्विपाचयेत् साधयेत् । तद्घृतं निशि स्वप्नकाले पीतं सेवितं परमतिशयेन तिमिरापहरं निमिरघ्नम् ॥]

द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ।
सिताशतावरीमेदापुण्ड्राह्वमधुकोत्पलैः ॥
पचेज्जीर्णघृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ।
हन्ति तत्काचतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ॥

द्राक्षाद्यं घृतं सुबोधम् । [समक्षीरं घृततुल्ये न क्षीरेण युक्तं जीर्णघृतस्य पुराणघृतस्य प्रस्थं कुडवचतुष्टयं पिचून्मितैः कर्षप्रमाणैः कल्कितैर्द्राक्षादिभिः पचेत् । पक्वं तद्घृतं काचादीन् हन्ति । रक्तराजीसिरोत्पात । यस्य व्याधेर्यद्विशेषलक्षणं तदेव तस्य व्याधे महान्तरत्वेन परिणमति । धूमदर्शनेन विना धूमरव्याभावाद्धूमरो धूमदर्शीत्युच्यते । धन्वन्तरिणा तु धूमरचिकित्सायामुक्तम् – "घृतं पिबेद्धूमदर्शी नरस्तु कुर्याद्विधिं पित्तहरं च सर्वं"मिति । तथा रक्तराज्या विना सिरोत्पातस्यासम्भवाद्रक्तराजीत्युच्यते सिरोत्पात । शङ्खकवलत्वाच्छङ्खकमुक्तम् । पाकात्ययहेतुत्वात् पाकात्ययमुक्तम् । इत्येवमाद्य संज्ञाविशेषा बहवो दृश्यन्ते ।]

पटोलनिम्बकटुकादार्वीसेव्यवरावृषम् ।
सधन्वयासत्रायन्तीपर्पटं पालिकं पृथक् ॥
प्रस्थमामलकानां च क्वाथयेदर्मणेऽम्भसः ।
तदाढकेऽर्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥

मुस्तभूनिम्बयष्ट्याह्वकुटजोदीच्यचन्दनैः ।
सव्योपचव्यैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णाक्षिरोगजित् ॥
विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्ठनुत् ।
विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तान्ध्योष्णाम्लदाहहृत्॥

पटोलाद्ये घृते सामान्यपरिभाषण स्म तैव्यम् । दुष्टारुपि पर्वण्युदीर्णमूलाः पिटकाः। अपचिर्गण्डमाला । नक्तान्ध्यं दोषान्ध्यम् । उष्णशब्देनोष्णविदग्धोच्यते । अम्लशब्देना म्लविदग्धा । सकलनेत्रावयवज ऊष्मा दाह । [पृथक् पालिक प्रत्येक पलप्रमाण धन्वयासा-दिसहित पटोलादिकमामलकाना प्रस्थ चाम्भस अर्मणे जलद्रोणे क्वाथयेद्विपाचयेत । तदाढके षोडशकुडुवावशिष्टे तस्मिन क्वाथे पिष्टै कृतवे षणैरर्धपलिकैरर्धपलप्रमाणैर्व्योषचव्यसहितैर्मु स्तादिभि कल्कै सह घृतप्रस्थ पचेत् । पक्व तत् सर्पिः सेव्यमान घ्राणादिरोगजिद्भवति । घ्राणादीना रोगशब्देन प्रत्येक सम्बन्ध । दु-ष्टारुर्दुष्टव्रण । आमलकस्त्रोभयत्रोक्तेरुभयत्रा-प्युक्तप्रमाण ग्राह्यम् ॥]

त्रिफलाष्टपल क्वाथ्य पादशेष जलाढके ।
तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ॥
अर्धप्रस्थो घृतात्सिद्ध सितया माक्षिकेण वा।
युक्त पिबेत्तिमिरी तद्युक्त वा वराररसम् ॥

त्रिफलाष्टपलमित्यादिना त्रैफल घृत सु बोधम् । तदिति घृतम । वरारसस्त्रिफलाक-षाय । [त्रिफलाया, प्रत्येक विंशतिकाणा-धिकमर्धाधिकफलद्वयम् । जलाढके षोडशकु डुवप्रमिते जले पादशेष प्रस्थावशेष क्वाथ्यम् । तुल्यक्षीरेण तेन क्वाथेन पलप्रमाणत्रिफलाक-ल्कयुक्तो घृतादर्धप्रस्थः सिद्धः कृतपाकसस्कारः कार्य इति शेषः । तिमिरी तिमिररोगयुक्त पुरुष सितामाक्षिकान्यतरोपेत तद्घृत तद्युक्तं तेन घृतेन युक्त वरारस त्रिफलाकषाय वा पिबेत् ॥]

यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीकृष्णामृतोत्पलैः ।
पालिकैःससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थ पचेत् समैः ॥
अजाक्षीरवराबाशामार्कवस्वरसै पृथक् ।
महात्रैफलमित्येतत् पर दृष्टिविकारजित् ॥

यष्टीमध्वित्यादिना महात्रैफल घृतम् । अत्राजाक्षीरादीना पञ्चानामव्यथो भवत्वात्मिश्रा णामस्नेहसमत्वे प्राप्ते पृथक् समैरित्युक्तम् । [पालिकै पलप्रमाणै ससिताद्राक्षैः सिताद्रा-क्षोपेतैर्यष्टीमध्वादिभिः कल्कै । यष्टीमधुर्य-ष्टिमधुकम । पृथक् प्रत्येक समैस्तुल्यैः प्रस्थो-न्मितैरित्यर्थ । अजाक्षीरेण वराबाशामार्कवा-णा पृथक् स्वरसैश्च घृतप्रस्थ प्रस्थोन्मित घृतं पचेत् । महात्रैफलमिति प्रसिद्धमेतदेव पक्व घृत परमतिशयेन दृष्टिविकारजित् दृष्ट्याश्रया-स्तिमिरादिविकारान् जयति ॥]

त्रिफलाप्रयोगमाह ॥

त्रैफलेनाथ हविषा लिहानस्त्रिफला निशि ।
यष्टीमधुकसयुक्ता मधुना च परिप्लुताम् ॥
मासमेक हिताहार पिबन्नामलकोदकम् ।
सौपर्ण लभते चक्षुरित्याह भगवान् निमिः ॥

त्रैफलेन घृतेन त्रिफलाया लेह सुबोधः। सौपर्ण चक्षुर्वैनतेयसम्बन्धि । [अथ घृतपाना-

स्तन्यम् । अथवाऽस्थिपित्ततिमिरे घृतपानान्त-रसेवान्यत् सर्वं कर्म कार्यमिति च सूचितम् । मासमात्रपानेनैव सामर्थ्यमिति यावत् । हिता-हार पथ्याशी । आमलकीयष्टीमधुक सिद्धमुद्गफलं गोपीयीपार्थे विदध्यात् यष्टीमधुकमधुकस्यो गव्याज्योपेता मधुना माक्षिकेण परिप्लुता सि कताम् । शब्दः मधुरगे । विन्दो ग्रैष्केन त्रि फलाक्षिसेवन दत्तिका पूर्वेण मद निशि रात्रौ हित स सौवर्ण सुवर्णमयपात्रे । सुवर्णो गरुड । च क्षुषं इमेव इमेव मानवासोपांशिपद्गुण रिपूर्णो तिमिराग महर्षिरोद । अत्र सौवर्णमि ति सुवर्णपात्रात् सुवर्णस्य चक्षुरिव चक्षुष्मा इत्यर्थ ॥]

गव्यं घृतं लोहरजोभाजने पात्रे स्थितम् ।
त्रिफलाचूर्णसहितं पीतं तिमिरनाशनम् ॥
पुराणं च सितासौवीरयष्टीमधुकचूर्णवत् ।
निषिक्तमसिवर्णार्द्रं जीर्णं सर्पिरयोगुडे ॥

मदरक घृतमेव पात्रे लोहचूर्णयुतं गव्य घृतमासस्कारस्थितमुष्य त्रिफलाचूर्णेन युक्त पीतं तिमिरस्य नाशनं भवति । पुराण घृत च सितादियुक्तं पीतं तिमिरनाशनम् । असीरू शतावरी । अथवा जीर्णं सर्पिः पुराणं घृतमयोगुडैः शस्त्रपिण्डैरत्यन्ततप्तादसिवर्णैर्निषिक्तमाप्लुतं पीतम् ।

हेमरूप्यायसैश्चूर्णैर्युक्तां वा त्रिफलां पृथक् ।
घृतक्षौद्रान्वितामद्यात् केवलां वा विचूर्णिताम् ॥

पृथक् हेमादियुक्ता त्रिफला घृतक्षौद्रा-न्वितामद्यात् । केवलामेव वा त्रिफलाम् । के वलमात्रेण हेमादिभिरतिसेविथेनाऽनुगामिनी घृतक्षौद्रयो मध्ये मध्ये विषूर्णितानि सुखमनु चेत्येव घृतक्षौद्राभिन्द्रियेण ॥

ताप्यायतिफलाचूर्णं मधुनान्येनसहुताम् ।
लोहपात्रे स्थितं मासं मापयित्वा च भक्षयेत् ॥
मरकूतजायापमर्पिभ्यां त्रिफलाचूर्णमयुतान् ।
भुञ्जीत वा गुडितेन मूत्रनाशनाय गह ॥

ताप्यादिचूर्णं मधुसर्पिर्भ्यामाप्लुतम-लोडितं मासं लोहपात्रे मापयित्वा विधानत्र लेप । मवर्णाक्षादि अथवा पवनमथुना मि विता त्रिफलाचूर्णेन च गेयुगानताम् । क्या ख्यानम् ॥

मानभेदस्य वा पूर्वमयात् पलम्यो पृथक् पृथक् ।
मृद्वीकाशर्करासाहि मनत तिमिरातुर ॥
क्षायोत्तमात् मद्गरसस्तेन पात्रनिर्मोदरम् ।
लोहपात्रे तरोस्तत्र साधितं नावनं हितम् ॥

पाच्या हरीतकी मृद्वीकया वा शर्करया वा क्षौद्रेण वेति प्रथमविकल्पार्थः । अमालकाया-दिव लोहपात्रे साधितं नावनम् । अमन मी-जकम् । शङ्खो मार्गेण ॥

स्रोतोजांशांश्चतुष्पष्टिं हेमायो रूप्यताम्रकैः ।
युक्तान् प्रत्येकमेकांशैरन्धमूषोदरस्थितान् ॥
ध्मापयित्वा समावृत्त ततस्तच निषेचयेत् ।
रसरसन्ध्रकषायेण सप्तकृत्व पृथक् पृथक् ॥
वैदूर्यमुक्ताशङ्खानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ।
चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत तत्सर्वतिमिरापहम् ॥

स्रोतोऽञ्जनस्य चतुःषष्टिर्भागाः । हेमादीनां प्रत्येकमेकेन भागेन युक्ता. । तेन हेमादीनां चतुर्णां मिश्रीभूतानां षोडशगुणमेकं स्रोतोऽञ्जनम् । तथाविधं स्रोतोऽञ्जनमन्धमूषिकाया उदरे स्थितमग्नौ ध्मापयित्वा समावृत्त शिलायां चूर्णितं मधुरादिरसस्कन्धकषायेण प्रत्येकं सप्तवारान् भावितमनु च वैडूर्यादीनां त्रिभिर्भागैरष्टभागोपनैर्युक्तं चूर्णाञ्जनं प्रयोज्यम् । मूषा मृन्मयी सुवर्णादिद्रुतत्वापादनेऽधिकरणम् । तस्या अन्धत्वं पीतानेनान्धमूर्धदाहाय ॥

निर्दग्धं बदराङ्गारैस्तुत्थं चैत्थं निर्वेचितम् ।
क्रमाद्जापयः सर्पिः क्षौद्रैस्तस्मात् पलद्वयम् ॥
कार्षिकैस्ताप्यमरिचस्रोतोजकटुकानतैः ।
पटुलोहशिलापथ्याकणैलाञ्जनफेनकैः ॥
युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूषान्तर्ध्मातचूर्णितम् ।
हन्ति काचामिनक्तान्ध्यपरकराजीः सुशीलितः॥
चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ।

बदराङ्गारैर्निर्दग्धं तुत्थमित्थं पृथक् सप्तकृत्वः क्रमेणाजापयः प्रभृतिभिर्निर्वेचितं कृत्वा तस्मात् तुत्थात् पलद्वयं ताप्यादिभिः कार्षिकैः पलेन च मधुयष्ट्या युक्तं मूषान्तर्ध्मातं पश्चाद्दत्तचूर्णितं भास्करचूर्णोऽयं सुशीलितः काचादीन् हन्ति विशेषात्तिमिरम् । यथा भास्कर आदित्यस्तिमिरम् ॥

मनोह्वामैनःसत्त्वशैलपशङ्खनाभीरसाञ्जनम् ।
कतकं चन्दनं फेनो विडङ्गानि सितोपला ॥
कुक्कुटाण्डकपालं च जलपिष्टा सुखावती ।
हन्त्येषा मधुना घृष्टा काचवैमिर्यशुक्रकान् ॥

मनोह्वादिभिः सुखावतीनाम्ना वर्तिर्मधुना घृष्टा काचादीन् हन्ति ॥

त्रिफलाकुक्कुटाण्डत्वक्कासीसमयसोरजः ।
नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनं च सरितापतेः ॥
आजेन पयसा पिष्ट्वा लेपयेत्ताम्रभाजनम् ।
सप्तरात्रे गते भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्तयेत् ॥
एषा दृष्टिप्रदा वर्तिरपि स्याद्भिन्नचक्षुषः ।

त्रिफलादिनाऽजाक्षीरपिष्टेन ताम्रभाजनं लेपयेत् । ततः सप्तरात्रे गते ताम्रभाजनाद् गृहीत्वा पुनश्च क्षीरेणाऽनेन पिष्ट्वा वर्तयेत् वर्तिभावमापादयेत् । एषा वर्तिर्यदि चक्षुर्भिन्नं तथाप्यवश्यं दृष्टिं ददाति ॥

अञ्जनं कृष्णसर्पास्ये निहितं कुशवेष्टिते ।
ततस्ततः समुद्धृत्य मासात् सचूर्णयेत् सह ॥
सुमनःक्षारकैः शुष्कैरर्धांशैः सैन्धवेन च ।
प्रयोजयेद्रागवति तिमिरे तद्वराञ्जनम् ॥

कुशैर्वेष्टिते कृष्णसर्पस्य मुखेऽञ्जनं सौवीरकं निहितं मासं स्थितमनन्तरं ततः कृष्णसर्पमुखात्समुद्धृत्य सुमनोमुकुलकैरञ्जनार्धभागिकैः सह सचूर्णयेत् । ततः सैन्धवेन च दोषापेक्षेण सह चूर्णयेत् । एतद्वरं श्रेष्ठमञ्जनं रागवति तिमिरे प्रयोज्यम् ॥

पयसा त्रयमेतच्च चूर्णयित्वा सुभावितम् ।

एतच्च त्रयमिदमञ्जनसुमनःक्षारकसैन्धवाख्यं चूर्णं पयसा भावितमञ्जनाय द्वितीयः प्रयोगो रागवति तिमिरे ॥

रुत्नानम् । अयमाशयस्तिमिरे पुराणनागेन्द्र-रसेनापास्य सर्वं कर्म कर्तव्यमिति च सूचितम् । मासमाषयत्नार्थैक मामधिपुष्यकम् । हिता-हार पत्यराशी । मासमकादशमासमञ्च सिद्धमुदक पारियार्थे पिबन यष्टीमधुकमधुका यष्ट्याह्वोपला मधुरा माक्षिकेण वालिन्दुना सि-कताम् । शब्दः सम्मुखे । तिक्तेन त्रैफलेन त्रि फलासिद्धेन हविषा घृतेन सह निशि रात्रौ निहा न सौवर्णं सुपर्णसञ्चधि । सुपर्णो गरुडः । च-क्षुर्नेत्र लभते इवैव भगवान्भयादिविटगुणर रिपूणां निमिर्नाम महर्षिराह । अत्र सौपर्णमि ति मुख्यार्थबाधात् सुपर्णस्य चक्षुरिव चक्षुः भव इत्यर्थः ॥]

गव्यं घृतं लोहरजोभाजने षोडशे स्थितम् ।
त्रिफलाचूर्णसहितं पीतं तिमिरनाशनम् ॥
पुराणं च सिताभीरुयष्टीमधुकचूर्णवत् ।
निषिक्तमग्निवर्णैर्वा जीर्णं सर्पिरयोगुडैः ॥

षट्रक्षमये पात्रे शत्रचूर्णयुतं गव्य घृतमासस्कारस्थितमनुषु त्रिफलाचूर्णेन युक्तं पीतं तिमिरस्य नाशनं भवति । पुराणं घृतं च सितादियुक्तं पीतं तिमिरनाशनम् । अभीरु शतावरी । अथवा जीर्णं सर्पिः पुराणं घृतमयोगुडैः शस्त्रपिण्डैस्तप्तत्वादग्निवर्णैर्निषिक्तमाप्लुत पीतम् ।

हेमरूप्यायसैश्चूर्णैर्युक्तां वा त्रिफलां पृथक् ।
घृतक्षौद्रान्वितामद्यात् केवलां वा त्रिचूर्णिताम् ॥

पृथक् हेमादियुक्तां त्रिफलां घृतक्षौद्रान्वितामद्यात् । केवलामेव वा त्रिफलाम् । के वलमात्रेण हेमादिचूर्णयोगमन्तरेणैव केवलां त्रिफलामिति । चूर्णितेऽस्मिन् प्रयोगे चाये त्रिचूर्णितामित्युच्यते । केचित्तु पृथगेवमिच्छन्ति ॥

माष्यायसरजस्त्रिफलाचूर्णं मधुर्नैणघृतद्वयम् ।
लोहपात्रे स्थितं मासं भागशो च भक्षयेत् ॥
सप्तरात्रं तदासमर्दितं त्रिफलाचूर्णमधुनान्
भुञ्जीत वा सुमिश्रेण घृतेनायस्कृतं सह ॥

माषादिचूर्णं मधुघृताभ्यां तुल्यं लोहितं मासं लोहपात्रे स्थापयेत् । तं पिबेत् सहमेन । सप्तरात्रमथवा यवमात्रं च निर्दिष्टं त्रिफलाचूर्णेन च मधुनाऽद्यात् । कर्तव्यमयम् ॥

मांसमैत्रस्य वा पूर्वमद्यात् पञ्चाशं पृथक् पृथक् ।
मृद्वीकाशर्करायष्टि सतत तिमिरातुरः ॥
क्वाथोऽमलान् भृङ्गमरीच कान्ततिल्वोऽन्तरम् ।
लोहपात्रे तदेकत्र साधितं नायनं हितम् ॥

पञ्चाशं हरीतकी मृद्वीकया वा शर्करया वा क्षौद्रेण वेति पृथग्विकल्पार्थम् । अमलकादिक लोहपात्रे साधितं नायनम् । अत्र बी-जकम् । भृङ्गो मार्कव ॥

स्रोतोजांशांश्चतुष्षष्टिं हेमायो रूप्यताम्रकैः ।
युक्तान् प्रत्येकमेकांशैरन्धमूषोदरस्थितान् ॥
ध्मापयित्वा समावृत्त ततस्तद्य निषेचयेत् ।
रसस्कन्धकषायेण सप्तकृत्व पृथक् पृथक् ॥
वैदूर्यमुक्ताशङ्खानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ।
चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत तत्सर्वतिमिरापहम् ॥

स्रोतोऽञ्जनस्य चतुष्षष्टिर्भागाः । हेमादीनां प्रत्येकमेकेन भागेन युक्ता. । तेन हेमादीनां चतुर्णां मिश्रीभूतानां षोडशगुणमेकं स्रोतोऽञ्जनम् । तथाविधं स्रोतोऽञ्जनमन्धमूषिकाया उदरे स्थितमग्नौ ध्मापयित्वा समावृत्तं शिलायां चूर्णितं मधुरादिरसरूक्षकषायेण प्रत्येकं सप्तवारान् भावितमनुच वैडूर्यादीनां त्रिभिर्भागैरेकभागोपमैर्युक्तं चूर्णाञ्जनं प्रयोज्यम् । मूषा मृन्मयी सुवर्णादिद्रुतत्वापादनेऽधिकरणम् । तस्या अन्धत्वं पीडनेनान्तर्धूमदाहाय ॥

निर्दग्धं बदराङ्गारैस्तुत्थं चैत्थं निषेचितम् ।
क्रमादजापयः सर्पिः क्षौद्रैस्तस्मात् पलद्वयम् ॥
कार्षिकैस्ताप्यमरिचस्रोतोजकटुकानतैः ।
पटुलोणशिलापथ्याकर्षैलाञ्जनफेनकैः ॥
युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूषान्तर्ध्मातचूर्णितम् ।
हन्ति काचार्मनक्तान्ध्यरक्तराजीः सुशीलितम् ॥
चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ।

बदराङ्गारैर्निर्दग्धं तुत्थमित्थं पृथक् सप्तकृत्वः क्रमेणाजापयः प्रभृतिभिर्निषेचितं कृत्वा तस्मात् तुत्थात् पलद्वयं तप्यादिभिः कार्षिकैः पलेन च मधुयष्ट्या युक्तं मूषान्तर्ध्मातं पश्चाद्यच्चूर्णितं भास्करचूर्णोऽयं सुशीलितं काचादीन् हन्ति विशेषात्तिमिरम् । यथा भास्कर आदित्यस्तिमिरम् ॥

मनोह्वामैन्द्रवञ्गोपशङ्खनाभीरसाञ्जनम् ।
कतकं चन्दनं फेनोविडङ्गानि सितोपला ॥
कुक्कुटाण्डकपालं च जलौपष्ट्या सुखावती ।
हन्त्येषा मधुना घृष्टा काचतैमिर्यशुक्रकान् ॥

मनोह्वादिभिः सुखावतीनाम्ना वर्तिर्मधुना घृष्टा काचादीन् हन्ति ॥

त्रिफलाकुक्कुटाण्डत्वक्कासीसमयसोरजः ।
नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनं च सरितापतेः ॥
आजेन पयसा पिष्ट्वा लेपयेत्ताम्रभाजनम् ।
सप्तरात्रे गते भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्तयेत् ॥
एषा दृष्टिप्रदा वर्तिरपि स्याद्भिन्नचक्षुषः ।

त्रिफलादिनाऽजाक्षीरपिष्टेन ताम्रभाजनं लेपयेत् । ततः सप्तरात्रे गते ताम्रभाजनाद् गृहीत्वा पुनश्च क्षीरेणाजेन पिष्ट्वा वर्तयेत् वर्तिभावमापादयेत् । एषा वर्तिर्यदि चक्षुर्भिन्नं तथाप्यवश्यं दृष्टिं ददाति ॥

अञ्जनं कृष्णसर्पास्ये निहितं कुशवेष्टिते ।
ततस्ततः समुद्धृत्य मासात् सचूर्णयेत् सह ॥
सुमनःक्षारकैः शुष्कैरर्धांशैः सैन्धवेन च ।
प्रयोजयेद्रागवति तिमिरे तद्वराञ्जनम् ॥

कुशैर्वेष्टिते कृष्णसर्पस्य मुखेऽञ्जनं सौवीरकं निहितं मासं स्थितमनन्तरं ततः कृष्णसर्पमुखात्समुद्धृत्य सुमनोमुकुलकैरञ्जनार्धभागिकैः सह सचूर्णयेत् । ततः सैन्धवेन च दोषापेक्षेण सह चूर्णयेत् । एतद्वरं श्रेष्ठमञ्जनं रागवति तिमिरे प्रयोज्यम् ॥

पयसा त्रयमेतच्च चूर्णयित्वा सुभावितम् ।

एतच्च त्रयमित्यञ्जनसुमनःक्षारकसैन्धवाख्यं चूर्णं पयसा भावितमञ्जनाय द्वितीयः प्रयोगो रागवति तिमिरे ॥

प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ।

तथा प्रसादनाख्यं सूत्रस्थाननिर्दिष्टं स्नेहनाख्यं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥

वातपीनसवच्चात्र निरूहं सानुवासनम् ।

अत्र च वाततिमिरे वातपीनसवन्नासारोगे वक्ष्यमाणं निरूहमनुवासनं च हितम् । इति वाततिमिरं ॥

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ।
विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेत्सिराम् ॥
शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ।

पित्तजे तिमिरे जीवनीयादिभिर्विपक्वस्य सर्पिषः पानेन स्निग्धदेहस्य सिरां विध्येत् । शर्करादिभिर्विरेचयेत् ॥

मञ्जिष्ठालोध्रमधुकशारिवाचन्दनैः शृतम् ।
जलं सशर्करास्तन्यं नेत्रसेके प्रशस्यते ॥
स्तन्यं वा पद्मकोशीरक्षीरिवृक्षाङ्कुरैः शृतम् ।
तत्तैर्निर्वापितं सर्पिरसकृल्लोहपिण्डकैः ॥
विमर्दितसिताद्राक्षं हिमं तच्चाक्षिसेचनम् ।
शीतानालेपसेकादीन्मुखे मूर्ध्नि च शीलयेत् ॥

मञ्जिष्ठादिभिः शृतं जलं पश्चात् सितास्तन्ययुक्तं सेचनं नेत्ररोगजित् । पद्मकादिभिः शृतं स्तन्यं वा । तत्तैर्निर्वापितमिति असकृदनेकवारं तप्तैः स्वर्णपिण्डैर्निर्वापितं यत्र यत्र च सिताद्राक्षा च विमर्दिता तत् सर्पिर्हिमं शीतीकृतमक्षिसेचनं हितम् । मुखे मूर्ध्नि च शीतानालेपादीन् शीलयेत् ॥

शारिवापद्मकोशीरमुक्ताशाबरचन्दनैः ।
वर्तिः शस्ताञ्जने चूर्णस्तथा पद्मोत्पलाञ्जनैः ॥
सनागपुष्पकर्पूरयष्ट्याह्वस्वर्णगैरिकैः ।

शारिवादिभिर्वर्तिरञ्जने शस्ता । तथा नागपुष्पादिसहितैः पद्मोत्पलाञ्जनैश्चूर्णः ॥

नस्यं चाज्यं शृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ।

क्षीरादिभिः साधितमाज्यं घृतं नस्यम् । सिता शर्करा ॥

लोध्रमूर्वाभपुण्ड्राह्वमासीयष्ट्याह्वचन्दनैः ।
सोशीरैः साधितं सर्पिः सक्षीरं तर्पणं हितम् ॥

लोध्रादिभिस्सक्षीरं साधितं घृतं तर्पणं नेत्रस्य हितम् ॥

एभिरेवौषधैश्छागे पक्वे यकृति तद्रसे ।
पूर्ववत् पुटपाकश्च कार्यस्तिमिरनाशनः ॥

एभिरिति — लोध्रादिभिश्छागे यकृति पक्वे तद्रसे यकृद्रसे पूर्ववत् पुटपाकः कार्यः । इति पित्तजे तिमिरे ॥

श्लेष्मोद्भवेऽमृताक्वाथवराकणशृतं घृतम् ।
विध्येत् सिरां पीतवतो दद्याच्चानुविरेचनम् ॥
क्वाथं पूगाभयाशुण्ठीकृष्णाकुम्भनिकुम्भजम् ।

श्लेष्मोद्भवे गुडूच्याः क्वाथेन वराकणाभ्यां च कल्कीकृताभ्यां सिद्धं घृतं पीतवतः सिरां विध्येत् । पश्चाच्च पूगादिजं क्वाथं विरेचनं दद्यात् ॥

करञ्जकट्फलवचातिफलापद्मकोलकैः ।

सामान्य साधनं त्वेतत्प्रतिदोषमतः शृणु ।

एतच्च यदुक्तं तत् तिमिरे सामान्यं साधनं चिकित्सितम् । अतोऽनन्तरं यत्प्रतिदोषं साधनं तत् शृण्विति शिष्यायाचार्यः कथयति ॥

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम् ।
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ॥
त्रिफलापञ्चमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ।
एरण्डतैलसंयुक्तं योजयेत विरेचनम् ॥

तत्रेति निर्धारणे । वातजे तिमिरे दशमूलाम्भसा दशमूलकषायेण त्रिफलाकल्केन च चतुर्गुणक्षीरं घृतं सिद्धं पिबेत् । ततो घृतपानादनन्तरं स्निग्धलक्षणे जाते विरेचनार्थं त्रिफलापञ्चमूलकषायं क्षीरेण समं योगापेक्षमात्रेणैरण्डतैलेन संयुक्तं योजयेत् ॥

शङ्खिनीतिल्वकश्यामादन्तीनिष्क्वाथ्यवाजले ।
त्रिवृत्कल्कमतीवापं तेन पक्वं घृतं पिबेत् ॥

अथवा शङ्खिन्यादिकं जले निष्क्वाथ्य तेन जलेन त्रिवृत्कल्कप्रतीवापं घृतं पक्वं पिबेत् । शङ्खिनी यवतिक्ता । तिल्वकः पट्टिका लोध्रम् ॥

प्रपौण्डरीकबृहतीबलानलदसैन्धवैः ।
दार्वीबिल्वाढकीकृष्णाहरिद्रामधुयष्टिभिः ॥
सिद्धं चतुर्गुणक्षीरं तैलं नस्तो निषेचयेत् ।

प्रपौण्डरीकादिभिः क्षीरचतुर्गुणं सिद्धं तैलं नस्यम् । नलदं मांसी ॥

सितैरण्डजटासिंहीफलदारुनिशानतैः ।
शताह्वाबिल्वमूलैश्च तैलं पक्वं पयोऽन्वितम् ॥
नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूत्थवातश्लेष्मामयापहम् ।

सितैरण्डादिभिः पयोऽन्वितं पक्वं तैलं नस्यं जत्रूर्ध्वजेषु सर्वेषु वातश्लेष्मामयेषु योज्यम् ॥

वसाञ्जने च वैयाघ्री वाराही वा प्रशस्यते ।
गृध्राहिकुक्कुटोत्था वा मधुकेनान्विता पृथक् ॥

व्याघ्रादीनां वसानामन्यतमा मधुयष्ट्या युक्ताऽञ्जने योज्यम् ॥

प्रत्यञ्जनं च स्रोतोजं रसक्षीरघृतैः क्रमात् ।
निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥

अत्र च वाततिमिरे स्रोतोऽञ्जनं क्रमाद्रसादिभिर्निषिक्तं भावितम् । पूर्ववदिति मधुकेनान्वितं प्रत्यञ्जनं योज्यम् । तदनुत्तमं तिमिरघ्नम् । तीक्ष्णाञ्जनस्य पश्चात् मृद्वञ्जनं प्रत्यञ्जनम् । न विद्यते उत्तमं यस्मात् तदनुत्तमम् ॥

नचेदेवं शमं याति ततस्तर्पणमाचरेत् ।

यदि चैवमनन्तरोक्तया क्रियया वाततिमिरं शमं न याति, तत सूत्रस्थानप्रदर्शितं तर्पणमाचरेत् ॥

शताह्वाकुष्ठनलदकाकोलीद्वययष्टिभिः ।
प्रपौण्डरीकसरलपिप्पलीदेवदारुभिः ॥
सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमम् ।

शताह्वादिभिरष्टगुणक्षीरं सर्पिर्विपक्वमुत्तमं तर्पणम् । नलदं मांसी ॥

प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ।

तथा प्रसादनाख्यं सूत्रस्थाननिर्दिष्टं स्नेहनाख्यं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥

वातपीनसवच्चात्र निरूहं सानुवासनम् ।

अत्र च वाततिमिरे वातपीनसवन्नासारोगे वक्ष्यमाणं निरूहमनुवासनं च हितम् । इति वाततिमिरे ॥

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ।
विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेत्सिराम् ।
शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ।

पित्तजे तिमिरे जीवनीयादिभिर्विपक्वस्य सर्पिषः पानेन स्निग्धदेहस्य सिरां विध्येत् । शर्करादिभिर्विरेचयेत् ॥

मञ्जिष्ठालोध्रमधुकशारिवाचन्दनैः शृतम् ।
जलं सशर्करास्तन्यं नेत्रसेके प्रशस्यते ।
स्तन्यं वा पद्मकोशीरक्षीरिवृक्षाङ्कुरैः शृतम् ।
तप्तैर्निर्वापितं सर्पिरसकृल्लोहपिण्डकैः ॥
विमर्दितसिताद्राक्षं हिमं तच्चाक्षिसेचनम् ।
शीतानालेपसेकादीन् मुखे मूर्ध्नि च शीलयेत् ॥

मञ्जिष्ठादिभिः शृतं जलं पश्चात् सितास्तन्ययुक्तं सेचनं नेत्ररोगजित् । पद्मकादिभिः शृतं स्तन्यं वा । तप्तैर्निर्वापितमिति असकृदनेकवारं तप्तैः लोहपिण्डैर्निर्वापितं यत्र यत्र च सिताद्राक्षा च विमर्दिता तत्सर्पिर्हिमं शीतीकृतमक्षिसेचनं हितम् । मुखे मूर्ध्नि च शीतानालेपादीन् शीलयेत् ॥

शारिवापद्मकोशीरमुस्ताशाबरचन्दनैः ।
वर्तिः शस्ताञ्जने चूर्णस्तथा पद्मोत्पलाञ्जनैः ॥
सनागपुष्पकर्पूरयष्ट्याह्वस्वर्णगैरिकैः ।

शारिवादिभिर्वर्तिरञ्जने शस्ता । तथा नागपुष्पादिसहितैः पद्मोत्पलाञ्जनैश्चूर्णं ॥
नस्यं चाज्यं शृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ।

क्षीरादिभिः साधितमाज्यं घृतं नस्यम् । सिता शर्करा ॥

लोध्रमूर्वाप्रपुण्ड्राह्वमासीयष्ट्याह्वचन्दनैः ।
सोशीरैः साधितं सर्पिः सक्षीरं तर्पणं हितम् ॥

लोध्रादिभिस्सक्षीरं साधितं घृतं तर्पणं नेत्रस्य हितम् ॥

एभिरेवौषधैश्छागे पक्वे यकृति तद्रसे ।
पूर्ववत् पुटपाकश्च कार्यस्तिमिरनाशनः ॥

एभिरिति — लोध्रादिभिश्छागे यकृति पक्वे तद्रसे यकृद्रसे पूर्ववत् पुटपाकः कार्यः । इति पित्तजे तिमिरे ॥

श्लेष्मोद्भवेऽमृताक्वाथवराकणशृतं घृतम् ।
विध्येत् सिरां पीतवतो दद्याच्चानुविरेचनम् ॥
क्वाथं पूगाभयाशुण्ठीकृष्णाकुम्भनिकुम्भजम् ।

श्लेष्मोद्भवे गुडूच्याः क्वाथेन वराकणाभ्यां च कल्कीकृताभ्यां सिद्धं घृतं पीतवतः सिरां विध्येत् । पश्चाच्च पूगादिजं क्वाथं विरेचनं दद्यात् ॥

करञ्जकट्फलवचातिलफलाम्पञ्चकोलकैः ।

सामान्य साधन स्वेतत्प्रतिदोषमतः शृणु ।

एतच्च यदुक्त तत् तिमिरे सामान्य साधन चिकित्सितम् । अतोऽनन्तरं यत्प्रतिदोष साधन तत् शृण्विति शिष्यायाचार्यः कथयति ॥

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम् ।
क्षीरे चतुर्गुणे त्रैफलकल्कपक्वं पिबेत्तत ॥
त्रिफलापञ्चमूलानां कषाय क्षीरसयुतम् ।
एरण्डतैलसयुक्त योजयेत विरेचनम् ॥

तत्रेति निर्धारणे । वातजे तिमिरे दशमूलाम्भसा दशमूलकषायेण त्रिफलाकल्केन च चतुर्गुणक्षीरं घृत सिद्ध पिबेत् । ततो घृतपाना इन तर स्निग्धलक्षणे जाते विरेचनाय त्रिफला पञ्चमूलकषाय क्षीरेण सम योगापेक्षमात्रेणैरण्डतैलेन सयुक्त योजयेत ॥

शङ्खिनीतिल्वकश्यामादन्तीर्निष्क्वाथ्य वाजले त्रिवृत्कल्कमतीवाप तेन पक्व घृत पिबेत् ॥

अथवा शङ्खिन्यादिक जले निष्क्वाथ्य तेन जलेन त्रिवृत्कल्कप्रतीवाप घृत पक्व पिबेत् । शङ्खिनी यवतिक्ता । तिल्वक पट्टिका लोध्रम् ॥

प्रपौण्डरीकबृहतीवलानलदसैन्धवैः ।
दारुबिल्वाढकीकृष्णाहरिद्रामधुयष्टिभिः ॥
सिद्ध चतुर्गुणक्षीरं तैल नस्यो नियोजयेत् ।

प्रपौण्डरीकादिभिः क्षीरचतुर्गुण सिद्ध तैल नस्यम् । नलद मासी ॥

सितैरण्डजटासिंहीफलदारुनिशानतैः ।
शताह्वाबिल्वमूलैश्च तैल पक्व पयोऽन्वितम् ॥
नस्य सर्वो र्ध्वजत्रूत्थवातश्लेष्मामयाविषु ।

सितैरण्डादिभिः पयोऽन्वित पक्व तैल नस्य ऊर्ध्वजेषु सर्वेषु वातश्लेष्मामयेषु योज्यम् ॥

वसाञ्जने च वैयाघ्री वाराही वा प्रशस्यते ।
गृध्राहकुक्कुटोत्था वा मधुकेनान्विता पृथक् ॥

व्याघ्रादीनां वसानामन्यतमा मधुकयुक्ता युक्ताऽञ्जन योज्यम् ॥

प्रत्यञ्जन च स्रोतोज रसक्षीरघृतैः क्रमात् ।
निषिक्त पूर्ववद्योज्य तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥

अत्र च वाततिमिरे स्रोतोऽञ्जन क्रमात् रसादिभिर्निषिक्त भावितम् । पूर्ववदिति मधुकेनान्वित प्रत्यञ्जन योज्यम् । तदनुत्तम तिमिरघ्नम् । तीक्ष्णाञ्जनस्य पश्चात् मृद्वञ्जन प्रत्यञ्जनम् । न विद्यते उत्तम यस्मात् तदनुत्तमम् ॥

नचेदेव शम याति ततस्तर्पणमाचरेत् ।

यदि चैवमनन्तरोक्तया क्रियया वाततिमिर शम न याति, तत सूत्रस्थानप्रदर्शित तर्पणमाचरेत ॥

शताह्वाकुष्ठनलदकाकोलीद्वययष्टिभिः ।
प्रपौण्डरीकसरलपिप्पलीदेवदारुभिः ॥
सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्व तर्पणमुत्तमम् ।

शताह्वादिभिरष्टगुणक्षीरं सर्पिर्विपक्वमुत्तम तर्पणम् । नलद मासी ॥

प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ।

तथा प्रसादनाख्यं सूत्रस्थाननिर्दिष्टं स्नेहनाख्यं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥

वातपीनसवच्चात्र निरूहं सानुवासनम् ।

अत्र च वाततिमिरे वातपीनसवन्नासारोगे वक्ष्यमाणं निरूहमनुवासनं च हितम् । इति वाततिमिरे ॥

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रये ।
विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेत्सिराम् ॥
शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ।

पित्तजे तिमिरे जीवनीयादिभिर्विपक्वस्य सर्पिषः पानेन स्निग्धदेहस्य सिरां विध्येत् । शर्करादिभिर्विरेचयेत् ॥

मञ्जिष्ठालोध्रमधुकशारिवाचन्दनैः शृतम् ।
जलं सशर्करास्तन्यं नेत्रसेके प्रशस्यते ॥
स्तन्यं वा पद्मकोशीरक्षीरिवृक्षाङ्कुरैः शृतम् ।
तप्तैर्निर्वापितं सर्पिरसकृल्लोहपिण्डकैः ॥
विमर्दितसिताद्राक्षं हिमं तच्चाक्षिसेचनम् ।
शीतानालेपसेकादीन् मुखे मूर्ध्नि च शीलयेत् ॥

मञ्जिष्ठादिभिः शृतं जलं पश्चात् सितास्तन्ययुक्तं सेचनं नेत्ररोगजित् । पद्मकादिभिः शृतं स्तन्यं वा । तप्तैर्निर्वापितमिति असकृदनेकवारं तप्तं शस्त्रपिण्डं निर्वापितं यत्र यत्र च सिताद्राक्षा च विमर्दिता तत् सर्पिर्हिमं शीतीकृतमक्षिसेचनं हितम् । मुखे मूर्ध्नि च शीतानालेपादीन् शीलयेत् ॥

शारिवापद्मकोशीरमुक्ताशाबरचन्दनैः ।
वर्तिः शस्ताञ्जने चूर्णस्तथा पद्मोत्पलाञ्जनैः ॥
सनागपुष्पकर्पूरयष्ट्याह्वस्वर्णगैरिकैः ।

शारिवादिभिर्वर्तिरञ्जने शस्ता । तथा नागपुष्पादिसहितैः पद्मोत्पलाञ्जनैश्चूर्णं ॥

नस्यं चाज्यं शृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ।

क्षीरादिभिः साधितमाज्यं घृतं नस्यम् । सिता शर्करा ॥

लोध्रमूर्वाप्रपुण्ड्राह्वमांसीयष्ट्याह्वचन्दनैः ।
साक्षीरैः साधितं सर्पिः सक्षीरं तर्पणं हितम् ॥

लोध्रादिभिः सक्षीरं साधितं घृतं तर्पणं नेत्रस्य हितम् ॥

एभिरेवौषधैश्छागे पक्वे यकृति तद्रसे ।
पूर्ववत् पुटपाकश्च कार्यस्तिमिरनाशनः ॥

एभिरिति — लोध्रादिभिश्छागे यकृति पक्वे तद्रसे यकृद्रसे पूर्ववत् पुटपाकः कार्यः । इति पित्तजे तिमिरे ॥

श्लेष्मोद्भवेऽमृताक्वाथवराकणशृतं घृतम् ।
विध्येत् सिरां पीतवतो दद्याच्चानु विरेचनम् ॥
क्वाथं पूगाभयाशुण्ठीकृष्णाकुम्भनिकुम्भजम् ।

श्लेष्मोद्भवे गुडूच्याः क्वाथेन वराकणाभ्यां च कल्कीकृताभ्यां सिद्धं घृतं पी० सिरां विध्येत् । पश्चात् पूगादिजं क्वाथं रेचनं दद्यात् ॥

सुपभव्य सुकन्यां च स्कन्द च्यवनमश्विनौ ।
षडेतान् य स्मरेन्नित्य तस्य चक्षुर्न हीयते ॥

यश्च सुपभव्यादीन् षड् नित्य मनसा स्मरेत् तस्य चक्षुर्न हीयते ॥

दृष्टिहितप्रसङ्गेनोच्यते —

चिन्ताभिघातभीशोकरौक्ष्यामोत्कुटिकासनात्
विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ॥
विदग्धाहारवमनात् क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ।
अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगिवत् ॥

चिन्तादितो विरेकादिविभ्रमान्मिथ्यायोगाद् विदग्धाहारवमनादितश्च तिमिररोगिवन्नर पश्येत् । दृष्टेरक्षयेत्यर्थः ॥

यथास्व तत्र युञ्जीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ।

अत्र तु चिन्तादिजे दोषानालक्ष्य यथास्व भेषज युञ्जीत च ॥

सूर्योपरागानलविद्युदादि-
विलोकनेनोपहतेक्षणस्य ।
सन्तर्पण स्निग्धहिमादि योज्य
तथाञ्जन हेमघृतेन घृष्टम् ॥

यः पुनः सूर्योपरागादीना विलोकनेनोपहतेक्षणस्तस्य स्निग्धहिमादि सन्तर्पणमाहारादिक कुर्यात् । उपहतशब्देन स्वल्प उपघातो लक्ष्यते । औपसर्गिकस्य लिङ्गनाशस्यासाध्य स्यात् । सूर्योपरागो ग्रहयोग । तत्र च हेम सुवर्ण घृतेन सह घृष्टमञ्जनम् ॥

उपसहरन्नाह —

चक्षूरक्षाया सर्वकाल मनुष्यै
र्यत्न' कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
व्यर्थो लोकोऽय तुल्यरात्रिन्दिवाना
पुसामन्धाना विद्यमानेऽपि वित्ते ॥

यावत् पुसो जीवित इच्छा तावत्तेन नित्यमेव चक्षूरक्षाया यत्न कर्तव्य. । यतोऽन्धाना पुसा वित्ते धने विद्यमानेऽप्यय मनुष्यलोको दर्शनेन तुल्यरात्रिन्दिवाना व्यर्थो निष्फलः ॥

ननु का सा चक्षूरक्षेत्याह —

त्रिफलारुधिरस्रुतिविशुद्धि-
र्मनसो निर्वृतिरञ्जन सनस्यम् ।
शकुनाशनता सपादपूजा
घृतपान च सदैव नेत्ररक्षा ॥

अहितादर्शनात् सदा निवृत्ति-
र्भृशभास्वच्चलसूक्ष्मवीक्षणाच्च ।
मुनिना निमिनोपदिष्टमेतत्
परम रक्षणमीक्षणस्य पुसाम् ॥

तमालतुत्थकुङ्कुमान्यसितमुत्पल पिप्पली
सिताञ्जनमयोरजोमरिचकाकमाचीत्वच ।
सयष्टिमधुकाञ्जनान्युदधिफेनमक्ष्यामये
ष्वनुत्तममतोऽञ्जन विमलमाशु तैमिर्यहृत् ॥

इति षोडशोऽध्यायः ॥

त्रिफलेत्यादि सुबोधम् । शकुनाशनवा पक्षिमांसभोजितम् । सदैवेति घृतपानेनाभिसम्बध्यत इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमहव्याख्याया मुत्तरे षोडशोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

लिङ्गनाशप्रतिषेधम् ।

लिङ्गनाशस्य तु साधत्वात् पृथक् चिकित्सा प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो लिङ्गनाशप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह ॥

लिङ्गनाशे नीलिका पटलमाध्यमिति पर्यायाः । सः श्लैष्मिक एव प्राक् साध्योऽभिहितः । तस्य पुनः षडुपद्रवाः । आवर्तकी, शर्करा, राजीमती, छिन्नांशुका, चन्द्रकी, छत्रकी चेति ॥

लिङ्गनाशस्य व्यवहारार्थं पर्यायकीर्तनम् । सुबोधम् । प्रागिति दृष्टिरोगविज्ञानीये । तस्येति लिङ्गनाशस्य । उपद्रवोऽनुबन्धिरोगान्तरम् ॥

तत्र श्वेतारुणावर्तवदनवस्थिता दृष्टिरावर्तकी । अर्कक्षीरलेशेनेव कूर्चिकापिण्डेनेव चाचिता शर्करा । शालिशूकाभराज्या वृता राजीमती । छिन्नविषमदग्धाभा सरुक् छिन्नांशुका । कांस्यसमच्छाया चन्द्रकसंस्थाना चन्द्रकी । नैकवर्णा छत्रनिभा छत्रकी । ता न विध्येत् । अपि च ।

तत्रेत्यादिनाऽवर्तक्यादीनां षण्णां लक्षणम् । सुबोधम् । ता आवर्तक्यादीर्न विध्येत्; तद्वर्जितं लिङ्गनाशं विध्येदित्यर्थः । अपिचेत्यवेध्याया नीलिकाया लिङ्गनाशस्य समुच्चये । [आवर्तोऽम्भसां भ्रमस्तद्वदनवस्थिता चला । आवर्तकी तत्सञ्ज्ञो लिङ्गनाशोपद्रवः । एवं शर्करादयो वाच्याः । कूर्चिका क्षीरविकृतिः । आचिता समन्ताद्व्याप्ता । शालिशूकानामाभेवाभा यासां ताः शालिशूकाभाः शालिशूकाभाश्च ता राजयश्च ताभिरावृता । छिन्ना अन्तरान्तरा विच्छेदयुक्ता विषमा विषमसंस्थाना दग्धाभा दग्धप्रतीतियुक्ता च । सरुक् रुजासहिता । कांस्यं कसलोहम् । चन्द्रकसंस्थाना चन्द्रकाकारा । चन्द्रकं मयूरबर्हाग्रम् । नैकवर्णाऽनेकवर्णा । छत्रनिभा किञ्चिदुन्नतत्वाच्छत्रसदृशी । छत्रमातपत्रम् ॥]

उपद्रवषट्कस्य लिङ्गमुक्त्वाऽनन्तरमवेध्यान् दर्शयति —

न विध्येदसिराहाणां न तृट्पीनसकासिनाम्
नाजीर्णभीरुवमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनाम् ॥
नात्युष्णशीतवाताभ्रे नासम्पूर्णां च नीलिकाम्

असिराहा येषां सूत्रस्थाने सिराव्यधप्रतिषिद्धास्तेषां नीलिकां तिमिरं न विध्येत् । सुबोधम् । असम्पूर्णा असजाता ॥

सा चासम्पूर्णा नीलिकाऽनेन लक्षणेन ज्ञातव्या —

असजाता हि विषमा दधिमस्तुतनुश्च सा ।
शलाकयाऽवघृष्टापि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते ॥
करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च स्थगयेत् पुनः

असजाता असम्पूर्णा सा नीलिका विषमत्वादिरूपा भवति । विषमा कचिन्नन्वी कचित्समा । दधिमस्तुवत्तनुरघना । नेत्रच्छिद्रप्रविष्टया कुरवकमुखया शलाकयाऽवघृष्टापि पुनरप्यूर्ध्वं नेत्रस्य प्रपद्यते । सुबोधम् । [अन्ये तु "असजातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः । शलाकयाऽवघृष्टोऽपि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते" इति पाठः । व्याख्या । असजातोऽसम्पूर्णः विषमो विषमसंस्थानः । अन्तःस्थितमलस्याऽसम्पूर्णतया कुत्रचित् सूक्ष्मत्वात् कुत्रचिन्निबिडत्वाच्च यद्दृष्टिनिम्नोन्नतत्वयुक्तः । दधिमस्तुनिभः दधिनिभो मस्तुनिभो वा । कदाचिद्दधिनिभः कदाचिन्मस्तुनिभ इति केचित् । तनुरघनः । शलाकया अवघृष्टोऽपि दृष्टिमण्डलान्नासां प्रति निर्लिखितोऽपि पुनरप्यूर्ध्वं प्रपद्यते । तीव्रां रुजं च करोति । पुनरवघर्षणादनन्तरं दृष्टिं दृष्टिमण्डलं स्थगयेदाच्छादयेत् ॥]

सा च सम्पूर्यते शीघ्रं श्लेष्मलैर्वातपित्तलैः ।
चिरात्सोपद्रवा चस्यात्तिच्छेद्यात्त्वर्हतिव्यधम्

सा चासम्पूर्णा नीलिका श्लेष्मलैराहारैराशु सम्पूर्यते वातपित्तलैः पुनश्चिरात् सम्पूर्यते आवर्तकयाद्युपद्रवयुक्ता च स्यात् । या तु निश्चेष्टया परिपूर्णत्वेनाविज्ञातसमया सा व्यधमर्हति । [शीघ्राच्छादने चिराच्छादने च हेतुमाह— श्लेष्मलैरित्यादि । स असम्पूर्णविद्धो लिङ्गनाशः श्लेष्मले श्लेष्मवर्धनैराहारादिभिराश्वचिरात् पूर्णतां प्राप्नोति । अन्यैरश्लेष्मलैराहारैः सोपद्रवः उपद्रवैरावर्तकयादिभिः सहितश्चिरेण कालेन पूर्णो भवति ।]

अथ स्निग्धस्य विरिक्तस्य घृते सम्भोजितस्य निशि रसेन प्रीणितोत्तमाङ्गस्याभुक्तवतः सज्जोपकरणस्य विमलेऽहनि साधके च कृतस्वस्त्ययनस्य विहितादित्यविदेहाधिपतिप्रणामस्य पूर्वाह्णे निरातपकाशदेशस्थस्य प्रत्यादित्यमास्तरणेन लब्धमार्दवायां भूमौ प्रसारितचरणयुग्ममुपविष्टस्य क्षितितलगतसमतलाभयपाणेः पृष्ठतः सुखोपविष्टेन परिचारकेण हस्ताभ्यां निश्चलमवलम्बितशिरसः किञ्चिदुत्तानस्यस्य स्वां नासामितरचक्षुषणमीक्षमाणस्यातुरस्य जङ्घयोरुपरिष्टाज्जात्यच्छिद्रूतासननिविष्टो भिषग् दक्षिणहस्ताङ्गुलोमयासि मुखनाप्याच्चिम निमीलितमीषद्गुष्ठोदरविमृदिततारकतया परिप्लुतदोषं सव्यागुष्ठप्रदेशिनीभ्यामुन्मील्य दक्षिणमध्यमाप्रदेशिन्यङ्गुष्ठनिष्कम्प गृहीतया शलाकया कृष्णभागाद्भागद्वयस्यापाङ्गादेकभागस्य च सङ्गमे दृष्टेरर्जवं नात्यूर्ध्वमधो वा नेत्रसहजन्मनि सन्धौ विध्येत् ॥

अथेत्यादिना लिङ्गनाशे शस्त्रकर्मविधानम् । रसेन मांसरसेन प्रीणितं तर्पितं उत्त

दिनात्तमाङ्ग यस्य स तथोक्तः । उपकरणानि सतुपयोगीनि । विदेहाधिपतिर्जितको राजा । प्रत्यादित्यमादित्याभिमुखम् । आस्तरणेन कुथा दिना लब्धमान्वा या भूमिस्तस्या प्रसारितच रणयुग्मो योऽसङ्कुचितजानुरुपविष्ट । क्षिति-सङ्गतौ समतलौ द्वौ पार्ष्णी यस्य । हस्तस्या न्तर्भागस्तल । इतरदत् प्रयुज्यमानकर्म ईक्षण तस्माद् द्वितीयम् । ईक्षण नेत्रम् । यथोपविष्टे न प्रसारितमातुरेण जानुयुग्म तन्मध्ये कृत्वा कर्मयोरनैकल्येन वैद्यस्यासनमातुरजङ्घयो रुपर्यीन्नयेन कर्मसौकर्यापेक्षं योग्यम् । मुच्य चाल्पो वैद्यमुखोद्भव । सव्यो वाम. । प्रदे-शिन्यङ्गुष्ठनिकट ङ्गुली । सहजन्मनि सन्धौ स्वाभाविके छिद्रे । इति दक्षिणहस्तेन व्यध सव्यनेत्रे ॥

एवमेव दक्षिण दक्षिणाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यु-न्मीलितमितरेण करेणैव चातुरस्य दक्षिण-पार्श्वे स्थित्वा ॥

एवमेव हस्तकर्मवैपरीत्येनातुरस्य दक्षि-ण नेत्र विध्येत ॥

अथ शब्दमदवेदन साम्बुविन्दुस्रुति च सम्यग्विद्ध विद्यात् । प्रविष्टमात्रां च श लाकां धारयेत् । रागाश्रुवेदनानुत्पादनार्थ च स्तन्येन सेचयेत् । तत पुनरातुरमा श्वास्य भ्रमयन् शलाकामा दृष्टिमध्यात् प्रवे-शयेत् ॥

अथेति । शब्दवदित्यादि सम्यग्विद्धल क्षणम् । सुबोधम् । शलाकायामन्तस्थितायां मेव स्तन्येन सेक । आ दृष्टिमध्याद् दृष्टिम-ध्य यावत् ॥

अथशास्यावलोकयतो लिङ्गनाशमङ्गु तमविलम्बितमनुसुखमधोमुखमपनयेदुच्छिङ्घ् खयेच्चैनम् । तथा हि ह्रू सस्तकफस्य विशु यति । विशुद्धदृष्टेश्चाङ्गुलिं तन्तून् शा तीन् सन्तताँश्च दर्शयेत् । प्रेक्षमाणस्य चा निमीलिताक्षेलास्तनै शनै भ्रमयन्नेव श लाकामपकर्षेत् । अथ व्यपगतदोपस्य य थावत् पश्यत, सुखोष्णघृताप्लुत पिचुमीक्ष णस्योपरि दत्वा बध्नीयात् । ततो निवात मगारमनुप्रवेश्य संवेश्य च सोपधाने मृदु शयने शयान दक्षिणेऽक्षिणि विद्धे वामेन पार्श्वेन वामे दक्षिणेनोभयस्मिन्नुत्तानमनुकू लाभि कथाभिरुपाचरेत् । यथाशक्ति चै नमुपवासयेत् । उद्गारक्षवथुकासनिष्ठीवनो त्क्षेपणानि त्र्यह परिहरेत् । स्नानाम्बुपा नदन्तधावनाधोमुखावस्थानानि सप्ताहम् ॥

असेलातुरस्याधोभूमिदेशमक्षिमाणस्य नेत्राल्लिङ्गनाशमधोमुख नेत्रस्याधोभागे अपन येदाकर्षेत् । तथाहीत्युच्छिङ्घनेन स्रस्तकफ त्वाद् दृग्विशुध्यति । शेष व्याख्यानम् । पिचु कार्पासपुञ्जकम् । स्नानादीनि सप्ताह प रिहरेदिति सम्बन्धः ॥

स्नेहविधिं चेक्षेत । मूर्ध्नि पादयोश्च घृताभ्यङ्गमाचरेत् । तृतीये चाह्नि मुक्त्वा क्षि, परिषेचयेदेरण्डपल्लवमूलेन दुग्धोष्णेव

दुग्धेन । जीवनीयैर्वा सिद्धेन पयसा हविषा वा । तद्वल्लघुना पञ्चमूलेन । ततः पूर्ववद् भुञ्जीयात् ॥

स्नेहविधिं चेक्षेत तदुक्ताचारविधानाय । दुग्धोष्ण धारोष्णमेव यदेरण्डपल्लवशृत दुग्ध क्षीरं तेन सेचयेत् । अथवा जीवनीयाख्यैः सिद्धेन क्षीरेण वा घृतेन वा सेचयेत् । तद्वदिति पयसा हविषा वा लघुपञ्चमूलसिद्धेन । पूर्ववदित्यर्मादिविधानेन ॥

ततः प्रभृत्येवमेव प्रत्यहमासप्ताहम् । सप्तमे तु दिवसे सर्वथा मोक्षयेत् । दशमे वा । भोजयेच्चैन व्योषामलकयुक्त ग्रवमीषत्स्नेहलवण वाऽन्यमुष्णोदकद्वितीय विलेपीं वा । एवमाचरतो रुजारागादयो नानुवर्तन्ते ॥

ततः प्रभृति प्रत्यहं विमुच्यैवमेव बध्नीयादित्यर्थः ॥ दशमे वेति दोषाद्यपेक्षया । सर्वथेत्यपुनर्बन्धनाय । सुबोधम् । रुजारागादय इत्यत्रादिशब्देनाश्रादय ॥

तदनुवृत्तौ तु यष्टीमधुकलोध्रमृद्वीकासैन्धवैः सिद्धेन ससितेनाऽजपयसा नयनमाश्च्योतयेत् । मधुककुष्ठोत्पलद्राक्षालाक्षाशर्कराभिर्वा । पृश्निपर्णीमुस्तमधुकशतावरीपद्मकसैन्धवैर्वा ॥

तदनुवृत्तौ रुजाद्यनुवृत्तौ तु यष्टीमधुकादिभिः सिद्धेनाजपयसा सशर्करेण नयनमाश्च्योतयेत् । मधुकादिभिर्वा नयनमाश्च्योतयेत् । अत्र सामर्थ्याजपयः । अथवा पृश्निपर्ण्यादिभिराश्च्योतयेत् ॥

शिरोवक्त्रलेपं च शारिवागैरिकपत्रदूर्वाघृतैः कुर्यात् । मातुलुङ्गरसाप्लुतैर्वा मृदुभृष्टैस्तिलैः ससर्षपैः । अजाक्षीरप्लुतैर्वा पयस्याशारिवापत्रमञ्जिष्ठायष्ट्याह्वैर्हिमः सुखोष्णो वा लेपः । तद्वद्देवदारुनागरपद्मकैर्वा ॥

शारिवादिभिः शिरोवक्त्रलेपं च कुर्यात् । अथवा सर्षपयुक्तैस्तिलैस्तोकभृष्टैर्मातुलुङ्गस्य रसेनाप्लुतैरालोडितैः शिरसो वक्त्रस्य च लेपः । अथवा पयस्यादिभिरजाक्षीरप्लुतैरालेपो हिमः सुखोष्णो वा शिरसि वक्त्रे चेति प्रकरणात् । पयस्या क्षीरिका । अथवा देवदार्वादिभिर्लेपस्तद्वदिति अजाक्षीरप्लुतो हिमः सुखोष्णो वा ॥

जाङ्गलरसेन च जीवनीयक्वाथवता भोजयेत् । वातहरवर्गसिद्धेन च पयसा । पद्मकादिगर्भसिद्धं सर्पिः पाननावनसेकेषु विदध्यात् । तथानुपशमे सिरां विध्येत् । अधिमन्थसाधनं चेक्षेत ।

जाङ्गलरसेनेत्यादि सुबोधम् । वातहरवर्गसिद्धेन च पयसा भोजयेदिति सम्बन्धः । अधिमन्थसाधनं सर्वगाक्षिरोगोक्तमीक्षेतानुष्ठानाय ॥

यथोक्ताचारातिक्रमात्तु व्यधः पाकमुपयाति । अभिष्यन्दाधिमन्थादयः स्युर्व्यधदोषाश्च । तान्यथास्वमुपक्रमेत ॥

यथोक्तस्यानन्तरोक्तस्याचारस्यातिक्रमा-लिङ्गनाशोऽयं पाकमुपयाति। अभिष्यन्दाधिम न्थादय इत्यादिशब्देन सर्वेषां सर्वगाक्षिरोगाणां ग्रहणम्। व्यधदोषाश्चैवमेव भवेत्। तानित्य भिष्यन्दाधिमन्थादीन्यथास्वं चिकित्सयोपक्र-मेत॥

व्यधदोषाश्च रोगाः स्युरित्युक्तम्। ते तु व्यधदोषाः पुनरध इत्यादिना प्रदर्श्यन्ते॥

व्यधदोषाः पुनरध ऊर्ध्वं कृष्णासन्न मपाङ्गासन्नं सिराव्यधश्च॥

अत्यूर्ध्वमध शलाकया वेध उक्त ऊ र्ध्वाधोदोषः। एवमन्यदपि वाच्यम्॥

तत्राधोव्यधादत्यर्थशूलाश्रुतिरागा शलाकायाश्चोपलेपो बहलपिच्छिलः कृष्ण वलिभिरुपचीयते नयनं स्रवति तद्वर्जयेत्॥

तत्रेति निर्धारणे। अधोव्यधादत्यर्थं शू-लादिस्य शलाकोपलेपादिकं च। बहलपिच्छि ल इत्युपलेपविशेषणम्। कृष्णमिति नेत्रभागः। तदधोव्यधं वर्जयेदसाध्यत्वात्॥

ऊर्ध्वव्यधादतिमात्रस्रुक्। तत्रास्युष्ण-घृतपरिषेको वातहरं च कर्म॥

ऊर्ध्वव्यधादित्यादि। सुबोधम्। वात-हरं कर्म यत्किञ्चित् सूत्रोक्तम्॥

कृष्णासन्नव्यधान्नसुखमपनीयते पट-लम्। कृष्णे च रुजा। दृष्टिरपि च रक्ता-दिता कृष्णमण्डलाभा भवति। तत्र सर्पिस्सेकविरेकरक्तमोक्षैः सिद्धिः॥

कृष्णासन्नव्यधादिति। पटलं लिङ्गना शः। दृष्टिर्दृष्टिमण्डलम्। तत्रेति कृष्णासन्न व्यधे। सर्पिस्सेकादिभिः सिद्धी रोगोपशमाख्या।

अपाङ्गसन्नव्यधाच्छोफशूलताम्रभेदा सास्रा स्रुतयः। तत्र घृतसेकोपवासौ सु वारन्तरे च दाहः॥

अपाङ्गस्यासन्ने समीपे व्यधाच्छोफादय स्युस्तत्र घृतसेकादिकम्॥

सिराव्यधाद्रक्तागमो विविधाश्च वेद ना। तत्र स्तन्यमधुकविपक्वेन सर्पिषा प रिषेकोऽपाङ्गे वा दाहः॥

सिराव्यधाद्रक्तागमादिस्तत्र सिराव्यध रोगे स्तन्यमधुकसिद्धेन सर्पिषा परिषेको दाह श्चापाङ्गे॥

सिराजालवति तु नेत्रे मारुः सिरा-जालमपनयेत्। ततो लब्धबलं स्निग्धं च विध्येत्॥

सिराजालवति नेत्रे तु सिराजालं प्राग पनयेत्ततो लब्धबलादिकं नेत्रं विध्येत्॥

अथ शलाकाभ्रमणदोषाः। क्षोभण मूर्च्छनं रोगोऽत्यर्थं दृष्टिपट्टनमतिदृष्टिपेरणं च। श-लाकाक्षोभणाद्धि स्पन्दनतोदभेदपरिमन्थाः। तस्मिन्यष्टीमधुकपोट्टल्या घृतभृतया सेको

जलौकसश्च । ऊर्ध्वप्रणयनाद्रागोऽतिवेदना च । तत्रोपवासो घृतसेकश्च स्पर्शसुख । अधोनयनाच्छूल रक्तागमश्च । तत्र क्षोभणवत् सिद्धि । अत्यर्थदृष्टिघट्टनाद्दृष्ट्याकुलता । तत्र सर्पिर्मण्डोऽनुवासन नावन च । अतीत्य दृष्टि शलाकाया प्रेरणाद्रक्तस्रवण रक्ताभरूपदर्शन च । तत्र सर्पिस्सेकापरा सजलौकस ॥

अधेत्यादिना शलाकाभ्रमणदोषा । सुबोधम । दृष्टिर्दृष्टिमण्डलम् । परिमन्थ परितो मथनमिव वेदनाविशेष । दृष्ट्याकुलता आकुलदर्शित्वम् ॥

लिङ्गनाशदोषास्तु स्फुटनमवगळन विस्तरणमुत्प्लवन लीनता च । तत्र शलाकया स्पृष्टो लिङ्गनाशो यः स्फुटति तमेरण्डपत्रास्थि भ्र खण्डश शोधयेत् । तत कृष्णासैन्धव मधुभिरवपीडनम् । अवगळति तु शलाकामपनीय स्तन्यसेक दद्यादवपीडन च शुण्ठी गुड जलौकसश्च ॥ विस्तीर्यमाणे सुखोष्णाम्बुप्लुतेन वाससा स्वेदो घृतमण्डश्च प्रतिमर्श । तद्वदुत्प्लवमाने वित्रासन शीताम्भसा सतत चोच्छिद्दृत्वन च ॥

स्फुटनादयो लिङ्गनाशस्य स्वभावदोषा । स्फुटन मण्डलस्य बहुधागमनम् । अवगळन शलाकया स्प्रष्टुमशक्यत्वम् । शेष सुबोधम् । एषा दोषाणा क्रमेण चिकित्सा च सुबोधा । अवपीडन सूत्रोक्तलक्षण नस्यम् । प्रतिमर्शो नासाभ्यङ्ग । वित्रासन शीताम्भसा विन्दुप्रक्षेपयुक्तेनोत्रामनम् । तद्वदित्यनेन पूर्वोक्त स्वेद प्रतिमर्शश्च ।

स्थिरे चले च दोषे पत्रभङ्गस्वेद । तथाप्यनपगच्छति शलाकापगमने वा पुनरुत्प्लवने स्नेहपाननस्यादिभिरुपपाद्य पुनर्विध्येत् । एवमपि पुनरुत्प्लवने भ्रुवोरन्तरे दाह ॥

स्थिर इत्यादिना उत्प्लवनविशेषचिकित्सोच्यते । सुबोधम् । तथापि स्वेदेनापि । यदा तु शलाकायामपनीतायां पुनर्दोष उत्प्लवते तदा स्नेहपानादिनोपपाद्य पुनर्विध्येत् । सुबोधम् । दाह सूर्यकान्तादिना त्वग्दाह ॥

यस्त्वपकृष्यमाणो दृष्टिमण्डले लीयते तत्र क्षीरेण नाडीस्वेद दद्यात् । शताह्वा मधुकचूर्णसंसृष्ट च घृत प्रतिमर्श इति । भवति चात्र ॥

यस्त्वित्यादिना लीनतोपाय । सुबोधम् । नाडीस्वेद सूत्रोक्तलक्षण । शतपुष्पामधुयष्टीचूर्णयुक्त घृत प्रतिमर्श । तत्रानुतर्तिका ॥

वेध्येऽक्ष्णि कार्ये स्वेदादौ नियमोय विधीयते।
स्वेददाहप्रतीमर्शान् सद्यो विद्धे तु सेचनम् ॥
अवपीडं तृतीयेऽह्नि युञ्ज्यात्तद्वज्जलौकसः ।
सप्ताहान्ते सिरामोक्षं विरेकं वस्तिकर्म च ॥
यन्त्रणामनुरुध्येत दृष्टेरा स्थैर्यलाभत ।
रूपाणि सूक्ष्मदीप्ताणि सहसा नावलोकयेत्॥

व्यधनीयेऽक्ष्णि स्वेदादौ कार्ये अय नियमो विधीयते । क इत्याह । स्वेददाहेत्यादि ।

सुनोघम् । यावद्दृष्टे सर्यैलामस्तावद्यन्त्रणानुरोधः ॥

कुर्याच्छलाकास्थूलाग्रा विशालव्रणता तनु ।
पटलोल्लेखन तीक्ष्णाक्षतमन्त खराऽरुजः ॥
कुण्ठा च विषमाश्रूणि ह्रस्वा दीर्घा च दुर्ग्रहा

कुर्यादित्यादिना शलाकादोषा । सुबोधम् । कुण्ठा मुग्रा । विषमा निम्नोन्नता । ह्रस्वा वा दीर्घा वा दुर्ग्रहा भवति ॥

आढकीमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।
विद्धेऽक्ष्णिसगुडावर्तिर्योज्याद्दिव्याम्बुपेषिता

आढकीमूलादिभिर्दिव्याम्बुपेपिता सगुडा वर्तिर्विद्धेऽक्ष्णि योज्या । [विद्धे कृतलिङ्गनाशवेधेऽक्ष्णि नेत्रे आढकीमूलादिभि सगुडा गुडोपेता दिव्याम्बुपेपिता गङ्गाजलपिष्टा वर्तिर्योज्या ॥]

जातीशिरीषधवमपत्रिपाण्डुरं दि
वैडूर्यमौक्तिकफल पयसा सुपिष्टम् ।
आजेन ताम्रममुना मतनुप्रदिग्ध
सप्ताहत पुनरिद पयसैव पिष्टम् ॥
पिण्डाञ्जनं हितमनातपशुष्कमाक्षिण
विद्धे प्रसादजनन बलकृच दृष्टे ।

जात्यादिकमाजेन पयसा पिष्टममुना पिष्टेन च ताम्र प्रतनुप्रदिग्ध सप्ताहतश्च पुनस्तात्रपात्राद्गृहीत्वा क्षीरेण पिष्ट छायाशुष्क पिण्डाञ्जन विद्धेऽक्ष्णि हित प्रसादजनन दृष्टेश्च बलकृत ॥

स्रोतोजविद्रुमशिलाऽप्यतिफेनतीक्ष्णै
रस्यैव तुल्यमुदित गुणकल्पनाभि ॥

इत्युत्तरे सप्तदशोऽध्याय ॥

स्रोतोजनादिकमप्येव जात्यादिकस्य गुणैः कल्पनाभिश्चाज्याक्षीरपेषणताम्रलेपनादिभिस्तुल्यमुदितम् । अप्यतिफेनः समुद्रफेन । तीक्ष्ण मरिचम् ॥

इती इन्दुविरचितायामष्टाङ्गसग्रहव्याख्या(यां)मुत्तरे सप्तदशोऽध्याय

अष्टादशोऽध्यायः

सर्वगाक्षिरोगविज्ञानीयम्

नेत्रस्याऽवयवविभागेन रोगनिर्णय कृत्वा रोगाणा व्यापिना हेत्वादिक प्रदर्शयितु अध्याय आरभ्यते ॥

अथात सर्वगाक्षिरोगविज्ञानीय नामाध्याय व्याख्यास्याम । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ।

वातेन नेत्रेऽभिष्यण्णे नासानाहोऽल्पशोफता ।
शङ्खाक्षिभ्रूललाटास्यतोदस्फुरणभेदनम् ॥
शुष्काल्पा दूषिका शीतमल्प चाश्रु चला रुज
निमेषोन्मेषण कृच्छ्राज्जन्तूनामिव सर्पणम् ॥
अक्ष्याध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैश्शल्यैरिवाचितम्
स्निग्धोष्णैश्चोपशमनम्—

वातेन नेत्रेऽभिष्यण्णे आर्द्रीभूत नासानाहादिक भवति । सुबोधम् । उपशमन स्वास्थ्यलाभः । एष रोगोभिष्यन्द उच्यते ॥

—सोभिष्यन्द उपेक्षित ।
अधिमन्थो भवेत्तत्र कर्णयोर्नादन भ्रमः ॥
अरण्येव च मथ्यन्ते ललाटाक्षिभ्रुवादय ।

एष चोपेक्षित सन् वातेनैवाधिमन्थो ... । तस्य वाताधिमन्थे कर्णनादादिक लि... अधरारणी याज्ञिकाना घर्षणेनाग्न्युत्पादने ... पोपम । ... ॥

मथनमिव ...
... य' सोपि स्यात् प्रमादात्तेन वेदना
... ॥ जायन्ते व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ।

... चाधिमन्थ प्रमादादपचाराद्धताधि-... स्यात् । तेन च हताधिमन्थेनानेक-... ना रुजो जायन्ते । दृष्टिमण्डले च ... व्रणो जायते ॥

... क्षिशखतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तयेत् ॥
... ॥ तीव्रामपैच्छिल्यरागशोफ विलोचनम्
... चयति पर्यश्रु सोन्यतो वातसञ्ज्ञित. ।

यदा तु स्वनिमित्तात् कुपितो वायुर्मन्यादितोऽन्यतो वा तन्निकटादङ्गात् पूर्वोक्तीव्राव्यथा प्रवर्तयेत् । पैच्छिल्यादिरहित नेत्र साश्रु सङ्कोचयति । तदा स रोगो नाम्नाऽन्यतोवात ॥

तद्वज्जिह्म भवेन्नेत्रमून वा वातपर्यये ॥

वातपर्ययाख्ये रोगे तद्वदिति । पूर्वमन्याहजादिकेन नेत्र जिह्म कुटिल चित्रन्यस्तमिव भवत्यून वा प्रमाणेन भवति ।

दाहो धूमायन शोफः श्यावता वर्त्मनोर्बहिः ।
अन्त क्लेदोऽश्रुपीतोष्ण राग' पीताभदर्शनम् ॥
क्षारोक्षितक्षताक्षित्व पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् ।

दाहादिक पित्ताभिष्यन्दलक्षणम । धूमप्रवेश इव धूमायनम् । क्षारेणोक्षितो यो व्रणस्तत्तुल्यव्रणाक्षिता भवति ॥

ज्वलदङ्गारकीर्णाभ यकृत्पिण्डसमप्रभम् ।
अधिमन्थे भवेन्नेत्रम्—

अस्मिन्नुपेक्षया पित्ताधिमन्थीभूते ज्वलदङ्गारकीर्णाभनेत्रत्वादिक लिङ्गम् ॥

—स्यन्दे तु कफसम्भवे ।
जाड्य शोफो महान् कण्डूर्निद्रान्नानभिनन्दनम्
सान्द्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छावद्दूषिकाऽश्रुता ।

कफजेऽभिष्यन्दे जाड्यादिक लिङ्गम् । अनभिनन्दनमन्नस्य । सान्द्रादिगुणवद्दूषिका सान्द्रादिगुणवदश्रुता च ॥

अधिमन्थे नत कृष्णमुन्नत शुक्लमण्डलम् ।
प्रसेको नासिकाध्मान पांसुपूर्णमिवेक्षणम् ॥

अस्मिन्नेवोपेक्षया कफाधिमन्थीभूते 'कृष्ण नतत्वादिलक्षणम् ॥

रक्ताश्रुराजीदूषीका रक्तमण्डलदर्शनम् ।
रक्तस्यन्देन नयन सपित्तस्यन्दलक्षणम् ॥

रक्तोभिष्यन्दे पित्ताभिष्यन्दलक्षणान्त लिङ्गम् ॥

मन्थेऽक्षिताम्रपर्यन्तमुत्पाटनसमानरुक् ।
रागेण बन्धूकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षमम् ॥
असृङ्निमग्नारिष्टाभं कृष्णमग्न्याभदर्शनम् ।

अस्मिन्नेव रक्ताधिमन्थीभूते ताम्रपर्यन्तमक्षि भवत्युत्पाटनसमानरुगादिस्वरूपं च । असृजि रक्ते निमग्नं यदरिष्टफलं तेन सदृशं कृष्णं यस्मिन्नक्षिण ॥

अधिमन्था यथास्वं च सर्वे स्यन्दाधिकव्यथाः
शङ्खदन्तकपोलेषु कपाले चातिरुक्कराः ॥

सर्वे चाधिमन्था यथास्वदोषेभ्योऽभिष्यन्देभ्योऽधिकव्यथा भवन्ति । वाताधिमन्थो वाताभिष्यन्दाधिकव्यथः । एवं सर्वत्र वाच्यम् । ते चाधिमन्था शङ्खादिकेऽतिरुक्कराः ॥

वातपित्तातुरं घर्षतोदभेदोपदेहवत् ।
रूक्षदारुणवर्त्माक्षिकृच्छ्रोन्मीलननिमीलनम् ॥
विकूणनविशुष्कत्वशीतेच्छाशूलपाकवत् ।
उक्तं शुष्काक्षिपाकोऽयम्—

वातपित्तेनातुरं पीडितमक्षि घर्षतोदादिगुणं भवति । स रोगो नाम्ना शुष्काक्षिपाक उक्तः ॥

—सशोफः स्यात्त्रिभिर्मलैः ।
सरक्तैस्तत्र शोफोऽतिरुग्दाहष्ठीवनादिमान् ॥
पक्वोदुम्बरसङ्काशं जायते शुक्लमण्डलम् ।
अश्रूष्णशीतविशदपिच्छिलाच्छघनं मुहुः ॥

सर्वैः ...

शोफः । नेत्रे च शुक्लमण्डलं पक्वोदुम्बरसङ्काशं जायते । उष्णत्वादिगुणं चाश्रु जायते ।
अल्पशोफोऽल्पशोफस्तु पाकोऽन्यैर्लक्षणैस्तथा

यस्त्वक्षिपाकोऽल्पशोफोऽन्यैः पक्वोदुम्बरसङ्काशादिकैरनन्तरोक्तसशोफाख्याक्षिपाकलक्षणैर्युक्तो भवति स नाम्नाऽल्पशोफः ॥

अक्षिपाकात्यये शोफः संरम्भः कलुषाश्रुतः ।
कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत् ॥
दाहो दर्शनसंरोधो वेदनाश्चानवस्थिताः ।

अक्षिपाकात्ययाख्ये रोगे शोफादिकं लिङ्गम् । संरम्भो वेदनाया उद्रेकः । वेदना अनवस्थिताश्चलस्वरूपाः ॥

अम्लसारोऽम्लता नीतः पित्तरक्तोद्बणैर्मलैः ।
सिराभिर्नेत्रमारूढः करोति श्यावलोहितम् ॥
सशोफदाहपाकाश्रु भृशं चाविलदर्शनम् ।
अम्लोषितोऽयमित्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ॥

योऽम्लस्य सारः स पित्तरक्ताधिकैस्त्रिभिर्मलैरम्लत्वं नीतः सिराभिश्च नेत्रमारूढः सन् नेत्रं श्यावलोहितं करोति । अयं रोगो नाम्ना अम्लोषितः । इति षोडश व्याधयः सर्वगा उक्ताः ॥

हताधिमन्थमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ।

एतेषु च मध्ये हताधिमन्थमक्षिपाकात्ययं चासाध्यत्वात् त्यजेत् ॥

वातोद्भूत पञ्चरात्रेण दृष्टि
सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमन्थ ।
रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वत्त्रिरात्रा-
न्मिथ्याचारात् पैत्तिक सद्य एव ॥
इत्युत्तरे अष्टादशोऽध्याय ।

वातोद्भूत इत्यादि सुबोधम् । दृष्टि ह न्ताति सर्वत्र सम्बध्यते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसग्रहव्याख्यायामुत्तरे अष्टादशोऽध्याय ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अभिष्यन्दप्रतिषेधम् ।

उक्तेभ्य सर्वगाक्षिरोगेभ्योऽभिष्यन्दस्य प्राधान्यात् पृथक् चिकित्सा प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातोऽभिष्यन्दप्रतिषेध नामाध्याय व्याख्यास्याम । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय । अथ खलु स र्वगाक्षिरोगाणा पूर्वरूप एव शिरोविरेकन स्वधूमोपवासानासेवेतान्यत्र मारुतोद्रेकात् ॥

अथेत्यादिना सामान्येन सर्वगाक्षिरोगाणामभिष्यन्दाधिमन्थादीना चिकित्सा । सर्वगाक्षिरोगाणा पूर्वरूपदर्शन एव शिरोविरेकादिक कुर्यात । किं सर्वत्र । अपि तु मारुतोद्रेकादन्यत्र ॥

सर्वत्र तु चन्दनमरिचपत्रैलास्वर्णगैरिकतगररसाञ्जनलवणयष्ट्याह्वैर्बिडालक कुर्यात् ।

सर्वत्र चन्दनादिना बिडालको बहिर्लेपो हित । नवतायामञ्जनप्रतिषेधात् ॥

तथा दार्वीतुल्यहरीतकीभिर्वातपित्ते ।
कफे तु हरीतकीनागररसाञ्जनस्वर्णगैरिकै ॥

दार्व्यादिभिर्बिडालक वातपित्ते योज्य । हरीतक्यादिभि कफे ॥

अपि च । कुष्ठामिसिपिप्पलीचन्दनोत्पलैर्बिडालको वेदनाघ्न । मुस्तागरुचन्दनै क्षौद्रयुतै शूलदाहरागघ्न । सैन्धवागरुत्रिजातकत्रिकटुकस्वर्णगैरिककुष्ठतगरशैलेयकै शूलश्वयथुदाहरागनुत् ॥

अपि चेति साधारणसमुच्चयाय । कुष्ठमुस्तासैन्धवादयस्त्रयो बिडालका सुबोधा । मिसि शतपुष्पा ॥

शिग्रुफलमनोह्वागैरिकलोध्रै क्रमाच्चतुर्गुणवृद्धै श्लक्ष्णपिष्टैर्वस्त्रगतान्तरस्थै नेत्रमवचूर्णयेत् ॥

शिग्रुफलादिचूर्णं वस्त्रबद्ध नेत्रावचूर्णन कुर्यात । शिग्रुफलेभ्यस्तु तुल्याच्छिद्रेभ्यश्चतुर्गुणा मनश्शिला । ततश्चतुर्गुण शाबरलोध्र इति क्रमार्थ ॥

श्वेतलोध्रत्वच बहिर्विलिखितां निम्बपत्रकल्केन प्रदिग्ध्वा पुटपाके विपक्वामर्धपलो-

निर्तां मरिचचतुष्टययुक्ता श्लक्ष्णरजीकृता वस्त्रबद्धामक्ष्ण्यवकिरेत् । एतदवगुण्ठनं शूलदाहाश्रुभयधुरक्तपापाकक्लेदोपदेहहरम् । तथैव च पोट्टलिकयाऽऽश्च्योतनकालेऽन्ति सोमाप्लुतयाऽऽश्च्योतयेत् ॥

लोध्रत्वचो यथोक्तविधिना पक्वाया अर्धपलं चत्वारि मरिचफलानीत्येतच्छ्लक्ष्णचूर्णं वस्त्रेण बध्वाऽक्षिण्यवकिरेत् । अवगुण्ठनमाच्छादनचूर्णमक्ष्ण । तथैव च पोट्टलिकयाऽन्तिसोमेकाञ्जिक आप्लुतया आश्च्योतनकाल इत्यभिनवे काले एतेन रोगेष्वाश्च्योतनम् ॥

पूर्ववद्वा लोध्रवल्कलकल्कमुपस्कृतं तन्मात्रमेव मरिचद्वयेन मनःशिलापादेनाष्टांशकैश्च यष्टीमधुकशतपुष्पाञ्जनैर्युक्तं मकल्पयेत् । अपि च ॥

अथवा लोध्रस्य वल्कलं त्वच पूर्ववदुपस्कृतं बहिर्लिम्पनं कृत्वा निम्नपत्रकल्कलेपनादनन्तरं पुटपाकेन स्विन्नम् । तन्मात्रमित्यर्धपलोन्मितम् । मरिचफलद्वयेन मनःशिलायाश्च पादेनाष्टकर्षेण यष्ट्यादिभिश्चाष्टांशके प्रत्येकं शाणप्रमाणैर्युक्तम् । पूर्ववदिति क... आश्च्योतने च कल्पयेत् । अपि...

आरण्याच्छगणरसे पटा...
सुस्विन्ना...
तच्चूर्णं सक्...
नेत्राणा...

टे वद्वा' छगणरसे गोमयस्य रसे सुस्विन्ना अनु च नरैर्विनुषीकृता ये तेषां चूर्णं निर्गाथे ग्रं सक्थ्येदवारमेव अश्चूर्णं गादनाकिरणात् सप ... नेत्राणा कोपमभिष्यन्दं विषमति नाशयति ॥

अथ दारुहरिद्रापलमुदकार्धप्रस्थेनाष्टांशशेषं क्वथितं माक्षिकयुक्तमाश्च्योतनं कुर्वीत ॥

अथैतामिनवत्वे गते हरिद्रेत्यादिनाऽऽश्च्योतनं सुबोधम् ॥

एवं चानुपशमे वाताभिष्यन्दिनमादावेव जाङ्गलरसैर्भोजयित्वा दशमूलरास्नानिफलाक्वाथेन जीवनीयकल्केन च पयोयुतं सिद्धमितरद्वा पुराणसर्पिः पाययेत् ॥

एवं कृते यद्यक्षिरोगस्योपशमो न भवति तत इदमिदं कुर्यात् । सुबोधम् । दशमूलादिक्वाथेन जीवनीयकल्केन च क्षीरयुतं पुराणसर्पिः सिद्धं वाऽसिद्धमेव वा क्षीरदशमूलादिका । जीवनीयकल्कयुतं पुराणं घृतं पाययेत्। केचित्वितरदिति केवलं पुराणघृतमाहुः ॥

आश्च्योतनं चास्यैरण्डमूलपल्लवैः शृ...र कुर्यात् । सालपर्णीपृश्निपर्णीद्वि... । तद्वत्तगरह्रीवेरशार्ङ्ग... ...मूलैर्वा ॥

सुबोधम् । अथवा ...माश्च्योतनं कु- ... । तग

रादिभिरेरण्डमूलान्तैस्तद्वदिति शृतमजाक्षीरमा-श्च्योतनम् ॥

अंशुमतीद्वयबृहतीकण्टकारिकाभिर्वा तान्तवावबद्धाभिः सुरामधधान्याम्लान्यत माप्लुताभिरानूपमासाम्लक्काथेन वा ॥

अथवांशुमतीद्वयादिभिस्तान्तवे वस्त्रे अवबद्धाभि सुराद्यन्यतमाप्लुताभिराश्च्योतनम् । अथवांशुमतीद्वयादिभिस्तान्तवबद्धाभिरानूपमांसानामम्लानां च डाडिमादीनां क्काथेनाप्लुताभिराश्च्योतनम् ॥

तैरेव च मांसैर्वेशवारीकृतस्विन्नैर्महास्नेहवद्भिर्यवचूर्णलवणप्रगाढाभुल्कारिकां कृत्वा ललाटगण्डादीन् स्वेदयेत् ॥

अथवा तैरेवेत्यानूपैर्मांसैर्वेशवारीकृतैः कुट्टितैरनु च स्विन्नैः स्नेहचतुष्टययुक्तैश्च यवचूर्णलवणाभ्यां प्रगाढामापादितपिण्डीभावामुल्कारिकां कृत्वा ललाटादीन् स्वेदयेत् ॥

अथवा रास्नाभीरुदशमूलबलाकोलकुलत्थयवानामजाक्षीरसिद्धानां बाष्पेण । रास्नादिभिरेव सिद्धं तैलं सर्पिर्वा नावनम् । एवंविधैरेव नाडीस्वेदं कुर्यात् ॥

अथवा रास्नादीनामजाक्षीरसिद्धानां बाष्पेण ललाटादीन् स्वेदयेत् । सुबोधम् । एवंविधैरेति रास्नादिसमानगुणैः ॥

सरलसुरभिघनदेवदारुहिंस्राकरञ्जफलबिल्वसर्पपैश्च सभृष्टतिलैः पयसा पिष्टैः सुखोष्णैर्मुखालेपोऽक्षिवेदनास्तम्भप्रशमनः ॥

सरळादिभिर्भृष्टतिलयुक्तैः पश्चाच्च पयसा पिष्टैः सुखोष्णैर्मुख लेपोऽक्षिवेदनादिशमन ॥

एवमस्यानुपशान्तरुजः सिरां मोक्षयेत् । स्नेहस्वेदविष्यन्दं हि वातदुष्टमसृङ्निह्रियमाणं नानिलप्रकोपाय । पुनश्च स्निग्धाय तिल्वकेन संस्कृतं संयुक्तं वा तिल्वककषायानुपानं सर्पिर्विरेचनं दद्यात् । शुद्धं च वातप्रतिश्यायवदास्थापयेदनुवासयेच्च ॥

एवमित्यादि सुबोधम् । स्नेहत्यादि सिरामोक्षहेतुः । पुनरित्यस्ते निर्दिष्टे । तिल्वक पट्टिकालोध्रम् ॥

अथ तिलान् निस्तुषान् बिल्वकल्काथेन भावयेन्निशि दिवा शोषयेदेवं पञ्चाहम् । तेभ्यस्तैलं गृहीत्वा वराहमेदोयुक्तं बिल्वमूलमधुयष्टिकाकल्केन पयसा च पचेत् । तेन नस्यं शिरोबस्तिं च कुर्यात् । सर्वगन्धनिर्यूहेण वा मधुरगर्भं सक्षीरं तैलम् । स्नैहिकं च धूमं पिबेत् ॥

अथान्वासनादनन्तरञ्च । तिलानित्यादि सुबोधम् । शिरोबस्तिं सूत्रोक्तलक्षणं । अथवा सर्वगन्धद्रव्याणां निर्यूहेण क्काथेन मधुयष्टीगर्भं सक्षीरं तैलं सिद्धं नस्यं शिरोबस्तिं च कुर्यादिति सम्बन्धः । स्नैहिकं धूमं शोधनादिगणसमहे अगरुगुग्गुल्वादिना सूत्रोक्तं ॥

उपशान्तरुजोऽस्य च तर्पणम् । काश्मर्यमधुकक्कुमुदोत्पलश्रीरूपगकुष्ठबृहतीतमालपत्र -

सौवारित्राघपौण्डरीकदर्भमूलकशेरुकाभिः प य. साधयन् तत्तर्पणनस्याभ्यङ्गेषु विदध्यात् ॥

ततोऽन [illegible] ताया [illegible] या [illegible] । काश्मर्यादिभि साधित प [illegible] विदध्यात् । काश्मर्यः श्रीपर्णी । [illegible] । प्रपौण्डरीक प्रसिद्धा म [illegible] ॥

कृष्णसर्पशिरो वा क्षीरे क्वाथयेत । तत क्षीरमुद्धृत्य चन्दनोशीरदारुमाल्पकटकेन क्षीरसर्पिः तर्पणम् । अथवा पञ्चमूलक्षीरनी [illegible] पया विपचन्, ततो नवनीत घ [illegible] सा धयेत् ॥

[illegible] इत्यादि सुबोधम् । तत इति [illegible] । अथवा पञ्चमूला [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ॥

[illegible]

लामय कृत्वा मधुरार्धभागेन सैन्धवाञ्जन कृष्णसर्पशिरसश्चान्तर्धूमदग्धस्य भागन सं सृष्ट दिव्योदकपिष्टा गुळिकां कारयेत् ॥

[illegible] इत्यादि सुबोधम् । [illegible] ॥

गोजामर्परसायामाजमेदासि च सैन्ध [illegible] चूर्णं रसाञ्जन चारयेत् । एषा [illegible] रसक्रिया [illegible] कजाहरा च ॥

[illegible] च [illegible] चूर्णं रसाञ्जन च निक्षिपेत । [illegible] ॥

उद्धृतसरेण गव्येन दध्नाम्लेन राजत [illegible] । नीलीभूत च तद्विशुष्क [illegible] छायाविशोषिता वाता- [illegible]

प्रत्यञ्जनं चात्र स्फटिकशङ्खनागिमधुकगैरिकैरिक्षुरसपिष्टैर्वर्ति. ॥

अत्र च वाताभिष्यन्दे इक्षुरसपिष्टे स्फटिकादिभिर्वर्ति प्रत्यञ्जनम् । तीक्ष्णाञ्जने प्रयुक्ते यन्मृद्वञ्जन तत्प्रत्यञ्जनसञ्ज्ञम् ॥

अयमेव च सर्वो विधिरधिमन्थादिष्वपि प्रयोज्यः ।'

अयमेव च सर्वो वाताभिष्यन्दोक्तो विधि सर्वेष्वप्यधिमन्थादिषु सर्वगामिरोगेषु प्रयोज्यो वातजेष्वित्यर्थात् ॥

विशेषतस्त्वधिमन्थे सहचरस्फूर्जातकपतकबीजबिल्वदृक्षादनीनिर्यूहेण सपयस्कं सर्पि सिद्ध पिबेत् ॥

अधिमन्थेषु विशेषत इद कुर्यात । कि मित्याह । सहचरेत्यादि । स्फूर्जातकस्य काकतिन्दुकस्य बीजम् । वृक्षादनी द्रुमकण्टाधि ॥

सर्पिपानुपशमे तैल वसा मज्जान पूर्वोक्तविधिनभ्यासेन कुर्यात् । सर्वथानुपशान्तावुपरि भ्रुवोर्यथोक्तो दाह ॥

सर्पिपानेनानुपशमे सहचरादिभि भावित तैलाद्यन्यतममनन्तरोक्तविधिनभ्यासेन पर्यायेण कुर्वीत । दाह सुबोध । इति वाताभिष्यन्दे ॥

पित्ताभिष्यन्दाधिमन्थयो. शर्करावचूर्णित सर्पि पानम् । तिक्तकानामन्यतम वा ।।

पित्ताभिष्यन्दे पित्ताधिमन्थे च शर्करयाऽवचूर्णित घृत पानम । अथवा चिकित्सितस्थाननिर्दिष्टाना तिक्तकमहातिक्तकगुग्गुलुतिक्तकानामन्यतम वा पानम् ॥

प्रपौण्डरीकामलकद्विवृहतीदर्भदशमूलशतावरीतालीसपत्रमञ्जिष्ठानीलोत्पलक्काथ सितास्तन्येनाऽश्च्योतनम् । मधुककटङ्कटेरीनिर्यूहो वा । सक्षौद्रश्चन्दनमधुकलोध्रमञ्जिष्ठास्वर्णगैरिकक्वाथस्तीव्रशूलदाहहर. ।'

प्रपौण्डरीकादीना क्वाथ सितया स्तन्येन च युक्त आश्च्योतनम । मधुकादिनिर्यूहो वा सितास्तन्यसनाथाश्च्योतनम । कटङ्कटेरी दारुहरिद्रा । चन्दनादीना वा क्वाथ क्षौद्रेण युक्त आश्च्योतनेन तीव्रशूलदाहहर' ॥

लोध्रदार्वीमधुकप्रपौण्डरीकान्यापोथ्यनन्तकेन बध्नीयात् । तेन क्षौद्रसलिलाप्लुतेन सेको वेदनाघ्न । तेनैव च सशर्करस्त्रीस्तन्ये छागदुग्धे वा दाहरागघ्न ॥

लोध्रादिसेको वेदनाघ्न सुबोध । अनन्तक गाढवस्त्रम् । तेनैवेति लोध्रादिसहितेन अनन्तकेन सशर्करस्त्रीस्तन्ये छागदुग्धे वाप्लुतेन सेक इति सम्बन्ध ॥

श्वेतलोध्र मधुक च सम घृतेन भर्जयित्वा चूर्णयेत् । तत पोट्टलिकावबद्ध स्तन्येन तोयेन वा मृदितमाशु शूलदाहरागशोफानपोहति । चन्दननलिनकुमुदनलदादि-

भिर्वा क्षीरसरकौ । तैश्च शिरावक्त्रमलेप परिषेकाः ॥

श्वेतलोध्रादिकमाश्च्योतनमाशु शूलादीनपोहति । सुबोधम् । क्षीरसरकैश्च द्राक्षादिभि वासेचः । अत्रादिशब्देन क्षीरवर्गाणामन्येषां ग्रहणम् । तैरिति क्षीरसरकैश्च द्राक्षादिभिः शिरोवक्त्रलेपादिकं च ॥

एवमसिद्धौ सिराव्यधः पुनः स्निग्धस्य च त्रिफलाकाश्मर्यत्रायशर्करानिवृच्चूर्णैर्विरेकः ॥

एवमित्यादि सुबोधम् । सिराव्यधः सूत्रोक्तप्रकारेण । पुनरित्यस्मे हते तिक्तघृतान्यतमघृतपानेन स्निग्धस्य सखत्रिफलादिभिर्विरेकः ॥

शङ्खमधुकसैन्धवबृहतीमूलान्यच, पयसाजेन पिष्ट्वा ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् । पुनः सप्ताहाद्देव सप्ताहं सप्तरात्रैर्गुलिकां कुर्यात् । ता स्तन्यघृष्टा पित्तामयेष्वञ्जनाद्गुल्मपहरन्ति ॥

शङ्खादिभिर्गुलिका पित्तामयेषु पित्ताभिष्यन्दाभिष्यन्दाज्जनाद्गुल्ममपहरन्ति ॥

सुवर्णगैरिकं निशां दिव्याम्भसि स्थितमह शोषयेत् सप्ताहमेवमेव च सुशीतेन मधुरगणकषायेण भावयेदेतच्चूर्णाञ्जनं दाहरागघ्नम् ॥

सुवर्णगैरिकभावना सुबोधम् । निशाभिन्नसन्नतमयोगे । दिव्याम्भो गङ्गाजलम् । मधुरवर्गे मूलोक्तः । दाहरागघ्नं दाहादिघ्नम् ॥

पश्चाद्दार्वीपत्त्रानि पात्रिकानि च मञ्जिष्ठामधुककाकोल्यादिनिशाद्वीकापाष्यंशुनिषण्णकमञ्जिष्ठालोध्रोशीरचन्दनानि च स्त्रीणामष्टभागावशेषं पचेत् । परिस्रुतं च पुनरार्द्रालेपाढ्यवार्यं च सिताफलासमांशं मधुघृतद्विपलं मक्षिपेत् । रसक्रियेयं मधुरा सर्वशिरोरोगेषु हिता ॥

पश्चाद्दार्वीपत्त्रानीत्यादिना रसक्रियाव्याख्यानम् । पुनरावर्तितेयां पचेदिति सम्बन्धः । सर्वशिरोरोगेषु विषमषु ॥

काश्मर्यस्वरसपिष्टं नासिकाशर्करावुतो नस्यमिक्षुरसपिष्टं वा पथ्यादम् । अतःपुरोक्तं चात्र तर्पणं पुटपाकश्च ॥

काश्मर्यस्वरसपिष्ट इत्यादि सुबोधम् । काश्मर्यफलस्य रसः काश्मर्यस्वरसः । अतःपुरे मृगविकिरपिशितमित्यादिनोक्तं तर्पणं पुनश्च दसुदुग्धवान्यमित्यादिनोक्तं पुटपाकश्चात्र पित्ताभिष्यन्देष्विष्टमेव हितं । इति पित्ताभिष्यन्दे ॥

श्लेष्माभिष्यन्देष्विमन्थ च यद्यमुपवासस्तीक्ष्णानि धूमनस्याञ्जनानि । शार्ङ्गेष्टाशिग्रुतगरमुस्ताव्योपैलादाभिर्विलाञ्जनं ।

श्लेष्माभिष्यन्दाधिमन्थयोर्यथोक्तमुपवासादिकम् । शार्ङ्गेष्टादिभिर्विलेपनो वर्तिर्वा । मदन्ती मधुस्रवा ॥

तिल्वकबृहतीनिदिग्धिका लोध्रारग्वधमूलत्वग्भिर्गोमूत्रक्वाथितैराश्च्योतनं शोफोपदेहकण्डूघ्नम् ॥

गोमूत्रक्वथितैस्तिल्वकादिभिराश्च्योतनं शोफादिघ्नम् ॥

निम्बपत्रकल्कदिग्धं वा लोध्रमङ्गारस्वेदितं चूर्णितं तान्तवावबद्धमुष्णाम्बुमृदितम् ॥ तद्वदेवाभयामलकोपकुल्या पाटलीचूर्णानि । शिग्रुपल्लवरसो वा मधुमिश्रः । मधुशिग्रुपाटलीबिल्वमूलं शुण्ठीक्वाथो वा ॥

निम्बेत्यादि सुबोधम् । उष्णाम्बुमृदितमाश्च्योतनं शोफादिघ्नमिति सम्बन्धः । अभयादीनां चूर्णानि तद्वदिरयुष्णाम्बुमृदितानि च । शेषं सुबोधम् ॥

निम्बपटोलजातिपत्र लोध्रद्वयमहौषधैः खण्डशः कल्पितैर्वस्त्रबद्धैः सक्षौद्रैर्गौडे शीधौ वा परिप्लुतैः सेकः परं श्लेष्मशूलघ्नः ॥

खण्डशः कल्पितैः कृतैः क्षौद्रसहितैर्वस्त्रेण बद्धैर्गौडे गुडकृतमद्ये शीधाविक्षुकृतमद्ये वा परिप्लुतैर्निम्बपत्रादिभिः सेकः परं श्लेष्मशूलहरः ॥

रोहिषपूतीकरञ्जकपित्थास्फोतपीलुबिल्वपलाशशिग्रुसुरसार्कनिम्बपत्रैर्गोमूत्रक्वथितैः स्वेदः ॥

रोहिषादिभिर्गोमूत्रक्वथितैः स्वेदः पूर्वगुणः । रोहिषः ग्रीष्मः । आस्फोतः, श्वेतार्कः ।

एकः पत्रशब्दो बिल्वेन द्वितीयो निम्बेन च सम्बध्यते ।

तथापि शोफघर्षानुबन्धे यवमदनभूर्जशमीपत्रैः सघृतैर्घृतेनैव वा नाड्याक्षि धूपयेत् । लम्बशितं च द्वितीयेऽह्नि प्रातर्व्योषविपक्वं यवक्षारावचूर्णितं सर्पिः पाययेत् । ततः सिराव्यधो विरेकश्च ॥

तथापीत्यादि । शोफघर्षयोरनुबन्धे सति यवादिभिः सघृतैर्नाड्या करणभूतया अक्ष्णोर्धूपनम् । केवलेनैव वा घृतेनाक्षिधूपनम् । मदनं मधूच्छिष्टम् ॥

बृहतीत्वक्शुण्ठी ताम्रकांस्य रजांसि दधिमस्तुना पिष्ट्वा ताम्रपात्रे प्रलेपयेत् । तथैव च सप्ताहे । सप्तसप्ताहे च गते वर्तयः कार्याः । मरिचहरिद्राभयाञ्जनैर्वा जलपिष्टा वर्तिः । त्रिकटुकत्रिफलाविडङ्गसारहरिद्राभिर्वा ॥

बृहतीत्यादि सुबोधम् । तथैवेति ताम्रपात्रे सप्ताहे बृहत्यादिभिरुपर्युपरिलेपः । एवं सप्तसप्ताहे सप्तलेपाभवन्ति । सुबोधम् ॥

हरीतकी तुत्थं च समभागं तुत्थाष्टांशेन मरिचमेषा वर्तिः कुमारी सर्वश्लेष्माक्षिरोगघ्नी ॥

हरीतकी तुत्थसमा । तुत्थस्याष्टभागेन मरिचम् । एषा वर्तिः कुमारी नाम्ना ॥

विडङ्गचूर्णो वा नारण्या भावितः शङ्खो बीजपूररसेन मधुक त्रिफलारसेन पृ-

थवैकस्य वा चूर्णाञ्जनं वा पिण्डो वा पोत्थकीरहलकफोत्क्लेशाभिष्यन्दानपहरति ॥

त्रिकटुकमरमधुकानि वार्ताकीबीजपूरकसविफलारसैर्भावितानि रोगावस्थया प्रत्येकं वा ऐकध्य वा चूर्णाञ्जन वा पिण्डाञ्जन वा यान्यानि पोत्थक्यादिके ॥

स्वर्णगैरिकसैन्धवमनःशिलारसाञ्जनतरुलिकासुरसाडकव्योपतालीमधुष्ठकलिङ्गदेवदारुनलदजातीमुकुलरसाञ्जनं सुरामण्डपिष्टैर्वर्त्तिः सर्वश्लेष्माक्षिरोगविकारहरा ॥

स्वर्णगैरिकादिभिर्वर्त्तिः श्लेष्माक्षिरोगहरा । फरञ्जिका करञ्ज । नदट मामी । रसाञ्जनं तार्क्ष्यम् ॥

पुष्पकासीसचूर्णं ताम्रसमुद्गे सुरसपत्रस्वरसेन सप्ताहं भावयेत् । तच्चूर्णाञ्जनं वर्त्मोपचयपदमशातनम् ॥

पुष्पकासीसशब्देन धातुकासीसमभिहितं । ताम्रसमुद्गे ताम्रपिधाने ताम्रभाजनम् ॥

सैन्धवव्योषकरञ्जत्रिकटुलोध्रमर्पौण्डरीकमधुकतुत्थकताक्ष्यशैलताम्रचूर्णं छागपयःपिष्टैर्मार्कवस्वरसपरिपीतैर्वर्त्तिः काण्डचित्राख्या सर्वाक्षिरोगान् जयति ॥

सैन्धवादिना काण्डचित्राख्या वर्त्तिः । मार्कवस्वरसो भृङ्गरसः तेन परिपीतैर्भावितैः ॥

कण्डवा मनःशिलासैन्धवश्वेतमरिचैर्मातुलुङ्गरसपिष्टैर्वर्त्तिः । सशोफायां नागरदारुसैन्धवजातिक्षारकैः सुरामण्डपिष्टैः ॥

मनःशिलादिभिः कण्ड्वां वर्त्तिः । सशोफायां कण्डवां नागरादिभिः सुरामण्डपिष्टैर्वर्त्तिः । श्वेतमरिचं शिग्रुबीजम् ॥

नक्तमालशुनशिग्रुशिग्रुकरीजैर्वा रसक्रिया । तर्पणं च ॥

तथैव नक्तमालादिभी रसक्रिया सूक्ष्मश्लक्ष्णा । शिग्रुसौभञ्जनः हरितकः च । शिग्रुः रक्तसौभञ्जनम् । तर्पणं च भवेत् ॥

त्रिफलादि ॥

यष्ट्याह्वमगरप्रियगुनलदवदारुयुतपयसि क्वाथयेत्तस्मिन् शीते स्वजमथिते यन्नवनीतं तदभिरौषधैर्विपक्वम् । पुटपाकश्च कुष्ठनगरनागसरगरैः राजेन यष्ट्या सह पिष्टैर्मधुकघृतं ॥

यष्ट्यादिचाभि । आज्य यष्टचगदीदियुतक्षीरं क्वाथयेत् । तस्मात् क्षीरात् स्वजमथितात् यन्नवनीतमुत्पद्यते तदेतैरेवागरादिभिर्विपक्वं तर्पणम् । कुष्ठादिभिर्नेत्रे पुटपाकः । इति श्लेष्मणि ॥

रक्तजं पुनरभिष्यन्दमधिमन्थं च पित्तवदुपक्रमेत् । स्तन्येक्षुरसशर्करोदकान्यतमेन वाश्च्योतयेत् । पुनः पुनश्चास्य रुधिरमव

सेचयेत् सिराव्यधेन जलौकोभिश्च । तीव्रवेदनायां महतीं घृतमात्रां पाययेत् ॥

रक्तजे पित्तवत् । तथा स्तन्याद्यन्यतममाश्च्योतनम् । अस्येति रक्तेनाभिष्यन्दिनोऽधिमान्थिनो वा । सुबोधम् ।

आढकीकुरंटपाटलीश्रीपर्णीविदुलार्जुनबृहतीचम्पकमालतीमूलानि खर्जूररसपिष्टानि गुलिकाञ्जनम् ॥

आढकीमूलादिना खर्जूररसपिष्टेन गुलिकाञ्जनम् । आढकी तुवरी । कुरंटस्तरुणि । विदुलो वेतस ॥

केशैर्जलार्द्रैः कांस्यमुद्घर्षयेत् तान् कांस्यमलदिग्धानन्तर्धूमं दग्ध्वा तत् भस्म त्रिफलाक्वाथे सुरसास्वरसे क्षीरे च छागे पञ्चाहं भावयेत् । एतच्चूर्णं स्रोतोजतुल्यं मत्स्याञ्जनम् ॥

केशैरित्यादि । कांस्यमलदिग्धान् प्रघर्षणात् । तान् मलिनकेशान् । सुबोधम् । स्रोतोज तत्सदृशमञ्जनम् ॥

कृष्णसर्पं पयसि क्वाथयेत्तत' पूतशीतमथितात् स्नेहमुपोषिताय कृकवाकवे दद्यात्। तस्य यत् पुरीषं तत् स्नेहाञ्जनम् ॥

कृष्णसर्पमित्यादि । कृकवाकु कुक्कुट । उपोषितः कृतोपवास ॥

कृष्णसर्पमुखमजनसर्पिषा पूर्णं दर्भवेष्टितं मृदवलिप्तमधोमुखं गोमयेनाग्निनादग्ध्वा ततोऽञ्जनमादाय पत्रनलदनीलोत्पलतुल्यं चूर्णीकृतं परं हवमसादजननमञ्जनम् ॥

कृष्णसर्पमुखस्याधोमुखत्वं पच्यमानेऽञ्जने स्नेहविस्रावाय । शेषं सुबोधम् ॥

घृतमण्डश्च शर्करामधुकनीलोत्पलैर्मानुषीदुग्धयुक्तैः सिद्धो नस्यमिति । भवति चात्र ।

शर्करादिभिर्युक्तः सिद्धो घृतमण्डश्च नस्यम् । गतानुगतिका ॥

सर्वेऽक्षिरोगा यत् प्रायो जायन्ते स्यन्दपूर्वका'।
यतश्च रक्तं सन्दूष्य तानतस्त्वरयाजयेत् ॥

यद्यस्मात् केचन क्षिरोगास्ते सर्व प्राय' स्यन्दपूर्वका अभिष्यन्दपूर्वका जायन्त । यतश्च ते स्यन्दा रक्त क्षिप्रकारि सन्दूष्य जायन्ते अतस्तात् स्यन्दांस्त्वरया जयेत् ॥

सर्वोर्ध्वजत्रुगस्रोतस्यन्दनात्स्यन्द उच्यते ।
तत्स्थाना तद्वदङ्गानामधिमन्थोऽतिमन्थनात् ॥

सच रोगस्सर्वेषामूर्ध्वजत्रुगतानां स्रोतसां स्यन्दनात् स्रावणात् स्यन्द इत्युच्यते । तद्वदेव तत्स्थानां जत्रूर्ध्वस्थानामङ्गानां मन्थनादधिमन्थ इत्युच्यते ॥

वातेऽक्षिसेकस्सैरण्डबृहतीमधुशिग्रुणा ।
सिद्धेन पञ्चमूलेन सासितं पित्तरक्तयो ।
दार्वीलाक्षोत्पलद्राक्षामञ्जिष्ठामधुकद्वयैः ।

श्लेष्मणि त्रिफलाशुण्ठीनिम्बलोध्रादरूषकैः ॥
समस्तैस्सन्निपातोत्थे कुर्यात् स्यन्देऽक्षिसेचनम् ।

वाताधिक स्यन्दाख्येऽक्षिरोगे सिद्धेन कथितेन पञ्चमूलेनैरण्डादियुतेनाक्षिसेकः । पित्तरक्तयोः सर्पिर्मिश्रैर्यष्टिभिः परिषेकः । मधुकद्वयं मधुयष्टी मधुकं च । त्रिफलादिभिः श्लेष्मणि सेकः । सन्निपातोत्थे स्यन्दे समस्तैर्वातपित्तकफौषधैः सेचनं कुर्यात् ॥

तुत्थकोपाभयालोध्रयष्ट्याह्वैस्ताम्रसंस्थितैः ।
धान्याम्लपिष्टैः सेकोऽयं सर्वाभिष्यन्दरुक्प्रणुत् ।
तद्वत्तुत्थाभयालोध्रयष्टीमधुरसाञ्जनैः ।
शताह्वार्द्रांशसंयुक्तैः सेकः सर्वाक्षिशूलजित् ॥

तुत्थादिभिः सेकः सुबोधः । तुत्थाभयादिभिस्तद्वदिति ताम्रस्थितैर्धान्याम्लपिष्टैश्च । शताह्वाया अर्द्धांशः समुदायात् ॥

पुष्पाञ्जनसितार्द्रांशैस्ताम्रसंस्थैस्तिलाम्भसा ।
सेचनं हन्ति रुग्रागदाहश्वयथुघर्षणम् ॥
द्विनिशात्रिफलामुस्तैः समदारुरसाञ्जनैः ।
सेकः सशर्करार्द्रांशैरभिघातरुजापहः ॥

पुष्पाञ्जनादिभिः ताम्रस्थैः तिलाम्बुप्लुतैर्युक्तः सेचनं रुगादीन् हन्ति । पुष्पाञ्जनं रीतिपुष्पम् । द्विनिशादिसेकः सुबोधः ॥

निषिक्तं तुत्थकं वारान् मोजले पञ्चविंशतिम् ।
स्तन्ये वा छागदुग्धे वा सद्यः कोपं तदञ्जनम् ॥

तुत्थकचूर्णं मूत्रेण वा गोः स्तन्येन वा छागदुग्धेन वा पञ्चविंशतिं वारान् निषिक्तं सद्यः कोपेऽञ्जनम् ॥

बदरीदलयष्ट्याह्वतुत्थधात्रीफलैः समैः ।
पुटान्तर्बादरादग्धैर्दृग्रुक्कोपघ्नमञ्जनम् ॥

समैः पुटस्यान्तर्बादरेणाग्निना दग्धैर्बदरीदलादिभिः कृतमञ्जनं दृग्रुक्कोपघ्नम् । उक्ता पोऽभिष्यन्दे ॥

बृहत्येरण्डमूलत्वक् शिग्रुमूलं ससैन्धवैः ।
वर्तिराजपयः पिष्टैस्सर्ववाताक्षिरोगजित् ॥

आजेन पयसा क्षीरेण पिष्टैः सैन्धवसहितैर्बृहत्यादिभिः कृता वर्तिः सर्वान् वातजान् क्षिरोगान् जयति ॥

सुमनःक्षारका शङ्खत्रिफला मधुकं बला ।
पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येनवारिणा ॥

सुमनःक्षारकादिभिर्दिव्येन वारिणा पिष्टा वर्तिः पित्तरक्तापहा भवति । सुमनःक्षारका सुमनःकलिका ॥

सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिस्समुद्रजम् ।
फेनं शैलेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगजित् ॥

सैन्धवादिभिः कृता वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगजित् श्लेष्माभिष्यन्दाधिमन्थाक्षिशमनी । अनुक्तद्रवत्वात् पूर्वोक्तेन दिव्याम्बुना पिष्टैरेभिः कृतेत्यर्थः । उभयोर्वाक्ययोर्मध्यस्थं पदं युक्तिन्यायादुभयत्रापि सम्बध्यते ॥

शङ्खविद्रुमवैडूर्यलोहिताक्षप्रवालास्थिभिः ।
स्रोतोजश्वेतमरिचैर्वर्त्तिः सर्वाक्षिरोगजित् ॥

शङ्खादिभिः श्वेतमरिचान्तैः कृता वर्त्तिः सन्निपाताक्षिरोगजित् । अत्राप्यनुक्तद्रवत्वात् स्त्रियेन वारिणा पिष्टैरिति बोद्धव्यम् । अस्थिशब्दो लोहिताक्षप्रवालाभ्यां सम्बध्यते । लोहिताक्षः सारसविशेषः । प्रवो वाडिम्य ॥

पिप्पल्यः किंशुकरसो वसा सर्पस्य सैन्धवम् ।
घृतं च जीर्णं सर्वाक्षिविकारघ्नी रसक्रिया ॥

पिप्पल्यादिना रसक्रिया सर्वाक्षिविकारनाशनी भवति ॥

कृष्णसर्पवसा क्षौद्रं रसो धात्र्या रसक्रिया ।
शस्ता सर्वाक्षिरोगेषु काचार्मपटलेषु च ॥

कृष्णसर्पवसादिभिः रसक्रिया सर्वाक्षिरोगादिषु शस्ता प्रशस्ता । कृष्णसर्पो दर्वीकरविशेषः ।

रसाञ्जनं शृङ्गिवेरमभया तुत्थकं शुभम् ।
यथोत्तरं द्विगुणितैरेतैर्वर्त्तिरपराजिता ॥
कृतवातादभिष्यन्दास्तिमिराणि कुकूणकम् ।
पोत्थकीपिटका पिल्लानर्माणि च नियच्छति ॥

रसाञ्जनादिभिश्चतुर्भिर्यथोत्तरं द्विगुणितैरपराजिताख्या वर्त्तिः । रसाञ्जनाद् द्विगुणितं शृङ्गिवेरम् । ततो द्विगुणा अभया । ततस्तुत्थकमिति यथोत्तरार्थः । एषापराजिताख्या वर्त्तिर्वातवर्जितान् सर्वानभिष्यन्दांस्तिमिरादिकं च नियच्छति नाशयति ॥

ताम्रेमस्तु समुद्घृष्टं तुत्थकं श्यावतां गतम् ।
सर्वाभिष्यन्दशुक्रार्मसिराजालजिदञ्जनम् ॥

मस्तुना ताम्रपात्रे समन्तादुद्घृष्टं तेन चोद्घर्षणेन श्यावतां गतं तुत्थकं सर्वाभिष्यन्दजिदञ्जनम् ॥

मरिचवरलवणभागौ
भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।
सौवीरभागनवकं
चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥

मरिचसैन्धवाभ्यामेको भागः । पिप्पलीसमुद्रफेनाभ्यां द्वौ भागौ । नव भागाः सौवीरस्य । एतत् चित्रायां नक्षत्रे चूर्णितं कफामयजिदञ्जनम् ॥

मरिचामलकजलोद्भव
तुत्थाञ्जनं ताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः ।
षण्माक्षिक इति योग-
स्तिमिरार्मक्लेदकाचकण्डूघ्नः ॥

मरिचादिभिः क्रमवृद्धैः षण्माक्षिकनामा योगो नानाप्रयोगस्तिमिरादीन् हन्ति । ताप्यधातुर्वैडूर्यमाक्षिकम् । मरिचस्यैको भागः । आमलकानां द्वौ । फेनस्य त्रयः । तुत्थस्य चत्वारोऽञ्जनस्य पञ्च । ताप्यधातोः षडिति क्रमवृद्ध्यर्थः ॥

पिप्पली सतगरोत्पलपत्रा
वर्त्तयेत् समधुका सहरिद्रा ।

एतया सततमजायितव्य
य सुपर्ण समपिच्छति चक्षु ॥

इत्युत्तरे एकोनविंशोऽध्याय ।

पिप्पलीं नगरादिना सह वर्तयेद्वर्तिंत्वमापादयेत् । एतया पिप्पल्या तेन सततमजायितव्य यो गरुडसम चक्षुरिच्छतीति ॥

इती दुविराचितायामष्टाङ्गसमहव्याख्याया
मुत्तरे एकोनविंशोऽध्याय ॥

विंशोऽध्यायः -।

अक्षिपाकपिल्लप्रतिषेधम् ।

अभिष्यन्दस्य तदेकयोगक्षेमस्य चाधिमन्थस्य चिकित्सामुक्त्वा अक्षिपाकाना पिल्लाना च साधन प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथात अक्षिपाकपिल्लप्रतिषेध नामाध्याय व्याख्यास्याम । इति ह ॥

अथात इत्यादि । पिल्ला उक्तभ्य एव वर्त्मादिरोगेभ्य' केचित । ते चेह वक्ष्यन्ते ॥

शुष्काक्षिपाके वाताभिष्यन्दविहित सर्पि पिबेत् । कुलीररसक्षीरसिद्ध वा ॥

वाताभिष्यन्दविहित सर्पिर्दशमूलादिकं कुळीरमासरसक्षीराभ्या सिद्धवा सर्पि पिबेत् ॥

वार्पदापौण्डरीकयो काथ आश्च्योतनमक्षिपाकघ्नम् । मञ्जिष्ठामधुककालानुसारी शारिवाल्रोध्रलाक्षाप्रपौण्डरीकाणामक्षिपाकरक्तराजीघ्नम् । मृद्वीकाचन्दनकल्कस्तण्डुलाम्बुपरिस्रुतो मधुमानश्रुदाहहर• । लोध्रकोरण्डकपुष्पक्काथो वेदनाहर' ॥

दार्व्यादि सुबोधम् । मजिष्ठादीना काथ आश्च्योतनमिति सम्बध्यते । कालानुसारी कालेयक । कोरण्टक आम्लायन । सुबोधम ॥

अणुतैल नस्यम् । शारिवाविदारीबलामधुकोत्पलद्राक्षाहरूपकजीवकचन्दनैर्जाङ्गलरसक्षीरोपेत तैल साधित नावनात् स र्वोर्ध्वजत्रुजान् गदान् वातपित्तोत्तरान् निहन्ति ॥

अणुतैल नस्यविध्युक्तम् । शारिवादि तैल नावनाद्वातपित्ताधिकान सर्वानूर्ध्वजत्रुजान् गदान निहन्ति नाशयति ॥

स्निग्धाश्चात्र तर्पणपुटपाका । वातपित्तान्यतरोद्रेकतश्च यथास्वमभिष्यन्दविधि ॥

अत्रेत्यक्षिपाके वातपित्तयोरन्यतरस्योद्रेकाद्धेतोर्यथास्वमुद्रिक्तदोषानतिक्रमेणाभिष्यन्दोक्तो विधि ॥

आदर्शमण्डले घृताक्तकेशान् घृष्ट्वान्तर्धूम दहेत् सा मषी घृतपिष्टाऽयसभाजनस्थिताऽक्षिपाकमञ्जनादपहरति ॥

आदर्शमण्डल मलिनितकेशमप्यंजनम् । सबोधम् ॥

मञ्जिष्ठाफलत्रिककटङ्कटेरीनिष्काथे लोहस्रोतोऽञ्जनचूर्णमापिण्डीभावात् पचेत् । एतच्चूर्णाञ्जनमभय दाहोपारागाश्रुहरम् ॥

मञ्जिष्ठादिक्काथपक्वगुलिका चूर्णीकृता ञ्जन नाम्नाभय दाहादिहरम् ॥

ताम्ररजस्सैर्यकपुष्पपुण्ड्राह्वमधुककालानुसारीशारिवा छागेन पयसा पिष्टा पिण्डाञ्जनम् ॥

ताम्रचूर्णादिक पिण्डाञ्जन सुबोधम् । सैर्यकस्य महचरस्य पुष्पमाम्लायनस्येति केचित् ॥

आनूपवसा शुण्ठीसैन्धवचूर्णान्विता स्नेहाञ्जनम् । एवमप्यशान्तौ मधुकसिद्ध शताह्वाचूर्णयुक्तो घृतमण्डस्तथा पयो वा बस्तिः ॥

आनूपवसेत्यादि सुबोधम् । तथापय इति घृतमण्डश्च मधुकसिद्ध शताह्वाचूर्णयुक्त च ॥

सशोफाल्पशोफयोस्तु स्निग्धस्विन्नस्यातु सिरां विध्येत् ।

सशोफाख्येऽल्पशोफाख्ये च स्निग्धस्विन्नस्य मत सिरा विध्येत् ॥

द्राक्षाभयाकाथस्त्रिवृत्कल्कवान् स घृतो विरेकः । विरिक्तस्य यथादोषोदयमास्थापनम् ॥

द्राक्षाहरीतकीकाथेन त्रिवृत्कल्कघृतयुक्तेन विरिक्तस्य दोषोदयातिक्रमेणास्थापनम् ॥

ततः पिण्डस्विन्नशिरसः सर्षपतैलेन सैन्धवयुतेन वा सर्पिषा फणिज्जकयुक्तेन वा अणुतैलेन शिरोविरेकः । विरिक्तशिरसोऽनुवासन क्षीरसर्पिषा धूमपान च ॥

तत इत्यास्थापनादन तर पिण्डस्वेद सूत्रोक्तेन स्विन्नशिरसः सर्षपतैलेन शिरोविरेक सर्पिषा वा सैन्धवयुतेनाणुतैलेन वा फणिज्जकचूर्णयुतेन । फणिज्जको मरुवकः । तत क्षीरसर्पिषानुवासनम् । धूमपान दोषाद्यपेक्षम् ॥

शिरोनेत्र चास्य सुनिषण्णकपत्तूरैरण्डपत्रैः क्षीराम्बुस्विन्नैः सस्वेदयेत् ॥

अस्य चाक्षिपाकवत शिरोनेत्र च सुनिषण्णकादिपत्रैः क्षीराम्बुस्विन्नैः स्वेदयेत । सुनिषण्णकनाम्नानुपेभवति । काश्मीरेषु सुन्नेति प्रसिद्धः । पत्तूरो जले भवति नाम्ना मत्स्याक्षक ॥

घृतभृष्टं लोध्रचूर्ण सूक्ष्मवासस्यमुष्णोदकाविमृदितमाश्च्योतनम् । शुष्काक्षिपाकोक्त च वेदनाघ्नम् ॥

घृतभृष्टमित्यादिनाश्च्योतन सुबोधम् । शुष्काक्षिपाकोक्त वेदनाघ्नमाश्च्योतनमिति सम्बध्यत । तच्च ऽध्यर्धेरण्डपुष्पकृतः न्यायः ॥

एवमशान्तवेदन सन्धावैरुपक्रमेत ॥

सन्धावैरित्यनन्तरं वक्ष्यमाणै सन्धाव नामभिरञ्जनै श्चोपक्रमेत ॥

शशशिर कपाल सैन्धव कांस्ये स्त न्यघृष्ट सन्धावो वेदनाघ्न । तद्वत्ताम्र च लोहे गोमूत्रघृष्ट घृतधूपितम् ॥

शशस्य शिर कपाल सैन्धवेन सह का स्यपात्रे स्तन्येन घृष्ट वेदनाघ्न सन्धाव । लो हपात्रे गोमूत्रघृष्ट ताम्र घृतधूपित सन्धाव ॥

शिग्रुपल्लवरसश्च ताम्रघृष्टो घृत धूपित । शङ्खस्तु ताम्रे स्तन्येन घृष्ट घृताभ्यक्तयवश मीपत्रधूपित घर्षवेदनाघ्नम् ॥

शिग्रुपल्लवरसस्ताम्रघृष्टो घृतधूपितश्च स- न्धाव । शङ्खो हपात्रे घृष्ट ताम्र घतधूपित सन्धाव ॥

उदुम्बरफल लोहे स्तन्यघृष्ट घृताभ्य क्त शमीपत्र धूपित शूलरागाश्रुघर्षघ्नम् । द धिसर पिप्पलीसैन्धवयुक्तस्ताम्रे घृष्टश्शोफ घर्षाश्रुवेदनाघ्न ॥

उदुम्बरफलमित्यादिना शूलाग्निरस- न्धाव । दधिसरादिक सन्धाव शोफादि घ्न ॥

मृत्कपाल काम्य तिलोदकघृष्ट घृता क्त निम्बपधूपित शोफकण्डूघर्षाश्रुशूलरा- गघ्नम् ॥

मृन्मय पक्वकपाल कमभाजने तिलोद केन घृष्ट घृताक्त निम्बपत्रधूपित शोफादिघ्न स न्धाव ॥

सन्धावाञ्जित चाक्षिस्तन्येनानुसिञ्चेत्। त्रि.पर च तैर्नाञ्जयेत् । अथाञ्जनानि ॥

एभ्योऽन्यतमेन सन्धावेनाञ्जितमक्षि स्त न्येन सिञ्चेत । तैरितिसन्धावै स्त्रिभ्योवा- रेभ्य परमूर्ध्व नेत्र नाञ्जयेत । अथातऽनन्तरम ञ्जनानि भवन्ति ॥

मधुकम्बृहतीन्यग्रताम्ररजतास्यजाक्षी रपिष्टानि शम्याकम्कपत्रै घृताप्लुतै रनेक शो धूपितानि पिण्डाञ्जन शोफवदनाघ्नम् ॥

मधुकादिना पिण्डाञ्जन शोफादिघ्न भवति ।

तालीसपत्रपिप्पलीलोहरजोञ्जन का- सीसतगरजातीमुकुलसैन्धवैर्गोमूत्रपिष्टैस्ताम्र मालिप्त सप्तरात्र स्थापयित्वा पुनस्तद्वदेव पिष्टगुटिका कार्यास्ता स्तन्यघृष्टा स्तम्भ- श्वयथुदूषघर्षाश्रुकण्डूघ्न ।

तालीसपत्रादिना गुटिका स्तम्भादि- घ्न तद्वदेवति गोमूत्रेण । अञ्जनकाले स्तन्येन गुटिकाद्घर्षणम ॥

अरट्वास्थिसहकारमास त्रिगतत्वचसम ताम्रचूर्णमीषत् सैन्धवोपेत गव्येन दध्ना पिष्ट्वा ताम्रमालेपयेत् । शुष्क शुष्क तथैव च पिष्ट्वा पुनर्लेपयेत् । एतद् सप्ताभि. सप्ताहै

पिण्डाञ्जनं कृतं सर्वाक्षिपाकाशुष्कशोफराग वर्त्मोपचयघ्नम् । अश्मन्तकाम्लवेतसपरूषक कोलडाडिमैः कृता रसक्रिया सशोफाल्पशोफपूयालसान् नाशयति । इत्थमपि शोफानुवृत्तौ पुनरसावसेकः शिरोविरेकश्च ॥

सहकारमाम्रफलमनन्तरमस्य यतिर्गालम् । तस्य सहकारस्य मांसं त्वचोऽन्तर्भागम् । सप्ताहेन सप्ताहेनोपर्युपरि लेपः । अश्मन्तकादिना रसक्रिया । अश्मन्तक इन्द्रकः । सुबोधम् ॥

अम्लोषितं पित्ताभिष्यन्दवदुपाचरेत् । पिल्लसाधनचेक्षेत ॥

अम्लोषिते पित्ताभिष्यन्दवदुपचारः । पिल्लसाधनचात्रैव वक्ष्यमाणमीक्षेताम्लोषितोपचरणाद् । इत्युक्ता अक्षिपाकाः ॥

पिल्ला अष्टादशका इत्याह ॥

पित्तकफरक्तनिचयोत्क्लिष्टवर्त्मपोत्थकीविसारय कुकूणकपक्ष्मोपरोध पूयालसशुष्काक्षिपाकाल्पशोफाम्लोषिता वातवर्ज्याश्च स्यन्दाधिमन्था इत्यष्टादशदीर्घकालानुवार्तिनो रोगाः पिल्लसञ्ज्ञाः ।

पित्तोत्क्लिष्टवर्त्म कफोत्क्लिष्टवर्त्म रक्तोत्क्लिष्टवर्त्म निचयोत्क्लिष्टवर्त्म पोथकीविसारयो विसवर्त्म कुकूणकः पक्ष्मोपरोधः पूयालसः शुष्काक्षिपाकः अल्पशोफः अम्लोषितः वातवर्ज्यो स्यन्दाश्चाधिमन्थाश्च पित्तस्यन्दः कफस्यन्दः रक्तस्यन्दः पित्ताधिमन्थः कफाधिमन्थः रक्ताधिमन्थश्च इत्यष्टादश रोगा दीर्घकालानुवर्तिनः सन्तः पिल्लसञ्ज्ञा लभन्ते ॥

एषा क्रिया यथास्वमुपदिष्टैव । पुनश्च पिल्लीभूतानां सामान्येनोपदिश्यते ॥

यथा पिल्लसञ्ज्ञितानां पित्तोत्क्लिष्टवर्त्मादीनां क्रिया चिकित्सा यथास्वमध्यायेषूक्तैव । पिल्लीभूतानां तु दीर्घकालानुवर्तिनां सामान्येन क्रिया साधारणी चिकित्सोच्यते ॥

अथ पिल्लाक्षिरोगिणं स्नेहयित्वा वामयेत् । कृतक्रमस्य सिराव्यधस्ततो विरकः । कृतविरेकस्यवर्त्मनीलिखेत् । सकृल्लेखनादशुद्धांपुनर्लेखयेत् जलौकोभिश्च ग्राहयेत् ।

अथेत्यादि सुबोधम् । वमनादनुकृतक्रमस्य विहितपेयादिक्रमस्य सिराव्यधः ॥

प्रियङ्गुलोध्रपत्मकेसरचन्दनमधुककल्केन समाक्षिकेण लिम्पेत्... । तुवरिकाफलत्रिकरोचना क्वाथेन मधुमता सायंप्रातः सदा प्रक्षालनमञ्जनान्ते च कषायवृक्षपल्लवकषायेण ॥

प्रियङ्ग्वादिना बिलात्को बहिर्लेपः । तुवरिकादि क्वाथेन माक्षिकवता सायंप्रातश्च प्रक्षालनम् अञ्जनान्ते च कषायवृक्षाणां मन्सरोकानां तुवरिकादीनां पल्लवकषायेण प्रक्षालनम् ॥

तैरेव पत्रैरुष्णप्रियतायामन्तरान्तरा स्वेदः ।

उष्णप्रियतायां मुष्णाभिलाषे तैरेव कषायवृक्षपत्रैरन्तरान्तरा कदाचित् स्वेदः ॥

तुत्थस्य पलं विंशतिश्च श्वेतमरिचानि धान्याम्लपिष्टानि तत्पलैस्त्रिंशता ताम्रपात्रे समालोडितानि बहुदर्पणाग्रेपि पिल्लानां परममाश्च्योतनम् ।।

तुत्थस्य पलमित्यादि सुगमम् । वापलै रिति धान्याम्लपले ।।

अञ्जनं चास्याम्रधात्रीपुष्पतिलपर्णी कल्केन च वर्तिः । हरीतक्यादकीधात्री षड्गुणम्भस्यष्टभागावशेषं क्वाथयेत् पुनश्च परिस्राव्यादार्वीमलेपाद्रसक्रियेयं पिल्लाक्षिरोगिणी । पलाशशाखास्वरसे क्वाथ्यमाने च हस्त्युष्टीररजोऽद्यात तत्घनीभूतं शीतमञ्जनम् । सुरसारसपिष्टैर्वा वचाल्देरदारुभिः । गोपित्तपिष्टाभ्यां वा व्योषरसाञ्जनाभ्याम् ।।

अस्य च पिल्लाक्षिरोगिण आम्रादिकल्केन वर्तिरञ्जनम् । हरीतक्यादिना रसक्रिया बोधा । पलाशेत्यादिना लेहोऽञ्जनम् । वचादिभिः सुरसाया रसेन पिष्टैरञ्जनम् । सरसा मूर्वा । गो पित्तेन पिष्टाभ्यां व्योषरसाञ्जनाभ्यां वाञ्जनम् ।।

हरितालसौवीरकाञ्जनसमांश तां ताम्रचूर्णमञ्जनम् । परिपेलवकासीसहरिद्राद्वयसर्षपप्रियङ्गुतगरपिप्पलीकल्केन ताम्रभाजनमन्तर्लेपयित्वा सौवीरककुम्भेऽधोमुखं सप्ताह वासयेत् ततो गुळिकाश्चूर्णं वा कुर्यात् ।।

हरितालादिकं भागस्ताम्रं भाग इति चूर्णाञ्जनम् । परिपेलवादिना गुळिकाथवा चूर्णाञ्जनम् । सौवीरकसतुषयवजातं काञ्जिकम् ।।

तुत्थगैरिकचूर्णं छागलीपयः पिष्टं गुळिका प्रत्यञ्जनम् । चूर्णं एववा डिण्डीरोदक भावितः । स एववा तदाप्लुतो नेत्राश्च्योतन मिति । भगतिचात्र ।।

तुत्थादिकं प्रत्यञ्जनम् । अथवैव तुत्थ गैरिकयोश्चूर्णो डिण्डीरोदकभावितोऽञ्जनम् । स एववा डिण्डीरोदकभावितः तुत्थादिचूर्णो डिण्डीर कनाप्लुत आश्च्योतनम् । गतानुगतिकः ।

वर्त्मावलेखनद्रुतस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ।
पुनः पुनर्विरेकं च पिल्लरोगातुरो भजेत् ।।

बहुशो वर्त्मावलेखादिकं पिल्लरोगेणातुरो भजेत ।।

पूयालसेत्वशान्तेन्तदाह सूक्ष्मशलाकया ।।

पूयालसेतु पिल्लीभूते अशान्ते सर्वक्रिया णामन्तेऽरसान्ते शलाकया दाहो विधेयः ।।

नेत्ररोगानुपसंहरन्नाह चतुर्णवतिरि त्यादिभिः ।।

चतुर्णवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः ।
परस्परमसङ्कीर्णा कार्त्स्न्येनगदितागदाः ।।

इत्येवं तत्रोक्तैरध्यायैरक्ष्णोर्गदाश्चतुर्णवति परस्परमसङ्कीर्णा हेत्वादिभिः कार्त्स्न्येन निर्देशपतया गदिता उक्ताः । तेचकृच्छ्रोन्मीलनिमेष वातहत कुम्भीका पित्तोत्क्लिष्ट पक्ष्मशात पोत्थकी कफोत्क्लिष्ट लगणोसङ्ग रक्तोत्क्लिष्टार्शोऽञ्जननामिका बिसवर्त्मोत्सङ्गक्लिष्टवर्त्म श्याववर्त्म श्लिष्टवर्त्म सिकतावर्त्म कर्दमबहळ

कुकूणकपक्ष्मोपरोधालजर्वर्मा अलजरक्तास्र- वोपनाह रक्तास्रवपर्वणी पूयास्रवपूयालसालजी कृमिग्रन्थिशुक्तिका शुष्काक्षिपाकाधिमन्थ पिष्टक सिरोत्पात सिराहर्ष सिराजाल शोणितार्मार्जु- नप्रस्तार्यर्मास्नायर्माधिमांसार्माणि पर्वणी स्रावशुक्र - शुक्रशुक्लाजकासिराशुक्र तीव्रवेगवाततिमिर वा- तकाच वातलिङ्गनाश पित्ततिमिर पित्तका च पित्तलिङ्गनाश गम्भीरा हृस्वा पित्तविदग्धा कफतिमिर कफकाच कफलिङ्गनाश रक्तातिमिर रक्तकाच रक्तलिङ्गनाश संसर्गतिमिर संसर्गका च संसर्गलिङ्गनाश सन्निपाततिमिर सन्निपातका च सन्निपातलिङ्गनाश नकुलान्ध्यदोषान्ध्योष्णवि- दग्धाम्लविदग्धा धूमरोपमार्गिकलिङ्गनाश वा ताभिष्यन्द वाताधिमन्थ हताधिमन्था न्यतो वातवातपर्यय पित्ताभिष्यन्द पित्ताधिमन्थ क फाभिष्यन्द कफाधिमन्थ रक्ताभिष्यन्द रक्ताधि- मन्थ शुष्काक्षिपाक सशोफालसशोफाक्षिपाका- त्ययाम्लाध्युषिता इत्यष्टसप्ततिरुक्ताः ॥

सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रिय ।
पुराणयवगोधूम शालिषष्टिककोद्रवान् ॥
मुद्गादीन्कफपित्तघ्नान्भूरिसर्पिःपरिप्लुतान्।
शाकं चैव निमांसं जाङ्गलं दाडिम सिताम् ॥
सैन्धवं त्रिफलाद्राक्षा वारिपाने च नाभसम् ।
आतपत्रं पदत्राणं विधिवद्दोषशोधनम् ॥

यस्तु नयनप्रिय स सर्वदा षट्स्वप्यृतुषु स्वस्थोऽप्यपिशब्दादक्षिरोगवानपि पुराणयवादिक सेवेत । एवंविधं च शाकं कफपित्तघ्नं भूरिसर्पिःपरिप्लुतं च सेवेत ॥

वर्जयेद्वेगसरोधमजीर्णाध्यशनानि च ।
क्रोधशोकदिवास्वप्नरात्रिजागरणातपान् ।
विदाहिविष्टम्भकरं यच्चेहाहारभेषजम् ॥

वेगसरोधादिक वर्जयेत् । यच्चेहादिक विदाहकर विष्टम्भकरं च तदपि वर्जयेत् ॥

द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे
सिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।
ताम्रक्षणोद्वर्तनलेपनादीन्
पादप्रयुक्तान् नयनं नयन्ति ॥

प्रत्येक पादमध्ये द्वे सिरे पृथुसन्निवेशे विस्तीर्णरूपे न तु वर्तुले ये सिरे ते नेत्रे बहुधा गते । ता पादयोर्गतस्ताः सिरा पादप्रयुक्तान् म्रक्षणादीन् नेत्रं नयन्ति । म्रक्षणम् अभ्यङ्गः ॥

मलोष्णसङ्घट्टनपीडनाद्यै
स्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
भजेत् सदा दृष्टिहितानि तस्मा
दुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥

इत्युत्तरे विंशोऽध्यायः ॥

ताश्च मलादिभिर्दुष्टा नयनानि सर्वेषां दूषयन्ति । यत एवमतो हेतोरुपानदादीनि दृष्टिहितानि सदा भजेत् । उपानहौ पादुके । धावनं प्रक्षालनम् ॥

इतीन्दुविरचितायां-
मष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायामुत्तरे
विंशोऽध्यायः ॥

तुल्यकपल त्रिगुणितश्च श्वेतमरिचानि धान्याम्लपिष्टानि नतपल्लेश्रितानि ताम्रपात्रे समालोडितानि बहुवर्षाणामपि पिल्लानां परमपाश्च्योतनम् ॥

तुल्यकपलमित्यादि सुबोधम् । ततपल्लेति धान्याम्लपले ॥

अञ्जनचास्याम्रधात्रीगोपुष्पानिलपर्णी कल्केन च वर्ति । हरीतक्याढकीश्च द्विगुणेऽम्भस्यष्टभागावशेषं क्वाथयेत् पुनश्च परिस्राव्यादावीमलेपाद्गमक्रियेय पित्ताभिष्यन्दे पर्णी । पलाशगारात्म्यरसे काथ्यमाने बृहत्युशीररजोदद्यात् तत्घनीभूत शीतमञ्जनम् । सुरसारसापिष्टैर्वा चाल्लेयदारुभिः । गोपित्तपिष्टाभ्यां वा व्योषरसाञ्जनाभ्याम् ॥

अन्य च पित्ताक्षिरोगिण आम्रादिकल्केन वर्तिरञ्जनम् । हरीतक्यादिना रसक्रिया सुबोधा । पलाशेत्यादिना स्नेहोऽञ्जनम् । वचादिभिः सुरसाया रसेन पिष्टैरञ्जनम् । सुरसा सूर्मा । गोपित्तेन पिष्टाभ्यां व्योषरसाञ्जनाभ्यां वाञ्जनम् ॥

हरितालसौवीरकाञ्जनसमांश वा ताम्रचूर्णमञ्जनम् । परिपेलवकासीसमञ्जिष्ठाद्वयसर्षपप्रियङ्गुतगरपिप्पलीकल्केन ताम्रभाजनमन्तर्लेपयित्वा सौवीरककुम्भेऽधोमुखं सप्ताहं वासयेत् ततो गुळिकाश्चूर्णं वा कुर्यात् ॥

हरितालादिकं भागस्ताम्रं भाग इति चूर्णाञ्जनम् । परिपेलवादिना गुळिकाथवा चूर्णाञ्जनम् । सौवीरकमत्र स्थल्यामपि स्थितम् ॥

तुत्थगैरिकचूर्णं छगलीपयःपिष्टं गुळिका मन्यञ्जनम् । चूर्णं एववा दिव्योदकभावितं । स एववा महाद्भुतो नेत्राश्च्योतनमिति । भद्रानैवात्र ॥

तुत्थादिकं मन्यञ्जनम् । अथवैव तुत्थगैरिकयोश्चूर्णं दिव्योदकभावितोऽञ्जनम् । स एववा दिव्योदकभावितः तुत्थादिचूर्णो दिव्याम्भसाद्भुत आश्च्योतनम् । गतानुगतिका ।

सर्वांन्नेत्ररोगामस्त्रद्धिच्छोणितमोक्षणम् ।
पुनः पुनर्विरेकं च पित्तरोगातुरो भजेत् ।

सर्वान् वर्त्मावलेख्यादिकं पित्तरोगातुरो भजेत् ॥

पूयालसे त्वनावृते दाहं सूक्ष्मशलाकया ।

पूयालसेतु पिण्डीभूते अवाप्ते सर्वक्रियाणामन्तेऽसमाप्ते शलाकया दाहो विधेयः ॥

नेत्ररोगानुपसंजिहीर्षुराह चतुर्णवतिरित्यादिभिः ॥

चतुर्णवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः ।
परस्परमसङ्कीर्णा कात्स्न्येन गदिता गदाः ॥

इत्थं तदोक्तैरध्यायैरक्ष्णोर्गदाश्चतुर्णवतिः परस्परमसङ्कीर्णा हेत्वादिभिः कार्त्स्न्येन निश्शेषतया गदिता उक्ताः । तेषु कृच्छ्रोन्मीलनिमेष वातहत कुम्भीका पित्तोत्क्लिष्ट पक्ष्मशात पोथकी कफोत्क्लिष्ट लगणोऽर्बुद रक्तोत्क्लिष्टार्शोऽञ्जननामिका बिसवर्त्मोत्सङ्गिष्टवर्त्म श्याववर्त्म क्लिष्टवर्त्म सिकतावर्त्म कर्दमबहल

शब्दवाहि सिरासंस्थे शृणोति पवने मुहु ।
नादाननकस्माद्विविधान् कर्णनादं वदन्तितम् ॥

शब्दवहासु सिरासु कारणविशेषवशात् स्थिते पवने पुरुषो मुहुः प्रतिक्षणं मकस्मात् का कारणं विना विविधानसतो नादान् शृणोति । त कर्णरोगं कर्णनादमित्याचार्या वदन्ति ॥

श्लेष्मणानुगतो वायुर्नादो वासमुपेक्षित ।
उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्यात् बधिरत्वं क्रमेण च ॥

श्लेष्मणा वायुरनुगत उच्चैः कृच्छ्राच्च श्रुतिं कुर्यात् । अथवा कर्णनादाख्यो रोग उपेक्षितः सन्नेव कुर्यात् । उभयथापि क्रमेण च विस्तरमयं रोगं सम्मः ॥

वातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतोलिम्पेत्तदा भवेत् ।
रुग्गौरवं पिधानं च स प्रतीनाहसंज्ञितः ॥

कारणविशेषवशाद्वातेन श्लेष्मा शोषितः सन् कर्णस्रोतोलिम्पेत्तत स्रोतोलेपात् रुगगौरवादिकं भवेत् । स एवं भूतो रोगः संज्ञया प्रतीनाहः ॥

कण्डूशोफौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरा तत्संज्ञयास्मृतौ ।

कफाद्धेतोः श्रोत्रे स्थिरौ कण्डूशोफौ तौ तत्संज्ञया कण्डूशोफाविति नाम्ना स्मृता वाचार्यैः । एकः कण्डूः द्वितीयः शोफः ॥

कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं तथा ।
घनपूतिं बहुक्लेदं कुरुते पूतिकर्णकम् ॥

पित्तेन कर्णकफो विदग्धः विदाहावस्थां नीतः पूतिकर्णाख्यं रोगं कुरुते । किं भूतमित्याह । सरुजं वा नीरुजं वा उभयथापि घनपूतिं बहुक्लेदम् ।

वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्क्लेदजान्जनम् ।
खादन्तो जन्तवः कुर्युस्तीव्रा स क्रिमिकर्णकः ॥

जन्तवः क्रिमयः खादन्तो भक्षयन्तः प्रकरणात् कर्णं नवैव सम्भवात्तीव्रां रुजं कुर्युः । स रोगो नाम्ना क्रिमिकर्णकः । किं भूता जन्तव आह । वातादिभिः स्वकारणकुपितैर्दूषिते ये श्रोत्रसम्भविनी मांसासृजी तयोः क्लेदस्तज्जा ॥

श्रोत्रकण्डूयनाज्जाते क्षतेस्यात् पूर्वलक्षणः ।
विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः शोफोऽर्शोऽर्बुदमीरितम् ॥

श्रोत्रस्य कण्डूयनेन क्षते व्रणे जाते सति पूर्वलक्षणः क्षतजः विद्रध्याख्यो रोगः स्यात् । अन्यश्च विद्रधिः पूर्वनिर्दिष्टो निदानोक्तहेतुना भवत्येव च विद्रधेरेव भेदान्तरं तेन संख्याया न प्रविशति । शोफश्च य कर्णे स नाम्ना शोफः अर्शः ईरितः द्विविधोऽर्बुदं एवमेतौ द्वौ रोगावेकैकश्च पृथक् सहपञ्चदश तु भवन्ति ॥
तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं क्रमेण च ।

तेषु पानन्तरोक्तेषु विद्रध्यर्शोऽर्बुदेषु क्रमेण यथासंख्यं रुगादित्रयं जायते । * बधिरत्वं च जायते । इति च पाठः ॥

गर्भे निलात् सङ्कुचिता शष्कुली कुचिकर्णकः ।

गर्भावस्थायामनिलाद्धेतोर्या कर्णशष्कुली सङ्कुचिता स रोगो नाम्ना कुचिकर्णकः ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

कर्णरोगविज्ञानीयम् ।

नेत्ररोगाणां निर्णयं कृत्वोर्ध्वाङ्गचिकित्साप्रसङ्गेन कर्णरोगाणां हेत्वादिकं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथात कर्णरोगविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्याम । इतिह ॥

प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनैर्मरुत्
मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ।
प्राप्य श्रोत्रसिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत्
अर्धावभेदकं स्तम्भं शिशिरानभिनन्दनम् ॥
चिराच्च पाकं पक्वं तु लसीकामल्पशः स्रवेत्
श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात् सञ्चारविचारवत् ।

प्रतिश्यायादिभिर्हेतुभिरन्यैश्च निदानोक्तैर्मरुद्वायुः कुपितः श्रोत्रसिराः प्राप्य स्रोतसि वेगवच्छूलमर्धावभेदकादिकं च कुरुते । प्रतिश्यायो नासारोगेषु वक्ष्यते । अर्धावभेदकः शिरोरोगेषु । शिशिरानभिनन्दनं शीतद्वेषः । चिराच्च पाकं श्रोत्रे स्यात् । पक्वं च श्रोत्रमकस्माद्विना कारणं सञ्चारविचारवत् स्यात् । क्षणं सञ्चारभावं क्षणं विचारमित्यर्थः । इति वातकर्णरोगः ॥

शूलं पित्तात् सदाहोषा शीतेच्छा श्वयथुर्ज्वरः
आशुपाकः प्रपक्वे च सपीतलसिकास्रुतिः ॥
सा लसीका स्पृशेद्यद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च ।

पित्तात् स्वहेतुकुपितात्श्रोत्रस्रोतसि दाहादियुक्तं शूलं स्यादिति सम्बन्धः । आशुपाकादिकं चार्थान्तरविशेषणं बोद्धव्यम् । सुबोधम् । इति पित्तकर्णरोगलिङ्गम् ॥

कफाच्छिरोहनुग्रीवागौरवं मन्दता रुजः ।
कण्डूः श्वयथुरुष्णेच्छा पाकाच्छ्वेतघनस्रुतिः ॥

कफादिति । प्रकरणात् कर्णरोगे शिरोगौरवादिकं लिङ्गम् ॥

करोति श्रवणे शूलमभिघातादिदूषितम् ।
रक्तं पित्तसमानार्ति किञ्चिद्वाधिकलक्षणम् ॥

अभिघातादिना रक्तस्य कोपस्तेन दूषितं रक्तं श्रवणे कर्णे शूलं करोति । तच्च रक्तकर्णरोगः पित्तकर्णरोगसमानलिङ्गो भवति । सतोऽपि पित्तात् किञ्चिदधिकलक्षणमिति रक्तकर्णरोगः ॥

शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररुक् ।
पर्यायाद्दुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाड्यवत् ॥
पक्वं सितासितारक्तघनपूयप्रवाहि च ।

समुदितैः सन्निपतितैर्दोषैर्वातादिभिः शोफादियुक्तं शूलं श्रोत्रे जायते । पर्यायेण निरन्तरावृत्त्या उष्णेच्छा शीतेच्छा च यस्मिन् शूले तत्पर्यायादुष्णशीतेच्छम् । श्रुतिजाड्यवत् कर्णबाधिर्ययुक्तम् । अथवा पर्यायादेव श्रुतिजाड्यवच्च । तच्च श्रोत्रं पक्वं सितासितादिगुणपूयप्रवाहि भवतीति सान्निपातकर्णरोगः ॥

वन्त्रादिते कर्णे स्वेदार्थं प्रणयेत् । पुनः पुनश्च नाडीस्वेदान् पिण्डस्वेदांश्च । वातव्याधिप्रतिश्यायार्दितविधानं च सनिरूहानुवासनं कुर्यात् ॥

श्रेयस्यादिभिस्तिलयुक्तैः कर्णलेपः । श्रेयसी हस्तिपिप्पली । सुबोधम्

परिहार्याणि च परिहरेद्विशेषतः प्रवातं शीताम्बुपानं शिरःस्नानं च ॥

परिहार्याणि वातकोपनानि परिहरेत् । प्रवातादीनि विशेषेण । प्रकृष्टो वातः प्रवातः । इति वातजे कर्णरोगे ॥

पित्तजे तुशूले प्रातः प्रातः शर्करायुतं सर्पिः पाययेत् । तत स्निग्धं विरेचयेत् । द्राक्षामधुकसिद्धं स्तन्यं कर्णपूरणं प्रयुञ्जीत । माक्षिकं वा । मधुकपद्मकल्कस्तन्यसिद्धं वा सर्पिः । सितामधुकखर्जूरमृद्वीकाभिर्वा क्षीरेक्षुरसमिश्रैः पाचितमभ्यञ्जनस्य कर्णपूरणे शूलदाहघ्नम् ॥

पित्तजे कर्णशूले प्रातः प्रातः शर्करया युतं सर्पिरा स्निग्धत्वलाभात् पाययेत् । सुबोधम् । माक्षिकं केवलम् । सितादिभिः मिश्राद्यैः तैलं पाचितमभ्यञ्जनादिभिः शूलदाहघ्नम् ॥

मधुककुटज षोडशगुणेनाम्भसाष्टावशेषं साधयित्वा तेन तैलार्द्धकुडवमष्टगुणक्षीरं यष्टीमधुकोशीरशारिवाकाकोलीजीवकानन्तामृणालमञ्जिष्ठालोध्रचन्दनविसगर्भं पचेत् । तच्च पूर्ववत् प्रणयेत् ॥

मधुकादिना तैलं पूर्ववत् प्रणयेदित्यस्य ह्यादिषु । तेनेत्यष्टभागशेषेण यष्टीमधुकादिगर्भेण । अनन्ता दूर्वा ॥

एषामेव च कल्केन सघृतेन कर्णं परितो लेपयेत् । स्वेदयेच्च । तथा क्षीरसर्पिरस्य शिरोऽभ्यङ्गश्च । एवमप्यनुपशमे तु पुनर्विरेकः

एषामित्यनन्तरोक्तानां यष्टीमधुकादीनाम् । क्षीरसर्पिर्यत् क्षीरं मथित्वा गृह्यते । सुबोधम् । इति पित्तजे कर्णरोगे ॥

कफजे पिप्पलीविपक्वं घृतमथवा सक्षौद्रं पाययित्वा तं वामयेत् । ततस्तीक्ष्णं धूमं पाययेत् ॥

कफजे कर्णशूले पिप्पलीविपक्वमपक्वमेव वा सक्षौद्रं सर्पिः पाययित्वा तमातुरं वामयेत् । तीक्ष्णो धूमः सूत्रोक्तः ॥

कर्णं चास्य पूरयेत् सरलदेवदारुहिंस्रापटोलपत्रसुरसासिद्धेन तैलेन । देवदारुपिप्पलीमालतीपत्रकाककल्कासिद्धेन वा । लोध्रखदिरसारमनःशिलाद्विहरिद्राकुष्ठातिविषैलाक्वाथकल्कासिद्धेन वा । रसाञ्जनमार्कवजयन्तीशिग्रुलशुनार्द्रकमुस्ताम्लकदलीनां वा पृथक् समस्तानां वा रसेन मधुना वा रसोनतैलेन वा । तथा शूलशोफगौरवाणि प्रशाम्यन्ति ।

अस्य च श्लेष्मकर्णरोगिणः सरलादिसिद्धेन वा देवदार्वादिसिद्धेन वा लोध्रादिसिद्धेन वा

रास्नामधुककाकोलीदेवदारुकल्कप - योविपाचितया वा शिशुमारवसया । मासीकुष्ठमेदासरलसुरभिमधुकक्षीरविपक्वया वा गोशकृत्मया ॥

रास्नादिविपाचितया शिशुमारवसया वा । शिशुमारोनामजलज प्राणिविशेष । मांस्यादिविपक्वया गोशकृन्मया वा कर्णं पूरयेदिति सम्बन्ध । सुरभिर्मुरा ॥

जीवकशताह्वा मधुकपामीक्षीरसिद्धा कुक्कुटमयूरवसा कर्णपूरणे नस्याभ्यङ्गेषु विदध्यात् । मधुकक्षीरकाकोली कल्केन चतुर्गुण शिग्रुबिल्वपञ्चमूलैरण्डपत्ररसमष्टगुणक्षीरसाधित तैलं वा ॥

जीवकादिसिद्धा कुक्कुटमयूरयोर्वसा कर्णपूरणादिषु विदध्यात् । मधुकादिसाधित वा तैलं कर्णपूरणादिषु । शिग्र्वादिपत्ररसमष्टैश्च चतुर्गुण । क्षीरमष्टगुण । इत्र बृहत्यादिपञ्च मूल ॥

घृततैलरसाभ्यक्तानि तरुणान्यश्वत्थपत्राणि पुटपाकस्विन्नानि प्रपीड्य तद्रसेन कर्णं पूरयेत् ॥

तरुणानचिरप्ररूढा यश्वत्थपत्राणि घृताद्यभ्यक्तानि पुटपाकस्विन्नानि प्रपीड्य तेन रसेन कर्णं पूरयेत् ॥

तद्वत् तैललवणाभ्यक्तान्यर्कैरण्डस्नुहीमूलफाल्गुकबिल्वमदारसान्यतमपत्राणि ॥

अर्कादीनामन्यतमस्य पत्राणि तैललवणाभ्यक्तानि तद्वदिति पुटपाकस्विन्नानि प्रपीड्य तद्रसेन कर्णं पूरयेत् ॥

महापञ्चमूलसरलागरुदेवदार्वन्यतम काष्ठमष्टादशाङ्गुल त्रिभागे क्षौमेणावेष्ट्य तैलेन सिक्त्वाग्रे प्रदीपयेत् । ततो दण्डपाना यः स्नेह पतति स सद्य कर्णरुजमपहरति ॥

महापञ्चमूलान्यतमकाष्ठस्नेहमहणविधान सुबोधम् । स स्नेहः कर्णपूरणेन सद्य एव कर्णरुजमपहरति ॥

मधूच्छिष्टसैन्धवमधुशिग्रुफलवचायवनखदेवदार्वगुरुगुग्गुलूनि श्लक्ष्णपिष्टं क्षौमवस्त्रं धूमवर्तिप्रमाणपरिणाहं लेपयेत्ततः सूत्रेणावेष्ट्य कुण्डुरुनालेन धूमं पातुं दद्यात् ॥

मधूच्छिष्टादिभिः श्लक्ष्णपिष्टैः सर्वैश्च धूमवर्तिप्रमाणपरिणाहे क्षौमं लेपयेत् । ततस्तत् क्षौमं वर्तीकृत्वा सूत्रेणावेष्ट्य कुण्डुरुकस्य शोनाकस्य नालेन धूमं पातुमातुराय दद्यात् ॥

कुण्डुरुनालमसरालेन फलकेनाभ्यज्य विशोषयित्वा धूमं विदध्यात् ॥

अथवा केवलमेव कुण्डुरुकालमनेन मधूच्छिष्टादिकल्केनाभ्यज्य शोषयित्वा धूमं पातुं विदध्यात् ॥

श्रेयसीदेवदारुरास्नाग्नी कुष्ठनिचुलाजैः क्षीरपिष्टैर्मस्तिष्कयुतैः कर्णं बहिर्लेपयेत् । सर्वधान्यस्नेहगोक्षीरसिद्धाम्बुना क्षीरवामेरण्डपत्रा-

बाधिर्यं च बालवृद्धक्षीणकासशोषिणा चिरोत्थितं च वर्जयेत् ॥

बालादीनां बाधिर्यमसाध्यम् । सर्वस्य च चिरोत्थितं बहुकालप्ररूढं बाधिर्यं यत्तद्साध्यम् ।

इतरत्तु स्नेहस्वेदनस्यशिरोवस्तिवस्तिकर्मप्रभृतिभिर्दोषानुबन्धमवेक्ष्य साधयेत् ॥

इतरत्त्वनन्तरोक्तलक्षणविपरीतं बाधिर्यं दोषानुबन्धस्वरूपानतिक्रमेण नस्यादिभिः साधयेत् ॥

तत्र प्रागेव पुराणसर्पिषा वा वातहरतैलेन वा स्निग्धं स्नेहेनैव विरेचयेत् । कृतसंसर्जनस्य पुनः स्निग्धस्य शोणितमपहरेत् । कर्णात्तत्र जलौकोभिस्ततो वस्तिकर्ममूर्धतैलनस्यधूमान् कर्णपूरणं च शीलयेत् ॥

तत्रेति बाधिर्ये । संसर्जनं पेयादिक्रमः । मूर्द्धतैलमभ्यङ्गादिभेदेन चतुर्विधं सूत्रे प्रदर्शितम् ॥

तरुणबिल्वफलानि गोमूत्रेण क्वाथयेत्तेन क्वाथेन सितामधुकबीजकरञ्जकल्केन च पयोयुक्तं तैलं पाचयेत् । तत्तैलमुष्णं शीते बिल्वक्वाथे प्रक्षिप्य मन्थयेत् यावत् पिण्डीभूतमुद्धृत्य चैतत्पुनरन्यत्र बिल्वोदके मन्थयेत्। ततश्चोद्धृत्याष्टगुणे पयसि मधुकगन्धचन्दनगर्भं साधितमाशु कर्णपूरणाद् बाधिर्यं नाशयति ॥

तरुणस्याचिरकालप्ररूढस्य बिल्वस्य फलानि गोमूत्रेण क्वाथयेत् । तेनेति क्वथितगोमूत्रेणेत्यादि तैलपाकविधिः । शेषं सुबोधम् ॥

तिलान् नवमल्लकान् वस्त्रबद्धान् वहन्तीष्वप्सु रात्रिमुषितान् दिवा शोषयेत् पञ्चरात्रम् । एवं गते पञ्चरात्रे मधुयष्टिकाक्षीरकाकोलीमञ्जिष्ठापञ्चमूलदेवदारुशताह्वाजीवककाथिते पयसि पञ्चाहमेव वासयेच्छोषयेच्च । ततोऽनेनैव क्षीरेणैषामेव च द्रव्याणां चूर्णमात्रया युक्तान् प्रपीडयेत् । तत्तैलं नीलोत्पलानन्ताचन्दनागरुमधुकजीवककाकोलीसुनिषण्णकमूलकल्कैः चतुर्गुणेन पयसा पचेत् । एतदस्य कर्णपूरणे शिरसि चाभ्यञ्जने प्रणीतमाशु शूलनादबाधिर्याणि सर्ववातविकारांश्च पित्तानुबन्धानपोहति भग्नास्थिसन्धानजननं च ।

तिलानित्यादिना तिलभावनं सुबोधम् । एवमिति प्रतिदिनं शोषणं च वहदम्बुवासनं च पञ्चरात्रम् । ततस्तथैव मधुयष्ट्यादिक्वथितपयसि वासनं शोषणं च पञ्चरात्रमेव । अनेनैवेति यष्ट्यादिशृतेन । एषामेव चेति यष्ट्यादीनां चूर्णेन युक्तान् तिलान् ॥

शुष्कमूलकभस्मक्षारद्वयहिङ्गुशुण्ठीमिश्रिवचाकुष्ठामरदारुसौभाञ्जनभूर्जग्रन्थिमुस्तालवणत्रये सोद्भिदैस्तैलं शुक्तकदलीबीजपूरकरससंयुक्तं सिद्धं शूलनादबाधिर्यकण्डूशोफक्लेदोपदेहकृमिपूतिकर्णेषु ॥

शुष्कमूलकभस्मादिभिर्द्रव्यैः शुक्तादिभिश्च द्रवैस्तैलं सिद्धं शूलादिषु दृष्टशक्ति ॥

तैलेन कर्णं पूरयेत् । सत्ताादिकल्कपाकम् । शेषगोर्यैपामेव काथस्तेषामेव च कल्केन । र माञ्जनादीनां पृथग्भूतानां वा मिश्रीभूतानां वा रसेन कर्णं पूरयेत् । मार्कवो भृङ्गराज । वै जयन्त्यतिमुक्तक । मुरुङ्गी मधुस्रवा । अथवा केवलेनैव मधुना । अथवा रभोनतैलेन सर्वपतै लेन । नयेति कर्णपूरणक्रियया शूलादीनि शा म्यन्ति ॥

धान्याम्लक्कथितदशमूलबाष्पेण नाडीस्वेदमाचरेत् । स्विन्नं कुशाग्रनिर्गलडडशुण्ठीमुस्तसाधितेन तैलेन पूरयेत् । कफघ्नांश्च गण्डूषान् धारयेत् ॥

नाडीस्वेद सुबोध । स्विन्न कर्णं कुशा म्लाग्नितिलेन तैलेन पूरयेत् । कुशाग्र सुङ्गास्त्र । कफघ्नान् कफप्रशमनकृतान् गण्डूषान् धारये च्च । इति कफजे कर्णरोगे ॥

रक्तजे पैत्तिकवत् सिद्धि सिराव्यधश्च ॥

रक्तजे कर्णरोगे पैत्तिककर्णरोगवत् सि द्धिश्चिकित्सा । अत्र तु सिराव्यधाधिक ॥

पक्वेषु कर्णशूलेषु पूयमसाहिषु यथास्वं धूमनस्यगण्डूषवमनान्याचरेत् ॥

पक्केष्वियत्न तरोत्वेषु वातादिजेषु कर्ण-शूलेषु यथास्वमित्यारम्भकदोषापेक्षया धूमादी न्याचरेत् ॥

उपदिग्ध च स्रोत सायमान पिचुवर्तिभि प्रमृज्य यवासम्भदनैं सघृतैर्गुग्गुलु-ना वा धूपयित्वा मधुना पूरयेत् ॥

उपदिग्ध क्लेदेन लिप्त कर्णस्रोत । पि चुवर्ति कार्पासवर्ति ॥

पलाशधवतिनिशस्नुभसर्जत्वक्क्वाथ रसक्रियया सभ्यक्तां पिचुवर्ति स्रोतसि द द्यात् । वदरीसल्लकीजम्बूवातकीवल्कप्रवाद् म्यरकाथेनरसेन च रसक्रियया । हरिद्राम तकीनिफलाजम्बुमल्लकीकिंशुककाथेन च । तथा सौराष्ट्रिका पटूकधातकी समङ्गाम्बष्ठ मलयरसाञ्जनकाथेन ॥

पलाशादिक्वाथेन बदर्यादिक्वाथेन च पि चुवर्त्यभ्यञ्जने रसक्रिया । हरिद्रादिक्वाथन रसक्रिया । सौराष्ट्र्यादिक्वाथेन च ॥

एभिरेवौषधैः भस्मचूर्णीकृतैः सतैलं सोऽनेन स्वेद... शाम्यन्ति ... सभौद्रेण कपित्थस्वरसेन च । प्रतापनम् । ... सुरसादिवर्ग प्रतापनाव्चूर्णनयो प्रयोज्य ... ॥

एभिरेव च यथायोग रसाक्रि ... औषधे ... भस्मचूर्णीकृतैः पक्वकर्णस्रोतसोऽशमि ... मित्यादि सुबोधम् ॥

नाडयार्धिर्येयोर्वातशलोक्त ... विधि । श्लेष्मानुबन्धेतु प्राक् श्लेष्माण ... वमननावनाभ्यां तीक्ष्णधूमैश्च ॥

नादाख्ये बाधिर्याख्ये च रोगे वातकर्णरोगोक्त सर्वो विधि । श्लेष्मानुबन्धविधि नादबाधिर्ययोरेव ॥

वातशूल कर्णरोगे प्रथममुक्तम् । स्विन्न च पाळीशोष तिल्वादिफरकेनोद्वर्तयेत् ॥

उद्वर्तित च मधुकपयस्याशतपुष्पाश्वगन्धाकल्काष्टगुणवाजिगन्धाबृहत्यर्भकक्वाथक्षीरसाधितेन तैलेनाभ्यज्यात् । शतावर्यश्वगन्धैरण्डपयस्याजीरकक्षीरसिद्धेन वा ॥

उद्वर्तित च पाळीशोष मधुकादिभिः सिद्धेन तैलेनाभ्यञ्ज्यात् । शतावर्यादिसिद्धेन वा ॥

गोधाप्रतुदविष्किरानूपोदकमांसवसामज्जानः सर्पिस्सर्षपतैलं च यथालाभं सगृध्याकोलर्कलातिबलानन्ताविदारिगन्धाजलशूकमधुरवर्गप्रतीवापं विपचेदयमभ्यङ्गः पाल्या परं मांसजननः ॥

गोधेत्यादिनाभ्यङ्गाय तैलम् । अर्कोऽर्कः मन्दारः । अनन्ता दूर्वा यापश्च । जलशूकः शैवालम् ॥

एवमपि तु या क्षीयते पाळी तस्या यद्दुष्टं तच्छित्त्वा विधिवत् सन्धाय यथोक्तेन क्रमेणोपचरेत् ॥

एवमनन्तरोक्तेनप्रकारेण चिकित्स्यमाना या पाळी क्षीयते तस्याः पाळ्या यद्दुष्टं दृश्यते तच्छित्त्वा शेषं विधिवत् सन्धाय यथोक्तेन पाळीशोषक्रमेणोपचरेत् ॥

तन्त्रिकामपि चैवमेव नस्याभ्यङ्गादिभिर्यापयेत् ॥

तन्त्रिकां याप्यैवोक्तां तां पाळीशोषप्रकारेणैव प्रथमं चिकित्सेत्याप्यत्वं च नस्यादिभिर्यापयेत् ॥

परिपोटकेऽप्ययमेव विधिः । तथा मधुकक्षीरमञ्जरीसैन्धवाश्वगन्धादेवदारुमूलकावल्गुजफलमूलमप्रच्छिष्टैः सक्षीरैर्महास्नेह सिद्धोऽभ्यङ्गः । तिलमधुकमपौण्डरीकासिद्धार्थकन्यूतक्षीरकृतयोलकाक्रियोपनाहः ॥

अयमेवेति पाळीशोषोक्तः । तथेति परिपोटके ॥

उत्पाते जलौकोभिरपनीतरक्ते शीतैः प्रदेहः । तिलमधुकशारिवोत्पललोध्रकदम्बमलाम्रजम्बूपल्लवैस्सधान्याम्लं तैलं साधितमभ्यङ्गः । तथा क्षीरसर्पिर्विसर्पोक्तानि च घृतानि ॥

विसर्पोक्तं घृतानि चेत्यन्तमुत्पाताख्ये । रक्ते हृते शीतैश्चन्दनादिभिः प्रलेपः शारिवादिभिः कल्कितैर्धान्याम्लसहितं साधितं तैलमभ्यङ्गश्च । तथा क्षीरोत्थं घृतं विसर्पे यानि घृतान्युक्तानि तानि च हितानि ॥

उन्मन्थे तीक्ष्णः शिरोविरेकः । तिलसर्षपलोध्रहरिद्राद्वयैरुद्वर्तितायाः कर्णपाल्याः स्थालीसतमालैलाकट्फलरसाञ्जनैर्लेपः । सालपर्ण्यश्वगन्धार्कसैन्धवावल्गुजजीजसुरसलाङ्गलिकाभिर्गोधाकुळीरवसायुक्तं तैलं विपक्वमभ्यञ्जनम् । तैलमेव वा पटोलकटुरोहिणीरसाञ्जनशिरीषैः ॥

पटोलादितैलान्तमुन्मन्थाख्ये । तैलमेवेत्येवकारेण पटोलादौ वसाप्रतिषेधः ॥

अथ कर्णौ सुप्ताविव भवतस्तत्समीपे यथोक्ता सिरां मोक्षयेत् । सर्वथ युपरिसावे मन्दश्रुतेर्वमनमाचरेत् ॥

सुप्ताविवेति बोधिर्ये पत्र । यथोक्ता मिति सू स्थाप । मक्षय वाभि वाधिय पत्र । इति नाधियम ॥

प्रतीनाहे स्नेहस्वेदाभ्यां कर्णं कर्णशोधनेन विशो य तैलस्य पूरयेन्मातुलुङ्गरसस्य वा सशुक्तसैन्धवस्य ॥

प्रतीनाहाय पूव स्नेहस्वेदाभ्यां रुणक्के द्यान पावनम् ॥ कर्णशोधन सुरसुरसमन्तत्पथ नाममिति य ल सूत्रे पूर्वमुक्तम् । तैलस्येति कर्मेण पष्ठी । पूरणयोगात् । तद्वन्मातुलुङ्गरसस्येति च ॥

शो यमाने वेदना रक्तागमो वा यदि भवेत्ततो घृतमण्डेन पूरयेन्नस्य च शीलयेत् । मन्यपूर्णेस्येप एव विधिः ॥

यदि च शोध्यमाने कर्णे वेदना भवेदथवा रक्तागमो भवेत्ततो घृतमण्डेन पूरणयोग्य नस्य शीलन च । मन्यपूर्णेपीति प्रतीनाहप्रकार श्लेप एव प्रतीनाहोक्त विधि ॥

कण्ड्वां तीक्ष्णनस्यधूमादीन् कफघ्नान्वितरेत् । रूक्षतिक्तकटुकाहारः । शोफश्चे वेमेव विधि । कटुतीक्ष्णोष्णाश्च प्रदेहपरिषेका ॥

कण्ड्वाख्ये तीक्ष्णधूमादेक कफघ्न वितरेत । तदेव च शोफाख्ये । अत्र तु कट्वादिगुणप्रदेहादिकमपि ॥

पूतिकर्णे कर्णस्रावोक्तो विधिः क्रिमिकर्णे च । विशेषतश्चात्र क्रिमिघ्न । तथा सर्षपतैलेन पूरणम् । हरितालचूर्णवता गोमूत्रेण वा । वार्ताकुधूमन धूपनम् ॥

पूतिकर्ण कर्णस्रावोक्त पक्वकर्णपूयस्रावोक्तो धूमादिः । क्रिमिकर्णे च पूतिकर्णवदेव । अत्र तु क्रिमिकर्णे क्रिमिघ्नो विधिर्विशेषतः कार्यो धूपनान्तः ॥

कर्णविद्रधौ वमनपूर्वं विद्रधिवदाम पक्वं च चिकित्सेत् । क्षतविद्रधौ पित्तकर्णशूलवदर्शासि नासार्शोवदर्बुदानि च ॥

कर्णविद्रधियोऽ य इत्युक्तस्तं वमनपूर्वं विद्रधिवत् विद्रधिप्रकरणाभिपक्व च चिकित्सेत् । तत्र च विद्रधः क्षतविद्रध्याख्यो भेदो त कण्डूयनहेतुकस्तमनन्तरोक्तपित्तकर्णरोग वच्चिकित्सेत । सुबोधम् । अर्शांस्यर्बुदानि च प्रकरणाद्वक्ष्यमाणनासार्शोवत् ॥

विदारिकामामां कर्णविद्रधिवत्पक्वां पाटय च साधयेत् ॥

विदारिकाऽसाध्योक्ता । तत्र विशेष आमायां दोषानातिक्रमेण चिकित्सितक्ता विद्रधिवच्चिकित्सा कार्या ॥

पालीशोषे वातघ्नस्नेहस्नेहपानमालेप स्वेदं च कुर्यात् । स्विन्नमुद्वर्तयेत्तिलप्रियालबीजमधुकपत्राश्वगन्धाकल्केन ॥

पालीशोषे वातशूलवन्नस्यादिर कुर्यात् ।

सम्भवति । सर्वे सर्वे प्रकारैर्दर्शयितुमशक्यः ॥

समासतस्तु पञ्चदश कर्णसन्धयःप्रायोनामानुगतसस्थानस्थानविशेषतया सम्भवन्ति ॥

समासतस्तु छिन्नकर्णसन्धयः पञ्चदश वैद्यघटनीया सम्भवन्ति । कथमित्याह । प्रायो बाहुल्येन स्वनामार्थानुगतसस्थानविशेषतया स्वनामानुगतस्थानविशेषतया च । संस्थानमाकृतिः । स्थान प्रदेश । प्रायोग्रहण व्यभिचारसूचनार्थम् ॥

तद्यथा । पृथुलायतसमोभयपालीश्च क्रनेमि ॥

तयेत्यादिना त एव सन्धयः पञ्चदशोच्यन्ते । कर्णेतावदेकापाळीभवति । सा छिन्ना सतीद्वे सम्पद्यते । एका गण्डलग्ना । द्वितीयाश दुल्यवद्धा । एव स्थिते एक सन्धिश्चक्रनेमिनामा भवति । तस्य लक्षण पृथुले चायते स मेनिम्नोन्नतरहिते पाली यस्यसन्धे स तथोक्त । रथचकेहि नेम्याख्य बाह्यवृत्तिकाप्रमेतरूपमेवभवति ॥

वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेदक ॥

द्वितीयोऽद्युत्पलभेदाख्य । तस्य लक्षण वृत्ते परिवर्तुळे आयते दीर्घे समे निम्नोन्नतरहिते पाळी यस्य । वृत्ते हि भग्नमुत्पलमाकृत्यैव भवति ॥

अभ्यन्तरदीर्घपालिः कवाटः ॥

तृतीय सन्धि कवाटाख्य । तस्यलक्षणमभ्यन्तरागण्डनिवद्धा पाली शष्कुली बाह्यपाल्यपेक्षया दीर्घा यस्य स तथोक्तः । अत्रनामानुगतत्वे प्रायोग्रहणम् ॥

विपरीतोर्द्धकवाटः

चतुर्थोऽर्द्धकवाटाख्य । तस्य लक्षण कवाटलिङ्गवैपरीत्यम् ॥ अत्र हि बाह्याशष्कुल्यवबद्धापाळी दीर्घा भवति । कवाटेद्वारपर्भो ।

ह्रस्ववृत्तसमोभयपालिर्वल्लूरक ॥

पञ्चमोवल्लूराख्य तस्यलक्षणमुभे अपि पाळीह्रस्वे स्तोकलम्बे वृत्ते वर्तुळे परस्पर च समे । वल्लूराख्या हि शुष्यन्मासपेश्याः । व्याधाङ्गनास्वेवविधा एव दृश्यते ॥

अणुस्थूलसमनिपमपालिर्व्यायोजिमः ।

षष्ठोव्यायोजिमाख्य । तस्य लक्षण एकापाल्यणुर्ह्रातितनु । द्वितीयास्थूलातीवघना च । एकासमानिम्नोन्नतरहिता । द्वितीयातद्विपरीता यस्यसतथोक्त । अस्यार्थे प्रायोग्रहणम् ॥

बाह्यपालिर्गण्डाधार ॥

सप्तमोगण्डाधाराख्य । तस्यलक्षण बाह्यशष्कुल्याश्रया एकैवपालिर्गण्डमूलछिन्नत्वाद्यस्यतस्य हि वन्ये गण्डएवाधारो द्वितीयपाल्यभावात् ॥

अतोविपरीतस्त्वासङ्गिम ॥

दुःखवर्द्धने जम्ब्वाम्राश्मन्तकपत्रक्वाथ परिषिक्तां कर्णपाली तैलेनाभ्यज्य यष्टीमधुरुहरिद्राप्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा चूर्णेनावचूर्णयेत् । लाक्षाविडङ्गपक्वेन तैलेनाभ्यञ्जयेत् ॥

दुःखवर्द्धनाख्ये प्रथमं जम्ब्वाम्रादिक्वाथपरिषिक्तस्य तैलेनाभ्यञ्जनं ततो यष्ट्यादिचूर्णेनावचूर्णनं लाक्षाविडङ्गाभ्यां पक्वतैलमभ्यञ्जनं च हितम् ॥

लेहिका पिटकासु कर्णपाल्यां वचाशोणामयपिण्डसिन्धूत्थसुरभीमूत्रपिष्टैः कृमिघ्नैरालिम्पेत् । कुम्भकुम्भीद्रुगुडूचीनाराचवल्याभिर्वा । एभिरेव च सरससमरिचनिम्बपत्रगुग्गुलुसर्षपतैलं सिद्धं लेहिकाव्रणेऽभ्यङ्गः । परिदहने जलजाभिरसृक् स्रावयेत् । शीतैश्च प्रदिह्यात् ॥

लेहिकापिटकासु लिहाख्यासु । सुरभी गवां मूत्रम् । कृमिघ्नानि विडङ्गफलानि । कुम्भादिभिर्वा लिम्पेदिति सम्बन्धः । एभिरित्यनन्तरोक्तैः । सरसशब्देन निम्बत्वचा च परिग्रहः । परिदहने तु लिहाख्या इति प्रकरणात् । जलजा जलौकसः । इत्युक्ता यथोद्दिष्टाः कर्णरोगाः ॥

सर्वेषु च पाल्यारोगेषु स्नेहस्वेदशोधनाभ्यङ्गप्रदेहनस्यासृग्विस्रावणानि यथार्हं प्रयुञ्जीत । प्रकोपकारणानि च परिहरेत् ॥

सर्वेषु चोक्तानुक्तेषु पालीरोगेषु । यथार्हमिति दोषाद्यपेक्षं स्नेहादि प्रयुञ्जीत । सुबोधम् ॥

उत्पन्यमानायां तु पाल्यां सर्जरसापामार्गपटोलनिम्बनिचुलत्वग्भिरालेपः । उत्पन्नायां शिग्रुगन्धाकूपूतीकगोरखराहपित्तगोधाव्रसासर्पिर्भिः । क्षतायां गौरीसुगन्धाऽपामार्गत्वङ्मधूकैः । नष्टायां पाठानन्तातार्क्ष्यशैलेयमार्कैः । दह्यमानायां क्षीरिवृक्षजीवनीयत्वङ्मधुघृतैः । व्रणितायां क्षीरजीवनीयैः । कृशायां गोधावराहवसाभिः । ग्रथितायां ग्रन्थिं पाटयित्वा विलिख्य च कृष्णासैन्धवमधुभिः प्रतिसारयेत् । स्रावत्यां मधुमधुकमधूकमधुपर्णीभिर्लेपः । एभिरेव च यथास्वं स्नेहानभ्यङ्गार्थं प्रकल्पयेत् ॥

उत्पद्यमानायामित्यादिना पाल्यामवस्थाविशेषेषु साधनविशेषः । उत्पुटनं स्फुरणम् । गौरी हरिद्रा । सुगन्धा गन्धनाकुली दह्यमाना दाहयुक्ता । व्रणिता सव्रणा । ग्रथिता ग्रन्थिमती । एभिरेव चान्तरोक्तैरवस्थाविशेषे यथास्वमभ्यङ्गार्थं स्नेहान् प्रकल्पयेत् । उत्पद्यमानायां सर्जरसादिभिरेव । उत्पुटन्त्यां शिग्र्वादिभिरेवेत्येवमादि यथास्वशब्दार्थः ॥

अथ रोगतो बलाद्वा छिन्नं कर्णमनुसन्दध्यात् ।

अथेत्यादिना छिन्नपालीसन्धानविधानम् । अथेति मङ्गले । रोगतः कर्णं छिन्नं स्वस्थमेव वा समासादौ बलात् छिन्नमुभयमप्यनुसन्दध्यात् । तस्मिन् विच्छेदे दोषस्थानविशेषवशात् प्रहारादिगतिविशेषवशाच्चानेकप्रकारो घटनीयः सन्धि

अण्वादिविषमयोस्तु परस्परविपर्ययः॥

येतुपाली अण्वादिविशेषेण विषमे भिन्नस्वरूपे तयो पाल्यो परस्परविपर्ययेण सन्धिः । यत्रैका अणुरपरा स्थूला एका समाऽपरा विषमा तत्राणो सन्धिः तथा विधेया कर्तव्या यथा स्थूलाचाणुर्भवत्यणुश्च स्थूलेसेकीभूता स माभवत्येव समाविषमयोरपि विपर्ययो वाच्य. ॥

यात्वेकैरपाळीस्थूला पृथ्वीस्थिराच स्यात् ता द्विधापाटयित्वोपरिछित्वा सन्दध्यात् ॥

द्विधा पाटितायाः । पाल्या एकैकोभागो मूलेछित्वा शून्ये पाळीमूले योज्य । ततो द्विपार्श्वे सन्दध्यात् ॥

गण्डोत्कृत्तेन वासशोणितेन सानुबन्धेन मांसेन पाळीं कल्पयेत् । यस्य पाळी द्वयमपि नास्ति तस्याप्येष एव विधि । अथ वा समानवयोदोषादे सश्चार्य कर्णपीठ सममध्ये निवेश्य वर्द्धयेत् ॥

सहानुबन्धेन जीवन्मांसस्कारेण वर्तत इति यथोक्त । सुबोधम् ॥

सन्धानविधि. पुनरातुरे ग्रथितकेशान्ते बन्धनमुपधारिते छेद्यभेद्यलेख्यैरुपपन्नैरुपपाद्यकर्णं शोणितमवेक्षेत दुष्टमदुष्टं वेति ॥

आतुरइत्यादिना कर्णसन्धानविधिर्भवति। उपधारिते निश्चितयोग्ये बन्धे वर्णस्यछेद्याद्युपपादनमस्थाने विषये कर्तुं नयाति । दुष्टादुष्टशोणितलक्षणं सिराव्यध उक्तम् ॥

ततो वातदुष्टे धान्याम्लोष्णोदकाभ्या पित्तदुष्टे क्षीरशीतोदकाभ्या श्लेष्मदुष्टे वारुणीसलिलाभ्या प्रक्षाल्य पुनश्चावलिख्यानुन्नतमहीनाविषमं सन्धिं निवेश्य ततो मधुघृताभ्यामभ्यज्य पिचुप्लोतयोरन्यतरेणावगुण्ठ्यसूत्रेण नातिगाढमशिथिलं च बध्वा सिराव्यधोक्तेन कपालस्यवा चूर्णेनावकीर्याचारिकमुपादिशेत् ॥

तत इत्यादि सुबोधम् । पिचुः कार्पासचुर्णकम् । प्लोतवस्त्रम् । सिराव्यधोक्तेनेतिचूर्णेनसम्बध्यते । आचारिकं व्रणवत्तुप्तम् ॥

सन्धिमाश्लिष्यन्तं क्षौमसूत्रेण सीव्येत्। अतिक्षीणपाळिकं वा शोणिताक्तेन पिचुना वेष्टयेत् । व्रणवचैनमुपाचरेत् । त्र्यहाच्चतुरहाद्वा सलिलेन परिषिच्य पिचु सूत्र चापनयेत् । न चाशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्त वा कर्णं सन्दध्यात् ॥

यदि च कर्णसन्धि श्रृप न गृह्णाति तत क्षौमसूत्रेण साव्येत । तस्येत्यशुद्धरक्तस्य वा तिप्रवृत्तरक्तस्य वा क्षीणरक्तस्य वा कर्णं न सन्दध्यात् ॥

तस्य हि स्वयमपि सन्धिर्विश्लिष्यते आध्मायते श्यावतामुपैति पच्यते शुष्यति चिराद्रोहति रूढोऽप्याभरणं न क्षमते । सशोफ-

अष्टम आहार्यमाख्य । तल्लक्षणम् । गण्डाधारैकपर्यन्तम् । अत्र हि शष्कुलीमूले दुमत्वादेव गण्डलग्नापाळीभवति । अत्रापि प्रायोग्रहणम् ॥

अपाळिराहार्य. । स एव मांसरूपी ठानिर्वेधिम ॥

नवम आहार्याख्य । तस्य लक्षणम् । नखिन्नत्वदाचिदपि पाळिर्यस्मासोऽत्राहिमेव- ति । आहार्यअपूर्वपाळ्युपादानात् । मध्या- हार्या मांसेन कर्णपीठेन निर्वेधिम उच्यते । अ- तएवासौ मन्धुसर याहि वेधमर्हति ॥

शुष्कशष्कुलिरम्यपाळि ॥

दशम शुष्कशष्कुल्याख्य । तल्लक्षण सर्वसर्विषया पाळ्युच्छेद । शष्कुलिशुष्कैव- रूपैवभवति ॥

इतराल्पपाळिः सङ्क्षिप्त ॥

एकादश सङ्क्षिप्तपाळि । तल्लक्षण मितरति । नात्यल्पपाळिरपि स्वल्पपाळि ॥

अनधिष्ठानपाळि पर्यन्तयाश्रक्षीणमांसो हीन

द्वादशो हीनाख्यः तल्लक्षण पाळिस्थान यो क्षीणमांसोऽनधिष्ठानपाळिरन्यथा- ळ्या अपि तत्र सश्रयः नविद्यते सम्यगतिहीन ॥

तनुविषमपाळिर्वाल्लि' ॥

त्रयोदशो वल्याख्य । तल्लक्षण तु तनुविषमे कार्यान्तरे कर्णद्वये पाळी यस्य हिल्यैवरूपैवभवति ॥

ग्रथितनिर्मांसस्तब्धसिराततसूक्ष्मा क्रियेष्टी ॥

चतुर्दशोयष्ट्याख्य तल्लक्षण ग्रथिता म थमती निर्मांसा स्तब्धसिराततातिसूक्ष्मा मृदनाऽतिसूक्ष्मा पाळीयस्य सतथोक्त । यष्टि ष्वैवरूपाभवति ॥

निर्मांससङ्क्षिप्ताग्राऽशोणितपाळि काकौष्ठ इति ॥

पञ्चदश काकौष्ठाख्य । तल्लक्षण नि- र्मांसेऽल्पमांसे शोणितरहिते पाळीयस्य स तथोक्त । काकस्य चञ्चुपुटावच्छेव रूपाधेनभ वत् । इत्युक्ता पञ्चदशमन्यय ॥

एषामाद्यान्दशसिध्यन्ति । नवितरे ।
एषामुक्तशष्कुलयन्ता दशसाध्या इतरे पञ्च मासिक्षाद्योऽसाध्या ॥

तत्रनाद्यया पाल्या दीर्घयाभ्य- न्तर सन्धि । तथेतराया बाह्य । समया समयोश्च ॥

बाह्येषु मध्ये यदा बाह्या शष्कुल्याश्रया पाळी दीर्घा भवति तदास्या आभ्यन्तर सन्धि । द्वितीयया संयोग तच्छिद्रमार्गेण कर्तव्यम् । यदा तु गण्डाश्रया दीर्घा तदास्या बाह्य सन्धान माभिमुखसन्धि । समयोश्चपाळ्योर्बाह्य एव ॥

कुर्याच्चाभ्यञ्जनालेपान् पालीशोषे प्रकीर्तितान्

चर्मचटिकेत्यादि सुबोधम् । चर्मचटिका प्रसिद्धा चर्मपक्षा । एतत् पक्व कपित्थे स्थित कर्णवर्धनम । अत्र च कर्णवर्धनप्रसङ्गे पालीशोषोक्तानभ्यञ्जनादीन् कुर्यात् ।

अनेन च कर्णसन्धानप्रसङ्गेनाथेत्यादिना नासासन्धानकर्माप्युच्यते ।

अथ कुर्याद्वयस्थस्यच्छिन्नांशुद्धस्य नासिकाम् ।
छिन्द्यान्नासा सम पत्र तत्तुल्य च कपोलत ॥
त्वक्पार्श्वे नासिकासन्ने रक्षंस्तच्चतनुता नयेत् ।
सीव्येत् गण्ड तत सूच्यासेवन्यापिचुयुक्तया ॥

अथेत्यानन्तर्ये । छिन्ना नासा नासिका वयस्थस्य प्राप्तवयस शुद्धस्य च वमनादिना पुनरन्या कुर्यात् । कथमित्याह । छिन्द्यादित्यादि । कपोलत छिन्न नासिकासमप्रमाण मासपत्र तत्तुल्यमिति नासाकार छिन्द्यात् । नासिकाप्रत्यासन्ने प्रदेशे त्वक्पार्श्वे रक्षन् सीवनोपयोगाय । तच्च मासपत्र तनुता तत्क्षणेन नयेत । ततोनन्तरमुद्वृत्तपत्र गण्ड व्रणोत्थयो पिचुयुक्तया सीवन्या सीव्येत् । व्रणोत्थवत् पिचुरपि सूच्या ग्राह्येत्यर्थ ।

नासाच्छेदेथलिखिते परिवर्त्योपरि त्वचम् ।
कपोलवध्र सन्दध्यात् सीव्येन्नासा चयत्नत ॥
नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्त सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ।
आमतैलेन सिक्त्वानु पत्तङ्गमधुकाञ्जनै ॥
शोणितस्थापनैश्चान्यै सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ।
ततो मधुघृताभ्यक्त बध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ।

अथानन्तर नासाच्छेदे यत छिन्ना नासा तस्मिन् लिखिते कपोलवध्रमुपरित्वच कृत्वा सन्दध्यात् । सन्धाय च नासा यत्नतस्तेन वध्रेण सह सीव्येत् । ता च नासामन्त स्रोतसि सुखेनोच्छ्वासप्रवृत्त्यर्थं नाडीभ्यामुत्क्षिपेत् । अनु चामतैलेनापक्वतैलेन सिक्त्वा पत्तङ्गादिभिरन्यैश्च सूत्रस्थानोक्तैर्मधुकादिभि शोणितस्थापनै सुश्लक्ष्णपिष्टैरवचूर्णयेत् । आचारिक व्रणोक्त आचार ॥

ज्ञात्वावस्थान्तर कुर्यात् सद्योव्रणविधिं तत ।
छिन्द्याद्रूढेधिक मास नासोपान्ताच्च चर्मतत् ॥
सीव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्ण हीन सवर्धयेत् पुन ।

ततोनन्तरमवस्थाविशेष ज्ञात्वा सद्योव्रणोक्तमपि विधिं कुर्यात । ततोत्र यदाधिकं मास तच्छिन्द्यात । नासानिकटादुच्छ्रायि यच्छपित चर्मतदाकृतिलाभाय च । ततोन तर सुश्लक्ष्ण कृत्वा सीव्येत । यश्च प्रदेशो हीन स्यात् त पुनरन्येन वध्रलेशेन सन्दध्यात ॥

निवेशिते यथान्यास सद्य च्छिन्नेप्ययं विधि ।

यच्च सद्य एव प्रहारादिना नासिकाच्छिन्न तस्मिन् यथान्यासं पूर्वसन्निवेशानतिक्रमेण निवेशिते अयमेव सीवनादिको विधिः । प्रसङ्गेनोच्यते ।

नाडीयोगाद्विनोष्ठस्य नासासन्धानवद्विधि ।

इत्युत्तरे द्वाविंशोऽध्याय ।

कण्डूसन्तापो ग्रन्थिमात्रं भवति । तत्र च य थास्वं प्रतिकुर्वीत । दुष्टरक्ते च रक्तमवसेच येत् । क्षीणरक्ते स्नेहपानस्वेदनस्यमांसरसाश नाभ्यङ्गैर्बृंहयेत् ॥

नस्य इत्यादि सुबोधम् । तथेत्यादि यथास्वमिति स्वचिकित्सितानतिक्रमेण ॥

सर्वत्र चैवमपि सोपद्रवसन्धौ सन्धि वि-मुच्य पूर्वोपचारोपस्थापितस्मृतिःसम्यक्सन्द-धीतेति । भवतीत्यत्र ॥

एवं च विधीयमानेपि यदि सोपद्रव एव सन्धिर्भवति ततस्तं विमुच्य पूर्वोपक्रमहेतुना स्मरणं पुनस्तथाभावप्रतिषेधाय कृत्वा सम्यक् सन्दधीत । गतानुगतिका ॥

न कर्णे शोफरागादियुक्ते सन्धानमाचरेत् ।
न चासम्यस्यनात्युष्णेना विशुद्धतनोरपि ॥

शोफादियुक्ते कर्णे सन्धानं नाचरेत् , यस्मात्स्याल्पदनशीलस्य । अत्युष्णे इति नेप काले च । अशुद्धतनोरजातवमनादिकस्य ॥

सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसन्धि समं स्थिरम् ।
सुवर्माणमरोगं च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥

सुरूढत्वादिगुणं कर्णं शनैर्वर्धयेत् । सु वर्मा सुसारः ॥

अन्यथा दाहरुक्तोदशोफाः स्युस्तत्रकारयेत् ।
शीतान्प्रदेहसेकादीन् शुद्धिं च क्लेदनाशिनीम् ॥

अन्यथेति सुरूढत्वादिविपरीते वर्धना दाहादयः स्युः । तत्रेति दाहादिषु शीतान् प्र देहादीन् । क्लेदनाशकरणीं च वमनादिकां शु द्धिं कारयेत् ॥

स्नेहमानूपजं तेन सर्पिर्लाक्षारससमम् ।
साधयेन्मधुरस्कन्धहयगन्धामयूरकैः ॥
पिष्टैर्दशगुणक्षीरं तत्परं कर्णवर्द्धनम् ।
कठिना सरुज क्षामा पाल्यः स्वेदितमर्दिताः ।
अभ्यक्तास्तेन जायन्ते मृदवो नीरुजः स्थिराः ॥

आनूपप्राणिनां स्नेहो मज्जवसाद्यमांसजा तौ । घृतं च तैलं च लाक्षारसं चेति पञ्चक परस्परम० । मधुरस्कन्धः सूत्रोक्तः । हय गन्धा अश्वगन्धा । मयूरकः अपामार्गः । क्षी रं द्रवपचकाय दशगुणम् । कठिनादिगुणाः पाल्यः स्वेदितमर्दिताः सत्यः । तेनेति मधुर-स्कन्धादिपक्वेन स्नेहेनाभ्यक्ताः मृदवो नीरुजो र हिताः स्थिराश्च जायन्ते ॥

बृहतीमश्वरोधावारिशूकमर्कजटाघृतम् ।
माक्षिकं शाङ्खिनी तैलं सम्राह ताम्रभाजने ।
स्थापयेत्तत्परं कर्णमालेपात्पोषयेत् कृशम् ॥

बृहत्यादिकमालेपयोग्यं सम्राह ताम्रभा-जनस्थितमालेपात् कृशं कर्णं परं पोषयेत् । वन्तु रा फणिकारी । वारिशूकः जलशूकम् । शा-ङ्खिसन्धायवतिचायां स्नेहः शङ्खिसनीतैलम् ॥

चर्मचटिकाजलौकोहयगन्धाशवरकन्दकतुल्यम्
माहिषनवनीतयुतं कपित्थगं कर्णवर्धनं साक्षात्

कुर्याच्चाभ्यञ्जनालेपान् पालीशोषे प्रकीर्तितान्

चर्मचटिकेत्यादि सुबोधम् । चर्मचटिका प्रसिद्धा चर्मपक्षा । एतत् पक्व कपित्थे स्थित कर्णवर्धनम । अत्र च कर्णवर्धनप्रसङ्गे पालीशोषोक्तानभ्यञ्जनादीन् कुर्यात् ।

अनेन च कर्णसन्धानप्रसङ्गेनार्थेत्यादिना नासासन्धानकर्माप्युच्यते ।

अथ कुर्याद्वयस्थस्य च्छिन्नाशुद्धस्य नासिकाम् ।
छिन्द्यान्नासा सम पत्र तत्तुल्य च कपोलत ॥
त्वड्मास नासिकासन्ने रक्षस्तत्तनुता नयेत् ।
सीव्येत् गण्ड तत सूच्यासेवन्यापिचुयुक्तया ॥

अथेत्यानन्तर्ये । छिन्ना नासा नासिका वयस्थस्य प्रत्यग्रवयस शुद्धस्य च वमनादिना पुनरन्या कुर्यात् । कथमित्याह । छि द्यादित्यादि । कपोलत छिन्न नासिकासमप्रमाण मासपत्र तत्तुल्यमिति नासाकार छिन्द्यात् । नासिकाप्रत्यासन्ने प्रदेशे त्वड्मास रक्षन सीवनोपयोगाय । तच्च मासपत्र तनुता तत्क्षणेन नयेत् । ततोनन्तरमुत्कृतपक्ष गण्ड प्रणोद्वयो पिचुयुक्तया सीवन्या सीव्येत्। व्रणोद्भवत् पिचुरपि सूच्या ग्राह्येत्यर्थ ।

नासाच्छेदेथलिखिते परिवर्त्योपरि त्वचम् ।
कपोलवध्र सन्दध्यात् सीव्येन्नासां चयत्नत ॥
नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्त सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ।
आमतैलेन सिक्त्वानु पत्तङ्गमधुकाञ्जनै ॥
शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ।
ततो मधुघृताभ्यक्त बध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ।

अथानन्तर नासाच्छेदे यत छिन्ना नासा तस्मिन लिखिते कपोलवध्रमुपरित्वच कृत्वा सन्दध्यात् । सन्धाय च नासा यत्नतस्तेन वध्रेण सह सीव्येत् । सा च नासामन्त स्रोतसि सुखेनोच्छ्वासप्रवृत्यर्थं नाडीभ्यामुत्क्षिपेत् । अनु चामतैलेनापक्वतैलन सिक्त्वा पत्तङ्गादिभिरन्यैश्च सुश्रुतोक्तैर्मधुकादिभि शोणितस्थापनै सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् । आचारिक व्रणोक्त आचार ॥

ज्ञात्वावस्थान्तर कुर्यात सद्योव्रणविधि तत ।
छिन्द्यात्तदेधिक मास नासोपान्ताच्च चर्मतत् ॥
सीव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्ण हीन सवर्धयेत् पुन ।

ततोनन्तरमवस्थाविशेष ज्ञात्वा सद्योव्रणोक्तमपि विधिं कुर्यात । ततोत्र यदाधिकं मास तच्छिन्द्यात् । नासानिकटादुच्छ्रायि यच्छोपित चर्मतदाकृतिलाभाय च । ततोनन्तर सुश्लक्ष्ण कृत्वा सीव्येत । यश्च प्रदेशो हीन स्यात् त पुनरन्येन वध्रलेशेन सन्दध्यात् ॥

निवेशिते यथान्यास सद्य च्छिन्नेप्यय विधि ।

यश्च सद्य एव प्रहारादिना नासिकाच्छिन्न तस्मिन् यथान्यास पूर्वसन्निवेशानतिक्रमेण निवेशिते अयमेव सीवनादिको विधि. । प्रसङ्गेनोच्यते ।

नाडीयोगाद्विनोष्ठस्य नासासन्धानवद्विधि ।

इत्युत्तरे द्वात्रिंशोऽध्याय ।

कण्डूसन्तापो ग्रन्थिर्वा भवति । तत्र च यथास्वं प्रतिकुर्वीत । दुष्टरक्ते च रक्तमवसेचयेत् । क्षीणरक्ते स्नेहपानमभ्यासरसाशनाद्यैर्बृंहयेत् ॥

कण्ड्वित्यादि सुबोधम् । सम्यगभ्यान पायात् यथास्वमिति स्वचिकित्सितानतिक्रमेण ।

सर्वत्र चैवमपि सोपद्रवमस्यां सन्धिं विमुच्य पूर्वोपचारोपस्थापितस्मृति सम्यक् सन्दधीतेति । भवतीत्यत्र ॥

एवं च विधीयमानेऽपि यदि सोपद्रव एव सन्धिर्भवति ततस्तं विमुच्य पूर्वोपद्रवहेतूनां स्मरणं पुनस्तथाभावप्रतिषेधाय कृत्वा सम्यक् सन्दधीत । गतानुगतिका ॥

न कर्णे शोफरागादियुक्ते सन्धानमाचरेत् ।
नचासृक्स्रवनात्युष्णे नाविशुद्धतनोरपि ॥

शोफादियुक्ते कर्णे सन्धानं नाचरेत् । घस्मरस्यात्यदनशीलस्य । अत्युष्ण इति देशे काले च । अशुद्धतनोरकृतवमनादिकस्य ॥

सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसन्धिं समं स्थिरम् ।
सुवर्त्माणमरोगं च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥

सुरूढत्वादिगुणं कर्णं शनैर्वर्धयेत् । सुवर्त्मा सुसारः ॥

अन्यथा दाहरुक्तोदशोफाः स्युस्तत्र कारयेत् ।
शीतान्प्रदेहसेकादीन् शुद्धिं च क्लेदनाशिनीम् ॥

अन्यथेति सुरूढत्वादिविपरीते वर्धना दाहादयः स्युः । तत्रेति दाहादिषु शीतान् प्रदेहादीन् । क्लेदनाशिनीं च वमनादिकां शुद्धिं कारयेत् ॥

स्नेहावानूपजौ तैलं सर्पिर्लाक्षारसं समम् ।
साधयेन्मधुरस्कन्धहयगन्धामयूरकैः ॥
पिष्टैर्दशगुणक्षीरे तत्परं कर्णवर्धनम् ।
कठिनाः सरुजः श्यामाः पाल्यः स्वेदितमर्दिताः ।
अभ्यक्तास्तेन जायन्ते मृदवो नीरुजः स्थिराः ॥

आनूपप्राणिनौ स्नेहौ वसामज्जानौ । घृतं च तैलं च लाक्षारसं चापि पक्त्वा परस्परसमम् । मधुरस्कन्धः सुबोधः । हयगन्धा अश्वगन्धा । मयूरकः अपामार्गः । क्षीरं द्रवभागाद्दशगुणम् । कठिनादिगुणाः पाल्यः स्वेदितमर्दिताः सत्यः । तेनेति मधुरस्कन्धादिपक्वेन स्नेहेनाभ्यक्ता मृदवो नीरुजाः कफाहता स्थिराश्च जायन्ते ॥

बृहत्यास्नुग्वारिशूकमर्कजटाघृतम् ।
मालतीशाद्वलवती तैलं सप्ताहं ताम्रभाजने ।
स्थापयेत्तत्परं कर्णपालेपात्पोषयेत् कृशाम् ॥

बृहत्यादिकमालेपयोग्यं सप्ताहं ताम्रभाजनस्थं तदालेपात् कृशां कर्णं परं पोषयेत् । स्नुग् गणिकारी । वारिशूकः जलशूकम् । शाद्वलन्यायवतिपाय स्नेहः शाद्वलतैलम् ॥

चर्मचटिकाजलौकोहयगन्धाशबरकन्दकतुल्यम्
माहिषनवनीतयुतं कपित्थगं कर्णवर्धनं साक्षात्

ज्वरसः सुप्तता ताम्रनेत्रत्व श्वासपूतिता ॥
कण्डूःश्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्रलक्षणम् ।

असृग्रक्त वातादिदूषणैर्दुष्ट नासासिरा प्राप्य प्रतिश्याय करोति । अत्र च रक्तप्रतिश्याये ज्वरसः सुप्ततादिपित्तप्रतिश्यायोक्त च लक्षणम् ॥

सर्व एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्त्युपेक्षिता ।
यथोक्तोपद्रवाधिक्यात् स सर्वेन्द्रियतापनः ॥
साग्निसादज्वरश्वासकासोर पार्श्ववेदन ।
कुप्यत्यकस्माद् बहुशो मुखदौर्गन्ध्यशोषकृत् ॥
नासिकाक्लेदसशोषशुद्धिरोधकरो मुहु ।
पूयोपमासितारक्तग्रथितश्लेष्मसस्रुति ॥
मूर्च्छन्ति चात्र क्रिमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ।

सर्व एवानन्तरोक्ता प्रतिश्याया उपेक्षिता सन्तो दुष्टप्रतिश्यायता यान्ति । स च दुष्टप्रतिश्यायो यथोक्तानामुपद्रवाणा मुखशोषादीना प्ररूढत्वेनाधिक्यात् सर्वेन्द्रियाणा तापन उपतापकरो भवति । अग्निसादादियुतश्च । स च दुष्टप्रतिश्यायोऽकस्मादेवातिशयेन कुप्यति । मुखदौर्गन्ध्यादिकृच्च भवति । मुहुः प्रतिक्षण नासिकाया. क्लेद च शोष च शुद्धिं च रोध च करोति । पूयोपमादिगुणश्लेष्मसस्रुतिश्च भवति । अत्र च दुष्टप्रतिश्याये कफस्रुतौ दीर्घादिरूपाः क्रिमयो मूर्च्छन्ति समुच्छ्राय लभन्ते । अणवो लघुप्रमाणा ॥

पक्वलिङ्गानि तेष्वङ्गलाघव क्षवथो शम ।
श्लेष्मा सुचिक्कणः पीतोऽज्ञान च रसगन्धयो ॥

तेषु च सर्वेषु प्रतिश्यायेषु पक्वेष्वङ्गलाघवादिक लिङ्गम ॥

तीक्ष्णाघ्राणोपयोगार्करश्मि सूत्रतृणादिभिः ।
वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थनि ॥
विघट्टितेऽनिल क्रुद्धो रुद्ध शृङ्गाटक व्रजन् ।
निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थ क्षवथु स भृशक्षव ॥

तीक्ष्णाघ्राणादिभिर्नासिकायास्तरुणास्थनि मृदुस्थनि विघट्टिते क्षुण्णे सत्यनिल क्रुद्धो यदि केन चिद्धेतुना रुद्धो भवति तदा मरुद्ध स्सन् बहिः प्रतिनिवृत्यान्त शृङ्गाटकाख्य नासास्रोतो व्रजन्नेव निवृत्त सन्नत्यर्थ क्षवथु कुरुते । स रोगो नाम्ना भृशक्षवः । उपयोगश्च द्रस्तीक्ष्णेन सम्बध्यते । आदिशब्द एवञ्जातीयग्रहणार्थः ॥

शोषयन् नासिकास्रोत कफ च कुरुतेऽनिलः ।
शूकपूर्णाभनासत्व कृच्छ्राढुच्छ्वसन ततः ॥
स्मृतोऽसौ नासिकाशोष

स्वहेतुत क्रुद्धोऽनिलो नासिकास्रोत शोषयन् कफ च शोषयन प्रथम शूकपूर्णाभनासत्व कुरुते । ततः कृच्छ्रादुच्छ्वसनमसौ रोगो नाम्ना नासिकाशोष स्मृत ॥

नासानाहे तु जायते ।
नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥
निश्वासोच्छ्वाससरोधात् स्रोतसी सवृते इव ।

नासानाहाख्ये तु रोगे नासाया नद्धत्वमिव जायते । केन हेतुनेत्याह । श्लेष्मरुद्धेन

ओष्ठस्य विच्छिन्नस्य सन्धाने नासासन्धानवत् सर्वो विधिः । श्वासोच्छ्वासप्रसुप्तसूत्यर्थं नाडीयोगवर्ज्यमिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे द्वाविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

नासारोगविज्ञानीयम् ।

ऊर्ध्वाङ्गप्रसङ्गेन नासारोगाणां हेत्वादिकं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो नासारोगविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह ॥

अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः ।
नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥
अत्यम्बुपानरमणच्छर्दिबाष्पग्रहादिभिः ।
क्रुद्धा वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ।
जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्धमानं क्षयप्रदम् ।

अवश्यायादिभिर्हेतुभिर्वातोल्बणास्त्रयो दोषा नासायां कुपितास्तत्रैव स्थानतां सहत्वं प्राप्ताः प्रतिश्यायाख्यं रोगं जनयन्ति । स च वर्धमान उपेक्षया क्षयं ददाति । अवश्यायः प्रदोषे जलं शीतमन्तरीक्षात् पतत् । रजः क्षितिरजो धूलिः । अतिशब्दः स्वप्नजागराभ्यां सम्बध्यते । उपधानशब्दः शय्यायां शिरोनिधानपर्यायो नीचात्युच्चाभ्याम् । अन्येन विजातीयेन वारिणा पीतेनार्थादन्यस्मिन् पीते । अत्यम्बुपानात्यम्बुरमणेन छर्दिबाष्पग्रहादिभिश्च । आदिग्रहणेन वेगरोधादीनां ग्रहणम् ॥

तत्र वातात् प्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षवः ।
घ्राणोपरोधनिस्तोददन्तशङ्खशिरोव्यथाः ॥
कीटका इव सर्पन्ति मन्यते परितो भ्रुवौ ।
स्वरसादश्चिरात् पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ॥

तत्रेत्यादिनाऽधिकदोषविशेषवशेन प्रतिश्यायादीनां लक्षणमुच्यते । मुखशोषादिशिशिराच्छकफस्रुत्यन्तं वातप्रतिश्यायलक्षणम् । प्रतिश्यायानां पाकः इहैव वक्ष्यमाणलक्षणः ॥

पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटकासम्भवभ्रमाः ।
नासाग्रपाको रूक्षोष्णताम्रपीतकफस्रुतिः ॥

तृष्णादिकं रूक्षादिगुणकफस्रुत्यन्तं पित्तात् प्रतिश्याये भवति ॥

कफात् कासारुचिश्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् ।
माधुर्यं वदने कण्डूः स्निग्धशुक्लकफस्रुतिः ॥

कासादिस्निग्धादिस्रुत्यन्तं कफात् प्रतिश्याये ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्वृद्धिशान्तिमान् ।

यस्तु सर्वदोषजः प्रतिश्यायः स सर्वैरनन्तरोक्तैर्वातादिप्रतिश्यायलक्षणैर्युक्तो भवति । सचाकस्मादहेतुहान्या वृध्या च युक्तो भवति ॥

दुष्टं नासासिरा प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् ।

ज्वरसः सुप्तता ताम्रनेत्रत्व श्वासपूतिता ॥
कण्डूःश्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्रलक्षणम् ।

असृग्रक्त वातादिदूषणैर्दुष्ट नासासिरा प्राप्य प्रतिश्याय करोति । अत्र च रक्तप्रतिश्याये ज्वरसः सुप्ततादिपित्तप्रतिश्यायोक्त च लक्षणम् ॥

सर्व एव प्रतिश्याया दुष्टता यान्त्युपेक्षिता ।
यथोक्तोपद्रवाधिक्यात् स सर्वेन्द्रियतापनः ॥
साग्निसादज्वरश्वासकासोर पार्श्ववेदन ।
कुप्यत्यकस्माद् बहुशो मुखदौर्गन्ध्यशोपकृत् ॥
नासिकाक्लेदसंशोपशुद्धिरोधकरो मुहु ।
पूयोपमासितारक्तग्रथितश्लेष्मसंस्रुतिः ॥
मूर्च्छन्ति चात्र क्रिमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ।

सर्व एवानन्तरोक्ताः प्रतिश्याया उपेक्षिता सन्तो दुष्टप्रतिश्यायता यान्ति । स च दुष्टप्रतिश्यायो यथोक्तानामुपद्रवाणा मुखशोषादीना प्ररूढत्वेनाधिक्यात् सर्वेन्द्रियाणा तापन उपतापकरो भवति । अग्निसादादियुतश्च । स च दुष्टप्रतिश्यायोऽकस्मादेवातिशयेन कुप्यति । मुखदौर्गन्ध्यादिकृच्च भवति । मुहु प्रतिक्षण नासिकायाः क्लेद च शोष च शुद्धिं च रोध च करोति । पूयोपमादिगुणश्लेष्मसंस्रुतिश्च भवति । अत्र च दुष्टप्रतिश्याये कफस्रुतौ दीर्घादिरूपाः क्रिमयो मूर्च्छन्ति समुच्छ्राय उभन्ते । अणवो लघुप्रमाणा ॥

पक्वलिङ्गानि तेष्वङ्गलाघव क्षवथो श्रमः ।
श्लेष्मा सुचिक्कणः पीतोऽज्ञान च रसगन्धयो ॥

तेषु च सर्वेषु प्रतिश्यायेषु पक्वेष्वङ्गलाघवादिक लिङ्गम ॥

तीक्ष्णाघ्राणोपयोगार्करश्मि सूत्रतृणादिभिः ।
वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थनि ॥
विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्ध शृङ्गाटक व्रजन् ।
निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थ क्षवथु स भृशक्षवः ॥

तीक्ष्णाघ्राणादिभिर्नासिकायास्तरुणास्थनि मृद्वस्थनि विघट्टिते क्षुण्णे सत्यनिल क्रुद्धो यदि केन चिद्धेतुना रुद्धो भवति तदा सन्रुद्धस्सन् बहिः प्रतिनिवृत्तान्त शृङ्गाटकाख्य नासास्रोतो व्रजन्नेव निवृत्त सन्नत्यर्थं क्षवथु कुरुते । स रोगो नाम्ना भृशक्षवः । उपयोगशब्दस्तीक्ष्णेन सम्बध्यते । आदिशब्द एवञ्जातीयग्रहणार्थः ॥

शोषयन् नासिकास्रोत कफ च कुरुतेऽनिलः ।
शूकपूर्णाभनासत्व कृच्छ्रादुच्छ्वसन तत ॥
स्मृतोऽसौ नासिकाशोष

स्वहेतुत क्रुद्धोऽनिलो नासिकास्रोत शोषयन् कफ च शोषयन प्रथम शूकपूर्णाभनासत्व कुरुते । ततः कृच्छ्रादुच्छ्वसनमसौ रोगो नाम्ना नासिकाशोष स्मृत ॥

नासानाहे तु जायते ।
नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥
निश्वासोच्छ्वाससरोधात् स्रोतसी संवृते इव ।

नासानाहाख्ये तु रोगे नासाया नद्धत्वमिव जायते । केन हेतुनेत्याह । श्लेष्मरुद्धेन

वायुना । तत्र च नासानाहे निश्वासोच्छ्वासयो रोधान्नासास्रोतसी संवृतेपि हिते इव भवत ॥

पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्मांसं दाहशूलवत् ।
स 'घ्राणपाकः'

पित्तं स्वहेतुना नासापुटे कुपितं दाहशूलाभ्यां युक्तं तत्रैव त्वङ्मांसं पचेत् स रोगो नाम्ना घ्राणपाकः ॥

स्रावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसम्भवः ।
अच्छो जलोपमोऽजस्रं विशेषान्निशि जायते ॥

यस्तु श्लेष्मसम्भवोऽच्छत्वादिगुणो नासायाः स्रावः स तत्संज्ञो रोगो नाम्ना स्रावः । अजस्रं सन्ततम् । स च स्रावो निशि विशेषाज्जायते ॥

कफः प्रवृद्धो नासायां रुध्वा स्रोतांस्यपीनसम् ।
कुर्यात् सघुर्घुरश्वासं पीनसाधिकवेदनम् ॥
अवेरिव स्रवत्यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका ।
अजस्रं पिच्छिलं शीतं पक्वं सिंघाणकं घनम् ॥

नासायां स्वहेतोः प्रवृद्धः कफः स्रोतांसि रुध्वा अपीनसाख्यं रोगं कुर्यात् । किम्भूतमाह । सघुर्घुरश्वासम् । पीनसाख्याद्रोगाद् धिकवेदनम् । तेनापीनसाख्येन प्रक्लिन्ना सती नासिका अवेर्मेषस्येवाजस्रमविच्छिन्नं स्रवति । किं स्रवतीत्याह । पिच्छिलादिगुणं सिंघाणकं नासाकफं स्रवति ॥

रक्तेन नासा दग्धेव बाह्यान्तःस्पर्शनासहा ।
भवेद्धूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्दहतीव च ॥

रक्तेन क्रुद्धेन दग्धेव नासा भवेत् बाह्यान्तःस्पर्शनासहा धूमोपमोच्छ्वासा च भवेत् । स रोगो नाम्ना दीप्तिः । सम्भवाश्रय दहतीव ॥

तालुमूले मलैर्दुष्टे मारुतो मुखनासिकात् ।
श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्ति तम् ॥

तालुमूलमाश्रित्य मलैर्वातादिभिर्दुष्टे मुखाच्च नासिकातश्च पूतिर्मारुतो निर्गच्छेत् कफश्च पूतिर्निर्गच्छेत् । तं रोगमाचार्याः पूतिनासं नाम्ना वदन्ति ॥

निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका स्रवेत् ।
तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥

निचयात् सन्निपातादभिघाताद्वा हेतोर्नासिका पूयमसृक्च स्रवेत् । तत्पूयासृक् शिरोदाहरुजाकरम् । नाम्ना पूयरक्तमित्याचार्यैराख्यातम् ॥

पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयन्मरुत् ।
कफं स शुष्कः पुटतां प्राप्नोति पुटकं तु तत् ॥

पित्तश्लेष्मभ्यां कर्तृभ्यामेवान्तर्नासं वायुरवरुद्धः कफं शोषयेत् । स कफः शुष्कः पुटता शुष्कत्वाच्चर्मोत्कर्तितत्वं प्राप्नोति । एवंविधो रोगः पुटकमित्युच्यते ॥

अर्शोऽर्बुदानि विभजेद्दोषलिङ्गैर्यथायथम् ।

अर्शांस्यर्बुदानि च नाम्ना प्रसिद्धान् नासाकुरान्यथायथं यथास्वमारम्भकवातादिदोष

लिङ्गैर्विभजेत् । बहुवचनं नासाङ्कुराणामनेकत्वा-पेक्षया ॥

सर्वेषु कृच्छ्रोच्छ्वसनं पीनस प्रतत क्षुतम् ।
सानुनासिकवादित्व पूतिनास शिरोव्यथा ।
अष्टादशानामित्येषा यापयेद्दुष्टपीनसम् ।

इत्युत्तरे त्रयोविंशोऽध्याय ।

सर्वेषु च नासारोगेषु कृच्छ्रोच्छ्वसनादि साधारण लिङ्गम् । एषां च रोगाणां, वात प्रतिश्याय, पित्तप्रतिश्याय, कफप्रतिश्याय, सन्निपातप्रतिश्याय, रक्तप्रतिश्याय, दुष्टप्रतिश्याय, भ्रशथव, नासाशोष, नासानाह, घ्राणपाक, स्रावा, पीनस, दीप्ति, पूतिनास, पूयरक्त, पुटका, अर्शो, अर्बुदा, एवा अष्टादश रोगा उक्ता । तेषां रोगाणां मध्ये दुष्टपीनस यापयेत् । शेषा साध्या इत्यर्थादिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-मुत्तरे त्रयोविंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

नासारोगप्रतिषेधम् ।

उक्तक्रमेणैव नासारोगाणां चिकित्सा प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो नासारोगप्रतिषेध नामाध्याय व्याख्यास्यामः ॥ इति ह ।

सर्वेष्वादौ पीनसेषु स्नेहस्वेदवमन-धूमगण्डूषोष्णभोजननिवातशयनासनानि सेवेत ॥

सर्वेष्वित्यादिना सामान्येन प्रतिश्यायाना चिकित्सा ॥

पाचनार्थं च गुलार्द्रकक्षीरत्रिकटुकाजमासम्राम्लभोजनानि ।

पाचनार्थमिति येन प्रतिश्याय पक्वता याति तदर्थं गुडादिभोजनानि सेवेतेति सम्बन्धः ॥

रोहिषाजाजीवचाचोरकोपकुञ्चिकातवारीचातुर्जातकरजो वस्त्रावबद्धं मुहुर्मुहुरुपजिघ्रेत् । घृताक्तसक्तून् मल्लकसम्पुटे कृत्वा धूमं च पिबेत् ॥

सर्वेषु च रोहिषादिचूर्णं वस्त्रे बध्वा मुहुर्मुहुरुपजिघ्रेत । घृताक्तसक्तूनित्यादि सुबोधम् ॥

पक्वे तु शिरोविरेचनमवपीडं च युञ्ज्यात् ॥

पक्वे तु सर्वस्मिन् प्रतिश्यायेऽङ्गलाघवादिना ज्ञाते शिरोविरेकादिकं युञ्ज्यात्तीक्ष्णद्रव्यैः । कल्कादीनामायोज्य औषधोऽवपीडः ॥

निदानोक्तानि च वर्जयेत् । विशेषेण शीताम्बुस्नानपानातुष्णोपधानानुपधानक्रोध-शोकान् ।

निदानोक्तानि श्यावश्यायादीनि वर्जयेत् । शीताम्बुस्नानादिकं विशेषेण वर्जयेदिति ॥

साधारणमुक्त्वाऽथेत्यादिना विशेषेणोच्यते ॥

अथ वातप्रतिश्याये पूर्वमेव वातहरद्रव्यविपक्वं ससैन्धवं प्रातः सर्पिः पिबेन्महापट्पलं वा ॥

पूर्वमेव प्रथममेव । वातहराणि द्रव्याणि भद्रदार्व्यादीनि शोधनादिगणोक्तानि । महापट्पलं वातव्याधावित्यादिना सूत्रनिर्दिष्टम् ॥

दशमूलकुलत्थकोलयवशुष्कमूलकव्योषलवणपञ्चकैः सदधिधान्याम्लं सर्पिः सिद्धमाहारे पाने च प्रणीतं प्रतिश्यायपर्सप्तकासश्वासग्रहणीगुल्मविबन्धघ्नम् ॥

...मूलादिभिः सिद्धं सर्पिराहारपाना...या । निगदव्याख्यातम् ॥

जीर्णस्नेह जाङ्गलरसेन शालिषष्टिकं सैन्धवयुक्तेन वालमूलकरसेन सर्वरोगधुर्येण वा भोजयेत् । नागरं वा पयसा पिबेत् ॥

जीर्णस्नेहमातुरं ... मन्तरमानमेव ... जीर्णे ... जाङ्गलरसेन भोजयेत् । ... रसेन वा । रसा यूष । सर्वदा यानि मुद्गादीनि यूषं वा । सुबोधम् ॥

कृष्णादशमूलशुण्ठीयवैरण्डमूलक्वाथसिद्धेन पयसाउत्तमाङ्गं स्वेदयेत् । तदेव च पानभोजनयोर्विदध्यात् । अर्दितोक्तांश्च स्वेदान् । पक्वमपरिपच्यमाने पुनः पुनर्श्लेष्मोत्क्लेदं वातहरं चास्थापनमनुवासनं शिरोबस्तिं च ॥

कृष्णादिसिद्धेन पयसोत्तमाङ्गं शिरः स्वेदयेत् । तदेवेति कृष्णादिसिद्धं क्षीरम् । अर्दितोक्तांश्च स्वेदान् कुर्यात् । सुबोधम् ॥

पक्वे तु तैलं क्षवकचूर्णयुक्तं ससैन्धवं सर्पिर्वा शिरोविरेचनम् ॥

पक्वे तु वातप्रतिश्याये क्षवकेण राजक्षवकेणयुक्तं तैलं शिरोविरेचनं सर्पिर्वा ससैन्धवम् । इति वातप्रतिश्याये ॥

पित्तप्रतिश्याये पद्मकोशीरपटोलशारिवा त्रिदारीशतावरीक्षीरिद्रुमशुङ्गपद्मकर्दमद्राक्षादुरालभानामर्धोदकस्यष्टगुणेऽम्भसि विपाच्य पादावशेषे मधुकमृद्वीकाचन्दनशृङ्गाटकघनकश्वेतपराग्न्यप्रमाणानि दत्वा घृतमस्य पयसा सह साधयेत् । तत् प्रातः पानाय युञ्ज्यात् । जीर्णे सुखोष्णतायपरिषिक्तं ससैन्धवेन रसेन भोजयेत् । सुस्निग्धं विरेचयद्राक्षा ... पयोमूर्वा त्रिवृत्क्वाथेन त्रिवृत्पथ्यापूगफलचूर्णानि तेन ॥

पित्तज प्रतिश्याये पद्मकादिघृतेन सुस्निग्धं द्राक्षादिकं ... त्रिवृदादिचूर्णं पिबेत विरेचनेन । क्षीरिद्रुमाणां वटादीनां शुङ्गा अङ्कुरा । कर्कटाख्या कर्कटशृङ्गी । अर्धोदक दारिमनवपलानि । अष्टगुणमम्भः पलसङ्ख्यया । से

तपाकः श्वेतकाम्बोजिका । अक्ष कर्ष । जीर्णे इति तस्मिन् घृते । पारिषेक स्नापित मातुरम् । रसेनेति मासरसेन ॥

विरिक्तभुक्तस्य शीतै शिरोवक्त्रलेपपरिषेककवलग्रहान् वितरेत् ॥

एवं विरिक्तस्यानन्तरं च भुक्तस्य शीतैः शीतवीर्यस्पर्शैर्द्रव्यैः शिरोवक्त्रे लेपादीन् वितरेत् ॥

व्यजनपवनविधूयमानश्च नीलशाद्वलोपवनशिशिरकरकिरणधारागृहाणि सेवेत ।

व्यजनपवनैस्तालवृन्तादिकैर्विधूयमानः स आतुरो नीलशाद्वलोपवनादिकं सेवेत । नीलशाद्वलं दूर्वायवादि तुच्छनं तत्तथोक्तम् । शिशिरकरस्य शीतरश्मेः किरणाः पादाः । धारागृहं यन्त्रमयूरवारिजं (नन्तसम) वेश्म एवाद्रष्ट । [धारागृहं नाम चतुस्तम्भप्रतिष्ठितं महद्यन्त्रभवं भिर्नियन्त्रिनीभिर्जलधाराभिः परिवृतं मण्डपम्] ॥

तत्र च पक्वे तु दोषे शिरोविरेकं पुराणघृतेन सम्यगनेन घृतमण्डेन वा कट्फलाभ्यां कुर्यात् । विशुद्धस्रोतसश्च नाड्वलरसेन क्षीरेण वा शीतेन भोजनम् ॥

तत्र च पित्तप्रतिश्याये दोषे पक्वे सति स्यघेन पुराणघृतेन शिरोविरेकं कुर्यात् । अथवा कट्फलान्वितेन घृतमण्डेन तत्कुर्यात् । विशुद्धस्रोतसश्चेति शिरोविरेचनेन शीतरसक्षीरभोजनं हितम् । इति पित्तप्रतिश्याये ॥

कफजे तु यवक्षारावचूर्णितमुष्णोदकानुपानं घृतं पाययेत् । जीर्णे च तिलमाषपललवतीं यवागूम् । ततो वामनीयौषधक्वाथसिद्धया ससर्पिष्कया सैन्धवमाषचूर्णमगाढया पेययोष्णाम्भसा च वामयेत् ॥

कफजे प्रतिश्याये । सुखोष्णम् । जीर्णे इति घृते । पललं तिलकल्कः । ततः इत्यस्मिन् क्रमे कृतेऽनु तदहरेव वमनम् । वामनीयान्यौषधानि मदनादीनि सूत्रपठितानि । सैन्धवमाषयोश्चूर्णेन अगाढा घना ॥

ततस्तीक्ष्णधूमकवलप्रधमनक्रमाहारनाडीस्वेदैरुपाचरेत् । अरुचिगौरवयोस्तु विशोधयेत् ॥

ततो वमनस्य पश्चात्तीक्ष्णधूमादिभिरुपाचरेत् । तीक्ष्णो धूमः सूत्र उक्तः नाडीस्वेदश्च । अरुचिगौरवयोस्तु विशोधयेदित्यर्थाद्वमनेन विरेचनेन च ॥

पक्वे क्षवकत्रिकटुसैन्धवादिभिर्नस्यम् । तैलाप्लुतो नागरचूर्णानुविद्धो मुस्त आहारो यथासात्म्यं च रूक्षतीक्ष्णोष्णम् ॥

पक्वे च तस्मिन् प्रतिश्याये क्षवकादिभिर्नीक्ष्णैर्नस्यम् । क्षवको राजसर्षपः । तत्र च मुस्त आहारो यथासात्म्यं चान्यच्च रूक्षादि हितम् । किम्भूतो मुस्त आह । तैलप्लुतः तैलभूयिष्ठ इत्यर्थः । नागरचूर्णेन चानुविद्धः कृतसंस्कारः ॥

शुद्धघ्राणपथस्य देवदारुसरलकाकोलीजीवकमधुकपिप्पल्यनन्ताक्षीरविपक्वं तैलं नस्यम् ॥

एवं रूक्षादिगुणैराहारादिभिर्विशुद्धया णमार्गस्य मतो दे दार्व्यादिभिः क्षीरेण च विपक्व तैलं नस्यम् इति वक्ते ॥

सान्निपातिके त्रोषबलत प्रतिकुर्यात् । रसाञ्जनातिविषामुस्तभद्रदारुभ्याविन चात्र नावनम् ॥

सन्निपातज तु दोषबलापेक्षया कार्या । य त्र दोषा यथा बलवान्तथैव तथा चिकित्सया प्रतीकार इत्यर्थ । अत्र च सन्निपाते रसाञ्जनादिभि साधित तैल नावनमिति सन्निपात ॥

रक्तजे पित्तिको रक्तपित्तोक्तश्च विधि ॥

रक्तजे प्रतिश्याये पित्तप्रतिश्यायोक्तो रक्तपित्तोक्तश्च विधि इति रक्ते ॥

दुष्टप्रतिश्याये व्योषचित्रकयवक्षार बीजपूरकपूतीकरञ्जत्वग्लवणत्रयमांसरसमतीसारपनिपक्व सक्षौद्र सर्पि पाययेत् । जीर्णे घृते जाङ्गलरसेन तैलोपसेक भोजयन् । स्निग्ध च वमनप्रतिश्यायवदुपाचरेत् ॥

दुष्टप्रतिश्याये व्योषादिभिर्मांसरस प्रतीसार पक्वमन दृष्ट्वा विपक्व सर्पि क्षौद्रेण सह पाययेत । उपसेकपाद्या तैलस्यातिप्रवृत्तम् । स्निग्ध वमनप्रतिश्यायेन प्रकारेणैव दुष्टप्रतिश्यायिनम् ॥

प्रत्यवपीडं व्योषेन्द्रयवबिल्वमार्जी रकमैन्धवैस्तमूत्रपिष्टैर्दद्यात । विशुद्धमाणस्रोतसं च पुनरुपक्लेद विरेचयेत् । भूस्तृणकाम्रातकजीरकाविशतसुक्तान गोमूत्रेण क्वाथयेत् । त क्वाथमभया नागरमरिचकटुकसैन्धवयवक्षारचूर्णयुक्त स बीजपूरकरस पाययेत् । कोष्णोदक चानु कण्ठयेत् ॥

पक्के च दुष्टप्रतिश्याय व्योषादिभिर्गोमूत्रपिष्टैरवपीड नस्य दद्यात । सुखोष्णम् । अनुकण्ठन सोकपानम ॥

विरिक्त च काले मुस्तहरिद्रानागर यवक्षारपूतीकरञ्जरेणुकाभिर्जातिगोमूत्रद धिभिश्च सिद्ध सर्पि योजयेत् । तीक्ष्णानि च निरूहानुवासनानि । अरिष्टांश्च पानार्थम् ॥

विरिक्त चेति सुष्टयवादिरसेन । काल इति योग्ये मुस्तादिभिरजाद्दीनां मूत्रेण दध्ना च सिद्ध सर्पिरुपयोजयेत् । तीक्ष्णानि निरूहानुपयोजयेदिति मन्यते ॥

एवमप्यशान्तौ हिङ्गुक्षारामरदारुविपक्व घृत मांसरसानुपान पिबेत् ॥

एवमत्र-मप्येवं तस्यशान्तौ सत्यां हिङ्ग्वादिविपक्व घृत पिबेत् ॥

शोणाम्रपल्लवमूर्वा तर्कारीङ्गुदीफलफणिज्जकमदापश्चमूलकण्टकारिका शारिवोत्पूगहिंसा निम्बशिग्रुफलरसाञ्जनमिसिदन्तीपूतीकरञ्जपिप्पलीयातीकरीजाङ्गिमारवमूलरक्तपत्रपुष्पफलं रजामूत्रपिष्टं रजाश्च सक्टमधुकं धूमवर्ति कृत्वा कृताभ्यक्ता पातु मयन्त्र ॥

तस्य च कोशाम्रादीनां यथासम्भवं पत्रादिभिरजस्य मूत्रेण पिष्टैरजाश्वशकृद्रसेन युक्तैर्धूमविध्युक्तप्रकारेण धूमवर्तिं कृत्वा घृतेनाभ्यक्तां पातुं प्रयच्छेत् । पानाय दद्यात् ॥

पिप्पलीवर्धमानं चोपयुञ्जीत । क्रिमिघ्नांश्च योगान्पाययेत् ॥

पिप्पलीवर्धमानं रसायने वक्ष्यते । क्रिमिजा योगाश्चिकित्सिते उक्ताः । तैर्दुष्टप्रतिश्याय पाययेत्योक्तयोपयत् । इति दुष्टप्रतिश्याये ॥

भृशक्षवथौ पुटके च निम्बकटफलकुष्ठमरिचचूर्णं छर्दनाय प्रधमनम् । पिप्पलीकुष्ठशुण्ठीविडङ्गमृद्वीकाकषायकल्कविपक्वं तैलं घृतं वा नावनम् ॥

भृशक्षवाख्ये रोगे पुटके च शुष्कत्वनाशाय छर्दोत्पादनाय निम्बादिचूर्णं प्रधमनम् । पिप्पल्यादीनां क्वाथेन कल्केन च विपक्वं तैलं वा घृतं वा नावनम् ॥

नासाशोषे बलातैलं पाने शिरोबस्तौ च । स्निग्धस्य स्वेदः । क्षीरसर्पिर्नस्यं मधुरवर्गसाधितं वा तैलम् । स्नैहिको धूमः तथा नासानाहेऽपि । एवमनुपशमे शिरोविरेकः ॥

नासाशोषाख्ये सुबोधम् । क्षीरात् गृहीतं घृतं क्षीरसर्पिः । स्नैहिको धूमः सूत्राक्तः । तथेति नासाशोषक्रमसमुच्चयो नासानाहाख्येऽपि । एवं च नासानाहस्यानुपशमे शिरोविरेकः ।

नासापाके दीप्तौ च जलौकोभिरस्रविस्रावणम् । शीतैरूर्ध्वाधोविरेकलेपसेकाः । नासास्रावे तीक्ष्णं नस्यं धूमश्च ॥

नासापाकदीप्त्याख्ययोर्जलौक आदिकम् । नासास्रावे सुबोधम् ॥

अपीनसे पूतिनासे च गुडमरिचहिङ्गुशिवाटिकाविडङ्गैरजामूत्रपिष्टैर्नस्यम् । कफप्रतिश्यायवच्च स्नेहस्वेदवमनानि ॥

अपीनसपूतिनासयोर्गुडादिभिरजामूत्रपिष्टैर्नस्यम् । हिङ्गुशिवाटिका हिङ्गुपत्री । कफप्रतिश्यायवत् स्नेहादीनि ॥

वमितवतो निर्गुण्डीशिग्रुतर्कारीफाणिजकक्षवकसुरसार्जकपत्रस्वरसेन सार्षपं पीलुजं वा तैलं विपाच्य नस्यं विदध्यात् ।

वमितवतः कृतवमनस्य । निर्गुण्ड्या विपत्रस्वरसेन सर्षपतैलं पीलुजं वा तैलं विपाच्य नस्यं विदध्यात् ॥

लाक्षाविडङ्गपिप्पलीलवङ्गक्षवकनिशाकुष्ठवचाकरञ्जिकाकल्कैर्वा तिलतैलम् । शिग्रुबृहतीदन्तीमूलबिल्वव्योषसुरसरसैर्वा ॥

अथवा लाक्षादिकल्कैस्तिलतैलं विपाच्य नस्यं विदध्यात् । शिग्र्वादिकल्कैर्वा । इत्यपीनसे पूतिनासे च ॥

उत्पन्नमात्रं पूयरक्तं रक्तप्रतिश्यायवच्चिकित्सेत् । प्रवृद्धं नाडीव्रणवत् । कृतवमनस्य चास्य नस्यधूमौ प्रयोजयेत् ॥

पूयरक्तोत्थमुन्यासमात्रमेव रक्तप्रतिश्यायविधानेन चिकित्सेत् । प्रवृद्ध पुनर्बाह्यवाणनाडीव्रणवत् । अस्य च प्रवृद्धस्य पूयतः क्लयमात्य पुन शोधनपक्ष्मया योजयेत् ॥

अर्शांसि त्रिधिवत् क्षारेणाग्निना वा दहेत् । स्थूलानि तु शस्त्रेण स्पृष्ट्वा दाहानन्तरं शीता क्रिया योजयेत् ॥

अर्शांमीति । त्रिविधत् ग्रहणमपायपरिरक्षार्थे । स्थूलानि त्वर्शांसि शस्त्रेण स्पृष्ट्वा छित्त्वा दहेदिति मध्य रः । सुबोधम् ॥

वर्ति च नासाया कुम्भनिकुम्भाग्निकसैन्धवपिप्पलीमनःशिलालकरसमधुघृतमाक्षिकाम् ॥

वर्ति च चेत्मया कुम्भादिकल्कमधुघृतप्रदिग्धा नासाया याजयेदिति मध्य ध ॥

तुवरिकाविभीतकहारिद्रालोध्रमिषगुञ्जरञ्जिकाकल्कगुडोदकविपक तैलं नावनम् । करञ्जफलाग्निमन्थगुग्गुलिन्दुरास्थिविफलाखदिरसारविपक वा ॥

तुवरिकादिविपक तैल करञ्जफलादिभिर्विपक्व वा तैल नावनम् ॥

यथादोष च स्नेहवमनविरेकादीन् प्रणिदध्यात् ॥

दोषस्वरूपानतिक्रमेण च स्नेहादीन् प्रणिदध्यात् । इत्यर्शांसि ॥

अर्बुद वनिशेन सूची वा मण्डलाग्रेण मूले सम छिन्द्यात् । छिन्न चोल्लिख्यलयेत् । चेल्मसम च व्रण शलाकया दहर्तेन्न वा । अग्निं । यद्भ्युपवत्तन. शिशिर मर्हे ॥

अनुत सुबोधम । नशिद्रमध्ये सुस्थिमेना ननगत । तलोऽत्र भर शिशिरं मर्दे ग्रहणेन ॥

उपरूढव्रणस्य गोत्रायाप तीक्ष्णो गण्डूषगोमूत्रयुक्त साधिप फाणस वा तैल नावनम् । शिलाजे रक्तज वातुल गात्रनर्थ स्यवाल्पासीसराम्यवीलेरकनुपिष्टगाल्प । ततश्च शीता प्रसस्मेरा । शीतैरेव च मा शितानि घृतान्यभ्यञ्जनस्वपानानि ॥

गण्डूषादिगुणस्य शिलादिगुणैश्चैलाभावे गोमूत्रेण गुड साधप तैल च रन्ध्रा नावित नावनम । सुबोधम् । शाता शीतलम्पशी ॥

मामपद सन्निपातात्तुल्यानि चैव साधयेदिति । भवति चात्र ॥

मामादिजाति त्वगात्तुल्यानि चैवमित्युक्त छन्नाग्निना प्रकारेण साधयेत् । गतार्थमिति ॥

उपसहरति ।

हीनच्छेदात् पुनर्वृद्धिरतिच्छेदात् स्वरक्षय । गन्धाणान च नाशयां सूर्छा छिन्द्यात् सम्यक् ॥

इत्युत्तरे चतुस्त्रिंशोऽध्याय. ।

छेद्यमर्शोर्बुदं सम छिन्द्यात् । कुत इत्याह हीनच्छेदादिन्यादि । सुबोधम् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

मुखरोगविज्ञानीयम् ।

दन्तशाङ्क्रमेण मुखरोगाणां हेत्वादिकं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो मुखरोगविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह ॥

मात्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकम् ।
माषसूपदधिक्षीरशुक्तेक्षुरसफाणितम् ॥
अवाक्शय्यां च भजतो द्विषतो दन्तधावनम् ।
धूमच्छर्दनगण्डूषानुचितं च सिराव्यधम् ॥
क्रुद्धाः श्लेष्मोल्बणा दोषाः कुर्वन्त्यन्तर्मुखं गदान् ।

मात्स्येत्यादिना मुखरोगाणां सामान्यनिदानम् । मात्स्यादिमांसादिकं भजतो दन्तधावनादिकं चोचितसिराव्यधान्तं द्विषतः श्लेष्मोल्बणास्त्रयो दोषा अन्तर्मुखं कुपितास्तत्रैव गदान् कुर्वन्ति । फाणितं क्षुद्रगुडः । अवाक्शय्याऽधोमुखस्य शयनम् ॥

तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधाकृतः ।

तत्रेत्यादिना रोगा उच्यन्ते । य ओष्ठो वातेन द्विधाकृतो भवति स रोगो नाम्ना खण्डौष्ठः ॥

आयुःकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ ।
दाल्येते परिपाट्येते परुषासितकर्कशौ ॥

पवनाद्दोषप्रकोपाच्च ओष्ठौ स्तब्धादिरूपावोष्ठौ भवतः ।

पित्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ ।
पिटकाभिर्बहुक्लेदावाशुपाकौ

पित्तादोष्ठकोपे तीक्ष्णासहत्वादिगुणावोष्ठौ । चितौ व्याप्तौ ॥

कफात्पुनः
शीतासहौ गुरू शूनौ सवर्णपिटकाचितौ ॥

कफादोष्ठकोपे शीतासहत्वादिगुणौ । शूनौ शोफयुक्तौ ॥

सन्निपातादनेकाभौ दुर्गन्धास्रावपिच्छिलौ ।
अकस्मात्म्लानसशूनरुजौ विषमपाकिनौ ॥

सन्निपाताद्दोषप्रकोपे अनेकाभौ नानावर्णौ दुर्गन्धादिगुणौ च अकस्मादकारणं म्लानत्वादिगुणौ ययोः । तेन कदाचिन्म्लानौ कदाचित् सशूनौ कदाचित् सरुजौ कदाचिदरुजौ । विषमपाकिनौ क्वचित् सपाकौ क्वचित् कठिनाविति ॥

रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ।
खर्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तेऽर्बुदं भवेत् ॥

रक्तोपसृष्टौ रक्तादिदुष्टावोष्ठौ रक्तवर्णौ भूत्वा शोणितं स्रवतः । अत्र च रक्तोष्ठकोपे

रक्त मावात् क्षीणे खर्जूरसदृशमर्बुदं भवेत् ॥

मांसपिण्डोपमौ मांसात् स्यातां मूर्च्छत् क्रिमी [क्रमात् ॥

मांसाद् दुष्टान्मांसपिण्डोपमावोष्ठौ क्रमाच्च मूर्च्छत्क्रिमी स्याताम् ॥

तैलाभश्वयथुक्लेदौ सकण्ड्वौ मेदसा मृदू ॥

मेदसा दुष्टेनोष्ठौ तैलाभश्वयथुक्लेदौ तैलाभौ श्वयथुक्लेदौ ययोस्तौ तथोक्तौ सकण्ड्वौ कण्डूयुक्तौ मृदू च भवतः ॥

क्षतजाववदीर्येते पाट्येते चासकृत् पुनः ।
ग्रथितौ च पुनः स्यातां कण्डूलौ दशनच्छदौ ॥

क्षतजावोष्ठौ यौ क्षतेन कुपितौ तयोरेव लक्षणादिकं लिङ्गम् । [पुनस्तावग्रथितिस्थिते सति ग्रथितौ कण्डूलौ कण्डूयुक्तौ स्याताम्] ॥

जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदम् ॥

वातकफाद्धेतोर्जलबुद्बुदवज्जलार्बुदमोष्ठे भवति । इत्योष्ठे एकादश ॥

गण्डालजी स्थिरः शोफो गण्डे दाहज्वरान्वितः ॥

दाहाद्यान्वितः स्थिरश्चाचलः गण्डे यः शोफः स गण्डालजी । इति गण्डे एकः ॥

वाताद्दुष्णसहा दन्ताः शीतस्पर्शाधिकव्यथाः ।
दाल्यन्त इव शूलेन शीताख्यो दालनश्च सः ॥

वातादुष्णसहा उष्णादिगुणा दन्ता भवन्ति स रोगो नाम्ना शीतोदालनश्चोच्यते । [शूलेन दाल्यन्त इव इत्यनेन शूलस्यातिपीडाकरत्वमुचितम्] ॥

दन्तहर्षे प्रवाताम्लशीतभक्षासमाद्विजाः ।
भवन्त्यम्लाशनेनेव सरुजश्चलिता इव ॥

वातादेव दन्तहर्षाख्ये रोगे प्रवाताम्लशीतभक्षासहाः अम्लाशनेनेव सरुजश्चलिता इव दन्ता भवन्ति । [प्रवाते अम्लशीतयोर्भक्षे भक्षणे चाक्षमा अशक्ताः । अत्राम्लशब्दो रसवाची । अम्लाशनेनेवेत्यत्राम्लशब्दो वृक्षाम्लवाची] ॥

दन्तभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः ॥

दन्तभेदाख्ये रोगे द्विजा दन्तास्तोदभेदान्विता भवन्ति । [अत्र रुक्तोदौ दन्तमूले । स्फुटनभेदौ दन्त एवेति मन्तव्यम्] ॥

चालश्चलद्भिर्दशनैर्भक्षणादधिकव्यथैः ॥

चालो नाम रोगश्चलद्भिर्भक्षणादधिकव्यथैश्च दशनैर्भवति । [चलद्भिः कम्पमानैः भक्षणाद्यस्य कस्यापि चर्वणादधिका पूर्वस्मादतिरिक्ता व्यथा पीडा येषां तैः] ॥

करालस्तु करालानां दशनानां समुद्भवः ॥

मकराला नाम रोगो यः करालानां विकटानां दन्तानां समुद्गमः ॥

दन्तोऽधिकोऽधिदन्ताख्यः स चोक्तः खलवर्धनः ।
जायमानेऽतिरुग्दन्ते जाते तत्र तु शाम्यति ॥

यस्तु सन्निकृष्टोऽधिको दन्तः सोऽधिदन्ताख्यो रोगः स्मृतः खलवर्धन इति नाम । तत्र चाधिदन्ते जायमाने रुग्जायते जाते तु तस्मिन् रुक् शाम्यति ॥

अधावनान्मलो दन्ते कफो वा वातशोषितः ।
पूतिगन्धिः स्थिरीभूतः शर्करा

दन्तानामधावनादप्रक्षालनाद्योऽसादिमल श्लेष्मा वा वातेन शोषित मनपूतिगन्धिः स्थिरीभूतश्च स नाम्ना शर्करेत्युच्यते ॥

साप्युपेक्षिता ।
शातयत्यणुशो दन्तकपालानि कपालिका ॥

सापि शर्करोपेक्षिता सत्यणुशोऽल्पशो दन्तकपालानि शातयति स कपालिका नाम रोग ॥

श्याव श्यावत्वमायातो रक्तपित्तानिलैर्द्विजः ॥

द्विजो दन्तो रक्तादिभि श्याववर्णत्वमायात श्यावो नाम रोगो भवति ॥

समूल दन्तमाश्रित्य दोषैरुल्बणमारुतै ।
शोषितेमज्ञिसुषिरे दन्तेऽन्नमलपूरिते ॥
पूतित्वात् क्रिमय सूक्ष्मा जायन्ते जायत तत ।
अहतुतीव्रार्तिशम ससंरम्भोऽसितश्चल. ।
प्रलून पूयरक्तस्रुत् सचोक्त क्रिमिदन्तक ।

उल्बणमारुतैर्मारुताधिकै स्त्रिभिर्दोषै स मूल मूलसहित दन्तमाश्रित्य तन्मज्जनि शोषिते अत एव चान्तर्दन्ते सुषिरेऽन्नमलपूरिते सति तेन मलेन पूतित्वात् सूक्ष्माः क्रिमयो जायन्ते । ततश्चाहेत्वकारणमेव तीव्रार्तिर्जायते । अकारणमेव तस्याः शमश्च । ससंरम्भ इत्यादि प्रकरणाद्दन्तः । प्रलून उद्धृतः । छिन्न इत्यर्थ । सरोगः क्रिमिदन्ताख्य उक्त ॥ इति दन्ते दश रोगाः ॥

श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहन्त्यस्रमहेतुकम् ।
शीर्यन्ते दन्तमांसानि मृदुक्लिन्नासितानि च ॥
शीतादोऽसौ

श्लेष्मरक्तेन हेतुना पूतीनि दुर्गन्धीनि दन्तमांसान्यहेतुकमेवास्र वहन्ति मृद्वादिगुणयुक्तानि च भवन्ति शीर्यन्ते चासौ रोग शीताद ॥

उपकुश पाक' पित्तासृगुद्भव ।
दन्तमांसानि दह्यन्ते रक्तान्युत्सेधवन्त्यत' ॥
कण्डूमन्ति स्रवन्त्यस्रमाध्मायन्तेऽसृजि स्थिते ।
चला मन्दरुजो दन्ता' पूतिर्वक्त्र च जायते ॥

पित्तासृगुद्भवो यो दन्तमांसाना पाक स नाम्नोपकुश । तत्र च दन्तमांसाना दाहो रक्तत्वमुत्सेधश्च भवति । अतश्चोत्सेधात् दन्तमांसानि कण्डूमन्त्यस्र च स्रवन्ति । असृजि रक्ते स्थिते रुद्धे आध्मायन्ते परिपूर्यन्ते । दशनाश्च चला मन्दरुजश्च भवन्ति वक्त्र च पूति जायत ॥

दन्तयोस्त्रिषु वा शोफो बदरास्थिनिभो घन ।
कफास्राच्तीव्ररुक् शीघ्र पच्यत दन्तपुप्पुट' ॥

दन्तयोरिति द्वयो स्त्रिषु वा दन्तेषु मूल इति प्रकरणात् । कफास्राद्धेतोर्बदरास्थिनिभो घनस्तीव्ररुक् च शोफो भवति । स च शीघ्र पच्यते । स नाम्ना ॥

दन्तमांसे मलैः सास्रैर्बाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः ।
सरुग्दाहः स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ॥

सास्रैः सरक्तैर्वातादिभिस्त्रिभिर्दोषैर्दन्तमांसे अन्तर्बहिश्च गुरुः सरुग्दाहश्च श्वयथुर्भवति स च भिन्नः पूयास्रं स्रवेत् स रोगो नाम्ना दन्तविद्रधिः ॥

श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान्रक्तपित्तजः ।
लालास्रावी स सुषिरो दन्तमांसप्रशातनः ॥

दन्तमूलेषु दन्तोत्पत्तिस्थानेषु रक्तपित्तजो रुजावान् रुजायुक्तः लालास्रावी लालास्रावयुक्तः दन्तमांसप्रशातनश्च यः श्वयथुः स नाम्ना सुषिरः । दन्तमांसं प्रकर्षेण शातयतीति दन्तमांसप्रशातनः ॥

ससन्निपातज्वरवान् सपूयरुधिरस्रुतिः ।
महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबन्धनः ॥

स एव शोफः सन्निपातज्वरादिना युक्तो विश्लिष्टद्विजबन्धनस्थानश्च नाम्ना महासुषिर इत्युक्तः ॥

दन्तान्तकीलवच्छोफो हनुकर्णरुजाकरः ।
प्रतिहन्त्यभ्यवहृतिं श्लेष्मणासोऽधिमांसकः ॥

श्लेष्मणा हेतुना दन्तान्ते दन्तमालाविच्छेदे हन्वादिरुजाकरो यः श्वयथुरभ्यवहृतिं भोजनं प्रतिहन्त्यन्तरा शल्यभूतत्वात् । स रोगो नाम्नाऽधिमांसकः ॥

घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।
यस्मिंश्चलन्ति दन्ताश्च स विदर्भोऽभिघातजः ॥

स विदर्भो नामाभिघातजो रोगो भवति । यो येन केन चित् घृष्टेषु दन्तमांसेषु महान् संरम्भो जायते । यस्मिन् दन्ताश्चापरा श्चलन्ति ॥

दन्तमांसाश्रितान्रोगान्यः साध्यानप्युपेक्षते ।
अन्तस्तस्यास्रवन्दोषः सूक्ष्मां सञ्जनयेद्गतिम् ।
पूयं मुहुः सा स्रवति त्वङ्मांसास्थिप्रभेदिनी ॥

यः पुरुषः साध्यानपि दन्तमांसाश्रितान्रोगानुपेक्षते तस्यान्तरस्रवन् गृह्णन् दोषः सूक्ष्मां गतिं नाडीं सञ्जनयेत् । सा च नाडी त्वगादिभेदिनी मुहुः पूयं स्रवति । [यः पुरुषः साध्यान् साधयितव्यान् शीतादादीनुपेक्षते न साधयति अपिशब्दात्केवलमन्यरोगोपेक्षया दोषादिभिः स्वयमपि जायत इति सूचितम् । तस्यान्तः स्थितो दोषः अस्रवन् स्रोतोरोधात् निर्गच्छन् दोषशब्देन पूयं गृह्यते ॥]

ताः पुनः पञ्चविज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः ॥

ताः पुनर्नाड्यः पञ्चविज्ञेयाः । कथमित्याह । स्वैर्नाडीविज्ञाननिर्दिष्टैः पृथग्दोषसन्निपातशल्यभेदेन वाताम् महागेन्याद्विभिलक्षणैर्यथोदितैः । एवं दन्तमूले त्रयोदशरोगाः ॥

शाकपत्रखरा लब्धा स्फुटिता वातदूषिता ।
जिह्वा पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसाङ्कुरैश्चिता
शल्मलीकण्टकाभैस्तु कफेन बहला गुरुः ॥

वातदूषिता जिह्वा शाकतरुपत्रवत् खरा सन्ना च निबन्धनात् भवति स्फुटिता च ।

पित्ताद्धेतोर्दाहादियुक्ता जिह्वा भवति । कफेन हेतुना दूषिता जिह्वा तु शल्मली कण्टकाभैर्मांसाङ्कुरैश्चिता श्यावा बहला घना गुरुश्च भवति ॥

कफपित्तादधः शोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नतः।
मत्स्यगन्धिर्भवेत् पक्वः मोऽलसो मांसशातनः ॥

जिह्वाया अधोभागे कफपित्ताच्छोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नतश्च भवति स च पक्व सन् मत्स्यगन्धिर्भवेन्मांसशातनश्च । स रोगो नाम्नाऽलस॰

प्रबन्धनेऽधो जिह्वाया शोफो जिह्वाग्रसन्निभः ।
साङ्कुरः कफपित्तास्रैर्लालोषास्तम्भवान् खरः
अधिजिह्वः सरुक्कण्ठः वाक्याहारविघातकृत् ॥

जिह्वाया अधोभागे प्रबन्धने मूले जिह्वाग्रसन्निभः साङ्कुरश्चय॰ शोफः कफादिभिर्लालादियुक्तः खरः खरस्पर्शो रुगादिकृच्च भवति स रोगो नाम्ना अधिजिह्वः । विघातशब्दो वाक्याहाराभ्यां सम्बध्यते ॥

तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरिस्थितः ॥

तादृगेवैष लक्षणः एव जिह्वाया उपरिस्थितः शोफः उपजिह्वाख्यो रोगः । इति जिह्वाया षट् ॥

तालुमांसेऽनिलाद्दुष्टे पिटका सरुजा खरा ।
बह्वोघनास्रावयुता रक्ता स्तालुपिटका स्मृता ॥

अनिलात्तालुमांसे दुष्टे सरुजात्वादिगुणा या पिटका भवन्ति ता नाम्ना तालुपिटकाः स्मृता ॥

तालुमूले कफात् सास्रान्मत्स्यबस्तिनिभो मृदु ।
प्रलम्बः पिच्छिलः शोफो नासयाहारमीरयन् ।
कण्ठोपरोधतृट्कासवमिकृत् गलशुण्डिका ॥

सास्रात् कफात्तालुमूले यः शोफो भवति । किम्भूत इत्याह । मत्स्यबस्तिनिभत्वादिस्वरूप॰ । मत्स्यबस्तिः शुक्तिमत्स्येषु मध्ये दृश्यते । सशोफो भुज्यमानमाहारं नासयेरयन् प्रेरयन् कण्ठोपरोधादिकृत् भवति । स रोगो नाम्ना गलशुण्डिका ॥

तालुमध्ये निरुग्मांसं संहतं तालुसंहतिः ॥

तालुमध्ये रुजया विना यन्मांसं संहतं भवति सरोगस्तालुसंहतिसंज्ञः । संहतमेकत्र पुञ्जीभूतम् ॥

पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छ्वयथुरर्बुदम् ॥

रक्ताद्धेतोस्तालुमध्ये यः पद्माकृतिः श्वयथुः स नाम्नार्बुदं भवति ॥

कच्छपः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥

तत्रैव तालुमध्ये कफाद्धेतोश्चिरवृद्धी कच्छपाकारः श्वयथुः स नाम्ना अरुक्श्च यः कच्छपाकारः श्वयथुः स नाम्ना कच्छपः ॥

कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्यां पुप्पुटो नीरुजः स्थिरः ॥

तत्रैव श्लेष्ममेदोभ्यां बदरसदृशः स्थिरो नीरुजश्च यः श्वयथुः स नाम्ना पुप्पुटः ॥

पित्तेन पाकः पाकाख्यः पूयास्रावी महारुजः ॥

पित्तेन तालुमध्ये पूयास्रावी महारुजश्च य, पाक सरोगो नाम्ना पाक ॥

वातपित्तज्वरायामैस्तालुशोषस्तदाह्वय ॥

वातपित्तादिभिस्तालुनि शोषो भवति स तदाह्वयस्तालुशोष नामेत्यर्थ । इत्यष्टौ तालुरोगा ॥

जिह्वाप्रबन्धजा कण्ठे दारुणा मार्गरोधिन । मांसाङ्कुरा शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी

कण्ठ कण्ठस्यान्तर्भागे जिह्वाप्रबन्धने जिह्वामूले जाता ये दारुणादिगुणा मांसाङ्कुरास्ते रोहिणी नाम रोगो भवति । सा च शीघ्रकारिणी शीघ्रमेवास्य कर्म मारणाख्यं करोति ॥

कण्ठास्यशोषकृद्वातात् साहनुश्रोत्ररुक्करी ।
पित्ताज्ज्वरोषातृण्मोहकण्ठधूमायनान्विता ॥
क्षिप्रजा क्षिप्रपाकातिरागिणी स्पर्शनासहा ।
कफेन पिच्छिला पाण्डुरसृजा स्फोटकाचिता ॥
तप्ताङ्गारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृति ।
गम्भीरपाका निचयात् सर्वलिङ्गसमन्विता ॥

कण्ठेत्यादि । कण्ठ्यन्त वातजरोहिण्या लक्षणम् । ज्वरादिक स्पर्शनासहान्त पित्तरोहिण्या । कफेन रोहिणी पिच्छिला पैच्छिल्ययुक्ता पाण्डु पाण्डुवर्णा च भवति । असृजा दोषदुष्टेन रोहिणी स्फोटकाचिता पित्तजाकृति पित्तरोहिणीसमानलक्षणा च [तप्ताङ्गारनिभा तप्ताङ्गारसदृशी तापादिनाङ्गारस्याऽसम्भवादङ्गारशब्देनैव तापे सिद्धे, पुनरपि तप्ताङ्गारनिभेत्युक्तत्वादस्यातपरागाद्यतिशयोऽवगम्यते ।] निचयात् सन्निपाताद्रोहिणी गम्भीरपा, काऽवगाढपाका सर्ववातादिरोहिणीलिङ्गै समन्विता च भवति ॥

दोषै कफोद्रिक्तै शोफ कोलवत् ग्रथितोन्नत ।
शूककण्टकवत् कण्ठे शालूको मार्गरोधन ॥

कफोद्रिक्तैस्त्रिभिर्दोषैर्बदरवत् ग्रथितश्चोन्नतश्च शूकवत् कण्टकवच्च स्रोतो रोधनो य, श्वयथु कण्ठे भवति स नाम्ना शालूक ॥

वृन्दो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृत् गलपार्श्वग ॥

तैरेव दोषैर्गलस्य पार्श्वे गो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृच य श्वयथु स नाम्ना वृन्द । [अनुक्तकारणविशेषत्वात् पूर्वोक्तैरेव दोषै कृतो गलपार्श्वग गलमार्गस्य वामदक्षिणान्यतरपार्श्वगत वृत्तश्चोन्नतश्च वृत्तोन्नत वृत्तो वर्तुल । दाहज्वर च करोतीति दाहज्वरकृत दाहाज्वरं करोतीति वा य एवंविध शोफ स वृन्दाख्यो रोग ।]

हनुसन्ध्याश्रित कण्ठे कार्पासीफलसन्निभ ।
पिच्छिलोमन्दरुक् शोफ कठिनस्तुण्डिकेरिका ॥

तैरेव य श्वयथु कण्ठे हनुसन्धिमाश्रित्य जात कार्पासीफलसदृश पिच्छिलत्वादिगुणश्च भवति स नाम्ना तुण्डिकेरिका ॥

गलान्त श्वयथुर्घोरो गलमार्गार्गलोपम ।
गलौघो मूर्द्धगुरुतातन्द्रालालाज्वरमद ॥

तैरेव च श्वयथुः कण्ठे बाह्यान्त बहिः भागेऽन्तर्भागे च घोरो भयङ्करः गळस्रोतसोऽर्गळोपमो द्वारबन्धनसदृशो मूर्द्धगुरुतादिप्रदश्च स नाम्ना गळौघः ॥

बलयं नातिरुक्शोफस्तद्वदेवायतोन्नतः ।

तैरेव दोषैस्तद्वदेव बाह्यान्तर्गळमार्गार्गळोपमो नातिरुगायतोन्नतश्च यः शोफः स वलयमिति नाम्ना भवति ॥

मांसकीलो गळे दोषैरेकोनेकोथवाल्परुक् ।
कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहृति पृथुमूलो गिलायुकः॥

दोषैर्वातादिभिर्गळे एको वानेको वा कृच्छ्रोच्छ्वासः कृच्छ्राभ्यवहृतिश्च यो मांसाङ्कुरो भवति स नाम्ना गिलायुकः ॥

भूरिमांसाङ्कुरवृता तीव्रतृड्ज्वरमूर्धरुक् ।
शतघ्नीनिचिता वर्ति शतघ्नीवातिरुक्करी ॥

तैरेव दोषैः कृता भूरिभिः प्रभूतैर्मांसाङ्कुरैर्वृता परिवृता तीव्रतृड्ज्वरादियुक्ता गळे निचिता कण्ठस्रोतसि समन्ताद्व्याप्ता या वर्तिरतिरुक्करी भवति सा रुजयाऽकुला च शतघ्नीसादृश्याच्छतघ्नी । शतघ्न्याख्यश्चायुधं कण्टकाचिता यष्टिर्भवति ॥

व्याप्तसर्वगळः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ।
पूतिपूयनिभास्रावी श्वयथुर्गळविद्रधिः ॥

व्याप्तसर्वगळत्वादियुक्तः श्वयथुर्नाम्ना गळविद्रधिः । शीघ्रं जन्मपाकौ यस्य स तथोक्तः । [व्याप्तसर्वगळः गळे समन्ताद्व्याप्तः । अत्र सर्वशब्देन गळस्य बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहः । पूतीपूयनिभास्रावी पूतीपूयतुल्यः आस्रावः आस्रवणं तेन युक्तः । अत्र पूयनिभशब्देन पक्वोप्यन्यविद्रधिवत् पूयं न स्रवति तत्तुल्यं रक्तमेव स्रवतीत्यर्थः ॥]

जिह्वावसाने कण्ठादावपाकं श्वयथुं मलाः ।
जनयन्ति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद्गलार्बुदम् ॥

मलाः वातादयः जिह्वाया अवसाने कण्ठस्यादौ प्रारम्भे वा पाकरहितं स्थिरमचलं लोहितं रुजारहितं च यं श्वयथुं जनयन्ति तद् गलार्बुदं भवति । [जिह्वाया अवसाने अन्ते हृदये जिह्वावसानमिति धन्वरि । हृदयान् पच्यमानानामाध्मानाद्बुस्मसारवत् । कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते । अत्र कण्ठरोगप्रसङ्गात् जह्वोरुपरि जिह्वावसानमिति मन्तव्यम् ॥]

पवनश्लेष्ममेदोभिर्गळगण्डो भवेद् बहिः ।
वर्द्धमानः स कालेन मुष्कवल्लम्बतेऽनिरुक् ॥

पवनादिभिर्बहिस्त्वग्भागे गळगण्डाख्यो रोगो भवेत् । स च कालेन वर्द्धमानो निरुक् सन् मुष्कवद्वृषणवल्लम्बते ॥

कृष्णारुणोऽरुतोदाढ्यः स वातात् कृष्णराजिमान् ।
वृद्धस्तालुगळे शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥
स्थिरः सवर्णः कण्डूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् ।

वृद्धस्त्वालुगळे लेपं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ॥

तत्र कृष्ण इत्यादिना पवनहेतुकस्य गलगण्डस्य लिङ्गम् । श्लेष्मजस्य स्थिर इत्यादि ॥

मेदसा श्लेष्मवद्धानिवृध्यो सोऽनुविधीयते ।
देहं वृद्धश्च कुरुते गळे शब्दं स्वरेऽल्पताम् ॥

मेदसा हेतोर्गळगण्डे श्लेष्मवत् कफगळगण्डवत् लिङ्गम् । स गळगण्डो हानिवृद्ध्योश्च देहमनुविधीयते । यदैव देहो वर्द्धते तदैव गळगण्डोऽपि वर्द्धते । यदैव देहोऽपचीयते तदैव सोऽपचीयते । स च मेदोजो गळगण्डो वृद्धो गळशब्दादिकं कुरुते ॥

श्लेष्मरुद्धानिलगतिः शुष्ककण्ठो हतस्वरः ।
ताम्यन् प्रसक्तं श्वसिति येन सस्वरहानिलात् ॥

येन रोगेण पुरुषः श्लेष्मरुद्धानिलगतिः शुष्ककण्ठत्वादियुक्तो भवति सोऽनिलाज्जायते स नाम्ना स्वरहा । इत्यष्टादश गलरोगाः । [श्लेष्मणा रुद्धा अनिलस्य प्राणाख्यस्य मरुतो गतिर्गमनं यस्य । शुष्कमनार्द्रं कण्ठं यस्य । हतस्वरः सन्नस्वरः ताम्यन् ग्लपितेन्द्रियः । प्रसक्तं कफावृतकण्ठमार्गत्वात् प्रकर्षेण सक्तं । श्वसिति श्वासमुक्तिं करोति ॥]

करोति वदनस्यान्तर्व्रणान् सर्वसरोऽनिलः ।
सञ्चारिणोऽरुणान्स्तत्रोष्ठौ ताम्रौ चलत्वचौ ॥
जिह्वा शीतासहा गुर्वी स्फुटिता कण्टकाचिता ।
विवृणोति न कृच्छ्रेण मुखपाको मुखस्य सः ॥

सर्वसरोव्याप्तिमानानिलोऽन्तर्वदनं सञ्चार्यादिगुणान् व्रणान् करोति । सञ्चारिणो नियतस्थानाः । ततश्चोष्ठौ ताम्रौ ताम्रवर्णौ चलत्वचौ च भवतः । जिह्वा शीतासहत्वादिगुणा । स चातुरः कृच्छ्रेण मुखं विवृणोति स रोगो नाम्ना मुखपाकः ॥

अधः प्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः ।
यात्यूर्ध्ववक्त्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगुदस्तु सः ॥

अर्शोगुल्मादिभिर्वायुरधःप्रतिहतो वक्त्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वं याति । स रोगो नाम्नोर्ध्वगुदः ॥

मुखस्य पित्तजे पाके दाहोषे तिक्तवक्त्रता ।
क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणा स्तद्वच्च रक्तजे ॥

पित्तजे मुखपाके दाहादिकं लिङ्गम् । क्षारेणोक्षितं सिक्तं यत् क्षतं व्रणस्तत्समा दाहवेदनादिगुणा व्रणाः । तद्वदेव रक्तजे ॥

कफजे मधुरास्यत्वं कण्डूमत्पिच्छिला व्रणाः ॥

कफजे मुखपाके मधुरास्यत्वादि लिङ्गम् । कण्डूमन्तश्चाते पिच्छिलाश्च कण्डूमत्पिच्छिलाः ॥

अन्तःकपोलमाश्रित्य श्यावपाण्डु कफोऽर्बुदम् ।
कुर्यात्तत् घट्टितं छिन्नं मृदितं च विवर्द्धते ॥

अन्तःकपोलं कपोलान्तर्भागमाश्रित्य कफः श्यावपाण्ड्वर्बुदं कुर्यात् । तदर्बुदं

यद्विन शाकपत्रादिनावघृष्ट छिन्न सूक्ष्मिपत्रादिना । मृदित विलायनाय कृतमर्दनमपि पुन र्वर्द्धते । [सर्वास्यरोगस्यास्यान्त कपोलकथनमास्यान्तर्भागद्योतनार्थम् । आश्रितेत्युक्तत्वात् प्रवृद्धस्य पुनर्वहिर्गति सूचिता । विवर्द्धन इत्युक्तत्वात् छेदनाद्यनन्तरजोनितस्य पूर्वस्मादाधिक्यमपि सूचितम् ॥]

मुखपाको भवेत् सास्त्रे सर्व' सर्वाकृतिर्मले ॥

सास्त्रै सरक्तै' सर्वमले वातादिभिर्मुखपाको नाम सर्वलक्षणो रोगो भवेत् । [सर्वाकृतिः सर्वलक्षण सर्वषा वातादिमुखपाकाना लक्षणैर्युक्त इत्यर्थ ॥]

पूत्यास्यता च तैरेव दन्तकाष्ठादिविद्विष ॥

दन्तकाष्ठादिविद्विष अनतुष्ठितदन्तकाष्ठादिकस्य पुरुषस्य आदिशब्देनाञ्जनतस्यधूमगण्डूषादिपरिग्रह । तैरेवेति स सर्वमले पूत्यास्यनामा रोगो भवति । इत्यष्टौ सर्वास्य रोगा' ॥

ओष्ठे गण्डे द्विजे मूले जिह्वाया तालुके गले ।
वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ता पञ्चसप्ततिरामया ॥

इत्यनन्तरोक्तप्रकारेणोष्ठादिष्वष्टसु स्थानेषु पञ्चसप्ततिरामया उक्ता ॥

केनविभागेनेत्याह ॥

एकादशैकोदश च त्रयोदश तथा च षट् ।
अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात्

एकादशेत्यादि । ओष्ठेषु खण्डौष्ठ, वातोष्ठकोप, पित्तोष्ठकोप । कफोष्ठकोप', सन्निपातोष्ठकोप, रक्तोष्ठकोप, अर्बुदम्, मांसोष्ठकोप, मेदोष्ठकोपः, क्षतोष्ठकोप, जलार्बुदाख्य, इत्येकादश रोगा' । गण्डे गण्डालज्याख्य एको रोग । द्विजे दन्त शीतदन्त, दन्तहर्ष, दन्तभेद, चाल, करालाऽधिदन्त, शर्करा, कपालिका, श्याव, क्रिमिदन्ताख्या दश रोगा' । मूले प्रकरणाद्दन्तमूले शीतादोऽधकुश, दन्तपुप्पुट, दन्तविद्रधि, सुषिर, महासुषिराऽधिमास, विदर्भाख्या पञ्चभिर्नाडीभि सह त्रयोदश रोगा भवन्ति । जिह्वाया वातदूषिता, पित्तदूषिता, कफदूषिता,ऽलसा,ऽधिजिह्वो,ऽपजिह्विकाख्या षड्रोगा भवन्ति । तालुके तालुपिटका, गलशुण्डी, तालुसहति, मांसार्बुद, कच्छप, तालुपुप्पुट, तालुपाक, तालुशोषाख्या अष्टौ रोगाः। गळे वातरोहिणी, पित्तरोहिणी, कफरोहिणी रक्तरोहिणी, सन्निपातरोहिणी, शालूक, वृन्द, तुण्डिकेरी, गलौघ, वलय, गिलायुक, शतघ्नी, गलविद्रधि, गलार्बुद, पवनगलगण्ड, श्लेष्मग, लगण्ड, मेदोगलगण्ड, स्वरहाख्या अष्टादश रोगा भवन्ति । सर्वत्राशेषे वक्त्रे वातमुखपाको,ऽर्बुद, पित्तमुखपाक, रक्तमुखपाक, कफमुखपाक, कफार्बुद, सन्निपातमुखपाक, पूत्यास्याख्या अष्टौ रोगा भवन्तीति क्रमार्थः । एवमेकीकृत्यैते पञ्चसप्तती रोगा ॥

तेष्वनुपक्रमा ।
करालो मासरक्तोष्ठावर्बुदानि जलाद्विना ॥
कच्छपस्तालुपिटका गलौघ सुषिरो महान् ।

स्वरघ्नोर्ध्वगुदव्यावशतघ्नीवल्यालसा ॥
नाड्योष्ठकोपौ निचया द्रक्तात् सवश्च रोहिणी ।
दशन स्फुटित दन्तभद पकोपजिह्विका ॥
गळगण्ड स्वरभ्रंशी कृच्छ्रोच्छ्वासोतिवत्सर ।
याप्यस्तु हर्षो भेदश्च शेषान् शस्त्रौषधैर्जयेत् ॥

इत्युत्तरे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

तेषु मध्य इमेऽनुक्रमास्त्याज्या । क इत्या ह । कराल इत्यादि । करालो नाम दन्तरोग । मांसोष्ठरक्तोष्ठजोष्ठरोगौ । जलार्बुदेना जला-र्बुदमक वर्जयित्वाशयाणि चत्वार्यर्बुदानि नाष्ठा र्बुद, गळार्बुद, तालर्वुद, रक्तार्बुदानीत्येतान्य साध्यानि । कच्छपो नाम तालुरोगस्तालुपि-टका च । गलौघाख्यो गळरोग । महान् सु षिर, महासुषिराख्यो दन्तमूलरोग , तथा स-न्ताद्यश्च । स्वरघ्न , कण्ठरोग , ऊर्ध्वगु दाख्य सर्वसररोग, श्यावाख्यो दन्तरोग , श तघ्नी कण्ठरोग , तद्वद्वल्यम् । अलसो जिह्वा रोग एते चासाध्या । नाडीदन्तमूलजा सन्नि पातजा त्याज्या । ओष्ठकोप सन्निपातजोऽसा ध्य । रक्तात् सर्व रोहिणी च रक्तसन्निपात रोहिण्यौ कण्ठरोगावसाध्यौ । दन्तभदाख्यो रोगो दशनैस्फुटित एवासाध्योनत्वस्फुटिते । उ पजिह्विका पक्वा एवाऽसाध्या । गळगण्ट स्वरभ्रंशी स्वरहा कृच्छ्रोच्छ्वासत्वेन च युक्तो तिक्रान्तवत्सरश्च त्याज्य । दन्तहर्षो दन्तभे दश्च याप्य । अन्य शेषान्यथायोग वक्ष्य माणप्रकारेण शस्त्रैरौषधैश्च जयेदिति ॥

इती इन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां मुत्तरे पञ्चविंशोऽध्याय ॥

षड्विंशोऽध्यायः ॥

मुखरोगप्रतिषेध. ।

उक्तक्रमेणैव मुखरोगाणा चिकित्सा प्र दर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो मुखरोगप्रतिषेध नामाध्याय व्याख्यास्याम । इति य । स्निग्धस्विन्न स्य खण्डौष्ठस्योष्ठान्तौ विलिख्य सुश्लिष्टौ क्षौमसूत्रेण सीव्येत् । शतधौतघृताभ्यक्ता चास्मैकवलिका व्रणस्यो परिदद्यात् । प्रक्लि न्न च व्रण व्रणचिकित्सया साधयेत् ॥

नैल नस्यान्त खण्डौष्ठसाधनम् । स्नि ग्धस्विन्नस्य पुस खण्डौष्ठस्योष्ठान्तौ सद्वंग्र विलिख्य सुश्लिष्टौ कृत्वा सूत्रेण सीव्येत् । सु साधम् ।

ज्योतिष्मतीलोध्रमधुकपटोलोत्पलरा ऋमाचीश्रावणीशारिवाभिस्तैल विपक्वमभ्य ञ्जनाच्छोधनरोपणम् । तथा वातहरमधुरौ षधसिद्ध तैल नस्यम् ।

ज्योतिष्मत्यादिभिर्विपक्व तैलमभ्यङ्गात् खण्डौष्ठव्रणस्य शोधन रोपण च । ज्योतिष्म तीकङ्गुणिका । वातहरैर्भद्रदार्वादिभिर्मधुरव र्गेण च सूत्रोक्तेन सिद्ध तैल नस्य तथा शोधन रोपण च ॥

वातज ओष्ठकोपे देवदारुगुल्गुलुमर्ज रसमधुच्छिष्टसिद्धेन महास्नेहेनाभ्यङ्गः । तेनैव समधुकचूर्णेन प्रतिसारणम् । तदभ्यक्तनपिचुना प्रच्छादनम् । एरण्डपल्लवं क्षीरक्वथितैर्नाडीस्वेदः स्वरदोषोक्तं नावनं शिरोऽभ्यङ्गश्च ॥

शिरोऽभ्यङ्गश्चैलेयमन्त वातोष्ठकोपे । महास्नेह चतुष्टयम् । तेनैवेति देवदार्वादिसिद्ध महास्नेहेन मधुयष्टीचूर्णयुक्तेन प्रतिसारणम् । रसक्रिया कल्कश्चूर्णश्चेति त्रिविधं प्रतिसारणं पूर्वमुक्तम । पिचु कार्पासचुडुकम ॥

पित्तोत्थेऽभिघातजे च जलौकोभिर्विस्रावणम् । पत्तङ्गयष्टी छिन्नरुहा विपक्व सर्पिरभ्यङ्गः । मधुमधुकलोध्रसर्जरसै प्रतिसारणम् । पित्तविद्रधिवच्च चिकित्सा ॥

पित्तज ओष्ठकोपे तथाभिघातजे क्षतजे च पित्तविद्रधिचिकित्सान्तम् । सुबोधम् ॥

रक्तजेऽप्यचिरोत्थिते पैत्तिकवत् प्रतिकुर्यात् ॥

रक्तजे पैत्तिकवत रक्तोष्ठकोपस्या साध्यत्वोक्ते रचिरोत्थित इति विशेषणम् ॥

कफजे जलौकोभि शाकादिपत्रैर्वा रक्त विस्राव्य व्योषपाठायवक्षारस्वर्जिकाक्षारै सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् । कुष्ठतगरदन्तीश्यामाविडङ्गहरितालविकङ्कतैर्वा । स्वेदनस्यधूम कवलांश्च कफघ्नानवचारयेत् ॥

कफजस्वेदाद्युपचरणान्त कफोष्ठकोपे । तत्र प्रथमं जलौकाभि शाकादिपत्रपत्रेण वा रक्तविस्रावणम् । ततो व्योषादिभिः सक्षौद्रैः प्रतिसारणम । कुष्ठादिभिर्वा सक्षौद्रैः प्रतिसारणमिति सम्बन्ध ॥

मेदोजे दन्तच्छदं स्वेदयित्वा वृद्धिपत्रेण विपाट्य शुद्धमेदसमग्निनानुचरेत् । कफजोक्तैश्च प्रतिसारणम् । जलार्बुदोक्त तैल रोपणम् ॥

रोपणान्त मेदोष्ठकोपे । दन्तच्छद ओष्ठ । शुद्धमेदस निकृष्टमेदसमग्निनानुपचरदुपचरेत् । कफजोक्तैर्व्योषादिभिः प्रतिसारणम् । जलार्बुदोक्त हरिद्रादिविपक्व तैल व्रणरोपणम् ॥

जलार्बुद भित्त्वा विशोध्य त्रिकटुकटुका तेजोवती यवक्षार स्वर्जिका सैन्धवकासीसचूर्ण सक्षौद्रं प्रतिसारयेत् । अवगाढं मतिवृद्ध वा क्षारेणाग्निना वा दहेत् । हरिद्रालोध्रमधुकमालतीहरेणुनगरैर्विपक्व तैल रोपणम् ॥

जलार्बुदं भित्त्वा उज्ज्वलगाढं च शस्त्रेण्य विशोध्य अन्तर्मलापनयन प्रक्षाळनादिना सक्षौद्रैस्त्रिकटुकादिभि प्रतिसारण कुर्यात् । अवगाढ क्षारेणातिवृद्धमग्निना वा दहेत् । अवगाढ गम्भीरमतिवृद्धमतिमहदुन्नतमित्यर्थः । सुबोधम् । सन्निपातमांसोष्ठकोपोष्ठार्बुदान्यसाध्यान्युक्तानि । इत्योष्ठरोगाः ॥

गण्डालजीमपक्वां शोफवद्विदग्धामुपना- ह्य पक्वां विदाय व्रणवत् साधयेत् ॥

व्रणवत् साधयेदित्यत्र गण्डालज्याम् ।

इति गण्डरोग ॥

शीतदन्तस्योष्णाम्बुस्विन्नस्य व्रीहिमुखेन पाळी विलिखित्वा पिचुतैलेन दहेत् । प्रति- सारयेच्च प्रियङ्गुजम्ब्वास्थिदाडिमत्वक्त्रिफ- लारसाञ्जनसैन्धवशुण्ठीमुस्तचूर्णं समधुघृ- तैः । क्षीरिवृक्षकषायो गण्डूषः । अणुतैलं नस्यम् ॥

अणुतैलनस्यमत्र शीतादे दन्तरोगे । शीतो दालन इति पर्यायौ । प्रतिसारयेच्च । केनेत्याह प्रियङ्ग्वादीनां चूर्णैस्समधुघृतैः ॥

दन्तहर्षे भेदे च वातहरसिद्धं तैलमे- ला कुष्ठपाटलीत्वग्विपक्वो मज्जा वा गण्डूषः । स्निग्धाश्च नस्यादयः ॥

स्निग्धाश्च नस्यादयः इत्यन्त दन्तहर्षद- न्तभेदयोः । एलादिविपक्वो मज्जा विशेष ॥

दन्तचाले दशमूलक्वाथेन तैलसर्पिर्व साक्षौद्रैश्च कवळः । पिप्पलीसैन्धवतुत्थलो- ध्रपत्तङ्गस्रोतोजमुस्तात्रिफला प्रतिसारणम् । नियतं च स्नैहिकधूमपायी स्निग्धमधुराहारो विस्रावणपरः स्यात् । च दनपत्मकमधुकवि- दारीकसेरुकनीलोत्पलमञ्जिष्ठाजीवकर्षभकश- केराणां मल्लकं पलेन क्षीरेण च मांसरसद्वि- गुणेन तैलमस्थं विपाचयेत् । एतन्नस्यगण्डूषप्रयोगात् परं दशनं नयनं श्रवणबल- करम् ॥

श्रवणबलकरमित्येवमन्त दन्तचाले । दशमूलक्वाथेन वा तैलादिभिर्वा कवळग्रहः । पिप्पल्यादिभिः प्रतिसारणम् । अत्र चाले आतुरो नियत सन् स्नैहिकधूमपायी स्यात् । स्निग्धमधुराहारो विस्रावणपरश्च । विस्रावण विरेचनम् । चन्दनादिना तैलं नस्यगण्डूषया- रित ॥

अधिदन्तकं क्षारेणालिप्य जर्जरं वि- लाय क्रिमिदन्तकविधिनोत्पाट्य तद्वदेवोपच- रेत् । अनवस्थिते शोणिते च दग्ध्वा व्रणव- दुपक्रमेत ॥

व्रणवदुपक्रमेतेत्येवमन्तमधिदन्ते । ज- र्जरं लक्ष्णीयम् । क्रिमिदन्तस्योत्पाटनविधि- रुपचरणं चात्रैव वक्ष्यते । अनवस्थितशोणित- मरुद्धशोणितम् ॥

दन्तशर्करां दन्तमूलान्यपीडयन् दन्त- लेखनेन विलिख्य क्षारतैलेनाभिसेचयेत् । मूषाकर्णी पाटलीत्वक् चूर्णेन प्रतिसारणम् । सदा च दन्तधावनादीन् सेवेत । दन्तह- र्षोक्तं च कुर्यात् ॥

दन्तहर्षोक्तं च कुर्यादित्येवमन्त दन्तश- र्कराशाम् । दन्तमूलान्यपीडयन् रक्षन् । द- न्तलेखनं नाम शस्त्रं शलाकाविध्युक्तम् । क्षारतै- लं क्षारपक्वं तैलम् मूषा सुवर्णाख्यावर्तनी । कुप- प्रस्तरचूर्णम् । दन्तहर्षोक्तम् । वातहरसि- द्धमित्यादिकम् ॥

कपालिकायामेतदेव विशेषतः शीलयेत् ॥

कपालिकाख्ये दन्तरोगे एतदेव दन्तशर्करोक्तं विशेषेण शीलयेत् ॥

क्रिमिदन्तके सुषिरं गुडेन मधूच्छिष्टेन सर्पिषा वा पूरयित्वा तप्तया कुब्जशलाकया दहेत् । सप्तच्छदार्कक्षीरं वा पूरणम् । सर्षप करञ्जतैलं वा ॥

शीतोपचारश्च सुतरामित्येतमन्तः क्रिमिदन्ताख्ये । सुषिरमन्तःशून्यं क्रिमिदन्तस्य गुडाद्यन्यतमेन पूरयित्वा कुब्जया शलाकया दहेत् । सप्तच्छदक्षीरादन्यतमपूरणं रुजमपहरतीत्युत्तरेण सम्बध्यते ॥

हिङ्गुत्रिकटुकसर्जिकाकट्फलकासीसकुष्ठचूर्णस्तान्तवद्धो दन्तस्योपरि तिष्ठन् रुजमपहरति । कुन्दुरुष्कचूर्णो वा एभिरेव च सिद्धं तैलं गण्डूषः । दृढमूलमांस सरुजे विस्रावणम् । भग्नस्फुटितविवर्णमुत्तचलस्य सरुजस्य च ॥

हिङ्ग्वादिचूर्णस्तान्तवे वस्त्रे बद्धो दन्तस्योपरितिष्ठन्रुजमपहरति । कुन्दुरुष्कचूर्णो वातान्तवावबद्धः । एभिरिति हिङ्ग्वादिभिः दृढ इत्यादिकं क्रिमिदन्तविशेषणम् । विस्रावणं रक्तस्य ॥

एवमनुपशमे सन्दंशयन्त्रेण दन्तमायतं गृहीत्वा विचाल्य शस्त्रेण पार्श्वेभ्यो मोक्षयित्वोद्धरेत् । दन्तानिर्घातनेनोत्पीड्य मुद्गरेणाश्मना वा निर्घातयेत् । न तूत्तरं दन्तम् ॥

एवमनन्तरोक्तक्रियानुपशमे दन्तमुद्धरेत् । कथमित्याह सन्दंशयन्त्रेणेत्यादि । सन्दंशयन्त्रं यन्त्रशस्त्रविधौ स्मर्तव्यम् । उत्तरदन्तपाट्यामुद्भूतं दन्तं नैवोद्धरेत् ॥

कुत इत्याह ॥

तस्योद्धरणाच्छोणितातियोगस्तथेन्द्रियभ्रंशो वातव्याधिर्वा ॥

तस्येत्यादि शोणितातियोगो रक्तक्षयः । नतश्चेति शोणितातियोगात् ॥

प्रक्षालितमुखश्च समधुकचूर्णं तैलं मधु वा गण्डूषं धारयेत् ॥

प्रक्षालित इत्यादिना दन्तोद्धरणानन्तरं करणीयमाह । अनुष्णद्रवत्वात् केवलजलेन प्रक्षालितमुखस्सन् मधुकचूर्णयुक्तं तैलं माक्षिकं वा गण्डूषं धारयेत् । मधुकं यष्टिमधुकम् ॥

विदारीमधुकशृङ्गाटककशेरुकाभिस्तैलं दशगुणे पयसि सिद्धं नस्यम् ॥

विदारी मधुकादिभिः कल्कितैर्दशगुणे क्षीरे सिद्धं तैलं नस्यं हितम् । शृङ्गाटको जलज कन्दविशेषः ॥

उत्तरदन्तोद्धरणेऽप्ययमेव प्रतीकारः । शीतोपचारश्च सुतराम् ॥

यत्र चाक्षानादुचरा दन्त उद्धृतस्तत्राप्यय नत्र विधि । अत्र तु सुतरां शीतोपचार कार्य । कराटक्याताघ्नमाघ्यानुक्तानाति दन्त गता ॥

शीताद शोणित विस्राव्य रसाञ्जन मुस्तत्रिफलार्जुनत्वक् प्रियङ्गुमहौषध कषाय गण्डूष धारयेत् । एभिरेव च सुकेद्वै प्रति सारण । मधुरवर्गसिद्ध तैल नस्यम् । त गैरवनी व्योपहरिद्राद्वयकुष्ठपाठा कटुरोहिणी मावसमङ्गा मुस्तं प्रतिसारण मर्दनतमासा मधु गण्डूषयधु वेदनारक्तस्रुतिहरम् । त धा न्यापयवपारमनाशिला सैन्धवदाताव गिभ एभिरेवौषधैर्गुटिका सर्वमुखरोगहरा ॥

एभिर्गुटिका सर्वमुखरोगहरेत्येवमन्त शालादान्य । रसाञ्जनादिकषायो गण्डूष । एभिरजति रसाञ्जनादिभि । मधुरवर्ग सु गाक्तेन साधित तैल नस्यम् । तेजोवत्यादि चूर्णं सर्वद तमासामयेषु कण्डवादिहरम् । कोपादिभिस्त्वेति तेजावत्यादिचूर्णवत् । ग भिरेवेति व्योषादिभि ॥

उपकुशे सुखोष्णाम्बुस्विन्नान्युरसभा- नि दन्तमांसान्यवलिखेन्मण्डलाग्रेण शाकादि पत्रैर्वा । तत सुखोष्णो घृतमण्डस्तैल वा गण्डूष । मरिचकुष्ठमधुरमियदगु लाक्षा प ... साञ्जन शुण्ठी सैन्धवैर्मधुघृतमण्ड - ... । पृथक्पणा विडङ्गति- ... सुरदारुत्रिफल तैल गण्ड- । मधुरवर्गसिद्धमेववा सर्पि पुन सकः ॥

मधिरात्रमेवान्तमुखदृशाय । मुखी धप । उत्तमा यत्युभगाति ॥

दन्तपुप्पुटके भिन्न छिन्नभिन्न तिष्ठि गिने स्वर्जिका मधुरशुण्ठी सैन्धवै प्रतिसा रणम् ॥

दन्तपुप्पुटाख्ये पूर्वमुक्ताम्बुधारणा म म्यन्त पुनश्छेदमदग्ध कृत्वाऽनन्तर विस्त्रिन्न स- न्ति स्वर्जिकादिचूर्णे प्रतिसारण कुर्यात् ॥

दन्तविद्रधी निकषकटुकषायोष्णे सम् ॥ स्वव्रणा उपशा । दर्विकाः ष्टिकटुका य वसारे प्रतिसारणम् । त च पाकतो रक्त शीतैश्चन्नैर्हि मधुकैरर्यैर् । पक्व तु पा- टनमवगाढ दाह । त्रिफला मुसनोरिष्टका थो गण्डूष । यष्टीमधुकसिद्ध सर्पिर्मण्डो न- स्यम् ॥

सर्पिर्मण्डो नस्यमित्येवमन्त दन्तविद्र धौ । तिक्तादिरसैर्द्रव्यैर्मधुयुक्तै रक्तो लेप श्च । वृश्चिकाली शाहिति प्रतिसारणम् । वृ श्चिकाली मूर्वा । त च विद्रधिमन्तर- हित्य मधुकत रक्तशीते पाकतो वारयत् । अ शक्या तु पक्वे पाटनमवगाढे कठिने दाह । त्रिफलादिकाथो गण्डूष । सुवासम् ॥

सुषिरे छिन्नलिखिते लोध्रमुस्तत्रिफ- लार्जुनकपत्तङ्गरक्षकर्पूरहेलकटफलैरव- घर्षः । तेषामेव काथो गण्डूष । क्षीरिवृ- क्षाकिंशुकामलकानां वा । गैरिकोत्पलमधुक शारिवा चन्दनमपोण्डरीकशर्करानन्तालोध्रा- गरुसिद्ध तैल नावनम् ॥

, तैल नावनमित्येवमन्त सुषिराख्ये । छिन्नस्य शेषे लेखनम् । लोध्रादिभिरवघर्षणम् । तेषामिति लोध्रादीना क्षीरिवृक्षादीना वा क्वाथो गण्डूष । गैरिकादिसिद्ध तैल नावनम् ॥

अधिमासकमचिरोत्थित स्रावयेत् । विद्धदन्तु बडिशेन मुचुण्ड्या वा गृहीत्वा मण्ड लाग्रेण छित्त्वा तीक्ष्णै. प्रतिसारयेत् । कटु तीक्ष्णैः करञ्जस्तैल वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥

तैल यवक्षारावचूर्णितमित्येवमन्तमधिमासे । सुबोधम ॥

विदर्भे दन्तमूलानि शस्त्रेण विशो य क्षार प्रयुज्य घृतमण्ड गण्डूषे दद्यात् । लोध्रप त्तङ्गमञ्जिष्ठामधुकचूर्णैः प्रतिसारणम् । काकोलीयष्टीमधुशकेरा विपक्व तैल नावनम् ॥

विदर्भे शस्त्रेण मण्डलाग्रनाम्ना दन्तमूलानि विशोध्य क्षार प्रयुज्य गण्डूषे घृतमण्ड दद्यात् । लोध्रादिभि प्रतिसारण काकोल्या दिविपक्व तैल नावन च ॥

दन्तनाडीमेषयित्वा सवृता शस्त्रेण विवृतयित्वा तदाश्रित दन्तमशेषमुद्धृत्य शलाकया दहेत् ॥ कुब्जामवगाढामनेकगतिं वा गुडमधुसिक्थान्यतमपूर्णाम् । तत सीरिवृक्षकषायेण गण्डूष धारयेत् । तत्सिद्धेन वा तैलेन ॥

,नाडीमाधन चेत्येवमन्त दन्तनाड्याम् । सवृतां दन्तनाडीमेषिण्या एषयित्वानन्तर श-स्त्रेण विवृताकृत्वा तदाश्रित दन्त मन्दशकदन्ता ग्धोतयोरन्यतरेणाशेषमुद्धृत्याग्नितप्तया शला या दहेत् । कुब्जा वक्रामवगाढामन्तरतिप्रवि मनेकगतिं वा नाडीं गुडाद्यन्यतमपूर्णा कृत्वा हेत् । अनन्तर क्षीरिवृक्षाणा वटाश्वत्थप्लक्ष उदुम्बराणा कषायेण तत्सिद्धेन तैलेन वा ण्डूष धारयेत्

दन्तीखादिरसारमदनस्वादुकण्टकक लोध्रवालकोशीर देवदारुमञ्जिष्ठा मधुकफल विपक्व तैल सर्षपतैल वा नाडीशोधनम् पणम् ॥

दन्त्यादिभि साधित तैल नाडीशो रोपण च । अथवा केवल सर्षपतैलम् ॥

प्रपौण्डरीकहरिद्राद्वयमधुकमधुच्छिष्ट लोध्रकटुकी शर्करा पद्मकचन्दनमूर्वापोद का वास्तुक तण्डुलीयकमाञ्जिष्ठाम्लीकाकपित्थ पत्रैर्वा ॥

प्रपौण्डरीकादिभिर्वा सिद्ध तैल पूर्वगु णम् । पत्रशब्दस्योपोदकादिभि सम्बन्ध

नस्य च बिल्वमधुकमुस्तानिर्गुण्डी दिरमाञ्जिष्ठोशीर सुरतरुसिद्ध तैलम् । धूम छर्दनस्रावणनावनानि शीलयेत् । नाडीसा न चेक्षेत ॥

बिल्वादिभि सिद्ध तैल नस्यम् । धू मादीनि च शीलयेत् नाडीसाधन नाडीप्र णचिकित्सित श्लेष्मेत तदुक्तोपक्रमविधानात् । म हासुषिरे ... धामाख्ये । इति

वातजेषु जिह्वाकण्टकेषु यथोक्तोष्ठकोपक्रमो विधिः । पित्तजेषु विघृष्टेषु निःसृतरुधिरेषु स्वादुभिर्द्रव्यैरवघर्षणगण्डूषनावनानि कुर्यात् । तद्वत् कफजेषु तीक्ष्णैः

वातजेषु जिह्वाकण्टकेषु वातोष्ठकोपोक्तो विधिः स्नेहस्वेदनावनप्रतिसारणादिकं कर्म कार्यं । पित्तजेषु विपर्ययेन दुष्टरक्तविस्रावणं ततश्च स्वादुभिर्द्रव्यैरवघर्षणादीनि कुर्यादिति । तद्वत् कफजेषु । तीक्ष्णैरित्यनेनेदमुक्तं कफजेषु जिह्वाकण्टकेष्ववघर्षणेन स्रुतदुष्टरुधिरेषु तीक्ष्णद्रव्यैरवघर्षणादीनि कुर्यादिति ॥

जिह्वालसे नवोत्थिते तीक्ष्णाः प्रतिसारणादयः । न चात्र शस्त्रमवचारयेत् । सिरां तु विध्येत् ।

सिरा तु जिह्वाधोदेशस्थिता अलसे । तस्य चासाध्यत्वोऽत्रैव इति विशेषणम् ॥

अधिजिह्वामुन्नम्य बडिशेन गृहीत्वा मण्डलाग्रेण छिन्द्यात् । तीक्ष्णाश्च नस्यादयः । उपजिह्वां क्षारपतनेनाङ्गुलिशस्त्रेण वा विस्राव्य यवक्षारेण प्रतिसारयेत् ॥

अधिजिह्वायामुपजिह्वायां च छेदनविस्रावणादि सुबोधम् । इति जिह्वारोगाः ॥

गलशुण्डिकां कफवदुपाचरेत् । वृद्धायां तु तुम्बीबीजनिभमसिरातवमग्रमुपरिजिह्वायां बडिशेन मुचुण्ड्या वा यन्त्रेणोत्क्षिप्याङ्गुलीभ्यां वा गृहीत्वा मण्डलाग्रेण ना-ल्यग्रे नातिमृदु छिन्द्यात् । अग्रच्छेदाद्वर्धते पुनः शोफो लालादिष्टदिशो । अतिच्छेदाच्छोणितक्षयेण मरणम् । सम्यक्छिन्नायां पूर्ववत् प्रतिसारणादयः ॥

गलशुण्डिकां कफवत् कफहरैर्द्रव्यैरुपाचरेत् चिकित्सेत् । वृद्धायामिति गलशुण्डिकायां उपरि कर्कटिकाया धृतेन मण्डलाग्रेण प्रदेशं चलितादिना प्राग्रम् । नात्यग्रे मूले च छिन्द्यादित्यत्र हेतुमाह अग्रच्छेदादिति पूर्ववदिति तीक्ष्णैरवनिहायर ॥

तालुसङ्घाते पुप्पुटे कच्छपे च नवे विधिरयम् । शस्त्रकर्मणि तु विशेषः । अत्र हि विलेखनम् ॥

तालुसंघाते तथा पुप्पुटे तथा नवे कच्छपे चायमेव गलशुण्डिकोक्तो विधिः । अत्र तालुसंघातादिके शस्त्रकर्मण्येव विशेषः । अत्र हि शस्त्रेण विलेखनं गलशुण्डिकाया छेदनमिति ॥

तालुपाके त्वपक्वस्य श्वयथोः कासीसरसाञ्जनमाक्षिकैः प्रतिसारणम् । मधुरकषायैः शीतैर्गण्डूषः । पक्वस्य मण्डलाग्रेणाष्टापदवत् भेदनम् तीक्ष्णैरवघर्षणम् । पटोलारिष्टजातीरसगौरगुडूचीत्रिफलकटुका दरिद्रापर्वोत्रामृकण्टकारिकाक्वाथः । कवलो मधुतैलं च ॥

तालुपाके तु अपक्वस्य पाकावस्थामप्राप्तस्य श्वयथोः शोफस्य कासीसादिभिः प्रतिसारणं कुर्यात् । रसाञ्जनं तार्क्ष्यम् । शीते स्पर्श-

तो दीर्यतश्च मधुरादिभिरौषधैर्गण्डूषो धार्यः । अष्टापदवदिति अष्टापदं चतुरङ्गपीठम् । तत् कोष्ठाकृतिच्छेदनमष्टापदवत् भेदनम् । तीक्ष्णैर्मरिचादिभिरवघर्षेण प्रतिसारणम् । पटोलादिकाथो मधु तैलं च कवलः ॥

तालुशोषे मधुरपिप्पलीनागरासिद्धं सर्पिरुत्तरभाक्तिकं सतृष्णः पिबेत् । अम्लैश्चास्य गण्डूषः । पयस्या मधुकमधूलिका विपक्वं क्षीरसर्पिर्नस्यम् । स्निग्धो धूमः । तृष्णाघ्नपक्षपानम् ॥

तालुशोषे सतृष्णस्तृष्णासहितो मधुकादिसिद्धं सर्पिर्घृतमुत्तरभाक्तिकं पिबेत् । उत्तरं भक्तं यस्य तदुत्तरभाक्तिकं भक्तात् पूर्वमित्यर्थः । अस्य तालुशोषवतोऽम्लैरम्लद्रव्यैर्गण्डूषः पयस्यादिसिद्धं क्षीरान्न गृहीतं सर्पिर्नस्यं स्निग्धधूमादि च हितम् । इति तालुरोगाः ॥

कण्ठरोगेषु तु ज्वराद्यनुपद्रुतेषु कटुतीक्ष्णैर्नस्यावघर्षणगण्डूषादयः सिराव्यधो रसाञ्जनेन्द्रयवदार्वीनिम्बकाथः पानम् । व्योषयवक्षारदार्वीरसाञ्जनतेजोवती पाठा निम्बत्वक् त्रिफलाचित्रकैः शुक्तगोमूत्रकथितैः कवलो गुटिका वा प्रतिसारणम् । तालीसपत्रगृहधूमसूक्ष्मैलकैलाग्निचपलाश्मपुष्पकक्षारयवक्षारैर्यवकाथेन गुटिका कृत्वा सर्वकण्ठरोगेष्वमृतोपमा ।

कण्ठरोगेषु ज्वराद्युपद्रवरहितेषु कटुतीक्ष्णैरौषधैर्नस्यादयः । सिराव्यधेन रक्तमोक्षः । रसाञ्जनादिकं च पानम् । [illegible] व्योषयवक्षारादिभिः शुक्तगोमूत्र[illegible]साधितैर्व्योषादिभिः कवलः प्रतिसारणं वा । तालीसादिभिर्यवक्षारान्तैर्यवकाथेन कृता गुटिका सर्वकण्ठरोगेष्वमृतोपमा । इति साधारणचिकित्सा ॥

अथ वानरोहिणिकामन्तर्बहिः स्निग्धां मण्डलिशस्त्रेण मधुलवणगर्भेण वा नखेन विस्राव्य तीक्ष्णैः प्रतिसारयेत् । महापञ्चमूलकाथो गण्डूषः । एलापुनर्नवसिंहीकापेत्यक्षपयोविपक्वं तैलं गण्डूषो नावनं च ॥

अथेति मङ्गले दुष्करप्रतिक्रियत्वान्मङ्गलपूर्वकं वानरोहिणिकामुपक्रमेत् । अन्तरभ्यन्तरे बहिर्बहिर्भागे च स्निग्धां मण्डलिशस्त्रेण [illegible] गर्भेण नखेन वा विस्राव्य [illegible] सुरसादिभिः प्रतिसारयेत् । [illegible] बिल्वादि तत्काथो गण्डूषः । [illegible] पयसा च विपक्वं तैलं गण्डूषो [illegible]

पित्तजामप्येवं [illegible] लोध्रप्रियङ्गुभिः [illegible] पायो गण्डूषः । [illegible] न्दनकाथो वा । [illegible] [illegible]

[illegible]

रक्तजामप्येवं प्रत्याख्यायोपक्रमेत् ॥

रक्तजाऽप्येवोक्ता सा प्रत्याख्यायनमसे स्यतीति प्रत्याख्याय चिकित्सेदेव नतूपेक्षेत । एवमिति पित्तरोहिणीचिकित्सया ॥

श्लैष्मिकीं स्वेदयित्वा विलिख्य कटुकवर्गेणागारधूमत्रिफलासैन्धवयुक्तेन प्रतिसारयेत् । तद्विधाश्च गण्डूषा । निम्बजात्यपामार्गविडङ्गविपक्वं तैलं नस्यम् ॥

श्लैष्मिकीं स्वेदयित्वा विलिख्य चागारधूमादियुक्तेन कटुकवर्गेण प्रतिसारयेत् । अगारधूमं धूममलम् । कटुकवर्गे सूत्रोक्तः । तद्विधा अगारधूमादियुक्तकटुकवर्गकृता. । निम्बादिसिद्धं तैलं नस्यम् ॥

शालूकवृन्दतुण्डिकेरी गिलायुष्वप्येष एव विधिः ॥

शालूकादिचतुष्टयेष्वपि एष एव कफरोहिण्युक्तो विधिः ॥

गलविद्रधौ निस्राविताया लोध्रवरारसाञ्जनपत्तङ्गगैरिकरोचनापिप्पलीसैन्धवचूर्णैरवघर्षणम् । एभिरेव क्वथितैर्गण्डूषः । किराततिक्तकलोध्रदार्वी शतपुष्पा निम्बपत्रकुष्ठैला गुडूची चित्रकतगरमुस्ताकाथकल्कविपक्वं तैलं नावनम् ॥

तैलं नावनमित्येवमन्तं गलविद्रधौ । विस्राविताया शस्त्रेण विशोधिताया सत्या लोध्रादिचूर्णैरवघर्षणम् । एभिरेव लोध्रादिभिर्जले क्वथितैर्गण्डूषश्च हितः । वरा त्रिफला । रसाञ्जनं तार्क्ष्यम् । किराततिक्तकादिकाथकल्कपक्वं तैलं नावनम् ॥

गलगण्डमनिलजं स्वेदयित्वा निस्रावयेत् । स्वव्रणं च विलमियाळलट्वामूलकशणातसीबीजैरुपनाहयेत् । तिल्वकाग्निमन्थपुनर्नवकालामृतासौभञ्जनकगजपिप्पल्येरण्डपिकार्कमूलकरघाटकपुष्पैः सुराम्लपिष्टैः पुनः पुनर्लेपयेत् । निम्बगुडूचीकुटजहंसपादीकृष्णाबलाद्वयदेवदारुसिद्धं च तैलं पाययेत् ॥

तैलं पाययेदित्येवमन्तमनिलजे गलगण्डे । वातजं गलगण्डं तापाद्यन्यतमस्वेदेन स्वेदयित्वा जलूकाद्यन्यतमेन रक्तं विस्रावयेत् । स्वव्रणं चातुरन्यपरिहारार्थं तिलादिभिरुपनाहयेत् । लट्वा लम्पा, अतसी उमा, उपनाहः पिण्डबन्धः । सुराम्लपिष्टैस्तिल्वकादिभिः पुनः पुनर्लेपयेत् । अग्निमन्थस्तर्कारी, कालानीलिनी, (नि) नीलिन्युक्ता नीलिका नीलपत्री नीला नीली नीलयष्टी विषघ्नी । चण्डाल्यामारा जनी मारनाही काळा कालीचाम्पुगा शोधनी च । सौभञ्जनकः शिग्रुः । गजपिप्पली महादूर्वा त्रिवृद्धा । करघाटो मदनः । (नि) मदनः राढः पिण्डी करघाटः शल्यकः फलं जगत् । निम्बादिसिद्धं तैलं पाययेत् । हंसपादी त्रिपादी ॥

श्लैष्मिकेप्ययमेव विधिः । तीक्ष्णतराश्च स्वेदप्रलेपादयः । विशल्यातिविषा विषाणिकाशुकनासाजगन्धागुञ्जाफलकटुकालाबुभिः पलाशक्षाराम्बुपिष्टैः सुखोष्णो लेपः । वत्सकादिना पञ्चलवणयुक्तेन सिद्धं तैलं पानम् ।

तीक्ष्णाश्च वमनादीन् शीलयेत् । पर्यायतश्च स्वेद शोणितावसेचन च । तथानुपशमे पाचयित्वा व्रणवदुभावप्युपाचरेत् । यवान्नमुद्गादियूषाश्च व्योषोत्कटान् पानभोजनयोर्विदध्यात् ॥

कफजे गलगण्डेऽप्ययमेव वातगलगण्डोक्तो विधि कर्तव्य । वातजे स्वेदान्योन्या अत्रस्त्वधिकाः । पलाशक्षाराम्बुपिष्टा विशल्याद्या लेप । विशल्या लाङ्गली, विषाणिका मेषशृङ्ग , शुकनासा शुकाख्या, कटुकालाबुस्तुम्बी, पञ्चलवणयुक्तेन वत्सकादिना पक्व तैल पिबेत् । तीक्ष्णान् कफघ्नानित्यर्थं । तथानुपशमे एव मत्स्यशान्तौ । उभावपीति वातज कफज च । यवान्नादींश्च व्योषोत्कटान् पाने भोजने च दद्यात् ॥

मेदोजे स्निग्धस्य सिरा विध्येत् । पूर्वोक्ताः प्रलेपा॰ मात मातशालसनादिसाररजो गोमूत्रेण पिबेत् । एवमप्यशान्तौ शस्त्रेण विदार्य मेदो विशोध्य सीव्येत् । दाहयोग्य वा वसाघृतक्षौद्रान्यतमेन यथावद्दहेत् । रोचनाकासीसतुत्थकचूर्णावचूर्णित तैल व्रणशोधनरोपणम् । असनादिसारगोपुरीषभस्मयुक्त वा ॥

गोपुरीषभस्मयुक्त वेत्यन्त मेदोजे । मेदोभवे गलगण्डे स्निग्धस्य मूत्रादिनामुरगा सिरा विध्येत् । पूर्वोक्ता॰ प्रलेपा वातज कफजे च गलगण्डे उक्ता । असनादिगणचूर्ण मात मात्रा गोमूत्रेण पिबेत् । एवमप्यशान्तौ तथानुपशमे । दाहयोग्य वसाद्यन्यतमेन यथावद्विधिवद्दहेत् । रोचनादिचूर्णावचूर्णित तैल व्रणशोधन रोपण च भवति । असनादिसारादियुक्त तैल वा ॥

मुखपाकेषु साधारण चिकित्सितमाह ॥

मुखपाकेषु सामान्यतस्त्रिफलाक्वाथो मधुमानन्ये च तिक्तकटुककषाया मुखधावना । मृद्वीकापाठाजातीमातुलुङ्गार्जुनपत्र जीवकपल्लवानामनभ्यवहरता चर्वणम् ॥

मुखपाकेषु सक्षौद्रा मुखधावना प्रयोज्याः । येत इत्याह त्रिफलाक्वाथश्चान्ये तिक्तकटुककषायाश्च । अथवा मृद्वीकादि जीवकपल्लवान्ताना चर्वणम् । तेषा निगिरण न कर्तव्यम् । पल्लवोऽभिनवोत्पन्न पत्रम् ॥

दारुहरिद्रार्द्धतुला विंशतिगुणेऽम्भसि श्रपयित्वा त काथ सगैरिकमादर्वीप्रलेपात् साधित क्षौद्रयुक्त घृतभाजने निदध्यात् । एतन्निष्ठीवनं सर्वमुखामयनाशनम् । अयमेव च पृथक्कल्पो यष्टीमधुकपटोली निम्बाटरूषक जातीलोध्रारिमेदत्रिफला जम्बूखदिरत्वचाम् ॥

दारुहरिद्राया अर्द्धतुला पञ्चाशत्पलानि तेभ्यो विंशतिगुणमम्भ पलसहस्र तस्मिन् क्वाथयित्वा त क्वाथ गैरिकमहितमादर्वीप्रलेपात् दर्वीप्रलेप यावत् साधित एव मधुना युक्त घृतलिप्तभाजने स्थापयेत् । सुबोधम् । यष्टीमधुकादीनामयमेव दारुहरिद्राविहित एव पृथक् कल्प काय ॥

यवक्षारभागाः सप्त सुवर्णगैरिकात् भागद्वयं मूर्वा कटुकातिविषाम्लनामेभ्यो भागस्तत् सर्वं कृतवक्षारोदकेपिष्ट्वा गुलिकाः कृत्वा मुखे निदध्यात् ॥

यवक्षारस्य भागाः अंशाः सप्त । सुवर्णगैरिकात् गैरिकविशेषात् भागद्वयं मूर्वादीनां प्रत्येकमेकोभागस्तत् सर्वं यवक्षारोदकपिष्ट्वा गुलिका कार्यास्ता मुखे निधातव्याः । ताः पूर्वगुणाः । कृताञ्जलिकाण्ड दाघस्य तत्र क्षार ॥

खदिरसारतुलामरिमेदतुलाद्वयं च नायदेऽष्टभागावशेषं क्वाथयेदवतारित परिस्रुतं च पुनराघनीभावात् । घनीभूते शीते च कार्षिकाणि श्लक्ष्णीकृतानि प्रक्षिपेच्च चन्दनतुङ्गमकोशीरवालकमञ्जिष्ठा धातकीमुस्तमपौण्डरीकमधुकत्रिफला चातुर्जातकलाभ्रा नखदन्ता दार्वीशैलेलोध्रहरिद्रारजनीसमङ्गा पाठाकट्फललेप्यपत्तङ्गागरुगैरिकाञ्जनानि । पालिकाश्च जातीफलकर्पूरकक्कोलकतगरान् । कर्पूरार्द्धं तुरुष्कं च । ता गुलिका वदनस्थाः सर्वान् मुखरोगान् जयन्ति सौरभं सौमनस्यं रुचिं च जनयन्ति ॥

खदिरसारेत्यादि । खदिरसारस्य तुलापलशतमरिमेदसोऽरिमेदस्य तुलाद्वयं द्वे पलशते च तोयवहऽपां घटचतुष्के । घटो द्वादशाढिकानि पञ्चपलशतानि । अष्टभागावशेषमष्टांशावशेषं क्वाथयेत् । अवतारितं चुल्लीतः परिस्रुतं गालितं चत पुनराघनीभावात् घनीभावात् विपाचयेत् । घनीभूते शीते च सति कार्षिकाणि कर्षप्रमाणानि श्लक्ष्णचूर्णीकृतानि चन्दनादीन्यौषधानि प्रक्षिपेत् । पालिकान् पलप्रमाणान् जातीफलादीन् कर्पूरस्यार्द्धं तुरुष्कं चैकैकं च । ततः गुलिकाः कुर्यात् वदनस्थाः सर्वान् मुखरोगान् जयन्ति सौरभादींश्च जनयन्ति ।

एषामेव च कल्ककषायाभ्यां साधितं तैलं निपुञ्ज्यात् ॥

एषामेव खदिरसारादीनां कल्केन कषायेण च साधितं पक्वं तैलं गण्डूषकवलधारणादिषु प्रयोजयेत् ॥

वातादिकेषु मुखपाकेषु विशेषोपक्रममाह ॥

तत्र वातजे मुखपाके शिग्रुमूलकाश्मरीसामधुकपारिभद्रादिक्वाथे कल्केन च सिद्धं तैलं नस्यं गण्डूषश्च । स्नैहिको धूमः । पिप्पल्यादिनाञ्जनेनौषधे प्रतिसारयेत् ॥

तत्रेत्यादि । वातजे मुखपाके शिग्रुमूलादिकाथेन कुष्ठकल्केन च सिद्धं पक्वं तैलं नस्यं हितं गण्डूषश्च । स्नैहिको धूमः सूक्ष्मोऽतिरूक्षः । पिप्पल्यादिभिः प्रतिसारणं लवणत्रयादिभेदेन त्रिविधम् ॥

पैत्तिके क्षीरं मुस्तद्राक्षाशर्करोदकगण्डूषः । मधुरद्रव्यासिद्धं पयः पानं कवलो नस्यं च । पद्मकसमङ्गामञ्जिष्ठालोध्रधातकीविपक्वं सर्पिर्मण्डो नावनम् । मदयन्तिकापत्रैर्निष्ठीवनं च ॥

पित्तजे मुखपाके क्षीरादिभिर्गण्डूष । असकृच्चार्यो तु या मात्रा सगण्डूष इति सूत्रोक्तल क्षण । मधुरद्रव्याणि मधुरद्रव्यस्कन्धनिर्दिष्टानि घृतमध्वादीनि तै' सिद्ध क्षीर पानादिषु हितम्। पद्मकादिसिद्धो घृतमण्डो नावन नस्यम् । सुबोधम् । मदयन्तिका धातकी ॥

कफजे कटुरूक्षारलवणै प्रतिसारणम् । स्थिरासु तु पिटकासु मण्डलाग्रादिपत्रेण लेखनम् । मुष्ककपलाशामलकी क्षार-गोमूत्रैर्गण्डूष । तद्विपक्व च तैलम् । निर्गुण्डीफणिर्जार्कार्जकसुरसपत्रैर्निष्ठीवनम् । देवदारुपाठातिविषादन्तीन्द्रयवकटुकागोमूत्रेण रूक्षिता' क्वथिता वा पीता सर्वकफामयान निघ्नन्ति ॥

कफजे मुखपाके कटुकादिभि प्रतिसारणम् । स्थिरासु पिटकासु तु लेखनादिक कर्म सुबोधम् । देवदार्वादयो गोमूत्रेण पीता सर्वे कफामयघ्ना ॥

रक्तजे पित्तवत् सिद्धि' । सर्वजे यथादोषोदयम् । रोचना कासीससौराष्ट्रिका रसाञ्जनानि मोचरसो मधु चैकतो निपक्व लोहभाजनस्य कल्क विशुष्क चूर्णीकृत मधुना व्रणलेप कुर्यात् ॥

रक्तजे मुखपाके पित्तमुखपाकवत् सिद्धि साधनम सर्वजे सन्निपातजे मुखपाके यथा दोषोदयमुत्कृष्टदोषानतिक्रमेण चिकित्सा । रसाञ्जनादि चैकतो विपक्कमेकस्मिन् पात्रे कृत्वा पक्व लोहपात्रस्थ कल्क विशुष्क कृत्वा चूर्णीकृत मधुना सह व्रणे लेप कुर्यात् । रोचना गोरोचना ॥

अथ सर्वसरमर्बुदमचिरोत्थितमवृद्धम मण्डलाग्रेण छित्वा मुष्ककभस्मना मधुमिश्रेण प्रतिसारयेत् स्वर्जिकाशुण्ठीचूर्णेन वा । मधु तैल निम्बगुडूचीक्वाथश्च गण्डूषः । यवान्नभोजी तीक्ष्णानि कवलाभ्यञ्जनस्नान्याचरेत् ॥

अथेत्यादिनार्बुदचिकित्सा । अचिरोत्थितमित्यसाध्यत्वाद्विशेषणम् । मण्डलाग्रशस्त्रेण छित्वा मधुमिश्रेण मुष्ककभस्मना स्वर्जिकादिचूर्णेन वा प्रतिसारयेदिति सम्बन्ध । मध्वादिगण्डूष' सुबोध । यवान्नभुक्तीक्ष्णानि कवलादीन्याचरेत् ॥

पूतिमुख स्निग्धस्विन्न वामयित्वा शिरोविरेकैरुपाचरेत् । तत स्वर्जिकाहिङ्गुगृहधूममनःशिलैलाशुण्ठीविडङ्गतेजोवतीभिर्गुलिका कृत्वा मधुद्रुता मुखपरिशोधनार्थं दद्यात् । समङ्गाशतपुष्पलोध्रामयचूर्णं सलिलमवचूर्णित मुखधावनम् । शीतादोपकुशोक्तं च कुर्यात् नस्य धूमकवलाश्च शीलयेत् । भवति चात्र ॥

शीलयेदित्यन्त पूत्यास्यपाके । पूतीमुख पूर्व स्निग्ध पश्चात् स्विन्नमनन्तर वामयित्वा शिरोविरेकैर्विरेचन नस्यैरुपाचरेदुपक्रमेत । तत इति शिरोविरेचनस्य पश्चात् स्वर्जिकादिभिर्गुलिका कृत्वा मधुना द्रवीकृता मुखपरिशोधनाय दद्यात् । समङ्गादिचूर्णेनावचूर्णित सलिल मुखस्य

धावन क्षाऽन्नम् । शीतादोपकुशयोर्यत् किंचि दुक्त तदपि कुर्यात् । गतानुगतिका ॥

मुखदन्तमूलगञ्जा प्रायो रोगा कफास (भूयिष्ठाः ।
तस्मात्तेषामसकृद्रुधिर विस्रावयद्दुष्टम् ।

मुखादिजा रोगा प्रायो बाहुल्येनयत' क फास्रभूयिष्ठा भवन्ति तस्मात्तेषा मुखादिरोगाणा दुष्ट रुधिरमसकृत् स्रावयेत् ॥

कायशिरसोर्विरेको वमन कवलग्रहा (कटुकतिक्ता ।
प्राय शस्त तेषा कफरक्तहर तथा कर्म ॥
यवतृणधान्य भक्त विदलै.क्षारोषितैरपस्नेहा
यूषाभक्ष्याश्च हितायच्चान्यच्छ्लेष्मनाशाय ॥

कायशिरोविरेकादि. शस्तमित्यनेन सम्ब न्ध । भक्त यवतृणधान्य च । विदलै स- ण्डसर्वै क्षारोदक उषितैरपगतस्नेहा यूषादयो हिता । यच्च किञ्चिच्छ्लेष्मनाशाय तत् सर्व हितम ॥

प्राणानिलपथसस्था श्वसितमपि निरु न्धते प्रमादतत ।
कण्ठामयाश्चिकित्सितमतो द्रुत तेषु कुर्वीत ॥
इति षड्विंशो ऽध्याय ॥

एते च कण्ठामया प्राणानिलस्य पथि स्थिता प्रमादस्य कतु श्वसितमपि यतो निरुन्धते अतस्तेषु द्रुत शीघ्र चिकित्सित कुर्वीतेति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां सूत्रे षड्विंशोऽध्याय ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥

शिरोरोगविज्ञानीयम् ॥

ऊर्ध्वाङ्गे शिरसि नेत्रान्ते ये रोगास्तेषा हे- त्वादिक प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथात शिरोरोगविज्ञानीय नामाध्याय व्याख्यास्याम । इति ह ॥

धूमातपतुषाराम्बुक्रीडाति स्वप्नजागरै ।
उत्स्वेदाधिपुरोवात बाष्पनिग्रहरोदनै ।
अत्यम्बुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः ।
उपधानमृजाभ्यङ्गद्वेषाध प्रततेक्षणै ।
असात्म्यगन्धदुष्टामभाष्याद्यैश्च शिरोगता ।
जनयन्त्यामयान् दोषा

धूमातपेत्यादि । शिरोरोगाणा सामान्य हेतुभिर्धूमातपादिभि शिरसिगता दोषा वातादय आमयान् जनयन्तीति सम्बन्ध. । तुषारो हिमम् । अम्बुक्रीडा जलक्रीडा । अतिशब्दः स्वप्नजागराभ्या सम्बध्यते । उत्स्वेद ऊर्ध्वस्वेद । वातशब्द अधिपुरोभ्या सम्बध्यते । अधिवातो- धिकवात । बाष्पनिग्रहोश्रुवेगविधारणम् । रोदनमत्यर्थमित्यर्थात् । अतिशब्दोम्बुमद्या- भ्याम् । द्वेषशब्दउपधानादिभि । उपधान शिरोविश्रमण शय्यायाम् । मृजाशुद्धिरभ्यङ्ग त । अध प्रतत सन्तत निरीक्षणम् । आ- घ्रियन्ते ये ते येषा गन्धा स्पर्शादेक्षाभणादयो ग्र हणम् ॥

तत्र मारुतकोपतः ॥

निस्तुद्येते भृशं शङ्खौ घाटासम्भिद्यते तथा ।
भ्रूमध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनम् ॥
बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येत इवाक्षिणी ।
घूर्णतीव शिरः सर्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते ॥
स्फुरत्यति सिराजालं कन्धरा हनुसंग्रहः ।
प्रकाशासहता घ्राणस्रावोऽकस्माद् व्यथाशमौ ॥
मार्दवं मर्दनस्नेहस्वेदबन्धैश्च जायते ।
शिरस्तापोऽयम्

तत्रेत्यादिना रोगविशेषा उच्यन्ते । वातकुपिते शिरसि शङ्खनिस्तोदादिकं भवति । घाटा भ्रूकणमध्यम् । निस्तोदो व्यथनम् । घाटा शिरःपश्चाद्भागोपरि । स्वनतः शब्दायमाने श्रोत्रे । कन्धराया ग्रीवाया ग्रहः, तत्र समग्रः स्तम्भः । अकस्मादकारणेनैव व्यथा च शमश्च । तस्य शङ्खनिस्तोदादिकस्य मर्दनादिभिर्मार्दवं जायते । एवंरूपो रोगो नाम्ना शिरस्तापः ॥

अर्धेतु मूर्ध्नः सोऽर्धावभेदकः ॥
पक्षात् कुप्यति मासाद्वा स्वयमेवोपशाम्यति ।
अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥

स एवार्धे शिरसो भवन्नर्धावभेदक उच्यते । उभयरूपोऽपि च स्वयमेव शाम्यति । पक्षाद्वा मासाद्वा पुनः पुनः कुप्यति । यदा त्वतिवृद्धो भवति तदा नयनं वा श्रवणं वा विनाशयेत् ॥

शिरोऽभितापे पित्तोत्थे शिरोधूमायनं ज्वरः ।
स्वेदोऽक्षिदहनं मूर्च्छा निशि शीतैश्च मार्दवम् ॥

पित्तहेतुके शिरोऽभितापे रोगे शिरोधूमायनादिकं लिङ्गम् । धूमायनं धूमनिर्गमानुभवः । शमश्च व्यथायाः निशि मार्दवं शीतैश्चान्यदापि ॥

अरुचिः कफजे मूर्ध्नो गुरुस्तिमितशीतता ।
सिरानिःस्पन्दतालस्यं रुजा मन्दाऽह्न्यधिका
। निशि ।
तन्द्राऽन्नाक्षिकूटस्य कर्णकण्डूयनं वमिः ॥

अरुच्यादिकं कफजे शिरोऽभितापे लिङ्गम् । मूर्ध्नः शिरसो गुरुत्वस्तिमितता शीतता च । अह्नि मन्दा रुग्भवति निशि चाधिका भवति । अक्षिकूटमक्षिशिखिरम् ॥

रक्तात् पित्ताधिकरुजः सर्वैः स्यात् सर्वलक्षणः ॥

रक्तात्तु शिरोऽभितापः पित्तशिरोऽभितापाधिकरुजो भवति । सर्वैः सन्निपातेन सर्वलक्षणो वातादिसर्वलक्षणयुक्तः शिरस्तापः स्यात् ॥

सङ्कीर्णभोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिषे ।
कोपिते सन्निपाते च जायन्ते मूर्ध्नि जन्तवः ॥
शिरसस्तेऽपिबन्तोऽस्य घोरां कुर्वन्ति वेदनाम् ।
चित्तविभ्रंशजननीं ज्वरः कासो बलक्षयः ॥
रौक्ष्यशोफव्यधच्छेददाहस्फुरणपूतिताः ।
कपाले तालुशिरसोः कण्डूः शोफः प्रमीलकः ।
ताम्राच्छसिङ्घाणकता कर्णनादश्च जन्तुजे ॥

सङ्कीर्णेत्यादि । जन्तुजे क्रिमिजे शिरोऽभिताप इति विज्ञेयम् । सङ्कीर्णैर्नानाद्रव्यमिश्रैर्भोजनैर्मूर्ध्नि शिरसि रुधिरे आमिषे च क्लेदिते तथैव च सन्निपाते कोपितेऽस्मिन् मूर्ध्नि जन्तवः

त्र क्रिमयो जायन्ते । ते च तत्र शि-रसोऽस्रं पिबन्तो घोरा वेदना रुजः कुर्वन्ति । किम्भूता वेदना? आह । चित्तक्षयविभ्रमजननी । अत्र च ज्वरादिरपि भवति कपाले रन्ध्रादिक कण्डूयादि नासा नैरम्यो । प्रमील्य स्वे-च्छया ॥

वातोल्बणाः शिरः कम्पं तत्सञ्ज्ञं कुर्वते मलाः ॥

मलास्त्रयो वातादयो वातोल्बणाः शिरः-कम्पं कुर्वते तत्सञ्ज्ञं नाम्ना शिरःकम्पं ॥

पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शङ्खे शोफः सशोणितैः ।
तीव्रदाहरुजारागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः ॥
तिक्तास्यं पीतवदनं क्षिप्रकारी सशङ्खकः ।
त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति सिध्यत्यप्याशु साधितः ॥

वाताद्यैस्त्रिभिः मलैः पित्तप्रधानैश्च तीव्रदाहादियुक्तः शङ्खे शोफो भवति । क्षिप्रकारी शीघ्रमुपद्रवकृत् । सशोफः नाम्ना श-ङ्खकः त्रिरात्रेण मारयेदाशु च त्रिरात्रस्य पु-रतः साधितः सिध्यत्यपि न तु साध्य एव ॥

पित्तानुबन्धः शङ्खाक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः ।
रुजं सस्पन्दनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयाम् ॥
आमध्याह्नं विवर्द्धिष्णुः क्षुद्वतः सा विशेषतः ।
अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा शाम्यत्यतः परम् ॥
सूर्यावर्तः स

प्रधानो वातः पित्तेन गृहीतानुबन्धः श-ङ्खादिषु स्पन्दनेन सह रुजां कुर्यात् । सूर्योद-यस्य पश्चादुदयो यस्या रुजायास्ताम् । सा च रुगामध्याह्नं विवर्द्धिष्णुः क्रमेण वृद्धिशीला भवति । क्षुद्वतस्तु विशेषेण भवति । अतो मध्याह्नात् परमव्यवस्थितशीतोष्णसुखा सती करं शाम्यति । अव्यवस्थितमनियतं शी-तमुष्णं च सुखं यस्याः सा तथोक्ता । कदा-चिच्छीतेनापि सुखं कदाचिदुष्णेनापि । अय-मेवरूपो रोगो नाम्ना सूर्यावर्तः ॥

इत्युक्ता नव रोगाः शिरोगताः ॥

इति नव रोगा वातशिरोभितापः, क्षय-भेदः, पित्तशिरोभितापः, कफशिरोभितापः, र-क्तशिरोभितापः, सन्निपातशिरोभितापः, कृमिशिरो-भितापः, शिरःकम्पः, शङ्खकः, सूर्यावर्तश्च शिरस्युक्ता भवन्ति दशापरा इत्यर्थात् ॥

शिरस्येव च वक्ष्यन्ते कपाले व्याधयो नव ॥

अनन्तरं शिरसि च कपाले नव व्या-धयो वक्ष्यन्ते ॥

कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्यापि जायते ।
सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकम् ॥

कपाले पवने दुष्टे सति सवर्णो दहन-मानवर्णः रुजारहितश्च शोफः स्यात् गर्भस्थ-स्यापि शब्दाज्जातस्यापि । तं रोगमुपशीर्षक ना-म्ना विद्यात् ॥

यथादोषोदयं ब्रूयात् पिटकार्बुदविद्रधीन् ॥

कपाले च पिटका अर्बुद विद्रधि च दोषोदयानतिक्रमेण लिङ्गैर्ब्रूयात् । पिटकादीनां प्रसिद्धत्वाच्च एवोदितास्तथामेव लिङ्गानि भव-न्तीत्यर्थः ॥

कपाले क्लेदबहुला पित्तासृक्श्लेष्मजन्तुभिः ।
कङ्गुसिद्धार्थकनिभाः पिटकाः स्युररूंषिकाः ॥

पित्तादिभिर्हेतुभिः कपाले क्लेदबहुला बहुक्लेदा दिगुणाः पिटकाः स्युः ता नाम्नाऽरूंषिकाः ॥

कण्डूकेशच्युतिस्वापरौक्ष्यकृत् स्फुटनं त्वचः ।
सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्याद्दारुणकं तु तत् ॥

कफवाताभ्यां हेतुभ्यां कण्ड्वादिकृत् त्वचः स्फुटनं तन्नाम्ना दारुणकं विद्यात् । सुसूक्ष्ममतिसूक्ष्मं स्फुटनं छेदनम् । स्वापस्त्वचः सुप्तता प्रकरणाच्छिरसि ॥

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्छितम् ।
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥
रोमकूपान् रुणद्ध्यस्य तेनान्येषामसम्भवः ।
तदिन्द्रलुप्तं रुज्यां च प्राहुश्चाचेति चापरे ॥

रोमकूपानुगं रोमकूपेष्वनुगतं पित्तं वातेन सह मूर्छितं मिश्रीभूतं तत्र स्थितानि रोमाणि प्रच्यावयति । ततः कारणविशेषवशात् सशोणितः श्लेष्मा अस्य रोमकूपान् रुणद्धि । तेन हेतुनान्येषां रोम्णामसम्भवः । तदिन्द्रलुप्तं नाम्ना भवति । अपरे आचार्या इन्द्रलुप्तमेकहेतुकं रुज्येति चाचेति च नाम्नाहुः ॥

खलतेरपि जन्मैवं शातनं तत्र तु क्रमात् ॥

खलत्याख्यस्य च रोगस्यैवमिन्द्रलुप्तप्रकारेणैव जन्म । तत्र तु खलतौ क्रमाच्छातनं रोम्णामिति प्रकरणात् ॥

सा वातादग्निदग्धाभा पित्तात्स्विन्ना सिरावृता ।
कफात् घनत्वग्वर्णांश्च यथास्वं निर्दिशेत्कचान् ॥
दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्यासा नखप्रभा ।
दग्धाग्निनेव निर्लोमा सदाहा या च जायते ॥

सा च खलतिर्वातादग्निदग्धसमा । पित्तात् सस्वेदा सिरावृता च । कफात् घनत्वग्भवति । अस्यां च खलतौ वातादिविशेषैस्त्वचि वर्णान्यथास्वं निर्दिशेत् । तेन वातेन श्यावो वारुणो वा । पित्तात् पाण्डुरारुणवर्णितोऽनेकः । श्लेष्मणि श्वेतः । एषा च खलतिः । सर्वैर्दोषैः सन्निपातलक्षणा भवति । नखप्रभत्वादियुक्ता या खलतिर्जायते साऽसाध्या ॥

शोकश्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
केशान् सदोषः पचति पलितं सम्भवत्यतः ॥
तद्वातात् स्फुटितं श्यावं खरं रूक्षं जलप्रभम् ।
पित्तात् सदाहं पीताभं कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् ।
स्थूलं सुशुक्लं सर्वैस्तु विद्यान्मिश्रलक्षणम् ।
शिरोजं त्वक्चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहम् ॥

शोकादिजनितः शरीरोष्मा सदोषः सन् शिरोगतः केशान् पचत्यतोहेतोरस्मात् पलितं सम्भवति । तत्पलितं वातात् स्फुटितत्वादिरूपम् । पित्तात् सदाहादिगुणम् । कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् स्थूलं सुशुक्लं च भवति ।

सर्वैर्दोषैः पलितं तु मिश्रलक्षणं सङ्कीर्णलक्षणं विद्यात् । शिरोजं त्वक्चान्यत् पलितं भवति तद्विवर्णं स्पर्शनासहं च । इति नव कपाले व्याधयः । उपशीर्षक, पिटका, अर्बुद, विद्रध्यरूंषिका, दारुणक, इन्द्रलुप्त, खलति, पलिताख्याः उक्ताः ॥

अमात्य, सन्निपातेन खलति पलितानि च ।
शरीरपरिणामात्थान्यपेक्षन्ते रसायनम् ॥

इति सप्तविंशोऽध्यायः ॥

…सन्निपातेन खलतिरसाध्या । पलितानि च सन्निपातात्थान्यसाध्यानि । यानि तु पलितानि शरीरपरिणामे वार्धक्ये उत्पन्नानि तानि रसायनमपेक्षन्ते रसायनेन विना न शाम्यन्तीत्यर्थः ॥

इत्यायुर्वेदविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां … सप्तविंशोऽध्यायः ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

शिरोरोगप्रतिषेधम् ॥

उक्तक्रमेणैव शिरोरोगाणां चिकित्सा प्र-तिपादयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह ॥

वातजे शिरोऽभितापे वातव्याधिविहितं कुर्यात् । निरन्नस्य च नक्तमव्यक्तशिरसः सर्पिः पयोऽनुपानं तैलं वा पाययेत् । माषान् वा ससर्पिष्कानुष्णपयोऽनुपानान् भक्षयेत् । …॥

यथोक्तो दाह इत्येवम् तु वातजे शिरोऽभितापे । वातव्याधिविहितं चिकित्सितम् । सर्पिस्तैलं वा यथायोग्यं नक्तं पयोऽनुपानं पाययेदिति सम्बन्धः । …ससर्पिष्कानुष्णपयोऽनुपानाश्च ॥

आनूपपिशितवेशवारेण यवतिलमुद्ग-माषकुलत्थकुष्ठागुरुशिरीषतसीसरलैर्वा महास्नेहवती पुत्रकारिका दत्वा शिरो वेष्टयेत् । तत्र मस्तुपे दशमूलसिद्धेन पयसा कवोष्णेन परिषेकं कुर्यात् । तत्सिद्धं च पायसं पिण्डस्वेदं लेपं वा ॥

…आनूपपिशिताद्यैरा शिरोवेष्टनार्थोत्कारिकादिरूप पिण्डी । वेष्टयेदिति मन्त्रेण । तत इति द्विधा… । तत्सिद्धमिति दशमूलसिद्धपयसा सिद्धं पायसं तैः ।

कूर्मसहिषवराहकुक्कुटकुलीरनावसा ससैन्धवा नस्यं शिरः कर्णपूरणं च । तथा च पञ्चमूलबलाशारिवाद्यकाथे मधुकजीवककल्कं कपुनर्नवगर्भं सपयः सर्पिस्तैलं चैव तोनिपक्वम् ॥

… वसा सैन्धवयुक्ता नस्यं शिरःपूरणं कर्णपूरणं च । शिरःपूरणं शिरोबस्तिः । पञ्चमूलादिकाथे मधुकादिगर्भं तैलं सर्पिश्च विपक्वं … नस्यं शिरःपूरणं कर्णपूरणं च ॥

कार्पासमज्जत्वङ्मुस्तासुमनःक्षारकाण्युष्णाम्बुपिष्टानि नावनं सर्वशिरोरुजाघ्नम् । तद्वत् त्वक्पत्रशर्कराशिग्रुकरञ्जबीजानि । तथा चन्दनोत्पलतगरकुष्ठं सघृततैलं लेपः । देवदारुकुष्ठचोरकयष्टीमधुकमलनीलोत्पलैलामपौण्डरीकैश्च ॥

कार्पासमज्जोष्णाम्बुपिष्टं नावनं सर्वशिरोरुजाघ्नम् । त्वगादीनि तद्वदुष्णाम्बुपिष्टानि नावनम् । चन्दनादिभिर्लेपस्तथा । तथेति समुच्चये । देवदार्वादिभिश्च सघृतैर्लेप इति सम्बन्धः ॥

कुङ्कुमशर्करासंस्कृतमाज्यं रक्तपित्तानुबन्धे मर्शः । नचात्र रक्तमवसेचयेद्वातोद्रेकभयात् । स्नैहिकं धूमं पिबेत् । शिरोबस्तिं च शीलयेत् । वस्तिकर्म चाचरेत् ॥

वातज एव यदि रक्तपित्ताभ्यामनुबन्धो भवति । ततः कुङ्कुमशर्कराभ्यां संस्कृतमाज्यं मर्शो दशाष्टषड्बिन्दुः कर्तव्यः । अत्र च वातशिरोभितापे रक्तपित्तानुबन्धेपि रक्तं नावसेचयेत । कुत इत्याह वातोद्रेकभयात् । स्नैहिकं धूमं सूत्र उक्तम् । शिरोबस्तिं च शीलयेदित्यनेन शिरोबस्तेः पुनः पुनर्योजनमुक्तम् । सुबोधम् ॥

एवमसिद्धौ वातजे श्लेष्मजे च यथोक्तो दाहः ॥

एवमियनन्तरोक्तक्रिययाऽसिद्धौ वातजे शिरोभितापे यथोक्तो दाह इति सूत्रनिर्दिष्टस्तद्दाहः । श्लेष्मजे चेति लाघवार्थं प्रकरणे ॥

अर्द्धावभेदकेप्ययमेव विधिः । निर्गुण्डीपत्ररसश्च सघृतमण्डसैन्धवो नस्यम् । शिरीषमूलफलानि वा । शारिवोत्पलकुष्ठचामधुकपिप्पलीभिः । सतैलाम्लो लेपः ।

प्रतिकुर्वीतेत्येवमनन्तमर्द्धावभेदके । अयमेवेति वातशिरस्तापोक्तः । अत्र तु निर्गुण्ड्याः पत्ररसस्सघृतसैन्धवो नस्यं हितम् । शिरीषमूलफलानि वा नस्यमिति सम्बध्यते । शारिवादिभिस्तैलेनाम्लेन काञ्जिकादिनायुक्तैर्लेपः । अशाम्यतिस्त्वर्द्धावभेदके कस्य दोषस्यानुबन्ध इति समीक्ष्य तदपेक्षया प्रतीकारं कुर्यात् ॥

सूर्यावर्तेऽप्ययमेव विधिः विशेषतस्तु सिरामोक्षः ॥

अयमनन्तरोक्तद्वयविधिः सूर्यावर्ते । लाघवार्थं क्रमभङ्गः । सिरामोक्षस्तु विशेषः सूर्यावर्ते ॥

पित्तजे रक्तजे च शिरोभितापे स्निग्धस्य सिरां विध्येत् । कायं च विरेचयेत् । सुशीतैः शतधौतघृतान्वितैः शिरोवक्त्रं सिञ्चेत् प्रदिह्याच ॥

क्षीरसंस्थापनमित्येवमन्तं रक्तपित्ताभितापयोः । पित्तजे शिरोभितापे रक्तजे च घृतपानादिना स्निग्धशरीरस्य सतः सिरां विध्येत् ललाट्यामित्यर्थाद् गम्यते । कायं शरीरं विरेचयेच्छोधयेच्च । सुशीतैरतिशीतैर्द्रव्यैः शतधौतघृतयुक्तैः शिरोवक्त्रं सिञ्चेत् प्रदिह्याचेति यथासंख्यं सम्बन्धः ॥

चन्दनशारिवामधुकदूर्वोत्पलमपौण्डरीकपद्मविदारीभिः सक्षीरसर्पिर्विपाचितं नावनं शिरोबस्तिश्च । जीवनीयनिष्क्वाथात् पयसो नवनीतमुद्धृत्य जीवनीयक्वाथकल्काभ्यां पाचितं पानभोजननस्याभ्यङ्गबस्तिषु म-

पीत पित्तरक्तजान् सर्वान्विकारान् साधयति । जीवनीयगर्भं षोडशगुणे पयसि सिद्धमाज्यं वा ॥

चन्दनादिभिर्घृतं समानक्षीरं विपक्वं नावने शिरोबस्तौ च योज्यम् । जीवनीयविपक्वामित्यादि व्याख्यातमम् ॥

क्षीरेक्षुजाङ्गलरसखर्जूरद्राक्षाकशेरुकमृणालसिद्धं सर्पिर्मण्डोऽनुवासनम् । अञ्जनादिवर्गसंभृतं क्षीरमास्थापनम् ॥

क्षीरादिभिः सिद्धं सम्यक् सर्पिषो घृतस्य मण्डोऽनुवासने योज्यः । अञ्जनादिगणो विविधगणसङ्ग्रहोक्तेन शृतं क्षीरमास्थापनम् ॥

शङ्खकं प्रत्याख्यायैवमेवोपचरेत् । विसर्पवच्च । विशेषतस्तु कृष्णतिलशतावरीनीलोत्पलमूर्वापुनर्नवैर्लेपः ॥

शङ्खकाख्यं रोगं प्रत्याख्याय न सेत्स्यतीत्युक्त्वा । एवमेवेति पित्तरक्ताभितापप्रकरणेन चिकित्सितोक्तपित्तरक्तविसर्पवच्चोपचरेत् चिकित्सेत् । शङ्खके तु कृष्णतिलादिभिर्विशेषेण लेपः कार्यः ॥

कफजे शिरोभितापे लङ्घयेत् । पुराणसर्पिःस्निग्धं वा वामयेत् । स्वेदः पिण्डेन रूक्षेण । शिग्रुनिम्बगण्डूक्वाथेन वा नाडीस्वेदः ॥

मुहुर्मुहुराघ्राणमित्येवमन्तं कफजे शिरोभितापे । सूत्रोक्तप्रकारेण रूक्षेण पिण्डेन स्वेदो हितः । अथवा शिग्र्वादिक्वाथेन नाडीस्वेदः कार्यः ॥

देवदारुकुष्ठनलदहिंसारास्नादिभिः सलवणैः सुखोष्णैरालेपः । यवचूर्णमधुकचन्दनहरिद्राकुष्ठसिद्धार्थकशिग्रुपुष्पासुरदारुभिस्तैलाजक्षीरयुक्तैः सस्नेहैर्लेपनाद्वा ॥

सलवणैर्लवणयुक्तैः सुखोष्णैर्देवदार्वादिभिरालेपो हितः । सुरकाष्ठं देवदारु । तैलाजक्षीरेण च युक्तैः स एवं मणिमन्थेन सहितैर्यवचूर्णादिभिर्लेपनाद् पिण्डबन्धः ॥

विडङ्गतैलं नस्यं सार्षपं वा तद्वच्च व्योषसिद्धम् । मधूकसारकल्को वा मधुयुतस्त्वङ्मेषशृङ्ग्या इङ्गुद्या वा । एभिरेव च धूमवर्तिः ॥

विडङ्गजं विडङ्गसाधितं वा तैलं विडङ्गतैलं । सर्षपतैलं वा नस्यं योज्यम् । तद्वच्चेति विडङ्गतैलं वा सर्षपतैलं वा व्योषेण त्रिकटुकेन सिद्धं पक्वं । मधूकसारकल्कादिना मधुयुक्तेन नस्यमिति सम्बन्धः । मेषशृङ्ग्या इङ्गुद्याश्च त्वक् । एभिरेवानन्तरोक्तैर्धूमवर्तिः ॥

शिरोविरेचनद्रव्यैर्वा सूत्रस्थानोक्तं प्रधमनम् । तैरेव च पक्वं तैलं मर्शः प्रतिमर्शो वा ॥

शिरोविरेचनद्रव्यैः सूत्रस्थाने शोधनादिगणसङ्ग्रहोक्तैः प्रधमनं नासाया हितम् । प्रधमनं सूत्रोक्तलक्षणम् । तैरेव चेति शिरोविरेचनद्रव्यैः । मर्शप्रतिमर्शौ सूत्रोक्तलक्षणौ ॥

शिरोविरेचनान्ते कर्णनादोक्तस्नेहनस्यम् । तीक्ष्णा कवळाः । मनःशिलानलदतुत्थकासीसचूर्णं ससर्पिष्को धूमः । नलदचूर्णस्य च मुहुर्मुहुराघ्राणनम् ॥

एषां च शिरोविरेचनानामन्ते प्रयोगान्ते कर्णनादोक्ते तिलान् नवमल्लिकानित्यादिना पठितं स्नेहनस्यं योजयेत् । तीक्ष्णाः कवळास्तीक्ष्णद्रव्यैर्मरिचशुण्ठ्यादिभिः कृताः । सुबोधम् ॥

सन्निपाते व्यामिश्रो विधिः ॥

सन्निपाताभितापे पृथग्दोषोक्तो विधिर्मिश्रीकृत्य दोषबलाद्यपेक्षया योज्यः ॥

क्रिमिजे दुरालभासुरदारुरोहिषपूतीकनिफलाकट्फलवचात्रिकटुभिरजामूत्रयुक्तं सर्पिः पक्वं पानम् । उपस्निग्धस्विन्नस्य देवदारुपूतीककटभीसर्षपविळङ्गतिलकण्टकविपक्वेन तैलेन शिरः कर्णौ चाभ्यज्य स्वेदयेत् ॥

क्रिमिचिकित्सितचेष्टेत्यन्तः क्रिमिजे शिरोभितापे । दुरालभादिभिर्द्रव्यैरजामूत्रयुक्तं पक्वं सर्पिः पानाय । अनेनोपस्निग्धस्य स्विन्नस्य च देवदार्व्यादिविपक्वेन तैलेन शिरः कर्णौ चाभ्यज्य पुनः स्वेदयेत् । कण्टको गोकण्टकः ॥

ततः क्रिमिमूर्च्छनार्थमसृङ्नस्तोऽवसेचयेत् । ततो रुधिरगन्धमदेन प्राविष्टानां सप्तच्छदस्य त्वग्रसेन पुष्परसेन वाऽनन्तरनिषिक्तेन क्रिमयः पतन्ति ॥

ततः स्वेदानन्तरं क्रिमीणां मूर्च्छनार्थं येन क्रिमयस्त्यक्तबन्धना मत्ता इव सर्वतोऽन्तः सरन्ति तदर्थमसृग्रक्तं नस्तोऽवसेचयेत् । अनन्तरनिषिक्तेन रक्तनिषेचनस्य पश्चात् सिक्तेन । पुष्परसः सप्तच्छदपुष्पाणां रसस्तेन । पतन्ति नासिकातो बहिर्निस्सरन्ति ॥

सरळदेवदारुकट्फलसर्षपापामार्गक्षवककटुकाऽलाबुसुरसबीजपिप्पलीतण्डुलचूर्णैस्तत्पक्वं वा तैलं सद्यः क्रिमीन् निरस्यति । विळङ्गतण्डुला वाजिमूत्रपिष्टाः शिरीषबीजानि वा छागमूत्रपिष्टानि । पुष्करमध्यबीजानि वा ॥

सरळादी ॥ चूर्णस्तत् पक्वं तैलं वा नस्यप्रयोगात् सद्यः क्रिमीन् बहिर्निरस्यति । क्षवको राजक्षवकः । अथवा वाजिमूत्रपिष्टा विळङ्गतण्डुला विळङ्गफलानि क्रिमीन् निरस्यन्ति । अथवा छागमूत्रपिष्टानि शिरीषबीजानि । अथवा पुष्करमध्यबीजानि छागमूत्रपिष्टानीति सम्बन्धः । मध्यशब्देन पुष्करबीजानां त्वक्परिहारेण प्रयोगो दर्शितः ॥

गोमांसेन छागमांसेन वा वसापिष्टेन यवाग्रं कृत्वा शिरो विलेपयेत् । ततो निम्बार्कनक्तसुरसकुटजकरञ्जकरवीरपत्रक्वाथेन सेचयेत् । अजामूत्रेण वा कवोष्णेन । पूतिमत्स्ययुताश्च धूमाः ॥

गोमांसेनेत्यादिना शिरोलेपः सुबोधः । तत इति यवाग्रलेपानन्तरं निम्बादिक्वाथेनाजामूत्रेण वा कोष्णेन सेकः । पूतिमत्स्यः छिन्नमत्स्यः ॥

एवं क्रिमिष्वपगतेषु तेजोवती पूतीकशिम्बीसुरसमकमालविळङ्गहरीतकी सर्षपाश्वे-

करवीरमूलमालती देवदारुक्षवकमुस्तफाणिज्जक पिप्पलीशतपुष्पा मधूकशणनिम्बमारकलैं-रजामूत्रयुतै सार्षपतैलमङ्गुद पैलुक वा विपक्व युक्त्या नावनम् ॥

एवमिलन तरोस्तन्त्रियया क्रिमिष्वपगतेषु वेजोवत्यादिकल्कै रजामूत्रयुतै सार्षपाद्यन्यतमतैल विपक्व युक्त्या बलाद्यपेक्षया मात्रान्तितया नावन कुर्यात् ॥

न तु जातुरुधिरमवसेचयेत् । जन्तुभि पीतशोणिते हि शिरसि पुनरस्रावसेकादकाण्डे मृत्यु स्यात् । क्रिमिचिकित्सित चेक्षेत ॥

जन्तुभिताये तु कदाचिन्निरवन नाव सेचयेत् । कुत इत्याह । जन्तुभिरित्यादि । अकाण्डे अकाले । क्रिमिचिकित्सिते च यदुक्त त विधि प्रयोगायेक्षेत ॥

शिर कम्पमक्षीणस्यान्यथा ऽनुपद्रुतस्य दाहवर्ज्य मारुतविज्ञानेनोपक्रमेन ॥

शिर कम्पारय मक्षीणत्वादियुक्तस्य पुसो वाताभितापवदुपक्रमेत । वाताभितापेभ्यः भिना दाह उक्त । अत्र तु दाहवर्जमिति विशेष ॥

उपशीर्षके जन्मोत्तरकालजाते नवोत्थिते वातव्याधिविहितान् स्नेहान् पाननावनाभ्यञ्जनेषु योजयेत् । अभ्यक्त च स्वेदयित्वोपनाहयेद्यथा विदाहो न भवति । विदाहे विद्रधिवत् कर्म ॥

विद्रधिवत् कर्मेत्यनेनमन्तगुपशीर्षके । जन्मोत्तरकालजात इत्यनेन सहजस्या चिकित्स्यत्वमुक्तम् । विदाह पाकावस्था ॥

पिटकार्बुदविद्रधिषु यथास्व माचरेत् । व्रणीभूतासु पिटकासु निम्बनिशामधुकधात्रीफलैर्विपक्व तैल शोधनरोपणम् ॥

पिटकादिषु यथास्वमिति दोषाद्यपेक्षया चिकित्सितादि निर्दिष्टमाचरेत । व्रणीभूतास्वि विपाकात् । सुबोधम ॥

मूर्वाचन्दनशारिवाधातकी कान्तालोध्रमधुकसमङ्गा पद्मकेसरशतपर्वकमूलैर्विद्रधिषु । एभिरेव च सिद्ध सर्पिर्भक्ष्यम् । रूढ तु विद्रधौ यदि त्वक् सुप्तैव भवति ततो वामयेत् । उपास्निग्य च विरेचयेत् ॥

मूर्वादिभिर्विपक्व तैल विद्रधिषु व्रणीभुतासु शोधन रोपण च । एभिरिति मूर्वादिभि । उपस्निग्ध किञ्चित् स्निग्ध ॥

अरूंषिकासु जलौकापहृत शोणित शिर क्षुरा मृष्ट वा निम्बोदकेन परिषिच्याश्वशकृद्रसेन लवणमगाढेन लेपयेत् । किञ्चित् काल स्थित चोष्णोदकाम्लकाञ्जिकान्यतरधौत विलङ्गव्योषपलाशागार धूममनोहालवचा रसाञ्जनहरिद्राद्यैरालिम्पेत् । तिलमष्या वा स्नुहीक्षीरयुक्तया । मधुकोत्पलतिलैरण्डमार्कवपत्रैर्वा । शिग्रुमूलकसर्षपबीजैर्वा गोमूत्रपिष्टै । बालकामलकनागरमूलकसर्षपबीजैर्वा क्षीरपिष्टै । शिरीषत्वग्दधिमधुकाभ्या वा । पुराणपिण्याककुक्कुटपुरीषाभ्या वा ॥

शिरःकायविरेकान् कुर्यादित्येवमन्तमरू विकासु । किञ्चित् कालाश्रितमित्यत्र शङ्कुद्रसाल्पिमिति विज्ञेयम् । धौत च विडङ्गादिभिरालिम्पेत् । तिलमान्या वा स्नुही क्षीरयुक्तयालिम्पेदितिसम्बन्ध । मधुकादिपत्रैर्वा केवलैरालिम्पेत् । निम्बादिबीजैर्वा गोमूत्रपिष्टैः । वाळकादिभिर्वा क्षीरपिष्टैः । शेषयो. क्षीरमेव । सुबोधम् ॥

कपालभृष्टकुष्ठचूर्णतैलयुक्त कण्डूक्लेददाहस्वेदवेदनाघ्नम् । तथाचाचोक्त चित्रकादि तैलमभ्यञ्जनम् । दन्तीपाठाकोशातकीचित्रकातिविषा महालाङ्गलिकी सिद्ध तैल व्रणाभ्यङ्ग ॥

कपाले मृन्मयेऽग्निना भृष्टस्यकुष्ठस्यचूर्ण तैलयुक्त प्रकरणाल्लेपात् कण्वादिघ्नम् । चाचा इन्द्रलुप्त इत्येकार्थे । सुबोधम् ॥

मनःशिलैलाहरितालापिप्पलीकुष्ठकासीसहरिद्राकरञ्जमुस्तातगरमञ्जिष्ठाचित्रकासिद्धार्थकरवीरमूलचूर्णगर्भ तैलमादित्यपाक व्रणरोपणम् । एवमनुपशमे वमनधूमकायशिरोविरेकान् कुर्यात् ॥

मनःशिलादिकल्क तैलमादित्यपाक य दातपेनैव पच्यते । एवमिति पूर्वोक्तेनानुपशमे वमनादीन् कुर्यात् ॥

दारणके ललाटे सिरा विध्येत् । अभ्यङ्गस्नाननावनानि च शीलयेत् प्रियाळबीजमधुककुष्ठमाषसर्षपै ससौद्रैर्लेप । कोद्रवतृणक्षाराम्भ प्रक्षाळनम् ।

क्षाराम्भ प्रक्षाळनमित्येवमन्त दारणके अभ्यङ्गादीनिदोषापेक्षम् को द्रवतृणक्षारस्रुत मम्भस्तथोक्तम् ॥

इन्द्रलुप्ते यथासन्न सिरा विध्वा तुत्थकासीसमनःशिलामरिचैर्लेपयेत् । भद्रदारकुटन्नटाभ्या वा चित्रककरवीरनक्तमाल मालतीसिद्धेन वा तैलेनाभ्यज्यात् ॥

आरोमोद्गमात् परिहरेदित्येवमन्तमिन्द्रलुप्ते । यथासन्नमिति शीर्णरोमनैकट्यन सिराव्यध । तुत्थादिभिर्लेप शीर्णरोमस्थाने । भद्रदारुकुटन्नटाभ्या निर्वापणाय लेपयेदिति सम्बन्ध । भद्रदारुर्देवदारु अथवा चित्रकादिसिद्धेन तैलेनाभ्यज्यात् ॥

अवगाढपद वा सूचीकूर्चकेन प्रच्छाय भूयोभूय. प्रदिह्यात् कपोतपङ्कामूलेन लाङ्गलिकामूलेन वा महिषी क्षीरपिष्टेन ॥

अवगाढपद बहुप्रविष्टशस्त्रपद कृत्वा सूचीकूर्चकेन प्रच्छाय । कपोतपङ्का सुवर्चला तस्या मूलेन लाङ्गलिकामूलेन वा महिषीक्षीरपिष्टेन पुन पुन प्रदेह ॥

घृष्टलिप्तमेरण्डपत्राच्छादित रात्रिमुषित माहिषनवनीतेन लिम्पेत् । मार्कवपत्र सहचरपुष्पक वा । वार्ताकफलैस्तैल पक्व सौद्राञ्जनयुक्तमालेप । ससौद्रो वा क्षुद्रवार्ताकरस । जलशूको वा पलाशक्षारसान्द्र ॥

घृष्टलिप्तमेरण्डपत्रावच्छादित सद्रात्रिमुषित प्रातर्माहिषेण नवनीतेन लिम्पेत् । सुबोधम् ॥

गोशकृता वा घृष्टमिन्द्रलुप्तमरुष्करर-सेनावलिप्यान्तर्धूमदग्धकूर्मपृष्ठाच्चूर्णयेत् । कूर्मकपालभस्मना वा सुरसारसाक्तेन प्रदिह्यात् । हस्तिदन्तमष्या वा तैलान्वितया । पूतीकरञ्जपत्राणि वा ससैन्धवानि लेप. । पिप्पल्यञ्जनरसाञ्जन वा कुचिकाफललोहर-जांसि वा गोमूत्रपिष्टानि । खलतिं विहितानि वा चरेत् । सलिलसेकमारोमोद्गमात् परिहरेत् ।

गोशकृता वा घृष्टमिन्द्रलुप्तमरुष्करस्य भल्लातकस्य रसे नावलिप्यान्तर्धूम दग्धया कूर्म-पृष्ठया वचूर्णयेत् । सुरसारसाक्तेन कूर्मकपा-लभस्मनान्तर्धूमदग्धेन प्रदिह्याद्वा । सुरसा मू-र्वा । कूर्मकपाल कूर्मपृष्ठम् । सुरोपम् । खलतिविहितान्यौषधादीनि ॥

खलताविन्द्रलुप्तोक्त क्रमो यथादोष च प्रशुद्धि ॥

मधुरवर्गकल्कनेत्येवमन्न खलतौ । यथादोष संशुद्धि कफाधिके वमन पित्ताधिके विरे-चनमित्येवमादिर्यथायोग्यार्थ ॥

त्रिफलार्जुनमेषकरञ्जपुष्पकृष्णापिण्डी-तकफलमूलनीलोत्पललोध्रचूर्णकासीसजम्बू-मार्कवमञ्जिष्ठामेषशृङ्गीखदिररज सकर्दममार्त्त-तोक्ताणुतैलयुक्तमसनमारसमुद्गकेऽन्यस्त कर्दमे मास निखात स्थितमुद्धृत मूर्वाकूर्चप्रच्छिता-या: खलतेर्लेप ॥

न्यस्त निखात कर्दमे मास निखात स्थितमुद्धृत प्रच्छितखलतौ लेप । कृष्णापिण्डीतकफल कृष्णमदनस्यफलम् ॥

रक्ताश्मन्तकपुष्पकिंशुकनलदमूलमधु-कहस्तिदन्तभस्मान्यजाक्षीरपिष्टानि लेप. ॥

रक्ताश्मन्तपुष्पादीना भस्मान्यजाक्षीरे णाजक्षीरेणपिष्टानि लेप । रक्तो लोहितोऽश्मन्त-कस्तस्यपुष्पम् ॥

जम्ब्वाम्रपल्लवपत्रमधुकभृङ्गरजस्त्रिफला श्लेष्मातकमञ्जिष्ठा फणिज्जकनलदद्राक्षाजम्बी-चपलातिविषाकट्फलकल्केन क्षीरद्विगुणेन च तिलतैलमक्षतैल चैक य साधयेत् तन्नस्ये-ऽभ्यङ्गे च नियुञ्ज्यात् । एवमेव मधुरवर्गक-ल्केन ॥

जम्ब्वाम्रत्वगादिकल्केन क्षीरद्विगुणक्वाथेन च तिलतैलमक्षतैल च मिश्रीकृत्य साधित नस्येऽभ्यङ्गे च युञ्ज्यात् । मधुरवर्गकल्केनैवमेवेति क्षीरि-वृक्षक्वाथे मधुरवर्गे कल्क दत्वा तिलतैलमक्षतैल चैकध्य साधयेन्नस्येऽभ्यङ्गे च ॥

खलतिपलितयोश्च प्रयोगान् परस्पर निदध्यात् ॥

खलतौ प्रयोगान् पलिते पलितप्रयोगान् खलतौ च निदध्यादिति परस्परस्यार्थ ॥

अकालपलितेषु वातादीनवेक्ष्य स्नेह-स्वेदसंशोधनास्रविस्रावणानि कुर्यात् । ततो-ऽस्यार्दितोक्तमणुतैल नस्यमभ्यञ्जन च ॥

गुतैलेन

च ऽर्के

अकालपलितेष्विति परिणामपलिते रसायनोक्तेरकाल इति विशेषणम् । वातादीन - वेदनेति तद्योग्यतया । सुबोधम् ॥

मधुकामलकमाक्षिकैः केशमूलानि लिम्पेत् । तिलामलकक्षौद्रतैलैर्वा । तुत्थकाम्रजम्ब्वास्थिकासीसकिट्टशर्कराभिर्वा । सैर्यकपुष्पनीलीनी त्रिफलाभृङ्गरजोभिर्वा कृष्णाजमूत्रपिष्टैः ॥

केशमूलानि केशस्थानानि मधुकादिभिर्लिम्पेत् । तिलादिभिर्वा तुत्थकादिभिर्वा । कासीसकिट्ट कासीसत्वक । सैर्यकपुष्पादिभिर्वा कृष्णाजम्यमूत्रेणपिष्टैः ॥

असनपुष्पपत्रमये पात्रे बहिरामलककल्कप्रदिग्धे निहितमक्षतैलं षण्मासं व्रीहिपल्ले स्थितमभ्यङ्गात्स्नानाच्च पलितं जयति । अयमेव कल्पः सैरीयकेपि ॥

असनस्यपुष्पैः पत्रैश्च वर्द्धिकाकृति पात्रं कर्तव्यमेतच्च बहिरामलककल्केन तथा प्रदेह्यं यथा तैलाधिरणता याति । ततस्तस्मिन् पात्रे बिभीतकतैलं निधेयम् । ततस्तत् षण्मासं व्रीहिराशौ स्थाप्यम् । तत्तैलमभ्यङ्गात्स्नानाच्च पलितं जयति । अयमेवासनपुष्पपत्रविधिः सैरीयकेपि । सरीयकं सहचरमम्लायनं च ॥

कपिकच्छूफलमूलगर्भमक्षतैलं सिद्धमये पात्रे पूर्ववत् स्थितं समानं पूर्वेण ॥

कपिकच्छ्वा फलानि मूलानि च गर्भे दत्वाक्षतैलं सिद्धमये पात्रे पूर्ववदिति षण्मासं व्रीहिपल्ले स्थितं पूर्वेणासनपात्रस्थिततैलेन गुणैः समानम् ॥

रामतरणीमूलपलद्वयं यष्टीमधुकपञ्चशारिवार्द्धपलमेकत्र जर्जरीकृतमक्षतैलपलैर्दशभिराप्लुतं लोहभाजने दशाहं दिव्रसकरकरमतप्तनावनात् पलितघ्नं सर्वेन्द्रियदार्ढ्यावहं च।

रामतरण्यादिकं जर्जरीकृत्य दशभिरक्षतैलपलैराप्लुतं लोहपात्रे दशाहमादित्यकिरणैः प्रतप्तं तन्नावनात् पलितघ्नत्वादिगुणम् । रामतरणी सैर्यकः ॥

कृष्णतिलतिलपर्णी त्रिफलामधुककासीसपत्मककर्दममासीमार्कवमसनपत्रस्वरसपिष्टं निरातमयं पात्रे स्थापयेत् । ततः पूर्वोक्तरसद्रुतेनपद्मिनीकर्दमप्रलिप्तगैतान् केशान् कपालं च लेपयेत् । ततः पद्मिनीकर्दमे भस्त्राग्रकौशेयेन वेष्टयेत् । तृतीयेचाह्निप्रक्षाल्यैवमेव कुर्यात् । एवमलिकुलनीला केशा शिरोविभूषयन्ति । भवति चात्र ॥

कृष्णतिलादिकमसनपत्ररसपिष्टमयः पात्रे निरात्नं स्थापयेत् । ततोनन्तरमसनपत्ररसद्रुतेन पद्मिनीकर्दमेन प्रलिप्तान् पुनर्द्धातान् केशान् पद्मपत्रैः प्रच्छाद्य कौशेयपट्टेन वेष्टयेत् ततस्तृतीये ह्नि प्रक्षाल्य पुनरेवमेव लेपादिकं कुर्यात् । एवमित्यनया क्रियया अलिकुलवत् भ्रमरसदृशनीलाः कृत्वा शिरोविभूषयन्ति । गतानुगतिका ॥

खलतौ पलिते वल्या हरिल्लोम्नि
अंगेमहत्यसे

खलत्यादिके वमनादिशोधिते पुरुषे यो-ग्यैर्भिन्यादिभिरुपाचरेत । हरिल्लोमा कपिल-केश ॥

सिद्धतैलं बृहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनम् ॥

बृहत्यादौ दन्त्यपञ्चमूलद्रव्यैर्जीवनीयैर्जी-वन्तीकाकोल्यादिभिश्च सिद्धं तैलं खलत्यादौ नावनं हितम् ॥

क्षीरात्साहचरात् भृङ्गरजसः सौरसाद्रसात् ।
प्रस्थस्तैलस्य कुडवो यष्टीमधुपलान्वितः ॥
सिद्धः शैलमये भाण्डे शृङ्गे मेषस्य वा स्थितः ।
नस्यं स्यात्

क्षीरादीनां प्रत्येकस्य प्रस्थेन मधुयष्टीप-लान्वितः सिद्धस्तैलस्य कुडुवः शैलमयभाजने भा-ण्डे स्थितः खलत्यादिषु नस्यं स्यात् ॥

क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिका करवीरको ॥
उत्पाट्यपलितं देयावाशये पलितापहौ ॥

अथवा दुग्धिका करवीरको क्षीरेणक्ष-णपिष्टौ पलितमुत्पाट्याशये पलितमूले देयौ । तौ हि पलितापहौ ॥

आदित्यवल्ल्यामूलानि कृष्णसैरेयकस्य च ।
फलं कृष्णशणात्पत्रं सुरसायष्टिमार्कवम् ॥
सुराह्वं काकमाची च पृथग्दशपलांशिकम् ।
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा लोध्रकृष्णागरूत्पलम् ॥
आम्रास्थिकर्दमं कृष्णो मृणाली रक्तचन्दनम् ।
नीलीभल्लातकास्थीनि कासीसमदयन्तिका ॥
सोमराज्यसनाम्रं कृष्णं पिण्डीतचित्रकौ ।
पुष्पाण्यर्जुनकाश्मर्यो दाडिमजम्बूफलाञ्जनम् ॥
प्रत्येकपलिकं पिष्टं सत्रिफलाकणम् ।
अर्धतैलाढकं तेन पचेद्धात्रीरसार्मणे ॥
कुर्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्कोभवेद्रसः ।
लोहपात्रे ततः पूतं महानीलं प्रयोजितम् ॥
तनुपानेनावनेभ्यङ्गे शुद्धस्यानियतात्मनः ।
सर्वजत्रूर्ध्वरोगघ्नं पलितघ्नं विशेषतः ।
एभिरेव च भेषज्यैः शिरःकल्कं च लेपयेत् ॥

आदित्यवल्ल्या इत्यादिना महानीलाख्यो योगः । आदित्यवल्ल्यर्कवल्ली तस्या मूलानि । कृष्णसैरेयकः कृष्णसहचरः तस्यापि मूलानि । कृष्णशणस्य फलम् । यष्टिमार्कवं नाडिका भृङ्ग-राजः । आदित्यवल्लीमूलान्याद्याकाकमाच्यन्तं द्रव्य-न्दशपलभागिकम् । प्रपौण्डरीकादिकं प्रत्येकं पञ्चपलप्रमाणम् । कृष्णमितिशणविशेषणम् । पिण्डीतको मदनः । आम्रस्पर्कं जम्बूफलम् । एतत् सर्वं पिष्टं कृत्वा तेन धात्रीरसस्यामलक-रसस्यार्मणो द्रोणः द्वादशाधिकानि पञ्चपलश-तानि । तस्मिन्नर्धतैलस्य निर्मीतकतैलस्याढक-मष्टाविंशत्यधिकं पलशतं लोहभाजने मन्दं पचे-द्यावद्रसः शुष्कोभवेद्यावदादित्यपाकं वा कुर्यात् । तत पूतं महानीलसंज्ञं तत्तैलं पञ्चकर्मशुद्धस्य-नियतात्मनो जितेन्द्रियस्य पानादिषु प्रयोजितं सर्वान् जत्रूर्ध्वरोगान् हन्तीति सर्वजत्रूर्ध्वरोगघ्नं विशेषतः पलितघ्नं भवति । एभिरित्यादित्यव-ल्यादिभिः । सुबोधम् ॥

क्षीरं प्रियालं यष्ट्याह्व जीवनीयोगणास्तिलाः ।
कृष्णाः प्रलेपो वक्त्रस्य हरिल्लोमवली हितः ॥

क्षीरादिभिः कृष्णतिलान्तैर्वक्त्रस्य प्रलेपो हरिल्लोमसु वलीषु च हितः वलयस्त्वक् सङ्कोचाः ॥

तिला सामलका पद्मकिञ्जल्को मधुकमधु ।
बृंहयेद्रञ्जयेच्चैतत् केशान्मूर्ध्नि प्रलेपनात् ॥

तिलादिक मूर्ध्नि प्रलेपनात् केशान् बृंहयेद्रञ्जयेच्च ॥

पचेत् सैन्धवशुक्ताम्लैरयश्चूर्णं सतण्डुलम् ।
तेनालिप्तं शिरः शुद्धमस्निग्धमुषितनिशाम् ॥
तत्प्रातस्त्रिफला धौतं स्यात्कृष्णस्निग्धमूर्द्धजम् ॥

पचेदित्यादि सुबोधम् । [सतण्डुलम् अयः कृष्णलोहस्य चूर्णं सैन्धवशुक्ताम्लैः सह पचेत् यावल्लेपनयोग्यो भवति । सैन्धवं सैन्धवज लवणम् । अम्लोपितकाञ्जिकम् । ततो रचनं स्येन शुद्धमस्निग्धमनभ्यक्तं शिरस्तेन लेपनद्रव्येण समन्तात् लिप्तं निशामुषितं प्रातः त्रिफलाक्वाथेन धौतं तत् शिरः कृष्णस्निग्धमूर्द्धजं कृष्णाः स्निग्धाश्च मूर्द्धजाः यस्मिंस्तत् स्यात्] ॥

अयश्चूर्णोम्लपिष्टश्च रागः सत्रिफलोवरः ॥

अयश्चूर्णोम्लेन मद्यादिना पिष्टस्त्रिफलायुक्तोवरः श्रेष्ठो रागः केशरागः ॥

कन्यायास्तिलनिम्बबीजमधुकश्रेष्ठावचामा...
... ... पल्लेहेनमप्रा...

पालेस्थापितमासेक्षितितलेमासानिधायोध्धृत
पालित्यसल्लति च दर्पणानिभा हन्त्येतदभ्यञ्ज
[नात् ॥

कन्यायाश्चूर्णं छागलादिमासं विपाच्य जातेन स्नेहेनमभ्यञ्जावितमलोञ्छितम् । सुबोधम् । कन्यास्थूलैला ॥

बीजं श्लेष्मातकस्यव्यपगमिततुषं काञ्चिकश्लेष्मापिष्टैर्यालिप्तं लोहदण्डादिनकराकिरणैस्तापितात् पन्यवेत । तत्तैलं केशकार्ष्ण्यं जनयति परमं नावनाभ्यञ्जनाभ्यां मूर्द्धघ्राणाक्षिदन्तश्रवणगलरुजं हन्तिनिश्शपतय ।

लोहदण्डश्चत्रमयष्टिस्तस्मात्म्लका - ञ्चिकपिष्टश्लेष्मातकबीजलिप्तादातपस्थिताद्यत्तैलं स्यवते तन्नावनेनाभ्यञ्जनेन च केशकार्ष्ण्यं जनयति निश्शेषतश्च मूर्द्धादिरुजं हरति ॥

बलामधुकमधुकं विदारी चन्दनोत्पलैः ।
जीवकर्षभकद्राक्षा शर्कराभिश्च साधितः ॥
प्रस्थस्तैलस्य सक्षीरो जाङ्गलार्द्धतुलारसे ।
नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूत्थवातपित्तामयापहम् ॥

जाङ्गलमांसस्यार्द्धतुला तुलार्द्धं तस्य रसे कषाये कल्कैर्बलादिभिः समक्षीरस्तैलस्य प्रस्थः साधितः सस्नेन नस्यं सर्वान् ऊर्ध्वजत्रूत्था - नामयानपहन्ति ॥

मयूरपक्षपित्तान्त्रपादविट्तुण्डवार्जितम् ।
दशमूलबलारास्ना मधुकैस्त्रिफलैर्युतम्
...ले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् ...

पञ्चिरैर्पयुक्तमेतं सर्वेनशू्न्रोगानिन् ।
तत्क्षयार्शातिदूर पाननस्यमहस्नानारनं ॥

पश्चादिरहित । सूत्र त्रिफलित्रिवक्षम ने हंसमूलानिभिर्युत तत्र यासगुणे पक्वा यावाय गेविन तानि वाये कल्पिनैमधुरस्य युक्ते धारनाग घृतावधान दाभिनरुपआति पचेत् ताभ्यां पारानिभिवजामोह्त संभित सर्वार नशृव्वशाना नश्यति ॥

पानैश्रयपायेण घृतमस्य विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरभिः पचितं ॥
जीवन्ती त्रिफलापथ्या मृद्वीकादिपञ्चकं ।
समङ्गा चित्रका भार्गी काश्मरी कण्टकारिका ॥
आत्मगुप्ता महामेदा तालखर्जूरमस्तकं ।
मृणालबिसखर्जूर यष्टीमधुकमोरटं ॥
शतावरी विदारी च बृहती कण्टकारिका ।
मूर्वा श्वदंष्ट्रा ऋषभाटरूपकं ॥
रास्नाश्वगन्धा नन्दी सूक्ष्मैलापटोलत्वकं ।
पुनर्नवात्वक्षीरी काकोली धन्वयासकं ॥
मधुकाश्रालकानाममग्रजातामधुकैरपि ।
महामायूरमित्युक्तं मायूराद्यधिकगुणं ॥
सालिन्द्रियस्वरभ्रंशश्वासकासादिनापदम ।
योन्यसृग्गुह्यदोषघ्नं सप्त च व्या सुतपदम ॥

एतैरेव पञ्चादिरहितमयूरपलमूलादिक- पाकेन घृतप्रस्थ चतुर्गुणेन क्षीरेण सह पचेत् । एभिश्च कार्षिकैः कल्कैः वैरियाद जीवन्त्यादिभि । मृद्वीकाद्राक्षा । समङ्गामाञ्जिष्ठा । तालस्यखर्जूरस्य च मस्तक शाखापुच्छ बिस- गर्भितम पलाश तत्र मज्जापगतो न मह- णम् । शालिकापुर्णं देशादित्व । किंवा माष- पर्णी । वाशमकन्दिकात्व । एव दशमापुर नाम पुन मायूर । घृताम गुणाधिक्यम् । म- हित चिकित्सा ह्यतिसारे नीति सूत्रम । पा- नादिषु प्रयोजव्य । । नाशा देविरपावण मुखन्दम् मायूरमेतम् ॥

मानुषि पुरुषैर्मे न निवि मबन्धयेत् ॥

इत्यादिविधिप्रत्याख्यानाद्भिः च स्पृश सन्धत पुष्प मत विगत ॥

कुशलाङ्गुलिविरिशादुपलिप्ताङ्गुलिदिमात् ॥

तत् वैजातौ व्या तौ तो मन्त्रिशस्त्रनहरपम् ।
परस्परसमङ्गीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥

तत्र सर्वेषा मात्मादि नाडीकर्मे । ए- जिप परस्परमङ्गुल युक्तान्तरा । त्रि रोग प्रकाशितम् । अस्मा पतुर्भैषरोग्य रोगा प- रिभितिमित्व सवी तेषा पूर्वेरथाङ्गकावयोगत शिष्याय भवति । नामारोगा अष्टादशपूर्व- चाकूच तत्प्रतिपादातै मत भवति । मन्त्रैरो- गा पञ्चमकानि पूर्वरूपात्कृशनानव दारुणा- धिक भवति । शिरोरोगा शरासिद्धानि पूर्वे- रेवाकृत्य सर्वेवामितप्रतिषि शतद्वय भवति ॥

तद्रोगमूलमथ तात्पर्यमुपय पुरुष विदु ।
मूलमहारिणस्तस्माद्रोगान् शीघ्रतर जयेत् ॥

यस्मात्पय, पुरुषमूर्धमूलपथ आय विदुस्तस्मा मूलपहारिणो रोगानतिशीघ्र जयेत् ॥

सर्वेन्द्रियाणि येनास्मिन् प्राणा येन च संश्रिताः ।
तेन तस्योत्तमाङ्गस्य रक्षायामादृतो भवेत् ॥

इत्यष्टाविंशोऽध्यायः ॥

येनास्मिन्नुत्तमाङ्गे सर्वेन्द्रियाणि संश्रितानि येन चास्मिन् प्राणाः संश्रिताः तेनोत्तमाङ्गरक्षायामादृतो भवेदिति ॥

इति बुधविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरस्थानेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥

इति शालाक्य नाम चतुर्थमङ्गमष्टाङ्गस्य समाप्तम् ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

व्रणविभक्तिपरिज्ञानीयम् ।

निजप्रधानानां चिकित्सितमुक्त्वागन्तुप्रधानानामवसरोत शल्यतन्त्रमारभ्यते । सर्वस्य च शल्यस्य व्रणफलत्वाद्व्रण एवादौ विचार्यते । व्रणस्य तु स्वरूपज्ञाने हेत्वादिकं वक्तुं न पार्यते । न हि स्वरूपं सामान्यतः प्रसिद्ध्यैव ज्ञायते । विशेषेस्त्वागमोऽपेक्ष्यते । अतो व्रणविभागपरिज्ञानार्थमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो व्रणविभक्तिपरिज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्याम इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । व्रणनज्ञातुं निरूप्यते ॥

यावदायुर्वृणीते विवृणोति वा शरीरमिति व्रणः ॥

यावदित्यादि । यावदायुरायुरन्तं यावच्छरीरं वृणीते विवृणोति वाऽतो व्रणः । वृणीत इति वृङ्सम्भक्तावित्यस्य रूपम् । सम्भक्तिः प्रार्थना । विवृणोति प्रकटयति साशयत्वात् प्रार्थयते ॥

स च द्विविधो निज आगन्तुश्च । तत्र निजो दोषसमुत्थः । आगन्तुः शस्त्रानुशस्त्रोपलल-गुडनखदशनविषाणविषारुष्करादिनिमित्तः । सोऽपि पुनर्वातादिभिरधिष्ठितो निजतां लभते ॥

स च व्रणो निजागन्तुभेदेन द्विविधः । तत्र यो दोषनिमित्तो वातादिकोपहेतुः स निजः । आगन्तुः शस्त्रादिनिमित्तः । आदिग्रहणेन शेषाणां क्षतकराणां ग्रहणम् । साप्यागन्तुर्व्रणो यदा वाताद्यधिष्ठानतां प्राप्नोति तदा निजसंज्ञामेव लभते ॥

पुनश्च द्वेधा व्रणो दुष्टः शुद्धश्च । तत्र दोषदूषितो दुष्टः ॥

पुनरन्येन प्रकारेण द्वेधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां व्रणो भवति । एको दुष्टव्रणो द्वितीयः शुद्धव्रणः । पूर्वोक्ते च द्वयेऽप्येतद्द्वयं सम्भवति । ननु दुष्टः क उच्यत इत्याह । तत्रेति तत्र द्वयोर्मध्ये स दुष्टो विज्ञेयो यो दोषैरधिष्ठितः ॥

कथं स ज्ञायत इत्याह ॥

तस्य सामान्यलिङ्गमतिसंवृतविवृतत्वमतिमृदुकठिनताऽत्युत्सादावसादावतिशीतोष्णभावोऽतिरक्तकृष्णपाण्डुता पूतिमांससिरास्नायुप्रतिच्छन्नत्वं पूतिपूयास्रस्रावोत्सङ्गिता दाहपाककण्डूश्वयथुवेदनाभयस्फोटपिटकोपद्रुतत्वं दीर्घकालानुबन्धश्च ॥

तस्येति । तस्य दुष्टव्रणस्य सामान्यलिङ्गं वातादिदोषानपेक्षं लक्षणम् । किमित्याह । अतिसंवृतमित्यादि । अतिसंवृतत्वं वाऽतिविवृतत्वं वा अतिमृदुता वाऽतिकठिनता वा अत्युत्सन्नत्वं वाऽवसन्नत्वं वा अतिशीतता वाऽत्युष्णता वा अतिरक्तवर्णता वाऽतिकार्ष्ण्यं वाऽतिपाण्डुत्वं वा पूतिभिः क्लिन्नमांसादिभिर्व्रणस्य प्रतिच्छन्नत्वं तथा पूतेः पूयस्य पक्वरक्तस्य च स्रावः सोत्सङ्गिता वक्रगतित्वं दाहाद्युपद्रवोपद्रुतत्वं व्रणस्य दीर्घकालानुबन्धश्चेति दुष्टव्रणस्य सामान्यलक्षणम् । [उत्सङ्गी नामाशयस्य सूक्ष्मत्वात् पार्श्वान्तर्विस्तृत इति व्याख्येयं ॥]

विशेषतस्तु पञ्चदशधा भिद्यते ॥

विशेषतस्तु वातादिभिः सरक्तैः पञ्चदशधा दुष्टव्रणो भिद्यते । रक्तं वातादिदुष्टमेव विशिष्टरूपान्तरेण रोगकर्तृत्वाद्दोषोऽपि वातादिसमत्वेन तथा गृह्यते । तत्र वातेन पित्तेन कफेन रक्तेन वातपित्ताभ्यां वातकफाभ्यां पित्तकफाभ्यां वातरक्ताभ्यां पित्तरक्ताभ्यां कफरक्ताभ्यां वातपित्तकफैर्वातपित्तरक्तैर्वातकफरक्तैः पित्तकफरक्तैर्वातपित्तकफरक्तैरिति पञ्चदश भेदाः ॥

तत्र श्यावोऽरुणः कृष्णो भस्मास्थिकपोतगवान्यतमवर्णो वा दधिमस्तुक्षाराम्बुमांसधावनपुलाकोदकनिभाल्पस्रावो रूक्षश्चटचटायमानो नीलोऽङ्कुराढ्यो विषमशूलस्फुरणायामतोदभेदस्वापबहुलो निर्मांसश्च वातात् ॥

तत्र श्यावादिस्वरूपो व्रणो वातात् भवति । वर्णादिरन्यतमः प्रत्येकम् । शूलादि समस्तं यथायोगं विज्ञेयम् । श्यावोऽरुणो वा कृष्णो वा भस्मादिचतुष्टयान्यतमवर्णो वा दधिमस्त्वाद्यन्यतमवर्णोऽल्पस्रावादिमांश्च ॥

क्षिप्रजः पीतनीलहरितकृष्णकपिलपिङ्गलो गोमूत्रभस्मशङ्खकिंशुकोदकमार्द्वीकतैलाभोष्णभूरिक्लेदो दाहोषाज्वररागपाकावदरणधूमायनान्वितः क्षारोक्षितक्षतोपमवेदनः पिटकाजुष्टश्च पित्तात् ॥

क्षिप्रजत्वादिरूपो व्रणः पित्तात् भवति । गोमूत्राद्यन्यतमसदृशोष्णभूरिक्लेदो दाहाद्यन्वितः क्षारसिक्तक्षतसमवेदनः पिटकान्वितश्च ॥

स्निग्धः स्थूलौष्ठः पाण्डुश्चण्डकण्डूर्नवनीतवसामज्जपिष्टतिलनारिकेलाम्बुसदृशश्वेतशीतबहलपिच्छिलक्लेदः स्वापस्तम्भस्तैमित्यगौरवोपदेहयुक्तः सिरास्नायुजालावततो मन्दवेदनः कठिनश्च कफात् ॥

स्निग्धत्वादिरूपो व्रणः कफात् भवति । स्निग्धौ स्थूलौ चोष्ठौ पार्श्वे यस्य व्रणस्य स तथोक्तः । चण्डातिनिर्दया कण्डूर्यस्मिन् व्रणे स तथोक्तः । नवनीतादिसदृशः श्वेतादिगुणः क्लेदः स्रावो य

स्मिन् व्रणे सतथोक्त । स्रावादियुक्त सिराद्य वततो मन्दवेदनः कठिनश्च । अवततो व्याप्त ॥

प्रवालरक्त कृष्णस्फोटपिटकाजालोप चितो वाजिस्थानगन्धि । सरक्तपूयस्रावी पित्तलिङ्गश्च रक्तात् ॥

प्रवालरक्तत्वादिगुणो रक्तात् भवति । प्रवळवद्विद्रुमवद्रक्तो लोहित । कृष्णै. स्फोटै· पिटकाजालैरुपचितो व्याप्त. । वाजिस्थानमश्व शाला तत्समगन्ध । पित्तलिङ्ग. पित्तव्रणल- क्षण ॥

यथा स्वलिङ्गसङ्करे द्वाभ्या त्रिभि स वैश्चदुष्ट विद्यात् । अपि च । घृतमण्डाभो म त्स्यधावनगन्धिर्मृदुर्विसर्पी कृष्णोष्णपूयश्च पि त्तरक्ताभ्याम् ॥

यथा स्वलिङ्गसङ्करे लक्षणसङ्करे समर्गजो व्रण । अपि चेति पित्तरक्ताभ्या द्विसयोगज- त्वोऽप्याधिकमनुबध्नं । घृतमण्डाभत्वादियुक्तो व्र णः पित्तरक्ताभ्या भवति । घृतमण्डाभो वर्ण स्निग्धत्वाभ्यामिति पञ्चदशभेदस्य दुष्टव्रणस्यल क्षणमुक्तम् ॥

वातादिभिरेव च व्रणस्यानधिष्ठान शु- द्धिः । तत्र यथोक्त दुष्टलिङ्गाभावात् सर- म्भरहितत्व जिह्वावर्णताश्लक्ष्णत्व नीरुजत्व निरास्रावता स्यात्पर्यन्तत्वं समोष्ठम यता कि ञ्चिदुन्नतमध्यता वा ॥

व्रणस्य वातादिभिरनधिष्ठान शुद्धि । ~ त्र विशुद्धे व्रणे यथोक्ताना सामान्येन ^ चोक्ताना दुष्टव्रणलिङ्गाना मभावाद्वेतो स्वाभा- विक सरम्भहितत्वादिक भवति । सरम्भो वेद नाविशेष· ॥

त्वङ्मांससिरास्नायुसन्ध्यस्थिकोष्ठमर्मा- ण्यष्टौ व्रणाशयाः । आशयविशेषाच्च स्राव- विशेष ॥

तस्य च व्रणस्यत्वगादीन्यष्टावाशया. । आशयविशेषाच्च व्रणस्य स्रावविशेष ॥

तत्र घृष्टासु वा त्वक्षु स्फोटेषु वा भिन्नेषु सलिलप्रकाशो भवत्यास्राव । किञ्चिद्विस्र पीतावभासश्च ॥

तत्रेत्यादिना आस्रावविशेषा उच्यन्ते । घृष्टासु भिन्नासु वा शस्त्राद्यागन्तुना । स्फोटेषु वा भिन्नेष्विति निज ॥

मासगत सर्पि प्रकाशो बहळ पिच्छि- लश्च ॥

मासगतव्रणास्राव सर्पि प्रतीकाशो ब- हळो घन पिच्छिलश्च ॥

सिरागतस्तु सद्य छिन्नासु सिरासु र- क्तातिप्रवृत्ति' । पक्वासु च तोयनाडीभिरि वाम्भस पूयस्यागमनम् । स च तनुर्विच्छि- न्न. पिच्छिलोऽवलम्बी श्यावश्च ।.

सिरागतस्तु सद्य छिन्नासु पक्वासु च सिरासु रक्तातिप्रवृत्त्यादिलक्षणो भवत्यास्राव ॥

स्नायुगत स्निग्धो घन सिं॰ सरक्तश्च ॥

स्राव ११ आस्राव. स्निग्धत्वादिगुण ।
सिङ्घाणकप्रतिमो नासास्रावसन्श ॥

सन्निगत. समन्तात् प्रपीड्यमानो न प्रवर्तते तथाकुञ्चनप्रसारणोन्नमननमनप्रवाहणेषु स्रवति पिच्छिलोऽल्पश्री स फेनरुधिरो िमिश्रश्च ॥

सन्धिगतस्त्वास्राव समन्तात् प्रपीड्य मानो न प्रवर्तते तथा यथा कुञ्चनादिषु स्रवति । पिच्छिलादिगुणश्च भवति ॥

अस्थिस्थभिहत स्फुटित भिन्न द पार दारित वा दोपभक्षितत्वान्निस्सार भवति । आस्रावश्चात्र मज्जमिश्र सरुधिर स्निग्धश्च ॥

अस्थित्वभिहत स्फुटितादिगुण भवति । अथवा ोषादारितमस्थिदोषभक्षितत्वान्नि - स्सार साररहित भवति । मार्गो मज्जा । अत्रे स्य ५ यभिहते दावावदारिते च । आस्रावश्च मज्जमिश्रितत्वादिगुण॰ ॥

कोष्ठाश्रितस्तु व्रणः मूत्रपुरीषरुधिरपूयोदकानि स्रवति ॥

कोष्ठाश्रितो व्रणस्तु मूत्रपुरीषादीनि स्रवति ॥

मर्मगतस्तुनोच्यते त्वगादिष्वेवावरुद्धत्वात् ॥

मर्मगतस्त्वास्राव प्रयत्नोन्यतेत्वगाद्यवरुद्धत्वान्मर्मणाम् । तद्यथा तरोस्त्वत्रगादिमन्त्रमपहायमर्मणा सम्भवाति । तेपुचोक्तेपू-क्रान्वेन ।

तेपु यथापूर्वं सुखसाध्यत्वम् । तथाऽयतश्चतुरश्रोऽष्टचत्रिपुटकश्च व्रण । शेपास्तु विकृताकृतयोदुरुपचारा । ते च प्रायशोभग्न्त्यागन्तव । स्वय विदीर्णाश्च दोपजा न तु वैद्यकृता ॥

तेपु च त्वगादिव्रणेषु यथापूर्वं सुखसाध्यत्वम । यो यस्मात् पूर्वं स तस्मात् सुखसाध्य । तत्र कोष्ठव्रणादस्थिव्रण सुखसाध्य । ततोऽस्थिव्रणात् सन्धिव्रण इति यथापूर्वं व्याख्यय । यन्नायत चतुरश्रादिरूपो व्रण सोपि तथा सुखसाध्य । अत शेपाये विकृताकृतयस्तेतु दुरुपचारा । ते च दुरुपचारा आगन्तव प्रायेण भवन्ति । निजा अपि ये स्वयपाकादिना विनीर्णा विकृताकृतयस्ते च दुरुपचारा । न वैद्यकृता ये तु विकृताकृतयोपि सुसाध्या भवन्ति वैद्यो हि बुद्धिपूर्वकमेव प्रयोजनापि तथा सुखसाध्या तत्राभिधास्यति विदध्यादिति ॥

वयस्थाना दृढाना प्राणवता सत्त्ववता मात्मवता दीप्ताग्नीना च व्रणा सुचिकित्स्या ॥

वयस्थादीनामाशु व्रणसरोहो भवति ॥

कुत इत्याह ।

तत्र वयस्थान, प्रत्यग्रधातुत्वादाशुव्रणसरोहो भवति । दृढाना स्थिरवन्मांसत्वाच्छस्त्रमवचार्यमाण सिरा स्नाय्वादीन् न प्राप्नोति । प्राणवता वेदनाहारविहारयन्त्रणादिभिर्न्ग्लानि सत्त्ववता दारुणैरपि क्रियाविशेषर्व्यथा भवति । आत्मवता सुनियमिताहारविहा

रादिभिरुपद्रवैर्नान्यथा भवति दीप्ताग्नी नाम प्रक्लिन्नदेहत्वात् । प्रकृतिस्तथा प्रक्लेदिशरीराणां तद्विधयोश्च देशकालयोरास्रावदौर्गन्ध्याभावादाशुविशुद्धेन मासेनानुपद्रवमापूरणम् ॥

तत्रेत्यादि सुबोधम् । दीप्ताग्नी नाम प्रक्लेदित्वप्रसङ्गेन निर्दिष्टमपि स्वभावाप्रक्लेदित्वमप्रक्लेदिदेशकालभावश्चेति निर्दिष्टम् ॥

एत एव गुणा वृद्धकृशाल्पप्राणभीरुमन्दाग्निप्रक्लेदिदेहदेशकालेषु विपरीता शिष्योपनयनीये चेक्षेत ॥

एत एव चाशुव्रणसंरोहादयो वयस्थादीनां गुणा वृद्धादिषु विपरीता भवन्ति । शिष्योपनयनीयचाध्यायमीक्षेत साध्यत्वपरिज्ञानार्थेति शेषः । [वृद्धानामल्पधातुत्वाच्चिराद्व्रणसंरोहो भवतीत्यादि विपरीतत्वम् ॥]

तथा स्फिक्पायुप्रजननललाटगण्डोष्ठपृष्ठकर्णफलकोशोदरजत्रुमुखाभ्यन्तरस्था सुखरोपणीया । विपरीतास्त्वक्षिदन्तनासापाङ्गश्रोत्रनाभिजठरसेवनीनितम्बपार्श्वकुक्षिवक्षःकक्षास्तनसन्धिभागगता । सफेनपूयरक्तानिलवाहिनोऽन्तःशल्याश्चाधोभागाच्चोर्ध्वभागनिर्गमना रोमान्तोपनखमर्मजङ्घास्थिप्राणाश्रिताश्च । भगन्दराश्चान्तर्मुखाः सेवनीकट्यस्थिसंश्रिताः । अपि च ॥

स्फिगादिस्था व्रणाः सुखरोपणीयाः । अक्षिदन्तादिगतास्तु विपरीता दुःखरोपणीया इत्यर्थः । फलकोशो वृषणः । ये च व्रणाः सफेनपूयादिवाहिनोऽन्तःशल्याश्च तेऽपि दुःखरोपणीयाः । तथा येऽपि देहस्याधोभागाद्बाधिता ऊर्ध्वेन निर्गमन्ति कृच्छ्रा भवन्ति । तथा रोमान्ताद्याश्रिताश्च । अन्तर्मुखो भगन्दरो दुःखरोपणीयः सेवन्यादिसंश्रितश्च । अपि चेति श्लोकसूचये ॥

कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः ॥

कुष्ठ्यादीनां ये व्रणास्ते कृच्छ्रसाध्याः । [कुष्ठिनां त्वग्लसीकासृगाभिदूषणात् । विषजुष्टानां सर्वधातुदूषणात् । शोषिणां धातुसंहननाभावाद्रक्तक्षयाच्च । मधुमेहिनां सर्वधातुक्षयाद्द्रावकारणतया वा । येषां पुरुषाणामेव विधैर्हेतुभिर्व्रणप्राये शरीरे पुनरपि व्रणाः स्युस्ते व्रणाश्च कृच्छ्रसाध्याः ॥]

याप्यास्त्ववपाटिका निरुद्धमणिनिरुद्धगुदव्रणग्रन्थिप्रभृतयः सर्वास्थिक्षतं च ॥

अवपाटिकादयो गुह्यरोगे वक्ष्यमाणलक्षणा याप्याः ।

असाध्याः पुनर्मांसपिण्डवदुद्गता प्रसेकिनोऽन्तःपूया वेदनावन्तोऽश्वपायुवदुद्वृत्तौष्ठाः कठिना गोशृङ्गवदुन्नतमांसप्ररोहा दुष्टशोणितास्राविणस्तनुपिच्छिलास्रावस्राविणो वा मध्योन्नताः समन्ततः सुषिरपर्यन्ताः शणतूलवत्स्नायुजालवन्तो दुर्दर्शना मेदोमज्जवसामस्तुलुङ्गस्राविणश्च दोषसमुत्थाः पीतासिता मूत्रपुरीषवातवाहिनश्च कोष्ठस्था रक्तान्यजा-

श्च क्षारोदकसमास्रावा' तथा मांसजा क्षायाम्भोनिभास्रावा पक्वाशयजाश्च पुलाकोदकमिव स्रवन्त क्षीणमांसाना च सर्वतोगत्वस्त्वणुमुखमासुद्बुदवन्त सशब्दवाताहिनश्च शिर कण्ठस्था विसर्पज्वरपिपासारोचका विपाककासश्वासातीसारच्छर्दियुक्ता भिन्ने च शिर कपाले यत्रमस्तुलुङ्गदर्शन त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावो नास्त्यादिति । भवति चात्र ॥

असाध्यमामपिण्डवदुन्नताये स दध्युक्ते । सुबोधम् । तथा दुष्टरक्तास्राविणो वात वादिगुणास्रावस्राविणो वा । शणतूल शणास्थावसूक्ष्मरोम । दुर्दर्शनार्थ स्नायुजालवन्तो दुष्टनाडिका । ये च दोष समुत्था सन्तो मेद प्रसृतिवाहिन' । सुबोधम । क्षीणमांसाना पुसा सर्वतोगतित्वाच्युपिरा । नाडिर्नाडी । मस्तुलुङ्ग' कपालपूरणम । गतानुगतिका ॥

स्नायुक्लेदात् सिराच्छेदात् गाम्भीर्यात् कृमि [भक्षणात् ।
अस्थिभेदात्सशल्यत्वात्सविषत्वादतर्कितात् ।
मिथ्याबन्धादतिस्नेहाद्रौक्ष्याद्रोमादिघट्टनात् ।
क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिकर्शनात् ॥
मद्यपानाद्दिवास्वप्नाद्व्यवायाद्रात्रिजागरात् ।
व्रणोमिथ्योपचाराच्च नैवसाध्योपि सिध्यति ॥

स्नायुक्लेदादित्या व्रण साध्योपिनैवसिध्यतीतिसम्बन्ध च । अतर्कितात्सभया विशेषमनधिगते । रोमादीत्यादिशब्देन तृणपांस्वादीना ग्रहणम् । [अशुद्धकोष्ठत्वात यथाकालेऽन्तिश्रम-नाद्यभावेनाशुद्ध । सदोष: कोष्ठोयस्य तस्य भावास्तस्मात् । सौहित्यादतितृप्त्या । अति कर्शनादनशनात् । मिथ्योपचारात् शस्त्रकर्मविष क्वोपचारविभ्रमात् ॥]

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ता' क्लेदवर्जिताः ।
स्थिराश्चपिटकावन्तोरोहतीतितमादिशेत् ॥

इत्येकोनत्रिंशोऽध्याय ॥

कपोतवर्णप्रतिमपर्यन्तादिरोहद्व्रणलक्षणम । पिटकावन्त बुद्बुदसङ्कोचप्रायाः । [यस्या व्रणस्यान्तर्मध्य पर्यन्तो वा कपोतवर्ण प्रतिम कपोततुल्यवर्ण क्लेदवर्जित क्लेदरहित स्थिर स्थिरव्रण वृद्धिक्षयरहित इत्यर्थ च चिपिटकावान चिपिटकायुक्त चिपिटका (अरिप्पुण्ण इति भाषाया) त व्रण रोहतीति निर्दिशेत ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायामुत्तरे एकोनत्रिंशोऽध्याय ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥

व्रणप्रतिषेधम् ॥

व्रणत्वविभाग दर्शयित्वा साध्यस्य चिकित्सा प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो व्रणप्रतिषेध नामाध्याय व्याख्यास्याम । इति ह ॥

निजस्य प्राधान्यात् प्रथमनिर्णयः । सञ्चयतः शोफपूर्वकोभवत्यत उच्यते ॥

व्रणस्य शोफावस्थायां शस्त्रकर्मविधौ श्वयथुचिकित्सिते च साधनमुद्दिष्टम् । तत्रापतर्पणमेवादौ प्रधानतमम् । अपि च ॥

व्रणस्यशोफावस्थायामित्यादि सुबोधम् । अपतर्पणं सर्वं लङ्घनम् । अपिचेत्यपतर्पणविभागसमुच्चयाय ॥

दोषाच्छ्रयोपशान्त्यर्थमुपदिष्टं यथायथम् । अवेक्ष्यदेहप्राणादीन् कर्तव्यमपतर्पणम् ॥

दोषाणामुच्छ्रायस्योपशान्त्यर्थं यदपतर्पणमुपदिष्टं तद्देहादीनवेक्ष्य यथायथं कर्तव्यम् ॥

रागसंरम्भरहिताः परिम्लानाहृताश्रयाः । सद्यःशाम्यन्तिशुद्धानांव्रणाःशोफाश्चदेहिनाम्॥

राग इत्यादिना शोधनाख्यस्यापतर्पणस्य फलद्वारेण गुणकीर्तनम् । शुद्धानां देहिनां व्रणाः शोफाश्च सद्यः शाम्यन्ति ॥

लेपाभ्यङ्गपरीषेकान् यथोक्तांश्चप्रयोजयेत् । यथाम्बुभिः सिच्यमानः शान्तिमग्निर्नियच्छति। दोषाग्निरेव सहसा प्रलेपाद्यैः प्रयोजितैः ॥

तत्र च व्रणे लेपादीन् यथोक्तान् सामान्यविशेषत उक्तान् प्रयोजयेत् । यथेत्यादिना दृष्टान्तपूर्वकं लेपादीनां प्रभावकीर्तनम् ॥

प्रतिलोममेवचानुलिम्पेन्नानुलोमम् । तथाह्यौषधं सम्यगवतिष्ठते । अनुप्रविशति च रोमकूपान् । न तु शुष्यदुपेक्षितव्यमन्यत्र पीडयितव्यात् । शुष्कं हि दाहोपरागश्यावत्वशूलानि वर्द्धयति ॥

प्रतिलोममित्यादि सुबोधम् । तथाहीति प्रतिलोमलेपनेन । पीडयितव्ये व्रणे शुष्यदुपेक्षितव्यमेव । अन्यत्र कुतो हेतोः शुष्यदौषधं नोपेक्षितव्यमित्याह शुष्कं हीत्यादि ॥

यस्तुशीतस्तनुर्मुहुर्मुहुश्च प्रयुज्यते स प्रदेहो रक्तपित्तत्वचां प्रसादकृत् । प्रलेपस्तूष्णः शीतो वा बहलश्च तथा वातश्लेष्मप्रशमनस्तस्योपयोगः क्षताक्षतेषु । यस्तु क्षतेषूपयुज्यते स भूयः कल्क इति संज्ञां लभते ॥

यस्तु शीतादिगुणः पुनः पुनश्च प्रयुज्यते सरक्तादिप्रसादकृत् एवम्भूतस्य प्रदेह इत्याख्या । यस्तूष्णादिगुणस्तथेति पुनः पुनर्युज्यते स प्रलेपाख्यो वातश्लेष्मप्रशमनः तस्य प्रलेपस्य क्षतेचाक्षतेचोपयोगः । सुबोधम् । भूय इति पुनः प्रलेपसंज्ञायां स्थितायाम् ॥

दशविधश्च समासादालेपः । तद्यथा । स्नैहिको निर्वापणः प्रसादनः स्तम्भनो विलायनः पाचनः पीडनः शोधनो रोपणः सवर्णीकरणश्च ॥

समासात् सङ्क्षेपतः स्नैहिकादिभेदेन दशविध आलेपोनामभिरेव व्याख्यातार्थः ॥

तत्र वाते स्निग्धद्रव्यैः स्नेहाढ्यैः स्नेहेनैव वा स्नैहिकः । पित्ते पित्तप्राये च शोफे विषाग्निक्षारदग्धे च शीतैर्निर्वापणः । स

एव चान्तर्दुष्टे रक्तप्रसादनं । स एव च पुनरस्रातिप्रवृत्तौ स्तम्भनसंज्ञः । श्लेष्ममेदोभूयिष्ठे शीतैश्चाविदग्धे पिण्डलब्धे ग्रथिते वा रूक्षैर्विलायनं । तैरेव च विदग्धे पाचनं । सूक्ष्मास्ये व्रणे रूक्षे पिच्छिलैश्च पीडनं । अशुद्धे यथास्वमुपदिष्टे शोधनं । शुद्धे रोपणं । रूढे च सवर्णीकरणं । नामभिरेवैषां स्वरूपमाख्यातम् ॥

प्रलेपेत्यादिना दशविधो नामालेपानां विषयाद्भेदः चाख्यायते । स एव स एवेति यथोक्तलक्षणो निर्वापणं । अविदग्ध परिवाखना प्राग्पाकावस्थं । तैरवति शीतादिगुणैः । अशुद्ध इत्यादिना शोधनादीनां क्रमेण प्रयोगकथनम् ॥

न च प्रदेहं रात्रौ प्रयुञ्जीत । माभूच्छैत्यपि हितस्योष्मणो बहिरनिस्सरणाद्विकारपरिवृद्धिः ॥

रात्रौ प्रदेहं न प्रयुञ्जीत । कायुक्तिरित्याह माभूच्छैत्य इत्यादि रात्रिशैत्येन शरीरोष्मणः कृतपिधानस्य सुतरां बहिरनिस्सरणाद्विकारपरिवृद्धिर्माभूदिति ॥

पुष्कलावतस्तु पठति ॥

पुष्कलावतनामा ऋषिस्तु पठतीत्यनेन रात्रौ लेपप्रतिषेधे युक्त्यन्तरप्रदर्शनं करोति ॥

तमसापि हितोष्मा रोमकूपैरनावृतैः ।
लेपाद्दिनेव निर्याति रात्रौ नालेपयेदतः ॥

यदात्रौ तमसापि हितः शरीरोष्माऽनावृतैः रोमकूपैर्लेपाद्दिनेव निर्यात्यतो नालेपयेत् ॥

न च पर्युषितं लेपं दद्यात् भूयस्तमेव वा ।
अम्लः पर्युषितो हि स्यात् भ्रष्टवीर्यस्तथेतरः ॥

न चेत्यादि सुबोधम् । पर्युषितं हानिष्टम् । भूयस्तमेवेति योद्दस ॥

शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ।
सविषे च विशेषेण जलजाद्यैर्हरेदसृक् ।
वेदनायां प्रशान्त्यर्थं पाकस्याप्राप्तयेऽपि च ॥

शोफे व्रणे वा कठिनादिगुणे जलजाद्यैरस्राहरणम् । किम्प्रयोजनमित्याह । वेदनाया इत्यादि । [अत्र विशेषशब्देन सर्वधातुदूषकस्यापि विषस्य विशेषाद्रक्तदूषकत्वं सूचितम् ॥]

निर्वापणान् पुनश्चात्र न्यग्रोधाद्यैः सुशीतलान् ।
कुर्यात् प्रदेहसेकादीन् सघृतक्षीरशर्करान् ॥

अत्र पुनश्च विस्राविते रक्ते निर्वापणान् पूर्वोक्तलक्षणान् सुशीतलान् प्रदेहादीन् घृतादियुक्तान् कुर्यात् । कैरौषधैरित्याह । न्यग्रोधाद्यैर्न्यग्रोधोदुम्बरेत्यादिभिः ॥

तान्येव पठति ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ।
प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणं परम् ॥
प्रदेहः ससितस्तद्वत् सक्तवो मधुरः घृतम् ।

न्यग्रोधादीनां वल्कलैः स्त्रग्भिर्भूरिसर्पिर्भिः प्रदेहः परं शोफनिर्वापणं । सुबोधम् ।

[सक्त्वादिभि सितासहित प्रदेहस्तद्वत् पूर्वगुणः ॥]

वातोद्वणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम्
स्रुतासृजां च शोफानां व्रणानामपि चेदृशाम् ॥

ग्राम्यानूपौदकामिषवेशवारकृसरापायसोत्कारिकाभि स्वेदो योज्यः ॥

वातोद्वणादीनां शोफानां वा व्रणानां वा ग्राम्यादिमांसवेशवारादिभिरुत्कारिकाभि स्वेदो योज्य ॥

सदाहशूलास्तु तिलानतसीं च भृष्ट्वा पयसि निर्वाप्य तेनैव क्षीरेण पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ॥

सदाहशूलानिति शोफान्वा व्रणान्वा । सुबोधम् । निर्वाप्य पयसि क्षिप्त्वा ॥

बलामधुकपृश्निपर्णीच्छिन्नरुहामीरुजीवन्तीशर्करामदनक्षीरमहास्नेहसिद्धोत्कारिकाकवोष्णा शूलदाहहरा ॥

बलादिसिद्धोत्कारिका कवोष्णा सती शूलदाहहरा । उत्कारिका क्षिप्तपिण्डी ॥

तद्वन्मधुकयवचूर्णतैलसर्पिर्भि. कोष्ण आलेप. । तथा सतिलो मुद्गपायसमुपनाह ॥

मधुकादिभि कोष्ण आलेपस्तद्वदिति शूलदाहहर. । तथैव तिलमुद्गाभ्यां पायसेनोपनाह ॥

दशमूलसिद्धेन सुखोष्णेनाम्भसा पयसा वा घृततैलाभ्यां वा परिषेक शोफे व्रणे वा दाहशूलघ्न ॥

दशमूलसिद्धेन सुखोष्णेनाम्भसा परिषेक । पयसा वा दशमूलसिद्धेन सुखोष्णेन, घृतेन, तैलेन वा, द्वाभ्यां वा, परिषेक शोफे दाहशूलघ्नो व्रणे वा ॥

स्थिराणां मन्दवेदनानां शोफानां विम्लापनं कार्यम् ॥

स्थिरादिगुणानां शोफानां विम्लापनं कार्यम् । विम्लापनं विलयनम् ॥

अभ्यज्येत्यादिना तदेवोच्यते ॥

अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या तत शनै' ।
विम्लापनार्थं मृद्नीयात्तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥

सुबोधम् । तलो हस्ततल । [अभ्यज्य वातकफघ्नै स्नेहैरभ्यङ्ग कृत्वा पिण्डद्रवनाड्यान्यतमेन स्वेदेन स्वेदयित्वा च शब्द. समुच्चये तत स्वेदानन्तर विम्लापनार्थं विलयनार्थं विलयनार्थं वेणुनाड्याद्यन्यतमेन मन्द मन्द विमृद्नीयान्मर्दयेदित्यर्थ ।.]

तथास्फोतपत्रमसूरकल्केन लेप । सुसिद्धपिष्टैः सघृतैर्मुद्गयवगोधूमैर्वा ॥

सुबोधम् । आस्फोतोऽर्क । मुद्गादिभिर्दिगुणै. प्रलेपः ॥

विलीयनेसचेन्नैव ततस्तमुपनाहयेत् ।
अविदग्धस्तथा शान्ति विदग्ध पाकमश्नुते ॥

मवेत् स्थिरत्वादिगुण शोफो न विली-यते ततस्तमुपनाहयेत् बध्नीयात् तदनुपनाहेन अविदग्धोऽभिनव शोफ शान्तिमश्नुते विदग्ध पाकाभिमुख पाकमश्नुते ॥

शिग्रुशणफलमिन्नर पिण्याकनिष्पावस-र्षपतिलातसीसयवकोलस्टकमूलकस्त्रपिष्टैः सु खोष्णैः स्निग्धैः सलवणैर्वृकारिका कुर्यात् तया प्रलिप्यैरण्डपत्रेणाच्छाद्य बध्नीयात् ॥

शिग्रवादिभिस्तथारिम्या प्रलिप्यैरण्ड पत्रेणाच्छाद्य बध्नीयात् ॥

पाकाभिमुखे च शोफे यथेष्टमातुर भो जयेत् पाचनार्थं पाकभेदा शस्त्रकर्मसहना-र्थं च ॥

पाकाभिमुखे शोफ पाचनार्थं चैव आतुर यथेष्ट भोजयेत् ॥

पक्वे तु यथोक्तेन विधिना शस्त्रमवचा रयेत् ॥

पक्व इत्यादि सुबोधम् । यथोक्तेन सू त्रस्थानोक्तेन ॥

सुपक्वे पिण्डिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ।
दारण दारणार्हस्य दोषपाकोद्धते हितम् ॥

यस्तु शोफ पक्व सन् पिण्डितो न स्व-यमेव दीर्यते तस्मिन् शोफे पीडनैर्लेप पीडिते दोषे च पाकोद्धते दारणार्हस्यपुरुषे दारण हि त येनावदीर्यते । दारणार्ह मूत्र उक्त ॥

चिरबिल्वाग्निकदन्तीचित्रकहयमारकपो-तकङ्कगृध्रपुरीषाणि गुग्गुलुतर्कारीस्नुहीक्षीरपत्राग्र-क्षारसुवर्णक्षीरीदग्धकाञ्चनपत्रकैर्वा क्षारौ-षधैर्वा क्षारेण वा ॥

चिरबिल्वादिभिर्दारणमुच्यते । अथवा गु ग्गुल्वादिभि । गुग्गुलक इत्यादि । अथवा क्षारोषधै । क्षारौषधानि क्षारपाकविधिरुक्ता नि । अथवा केवलेनैव च यवक्षारेण दारणम् ॥

पूयगर्भानणुद्वारान् सोत्सङ्गान् मर्मगानपि ।
निस्नेहे पीडनद्रव्यैः समन्तात्प्रतिपीडयेत् ॥

पूयगर्भेत्यादिगुक्तान शोफान् वक्ष्यमा-णे पीडनद्रव्ये स्नेहवर्जिते समन्तात् प्रतिपी-डयेत् । [पूयगर्भानन्त पूयसहितान् । अणुद्वा रान् अणुसूक्ष्मतया तरान्तरावरुद्ध पूयस्रावान् । सोत्सङ्गानुत्सङ्गसहितान् उत्सङ्ग उन्नति । शुष्कस्य पूयस्य सञ्चय इति केचित् । मर्मगान पाकादिना सम्प्राप्तमर्मान् । अपिशब्द समु-च्चये ॥]

शुष्यन्तमनुपेक्षेत प्रलेप पीडन प्रति ।
न मुखे चैनमालिम्पेत्तथा दोष प्रसिच्यते ॥

पीडनार्थं च शुष्यन्त प्रलेप समुपेक्षेत । तथा हि पीडयत् । एन च पीडनीय शोफ मुखेनैवा लिम्पेत । तेन हि दोष प्रसिच्यते स्रवति । [पीडन प्रतिप्रलेप शुष्य त समुपेक्षेत

पीडनविषय प्रलेप शुष्यन्त शोष गच्छन्त समु पेक्षेत नापनयेदित्यर्थः । शुष्यन्तमित्युक्ततया-देव शुष्कस्यानुपेक्षणीयत्वमप्यर्थात् गम्यते । एत पीडनीय शोफ मुखे व्रणमुखेनैवा लिम्पेत न प्रलेपयेत । तथा एव विधे सति दोषः अन्तर्गतः पूयाशयो मल प्रसिच्यते प्रस्रवति] [आलेप. शुष्कोऽवपीड्य पूय नाडिर्निष्कासयति यस्तदवपीडन इति जर्ज्झट ॥]

अथ कि तत् प्रपीडनमित्याह ॥

कळाय यवगोधूममुद्गमाषहरेणव ।
द्रव्याणापिच्छिलाना च त्वङ्मूलानिप्रपीडने ॥

कळायेत्यादि । पिच्छिलाना शाल्मल्या-दीना द्रव्याणा त्वचोमूलानि च ।,

विवर्णान्पिच्छिलान्पूतिगन्धीनक्लेदरुजावत ।
व्रणानशुद्धान् विज्ञायसो ऽनैरेभिरुपाचरेत् ॥

विवर्णादिगुणान् व्रणानप्यवाशुद्धानि-तिविज्ञाय एभिर्वक्ष्यमाणै शोधनैरुपाचरेत ॥

कानिशोधनानीत्याह ॥

शङ्खिन्यङ्कोलसुमन करवीरसुवर्चला ।
त्रिफला खदिरो दार्वी कोलपत्र पलङ्कषा ।
प्रक्षाळने कषायाणिवर्गश्चारग्वधादिक ॥

शङ्खिनीत्यादि । शङ्खिन्यादीनि क पायरमानि च द्रव्याण्यारग्वधादिको वर्गश्चा शु-द्धाना व्रणाना प्रक्षाळने योज्य ॥

पटोलीतिलयष्ठ्याह्वत्रिवृद्दन्तीनिशाद्वयम् ।
निम्बपत्राणिचालेप सपटुर्व्रणशोधन ॥

पटोल्यादि ।। सलवण आलेपो व्रणशो धन । [पटोल्यादिक निम्बपत्राणि च आलेप. एतत् सर्वमालेपनद्रव्यमित्यर्थं सपटु' सैन्ध वोपेतो व्रणशोधनो भवति ॥]

अजगन्धाजश्रृङ्गी च गवाक्षी लाङ्गली निशा ।
पूतीकश्चित्रक पाठा पटोली वेल्लरेणुका ।
कटुत्रय यवक्षारो लवणानि सुराह्वजा ॥
निकुम्भकुम्भकाशीस हरितालमनःशिला ।
कल्काज्यतैलरसजाचूर्णवर्तिषु भेषजम् ॥

अजगन्धादीनि कल्कादिषु नयोगेण शा-कानां व्रणाना च भेषजम् । रसजा रसक्रि-या । वर्तिर्व्रणानिधेयाचेलमयी ॥

तत्र गम्भीरेषु पित्तात्मकेषु दाहपाकन त्सु व्रणेष्वतीक्ष्णोष्णैरेभि कार्पासीफलमिश्र कल्क घृत च साधयित्वा योजयेत् ।

तत्रेत्यादि ।। कल्काश्च उच्यन्ते । गम्भी रत्वादियुक्तेषु व्रणेष्वेभिरित्यजगन्धादिभि पूती कादितीक्ष्णोष्णद्रव्यरहितै कृत कर्पासीफलमि श्र कल्क घृत च साधयित्वा योजयेत् ॥

उत्सन्नमासेष्वनुपस्नातेषु रूक्षेषु तिला-पामार्गबृहतीद्वययुक्तैः पूर्वोक्तै पूतीकादिभि. सार्षप तैल च ॥

उत्सन्नमासादिषु व्रणेषु पूर्वोक्तै सर्वे पू-तीकादिभिस्तिलादियुक्तै सर्षपतैल चैक साध यित्वा योजयेदितिसम्बन्धः ॥

प्रचलप्रदेशजेषु क्लेदबहुलेषूत्सन्नास्थिरमा सेषु तैलेनचासि यस्तु रसक्रिया कुर्यात् ।

यथोक्ताना सशोधनौषधाना कषाये पुन प रिस्राव्याधिभूते मनःशिला तुवरीकासीसचूर्णप्रतीत्रापसिद्धा च मातुलुङ्गरसोपेता सक्षौद्रा युञ्जीत ॥

प्रचलप्रदेशजत्वादिपुस्तेपु व्रणेपु येच तैल तनगुष्यन्तितेपु च रसक्रिया कुर्यात् । यामित्याह । यथोक्तानामित्यादि ॥

मेदो युक्तेषु गम्भीरेषु क्लेदिषु कल्कक्रिया सिध्यन्तु ॥

वचाया सैन्धव निम्बे कासीसे रजनीद्वये ।
शोधनाप्ययेषुचान्येषु चूर्ण कुर्वीत शोधनम् ॥

मेदो युक्तादिषु व्रणेषु वचादिकेष्वन्यपि शोधनौषधेषु शोधन चूर्ण कुर्वीत ॥

अन्त शल्यानणुद्वारान् गम्भीरान् माससंश्रितान् ।
सन्धिमर्मनिविष्टाश्च शोधयेद्वर्तिभिर्व्रणान् ॥

अन्तश्शल्यप्रभृतिकान् व्रणान् वर्तिभि शोधयेदितिसम्बन्ध. ॥

वाताभिभूतान् सास्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान्

श्रीवेष्टकसर्जरससालदेवदारु शिंशपा खदिरासन कैडर्यसारयवम् गुन्दिष्ठभूर्जपत्रक्षौमसर्पिभि

वातादिभूतत्वादिगुणान् व्रणान् श्रीवेष्टकादिभिर्धूपयेत् । नि । श्रीवेष्टको वायसिक श्रीवासश्चेति शब्दित. मालादीना सार । कैडर्य करञ्ज. । [वाताभिभूतान् उद्रिक्तवातान् । सास्रावानास्रावयुक्तान् आस्राव पूर्ववदुक्तम् । उग्रा अतिशयिता वेदना पीडा विशेषो येषा तानुग्रवेदनान् ॥]

निर्वापयेत् भृश शीतै पित्तरक्तविषोद्भवान्

पित्ताद्युद्भवान् व्रणान् भृश शीतैर्निर्वापयेत् । [उद्रिक्तपित्तानुद्भवरक्तान् विषयुक्ताश्च व्रणान् शीतैश्चन्दनोशीरादिशीतद्रव्यैर्भृशमतिशयेन निर्वापयेत् । लेपसेकादिनोष्मोपशमन कुर्यादित्यर्थ. ।]

शुष्काल्पमासे गम्भीरे व्रण उत्सादन हितम् ॥

अश्वगन्धापामार्गतालपत्री सुवर्चलावल्लातिवलानन्ता धातकीकुसुमसमङ्गाभि पत्तङ्गादिवर्गेणन्यग्रोधादिना च कल्कस्तथा सर्पिव्यभ्यञ्जनार्थे ॥

शुष्कमासादिके व्रणे उत्सादन मासवर्धन हितम् । अश्वगन्धादिभि कल्को वा सर्पिर्वा उत्सादनानि । [शुष्कमासे अल्पमासे गम्भीरे च व्रणे । गम्भीर निम्नम ॥]

अद्या मासादमासानि विधिनोपहितानि च ।
मासमासादमासेन वर्धते शुद्धचेतस ॥

उत्सादनार्थे च मासादाना सिंहश्येनादीना मासानि विधानेनोपहितानि संस्कृतान्यद्यात् । यत शुद्धचेतस शोकादिरहितस्य मासादमासेनाशस्य व्रणे मास वर्धते ॥

उत्सन्नमृदुमासाना व्रणानामवसादनम् ॥

सैन्धवकासीसमुमनो मुकुलगुग्गुलाचि-

व्रणाग्निमन्थदन्तीशिरीषकरञ्जफलभूर्जग्रन्थि-कुक्कुटाण्डत्वक्कपोतकलविङ्कपुरीषनेपालीहरितालचूर्णानि सक्षौद्राणि ॥

उत्सन्नमांसादीनां व्रणानामवसादनं प्रमांसनिम्नीकरणं हितम् । किं तदित्याह । अग्निमन्थेत्यादि । सुबोधम् । कलविङ्कोऽग्रामचटक ॥

सरुजे कठिने स्तब्धे रूक्षेशुष्यति च व्रणे ॥

मार्दवजननार्थं व्रणाविरोधि वातघ्न सिद्धस्य सर्पिषः पानम् । तद्विधैरेव च सिद्ध तैलमभ्यङ्गः । पूर्वोक्ताश्च स्वेदाः । तथा सर्पिर्मज्जवसाभिर्धूपाः सुस्निग्धसक्तुसंयाव किण्वतिलपिष्टकृसरपायसानूपवेशवाराः किञ्चिदुष्णा बहुशः प्रलेपाः ॥

सरुजादिके व्रणे व्रणाविरोधिभिः काञ्जिकादिरहितैर्वातहरैर्द्रव्यैः सिद्धस्य सर्पिषः पानम् । तद्विधैरिति व्रणाविरोधिभिर्वातहरैः । पूर्वोक्ता इति शोफाध्यायोक्ताः ॥

पित्तविद्रधिवीसर्पशोफकुष्ठघृतानि च ।
सर्वव्रणेषु योज्यानि पानसेकप्रलेपने ॥

पित्तजानां विद्रध्यादीनां यानि घृतान्युक्तानि तानि सर्वव्रणेषु पानादिषु योज्यानि ॥

अतिमृदुमांसेषु व्रणेषु दारुणीकरणार्थं त्रिफलालोध्रप्रसर्जजम्बूशिरीषदग्धशोकवल्कलानि । सौराष्ट्री कासीसरोचनावचूर्णनम् । सारैर्गन्धैश्च धूपः

अतिमृदुमांसेषु व्रणेषु दारुणत्वापादानाय त्रिफलादिवल्कलानि नानाप्रयोगैर्योज्यानि । सौराष्ट्र्यादिचूर्णेन हितम् । सारैरगुरुचन्दनादिभिर्गन्धद्रव्यैश्च मांसादिभिर्धूपः ॥

उत्सन्नमांसान् कठिनान् कण्डूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ।
व्रणान् सुदुःखशोध्यांश्च शोधयेत् क्षारकर्मणा ॥

उत्सन्नमांसत्वादियुक्तान् व्रणान् क्षारकर्मणा शोधयेत् ॥

स्रवन्तोऽश्मरिजामूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ।
छिन्नाश्च सन्धयो येषां यथोक्तैर्ये च साधनैः ।
साध्यमाना न सिध्यन्ति शोध्याः स्युस्तेऽग्निकर्मणा ॥

ये व्रणा अश्मरिजाः सन्तो मूत्रं स्रवन्ति अ ये च ये रक्तवाहिनः येषां च सन्धयश्छिन्ना ये च सर्वेऽपि साधनैर्यथोक्तैर्न सिध्यन्ति ते सर्वे अग्निकर्मणा साध्याः स्युरिति सम्भावनायाम् ॥

व्रणानामथशुद्धानां रोपणानि प्रयोजयेत् ॥

असनादिन्यग्रोधादिवर्गत्वक्सल्लकीकुटजत्वचोपजिह्वा समङ्गा मूर्वाश्वगन्धारग्वधजातकीपुष्पाणि पत्रकादिश्च प्रक्षालनादिषु सप्त सुप्रयोज्या इति । भवन्ति चात्र ॥

एवमन्तःशुद्धानां व्रणानां रोपणं योज्यम् । किं तदित्याह । असनादीन्यादि । असनादिकं पत्रकाद्यन्तं प्रक्षालनादिषु सप्तसु प्रक्षालनालेपघृततैलरसक्रियाचूर्णवर्तिषु योजयेत् । गतानुगतिका ॥

उत्सन्नदुष्टपिशिते सास्त्रिष्यामशोणिते ।
व्रणे प्रच्छर्दनं शस्तं कफदुष्टे विशेषतः ॥
विरेचनं पित्तदुष्टे दीर्घकालानुबन्धिनि ।
रूक्षे सवेदने बस्तिरन्ते काये विशेषतः ॥

उत्सन्नरक्ताग्निगुणे व्रणे प्रच्छर्दनं शस्तम् । कफदुष्टे व्रणे विशेषेण प्रच्छर्दनम् । विरेको बस्तिश्च सुबोधः ॥

जत्रूर्ध्वजे च श्वयथौ कण्ड्वाढ्येतीक्ष्णनावनम् ।
तज्जण्वानिलाढ्येतु श्वयथौ स्नेहनावनम् ॥
तथास्रशोफरुक्स्रावे धूमोवातकफोद्धणे ।
रुजादिमातिवक्त्रस्थे यथास्वं कवलो हितः ॥

जत्रूर्ध्वजे कण्ड्वाढ्ये च श्वयथौ तीक्ष्णनस्यं शस्तम् । तज्जएवेत्यूर्ध्वजत्रुजन्मन्येव श्वयथावनिलाढ्ये च स्नेहनस्यम् । तथेत्यूर्ध्वजत्रुजन्य च व्रणे वातकफोल्बणे शोफादियुक्ते धूमः । वक्त्रस्थे रुजादिमतिव्रणे यथास्वं दोषाधिक्येन कवलो हितः ॥

द्वावाग्नी पञ्चमूलाख्यौ गणावथानिलापहः ।
ते व्रणे वातिके योज्याः कषायादिषु सप्तसु ॥
न्यग्रोधपद्मकाद्यौ तु पैत्तेवर्गश्च पित्तजित् ।
आरग्वधादिः श्लेष्मघ्नः कफे मिश्रास्तु मिश्रजे॥

द्वावाग्नी पञ्चमूलौ महद्ह्रस्वाख्यौ । अनिलापहोगणः शोधनादिकः इत्येनेवातिके व्रणे सप्तसु कषायादिषु योज्याः । कषायः क्वाथने । न्यग्रोधपद्मकाद्यौ गणौ पित्तजिद्वर्गश्च पित्तव्रणे सप्तसु कषायादिषु योज्यः । आरग्वधादिर्गण श्लेष्मघ्नवर्गैश्च कफजे । मिश्रजे व्रणे यथायोगं मिश्राः योगाः ॥

पिष्टोर्म्मर्चीतिकैर्लेपस्तैलसर्पिरसायुतः ।
घन कोष्णस्तथैव तु पयः पिष्टोघृतान्वितः ॥
तनुवस्त्रान्तरः शश्वत्पुष्णो गोमूत्रपेषितः ।
रूक्षस्तैलेन वा स्निग्धो बहलःकफजेहितः ॥

पिष्टोर्म्मरैरित्यादिना वातादिषु लेपविधानं सुबोधम् । घनः घनलेपश्चयमन्त वाते । तनुवस्त्रान्तर इत्येवमन्त पित्ते । कफे शश्वदुष्ण इत्यादि बहलो घनः ॥

अपेतपूतिमांसाना मांसस्थानामरोहताम् ।
कल्कसंरोहणं कुर्यात्तिलानांमधुकान्वितम् ।
स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वं ससर्वजित्॥

मांसस्थानां व्रणानामपगतपूतिमांसानामरोहतां सतां तिलानां कल्कः मधुकान्वितः संरोहणं कुर्यात् । स हि तिलकल्कः स्निग्धादिगुणत्वात् सर्वदोषजित् भवति ॥

स क्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां युक्तः संशोधनःपरम् ।
पूर्वाभ्यांसर्पिषाचासौ युक्तः स्यादाशुरोपणः ।
तिलवद्यवकल्कन्तु केचिदिच्छन्तितद्विदः ॥

समधुकान्वितस्तिलकल्कः क्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां युक्तः परं संशोधनः । असौ च मधुकान्वितस्तिलकल्कः पूर्वाभ्यामेव क्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां सर्पिषा च युक्तः आशुरोपणो भवति । केचिदाचार्यारोपणविदस्तिलकल्कप्रकारेण यवकल्कमपीच्छन्ति ॥

सास्रपित्तविषागन्तुगम्भीरान्सोष्मणोव्रणान्।
क्षीररोपणभैषज्य शृतेनाज्येन रोपयेत् ।
रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥

अम्लादियुतान् व्रणान् क्षीरेण रोपणभैषज्यैश्च शृतेनाज्येन रोपयेत्। कफवातजान् व्रणान् रोपणौषधैः सिद्धेन तैलेन रोपयेत्॥

अवन्ध्यानानलस्थानानाशुद्धानां वा मदुष्यताम्।
यथास्व रोपणैः कुर्याद्रसजां सनिशाद्वयैः।
समानां स्निग्धमासानांस्थानां चूर्णं इष्यते।
नीरुजामवगाढानां शुद्धानां वर्तयो हिताः॥

अवन्ध्यादीनां व्रणानां यथास्वं रोपणैश्च रोपणौषधैर्हरिद्राद्वययुक्तैः रसजां रसाञ्जनं वा कुर्यात्। समानामेतैरेवौषधैः समत्वादिगुणानां व्रणानां चूर्णं इष्यते। यथास्वं तैरेव नीरुजादीनां व्रणानां वर्तयो हिताः॥

समङ्गामोचसरलसोमवल्कैः सचन्दनैः।
पद्मकादिश्च कल्कोयं परमं रोपणोऽथवा।
पुण्ड्राह्वतिलजीवन्तीगोजिह्वाधातकीबला॥

समङ्गादिभिः पद्मकादिगणयुक्तैः कल्कः परमं व्रणरोपणः। सोमवल्कः कट्फलत्वक्। अथवा पुण्ड्राह्वादिभिर्बलान्तानां कल्कः परमं व्रणरोपणः॥

प्रपौण्डरीकमधुककाकोलीद्वयचन्दनैः।
साधितं तैलमाज्यं वा तद्वत् कम्पिल्लकेन वा।
दूर्वारसेन वा दार्व्यास्त्वचा वा व्रणरोपणम्॥

प्रपौण्डरीकादिभिः साधितं तैलं घृतं वा तद्वदिति परमं व्रणरोपणम्। कम्पिल्लकेन वा साधितं तैलमाज्यं वा। दूर्वा[illegible] साधितं दार्वीत्वचा वा॥

पटोलनिम्बपत्राणि लोध्रमुस्ता प्रियङ्गवः।
सूक्ष्मैला धातकीसर्जं खदिरागरुचन्दनम्॥
कम्पिल्लकविडङ्गानि वत्सकं त्रिफला बला।
कल्कैरेभिर्घृतं सिद्धं तैलं वा रोपणं परम्॥

पटोलादिकल्कैर्घृतं वा तैलं वा सिद्धं परमं व्रणरोपणम्॥

पद्मकं पद्मकिञ्जल्कं दार्वी मूर्वा तिलोत्पलम्।
मेदा समङ्गा यष्ट्याह्वं प्रलेपो वर्णसाधनः॥

पद्मकादिभिर्व्रणे लेपो वर्णसाधनो वर्णकरणः॥

ककुभोदुम्बराश्वत्थजम्बूकट्फललोध्रजैः।
त्वचमाशु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः॥

[ककुभादित्वचां चूर्णैश्चूर्णिता अवकीर्णा व्रणास्त्वचमाश्वेव निगृह्णन्ति त्वचं प्राप्नुवन्ति॥]

लाक्षामनोह्वामञ्जिष्ठाहरितालनिशाद्वयैः॥
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परम्॥

[लाक्षादिभिर्घृतक्षौद्रसहितः प्रलेपः परमातिशयेन त्वग्विशुद्धिं करोति॥]

ध्यामकाश्वत्थनिचुलमूललाक्षालगैरिकम्।
सहेमश्यामनासङ्ग कासीसं चेति वर्णकृत्॥

ध्यामकादिभिर्घृतक्षौद्रसहितः प्रलेपो वर्णकृत् भवति।] [ध्यामकं कर्तृणानुकारि तृणम्। निचुलो वञ्जुलः, [illegible] हरितालम्। हेमनागकेसरम्। [illegible]। कासीसं तुत्थकम्। [illegible] कूर्चो। आसङ्गः

कालेयकलताम्रास्थिहेमकाठारमोचमैः ।
लेप सगोमयरस सवर्णकरण परम् ॥

कालेयकादिभिर्गोमयरसोपेतो लेप पर सवर्णकरण कायममानवर्णकरण । कालेयक दार्वी । नि । कालेयक दारुनिशादार्वी पीतद्रु-पीतन । लतादूर्वा । प्रियङ्गुश्च हेमपत्मकम् । ागकसरामिति जजट । रसोत्तम पारदम् । काष्ठाशारिवनि जजटः ॥

अयोरज सकासीस त्रिफलाकुसुमानिच ।
प्रलेप कुरुतेकार्ष्ण्यं सद्य एव नवत्वचि ॥

अयोरज आदिराछेपो त्वत्वाने सद्य एव कार्ष्ण्यं कुरुते । त्रिफलाया कुसुमानि ॥

दग्धयानुपमत्त्वाना श्लक्ष्णचूर्णितयात्वचा ।
भल्लाततैलप्लुतया शुक्लमालेपयेद्व्रणम् ॥

शुद्ध व्रणमानूपाना सत्वाना प्राणिना त्वचा दग्धयानु श्लक्ष्णचूर्णितयातुच भल्लाततैल प्लुतया लेपयेत् । भल्लाततैलमरुष्करतैलम् ॥

मधुरादस्थितक्षीरे छागले रोहिणीफलम् ।
तेनैवापिष्टासुश्लक्ष्ण कृष्णमालेपयेद्व्रणम् ॥

कृष्ण व्रण सप्तरात्र छागले पयसि क्षि तेनानुच तेनैवावस्थापयसा पिष्टेन रोहिणीफ लेना लेपयेत् ॥

नवकपालिकामूल वेदुलसास्थिराद्वयम् ।
कासीसमधुकलेपो व्रणकृष्णेमधुद्रुता ॥

कृष्णे व्रणे नवमचिरकालोत्पन्न कपालि कामूलादिक मधुद्रुतो लेप । कपालिकामूल वेदुल मूलमिति सम्बध्यते । [नव कपालिका चूर्ण वेदुल सर्जनाग्च । कासीस क्षौद्रयुक्त मधुरश्चैव प्रलेपयेदिति सुश्रुत ॥

कपित्थान्मासमुद्धृत्य मूत्रस्याज्यस्यपूरणम् ।
क्षिपेत्तत्रमनोह्वाल वशनिर्लेप्यरोचना ॥
कासीसमपुनाटब्ज मासन्यस्ततताभुवि ।
अथोर्जुनस्यतत्कृष्णालेप सवर्णकृत् ॥

कपित्थफलस्य त्वगन्तर्भवे मास उद्धृते सति मूत्राज्ययो पूरणम् । तत्र च मनोह्वादिक प्रक्षिप्य वनोर्जु वृक्षस्याधोभुवि न्यस्त तत्र शुद्ध तण आलेप सवर्णकृत् । यशनिर्लेप्य वशत तुशलक । कासीस कुल्यम । [मूत्रस्याज्य पूरणमिति सुश्रुत]

दग्धैरारणदन्तोत्थैर्गतैलरसाञ्जनम् ।
रोमसञ्जन तैलेपस्तद्वत्तैलपरिप्लुता ।
चतुष्पानखरोमास्थित्वक्शृङ्गखुरजामपी ॥

वारणदन्तोद्भवरिदन्तोत्थ धूम दग्धतैल र-साञ्जन च सवणकरणो लेप । चतुष्पदा नखा-दिजामषीतैलपरिप्लुता तद्वादति रोमसञ्जनो लेप ।

जीर्णशाल्योदनस्निग्धमल्पमुष्णोदकोत्तरम् ।
भुञ्जानोजाङ्गलैर्मांसैः शीघ्रव्रणमपोहति ॥

इति त्रिंशोऽध्याय ॥

स्निग्धादिगुण शाल्योदन जाङ्गलैर्मांसै सहभुञ्जान पुरुष शीघ्र व्रणमपोहति ॥

इतीन्दुविरचितायां मष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां-सूत्रे त्रिंशोऽध्याय ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

सद्योव्रणप्रतिषेधम् ॥

निजव्रणमुक्त्वागन्तु व्रणनिश्चयायाऽध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सद्योव्रणप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

आगन्तोर्व्रणस्य प्रागुपदिष्टं सम्भवं । ततस्तत्र यथायथं प्रतीकारश्च । विविधाभिघातजनितस्तु सुबद्धाकृतिभिरपि सद्योव्रणैरधिष्ठितमङ्गं समासात् त्रिविधं भवति छिन्नं विद्धं पिच्चितं च । त्रिविधमपि चैतत्त्वगादिक्षणनात् क्षतमित्युच्यते ॥

आगन्तोर्व्रणस्य प्रणाविभक्तिविज्ञानीये सम्भव उपदिष्टः शस्त्राग्निना । ततस्तत्र च सूत्रचिकित्सितान्ते यथायथं प्रतीकारश्चोपदिष्टः । विविधाकृतिभिरभिघातैर्जनितत्वात् सुबद्धाकृतिभिरधिष्ठितमङ्गं समासात् सङ्क्षेपतस्त्रिविधं भवति छिन्नादिभेदेन । छिन्नं द्विधाभूतम् । विद्धं छिद्रितम् । प्रहारेण पीडनेन वा चूर्णीकृतं पिच्चितम् । एतत्त्रयमपि त्वगादिक्षणनात् क्षतमित्युच्यते ॥

तत्र छिन्नं पञ्चधा भिद्यते । तद्यथा । त्वक्छेदे घृष्टम् । किञ्चिन्मांसस्याप्यवकृत्तम् । तस्यैवावगाढस्य विशेषेण विशालमायतं च विच्छिन्नम् । किञ्चिच्छेषेष्वस्थि स्नाय्वादिषु विलम्बितम् । अशेषाङ्गछेदे पातितम् ॥

तत्रेत्यादि सुबोधम् । तद्यथेत्यादिना पञ्चानां भेदानां नाम च लक्षणं च । त्वङ्मात्रविच्छेदे घृष्टमुच्यते । मांसस्यापि किञ्चिद्विच्छेदे अवकृत्तं भवति । तस्यैव मांसस्यावगाढस्यातिप्रविष्टस्य प्रहारविशेषेण विशालं विस्तीर्णमायतं दीर्घं च यत् भवति तन्नाम्ना विच्छिन्नम् । अस्थ्यादिषु स्तोकमात्र्यावशेषेषु यत् भवति तन्नाम्ना विलम्बितम् । अशेषाङ्गस्य विच्छेदे सति पातितं भवति । इति पञ्चधा छिन्नम् ॥

विद्धं त्वष्टविधम् । तत्र मांसमनुप्राप्ते शल्येऽनुविद्धम् । द्वितीये पार्श्वेऽत्वच मुखात्स्यादुत्तुण्डितम् । किञ्चिन्निस्सृतेऽति विद्धम् । सर्वथा निस्सृते निर्विद्धम् । एतदेव चतुर्विधं कोष्ठे पृथुमुखैर्वा प्रहरणैः कुन्तादिभिर्विद्धमनुभिन्नं भिन्नोत्तुण्डितमतिभिन्नं निर्भिन्नमिति च सञ्ज्ञां लभते ॥

विद्धं पुनरनुविद्धमित्यादिना चतुर्विधं कोष्ठेऽनुभिन्नमित्यादिना चतुर्विधमित्यष्टविधम् । तत्रेत्यादिनाऽष्टौ भेदा उच्यन्ते । मांसमनुप्राप्ते शल्येयाद्विद्धं तदनुविद्धमुच्यते । यत् प्रविष्टं ततो द्वितीयपार्श्वेनत्वच मुखाभ्योत्तुण्डितं त्वगुन्नामेनानुमितमनिस्सृतशल्यमुखं यद्विद्धं तन्नामोत्तुण्डितम् । त्वचमपि विपाट्य किञ्चिन्निस्सृते शल्ये यद्विद्धं तन्नाम्नातिविद्धम् । एवं प्रविष्टेन्यत सर्वथा निर्गते शल्ये यद्विद्धं तन्नाम्ना निर्विद्धम् । एतदेवानुविद्धमित्यादिना चतुर्विधं कोष्ठे वा भूतमन्यस्मिन्नङ्गे वा पृथुमुखैर्वा कुन्तादिभिः प्रहरणैर्भूतं ... भिन्नोत्तुण्डि

मांसिभिन्न निर्भिन्नान्य भग्नचतुष्टय च लभते। तेन पूर्वचतुष्टय कोष्ठभेदिना लघुमुखमन्यथा भवतीत्युक्तमित्यष्टौ विद्धभेदा । [कोष्ठाद् यत्र स्थूलास्यशल्यविद्ध कोष्ठे उभयथा विद्ध च भिन्नादिसदृश ॥]

यत् पुन' प्रहारेण पीडनेन वा गात्रम स्थियुक्तमसृक्स्रावप्लुत पृथुत्वामापद्यते तत् पिचितम । तत् द्विविधम् । सव्रणमव्रण च । तत्र सव्रणमुक्तम् । अव्रण पुनर्भग्नेपूपदेक्ष्यते। भवतिचात्र ॥

यत् पुनर्गात्र मुद्गरादिप्रहारेण वा यत्र पीडनेन वा अस्थियुक्तमसृग्जाल्लुत चातुष्टुता विस्तीर्णतामापन्न तत् पिचित गात्रमुच्यते। तच्च पिचित सव्रणाव्रणभेदेन द्विविधम् । तत्र यत् सव्रण पिचित तत् सम्यक्षेव पिचितलक्षणेनोक्तम् अव्रणन्तु भग्नप्रकारत्वात भग्नेपूपदेक्ष्यते । गतानुगतिका । भवतीचात्रेति सद्यो व्रणचिकित्सा समुच्चयाय ॥

सद्य सद्योव्रणासिञ्चेद्यष्टी मधुकसर्पिषा ।
तीव्रव्यथ कवोष्णेन वलातैलेन वा पुन ॥
क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालविसृतस्य च ।
कषायशीतमधुरास्निग्धा लेपादयो हिता' ॥

सद्यो व्रण यष्टीमधुकासिद्धेन तच्चूर्णयुक्तेन वा सर्पिषा सद्य एव सिञ्चेत् । अथवा तीव्रव्यथ सद्यो व्रण कोष्णेन गर्भव्यापच्छारीरोक्तेन वलातैलेन सिञ्चेत । पु क्षतोष्मण अभिघातजस्योष्मणस्तत्कालविसृतस्य निग्रहार्थं कषायादिगुणा लेपादयो हिता ॥

सद्यो व्रणेष्वायतेषु सन्धानार्थं विशेषत' ।
मधुसर्पि प्रयुञ्जीत पित्तघ्नीश्च हिमा क्रिया: ॥

आयतेषु पुन सद्यो व्रणेषु विशेषत सन्धानार्थं मधुसर्पि प्रयुञ्जीत । सर्वाश्च पित्तघ्नी क्रिया शीता सन्धानार्थं प्रयुञ्जीत। [अत्र विशेषवचनात् मधुसर्पिष सर्वेषु व्रणेषूपयोगोऽत्र सूचितम । पित्तघ्नीश्चेति च शब्दाद्रक्तघ्नाश्च च ॥]

ससरम्भेषु कर्तव्यमूर्ध्वाधश्शोधनम् ।
उपवासो हित भक्त भवेत रक्तमोक्षणम ॥

ससरम्भेषु सरम्भयुक्तेषु व्रणेषूर्ध्वमधश्च वमनविरेचनाभ्या शोधन कर्तव्यम उपवासश्च कर्तव्य । हित पथ्य भक्त भोजन सन्तत रक्तमोक्षण च कर्तव्यम ॥

घृष्टपिचितयोरेषसुतरामिष्यते विधि
तयोर्हिल्प स्रवत्यस्र पाकस्तेनाशु जायते ॥

एष च शोधनादिको विधिर्घृष्टे पिचिते च सुतरामिष्यते । यतस्तयोर्घृष्टपिचितयो स्वभावादेवाल्पमस्र स्रवति तेन हेतुना सुतरिष्टेनारक्तेनाशुपाको जायते । तस्मात् पाकरक्षणार्थं शोधनादिक कुर्यादित्यर्थं ॥

अत्यर्थमस्र स्रवति प्रायशोऽन्यत्रविक्षते ।
ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥
स्नेहपानपरीषेकस्वेदलेपोपनाहनम् ।
स्नेहवस्ति च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥

पुनश्च घृष्टात् पिशिताद्यान्यस्मिन् वि-क्षते प्रायेणत्यर्थमस्त्र स्रवति ततो हेतो रक्तक्षया द्वायौ कुपितेति रुजाकरे च सति स्नेहपानादिक वातघ्नौषधसाधित स्नेहवस्तिं च कुर्वीत ॥

इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्योव्रणहितो विधिः ।
सप्ताहात् गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥

इत्यनन्तरोक्तप्रकारेण सद्योव्रणहितो विधि सप्ताहिक प्रोक्त सप्ताह प्रयोजन यस्यासौ सप्ताहिक । तत सप्ताहादनन्तर गतवेगे पूर्वोक्तमनन्तराध्यायोक्त विधिमाचरेत ॥

क्षालनाभ्यङ्गलेपेषु तस्मिन् दुष्टे प्रयोजयेत् ।
आरग्वधादिकं वर्गं सुरसादिं च शोधनम् ॥
कल्कास्त्रिवृत्तिलैरण्डपत्रैर्योज्यः ससैन्धवैः ।
वातिके पैत्तिके कुम्भयष्ट्याह्वरजनीतिलैः ॥
श्लैष्मिके तिलतेजोह्वानिकुम्भस्वर्जिकात्रिकैः

तस्मिन्निति व्रणे दुष्टे सामान्येनारग्वधादिवर्ग सुरसादिवर्ग च क्षालनादिषु शोधन युञ्ज्यात् । वातिके व्रणे त्रिवृदादिभिः कल्को योज्य पैत्तिके कुम्भादिभि श्लैष्मिके तिलादिभि ॥

एष दुष्टव्रणविधिः कुष्ठमेहव्रणेष्वपि ॥

एष च वातादिदुष्टव्रणविधि कुष्ठव्रणेष्वपि योज्यः । मेहव्रणेष्वपि पिटकाजेषु ॥

प्राय सामान्यकर्मेदं वक्ष्यते तु पृथक्पृथक् ॥

इदं च कर्म वेगानन्तरमुक्त तत्प्राय सामान्यत साधारणतया विज्ञेयम् । यत्तु विशेषेषु तद्वक्ष्यते घृष्ट इत्यादिना ॥

घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि निक्षिपेत् ।
कल्कादीन्यवकृत्ते तु विच्छिन्नप्रविलम्बिनोः ।
सीवनं विधिनोक्तेन बन्धनं चानुपीडनम् ॥

घृष्टे व्रणे पूर्वोक्तेन यष्टीमधुकसर्पिषा रुज निगृह्य यथायथ चूर्णानि योजयेत् । अवकृत्ते तु रुज निगृह्य कल्कादीनि । विच्छिन्ने प्रविलम्बिनि च सीवनादिक योजयेत् सूत्रस्थानोक्तेन विधिना ॥

[विच्छिन्नप्रविलम्बिप्रसङ्गान्नयनयोर्विच्छिन्नस्यासाध्यत्व प्रविलम्बिन स्थापनोपाय च दर्शयति ॥]

असाध्यं स्फुटितं नेत्रमुदीर्णं लम्बते तु यत् ।
सन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धसिरं भिषक् ॥
पीडयेत् पाणिना पद्मपत्रव्यवहितेन तत् ।
ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥
विपक्वमाजं यष्ट्याह्वजीवकर्षभकोत्पलैः ।
सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥

नेत्र तु यत् प्रहारेण स्फुटित मध्येन तदसाध्यम् । यत्तु नेत्रमभिहतमुदीर्णं स्थानात् परिभ्रष्ट सल्लम्बते तन्नेत्र यथा पूर्वस्थान सन्निवेश्याव्याविद्धसिर कृत्वा भिषक् पद्मपत्रव्यवहितेन पाणिना पीडयेत् । तत पीडनादनन्तर अस्याभिहताक्षस्य आज हविर्घृत यष्ट्यादिभि सक्षीरैर्विपक्व सिद्ध सेचनादिषु हितम् । तद्धि यष्ट्यादि हवि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥

गळपीडावसन्नेऽक्ष्णि वमनोल्कासनक्षवाः ।
प्राणायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥

गळपीडनेनात्यवसन्नेऽक्ष्णि वमनादयो यो ज्याः । प्राणायामोऽत्र कार्यः । अनन्तरोक्ष क्षतनेत्रवच्च क्रिया कार्या । [अत्र प्राणायाम-शब्देन श्वासनिरोधमात्रमेव गृह्यते । प्राणायामेन रुद्धोन्तराभ्मार्गो वायुर्नेह्निर्गे तु मार्गं मार्गयन् नेत्रश्रोत्रादिस्रोतांस्यापूर्य तत्तत्स्थानाच्चलितेन नेत्राद्यवयवेन रुद्धो निम्न तदेवोन्नमयेत् ५]

[नेत्रप्रभङ्गान्तरोत्तरचिकित्सामाह ॥]

कर्णे स्थानाच्च्युतेस्यूते स्रोतस्तैलेन पूरयेत् ॥

कर्णो यदा प्रहारादिना बन्धनस्थानात् च्युतो भवति तदा तस्मिन् यथास्थानं निवेश्य स्यूते सति कर्णस्रोतस्तैलेन पूरयेत् ॥

कृकाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यपि मारुते ।
सम निवेश्य बध्नीयात् स्यूत्वा शीघ्र निरन्तरम् ॥
आजेनसर्पिषाचात्र परिषेकः प्रशस्यते ।
उत्तानोऽन्नानि भुञ्जीत शयीत च सुयन्त्रित ॥

कृकाटिका ॥ यदा छिन्ना भवति तदा मारुतेऽपि निर्गच्छति वक्ष्य शीघ्रं सम निवेश्य निरन्तर च स्यूत्वा बध्नीयात् । आजेनेत्यादि सुबोधम् । [पूर्वं शस्त्रकर्मविधौ वायुनिर्वाहिणि शल्यगर्भोन्नित्यादिना सामान्येन निषिद्धसीवनस्यास्य सीवनकथनं स्थानविशेषेण विशेषविधिस्तेनेनपूर्वापरव्याघात इति प्रदर्शयितुमपि शब्दः ।] शीघ्रमाश्वेव सम यथास्थानं निवेश्य मारुतनिर्गमननिरोधार्थं निरन्तरं स्यूत्वा सूत्रोदितविधानेन बध्नीयात् ॥]

घातशाखासु तिर्यक्स्थ गात्रे सम्यग्विवेशिते ।
स्यूत्वा वेल्लितबन्धेन बध्नीयात् घनवाससा ।
चर्मणा गोष्फणाबन्ध कार्यश्चासङ्गते व्रणे ॥

शाखासु घात तिर्यक्स्थ न कराद्यभिमुख । स्य तस्मिन् गात्रे सम्यक् निवेशिते स्यूते च सूत्रोक्तलक्षणेन वेल्लिताख्येन बन्धेन घनवाससा बध्नीयात् । असङ्गते व्रणे कलक्षणे गोष्फणा बन्ध कार्यः ॥

पादौ विलम्बिमुष्कस्य मोक्ष्यनेत्रे च वारिणा ।
प्रवेश्य वृषणौ सीव्येत् सीवन्यातुन्नसंज्ञया ॥
कार्यश्च गोष्फणाबन्ध कट्यामावेश्य पट्टकम् ।
स्नेहसेक न कुर्वीत तेन क्लिद्यति हि व्रण ॥
कालानुसार्यगरुैला जातीचन्दनपर्पटै ।
शिलादार्व्यमृतातुत्थै. सिद्ध तैल च रोपणम् ॥

विलम्बिमुष्कस्य पुस पादौ नेत्रे च वारिणा प्रोक्ष्य वृषणौ च स्थाने प्रवेश्योक्तलक्षणेन तुन्न नाम्ना सीवनप्रकारेण सीव्येत् । तत्र च कट्या पट्टकमावेश्य तेनैव गोष्फणाबन्ध कार्य । तत्र च मुष्कस्नेहसेक न कुर्वीत । तेन हि व्रण क्लिद्यति । कालानुसार्यादिभिः सिद्ध तैल रोपणम् । कालानुसारी तगरम् । अगरु प्रसिद्ध । एला सूक्ष्मैला । शिला मनश्शिला ॥

छिन्ना निश्शेषत शाखा दग्ध्वा तैलेनयुक्तिन ।
बध्नीयात् कोशबन्धेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥

निश्शेषत छिन्नाया शाखाया । सुबोधम् । [छिन्नक्रियामाह । छिन्न इति । निश्शेषत छिन्ना पतितामित्यर्थ । शाखा शाखा-

शब्देनात्र पादपाणिपरिग्रहः । तैलेन युक्तितो दग्ध्वा तैलस्यात्र दाहसाधनभूतत्वात्तप्तेन तैलेनेत्यर्थः युक्तितः आसिरामुखसङ्कुचनादग्ध्वा कोशबन्धेन बध्नीयात् । ततो बन्धनादनन्तरं व्रणवदाचरेत् रोपयेदित्यर्थः ।]

कार्यः शल्याहृते विद्धे क्रमो भग्नात्तु पिच्चिते ॥

सर्वस्मिंश्च विद्धे शल्य आहृते क्रमो व्रणक्रमः कार्यः नत्वन्तःशल्ये । पिच्चिते विदलिताद्ये तु भग्नोक्तः क्रमः ॥

शिरसोपहृते शल्ये बालवर्तिं प्रवेशयेत् ।
मस्तुलुङ्गस्रुते क्रुद्धो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ।
व्रणे रोहति चैकैकं शनैरपनयेत् कचम् ॥

यदा तु शिरसः शल्यमपहृतं भवति तदा व्रणे बालवर्तिं सन्धिमन्धिविराहृतां प्रवेशयेत् । अन्यथाऽनावृते व्रणे मस्तुलुङ्गस्रुतेर्हेतोश्चलः क्रुद्ध एनमातुरं हन्यात् । मस्तुलुङ्गं कपालमज्जा । यथायथा च व्रणो रोहणात् संवृततां याति तथा तथैकैकं कचं बालमपनयेत् ॥

मस्तुलुङ्गस्रुतौ खादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजान् ।
शल्ये हृतेऽङ्गादन्यस्मात् स्नेहवर्तिं निधापयेत् ॥

यदा पुनः कपालान्मस्तुलुङ्गं स्रुतस्तदान्यप्राणिजान्मस्तुलुङ्गान् खादेत् । शिरसोऽन्यस्मादङ्गाच्छल्ये हृते व्रणे स्नेहवर्तिं निधापयेत् । [अन्यजीवजानित्यनेनास्यजीवितघातत्वं सूचितम् ॥]

दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये व्रणाः स्रुतशोणिताः ।
सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तान् ॥

ये दूरावगाढादयो व्रणास्तान् सूक्ष्मनेत्रार्पितेन चक्रतैलेन सेचयेत् । दूरावगाढा अतिप्रविष्टशल्याः । सूक्ष्मास्याः सूक्ष्ममुखाः । स्रुतशोणिता रक्तस्रावयुक्ताः । चक्रतैलं चक्रपीडितम् । नेत्रं नाडीयन्त्रम् । तत् सूक्ष्ममस्थूलम् ॥

भिन्ने कोष्ठेऽसृजा पूर्णे मूर्च्छा हृत्पार्श्ववेदना ।
ज्वरो दाहस्तृडाध्मानं भक्तस्यानभिनन्दनम् ॥
सङ्गो विण्मूत्रमरुतां श्वासः स्वेदोऽक्षिरक्तता ।
लोहगन्धित्वमास्यस्य स्यात् गात्रे च विगन्धिता ॥

कोष्ठे भिन्ने रक्तेन पूर्णे मूर्च्छादिकं गात्रविगन्धितान्तं स्यात् । इति सामान्येन कोष्ठे भिन्ने । [असृजा पूर्णे इत्यनेन कोष्ठभेदेऽपि स्थानविशेषवशात् सर्वत्राप्यसृक्पूर्णता नास्तीति च ध्वनितम् ॥]

आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ।
आध्मानेनातिमात्रेण शूलेन च विशस्यते ॥
पक्वाशयस्थे रुधिरे सशूलं गौरवं भवेत् ।
नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥

शूलेन च विशस्यत इत्येवमन्तमामाशयस्थे रक्ते । रुधिरे पक्वाशयस्थे सति शूलगौरवादिकं भवेत् । [विशस्यते व्यापद्यते परितप्यत इत्यर्थः । खेभ्यो नवद्वारेभ्यो रोमकूपेभ्यश्च रक्तस्यागमो रक्तप्रवृत्तिः । च शब्दः समुच्चये ॥]

अभिन्नोऽप्याशयः मर्म स्रोतोभिरभिपूर्यते ।
असृजा स्यन्दमानेन पार्श्वमूत्रेण वस्तिवत् ॥

आमाशयः पक्वाशयो वा अभिन्नोपि कोष्ठभेदे स्यन्दमानेना सृजा पार्श्वस्थ स्रोतोभिः सूक्ष्मैरभिपूर्यते यथा मूत्रेण बस्तिः ॥

तत्रा तल्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।
रक्ताक्षं पाण्डुवदनमानद्धं च विवर्जयेत् ॥

तत्र तेषु मध्ये शीतपादोच्छ्वासकराननाविगुणमन्तर्लोहितं कोष्ठरक्तं वर्जयेत् ॥

आमाशयस्थे वमनं हितं पक्वाशयाश्रिते ।
विरेचनं निरूहश्च निःस्नेहाष्णैर्विशोधनैः ॥

आमाशयस्थे रक्ते वमनं हितम् । पक्वाशयस्थे विरेचनं निरूहश्च । एतत्तु सर्वं स्नेहोष्णरहितैर्विशोधनौषधैः कुर्यात् ॥

यवकोलकुलत्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ।
भुञ्जीतायवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् ॥

स च यवादीनां रसैः स्नेहवर्जितैरन्नं भुञ्जीत । अथवा सैन्धवसंयुक्तां यवागूं पिबेत् ॥

अतिनिस्सृतरक्तस्तु भिन्नकोष्ठः पिबेदसृक् ॥

यस्तु भिन्नकोष्ठोऽतिनिस्सृतरक्तः सोऽजादिजमसृक् पिबेत् ॥

क्लिष्टच्छिन्नान्त्रभेदेन कोष्ठभेदो द्विधा स्मृतः ।
मूर्च्छादयोल्पाः प्रथमे द्वितीयेत्यन्तिकाः स्मृताः ।
क्लिष्टान्त्रं सशयं देही छिन्नान्त्रो न तु जीवति ॥

द्विधा च कोष्ठभेदः स्मृतः । एकः क्लिष्टान्त्रो द्वितीयश्छिन्नान्त्रः । प्रथमे क्लिष्टान्त्रे अल्पा मूर्च्छादयो भवन्ति । द्वितीये छिन्नान्त्रे त्वतिबाधकाः । क्लिष्टान्त्रस्तु देही संशये जीवति वा नवेति । छिन्नान्त्रस्य तु मरणमेव निश्चितम् ॥

यथास्वमार्गमापन्ना यस्य विण्मूत्रमारुताः ।
व्युपद्रवः सभिन्नेपि कोष्ठे जीवत्यसंशयम् ॥

यस्य भिन्नकोष्ठस्य विडादयः स्वं स्वं मार्गमापन्ना प्राप्ता व्युपद्रवो मूर्च्छाद्युपद्रवरहितश्च सभिन्नेपि कोष्ठे निःसंशयं जीवति । [अत्रापि शब्देन कोष्ठभेदस्य प्रायशो साध्यत्वं सूचितम् ॥]

अभिन्नमान्त्रं निष्क्रान्तं प्रवेश्यं नत्वतोन्यथा ।
उलुङ्किलशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तु ॥

आन्त्रं पुनर्यदभिन्नं निष्क्रान्तं तदेव प्रवेश्यम् अतः अभिन्नादन्यथा विपरीतं भिन्नं तु न प्रवेश्यमसिद्धेः । एकेऽत्राचार्यास्तदपि भिन्नान्त्रमप्युलुङ्किलशिरोग्रस्तं सत् प्रवेश्यमेवेति वदन्ति । उलुङ्किलः पिपीलिका तस्य शिरसा ग्रस्तं गृहीतम् । एतदुक्तमत्र शिरःशब्देन व्रणोष्ठावेकीकृत्य पिपीलिकामुखेन ग्राहयित्वा पिपीलिका शिरसि कायात् पृथक् कृते सत्युलुङ्किलशिरोग्रस्तमान्त्रं भवतीति । एके केचिदाचार्याः पुनस्तत् भिन्नान्त्रमप्युलुङ्किलशिरोग्रस्तमुलुङ्किलशिरसा मर्कोटकशीर्षेण ग्रस्तं गृहीतं प्रवेश्य प्रवेशनायमिति वदन्ति । अत्र शिरःशब्देन व्रणोष्ठावेकीकृत्य उलुङ्केलेन ग्राहयित्वा ग्रस्तमात्रे शिरसः शेषमङ्गमपनीय शिरसा सह प्रवेश्यमिति सूचितम् । उलुङ्किलः पक्षः तळयनुरुम्पु इति केरळभाषा ॥]

आन्त्रप्रवेशनप्रकारमाह ॥

प्रक्षाल्यपयसादिग्धं तृणशोणितपांसुभिः ।
प्रवेशयेत् कृत्तनखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ।
क्षीरेणार्द्रीकृतं शुष्कं भूरिसर्पिः परिप्लुतम् ॥

प्रवेश्य चान्त्रं तृणादिभिर्दिग्धं पयसा प्रक्षाल्यकृत्तनखोभिषक् घृतेनाक्तं शनैः शनैः प्रवेशयेत् । शुष्कन्त्वान्त्रं क्षीरेणार्द्रीकृतं भूरिसर्पिः परिप्लुतं कृत्वा प्रवेशयेत् । [दिग्धं लिप्तम् । प्रक्षाल्यशोधयित्वा । कृत्तनखो वर्द्धितनखः । आन्त्रग्रहणे नखाग्रेणान्त्रदरणभयाच्छिन्ननख इत्यर्थः । शनैः शनैर्मन्दं मन्दं प्रवेशयेत् ॥]

सुखप्रवेशनोपायमाह ॥

अङ्गुल्यामृशेत्कण्ठं जलेनोद्वेजयेच्चतम् ।
तथान्त्राणि विशन्त्यन्तस्तत्कालं पीडयेत च ॥

निष्क्रान्तान्त्रस्य तस्य कण्ठं कण्ठान्तर्भागमुखासनार्थं मङ्गुल्या प्रमृशेत् परामृशेत् । तं चोद्वेजयेज्जलाभ्युक्षणेन । तस्मिन्नेव कृते आन्त्राण्यन्तः प्रविशन्ति । तत्कालं च प्रवेशितमात्रमान्त्रं पीडयेत आन्त्रावयवानां यथा स्वस्थानप्राप्तये । [तत्कालं कण्ठप्रमर्शनादिजनितेनोत्कासोद्वेगादिना यस्मिन् काले वायोरानुलोम्यं भवति तस्मिन् काल इत्यर्थः पीडयेत अनाविशदान्त्रं करेण मन्दं मन्दं प्रपीड्य प्रवेशयेत् । आविष्टमप्यवयवानां यथास्थानं प्राप्त्यर्थम् । किञ्चित पीडयेन्निति च शब्देन द्योत्यते । तथा एव कृते सत्यान्त्राण्यन्तः सुखं विशन्ति ॥]

तथाप्य प्रविष्टस्यान्त्रस्य प्रवेशनोपायमाह ॥

व्रणसौक्ष्म्यात् बहुत्वाद्वा कोष्ठमान्त्रमनाविशत् ।
तत्प्रमाणेन जठरं पाटयित्वा प्रवेशयेत् ॥
यथास्थानस्थिते सम्यगान्त्रे सीव्येदनुव्रणम् ।
स्थानादपेतमादत्ते जीवितं

बहुत्वाद्यत्रान्त्रं कथञ्चिदपि निर्गतं व्रणसौक्ष्म्यात्त्वशक्यं प्रवेशं तत्र कोष्ठं तत्प्रमाणेन पाटयित्वा प्रवेशयेत् । यत्रापि व्रणस्य नातिसूक्ष्मत्वमान्त्रस्य तु शोफादिना बहुत्वं तत्रापि जठरं तत्प्रमाणेन पाटयित्वा प्रवेशयेत् ततो यथास्थानमान्त्रे स्थिते सम्यगनुव्रणं सीव्येत् । यथास्थानस्थापनहेतुरुच्यते स्थानात् स्वादपेतमान्त्रं जीवितमादत्त इति ॥

गुपितं च तत् ॥
वेष्टयित्वानुपट्टेन घृतेन परिषेचयेत् ।
पाययेत ततः कोष्णं चित्रातैलयुतं पयः ॥
मृदूक्रियार्थं शकृतो वायोश्चाधः प्रवृत्तये ।

तच्च प्रवेशितमान्त्रं गुपितं रक्षितं कृत्वानुपट्टेन वस्त्रखण्डेन वेष्टयित्वा घृतेन परिषेचयेत् । ततोन तरं शकृतः पुरीषस्य मृदूक्रियार्थं मार्दवापादनाय वायोश्चाधः प्रवृत्त्यर्थं चित्रातैलयुक्तं कोष्णं क्षीरं पाययेत् । चित्राद्रवन्ती तस्या कृतं तैलम् ॥

त्वगश्वकर्णककुभबदरीसल्लकीधवान् ।
धातकीमेषशृङ्गीभ्यां क्षीरभ्यग्रलाजटा ।
तत्कल्कसाधितं तैलं प्रधानं व्रणरोपणम् ॥

त्वगित्यादि सुबोधम् । अश्वकर्णादिभ्यस्त्वक्वलाजटाबलामूलम् ॥

आमाशये पक्वाशये वा अभिन्नेपि कोष्ठभेदे स्यन्दमानेनासृजा पार्श्वेभ्यः स्रोतोभिः सूक्ष्मैरभिपूर्यते यथा मूत्रेण वस्तिः ॥

तत्रान्तर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।
रक्ताक्षं पाण्डुवदनमानद्धं च विवर्जयेत् ॥

तत्र तेषु मध्ये शीतपादोच्छ्वासकराननादिगुणमन्तर्लोहितं कोष्ठरक्तं वर्जयेत् ॥

आमाशयस्थे वमनं हितं पक्वाशयाश्रिते ।
विरेचनं निरूहश्च निःस्नेहाश्चैर्विशोधनैः ॥

आमाशयस्थे रक्ते वमनं हितम् । पक्वाशयस्थे विरेचनं निरूहश्च । एतच्च सर्वं स्नेहोज्झरहितैर्विशोधनैरौषधैः कुर्यात् ॥

यवकोलकुलत्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ।
भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् ॥

स च यवादीनां रसैः स्नेहवर्जितैरन्नं भुञ्जीत । अथवा सैन्धवसंयुक्तां यवागूं पिबेत् ॥

अतिनिस्स्रुतरक्तस्तु भिन्नकोष्ठः पिबेदसृक् ॥

यस्तु भिन्नकोष्ठोऽतिनिस्स्रुतरक्तः सोऽजादिजमसृक् पिबेत् ॥

छिद्रोऽछिन्नान्त्रभेदेन कोष्ठभेदो द्विधा स्मृतः ।
मूर्च्छादयोऽल्पाः प्रथमे द्वितीयेऽत्यतिबाधकाः ।
छिद्रान्त्रं सन्धये देही छिन्नान्त्रो न तु जीवति ॥

द्विधा च कोष्ठभेदः स्मृतः । एकः छिद्रान्त्रो द्वितीयश्छिन्नान्त्रः । प्रथमे छिद्रान्त्रे अल्पा मूर्च्छादयो भवन्ति ॥ द्वितीये छिन्नान्त्रे त्वतिबाधकाः । छिद्रान्त्रस्तु देही सन्धये जीवति वा नवेति छिन्नान्त्रस्य तु मरणमेव निश्चितम् ॥

यथास्वं मार्गमापन्ना यस्य विण्मूत्रमारुताः ।
व्युपद्रवः स भिन्नेपि कोष्ठे जीवत्यसंशयम् ॥

यस्य भिन्नकोष्ठस्य विडादयः स्वं स्वं मार्गमापन्ना प्राप्ता व्युपद्रवो मूर्च्छाद्युपद्रवरहितश्च स भिन्नेपि कोष्ठे निस्संशयं जीवति । [अत्रापि शब्देन कोष्ठभेदस्य प्रायशो साध्यत्वं सूचितम् ॥]

अभिन्नमान्त्रं निष्क्रान्तं प्रवेश्यं नत्वतोऽन्यथा ।
उलुङ्खिलशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तु ॥

आन्त्रं पुनर्यदभिन्नं निष्क्रान्तं तदेव प्रवेश्यम् अतः अभिन्नादन्यथा विपरीतं भिन्नं तु न प्रवेश्यमसिद्धेः । एकेत्वाचार्यास्तदपि भिन्नमन्त्रमप्युलुङ्खिलशिरोग्रस्तं सत् प्रवेश्यमेवेति वदन्ति । उलुङ्खिलः पिपीलिका तस्य शिरसा ग्रस्तं गृहीतम् । एतदुक्तमत्र शिरश्शब्देन व्रणोष्ठावेकीकृत्य पिपीलिकामुखेन ग्राहयित्वा पिपीलिका शिरसि कायात् पृथक् कृते सत्युलुङ्खिलशिरोग्रस्तमान्त्रं भवतीति । एकेकेचिदाचार्याः पुनस्तत् भिन्नान्त्रमप्युलुङ्खिलशिरोग्रस्तं उलुङ्खिलशिरसा मर्कोटकशीर्षेण ग्रस्तं रचितं प्रवेश्य प्रवेशनायमिति वदन्ति । अत्र शिरः शब्देन व्रणोष्ठावेकीकृत्य उलुङ्खेलेन ग्राहयित्वा ग्रस्तमात्रे शिरसः शेषमङ्गमपनीय शिरसा सह प्रवेश्यमिति सूचितम् । उलुङ्खिलः पक्षतलयतुरूपः इति करभाषा ॥]

आन्त्रप्रवेशनप्रकारमाह ॥

प्रक्षाल्यपयसादिग्धं तृणाशोणितपांसुभिः ।
प्रवेशयेत् कृत्तनखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ।
क्षीरेणार्द्रीकृतं शुष्कं भूरिसर्पिः परिप्लुतम् ॥

प्रवेश्य चान्त्रं तृणादिभिर्दिग्धं पयसा प्रक्षाल्यकृत्तनखोभिषक् घृतेनाक्तं शनैः शनैः प्रवेशयेत् । शुष्कन्त्वान्त्रं क्षीरेणार्द्रीकृतं भूरिसर्पिः परिप्लुतं कृत्वा प्रवेशयेत् । [दिग्धं लिप्तम् । प्रक्षाल्यशोधयित्वा । कृत्तनखो वर्द्धितनखः । आन्त्रग्रहणे नखाग्रेणान्त्रदरणभयाच्छिन्ननख इत्यर्थः । शनैः शनैर्मन्दं मन्दं प्रवेशयेत् ॥]

सुखप्रवेशनोपायमाह ॥

अङ्गुल्यामामृशेत्कण्ठं जलेनोद्वेजयेच्चतम् ।
तथान्त्राणि विशन्त्यन्तस्तत्कालं पीडयेत च ॥

निष्क्रान्तान्त्रस्य तस्य कण्ठं कण्ठान्तर्भागमुत्कासनार्थं मङ्गुल्या प्रमृशेत् परामृशेत् । तं चोद्वेजयेज्जलाभ्युक्षणेन । तथैवेव कृते आन्त्राण्यन्तः प्रविशन्ति । तत्कालं च प्रवेशितमात्रमान्त्रं पीडयेत आन्त्रावयवानां यथा स्वस्थानप्राप्तये । [तत्कालं कण्ठप्रमर्शनादिजनितेनोत्कासोद्वेगादिना यस्मिन् काले वायोरानुलोम्यं भवति तस्मिन् काल इत्यर्थः पीडयेत अनाविशदान्त्रं करेण मन्दं मन्दं प्रपीड्य प्रवेशयेत् । आविष्टमप्यवयवानां यथास्थानं प्राप्त्यर्थम् । किञ्चित् पीडयेदिति च शब्देन द्योत्यते । तथा एव कृते सत्यान्त्राण्यन्तःसुखं विशन्ति ॥]

तथाप्य प्रविष्टस्यान्त्रस्य प्रवेशनोपायमाह ॥

व्रणसौक्ष्म्यात् बहुत्वाद्वा कोष्ठमान्त्रमनाविशत् ।
तत्प्रमाणेन जठरं पाटयित्वा प्रवेशयेत् ॥
यथास्थानस्थिते सम्यगान्त्रे सीव्येदनुव्रणम् ।
स्थानादपेतमादत्ते जीवितं

बहुत्वान्त्रमान्त्रं कथञ्चिदपि निर्यातं व्रणसौक्ष्म्यात्त्वशक्यं प्रवेशं यत्र कोष्ठं तत्प्रमाणेन पाटयित्वा प्रवेशयेत् । यत्रापि व्रणस्य नातिसूक्ष्मत्वमान्त्रस्य तु शोफादिना बहुत्वं तत्रापि जठरं तत्प्रमाणेन पाटयित्वा प्रवेशयेत् ततो यथास्थानमान्त्रे स्थिते सम्यगनुव्रणं सीव्येत् । यथास्थानस्थापनहेतुरुच्यते स्थानात् स्वादपेतमान्त्रं जीवितमादत्त इति ॥

गुपितं चतत् ॥
वेष्टयित्वानुपट्टेन घृतेन परिषेचयेत् ।
पाययेत ततः कोष्णं चित्रातैलयुतं पयः ॥
मृदुक्रियार्थं शकृतो वायोश्चाधः प्रवृत्तये ।

तत्र प्रवेशितमान्त्रं गुपितं रक्षितं कृत्वानुपट्टेन वस्त्रखण्डेन वेष्टयित्वा घृतेन परिषेचयेत् । ततोनन्तरं शकृतः पुरीषस्य मृदुक्रियार्थं मार्दवापादनाय वायोश्चाधः प्रवृत्त्यर्थं चित्रातैलयुक्तं कोष्णं क्षीरं पाययेत् । चित्राद्रवन्ती तस्याः सृतं तैलम् ॥

त्वगश्वकर्णककुभ बदरीसल्लकीधवात् ।
धातकीमेषशृङ्गीभ्यां क्षीरभ्यश्चवलाजटा ।
तत्कल्कसाधिततैलं प्रधानव्रणरोपणम् ॥

त्वगित्यादि सुबोधम् । अश्वकर्णादिभ्यस्त्वक्नलाजटावलामूलम् ॥

अनुवर्तेत वर्षं च यथोक्तां व्रणयन्त्रणाम् ॥

तत्र च वर्षं यथोक्तां व्रणयन्त्रणामनुव- र्तयेदनुवृत्त्येदाहारादिकुर्यात् । [यथोक्ता शस्त्रकर्म- निपुणा व्रणयन्त्रणा दिवास्वप्नपरिहारपूर्वा सात्म्यभोजनादिका व्रणमर्यादा वर्षपर्यन्तमनुस रेत् । यथोक्ताभिः सुकुमारान्नपानादिभिः परिहार्याणां कषायमधुरादीनां ... भक्तविण्याद्विकारैः परितोषि सूचित ॥]

[व्रणमुखान्निर्गतस्य मेदसोऽवच्छेदविधि- मप्याह ॥]

उदरान्मेदसो वर्तिं निर्गतां भस्मना मृदा ।
अवकीर्य कषायैर्वा दत्त्वा मूलेऽनलं समम् ॥
बद्ध्वा च बन्धसूत्रेण वर्धयेत्कुशलो भिषक् ।
तीक्ष्णेनाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सकृदेव तु ॥

यदा तूदरान्मेदसो वर्तिर्निर्गता भवति तदा तां भस्मना मृदा वा कषायैर्वा मसूरादिभिर्मूलेऽवकीर्यानुच सूत्रेण सम दृढं च बद्ध्वा कुशलो भिषग्वर्धयेत् छिन्द्यात् । केनेत्याह । तीक्ष्णेन शस्त्रेणाग्निप्रतप्तेन । सकृदेकेनैव घातेन । [कुशल छेदान्छेद परिहार कुशल वा ॥ प्रवर्धमाना प्रविशति प्रविश्यान्तर्निपतते च तां न छिन्द्यात् । अतो विपरीतामेव छिन्द्यादिति भाव] भिषग्वैद्य उदरादुदरगाद्व्रणमुखान्निर्गतां बहिर्निःसृतां मेदसोवर्तिमणुभूत मेदसोऽवयवविशेष भस्मनामृदाऽवर्णी कषाय- द्रव्यचूर्णैर्वाऽवकीर्य ततो मूले मूलप्रदेशे सूत्रेण क्षौमादिकृतेन सम यथा न विषम भवति तथा दृढ बद्ध्वा अग्निप्रतप्तेनाग्नित तापितेन तीक्ष्णधारेण शस्त्रेण सकृदेकवारेणैव वर्धयेत् छिन्द्यात् । मेदसिच्छेदनम् । यस्मान्मेदसो व दृढबन्धनात्प्रवाहादृष्टव्य निःसरति ... व सि । यदा तु तस्याः ... यदि पूर्ववत् न चोदनात् न्यासात् । पर्वशस्त्रो अग्निप्र तप्ते न ... भवेतु ... । न च द्विधा भाण्डविनिधाने वा सूत्रेण बन्धाय निपुण चेताम् । सम्यग् छिन्नायां पार्श्वतो वर्तिर्वा पाकपूर्वकपर्यन्तं यावत् । अन्यथा मारा ... मृत्युर्वा ... यथा च कुर्यादिति ॥]

उपद्रवमप्याह ॥

स्यादन्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा छिद्यमानया ॥

अन्यथा यथोक्तविधेः परित्यागेन छिद्य- मानया मेदोवर्त्या आतुरस्य रुगाटोपो मृत्यु- र्वा स्यात् । [अन्यथा यथोक्तवैपरीत्येन छिद्यमानयाऽछिद्यमानया वा ॥]

मेदसि व्रणचर्यामाह ॥

सक्षौद्रे च व्रणे बद्धे सुजीर्णेऽन्ने घृतं पिबेत् ।
क्षीरं वा शर्करा चित्रा लाक्षा गोक्षुरकैः शृतम् ।
रुग्दाहजित् सयष्ट्याह्वं परं पूर्वोदितो विधिः ॥

परं च व्रणे सक्षौद्रे पट्टेन बद्धे चान्ने सुजीर्णे सयष्ट्याह्वं शर्करादिभिः शृतं घृतं वा क्षीरं वा रुग्दाहजित् पिबेत् । अतः परं पूर्वाध्यायोक्तो व्रणविधिः कार्यः ॥ [व्रणे निस्सृतमेदोवर्तिके कोष्ठव्रणे च शस्त्रादुच्छिन्नाया छिन्नावशिष्टायाश्च मेदोवर्तेरन्तर्निधापन व्रणाद्व-

मीवनादिपूर्वकर्तव्य चोत्यते । सक्षौद्रे क्षौद्र सहिते । अत्र सक्षौद्र इति विशेषकथन स पिष्परिहारार्थम् । उक्त च सौश्रुते क्षौद्रेणा भ्यज्य वेष्टयेदिति । व्रणबन्धनविधानेनाबद्धे ह्यन्नेन्ने सुजीर्णे अनवशिष्टरसनेपमात्र जीर्णे सति घृत वा यष्ट्याह्व सहिते शर्करादिभिः शृत क्षीर वा रुग्दाहशमनार्थ पिबेत् । रुजि- घृत दाहे क्षीरमुभयत्रोभय वा ॥]

मेदोग्रन्थ्युदित चात्र तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥

मेदोग्रन्थि तैल ग्रन्थ्यादौ वक्ष्यते । [अ त्रान्तरोक्ते व्रणे मेदोग्रन्थ्युदित मेदोग्रन्थिश- मनाय गुञ्जादिकरञ्जादिभिरुदितमुक्त तैलम- भ्यञ्जने हितम् ॥]

[एव पृष्टादीना चिकित्सा पृथक्पृथ गु क्त्वा सर्वसद्यो व्रणसाधारण रोपणतैलमाह ॥]

तालीस पद्मक मासी हरेणुरगरु चन्दनम् ॥
हरिद्रे पद्मबीजानि सोशीरमधुकश्चते. ।
पक्व सद्योव्रणेषूक्त तैलरोपणमुत्तमम् ॥

तालीसादिभि पक्व तैल सद्यो व्रणेषूक्त म रोपणमुक्तमाचार्यै ॥

मूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोच्चकैः ।
कार्य वातास्रजित्तृप्तिमर्दनाभ्यङ्गसेचनम् ॥

मूढेनादृश्यत्वग्भेदादिना प्रहारेणाभिहते पुरुषे विषमोच्चकैः दूरप्रपातादुत्पवनावपतनवैष- म्येण पतिते वा वातास्रजित्तृप्त्यादिक कार्यम् । [विषमोच्चकै. विषमाद्विषमप्रदेशात् उच्चकैर्वृक्षा- दिभ्यो वा पतिते वातास्रजिद्वातशोणितहृर्ं घ- मेतृप्त्यादिकार्यम् । तृप्ति स्नेहतर्पणम । तृप्ति- मर्दनाभ्यङ्गशोधनमिति पाठ । शोधन वम- नविरेचनादि ॥]

विश्लिष्टदेह मथित क्षीण मर्महत हतम ।
वासयेत्तैलपूर्णायाद्रोण्यामासरसाशिनम् ॥

हतमभिहत विश्लिष्टदेहत्वादियुक्त सन्त मासरसे नाशित तैलपूर्णाया द्रोण्या वासयेत् । [विश्लिष्टदेह बलवद्धनुराकर्षणातिगुरुभारवह- नादिना विश्लिष्टसन्धिर्देहो यस्य सतथोक्त तम्। मथित अस्त्रासह्यत्रचूर्णितम्। क्षीण येन केना- पि देहश्रमजननकर्मणा क्षीणशरीरम् । मर्महत शस्त्रादिना मर्मण्यभिहत हत दण्डाद्यभिहतम् । मासरसाशिन कृत्वा तैलपूर्णाया द्रोण्यामधिवा- सयेत् । अनेनानेकागन्तुव्रणसम्प्राप्तौ यदि श रीरविश्लेषणादिक स्यात्तत्राप्ये तच्चिकित्सित क- र्तव्य न केवल व्रणचिकित्सितमेवेति द्योत्यते ॥]

प्रहर्तृयन्त्रायुधघातगात्रैः
सद्योव्रणा कामम तरूपा. ।
तथापि न त्रित्व मतिक्रमन्ते
चयादिभेदैरिवमारुताद्या. ॥

इत्येकत्रिंशोऽध्याय' ॥

प्रहर्त्रित्यादिना सद्यो व्रणा स्त्रैविध्येनोप- सहरति । प्रहर्तुर्यन्त्राना नानात्वादनेकप्रकार- त्वादायुधाना चानेकाकारत्वादभिघातस्य चाने- करूपत्वात् गात्राणा च बहुविध सस्थानत्वात् काममङ्गीकुर्मो यत्सद्यो व्रणा अनन्तरूपास्तथा- पि छिन्नविद्धपिच्चिताख्य त्रित्व नातिक्रमन्ते ।

दृष्टान्तो यथा मारुताद्या दोषाश्रयादीनां तारतम्यादियुक्तानां भेदैरनन्तरूपा अपि सन्तो वातपित्तश्लेष्माख्य त्रित्वं नातिवर्तन्त इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

भग्नप्रतिषेधम् ।

प्रहारप्रसङ्गेन भग्नानां स्वरूपं चिकित्सां च प्रदर्शयितुमध्यायमारभ्यते ।

अथातो भग्नप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ इति ह. ॥

पतनपीडनप्रहाराक्षेपणव्यालदंशनप्रभृतिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्थिभङ्गमुपदिशन्ति ॥

पतनादिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमनन्तो भङ्गमुपदिशन्त्याचार्याः । पतनं श्वभ्रादौ वृक्षपर्वतादेर्वा । पीडनं गुरुमयन्त्रादिना । प्रहारो मुद्गरादिना । आक्षेपणमङ्गस्याकर्षणेन त्रोटनम् । व्यालगजमहिषादयस्तेषां दशनं दंष्ट्रा । एवंविधमन्यदपि प्रभृतिशब्देन गृह्यते । एतेषां विशेषैरनेकविधोऽनन्तरूपोऽस्थिभङ्गः ॥

तत्तु भग्नजातं अधिष्ठानं सन्धावसन्धौ च । तत्र संधिमुक्तं षड्विधमुत्पिष्टं विश्लिष्टमवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्यक्क्षिप्तं विवर्तितमिति ॥

तच्च भग्नजातं सन्ध्यसन्धिभेदेन द्व्यधिष्ठानम् । तत्रोत्पिष्टादिभेदेन षड्विधं सन्धिगतं भग्नजातम् ॥

तस्य सामान्यलक्षणं प्रसारणाकुञ्चनविवर्तनाक्षेपणाशक्तिस्तीव्ररुजता स्पर्शासहिष्णुत्वं च ॥

तस्य च षड्विधस्यापि सन्धिभग्नस्य प्रसारणाशक्त्यादिकं सामान्यं साधारणं लक्षणम् ॥

अथोत्पिष्टे स्वस्थान एव सन्धावुभयतः शोफो वेदना विशेषतश्च रात्रौ भवति । विश्लिष्टेऽल्पशोफो वेदना सातत्यं सन्धिविक्रिया च । अवक्षिप्ते सन्धिविश्लेषस्तीव्रा च रुक् । अतिक्षिप्तेऽद्वयोरपि सन्ध्यस्थ्नोरतिक्रान्तता वेदना च । तिर्यक् क्षिप्तत्वेकस्यास्थ्नः पार्श्वतो गमनमत्यर्थं वेदना च । विवर्तिते सन्धिपार्श्वगमनाद्विषमाङ्गता वेदना च ॥

अथेत्यादिनोत्पिष्टादि विशेषेणोच्यते । उत्पिष्टे स्वस्थान एव सन्धौ स्वस्थानस्थस्यैव सन्धेरुभयतः शोफः । रात्रौ च वेदना विशेषेण भवति । विश्लिष्टेत्यादि सुबोधम् । वेदनायाः सातत्यमविच्छिन्नता । सन्धेर्विक्रिया पूर्वापेक्षया किंचिद्विकृतत्वम् । अतिक्रान्तता दूरवर्तित्वम् । इत्युक्तं सन्धिभग्नं ॥

असन्धिभग्नं पुनर्द्वादशविधम् । तद्यथा । कर्कटकं वक्रं स्फुटितं वेल्लितमस्थिच्छल्लिकाऽश्वकर्णं पिच्चितं दारितं चूर्णितमतिपातितं क्षेपितं मज्जानुगतमिति ॥

असन्धिभग्नं तु कर्कटकादिभेदेन द्वादशविधम् ॥

श्वयथुबाहुल्यं स्पन्दनं विवर्तनं स्पर्शासहिष्णुता च पीड्यमाने शब्दः स्रस्ताङ्गता वेदनातिमद्वातिः सर्वासुचावस्थासु शर्मनलभत इति साधारणमसन्धिभग्नरूपम् ॥

तस्य च द्वादशविधस्याप्यसन्धिभग्नस्य श्वयथुबाहुल्यादिकं साधारणं लक्षणम् ॥

वैशेषिकं तु संव्यूढमुभयतोऽस्थि मध्यभग्नं ग्रन्थिरिवोन्नतं कर्कटकानुकारि कर्कटकम् ॥

विशेषलक्षणं तु कर्कटकादीनां द्वादशानामपि क्रमेण संव्यूढमित्यादिनोच्यते । यदस्थ्युभयतः संव्यूढं बन्धान्मुक्तं मध्ये च यत्र भग्नं तत्र ग्रन्थिरिवोन्नतं कर्कटकानुकारि च कर्कटकम् । कर्कटको नाम जलप्राणी ॥

आशुपमविमुक्तमस्थिवक्रम् ॥

यदस्थ्याशुपमसीपत् शुममविमुक्तं न च विमुक्तं बन्धाश्चलितं तद्वक्रम् ॥

शकपूर्णमिवाध्मातं विपुलैकदारि स्फुटितम् ॥

विपुलं कृत्वैकेनप्रकारेण दीर्यत इति विपुलैकदारि यत्तत् स्फुटितम् ॥

द्विधाभूतं वेल्लते प्रकम्पमानं वेल्लितकम् ॥

यदस्थि द्विधाभूतं प्रकम्पमानं वेल्लते प्रोल्ठति तद्वेल्लितकम् ॥

पार्श्वतोऽस्थि हीनमुद्गतमास्थिच्छल्लिका ॥

यदस्थि पार्श्वतः किञ्चिद्धीनमुद्गतं चलितं विदीर्णवृक्षवदयुक् तदस्थि च्छल्लिका ॥

अश्वकर्णवदुन्नतमश्वकर्णम् ॥

यदस्थ्यश्वकर्णवदुद्गतं स्वसन्निवेशादसमं कृत्वानाऽपि दीर्घं तदश्वकर्णम् ॥

पृथुतांगतमनल्पशोफं पिच्चितम् ॥

यत् पुनरस्थि पृथुतां गतमनल्पशोफं च तत् पिच्चितम् ॥

अणुवहुविदारि वेदनावद्दारितम् ॥

सूक्ष्मानेकभागविदीर्णं वेदनावच्चयदस्थि तद्दारितम् ॥

स्पृश्यमानं शब्दवच्चर्णितम् ॥

यदस्थि स्पृश्यमानं शब्दवच्छब्दयुक्तं तच्चूर्णितम् ॥

अस्थ्यन्यतरपार्श्वेऽस्थिमध्यमनुप्रविशत्पातितम् ॥

यत् भग्नमस्थ्येकेन पार्श्वेनास्थिमध्ये प्रविष्टमन्येनाप्रविष्टं वदति पातितम् ॥

अन्यतरपार्श्वावशिष्टं शेषितम् ॥

यदस्थ्यन्यतरपार्श्वेनावशिष्टं तच्छेषितम् ॥

क्षतं भग्नमुक्तम्यमानं मज्जिमज्जतिमज्जानुगतम् ॥

क्षतमित्यादिमज्जानुगतलक्षणं सुबोधम् ॥

एषामन्त्यानि पञ्चकृच्छ्रसाध्यानि कृशातिबालवृद्धासहानामल्पाशिना वातात्मकानामुपद्रवं च ॥

एषां द्वादशानामन्त्यानि पञ्चदारितचूर्णितातिपातितशेषितजङ्घानुगतानि कृच्छ्राणि च शालादीनां कृच्छ्रसाध्यानि ॥

असाध्यं तु भिन्नं कटीकपालं सन्धिमुक्तं वा जघनमुत्पिष्टं शङ्खौ निर्वर्तितस्तथा ललाटं चूर्णितममभिन्नकपालं च शिरः शंखपृष्ठस्तनान्तरभङ्गं चेति । भवन्ति चात्र ॥

भिन्नं कटीकपालादिकमसाध्यम् । कटीकपालं सन्धिमुक्तं वा भिन्नं वा । सुबोधम् । शिरः शङ्खस्य पृष्ठस्तनयोरन्तरे मध्ये यत् भग्नं तदप्यसाध्यम् । गतानुगतिका । भवन्ति चात्रेत्यनन्तरोक्तानां चिकित्सासमुच्चयाय ॥

अथावनतमुन्नाम्यमुन्नतं चावपीडयेत् ।
आञ्छेदधिक्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्तयेत् ॥
आञ्छनोत्पीडनोन्नामचर्मसंक्षेपबन्धनैः ।

अथेत्यादि । यदवनतमस्थितदुन्नाम्यमुन्नमनीयमुन्नतं चावपीडनीयम् । आञ्छेदित्यादि अधिक्षिप्तं स्थानान्तरगतमस्थि आञ्छेदाकर्षेत् । तथा अधोगतमाञ्छनादिभिरुपरि वर्तयेत् । चर्मसंक्षेपबन्धनं देहचर्मणा सङ्कोचं कृत्वा बन्धनम् । [अथैषां विशेषावगतेरनन्तरमवनतमस्थि येन केनाप्युपायान्तरेणोन्नमनीयम् । उन्नतमस्थ्यवपीडयेद्धस्ततलादिनावपीडनं गमयेत् । अधिक्षिप्तं स्थानात् स्थानान्तरगतमाञ्छेदाञ्छनेन स्वस्थानमानयेत् । आञ्छनं सवाहनम् । अधोगतं प्रहारादिवैचित्र्यादन्यस्यास्थ्नः अधोभागगतमुपरि वर्तयेद्यथापूर्वं स्थापयेत् ॥]

सन्धीन् शरीरगान् सर्वान् चलानप्यचलानपि ॥
इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक् संस्थाप्य निश्चलम् ।
पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा मृदुभिस्ततः ॥
कदम्बोदुम्बराश्वत्थसर्जार्जुनपलाशजैः ।
वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिरोधिभिः ॥
सुश्लक्ष्णैः सप्रतिष्टम्भैर्वल्कलैः शकलैरपि ।
कुशाह्वयैः सम बन्धं पट्टस्योपरि योजयेत् ॥

सन्धीनित्यादि । इत्येतैरनन्तरोक्तैः स्थापनोपायैः शरीरगान् सर्वान् सन्धीन् चलाञ्चलांश्च शरीरप्रदेशस्थान् सम्यङ्निश्चलं संस्थाप्य प्रभूतसर्पिर्भिर्मृदुभिश्च पट्टैर्वेष्टयित्वा ततोऽनन्तरं पृथ्व्यादिगुणैः कदम्बादिजैर्वल्कलैस्त्वक्पट्टैर्वंशोद्भवैः शकलैस्त्वक्सारपट्टैर्वा वेष्टितस्य पट्टस्योपरि निरन्तरैरेव कुशाह्वयैस्त्वगादिभिः सन्निविष्टैर्बन्धं योजयेत् समं च । नातिशिथिलं गाढं बन्धं योजयेत् । [अयवानपीडनादि शकटेनाचलेषु पट्टादिष्वपि बन्धनाद्भिन्नागतशोफाद्युपशमो न स्यादिति सुधियाम् । सर्वान् सन्धीन् चलान् स्थिरांश्च गम्यते । प्रभूतसर्पिर्भिरित्यवघ्नानुपक्षेपणार्थं बहुलघृतैः । पट्टैः प्रमाणैश्चैलखण्डैः । पृथुभिर्विस्तीर्णैस्तनुभिरल्पकैः । सम्प्रतिष्टम्भैः प्रतिष्टम्भोपेतैः प्रतिष्टम्भप्रतिबन्धः सूत्रसङ्घातमुभयोरप्यग्रयोः कर्णिकोपेतैरित्यर्थः । कुशाह्वयैः कुशासंज्ञैः केवलं कुशाभिरेव वा । बन्धं तान्तवसूत्रादिभिर्बन्धनं योजयेत् । कुशाह्वयैः शकलैरिति पाठकारः ॥]

शिथिलेन हि बन्धेन सन्धिस्थैर्यं न जायते ।
गाढेनातिरुजादाहपाकश्वयथुसम्भवः ॥

समबन्धहेतु शिथिल इत्यादि । सुबोधम् । [शिथिलेन श्लथेन बन्धेन बन्धे स्थैर्यं अध्वाटनभारवहनव्यायामादि क्लेशसहिष्णुत्व न सम्पद्यते । हिर्यस्मादर्थे ॥]

त्र्यहात्त्र्यहादतौ घर्मे समाहान्मोक्षयाद्धिमे ।
साधारणे तु पञ्चाहात् भङ्गदोषवशेन वा ॥

त्र्यहादिति । ऋतुशब्द कालपर्यायः । अथवा भङ्गाधिष्ठा मृदोषवशेन मोक्षयेत् । वा ते श्लेष्मणि च चिरात् । पित्ते रक्ते च शीघ्रमित्यर्थ ॥

[बन्धनानन्तरकरणीयमाह ॥]

न्यग्रोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ।
त पञ्चमूलपक्वेन पयसा तु सवेदनम् ॥

न्यग्रोधादीत्यादि । सुबोधम् । (ततो बन्धनादनन्तर त भग्नमङ्ग शीतेन स्पर्शशीतळेन न्यग्रोधादिगणकषायेण सेचयेत् । सवेदन वेदनान्वित चेद्विल्वादिपञ्चकपकाथविपक्वेन क्षीरेण सेचयेद्वेदनोपशमनाय ॥]

सुखोष्णमवचार्यस्याच्चक्रतैलविजानता ।
विभज्यदेशकाल च वातघ्नौषधसयुतम् ॥

सुखोष्णमित्यादि । देश काल च गुण दोषैर्विभज्य वातघ्नौषधसयुत सुखोष्ण चक्रतैल मवचार्यस्याद्विजानता विज्ञानवता भिषजा । [वाशब्द पञ्चमूलसिद्धक्षीरचक्रतैलयोर्विकल्पार्थे । अवचार्य प्रयोज्य स्यात ॥]

सतत लेपसेकाश्च विदध्यात् भृशशीतळान् ॥

सुबोधम् । [सततमनवरत भृशशीतळान् स्पर्शवीर्ययोरतिशयेन शीतान प्रलेपान परिषेकाश्च कुर्यात् ॥]

गृष्टिक्षीरससर्पिष्क मधुरौषधसाधितम् ।
प्रातः प्रातः पिबेत् भग्न' शीतळ लाक्षयायुतम् ॥

सुबोधम् । गृष्टिरेकवारप्रसूतागौ । [भग्न पुरुषः ससर्पिष्क सर्पिषोपेत मधुरौषधसाधित मधुरस्कन्धासिद्ध लाक्षाचूर्णयुक्त शीत स्पर्श गृष्टिक्षीर सकृत्प्रसूतागौर्गृष्टिस्तस्या क्षीर प्रतिदिन प्रात काल पिबेत् ॥]

सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणोमधुघृतोत्तरैः ।
कषायैः प्रतिसार्योथशेषोभङ्गोदित• क्रमः ॥

सव्रणस्येत्यादि सुबोधम् । [सव्रणस्य व्रणोपेतस्य भग्नस्य व्रणस्तु मधुघृतोत्तरैरुद्रिक्तमधुघृतै कषायै कषायद्रव्यचूर्णः प्रतिसार्य । तुशब्देन भग्नव्रणस्य घृष्टावकृत्ताद्यन्यतमस्येपि क्रियाविशेष सूचित । अनन्तर्ये शेषोवशिष्टो भङ्गोदित भङ्गेपूक्तो बन्धनादि क्रियाक्रम कार्य ॥

अत्र व्रणप्रसङ्गादष्टविधेषु सद्योव्रणेषु प्रविष्टमपिव्रणस्यापि बन्धनावश्यकत्वात् तत्क्रियात्रविशेषेणोच्यते ॥

लम्बानिव्रणमासानि प्रलिप्यमधुसर्पिषा ।
सन्दधीतव्रणान्वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ॥

सुबोधम् । [वैद्यो भिषक् लम्बानि येन केनापि वेधविशेषेण प्रविलम्बितानि व्रणमासानि [illegible] सर्पिषा प्रलिप्य व्रणान्

अन्योन्य समश्लेषयेत् । यथाग्धारा निवेश्य सीव्येदित्यर्थ । यन्धनैकासदङ्गग्रन्थग्रोसिते कोशस्त्रामिकादियन्त्रविशेषेकपपादयेत् तस्मा दयेत् । बध्नीयादित्यर्थ ॥]

तानसमानुस्थितान्‌ज्ञात्वा फलिनीलोध्र (कट्फलं ।
समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥
पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा मधुशुक्तसमन्वितैः ।
ज्ञातकीलोध्रचूर्णैर्वा रोहन्त्याशु तथाव्रणाः ॥

तानिति व्रणान् । पञ्चवल्कला यथो योदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसाः स्वक । [तान्व्र णान् समान् निम्नोन्नतरहितान् अन्योन्यसंश्लिष्टान् ज्ञात्वा यथावद्वणन्यमूर्तिनं सूक्ष्मं कृत्वं समङ्गादियुक्तं फलिन्यादिचूर्णमेणे अवाकिरत् । अथवा मधुशुक्तयुक्तैः पञ्चवल्कलचूर्णैरथवा धातकीलोध्रचूर्णैरवाकिरेत् । तथा च कृते सति व्रणा आशुरोहन्ति ॥)

विश्लिष्टोत्पिष्टयो सन्धिमेवमेवाविघट्टयन्। उपाचरेद्यथास्वं च विसर्पादीनुपद्रवान् ॥

विश्लिष्टे तथोत्पिष्टेचैवमनन्तरोक्तेनप्रकारेण विघट्टयन् सन्धिमुपाचरेत । व्रणेचये विसर्पश्वयथु दाहकम्पादय उपद्रवास्तान्यथास्व मुक्तेन चिकित्सितेनोपाचरेत् ॥

इति भङ्गमुपक्रान्त स्थिरधातोरृतौहिमे।
नासक्तस्यात्पक्ष्मोरस्य सुसाबोदारुणोन्यथा ॥

इत्यनेन प्रकारेणापाका तो भङ्गः स्थिरधातोर्मांसस्वस्थात्पन्नदोषस्य च हिमवतौ शीत काले सुसाध्योभवति । अन्यथेतुग्विपर्यये दारुणो दुःसाध्यः ॥

पूर्वम ध्यान्त्यवयसामेकद्वित्रिगुणैःक्रमात् ।
मासैः स्थैर्यं भजत्यस्थि यथोक्तं भजतां विधिम् ॥

पूर्वेत्यादि । पूर्वेवयसां यथोक्त विधि भजत एकाभासेन स्थैर्यं भवति । मध्य वयसो द्वाभ्यां मासाभ्यां । अन्त्यवयसो वृद्धस्य त्रिभिर्मासैरित्यर्थः ॥

सामान्यसाधनमिदं विशेषा स्वयतेऽधुना ॥
इति भग्ना य भङ्गसाधनमुक्तम् । अधो न तत्र विशेषो वक्ष्यते ॥

नखसन्धि समुत्पिष्टे रक्तानुगतमारया ।
अश्मग्लसुतेरक्ते शालिपिष्टेन लेपयेत् ॥

यो नखसन्धि समुत्पिष्टे सन् रक्ताद्‌गतो भवतितमारयाराख्येन शस्त्रेणायस्त्रुते सु रक्ते शालिपिष्टेन लेपयेत ॥

भग्नान सन्धिविमुक्ताथ कृत्वा पूर्ववदङ्गुलीन्।
तनुनाक्षौमपट्टेन घृतसेक प्रदापयेत ॥

भग्नानित्यादि । सुबोधम् ॥

चक्रयोगेनमतिमानाञ्छेद्ग्रीवास्थिसंनिर्गतम् ॥

मतिमान् निर्गतमूर्द्ध्वस्थि चक्रयोगेनाञ्छेत । चयन दूरमाक्षिप्यधारे प्रवेशयेदित्यर्थ ॥

आञ्छेदूर्ध्वमधस्ताच्च कटीभग्न चिकित्सकः ॥

चिकित्सक कटीभग्न उर्ध्वमिति पूर्वका यमधः इति पश्चिमकायमाञ्छेदेव सन्धिः स्वस्था नमासादयति ॥

मुसलेनोत्क्षिपेत्कक्ष्मंसंसन्धौ विसङ्गते ।
स्थानास्थित च बध्नीयात्स्वस्तिकेनसमाहितः ॥

सुबोधम् । मुसलोत्क्षेपणेन स्थानस्थित मसस्वस्तिकाख्येन बन्धेन बध्नीयात् ॥

कौर्पर तु भिषग्सन्धिमङ्गुष्ठेनानुमार्जयेत् ।
अनुमृज्यततः सन्धि पीडयेत् कूर्पराच्च्युतम् ।
प्रसार्याकुञ्चयेच्चैन स्नेहसेकच कारयेत् ॥

भग्न कौर्पर सन्धिमङ्गुष्ठानुमार्जनेन कूर्पराच्च्यावयेत् । तत, कूर्पराच्च्युत प्रसार्य कुञ्चयेत् । एव हि स्वस्थानमासादयति ॥

मणिबन्धे च जानौ च गुल्फे चैष क्रियाक्रमः ॥

मणिबन्ध इत्यादि । सुबोधम् ॥

उभेतले समे कृत्वा तलभग्नस्यदेहिन ।
बध्नीया दामतैलेन परिषेक चकारयेत् ॥
प्राग्गोमयमय पिण्ड धारयेन्मृन्मय ततः ।
हस्ते जातबलेकार्यक्रमात्पाषाणधारणम् ॥

तलभग्नस्य देहिन उभेतले समे परस्पर पुटलग्ने कृत्वा बध्नीयात् । तत करतलमामतैलेनाऽपक्वतैलेन परिषेचयेत् । प्रागित्यादि । सुबोधम् ॥

सन्नमुन्नामयेत् स्विन्नमक्षक मुसलेन तु ।
तथोन्नतं पीडयेत बध्नीयान्निबिड तत ॥

सन्नमक्षक स्वेदयित्वा मुसलेनोन्नामयेत् । यत्पुन्नत तत् सम्पीड्य निबिड बध्नीयात् ॥

ऊरुवच्चविधातव्य ॥८॥

सान् मृदुकठिन रसान्न भुञ्जीत । कठिनाश्च भक्ष्यादीं स्त्यजेत् ॥

नासाविद्दृत्तासन्ना वा ऋजूकृत्यशलाकया ।
प्रत्येक न स्ततो नाडीं द्विमुखीं सम्प्रवेशयेत् ।
तत पट्टेनसंवेष्ट्य घृतसेक मदापयेत् ॥

विवृत्ता परिवृत्ता सन्ना वा नासा शला कया ऋजूपविष्टा कृत्वा प्रत्येक नासाच्छिद्र उ भयमुखीं नाडीं यस्यामन्तर्बहिश्च मुखम् एकेन श्वा स प्रविष्टमन्येन निस्सरतितिताम् ॥

भग्नकर्णवृताभ्यक्त न्यस्यमन्येन योजयेत् ।
सद्य.क्षतविधान च तत पश्चात् समाचरेत् ॥

सुबोधम् । न्यस्येति स्वे सन्निवेशे स्थाप्य ॥

कटीजघोरुभग्नाना कपाटशयन हितम् ॥
यन्त्रणार्थततःकीला पश्चकार्यानिबन्धनाः ।
जघोरुपार्श्वयोर्द्वाद्वौ तलएकश्च कीलकः ॥

कटीभग्नाना जघाभग्नानामूरुभग्नाना च कपाटशयन हितम् । कपाट स्थिर काष्ठपट्टम् । येषा च यन्त्रणार्थमचलनायनिबन्धनाः नियम- नाधारभूता पश्चकीला कार्याः । तेषा नि- योजनमाह । जघा च ऊरुश्च जघोरु तस्मिन् जघोरुणि पार्श्वयोश्च द्वौ द्वौ कीलकौ तले पाद तले एक । तेनोत्तानस्य कपाटेस्थितस्य वामे जघोरुण्येक कीलको दक्षिणे जघोरुणि द्वितीय । वामे पार्श्वे तृतीयो दक्षिणे पार्श्वे चतुर्थ । पाद- तल एक कीलको विश्रमाय ॥

श्रोण्यां वा पृष्ठवशे वा वक्षस्यक्षकयोस्तथा ।
विमोक्षेभग्नसन्धीनां विधिमेनसमाचरेत् ॥

श्रोण्यादिषु भग्नसन्धीना विमोक्षेचैतदे व । श्रोणिर्जघनमूलम् । अक्षकोदोर्वक्षोमूलम् । [कीलकस्य पञ्चसङ्ख्याकथनात् सर्वत्रापि पञ्चैव कीलकाः । भग्नस्य सन्धेरध ऊर्ध्व च द्वौ द्वौ कीलकौ भवत तल एकश्च । तत्र नाभेरूर्ध्व गाना सन्धीना भङ्गेत्वेक कीलक उपरिष्टाद्योज्य इति विशेष ।]

(चिरविमुक्तसन्धे. स्वस्थानस्थापनोपायमाह ॥)

सन्धींश्चिरविमुक्तांस्तुस्निग्धस्विन्नान्मृदूकृतान्।
उक्तैर्विधानैर्बुध्या च यथास्व स्थानमानयेत् ॥

सुबोधम् । चिरविमुक्ता ये विमुक्ता सन्तो बहुकालमुपेक्षिता । बुध्येति यथौपायिक विकल्पनेन ॥

(असश्लिष्ट रूढस्या सन्धिभग्नस्य सश्लेषणो पायमाह ॥)

असन्धिभग्ने रूढे तु विषमोद्घणसाधिते ।
आपोत्थ्यभग्नयमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥

यस्त्व सन्धिभग्न. स विषमोद्घण कृत्वा साधितो दुर्योजितो रूढश्च त सन्धिमापोत्थ्य भङ्क्त्वा पुनर्यमत् । ततो भग्नवत् भङ्गोक्तवि धानेनाचरेत् चिकित्सेत् ॥

भङ्गोनैतियथापाक प्रयतेततथा भिषक् ।
पक्वमांससिरास्नायुसन्धिःश्लेष न गच्छति ॥

सुबोधम् । [भिषक् भङ्गक्रियाकुशलो वैद्य भङ्गो यथापाक न प्राप्नोति तथा प्रयत्न कुर्यात् । यत पक्वमाससिरा स्नायु पक्वानि

मांसासिरादीनि यस्मिन् सः सन्धि श्लेषमन्योन्यसश्लेष न गच्छति प्राप्नोति ॥

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहानभग्नस्य योजयेत्।
चतुष्प्रयोगान्बल्याश्च वस्तिकर्म च शीलयेत् ॥

सुबोधम् । [भग्नस्य नरस्य वातव्याधिविनिर्दिष्टान् वातव्याधिचिकित्सितोक्तगुडूगुलुतिक्तबलातैलादीन् स्नेहान् बल्यान् बलकरान् चतुष्प्रयोगान् पानान्वासननावनाभ्यङ्गान् योजयेत् । तथा वस्तिकर्म कर्मकालादिभेदेन बहुविध बस्तिकर्म च शीलयेदभ्यसेत् ॥]

शालिक्षीररसाज्याद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ।
मात्रयोपचरेत्भग्न सन्धिसश्लेषकारिभिः ॥

सुबोधम् । [भग्न पुरुष सन्धिसश्लेषकारिभि सन्धे. सश्लेषकरणसमर्थं पौष्टिकैर्देहपुष्टिकरैरविदाहिभिर्विदाहरहितै शल्यादिभिर्मात्रयोपचरेत् भोजयेदित्यर्थ । आदिशब्देन मांसकगुवष्टिकादिपरिग्रहः ॥]

ग्लानिर्नशस्यतेतस्य सन्धिविश्लेषकृद्धिसा ॥

तस्य भग्नस्य तु ग्लानिर्नशस्यते सा हि ग्लानि सन्धिविश्लेषकृत् । [ग्लानिरिन्द्रियसाद तत्कारण व्यायामादिकमित्यर्थ । सा ग्लानि सन्धिविशेषकृयस्माचस्मात् ग्लानिर्नेहिता ॥]

लवणकटुकक्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।
व्यायाम च न सेवेत भग्नो रूक्ष च भेषजम् ॥

भग्नश्च लवणादिक न सेवेत । क्षार यवक्षारादि । रूक्ष निस्नेहम् ॥

सम्यग्यमितमप्यस्थिदुर्न्यासाद्दुर्निबन्धनात् ।
सङ्क्षोभादपियत्गच्छे द्विक्रियातद्विवर्जयेत् ।
आदितोयच्चदुर्जातमस्थिसन्धिरथापि वा ॥

सम्यक्शास्त्रोक्तविधानेन नियमितमपि तत्कालम् । कालान्तरेण दुर्न्यासादिना यदस्थि विक्रिया विकार गच्छेत् तद्विवर्जयेत् । आदितो गर्भादेव यदस्थि वा सन्धिर्वा दुर्जात तदपि वर्जयेत् । [विक्रिया उन्नतावनतत्वादि यथापूर्वसंस्थिति ॥]

[अस्थिविशेषकृत भग्नस्यव्यवहारविशेषनिमित्तमाह ॥]

तरुणास्थीनिभुज्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु ।
कपालानिविभिद्यन्ते स्फुटन्त्यन्यानिभूयसा ॥

तरुणास्थ्यादीनि शारीरउक्तान्यस्थीनि । भुज्यन्ते कुटिलीभवन्ति । भङ्गो द्विधासयनम् । विभेद छिद्रणम् । स्फुटन दलनम् । [तरुणास्थीनि नासादिगतानि मृद्वस्थीनि । नलकानि कोर्परजङ्घादिगतानि । कपालानि शिर फटीकपालादिगतानि । अन्यानि पृष्ठवशपर्शुकामादीनि ॥]

अनुद्धणमनाविद्ध स्वस्थानेपर्यवस्थितम् ।
अवेदन च चेष्टाया भग्न विद्यात् सुसाधितम् ॥

अनुद्धणमित्यादि सुसाधितस्य भग्नस्य लक्षणम् ॥

कृष्णास्तिलान्विरजसोदृढवस्त्रबद्धान्
सप्तक्षपावहतिवारिणिवासयेत ।
संशोषयेदनुदिनमतिसार्यचैनान्
क्षीरेतथैवमधुककथिते च तोये ॥

मान् मृदुकठिन रसान्न भुञ्जीत । कठिनान्न भक्ष्यादीस्त्यजेत् ॥

नासाविद्रवांसद्मा वा ऋजूकृत्यशलाकया ।
प्रत्येकं न स्वतो नाडी द्विमुखी सम्प्रवेशयेत् ।
ततःपट्टेनसंवेष्ट्य घृतसेकं प्रदापयेत् ॥

निवृत्ता परिवृत्ता सन्ना वा नासा शला कया ऋजूपविष्टा कृत्वा प्रत्येकं नासाच्छिद्रं उभयमुखीं नाडीं यस्यामन्तर्बहिश्च मुखं एकेन श्वास प्रविष्टमन्येन निस्सरतिताम् ॥

भग्नकर्णंघृताभ्यक्तं न्यस्यतन्त्रेन योजयेत् ।
सद्यःक्षतविधान च तत पश्चात् समाचरेत् ॥

सुबोधम् । न्यस्येति स्वे सन्निवेशे स्थाप्य ॥

कटीजङ्घोरुभग्नानां कपाटशयनं हितम् ॥
यन्त्रणार्थंतत'कीला पञ्चकार्यानिबन्धना. ।
जघोरुपार्श्वयोर्द्वाद्वौ तलएकश्च कीलकः ॥

कटीभग्नाना जङ्घाभग्नानामूरुभग्नाना च कवाटशयन हितम् । कवाट स्थिर दारुपट्टम् । येषा च यन्त्रणार्थमचलनायनिबन्धनाः नियमसाधारभूता पञ्चकीला कार्या । तेषा नियोजनमाह । जघा च ऊरुश्च जघोरु तस्मिन् जघोरुणि पार्श्वयोश्च द्वौ द्वौ कीलकौ तले पाद तले एक । तेनोत्तानस्य कवाटेस्थितस्य वामे जघोरुण्येकं कीलको दक्षिणे जघोरुणि द्वितीय । वामे पार्श्वे तृतीयो दक्षिणे पार्श्वे चतुर्थ । पादतल एक कीलको विश्रमाय ॥

श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्षस्यक्षकयोस्तथा ।
विमोक्षेभग्नसन्धीनां विधिमेनसमाचरेत् ॥

श्रोण्यादिषु भग्नसन्धीना विमोक्षेचैतद् च । श्रोणिर्जघनमूलम् । अक्षकोदोर्वक्षोमूलम् । [कीलकस्य पञ्चमत्याकथनात् सर्वत्रापि पञ्चैव कीलकाः । भग्नस्य सन्धेरध ऊर्ध्वं च द्वौ द्वौ कीलकौ भवत तल एकश्च । तत्र नाभेरूर्ध्व गाना सन्धीना भङ्गेत्वेक कीलक उपरिष्टाद्योज्य इति विशेष ।]

(चिरविमुक्तसन्धे स्वस्थानस्थापनोपायमाह ॥)

सन्धींश्चिरविमुक्तांस्तुस्निग्धस्विन्नान्मृदूकृतान् ।
उक्तैर्विधानैर्बुध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥

सुबोधम् । चिरविमुक्ता ये विमुक्ता सन्तो बहुकालमुपेक्षिता । बुध्येति यथौपयिक विकल्पनेन ॥

(असश्लिष्ट रूढस्या सन्धिभग्नस्य सश्लेषणो पायमाह ॥)

असंश्लिष्टभग्ने रूढे तु विषमोद्धणसाधिते ।
आपोत्थ्यभग्नवत्पश्चात्तो भग्नवदाचरेत् ॥

यस्त सन्धिभग्नः स विषमोद्धण कृत्वा साधितो दुर्योजितो रूढश्च त सन्धिमापोत्थ्य भङ्क्त्वा पुनर्यमत् । ततो भग्नवत् भङ्गोक्तविधानेनाचरेत् चिकित्सेत् ॥

भङ्गोनैतियथापाकं प्रयतेततथा भिषक् ।
पक्वमांससिरास्नायुःसन्धिःश्लेषं न गच्छति ॥

सुबोधम् । [भिषक् भङ्गक्रियाकुशलो वैद्य भङ्गो यथापाक न प्राप्नोति तथा प्रयत्न कुर्यात् । यत पक्वमाससिरा स्नायु पक्वानि

मांससिरादीनि यस्मिन् सः सन्धिः श्लेषमन्यो न्यसंश्लेषं न गच्छति प्राप्नोति ॥

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहानभग्नस्ययोजयेत्।
चतुष्प्रयोगान्बल्याश्च बस्तिकर्म च शीलयेत् ॥

सुबोधम् । [भग्नस्य नरस्य वातव्याधिविनिर्दिष्टान् वातव्याधिचिकित्सितोक्तगुडूगुलुतिक्तलातैलादीन् स्नेहान् बल्यान् बलकरान् चतुष्प्रयोगान् पानाभ्यासननावनाभ्यङ्गान् योजयेत् । तथा बस्तिकर्म कर्मकालादिभेदेन बहुविधं बस्तिकर्म च शीलयेदभ्यसेत् ॥]

शालिक्षीररसाज्याद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ।
मात्रयोपचरेत्भग्नं सन्धिसश्लेषकारिभिः ॥

सुबोधम् । [भग्नं पुरुषं सन्धिसश्लेषकारिभिः सन्धेः सश्लेषकरणसमर्थैः पौष्टिकैर्देहपुष्टिकरैरविदाहिभिर्विदाहरहितैः शाल्यादिभिर्मात्रयोपचरेत् भोजयेदित्यर्थः । आदिशब्देन मांसकगुषष्टिकादिपरिग्रहः ॥]

ग्लानिर्नेशस्यतेतस्य सन्धिविश्लेषकृद्धिसा ॥
तस्य भग्नस्य तु ग्लानिर्नशस्यते सा हि ग्लानिः सन्धिविश्लेषकृत् । [ग्लानिरिन्द्रियसादः तत्कारणं व्यायामादिकमित्यर्थः । सा ग्लानिः सन्धिविशेषकृद्यस्मात्तस्मात् ग्लानिर्नेहिता ॥]

लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।
व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षं च भेषजम् ॥

भग्नश्च लवणादिकं न सेवेत । क्षारः यवक्षारादिः । रूक्षं निस्नेहम् ॥

सम्यग्यमितमप्यस्थिदुर्न्यासाद्दुर्निबन्धनात् ।
सङ्क्षोभादपियत्गच्छे द्विक्रियांतांद्विवर्जयेत् ।
आदितोयच्चदुर्जातमस्थिसन्धिरथापि वा ॥

सम्यक्शास्त्रोक्तविधानेन नियमितमपि तत्कालम् । कालान्तरेण दुर्न्यासादिना यदस्थि विक्रियां विकारं गच्छेत् तद्विवर्जयेत् । आदितो गर्भादेव यदस्थि वा सन्धिर्वा दुर्जातं तदपि वर्जयेत् । [विक्रिया उन्नतावनतत्वाद्य यथापूर्वसंस्थिति ॥]

[अस्थिविशेषकृतं भङ्गस्यव्यवहारविशेषनिमित्तमाह ॥]

तरुणास्थीनिभुज्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु ।
कपालानिविभिद्यन्ते स्फुटन्त्यन्यानिभूयसा ॥

तरुणान्यस्थीनि शारीरकान्यस्थीनि । भुज्यन्ते कुटिलीभवन्ति । भङ्गो द्विधाभवनम् । निभेदः छिद्रणम् । स्फुटनं दलनम् । [तरुणास्थीनि नासादिगतानि मृद्वस्थीनि । नलकानि कोर्परजङ्घादिगतानि । कपालानि शिरःकटीकपालादिगतानि । अन्यानि पृष्ठवंशपर्शुकामादीनि ॥]

अनुद्धणमनाविद्धं स्वस्थानेपर्यवस्थितम् ।
अवेदनं च चेष्टायां भग्नं विद्यात् सुसाधितम् ॥

अनुद्धणमित्यादि सुसाधितस्य भग्नस्य लक्षणम् ॥

कृष्णास्तिलान्विरजसोदृढवस्त्रबद्धान्
सप्ताहमावहतिवारिणिवासयेत ।
संशोषयेदनुदिनमतिसार्यचैनान्
क्षीरेतथैवमधुकक्वथिते च तोये ॥

पुनरपिपीतपयस्कां
स्कान् पूर्ववदेवशोषितान्गाढम् ।
विगततुषानरजस्कान्
सचूर्णयेच्चूर्णितैर्युञ्ज्यात् ॥
नळदबाळकलोहितयष्टिका
नखमिसिप्लवकुष्ठबलात्रयैः ।
अगरुकुङ्कुमचन्दनशारिवा
सरळसर्जरसामरदारुभिः ॥
पद्मकादिगणोपेतैस्तिलपिष्टसमं ततः ।
समस्तगन्धभैषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥
शैलेयरास्नांशुमतीकसेरु
कालानुसारीनतपत्रकोग्रैः ।
सक्षीरशुक्लाः सपयः सदूर्वा
स्तैलं पचेत्तन्नळदादिभिश्च ॥
गन्धतैलमिदमुत्तममस्थि
स्थैर्यकृज्जयति चाशुविकारान् ।
वातपित्तजनितानतिवीर्यं
व्यापिनोऽपिविविधैरुपयोगैः ॥

इत्युत्तरे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

कृष्णांस्तिलानित्यादिना गन्धतैलमाह । तिलानां दिवाशोषणं रात्रौ वहति प्रवहति वारिणि पानीये वस्त्रबद्धानां वासनमिति सप्तरात्रम् । ततः क्षारे प्रतिसारणं शोषणं च । ततो मधुयष्टीजले प्रतिसारणं पुनः शोषणम् । पुनरपि क्षीरे भावनम् । ततः सक्षौद्यात्चूर्णनम् । ततो नळदादिचूर्णैः संयोजनम् । ततः सर्वगन्धद्रव्यसिद्धक्षीरेण पीडनम् । ततस्तस्य तैलस्यैतैर्नळदादिभिः शैलेयादिभिश्च सहपचनमिति गन्धतैलविधानम् । नळदं मांसी । उशीरं वा । बालकं जलम् । लोहितयष्टिका मञ्जिष्ठा । मिसि शतपुष्पा । प्लवः कैवर्तीमुस्तकम् । बलात्रयं बला अतिबला नागबला च । पद्मकादिगणः शोधनादिगणोक्तः । सर्जो देवधूपः । रसो निर्यासः । अमरदारु देवदारु । क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी । शैलेयं शिलाजतु । कशेरुकद्वयम् । कालानुसारी तुम्बुरु । नतं तगरम् । पत्रं गन्धपत्रम् । इदं नाम्ना गन्धतैलम् । उत्तमं श्रेष्ठमस्थ्नां स्थैर्यकृत् । अस्थ्याश्रितान् व्यापिनोऽपि वातपित्तजनितान् विकारान् विविधैः पानादिभिरुपयोगैर्जयतीति । [निरजसो रजो रहितान् ह्डबग्रथवाम हस्तेन वस्त्रखण्डेन च क्षाम कृष्णतिलान् गृहीत्वा प्रवाहयुक्ते जले सप्तक्षपाः सप्तरात्रं वासयेत् । अत्र क्षपाशब्देन रात्रिरेव गृह्यते । एतान् तिलान् पुनः क्षीरे मधुकक्वथिते तोये च प्रतिसार्य भावयित्वा निक्षिप्येत्यर्थः । च शब्दः समुच्चये । तथैव तद्देव सप्तसप्तक्षपा इत्यर्थः अनुदिनमहन्यहनि परिशोषयेच्च । निशि तोयान्निःक्षिप्तेकान् निःसार्य दिनेऽत्यातपे निक्षिप्य दिवा परिशोषयेदित्यर्थः । उक्तं च सौश्रुते । रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेदस्थिरे जले । दिवा दिवा शोषयित्वा गव्ये क्षीरे च भावयेत् । तृतीयं सप्तरात्रन्तु भावयेन्मधुकाम्बुना । ततः क्षीरं पुनः पीतान् विशुष्कांश्चूर्णयेत् भिषगिति । पुनरपिपीतपयस्कान् क्षीराक्तानित्यर्थः । पूर्ववदेव गाढमतिशयेन शोषितान् । विगततुषान् वीततुषांश्च । अरजस्कानपगतरजस्कान् कृष्णतिलान् सचूर्णयेत् चूर्णयित्वा विचूर्णितैः सूक्ष्मरजीकृतैर्नळदादिभिः

योजयेत् । नळदादिचूर्णतिलपिष्टयामिश्रीकरणे नळदादिचूर्णं तिलचूर्णाद्दशांश योज्यम् । तिलाद्दशांश तिलपीडनेषु चूर्णं तु भैषज्यमेव प्रयुञ्ज्यात् । चूर्णातिरिक्तेन तु तैलभावोन्यूनेन भेषज्यफलभ्रंश इत्युक्तत्वात् । ततोऽनन्तरं स तिलापिष्ट ममक्षागन्धभैषज्यासिद्धदुग्धेन समस्तैर्गन्धभैषज्यैश्चोरकवाळकोशीरकुष्ठचन्दनादिगन्धद्रव्यै सिद्धेन पयसा सह यन्त्रयन्त्रे पीडयेत् । पीडनस्यतो यस्थाने पयो योज्यमित्यर्थः । पीडनोत्भूत त तैल पुन सक्षीरशुक्तं क्षीरशुक्तासहितै, म दूर्वैर्दूर्वयोपेतै शैलेयादिभिः पूर्वोक्तैर्नळदादिभिश्च सह मपय पयोयुक्त तैलाच्चतुर्गुणेन पयसा युक्तमित्यर्थः । उक्तं च सौश्रुते । चतुर्गुणेन पयसा तत्तैल विपचेत् भिषगिति । उत्तम श्रेष्ठ इद गन्धतैलाख्य तैलमस्थिस्थैर्यकृत् पानाभ्यङ्गादिना अस्थ स्थैर्यं करोति । विविधैरुपयोगैः पानाञ्जनभ्यङ्गादिभेदैःप्रयोगविशेषै वा तत्पित्तजनितान् वातपित्तोत्थान अतिवीर्यं अतिशयितमुत्कृष्ट वीर्यं यस्य तत् अतिक्रान्तमर्याद मित्यर्थ यथा भवति तथा व्यापिन सकलशरीरव्यापिनः विकारान् व्याधीनप्याशु न चिराज्जयति । गन्धतैलाख्येऽस्मिन्योगे वस तातिलका यौपच्छन्दसि केन्द्रवज्राख्यागताख्यानि क्रमात् पञ्चवृत्तानि च ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसग्रहव्याख्यायामुत्तरे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

भगन्दरप्रतिषेधम् ॥

व्रणतन्त्रप्रकरणे भगन्दराणां निर्णयं कर्तुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो भगन्दरप्रतिषेधं नामाध्याय व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनैः ।
अर्शोनिदानाभिहितैरपरैश्चानिषेवितैः ॥
अनिष्टदिष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ।
प्रायेणपिटकापूर्वो योंगुलेद्व्यगुलेपि वा ॥
पायोर्व्रणोन्तर्बाह्यो वा दुष्टासृङ्मांसगोभवेत् ।
वस्तिमूत्राशयाभ्याशगतत्वात्स्यन्दनात्मकः ॥
भगन्दरः ससर्वोश्च दारयत्य क्रियावतः ।
भगवस्तिगुदास्तेषु दीर्यमाणेषुभूरिभिः ।
वात मूत्र शकृच्छुक्रं खैः सूक्ष्मैर्वहति क्रमात् ॥

हस्त्यश्वपृष्ठगमनादिभिः पायोरङ्गुले द्व्यङ्गुले वा निकटे यो व्रणो भवेत् स भगन्दरः । अर्शसां च निदाने ये हेतवोभिहितास्तैरप्यपरैर्निषेवितैरिति सम्बन्ध । यच्च किञ्चिद्दिनचर्यादावनिष्टमिति दिष्टमुक्त तस्य पाकेन फलपरिणामेन । सद्य साधुगर्हणैराचिरकृतसज्जननिन्दाभि । प्रायेण पिटका पूर्वमारम्भो यस्य स तथोक्तः । स च व्रण पायोरन्तर्मुखो वा भवेत् बहिर्मुखो वा । स च व्रणो वस्त्यादीनामभ्याशगतत्वान्निकटवर्तित्वात् स्यन्दनात्मकः स्रा-

व्रणाश्रयो भवति । स भगन्दरोऽक्रियावतोऽपथ्यशीलिन सर्वान् सफलान् भगादीन् दारयति च । तेषु भगादिषु दीर्यमाणेषु सै. स्रोतोभिर्बहुभि सूक्ष्मैर्वातादिचतुष्टय क्रमाद्वहति । [निषेवितैर्नितरा सेवितैर्हस्त्यश्वपृष्ठगमनादिभि, हस्तिपृष्ठगमनमश्वपृष्ठगमन कठिनासनमुत्कटकासन च । अर्शोनिदानेभिहिता-युक्तानि यान्यपराण्यतिव्यवायादीनिति अर्शोनिदानाभिहितत्वे नैव हस्त्यश्वपृष्ठगमनादिषु सिद्धे पुनरप्यत्र कथनादेषा भगन्दरस्य विशेषकारणत्व सूचितम्। अथवा एव त्रिधैरपानमरुत्प्रकोपकारणैरन्यै च शब्द समुच्चये । अनिष्टदिष्टपाकेन पुराकृताशुभकर्मफलपरिपाकेन । अथवाऽनिष्टदिष्टस्य दिनचर्यानिर्दिष्टस्य पापकर्मण पाकेन फलपरिणामेन सद्य साधुगर्हणैरचिरकृताभि सज्जनि दाभि पायोर्गुदस्यैकाङ्गुलप्रमाणे वा निकटे वाशब्दाद्द्व्यङ्गुलत्र्यङ्गुलयोरपि ग्रहणम् । उक्त च शास्त्रान्तरे । पिटका जनयेज्जन्तोर्गुदनाड्या सुदारुणाम् । गुदस्यार्द्धाङ्गुलेनापित्र्यङ्गुलेत्र्यङ्गुलेपि वा इति । अन्तर्बहिर्भागे वाह्य बहिर्भागे वा। दुष्टासृङ्मासगो दुष्टरक्तमासाश्रित । बस्तिमूत्राशयाभ्याशगतत्वाद्वस्तेर्मूत्राशयस्य च सन्निकटत्वात् । बस्तिमूत्राशययोरवयवाशयविशेषत्वमङ्गविभागाच्छारीरान्ज्ञातव्यम् । स्यन्दनात्मक सदास्रावयुक्त. । प्रायेण बाहुल्येन पिटकापूर्व, पिटकापूर्वमारम्भो यस्य स तथोक्त । पूर्व पिटका जायते तत पाकाद्व्रण स्यादित्यर्थ । प्राय, शब्देन क्षतजस्य भगन्दरस्य पिटकया विना सम्भव सूचित । य एव विधो व्रण स भग दारयो रोग अक्रियावत प्रमादाच्चिकित्सामकुर्वतो नरस्य सर्वान् भगवस्ति गुदान् द्रारयति । अत्र सर्वशब्देन साकल्यग्रहण भगादीन् साकल्येन दारयतीत्यर्थ । भगादिदेशदरणात् भगन्दराख्यास्य । गुदप्रदेशदरणात् गुदन्दराख्या वस्तिप्रदेशदरणाद्वस्तिन्दराख्या कथ न युज्यत इति चेदत्र ब्रूमः । विशेषेण भगस्य दरणादन्यत्रापि भगवद्दरणाच्च भगन्दरइत्येवाख्या न गुदन्दरो न वस्तिन्दर इति । उक्त च भोजे । भग परिसमन्ताच्च गुद वस्ति तथैव च । भगवद्दारयेद्यस्मात्तस्मात् ज्ञेयो भगन्दर इति । च शब्द समुच्चये । तेष्विति तेषु भगादिषु दीर्यमाणेषु दारितेषु भूरिभिर्बहुभि, सूक्ष्मैः स्रोतोमुखैर्वातादीन् क्रमेण वहति । वातमथो वातम् । मारुतस्य सूक्ष्मस्रोतोगामित्वात् पूर्व वात वहति । द्रवरूपत्वात् पुनर्मूत्र वहति । गुदावयवस्य निकटवर्तित्वाच्च पुरीष वहति शुक्राशयस्य किञ्चिद्दूरतया अन्ते शुक्र चेतिक्रमार्थ ।]

(एव त्रिधस्य भगन्दरस्य नानायागन्तुकारणभेदादष्टविधत्वमाह ।)

दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागन्तुः सोऽष्टम स्मृत ॥

स च भगन्दर पृथग्दोषै स्त्रिविधो भवति । युतैर्मिलितै त्रिधा तेन सृष्टर्गेण त्रय सन्निपातेनैक इति दोषजा । सप्तभगन्दरा अष्टमआगन्तु ॥

अपक्व पिटकामाहु पाकप्राप्त भगन्दरम् ॥

त च रोगविशेषमपक्वभूमिकास्थमाचार्यो, पिटकामाहु । स एव च पाकभूमिकामारूढो भगन्दर उच्यते ॥

गूढमूलाससंरम्भारुगाढ्या रूढकोपिनीम्।
भगन्दरकरीं विद्यात् पिटकामतस्त्वयोऽन्यथा ॥

या च पिटका गूढमूलत्वादिगुणा सा भगन्दरत्वमारब्धुर्विज्ञेया। अत उक्तादन्यथा वैपरीत्येन या पिटका सा भगन्दरकरीति न विज्ञेया। [दृढमूलामिति च पाठः। दृढमूला दृढमचञ्चलं मूलं यस्याः सा पुनः पुनरेकत्र पूर्वदेशे वोत्पत्तिर्दृढमूलत्वम्। ससंरम्भा संरम्भयुक्ता संरम्भो वेदनाविशेषः। रुगाढ्यामतिशयितपीडायुक्ताम्। रूढकोपिनीं तत्तत्प्रतिक्रियया व्रणे रूढेऽपि पुनः कोपउद्भवो यस्यास्तां पिटकां भगन्दरकरीं भगन्दराख्यव्रणजननीं विद्यात्। अत उक्तप्रकारादन्यथा वैपरीत्ये तु न भगन्दरकरीं पिटकामात्रामेव विद्यादित्यर्थः ॥]

तनुश्यावारुणातोदभेदस्फुरणरुक्करी।
पिटका मारुतात्

तन्वीत्यादिना वातादिविशेषेण भगन्दरपिटकाना लक्षणम्। सुबोधम्। श्यावादिगुणा वातात् पिटका। [तत्र तासु मध्ये मारुतोद्भवा पिटका श्यावारुणान्यतरवर्णातोदादिकरी च॥]

पित्तादुष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रिता ॥
रागिणी तनुरूष्माढ्या ज्वरधूमायनान्विता ॥

उष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रितेत्यादिगुणा पित्तात्। [पित्तात् पिटका उष्ट्रग्रीवावत् उष्ट्रस्य ग्रीवेवोच्छ्रिता उन्नता। उष्ट्रग्रीवा साम्येनौन्नत्याधिक्यमधोगुरुत्वं च ध्वनितम्। रागिणी रागयुक्ता। तनुरल्पा। ऊष्माढ्योष्मबहुला। ज्वरधूमायनाभ्यां युक्ता धूमायनं धूमोद्गमनप्रतीतिः ॥]

स्थिरा स्निग्धा महामूला पाण्डुः कण्डूमती कफात्॥

स्थिरादिगुणा कफात्। [कफात् पिटका स्थिरा अचला स्निग्धा महामूला पृथुमूला पाण्डु पाण्डरवर्णा कण्डूमती कण्डूयुक्ता स्यादिति शेषः ॥]

श्यावाऽऽताम्रा सदाहोषा घोररुग्वातपित्तजा ॥

वातपित्तजा पिटका श्यावादिगुणा। [वातपित्ताभ्यां जाता पिटका श्यावा श्याववर्णा आताम्रा ईषत्ताम्रवर्णा। द्विदोषजत्वादस्या द्विदोषवर्णयोः समत्वलक्षणरूपत्वासम्भवाद्वा ताम्रेत्युक्तम्। सदाहोषा दाहोषासहिता दाहः सर्वाङ्गीणस्तीव्रसन्तापः। ऊषा प्रादेशिकदाहः। घोररुक् घोरा उग्रा रुक् पीडाविशेषो यस्मिन् ॥]

पाण्डराकिञ्चिदाश्यावा कृच्छ्रपाका कफानिलात्

कफानिलाज्जाता पिटका पाण्डरादिगुणा। भिन्नरुक्पजा पिटका अर्शो भगन्दर एव नक्ष्यते। [कफानिलाज्जाता पिटका किञ्चित् पाण्डराधूसरवर्णा आश्यावा ईषच्छ्यावा च अत्यन्तविपरीतयोः श्यावपाण्डरयोः सङ्करादुभयोरपि वर्णयोः स्पष्टता भवतीत्यर्थः। कृच्छ्रपाका चिरपाका कृच्छ्रशब्देन पाचनौषधप्रलेपादिभिरपि पाकस्य दुष्करत्वं सूचितम् ॥]

पादाङ्गुष्ठसमा सर्वैर्दोषैर्नानाविधव्यथा।
शूलारोचकतृड्दाहज्वरच्छर्दिरुपद्रुता ॥

सर्वैर्दोषैर्जाता पिटका पादाङ्गुष्ठसमत्वादिगुणा। [सन्निपातोत्था पिटका मानतः स्थानादिभिः पादाङ्गुष्ठसदृशी। नानाविधा नाना-

प्रकारा व्यथा पीडाविशेषो यस्या सा तथा । शूलादिभिरहिता च । शूलादिप्रभृति, पाकान्तु स्ताना सर्वासा लिङ्गमिति केचित । क्षतजस्य भगन्दरस्य पिटकाभावात्पिटका नाभिहिता ॥]

(पिटकावस्थालक्षणमुक्त्वानन्तर भगन्दरावस्थालक्षणानुसारेण नामविशेषश्चोच्यते ॥)

व्रणतायान्तिता पक्वा' प्रमादात्

ता सर्वा पिटका प्रमादात पक्वा व्रणता यान्ति । ता भगन्दरकारिण्य पिटका प्रमादादचिकित्स्येत्यर्थः । अत्र प्रमादशब्दकथनेन सावधानश्चेत् पाकादर्वाक् कोपद्रवकारिणीमेवविधा पिटका कदाचिदपि नापेक्षेत इति च सूचितम् । पक्वा व्रणता यान्ति व्रणत्व प्राप्नुवन्ति ॥]

तत्रवातजा ॥

चीयतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत्क्रमात् ।
अच्छस्रवद्भिरास्रावमजस्रफेनसंयुतम् ॥
शतपोनकसंज्ञोयं

तत्र वातजा पिटका पक्वासत्यणुमुखै छिद्रै शतपोनकवत् चालनीवत्क्रमाच्चीयते । किम्भूतैश्छिद्रैरित्याह । अजस्रमविच्छेदेनाच्छ फेनसंयुत चास्राव स्रवद्भि । अय भगन्दरो नाम्ना शतपोनक । आस्राव पूयस्रवणम् ॥

उष्ट्रग्रीवस्तुपित्तज ॥

पित्तापिटकया पक्वयोष्ट्रग्रीवाख्यो भगन्दर उच्यते [पित्तजो भगन्दरस्तु उष्ट्रस्य ग्रीवावदुच्छ्रितमुखत्वा दुष्टग्रीवाख्य ।]

बहुपिच्छापरिस्रावी परिस्रावीकफोद्भव ॥

कफपिटकया पक्वया भगन्दरो बहुपिच्छापरिस्रावी नाम्ना परिस्रावी । [कफजो भगन्दर अतल्पपिच्छास्रावयुक्तस्मात परिस्रावी सज्ञ ॥]

वातपित्तात्परिक्षेपीपरिक्षिप्यगुदगतिः ।
जायतपरितस्तत्रप्राकार परिखेव च ॥

वातपित्ता भगन्दरोनाम्ना परिक्षेपी । तत्र च गुद परिक्षिप्य मण्डलाकृत्यागतिर्नाडी जायते प्राकारपरिखासदृशा । प्राकारस्यपरित परिखाबहिर्निकटे स्याता । [वातपित्तजो भगन्दर परिक्षेपीसज्ञ. । तत्र परिक्षेपिणिप्राकारस्यपरित परिखेव गुद परिक्षिप्य गुदस्य परितो मण्डलाकृत्या नाडी जायते ॥]

ऋजुर्वातकफादृज्व्यागुदोगत्यात्रदीर्यते ॥

वातकफाभ्यां भगन्दर ऋजुर्नाम्ना । तत्र ऋज्व्यागत्या गुद अवदीर्यते । वातकफजो भगन्दरऋज्वाख्य । तत्रेति पूर्वस्मादनुवर्तते । तत्र ऋज्वाख्ये भगन्दरे ऋज्व्या अवक्रयागत्या गुदोवदीर्यते ॥]

कफपित्ते तु पूर्वोत्थ दुर्नामाश्रित्य कुप्यत ।
अर्शोमूलेतत शोफ कण्डूदाहादिमान् भवेत् ॥
सशीघ्रपकभिन्नोस्य क्लेदयन् मूलमर्शस ।
स्रवत्यजस्रगतिभिरयमर्शो भगन्दरः ॥

पूर्वोत्थ स्वकारणै प्रथममुत्पन्न दुर्नामार्शं आश्रित्य कफपित्ते द्वे कुप्यत कोप गच्छत । ततो हेतोरर्शोमूले कण्ड्वादिमान् शोफ स्यात्

सशाग्रं पक्षाभिन्नस्यावोमोमूलं क्षरयन् गतिभिर्नाडीभिरजस्रमविच्छेदेनपूर्यं स्रवत्ययनामाशोंभगन्दरः ॥

सर्वजः शम्बूकावर्तः शम्बूकावर्तसंनिभः ।
गतयो दारयन्त्यस्य रुजावेगैर्दारुणैर्गुदम् ॥

यः सन्निपातजो भगन्दरः स शम्बूकावर्तो नाम शम्बूकावर्तसंनिभः शम्बूकस्यावर्तेन सदृशः शम्बूको नाम शङ्खको मत्स्यविशेषः तस्यावर्तो गेहं भवति । अस्मिन् शम्बूकावर्ताख्ये भगन्दरे गतयो नाड्यः दारुणैः रुग्वेगैः गुदं दारयन्ति ॥

अस्थिलेशोऽभ्यवहृतो मांसगृध्या यदा गुदम् ।
क्षिणोति तिर्यङ्निर्गच्छन्नुन्मार्गं च ततो गतिः ॥
स्यात्तदा पूयदीर्णाया मांसकोथेन तत्र च ।
जायन्ते क्रिमयस्तस्य खादन्तः परितो गुदम् ।
विदारयन्ति नचिरादुन्मार्गी क्षतजश्च सः ॥

यदा तु मांसगृध्या मांसलोभेनास्थिलेशोऽभ्यवहृतो भक्षितः सन् गुदं क्षिणोति हिनस्ति तिर्यङ्निर्गच्छन्नुन्मार्गं च तत उन्मार्गगतिर्नाडी स्यात् तदा तत्र तस्या नाड्याः पूयेन दीर्णाया मांसकोथेन हेतुना क्रिमयो जायन्ते । परितः समन्तात् गुदं खादन्तस्ते च क्रिमयोऽस्य पुरुषस्य गुदमचिरादेव दारयन्ति । स भगन्दरो नाम्ना उन्मार्गी क्षतजश्च भवति ॥

तेषु रुग्दाहकण्ड्वादीन् विद्याद्व्रणविभक्तितः ॥

तेषु च भगन्दरेषु व्रणविभक्तितो व्रणविभक्तिप्रकारेण रुगादीन् विजानीयात् । [रुग्दाहकण्ड्वादीन् रुगादीन् दाहादीन् कण्ड्वादींश्च वाताद्यधिष्ठितदुष्टव्रणोक्तविशेषलिङ्गान्]

षट् कृच्छ्रसाधनास्तेषां निचयक्षतजौ त्यजेत् ।
प्रवाहिणीं वलीं प्राप्तं सेवनीं वा समाश्रितम् ॥

षडिति पृथक्संसर्गजाः कृच्छ्रसाधनाः । निचयः सन्निपातः । क्षतमस्थिक्षतम् । सर्वं च भगन्दरं प्रवाहिण्याख्यामन्तर्वलीं प्राप्तं त्यजेत् तथा सेवन्याश्रितं च इत्युक्तं भगन्दराणां हेतुलिङ्गम् । [तेषां भगन्दराणां मध्ये पृथग्दोषसंसर्गजाः शतपोनकोष्ट्रग्रीवपरिस्रावी परिक्षेप्युजर्शोभगन्दराः षट् कृच्छ्रसाध्याः । निचयक्षतजौ शम्बूकावर्तोन्मार्गिणौ त्यजन् चिकित्सेत ॥]

अथ भगन्दरिणमपक्वपिटकं पाकपरिहारार्थमपतर्पणेन व्रणप्रतिषेधविहितेन शीघ्रमुपाचरेत् ॥

अथेत्यादिना तेषामेव सामान्यं साधनमुच्यते । भगन्दरिणं पुरुषस्य पिटकावस्थायां पाकरक्षार्थं व्रणप्रतिषेधोक्तेनापतर्पणेन शोधनादिना शीघ्रमुपाचरेत ॥

पक्वपिटकं पुनः स्निग्धमर्कादिक्वाथशुद्धं स्वभ्यक्तमवगाहस्विन्नं भुक्तवन्तं शयनस्थमर्शसमिव यन्त्रयित्वा पराचीनमर्वाचीनं बहिर्मुखमन्तर्मुखं वा भगन्दरं सम्यगीक्षेत ॥

पक्वपिटकं तु भगन्दरिणं प्रथममेव स्निग्धं ततोऽर्कादिगणक्वाथेन शुद्धं ततोऽपि स्वभ्यक्तं ततः स्वेदयोग्यावगाहेन स्विन्नं भुक्तवन्तं कृतभोजनं शयनस्थमर्शःकर्मविधानप्रकारेण यन्त्रयित्वा प-

राचीनादिविशेषेण भगन्दरं मन्यमीक्षेत । प राचीनमन्तर्मुखम् । बहिर्मुखं बहिर्द्वारमन्तर्मुखं गुदनाड्यं तर्गतमुखम् ॥

ततोऽन्तर्मुखे यन्त्रं प्रणिधाय मवाहण-प्रविष्टं भगन्दरमभिसमीक्ष्यसम्यगे पित्वा श स्त्रेण पाटयेत् । बहिर्मुखेत्वेषणा प्रणिधाय साशयमुद्धरेच्छस्त्रेणानन्तरं चोऽभयमप्यग्निना क्षारेण चोपक्रमेत उष्ट्रग्रीवं तु क्षारेणैव ॥

तत इति । ततोनन्तरं यदन्तमुखं तद् पवाहणेन यन्त्रच्छिद्रं प्रविष्टमवेक्ष्य सम्यगेषित्वा शस्त्रेण पाटयेत । बहिर्मुखमेषणीं प्रणिधाय नि-ष्कस्य साशयमुद्धरेच्छस्त्रेण । अनन्तरमुभय मन्य तर्मुखं बहिर्मुखमपि । अस्त्रकर्म भवत्त्य मानम् । तस्मिन् कृते अग्निक्षाग्योर्विषयनिय-म । उष्ट्रग्रीवाख्य भगन्दरं तु क्षारेणैव न कश्चिन्मिना ॥

ततो निर्वापणशोधनरोपणैर्यथाकाल साधयेदिति सामान्यो विधि ॥

तत इति क्षारेऽग्नौ वा प्रयुक्त यथाकाल निर्वापणादिभि साधयेत । इति सामान्य भ-गन्दरहितो विधि ॥

अथ शतपानके नाडीरेकान्तरिता पा टयित्वा रोपयेत् । रूढासुचतरााश्चिकित्सेत् । अन्यथा तु विवृत व्रण गुदस्रोतो विदारणा-द्वातविण्मूत्राण्यनुमपन्न्ते । ततश्चोन्मार्गगो वायुराध्मानाटोपपायुशूलादीनुपजनयति। तत्र स्नेहाभ्यक्तगुदस्य स्निग्धान्पिण्डनाडी कुम्भी-स्वेदान् प्रयुञ्जीतावगाहं वा । स्विन्नं च वचा हिंगुकुष्ठव्योषलवणपञ्चकाजमोदान् सर्पिर्युक्त काञ्जिककुलत्थयूषान्यतमेन पाययेत् । व्रण चास्यमधुकतैलेनोष्णेन सिञ्चेत् । गुदं च वातघ्नैलादिभिर्वा तत्र । अनेन विधिना वा त्वादय. स्वमार्गमापनन्ति । तत्कृताश्च विका रा निवर्तन्ते ॥

अथेत्यादिना शतपोनकादीनां विशेषवि धिस्ता सुबोधा । [नाडीमेणमागान । एका न रिता एकैका नाडीमन्तरीकृता. । पाटयित्वा भित्वा रोपयेत । तासु रूढास्विन्ना अपरिष्टा नाडीश्च पश्चाद्वासदृश पाटयित्वा चिकित्सेत । अन्यथा एकादन्यप्रकारेण गुदस्रोतो विदारणा द्वातादीनि विवृत व्रणमनुप्रपद्यन्ते । मधुकेन सिद्ध तैल मधुकतैलम् ॥]

एवमेव च परिक्षेपिण्यामपि क्रमात् ग ति नाडीविहितेन क्षारसूत्रेण द्विशस्त्रिशोवाऽव दारयेत् । सकृदेवावदरणादसाध्यतायाप्य ता वा स्यात् ॥

एवमेव चेति शतपोनकवत्त्व नाडीवि हितेनेतिपथ यथायोक्तेन ॥

अर्शो भगन्दरे पूर्वमशामि चिकित्सेत् ततो गत्यनुसारेण भगन्दरम् ॥

अर्शो भगन्दर इत्यादि सुबोधम् । ग त्यनुसारेणेति नाड्यनुसारेण अर्शो नाडीकार्य क्रमेणेत्यर्थ । [तत्रत्यायविहितेन शस्त्रक्षारादन्य तमेनार्शांसिछित्वानन्तरं भगन्दरमपि शतपो नका-दिवच्छित्वा चिकित्सेदित्यर्थ ॥]

उन्मार्गिणं तु प्रत्याख्यायोपाचरेत् । अनिस्सृतं च शल्यमाहरेत् । तथा क्रिमिघ्नं क्रममालेपाऽऽपवहारयोः कुर्वीत । वेदनायां तु पूर्वोक्ताः स्वेदाः । उपनाहपाचनं च । सालपत्रप्रदिग्धं वा व्रणं कदलीमृगलोपाकाजिनकौशेयादिभिरुपनाहयेदिति । भवति चात्र ॥

उन्मार्गिणं क्षतजं भगन्दरं तु प्रत्याख्याय यत्नसिद्धतीत्युक्त्वा उपचरेत् । अनिस्सृतं च दृश्यमानं शल्यमाहरेत् । पूर्वोक्ताः शतपोनकोक्ताः स्वेदाः पिण्डनाडयादयः । सालपत्रा स्या । स्वेदविधावुक्ताः पत्रकाद्याः । लोपाकोनाम शरभः । गतानुगतिका ॥

भगन्दरेषु बहुच्छिद्रे छेदानालोच्य योजयेत् ।
गोतीर्थसर्वतोभद्रसार्धलाङ्गललाङ्गलौ ॥

बहुच्छिद्रे सर्वस्मिन् भगन्दरे च गोतीर्थादिभेदेन छेदानालोच्य निरूप्य गोतीर्थादीन् योजयेत् । [बहुच्छिद्रे अनेकसुषिरे सर्वस्मिन् भगन्दरे गोतीर्थादीन् छेदविशेषान् आलोच्य अवलोकनैषणीप्रणयनादिभिर्ज्ञात्वा योग्यं इति यथायोग्यमस्य गोतीर्थाद्यन्यतमं योजयेत् ॥]

(गोतीर्थादीनां चतुर्णां क्रमेण लक्षणं दर्शयति ॥)

पार्श्वागतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थकोमतः ।
सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदोऽर्धलाङ्गलः ॥
पार्श्वद्वये लाङ्गलकः

पार्श्वागतेनेत्यादिना गोतीर्थादीनां चतुर्णां क्रमेण लक्षणम् । ... इति शस्त्र स गोतीर्थको नाम छेदः । यत्र तु सर्वदिशमागच्छति शस्त्रं स सर्वतोभद्रः । एकस्य पार्श्वस्य च छेदः सोऽर्धलाङ्गलः । पार्श्वद्वये तु छेदो लाङ्गलको भवति । [पार्श्वागतेन नाडीपार्श्वप्रापितेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थाख्यः । गोतीर्थं नाम गवां जलपानार्थं तत्खुराङ्किता भूमिः तद्वच्छस्त्रनिपातो गोतीर्थ इतीयते कैश्चित् । यत्र शस्त्रं सर्वदिशमागच्छति स सर्वतोभद्राख्यः । एकस्य पार्श्वस्य छेदोऽर्धलाङ्गलाख्यः । पार्श्वद्वये उभयोः पार्श्वयोश्छेदः स लाङ्गलकाख्यः ॥]

समस्तान्वाग्निनादहेत् ।
आस्रावमार्गान् निश्शेषं नैव विकुरुते पुनः ॥

भगन्दरे समस्तानास्रावमार्गान् निश्शेषमग्निना दहेत् एवं हि कृते भगन्दरः पुनर्न विकुरुते । [अग्निना अग्निमयया शलाकया समस्तान् सर्वानास्रावमार्गान् निश्शेषान् कृत्वा दहेत् सा कल्पयेनेत्यर्थः । निश्शेषसमस्तशब्दयोरेतत्प्रयत्नेन भगन्दरव्रणसुषिरस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मा मूलावाहश्च सूचितः । एवं कृते सति स भगन्दरः पुनश्च विकुरुते विकारकरणसमर्थो न भवति पुनर्नोत्पन्न इत्यर्थः ॥]

यतेत कोष्ठशुद्ध्यै च भिषक् तस्यान्तरान्तरा ॥

तस्य च भगन्दरिणः कोष्ठशुद्ध्यै भिषगन्तरान्तरा यतेत । [वैद्यस्तस्यातुरस्य कोष्ठशुद्ध्यर्थं कोष्ठशुद्धेर्वमनविरेचनाद्युक्तत्वेऽप्यत्र भगन्दरव्रणस्य पक्वाशयनिकटवर्तित्वाद्यथामल विशोधनमिति व्रणप्रतिषेधोक्त्या व्रणस्यविरेकसाध्यत्वाच्च विरेचनमेव गृह्यते । अन्तरान्तरा व्रण-

रोपणक्रियाकरणार्थं मध्यमध्य इत्यर्थः । यतेन प्रयत्नवान् भवेत् न प्रमादादुपेक्षेतेत्यर्थः ।]

आटरूषस्य रसे सिद्धं कल्के वा पाययेत् घृतम् ।
भगन्दरं मारुतजे पश्चात्पश्चाद्विरेचयेत् ॥

आटरूषस्य रसे वा कल्के वा सिद्धं घृतं पाययेत् कृमिभिरित्यादि मारुतजे भगन्दरे । पश्चात् पश्चाद्विरेचयेत् ॥

ज्योतिष्मतीलाङ्गलिकाश्यामादन्तीत्रिवृत्तिला-
कुष्ठशताह्वागोलोमी तिल्वकानिरिपर्णिका ।
हेमक्षीरी च वर्गोऽयं लेपनेऽर्णशोधनः ॥

ज्योतिष्मत्यादियोगा लेपनैर्वा प्रक्षालनादिभिर्भगन्दरव्रणशोधनः । ज्योतिष्मती कङ्गुनिका । लाङ्गलिका विशल्या । गोलोमी दूर्वा । हेमक्षीरी काञ्चनी ॥

तिल्वकुम्भकराद्दन्ती तुल्यानि घृत्यमागिरम् ।
मरुत्पुरोचनाकुष्ठ साधन

कृष्णादिसहितं तिल्वादिकं लेपनैर्व्रणस्य शोधनम् । कुम्भो त्रिवृत्ती ॥

पासक्रमृत् पुनः ॥
मञ्जिष्ठासैन्धवक्षौद्रं नागदन्ती त्रिवृत्तिला ।
रसाञ्जनाद्विरजनी तेजोह्वा निम्बपल्लवाः ॥

मञ्जिष्ठादिकं लेपनैर्व्रणशोधनमासकृत् । तेजोह्वा ज्योतिष्मती ॥

निकुम्भकुम्भरक्ताह्वकल्को नाडीव्रणापहः ॥

निकुम्भादीनां कल्को नाडीव्रणापहः रक्ताह्वो मञ्जिष्ठा ॥

गुडूचीत्रिवृतश्यामाकनकाह्वयमारकैः ।
ज्योतिष्मतीलाङ्गलिकास्नुहिकार्कपयोमिभिः ।
विपक्वं तैलमेतद्धि भगन्दरविशोधनरोपणम् ॥

गुडूच्यादिभिर्विपक्वं तैलमेतद्धि पानेन व्रणानां शोधनं रोपणं च । गुडू श्लेष्मातकः । शत्रू सोमराजी । हयमारोऽश्वमारः । ज्योतिष्मती कङ्गुनिका । लाङ्गलिका विशल्या । अर्कक्षीरं च ॥

त्रिवृत्तिलादितिव्रीहपत्रहारिश्वमारकैः ।
त्रिफलासारनिफलास्नुहिसर्षपक्षीरमालिकैः ।
तैलमेतत्सिद्धं भगन्दरनिबर्हणम् ॥

समन्ताद्विवृत्तादिभिः सिद्धं तैलं भगन्दरविनाशनम् । ...हूलेतर । अश्वमारः करवीरः । स्नुह्यर्कौ, क्षीरम् । माक्षिकं मातुलाङ्गकम् । मदना गाव ॥

सैन्धवार्कक्षीरस्नुहीसमङ्गा पूतिकाग्निकैः ।
समातुलुङ्गस्वरसैस्तैलं शोधनरोपणम् ॥

समातुलुङ्गरसैः सैन्धवादिभिः सिद्धं तैलं शोधनं रोपणं च । समङ्गा मञ्जिष्ठा । आमकं चित्रकं । मातुलुङ्गरसे उद्धरणं पचनम् ॥

मधुतैलयुताविलङ्गसार
त्रिफलामागधिकोपणावलीढाः ।
कृमिकुष्ठभगन्दरप्रमेह-
क्षतनाडीव्रणरोपणा भवन्ति ॥

विलङ्गसारादयो मधुतैलयुता लीढाः कृम्यादिनाशना नाडीव्रणानां च रोपणा भवन्ति ।

(कृम्यादिहरा स्यु । कृमि उदरकृमि । क्षत गुद क्षतम् ।)

अमृतात्रुटिवेल्लवत्सक
कलिपथ्यामलकानिगुल्गुलु ।
क्रमवृद्धमिदमधुप्लुत
पिटकास्थौल्यभगन्दराञ्जयेत् ॥

अमृतादिक क्रमवृद्ध मधुद्रवमिद पिटका दीन् जये। अमृताया एको भाग । त्रुट्या द्वौ भागौ । वेल्लाना त्रय । वत्सकस्य चत्वार । एव भागवृद्धिर्यावत् गुल्गुलोरष्टाविति क्रमवृद्धार्थ ॥

गुल्गुलुपञ्चपलपलिकाशा
मागधिकात्रिफला च पृथक्स्यात् ।
त्वक्त्रुटिकर्षयुतमधुलीढ
कुष्ठभगन्दरगुल्मगतिघ्नम् ॥

गुल्गुल्वादि सुबोधम । त्वचोर्द्धकर्ष । सूक्ष्मैलाना चार्द्धकर्ष ॥

शृङ्गिवेररजोयुक्त तदेव च सुभावितम् ।
क्वाथेनदशमूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥

तदेवानन्तरोक्त गुल्गुलुपञ्चपलादिक शृङ्गिवेरचूर्णेन सयोज्य दशमूलस्य क्वाथेन भावित कुष्ठादीनन्याश्च वातप्रधानान् रोगान् विशेषा ज्जयति । [शृङ्गिवेरस्य रजसा चूर्णेनयुक्तम् । शृङ्गिवेर नागरम् । नि। नागरमूषणमार्य क टुक कटुकायन महीन्द्रक्षम । शुण्ठीकाल विश्व विश्वौषधमौषध महारसन्धम । महौषध महा वीर्य भिहर विश्वभेषजम । तीक्ष्ण कटु च कासघ्न शृङ्गिवेरमिति स्मृतम । इति मञ्जरी । दशमूलक्वाथेन सुभावित पुन पुन पेषणशोष णादिना समारोपित तद्वीर्येण । तत् पूर्वोक्त गुल्गुलुपञ्चपलाख्यचूर्णमेव विशेषाद्वातरोगान् जयति । अत्र विशेषशब्देन शुण्ठीचूर्णा दिसहितस्यापि वातहरत्व सूचितम् । वातप्र धानकुष्ठादिरोगेष्वर्थ ॥]

उत्तमारवदिरसारजरज -
शीलयन्नसनवारिभावितम् ।
हन्तितुल्यमहिषाक्षमाक्षिक
कुष्ठमेहपिटकाभगन्दरान् ॥

त्रिफलाखदिरसारयोश्चूर्णमसनक्वाथेन भावयित्वा समेन गुल्गुलुना माक्षिकेण च युक्त शीलयन् कुष्ठादीन् हन्ति । [अत्र महिषाक्षस्यप्रमाणेन तुल्यत्वम् । मधुनस्तुचूर्णपिण्डीभावमात्रयैव तुल्यत्वम ।]

॥ उपसहारमाह ॥

भगन्दरेष्वेषविशेषउक्त
शेषाणितुल्यानिसाधनानि ।
व्रणाधिकारात्परिशीलनाद्य
सम्यग्विदित्वौपयिकानिदद्यात् ॥

एष यावानध्याय उक्त भगन्दरेषु विशेष । शेषाणि व्यञ्जनसाधनानि तु व्यञ्जनानि लिङ्गानि दोषाणा विशेषत साधनानि च व्रणाधिकारात् व्रणप्रतिषेधात् परिशीलनात् कियाभ्यासाच्च सम्यक्सुश्रुतादिप्रकारैर्विदित्वायदौपयिक तद्विदध्यात । [भगन्दरेष्वेष विशेषोपक्रमोभिहित शेषाण्यनुक्तानि व्यञ्जनानि गो

पलिङ्गानि साधनान्युपक्रमविनाशानि तुशब्दो विशेषद्योतक अत्र पिटका भगन्दरभेदेनाऽव स्थाप्रितयदोषोद्रेकप्रणमयादिकमवगम्योपक्रम्य - त्वादुपक्रमस्यदुर्ज्ञेयत्व त्रि- प. । व्रणाधिकारात् व्रणप्रतिषेधात् परिशीलनात् चिरपरिचयात् च- शब्दाद्दृष्टदेशादिसमीक्षणमपि सूचितम् । म त्स्यविदित्वा यथावदवगम्य औपयिक यथाया य विदध्यात कुर्यान्नित्यर्थ ॥]

रूढस्या पुनश्चाबाय परिहार्याण्याह ॥

अश्वपृष्ठगमन चलरोध
मत्र्यपैथुनमजीर्णमसात्म्यम् ।
साहसानिविविधानि च रूढे
वत्सर परिहरदधिक वा ।
इत्युत्तरे त्रयस्त्रिशोऽध्याय ॥

रूढेऽपि भगन्दरव्रणे अश्वपृष्ठगमनादिक संवत्सर ततोऽप्यधिक वा परिहरेत् । चलरोध चलाना वेगाना रोधम् । विविधानि साहसा न्यतालौचितान्नलाभ्युत्पतनानीति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्याया मुत्तरे त्रयस्त्रिशोऽध्याय ॥

चतुस्त्रिशोऽध्यायः ।

ग्रन्थ्यादिविज्ञानीयम् ॥

व्रणविचारप्रसङ्गेन ग्रन्थ्यादीना हृत्या दिक प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो ग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदापची नाडी विज्ञानीय नामाध्याय व्याख्यास्याम । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

कफप्रधाना कुर्वन्ति मेदो मासास्रगामलाः ।
वृत्तोन्नत य श्वयथु सग्रन्थिर्ग्रथनात् स्मृतः ॥

ग्रन्थिरिति किमुच्यत इत्याह कफप्रधा ना इत्यादि । कफप्रधाना मलास्त्रयो दोषा मेद । प्रभृतीन्गत्वा परिवर्तुलमुन्नत च य श्व यथु कुर्वन्ति स श्वयथुर्ग्रथनात्मकत्वात् ग्रन्थिरि ति स्मृत ॥

दोषास्रमासमेदोऽस्थि सिराव्रणभवा नव ।
ते—

त्रिभिर्दोषैरस्रादिभिश्च षड्भिरमी ग्रन्थयो नव भवन्ति ॥

तत्रानिलादायामतोदभेदान्वितोऽसितः ॥
स्थानात्स्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिवृद्धि-
[मान् ।
मृदुर्बस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छं स्रवत्यसृक् ॥

स्थितेऽपि मरुत्ग्रन्थौ कफबाधान्ते आया मादिक विभेदे चाऽच्छमसृक् स्रावान्त वातग्रन्थि लिङ्गम् । अकस्मात्कारणाद्धानिमान् वृद्धि मांश्च ॥

पित्तात्सदाह पीताभोऽरक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।
भिन्नोऽस्रमुष्ण स्रवति—

सदाहादिभेद उष्णास्रस्रावान्त पित्तग्र- न्थौ । वा शब्द पीतरक्तयोर्विकल्पार्थ ॥

— श्लेष्मणानीरुजोघनः ॥
शीत सवर्ण कण्डूमान् पक्व पूय स्रवेद् घनम् ॥

नीरुजत्वादि घनपूयस्रावान्त कफग्रन्थौ सवर्णो देहसमानवर्ण ।

दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जन्तुषु ।
सिरामांसं च संश्रित्य सस्वापः पित्तलक्षणः ॥

दोषैर्वातादिभिरसृजि रक्ते दुष्टे जन्तुषु प्राणिषु मूर्च्छत्सु वृद्धिमाप्नुवत्सु सिरामांसं च तयोरन्यतरमुभयं वा संश्रित्य स्वापयुक्तो ग्रन्थिर्भवेत् । तस्य पित्तस्येव लक्षणम् । दोषैर्दुष्ट इति विशेषणं रक्तस्य स्वकोपताशङ्कानिरासाय ॥

मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत् ।
स्निग्धं महान्तं कठिनं सिरानद्धं कफाकृतिम् ॥

मांसलैराहारैर्मांसं दूषितं स्निग्धत्वादिगुणं कफग्रन्थिलिङ्गं ग्रन्थिमावहेत् । [मांसलैर्मांसवर्धनैराहारैः क्रव्यादमांसादिभिर्मांसगुणोपेतैरन्नैर्दूषितं कृतदूषणं मांसं स्निग्धं स्नेहदिग्धमिव महान्तं पीवरं कठिनं कठिनस्पर्शं सिरानद्धं सिराभिराचितं कफाकृतिं कफग्रन्थिलिङ्गं ग्रन्थिं कुर्यात् । मांसकफयोराधाराधेयत्वेनाक्रान्तसाम्ये सिद्धे पुनरपि तत्साम्यकथनमत्रानुक्तानां नीरुजत्वादीनां ग्रहणार्थम् । उभयत्रोक्तानां निबिडत्वादीनामतिशयग्रहणार्थं च ॥]

प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदो नीतं मांसेऽथवा त्वचि ।
वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ॥
श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ।
स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत् ॥

मेदुरैराहारविहारैः प्रवृद्धं मेदो वायुना मांसे त्वचि वा नीतं भृशं स्निग्धत्वादिगुणं श्लेष्मग्रन्थितुल्यलिङ्गं ग्रन्थिं कुरुते । पुनः किंभूतं ग्रन्थिमाह । देहक्षयवृद्धिक्षयोदयं यदा देहस्य केनचित् कारणेनापचयो भवति तदा तस्याप्यपचयः यदा तु देहस्य वृद्धिस्तदा तस्याप्युपचयः । स च मेदोग्रन्थिर्विभिन्नः सन् घनत्वादिगुणं मेदः स्रवेत् । [मेदुरैर्मेदोवृद्धिकरैराहारविहारैः प्रवृद्धमतिशयेन वृद्धिं गतं स नरकारकशतया कुपितेन वायुना मांसत्वचोरन्यतरं नीतं सत् भृशमतिशयेन स्निग्धमरूक्षं मृदु मार्दवयुक्तं चलमस्थिरं भृशशब्दश्चलान्ते सम्बध्यते । स चाभिन्नः पश्चाद्भिन्नः घनं निबिडं ताम्रासितसितानामन्यतमवर्णं मेदः स्रवेत् मेदःस्रवेण पूयस्यान्यादृशता सूचितम् । उक्तं च धन्वन्तरिणा । मेदःकृते प्रस्रवति प्रभिन्ने पिण्याकसर्पिःप्रतिमं तु पूयमिति ॥]

अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् ।
सोऽस्थिग्रन्थिः—

भङ्गेन वाभिघातेन वा यदस्थ्युन्नतं वावनतं वा सोऽस्थिग्रन्थिर्नाम्ना भवति । [यदस्थि तु भङ्गादभिघाताद्वा हेतोरुन्नतमवनतं वा भवति तुशब्देन भङ्गाभिघाताभ्यां विना सहजयोरप्युन्नतावनतयोरस्थ्नोर्ग्रन्थिरूपत्वं सूचितम् । भङ्गादुन्नतमभिघातादवनतमिति यथाक्रमं वेति केचित् । स एवंविधः सोऽस्थिग्रन्थिर्नाम्ना भवति । अवनतस्यापि ग्रन्थिसंज्ञाकथनादुन्नतावनतयोरस्थ्नो पुनर्ग्रन्थिरूपेण वृद्धिर्भवतीति सूचितम् ।]

—पदातेस्तु सहसाम्भोऽवगाहनात् ।
व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य सिराजालं सशोणितम् ॥
वायुः संपीड्य संकोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च ।
निःस्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते स सिराह्वयः ॥

पद्मात सिराग्रन्थि सिराग्रन्थि । सु
बोधम् । [पद्मातेऽशक्तेन विना मार्गगमन कुर्वतो व्यायामात् वा दुःखजननकर्मणा कृशस्य प्रकर्षेण नातस्य नमनस्य वा शरीरस्यापि कल्पार्थं । सहसा अम्भोऽम्भोगमनात् न हे निमज्जनात् सुचिरेण स्नानात्तापद्यादिरपि तु सर्वेण कोप इति नियम । सुषिर इत्यत गम्यते । कुपितो वायु मशोणित शोणितोपेत सिराजाल सिरासमूह जालाकारा सिरा वा रक्तवाहिन्य इत्यर्थः । सिपाच्य स द्रोच्य सङ्कुचनात् सुषिरमपूरितमापाद्य वक्रा कृत्वा कुञ्चयित्वा सिरा सपुनरागतया रक्तस्य वहनाभावाच्छोषयित्वा नि कुर्यात् उन्नतम् व नीरुज रुजारहित च ग्रन्थि कुर्यात् स सि राग्रन्थि सिराग्रन्थि असक्त । बाधा तदोक्तयो सस्फुरसरुजयोमहत्त्वाच्च दारुण । धन्य तदि त्याप्युक्तम् । ग्रन्थि निराज स तु कृच्छ्रसा ध्यो भवेत्स्यात् सरुजश्चलश्च । तथाकृच्छ्र साध्य च स्थौल्यात् मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनी य इति ॥]

अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाशिनः ।
सार्द्रे वा बन्धरहिते गात्रेऽश्माभिहते तथा ॥
वाताः समस्ताः दुष्टाः संशोष्य ग्रथितं व्रणम् ।
कुर्वीत सदाहं पच्यमानं व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥

अरूढे व्रणे मधुरादिसर्वरसाशिनः पुंसो रूढमात्रे वा अचिरप्ररूढे एवंविधस्याथवा सार्द्रे नव व्रणे बन्धरहिते अश्मनावाभिहते गात्रे वायुरसृक् दुष्टमसृक् संशोष्य ग्रथितं व्रणं कुर्यात् । व्रणादिदुष्टोऽयं व्रणग्रन्थिरिति स्मृत । [व्रणे अरूढे ईषद्रूढे नीरूढमात्रे इत्यर्थ । स्त्यानं रक्तरूपाख्ये रक्तानन्तरमेवेत्यर्थ । बन्ध रहितो निरत्यार्थे । सर्वरसाशिनः व्रणविरुद्धान्यपि निषेवितवतः अपथ्यसेविन इत्यर्थ । सार्द्रे नवे व्रणे बन्धरहिते अबद्धे वा अथवा गात्रे शरीरे अश्माभिहते आदिशब्देन काष्ठादिपरिग्रह । वात निराकरणावशात् विकृति गता । कुपितो वायुरित्यर्थ । असृक् मलिनम् अत एव दुष्टम् अस्थानावस्थितत्वात् दुष्टं त्विह तु । अथ रक्त संशोष्य शोषयित्वा ग्रथितं कठिनं व्रणं कुर्यात् ॥]

साध्या दोषास्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः ।
मर्मकण्ठोदरस्थाश्च —

एभिः दोषास्रमेदोजाः पञ्चसाध्या एत एव स्थूलखराश्चलाः मर्मादिस्थाश्च न साध्या इति सम्बन्ध । इत्युक्ता नवम अयं । [स्थूला महान्त स्थूलतराः स्थूलामहान्तः खरा स्पर्शे कर्कशा चलाश्चलिताः पीडनात् स्थाना अन्तर यायिन । तुर्विशेषे अत्र साध्यैरसाध्येषविधानात् समाप्यत्र एव । मर्माश्रिताश्च साध्या तेषामत्र प्रधान । च शब्दः समुच्चय । अनुक्ता नामन्येषां चिकित्सा कथनाभावात्र सूचितम् । अनुक्तमाचरेत्स्वाद्वत्सेिमन्येरसाध्यत्व च ॥]

[अन्ये सप्तमस्य अनन्तर प्रथमसा धर्म्यदर्बुदस्य स्वरूप दर्शयति ।]

— महत्तु ग्रथितोऽर्बुदम् ॥

यस्तु ग्रन्थिर्महान् ग्रन्थितश्च सोऽर्बुदं भवेत् । [अर्बुदाख्यो रोगः तुशब्देन कारणसाम्येऽपि ग्रन्थ्यर्बुदयोरर्बुदस्य दोषाणामसमेदो ग्रन्थितेऽपि रुगादीनामल्पत्वं सूचितम् ॥]

तल्लक्षणं च मेदोन्तैः षोढादोषादिभिस्तु तत् ।
प्रायो मेदः कफाढ्यत्वात् स्थिरत्वाच्च न पच्यते॥

तस्यार्बुदस्य लक्षणं ग्रन्थि पठितैर्मेदोन्तैर्दोषादिभिः षोढा । अनेनास्थि सिरा व्रणजानां प्रतिषेधः । एतच्चार्बुदं मेदः कफाढ्यत्वात् स्थिरत्वाच्च हेतोः प्रायो न पच्यते ॥

शोणितार्बुदस्य विशेषलक्षणत्वात्तल्लक्षणमाह ॥

सिरास्थं शोणितं दोषः सङ्कोच्यानुप्रपीड्य च।
पाचयेच्च तदानद्धं सास्रावं मांसपिण्डितम् ॥
मांसांकुरैश्चितं याति वृद्धिं चाशु स्रवेत्ततः ।
अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदम् ॥

सिरास्थमित्यादि । दोषो वातादिः कुपितः सिरास्थं शोणितं सङ्कोच्यानुप्रपीड्य च तच्छोणितं पाचयेत्, तच्चानद्धत्वादियुक्तमाशुवृद्धिं याति । ततो वृद्धं अजस्रमविच्छेदेन भूरिप्रभूतं दुष्टरुधिरं स्रवेत् । एतच्छोणितार्बुदमुच्यते । [दोषो वातादन्यतमः सिरा स्थितं रक्तं सङ्कोच्यैकत्र पुञ्जीकृत्यानन्तरं प्रपीड्य पीडयित्वा च शब्दः समुच्चये तत्स्वेनाग्निना मांसत्वापादनाय पाचयेच्च आनद्धमन्तः पूरितशोणितत्वादानाहयुक्तं सास्रावमास्रावयुक्तं मांसपिण्डितं मांसपिण्डाकारेण सञ्जातं तच्छोणितार्बुदं मांसाकुरैरङ्कुराकारैर्मांसैर्वृद्धिशीलैरित्यर्थः । चितं व्याप्तमाशु शीघ्रं वृद्धिं याति । ततोऽनन्तरं दुष्टरुधिरं दुष्टरक्तं अजस्रमनवरतं भूरिप्रभूतं स्रवेत् । तच्छोणितार्बुदमसाध्यं भवति ॥]

तेष्वसृङ्मांसजे वर्ज्ये चत्वार्यन्यानि साधयेत् ॥

तेषु षट्स्वर्बुदेष्वसृङ्मांसजे द्वे वर्ज्ये । अन्यानि चत्वारि दोषमेदोभवानि साधयेत् । इत्यर्बुदानि ॥

[अर्बुदलक्षणमुक्त्वानन्तरं कफाधिक्यसाम्याच्छ्लीपदलिङ्गमाह ॥]

ग्रन्थितावङ्क्षणोर्वादिमधः कायं कफोल्बणाः ।
दोषमांसास्रगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ।
शनैः शनैर्घनं शोफं श्लीपदं तं प्रचक्षते ॥

कफोल्बणा दोषा वातादयो वङ्क्षणादिकमधः कायं प्रस्थिता मांसमसृक्चाश्रिता कालेन पादावाश्रित्य शनैः शनैर्घनं शोफं कुर्वते तं नाम्ना श्लीपदं प्रचक्षते । [दोषा वातान्या कफोल्बणा उद्रिक्तकफाः कफोल्बणत्वं शास्त्रान्तरेऽप्युक्तं । त्रीण्यप्येतानि जानीयाच्छ्लीपदानि कफोच्छ्रयात् । गुरुत्वं च महत्त्वं च यस्मान्नास्ति कफं विना इति । मांसास्रगा मांसं रक्तं च प्राप्ता वङ्क्षणोर्वादीं अत्रादिशब्देन जङ्घागुल्फादिपरिग्रहः अधः कायं कायाधोभागं प्रस्थिताः प्राप्ता इत्यर्थः । प्रस्थिता इत्युक्तत्वाद्दोषाणां कफोल्बणतयोर्ध्वाङ्गादधः कायप्रति पुनः पुनः प्रस्थानस्याऽनिवृत्तिः सूचिता । कालेन कालान्तरेण पादौ प्रपदे आश्रित्य प्राप्य शनैः शनैर्मन्दं मन्दं घनं निबिडं शोफं कुर्वते । तं शोफं श्लीपदमिति वदन्त्याचार्या इति शेषः ॥]

(तस्य श्लीपदस्य वातादिभेदेन विलक्षणं दर्शयति ॥)

परिपोटयुतं कृष्णमनिमित्तरुजं खरम् ॥
रूक्षं च वातात्—

परिपोटयुतत्वादिकं वातात्श्लीपदे लक्षणम् । [वाताज्जातं श्लीपदं परिपोटयुक्तं कृष्णं कृष्णवर्णं अनिमित्तरुजं निमित्तं विना रुजा यस्य तादृशं खरं कठिनं रूक्षमस्निग्धं च समुच्चये ।]

—पित्तात्तु पीतं दाहज्वरान्वितम् ॥

पीतत्वादिकं पित्तात् । [पित्ताज्जातं श्लीपदं तुशब्दो विशेषद्योतकः । पीतं पीतवर्णं दाहज्वरान्वितं दाहज्वराभ्यां युक्तं दाहान्वितं ज्वरयुक्तं वा ।]

कफाद्गुरु स्निग्धमरुक् चितं मांसाङ्कुरैर्बृहत् ॥

गुरुत्वादिकं कफात् । [कफाज्जातं श्लीपदं गुरु वारिरुक् मांसाङ्कुरैर्गुरुत्वादिभिर्मांसाङ्कुरैश्चितं व्याप्तं बृहत्पीवरम् ॥]

तत्त्यजेद्वत्सरातीतं सुमहत्सपरिस्रुति ॥

तच्छ्लीपदं वत्सरातीतत्वादिगुणं त्यजेत् । [वत्सरातीतमतिक्रान्तसंवत्सरं सुमहदतिशयेन पीनं सपरिस्रुति परिस्रुत्या युक्तं परिस्रुतिः पिच्छिलजलस्रवणं तच्छ्लीपदं त्यजेत्साध्यत्वान्नाचिकित्सेत् ।]

मतान्तरं दर्शयति ॥

पाणिनासौष्ठकर्णेषु वदन्त्यन्ये तु पादवत् ।
श्लीपदं—

एके आचार्याः पादवत् पाण्यादिष्वपि श्लीपदं जायत इति वदन्ति । [अन्ये आचार्याः तुशब्दो विशेषे पादवत् पादे यथा श्लीपदं जायते तथा पाणिनासौष्ठकर्णेषु पाण्योर्नासायामोष्ठयोः कर्णयोश्च श्लीपदं जायत इति वदन्ति । एतच्च न युक्तम् । पादवद्धस्तयोरपि श्लीपदं जायते न्याय्यम् । कर्णोष्ठनासास्वपि च केचिदिच्छन्ति नाहमिति । अन्ये इति पाणिपादयोरेव पाण्यादिनासान्तेषु सूचितम् ॥]

श्लीपदं देशविशेषेणाह ॥

—जायते तच्च देशेऽनूपे भृशम् ॥

तच्छ्लीपदमनूपदेशे भृशात्यर्थं जायते । इति श्लीपदम् । [तच्छ्लीपदमनूपे जलप्राये देशे भृशं भवति । नव... सर्वत्रैव श्लीपदानि जायन्ते । ... पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतलाः । ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषत इति ॥

अथापि श्लीपदमुक्त्वा तदनन्तरमनाशुपाकित्वेन किञ्चित् साम्यादपचीं सूते ॥]

मेदस्थाः कण्ठमन्याकक्षवङ्क्षणगा मलाः ॥
सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकृतीन् ।
अवगाढान् बहून् गण्डांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ॥
पच्यन्तेऽल्परुजस्तेऽन्ये स्रवन्त्यन्येऽतिकण्डुराः ।
नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घकालानुबन्धिनः ॥
गण्डमालापचीयं च दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ।
तां त्यजेत् सज्वरच्छर्दिपार्श्वरुक्कासपीनसाम् ॥

मेदस्था इत्यादि । मेद आश्रित्य कण्ठादिषु गाता मला वातादयः सवर्णत्वादिगुणान् वार्ताकैरामलकैश्च सदृशान् अवगाढानन्तर्मूलांश्चिरपाकांश्च बहून् गण्डान् कुर्वते । त इति गण्डाः अन्ये केचिदल्परुजः पच्यन्ते । अन्ये अतिकण्डुराः स्रवन्ति । अन्ये नश्यन्ति अन्ये भवन्ति दीर्घकालानुबन्धिनः । अथ रोगो नाम्ना गण्डमाले अपचीति चोच्यते । इयं च गण्डमाला दूर्वाप्रतानवत् क्वचित् क्षयभाग्भवति क्वचिद्वृद्धिभाक् । ता च मज्जरादिना त्यजेत् । इत्युक्तापची । (मला वातादयो मेदस्था मेदसि स्थिताः कण्ठमन्याक्षकक्षावङ्क्षणगाः कण्ठादिकं प्राप्ताः सवर्णान् कायसमानवर्णान् कठिनान् काठिन्ययुक्तान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकृतीन् वार्ताकामलकप्रमाणान् अवगाढानन्तर्मूलान् चिरपाकान् चिरकालेन पाको येषां तान् चशब्दः समुच्चये बहून् बहुसंख्याकान् गण्डान् पिटकाविशेषान् कुर्वते । ते गण्डाः अन्ये केचित् अल्परुजः ईषद्रुजायुक्ताः पच्यन्ते पाकं यान्ति । कर्मकर्तरिरूपम् । अन्ये पक्का अतिकण्डुरा अत्यर्थं कण्डूयुक्ताः स्रवन्ति पूयमुद्गिरन्ति । अन्ये नश्यन्ति रोहन्ति । अन्ये भवन्त्युत्पद्यन्ते । एवं सति दीर्घकालानुबन्धिनः दीर्घं कालमनुबध्नन्ति न शमं यान्ति । दूर्वावत् क्षयवृद्धियुक्ता दूर्वाप्रतानवदत्यन्ताभावी न भवतीत्यर्थः । इयं गण्डमालेत्युच्यते अपचीति च । अपच्या निर्वचनं च शास्त्रान्तरेष्वधायि । या ग्रन्थिभिस्त्वामलकास्थिमात्रैर्मत्स्याण्डजालप्रतिमैस्तथान्यै । अनन्यवर्णैरुपचीयमानाचयप्रकर्षादपचीं वदन्तीति । मेदः कफाभ्यामेवापची जायत इति धन्वन्तरिः । तामिति उत्तरासन्निवितां तामपचीं त्यजेत् ॥)

(नाडीव्रणस्य दीर्घकालानुबन्धितया अपचीसाम्यात्तदनन्तरं नाडीव्रणमाह ॥)

अभेदात्पक्वशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः ।
अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति ॥
गतिः सा दूरगमनान्नाडी नाडीव सस्रुते ।
नाड्येकाऽनृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ॥

यत्र पक्वशोफो न भिद्यते व्रणे वा अपथ्यसेवा क्रियते तत्र पूयो मांसादीननुप्रविश्य दूरमभिधावति सा गतिरित्युच्यते दूरगमनाद्धेतोः । नाडीत्युच्यते नाडीवत्स्रुतः तत्र या एका अनृजुश्च सा नाडी अन्येषामाचार्याणां मते । सैव नाड्यनेकगतिर्गतिरित्युच्यते पक्वशोफस्य प्राप्तपाकतया भेदस्य शोफस्य भेदादविदारणात् व्रणे व्रणयुक्ते काले इत्यर्थात् गम्यते । अपथ्यसेविनः व्रणविरुद्धाहारविहारादिशीलस्य चशब्दः समुच्चये । पूयः मांसादीन् आदिशब्देन मेदोऽस्थ्यादिपरिग्रहः अनुप्रविश्य विदार्येत्यर्थः दूरं तत्तद्देहदेशप्रमाणावधि अभिधावति शीघ्रं गच्छति । सा पूयदीर्णा नाडी दूरगमनात् दूरगत्या गतिरित्युच्यते । नाडीवत्स्रुते यथा तोयगर्भया नाड्या तोयं स्रवति तथाऽविच्छिन्नधारया पूयं वहन्तीं नाडीति चोच्यते । अत्रैव मतविशेषं दर्शयति । नाड्येति । अन्येषां माचार्याणां मते अनृजु कुटिला एका अद्वितीया गतिर्नाडीत्युच्यते । सा अनृजुरेव गतिरनेकमार्गगा चेत् गतिरितिचोच्यते ॥

एवं नाड्याः स्वरूपमुक्त्वानन्तरं तस्याः संख्याविभागं दर्शयति ।°)

सादोंपे पृथगेकस्थैं शल्यहेतुश्चपञ्चमी ॥

सा च नाडीप्रत्येकं दोषैस्त्रिधा । सर्वैः सन्निपतितैः चतुर्थी । शल्यहेतुश्च पञ्चमीति पञ्चनाड्य ॥

वातात्सरुक्सूक्ष्ममुखी विवर्णाफेनिलोद्गमा ।

स्रवत्यभ्यधिकरात्रौ–

सरुगादिधा गात्रावस्थाधिकं स्रावा स- लक्षणा वातनाडी । (वाताद्वेतोर्नाडीसरुक् जासादिता सूक्ष्ममुखी सूक्ष्ममास्या आस्य ग्रणमु खम् । विवर्णा विगतपूर्ववर्णा । फेनिल पूयमु- द्गमतीति फेनिलोद्गमा । रात्रौ निशायामभ्य- धिक बहुस्रवति । व्रणप्रतिषेधे वातोद्भवस्या ल्पस्रुतिसुक्तत्र नाडीव्रणत्वादधिकपूयस्रु- [illegible] बाहुल्यात् ॥)

—पित्तात्तृड्ज्वरदाहकृत् ॥

पीतोष्णपूतिपूयस्रुद्दिवाचाभिनिषिच्यति ॥

पित्तान्नाडीतृड्दाहादिकृत पीताद्गुण पूयस्रा दिवाचाति निषिच्यति स्रवति [illegible] [illegible] करोति पीतवर्णत्वादिगुणयुक्त [illegible] वति । दिवा अह्नि [illegible] यमूर्ति करोति । [illegible])

घनपिच्छिलसंस्रावा कण्डू[illegible]

निशि चाभ्यधिकक्लेदा–

कफान्नाडी घन पिच्छिल[illegible] [illegible]बहुला कठिना च भवति तस्या [illegible] ष्टो भवति । (कफान्नाडी [illegible] च्छिलस्राव पूयवहन यस्या कण्डूला कण्डूबहुला कठिना कठिनस्पर्शा [illegible] अभ्यधिकक्लेदा गात्राधिकक्लेदवाहिनी च हे दुन्दुभेन ह्रदज एव गृह्यते ॥)

—सर्वैःसर्वाकृतिं त्यजेत् ॥

सर्वदोषैः सर्वाकृतिर्वातादिलक्षणयुक्ता भवति तां सन्निपातजां नाडीं त्यजेदिति (सर्वै र्वातादिभिः सर्वाकृतिं वातादिकफजनाडीलक्ष णयुक्तां सन्निपातजां नाडीं [illegible]मेत् ॥)

अन्तःस्थितंशल्यमनाहृतं तु

करोतिनाडींवहतेचसास्य ।

फेनानुविद्धंतनुमल्पमुष्णं

सास्रंचपूयंसरुजंचनित्यम् ॥

॥ इति चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

[illegible] शरीरान्तः शल्यमनाहृत नाडी करोति । सा च शल्यजा नाडी अस्यातुरस्य फेनानुविद्धादिगुण पूय स्रवति । (वहते स्रवा- त्यादिति पाठ । [illegible] नानाद्यर्थतया [illegible] [illegible] विशेषणोतक । [illegible] करोति । [illegible] पूय [illegible] अल्पम[illegible]

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

ग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदाऽपचीनाळीप्रतिपेधम्॥

उक्तक्रमेणैव ग्रन्थ्यादीना साधनं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो ग्रन्थ्यादिप्रतिषेध नामाध्याय व्याख्यास्याम इति ह ॥

सर्वेष्ववपूर्व ग्रन्थिषु बृहतीद्वयपिप्पलीचित्रकसाधितेन पुराणसर्पिषा स्निग्ध वामयेत् । विरेचयेच्च । कृतससर्जनस्यचोत्तमाङ्गगतेषु ग्रन्थिषु लाक्षाद्विरजनी बिल्वशुण्ठी पूतीदारुभिः शिरोविरेचयेत् धूमकवलगण्डूषांश्च ससेवेत ॥

सर्वेषु ग्रन्थिषु पूर्व बृहतीद्वयादिसिद्धेन पुराणसर्पिषा स्नेह. । तत्स्निग्धस्य वमन विरेचनञ्च । पश्चात् ससर्जने पेयादिक्रमे कृत ऊर्ध्वाङ्गगतेषु ग्रन्थिषु लाक्षादिभि शिरोविरेचयेत्। धूमादींश्च यथागम सेवेत ॥

अङ्कोलमधुकमातुलुङ्गहिंस्रा पूतीदारु विल्वमूलसरलकुष्ठवचावरणत्वक्कालातिविषा जगन्धाभिर्लेप' । श्यामा सुरदारुसमङ्गाकोशातकी पुनर्नवसर्षपैर्वा ॥

अङ्कोलादिना सामान्यलेप । श्यामादिभिर्वा । अङ्कोल, प्रसिद्धो माळवादिषु वेतसाकारपत्रै रसकण्टक. । हिंस्रा, मासी, काला, नीलिनी ॥

सशोफरुक्स्तम्भे चोपनाहो यवसक्तु मधुककुष्ठशतपुष्पा देवदारुभिर्घृतयुक्तै । गोजाऽविखरोष्ट्राश्वहस्तिमूषिकमांसैर्वा वेशवारीकृतैर्वसा तैलवद्भि ॥

सशोफादिके च ग्रन्थौ यवसक्त्वादिभिर्वा गवादिमांसैर्वा वेशवारीकृतैर्वसा तैलवद्भिरुपनाहो बन्ध ॥

पलाशवृन्ताग्निमन्थत्वक्कल्केन मासपिण्डैर्वा । बहुश स्विन्नमङ्गुष्ठेन वेणुपर्वणा वा शनैश्शनै' पुन पुनार्वमर्दयेत् । यथायथ च शोफवत् क्रिया प्रयुञ्जीत ॥

पलाशवृन्तादिभिर्वा स्विन्ने यथोक्तेन विमर्दन यथायथमिति दोषाद्यनतिक्रमेण इति साधारणम । [अथेत्यादिना वातादिविशेषेणोच्यते ॥]

अथ वातजे ग्रन्थौ दशमूलसिद्ध महास्नेह पिवेत् । अमृतानिम्बबीजभार्ङ्गीस्योनाकबाणतालपत्रीकृष्णगन्धागरुभि' क्षीरपिष्टैस्सुखोष्णैर्लेप । विविधाश्च वातव्याधिविहिता स्नेह स्वेदोपनाहा । तथानुपशमे सिराव्यध ॥

महास्नेह स्नेहचतुष्टय । अमृतादिभि क्षीरपिष्टैस्सुखोष्णैर्लेप । बाणो, नीलसहचर.। तालपत्री, मौसली । कृष्णगन्धा, सौभञ्जनम् । सुबोधम ॥

पक्व तु विदार्यनिरस्त पूयकृत्वार्कादिवर्गाम्भसा प्रक्षाळ्य तिलकल्केन सचितक सैन्धवेना लेपयेत् । तैल च रोपण रास्नासरळोशीरविळङ्गमधुकक्षीरसस्कृत कुर्यात् ॥

पक्वमिति ग्रन्थि रास्नादिभिस्संस्कृत तैल रोपण कुर्यात् ॥

पित्तजे रक्तजे च जलौकसोन्यग्रोधादि प्रदेहपरिषेकयो पद्मकादि॰ पाने च द्राक्षेक्षु रसयुक्ता हरीतकी विरेक । पक्वे पाटिते च पित्तव्रणोक्तो विधि' ॥

पित्तजरक्तजयोस्सुबोधम । उभये भिन्न॰ विपक्वे पित्तव्रणोक्तो विधि ॥

कफजमन्तश्शुद्धस्य भृश स्वेदयित्वम्ला पयन्न काकादनीविकङ्कतकाकनन्दिकारग्वधे गुदमूलमदनफलभार्ङ्गीकरञ्जैर्लेपयेत् । नागर चित्रकलाङ्गलकचव्यपलाशवृन्दाचिलकैर्वा । भ ल्लातकसैन्धवाजगन्धा सर्षपैर्वा ॥

कफजेऽन्तश्शुद्धिवमनविरेचनाभ्याम । स्निग्धापन, विलायन, काकादन्यादिभिर्लेपयेत् । काकादनी, स्थूलकाकादनी । काकनन्दिका, गुञ्जा । [नागरादिभिर्वा लेपयेदितिसम्बन्ध] पलाशवृन्त, पलाशपत्रम् ॥

एवमप्य पच्यमानममर्मस्थ विदार्यस्थि तरक्तं निश्शेषमग्निना दहेत । सशेषो हि पुनरापूर्यते । ततो निर्वापित क्षारक्षौद्रगु- डोत्तरैरालेपैस्संशुद्ध रोपयेत् ॥

एवमित्यनन्तरोक्तक्रियया पच्यमान म- र्मणोऽन्यत्र स्थित शस्त्रेण विदार्य स्थितरक्त नि श्शेषमग्निना दहेत् । सशेषस्य पुनरापूरणात । निर्वापित, शीतीकृतम् । रोपणैरालेपै क्षाराद्य धिकैस्संशुद्ध रोपयेत ॥

मांसव्रणग्रन्थीश्चैवमेव यापयेत् । मेदो जेऽप्ययमेव विधि' अपि च । मेदोग्रन्थि तिल कल्कदिग्ध द्विगुणपटान्तरित तप्तेन फालेन दर्व्या वा जतु लिप्तया बहुश' प्रमृज्यात् । श स्त्रेण वा विचार्यपूर्वव मेदो दहेत् । सुपक्व वा विपाट्य मूत्रप्रक्षालित क्षौद्रसैन्धवसुवर्चिका काञ्चनक्षीरी हरितालमिश्रै क्षीरवकमनोह्वै स्तिलैरालेपयेत् ॥

एवमेवेत्यनन्तरक्रियया यापयेत् । अपि चेति समुच्चये । सुबोधम् । फालो, लोहदण्ड । जतुलिप्तया दर्व्या तापयेत्यर्थात् । विचार्य शस्त्रेण पाटयित्वेत्यर्थ । क्षीरवक, श्वेतिका ॥

गुञ्जादिकरञ्जतापसवृक्षवशावलेखमू त्रसिद्ध तैलमभ्यङ्ग । सम्यक्शुद्ध चैन रो पयेत् ॥

गुञ्जादिसिद्धतैलमभ्यङ्ग तापसवृक्ष, इ ङ्गुद । वशावलेखो वशातनुवल्क । सम्य क्शुद्धमेन रोपयेत् ॥

सिराग्रन्थौत्वभिनवे तैल साहचरं पि- बेत् उपनाहश्च वातघ्नैर्बस्तिकर्म च कुर्यात् । सिराव्यधश्च ॥

अभिनवे सिराग्रन्थौ साहचर तैल पि बेत । उपनाहादींश्च कुर्यात ।

वातार्बुदमैरण्डप्रियालनालिकेरमज्जोर्वा रुकशेरुबीजोत्कारिकयोपनाहयेत् । आनू पामिषवेसवारैर्वा । नाडीस्वेदश्च कुर्यात् बहु-

शृङ्गावमृङ्गेण रुधिरमवसेचयेत् । वातहर वर्गकाथ पयोम्लसिद्ध त्रिवृत पिबेत् ।

वातार्बुदे एरण्डपत्रादिभिरुपनाह नाडी स्वेदश्च कुर्यात् । अत्र च वातार्बुदे बहुशश्शृङ्गेण रक्तमवसेचयेत । वातहरवर्गादिसिद्ध त्रिवृत स्नेह पिबेत् ॥

पित्तोत्थे मृदून् स्वेदोपनाहान् कायविरेचनश्च प्रयोजयेत् । शाकशाकोदुम्बरिकापत्रघृष्टे च प्रियङ्गुपत्तङ्गसर्जरसार्जुनलोध्रमधुमधुकैर्लेप. । श्यामा गिरिकर्णिकाञ्जनक्षीनकनकद्राक्षा सप्तलान्यतमरससमाधित सर्पि पीत पित्तार्बुदश्लीपदोदरघ्नम् ।

पित्तोत्थे मृदून स्वेदोपनाहान् कायविरेचनश्च शाकादिपत्रघृष्टे प्रियङ्ग्वादिभिर्लेप प्रियङ्ग्वादिभिरसाधित सर्पि पीत पित्तार्बुदा दिघ्नम् ॥

श्लेष्मजेतूर्ध्वमधश्च हृतदोपस्य सृतरक्तस्य च वमनविरेचनद्रव्यै प्रलेप. । काकादनी शुकनासाग्निजिह्वामूलदक्षकपोतगृध्रपुरीप. काशमूलैर्वा पलाशक्षारपिष्टै । पिण्याककुलत्थनिष्पावैर्मांसप्रगाढैर्दधिपिष्टैर्लेपयेत् । लेपास्वादलोभेन च निलीयमाना मक्षिका. । स मुपेक्षेत । तद्विमुक्तै, क्रिमिभिरितरैर्वा भक्ष्यमाणश्च । तत क्रिमिभक्षितावशेषं शाकादिपत्रैर्विलिख्याग्निनाप्रतिसारयेत् । अल्पमूल वाव्रपु ताम्राय सीसपट्टकर्वेष्टितम् । पुन. पुनश्चक्षारान् कालापेक्षया योजयेत् । जात्यास्फोतकरवीरपल्लवांश्च योजन. लकादौ । तैलश्चात्र पाठाविडङ्गभार्ङ्गीलाक्षायासिद्धमभ्यञ्जनम् ॥

श्लेष्मजे ऊर्ध्वमधश्च हृतदोषस्य सृतरक्तस्य वमनविरेचनद्रव्यैर्मदनादिभि प्रलेप का कादन्यादिभिर्वा शेष सुबोधम ॥

मेदोर्बुद स्विन्नभिन्न सुशोधितमेदस्कमुपशान्त रक्तस्राव सञ्स्सीव्येत् । ततो गृहधूमलोध्रमनश्शिला हरिद्रापत्तङ्गचूर्णमेधुमद्भिः प्रतिसारयेत् । करञ्जतैलश्चाभ्यञ्जनार्थे नियुञ्जीत । सर्वार्बुदानि च यदृच्छया पर्यागतानि सुपरिशोधितानि रोपयेत् । अपि च ॥

सशेपदोषाणि तु योर्बुदानि करोति तस्याशु पुनर्भवन्ति तस्मादशेषोद्धरण प्रशस्त क्षारेण शस्त्रेण तथाग्निना वा ॥

श्लीपदे तु वातात्मके स्नेहस्वेदोपनाहात् प्रयुज्यगुल्फस्योपरिष्टाच्चतुरङ्गुले सिरा विध्येत् । एरण्डतैलञ्च गोमूत्रेण मासं पिबेत् जीर्णे नागरकथितेन पयसा पुराणधान्यान्यश्नीयात् त्रिवृतश्च पाययेत् । वस्तिश्च प्रयुञ्जीत एवमप्यशाम्यत्यग्निना दहेत् ।

मेदार्बुदक्रिया च सुबोधा । वातात्मके श्लीपदे स्वेदादीन् प्रयुज्य सिरा विध्येत् । एरण्डतैल त्रिवृत्स्नेहश्च पाययेत् वस्तिश्च कुर्यात् । अनन्तरोक्तेनाशाम्यत्यग्निना दाहः ॥

पैत्तिके मृदुरुपनाहो गुल्फस्याध सिरा... पित्तार्बुदोक्ता. स्नेहविरेका पित्तप्रलेपा' ॥

पैत्तिके उपनाहादिक पित्तप्रलेपान्त०

श्लीपदे त्वङ्गुष्ठ सिरां मुञ्चेत्। स क्षौद्रांश्च कफघ्नान् कषायानभीक्ष्णं पाययेत्। यथाबलं वा हरीतकीं वर्द्धमानाम्॥

श्लेष्मात्मके अङ्गुष्ठे सिराव्यधं कफघ्नान्युक्तानि तेषां कषायान् सक्षौद्रानभीक्ष्णं पाययेत्। पिप्पली वर्द्धमानं रसायने वक्ष्यते॥

आदारीकाकजङ्घा पाराटनी शुकनासापदम्बपुष्पबृहतीद्वयमन्तर्धूमं दग्ध्वा गोमूत्रेण बहुशः परिस्रावयेत् ततस्तत् क्षारोदकं क्षारकल्पेन विपचेत्। दन्त्याद्यम् प्रतीवापं फल्गुशुकाख्या मदनफलरस एषक्षारो मधुराहारेणाभ्यस्तः श्लीपदापचीग्रहणीदोषारोचकान् सर्वविषाणि च नियच्छति॥

आदारीप्रभृतीनामन्तर्धूमदग्धानां क्षारपरिस्रुतं गोमूत्रं सूत्रोक्तक्षारविधानेन विपचेत्। क्षारोदकशान्तेन सामायेत क्षारान्तमुच्यते। आलेपयेन्नागरादिभिः॥

तैलं वा पिबेद्विडङ्गार्कमरिचचित्रकशुण्ठीदेवदारुएलावालुकलवणपञ्चकैःसिद्धम्। आलेपयेच्च नागरामृताविडङ्गस्तुक्भद्रदारुभिर्मूत्रपिष्टैरस्तु भोक्तैश्च भेषजैर्यवाश्च च शीलयेत्॥

विडङ्गादिभिःसिद्धं तैलं वा पिबेत्। रूक्षस्तम्भोक्तैश्च भेषजैर्मूत्रपिष्टैरालेपयेदितिसम्बन्धः। यवान्नञ्चभोजने शीलयेत्। इति श्लीपदम्॥

गण्डमालायां कुम्भनिकुम्भद्रवन्ती जीमूतककोशातकीफलविपक्वं घृतमुभयानुलोमन पिबेत्। शार्ङ्गेष्टामूलं वा तक्रपिष्टम्। वमनार्थं सुरादकेन वा जातीबर्हिष्ठ निर्गुण्डी जीमूतकोन्दुरुकीमूलत्वक्चूर्णम्। सिराश्चास्य विध्येत्॥

गण्डमालायां कुम्भादिविपक्वं घृतमुभयानुलोमकं वमनविरेचनं पिबेत्। शार्ङ्गेष्टामूलं वा तक्रपिष्टं पिबेत्। जात्यादिमूलत्वक्चूर्णं रोगोदकेन वमनार्थं पिबेत्। बर्हिष्ठ, हीबरं, अस्येति गण्डमालावतः।

सर्षपदोषन्तुक्ष्ठिकं नवकं पाययेत्। रसाञ्जनं गोमूत्रतण्डुलोदकान्यतरेण। तदेव चनाययेत्। मधूकसारं वा शिग्रुफलानि वा निम्बकरञ्जकरवीरसिद्धं वा तैलं वैरेचनिकञ्च धूमं पिबेत्॥

शोधनेन सर्वदोषं गण्डमालिनं कुष्ठाद्यं नवकं हरिद्रादिकं पाययेत्। गोमूत्रेण वा तण्डुलोदकेन वा रसाञ्जनं पाययेत्। तदपि गोमूत्रेण तण्डुलोदकेन वा युक्तं रसाञ्जनं नावयेत्। मधूकसाराद्यन्यतमं वा नावयेत्। वैरेचनिकश्च धूमः सुबोधम्।

अपक्वाश्च गण्डान्नाकुलीसैन्धवनागरैर्लेपयेत्। गुञ्जाकरवीरार्कश्यामा सिद्धार्थैरजामूत्रयुक्तैर्दशकृत्वो विपक्वं तैलं लवणपञ्चकपिप्पलीमरिचचूर्णोपेतमभ्यङ्गात्सर्वात्मस्थानपच्यर्बुदनाडीदुष्टव्रणवल्मीकानपोहति॥

अपक्वाश्चेत्यादि सुबोधम्। नाकुली, सर्पसुगन्धा। गुञ्जादिभिर्विपक्वं तैलं तैरेव पुनः पचेत्। एवमेव पुनर्दशवारान् एव पक्वेन लव

णानुपेतेनाभ्यङ्गः सर्वावस्थास्वपच्यादीनपोहति वल्मीकाख्यः, क्षुद्ररोगः ॥

सौवर्चलसैन्धवौद्भिददन्तीभल्लातकचित्रककल्केन सिद्धं तैलमभ्यङ्गोऽपच्याम् । तण्डुलीयकक्षाररसेन वा सनिर्गुण्डीरसं वा तैलं साधितमभ्यङ्गपाननावनैर्गण्डमाला नाडीव्रणकुष्ठानिलार्तिहरम् ॥

सौवर्चलादिसिद्धं तैलमपच्यामभ्यङ्गः । तण्डुलीयकनिर्गुण्डीस्वरसाभ्यां प्रत्येकं तैलं साधितमभ्यङ्गादिभिर्गण्डमालादिहरम् ॥

काकादनी नठिकाग्निजिद्वा वन्ध्या कर्कोटकी विशाला पाठा तुण्डकी जीमूतको धातकीबीजैरर्धपलांशैर्विपक्वपयुक्तैर्निर्गुण्डी स्वरसोपेतं करञ्जतैलमस्य विपचेत्तत्पूर्ववदेवप्रयुक्तं परमपचीघ्नम् ॥

काकादन्यादिभिः पलाशिकैर्विपक्वपेणयुक्तैर्निर्गुण्डी स्वरससमतैलमथ विपचेत् तत्पूर्ववदभ्यङ्गादि प्रयुक्तं परमातिशयेनापचीघ्नम् । वन्ध्या, कर्कोटकी निष्फला, वनजा कारवल्ली ॥

अमर्मजांश्च गण्डानपक्वानेवोद्धृत्याग्निना क्षारेण वा प्रसाधयेत् । सर्षपदशादनी क्वाथैर्व्रणक्षालनम् । तिलकुन्तलक्षारपिष्टास्तिलकल्कः सुखोष्णो लेपः । काककुलालसगोधाहिनिर्मोककर्माणामन्यतमस्यान्तर्धूमदग्धस्य मर्षीगुदतैलप्लुताभ्यङ्गः । मांसीसर्जरसकार्पासीफलानामन्यतमैस्तन्यपिष्टैस्तैलं विपक्वमभ्यङ्गो व्रणकाठिन्यघ्नः सर्पाजगरवसे तैलं च सममयमेतदपचीघ्नम् । श्लीपदोक्तानि लानि प्रयोजयेत् ॥

तत्र च मर्मजान् गण्डान् मर्मभ्योऽन्यत्र जातानुद्धृत्याग्निक्षारान्यतरेण साधयेत् । प्रक्षालनलेपौ सुबोधौ । काकादीनामन्यतमस्यान्तर्धूमदग्धस्य मषी इङ्गुदतैलाप्लुताभ्यङ्गः । मांस्यादिभिस्तैलं सुबोधम् । सर्पवसाऽजगरवसा तैलं चेत्येतत् त्रयमभ्यङ्गेनाऽपचीघ्नम् । सुबोधम् ॥

एवमनुपशमे वामपार्श्वजाया दक्षिणजङ्घा पृष्ठप यादिन्द्रवस्तेरधः ऊर्ध्वं वा शस्त्रेणाभिमानं व्रणं कृत्वा मत्स्याण्डजालाभं मेदोऽपनीयाऽग्निना दहेत् । अनेनेतरपार्श्वजा व्याख्याता । एवमुभयपार्श्वजायामुभयतः । यवमुद्गप्रायं च गण्डमालासु भोजनम् ॥

एवमित्यनन्तरोक्तप्रकारेण गण्डमालाया अनुपशमे वामपार्श्वजायां सत्यां दक्षिणजङ्घाया, यत् पृष्ठप्रभागः तस्य मध्ये वक्ष्याख्यस्य जङ्घामध्यभवमर्मण ऊर्ध्वं वाऽधो वाऽभिमानं व्रणं कृत्वा ततो मत्स्याण्डजालनिभमेदोऽपनीय शस्त्रेणाग्निना दहेत् । अनेन वामपार्श्वजापचीव्याख्यानेनेतरपार्श्वजा दक्षिणपार्श्वजाऽपची व्याख्याता । तेनैतदुक्तं भवति । दक्षिणपार्श्वजायां सत्यां वामजङ्घायां दक्षिणप्रकारेण कर्म कार्यमिति । उभयपार्श्वजायां गण्डमालायां दक्षिणपार्श्वमाश्रितायां वामपार्श्वजङ्घायामपि वामपार्श्वमाश्रितायां दक्षिणपार्श्वजङ्घायामपि । यवमुद्गप्रायं यवमुद्गभूयिष्ठ इत्यर्थः ॥

नाडीमनिलजां सुपनाह्य पूयगतिम-
स्यां निःशेषमेषिण्याऽवदारयेच्छस्त्रेण । ततस्ति

लापामार्ग फलकल्केन ससैन्धवेन पूरयित्वा बध्नीयात् ॥

नाडीमनिलजां शुपनाह्य यथा अधाद्या सहृद्रव्यैः । पूयगतिं पूयनाडीं भेदयित्वा बीज़ । सुबोधम् ॥

पित्तजां सघृतक्षीरया पन्मकादिकृत योऽ कारिकयोऽपनाहिताम् । विदारिता च तिलनागदन्ती माञ्जिष्ठाकल्केन पूरयेत् श्यामा त्रिभण्डी त्रिफलातिल्वकहरिद्राद्वयकल्कक्षीर संस्कृत सर्पिरभ्यङ्गः । पर नाडीनिवर्हणम् ॥

पित्तजायां नाड्यां पद्मकादिगणकृतया सघृत क्षीरयेऽ कारिकयोऽपनाह । तत शस्त्रेण विदारणम् । ततस्तिलादिकल्केन पूरणम् । श्या मादिकल्कक्षीरसंस्कृत सर्पिरभ्यङ्गः ॥

श्लेष्मजां सक्तुकुलत्थकिण्वसर्षपैरुप-नाह्य विदार्य च निम्बतिलसैन्धवसौराष्ट्रीभि-ळकुम्भैर्लेपयेत् । दन्तीचित्रकसूर्चिकासैन्धव तालीसनक्तद्पूतीकापामार्गफलैस्तैलं समूत्र पाचितमभ्यङ्गः ॥

श्लेष्मजायां नाड्यां सक्त्वादिभिरुपना हः । विदारणं च निम्बादिभिर्लेप । दन्त्या-दिभिः समूत्रं तैलं पाचितमभ्यङ्गः ॥

शल्यहेतुकां पाटयित्वा सर्वशः शल्यं विशोध्य मधुघृततिलकल्कपूरितां बध्नी यात् । बिल्वकपित्थकुम्भीखर्जूरवनस्पतिशला टुक्वाथे प्रियङ्गुमुस्तोरुपूगशकुनसुगन्धिका लोध्रमोचरसधातकीपुष्पगर्भतैलं प्रसाधितं सा धयत्याशु शल्यजां गतिम् ॥

शल्यहेतुकीं नाडीं शस्त्रेण पाटयित्वा । सर्वतः इत्यादि सुबोधम् । बिल्वादिवनस्पति-शलाटुक्वाथे प्रियङ्ग्वादिगर्भं तैलं प्रसाधितं शल्य-जां गतिमाशु साधयति ॥

अनुपक्रम्यां नाडीं भगन्दरविधानेन समुल्लिख्य क्षारक्तं सूत्रं प्रवेशयेत् । ततः पिधानेन निरवधि च मेनाकगम्भीरा तन्तुमूलमपनयेत् क्षारसूत्र मक्षारयन्ना गतिभगन्दरयपनयनोऽभ्युपायः । सूक्ष्मानेक गतिषु भगन्दरेषु मूलेषु च छिद्रितेषु ग्रन्थ्यर्बुदेषु इति । मार्तिचाय ।

या नाडी सूत्रोक्तप्रकारेण शस्त्रेण न भवति सा भेदिन्या विशिष्टयैषिण्याऽनु समु ल्लिख्येत्यादि सुबोधम् । तदनभिधान इति भे दिन्यैषिण्य सन्निपाते । ततेति क्षारसूत्रेण त दनुस्यूतमिति पूर्ववत् क्षारसूत्रवेष्टितां कृत्वा सू चीवत् सूत्र सुखेन प्रवेशयेद्य क्षारसूत्रप्रयोग अनपाय परिणामे निर्दोष उपाय । किं नाडी ष्वेवायमपायोऽभ्युपाय आहोस्विदन्यत्रापीत्या ह । सूक्ष्मानेकगतिष्वित्यादिमूलेषु च छिद्रि तेष्विति च ग्रन्थ्यर्बुदविशेषणम् । छिद्रेष्वेव सूत्र प्रयोग । गतानुगतिका ॥

व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगम्भीरादिषु साधनम् ।
यावन्तो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि कल्पयेत् ॥

पूर्वं व्रणेषु दुष्टेषु सूक्ष्मास्येषु गम्भीरा-दिषु यावन्तो यानि च तैलानि तत्साधनं चिक त्सितं नाडीष्वपि कल्पयेत् ॥

विभीतकत्वास्थिवटप्रवाळ
हरेणुकाशाल्मलिबीजयुक्ता ।
वराहविष्ठा च मषीसुदग्धा
तैलप्लुता सर्वगतीर्निहन्ति ॥

विभीतकादिमष्यास्तैलप्लुतायास्सर्वगति प्रयोगः ॥

धत्तूरकमदनकोद्रवजश्चबीज
कोशातकीशुकनसामृगभोजनी च ।
अङ्कोलजश्चकुसुम परिकल्प्य चूर्ण
लाक्षोदकापहृतदोषगतौ प्रयोज्यम् ॥

मिश्रित तेन तैलश्च परम गतिरोपणम् ।
सौवहेषु च कन्देषु कृत वज्राहयेषु च ॥

भल्लातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन
सिद्ध विलङ्गरजनीद्वयचित्रकैश्च ।
तैल स्मार्कवरसैर्विनिहन्ति कृच्छ्रा
नाडीं कफानिलकृतामपचीव्रणाश्च ॥

॥ इति पञ्चत्रिंशोऽध्याय ॥

शुकाद्रादिक चूर्ण परिकल्प्य मदनकोद्रवौ शालिविशेषौ मृगभोजिनी मृगादिनी, तेन च धत्तूरादिचूर्णेन युक्त तैल परम गति रोपणम् । भल्लातकादिभिस्सभृङ्गरसैस्सिद्ध तैल सुकृच्छ्रामपि नाड्यादीन् विनिहन्ति ॥

इतीन्दुविरचितया अष्टाङ्गसग्रहव्याख्याया-
॥ मुत्तरे पञ्चत्रिं... ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

क्षुद्ररोगविज्ञानीय र् ॥

शस्त्रकर्माहरोगप्रसङ्गेन क्षुद्ररोगाणा हेत्वादिक प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानीयनामाध्याय व्याख्यास्याम । इति ह ॥

क्षुद्रारोगा क्षुद्ररोग । [क्षुद्रशब्द स्वल्पाधमक्रूरपर्यायवाची । क्षुद्र' स्वल्पेधमे क्रूर इति वैजयन्ती । उक्त धर्मयुक्ता रोगा क्षुद्ररोगा' उक्त च । मन्दवेगा महावेगा व्याधयोल्परुजोऽरुज । येमहान्तोल्पकाश्चैव क्षुद्ररोगास्तु ते स्मृता इति । अत्राऽपि स्वल्पामशव्यङ्गतिलकालकादय । अधमाकक्षगुदशर्करार्बुद कुनखादय । क्रूरा मसूरिकाविस्फोटाग्नि रोहिण्यादय । क्रौर्ये क्षुद्रशब्दप्रयोग पुराणादिष्वपि दृश्यते । अपि क्षुद्रमृगा यत्र शान्ताश्चेरु स मामृगैरिति । आयुर्वेदस्य तस्मादप्रादुरङ्गानि सद्विद । *सर्वेभ्य प्रत्यङ्गेभ्य क्षुद्ररोगा* समुच्छ्रिता इति श्रेष्ठत्वेपि ॥]

[क्षुद्ररोगाणामनेकविधत्वेन सामान्यलक्षणाभावात् प्रत्येक व्याधिगौरवानुरूपेण हेत्वादिक प्रदर्शयिष्यति ॥]

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभाः ।
पिटकाः कफवाताभ्या बालानामजगल्लिका ॥

बालानां कफवाताभ्यां स्निग्धादिगुणा पिटका भवति सा नाम्नाऽजगल्लिका । बाला- नां प्राय इति वाक्यशेषः । [केचित्तु पाठन्ती- त्युच्यते ॥]

यवप्रख्यां यवप्रख्यां ताभ्यां मांसाश्रितां घनाम् ।
अन्त्रालजी—

ताभ्यामिति कफवाताभ्यां मांसाश्रिता घना यवसंस्थाना पिटका भवति सा नाम्ना यवप्रख्या । सैवाऽयवप्रख्याऽन्त्रालजी उच्यते । [मा- ंसाश्रित अवक्त्रा अमुन्नता । अन्त्रालजीति रहिता]

—वृत्ता स्तोकपूयामवक्त्रा ॥

ग्रथिताः पञ्च वा षड्वा कच्छपी कच्छपोन्नता ॥

वृत्त आदिगुणा पञ्च वा षड्वा कच्छ- पवदुन्नता समुदायो नाम्ना कच्छपी । [कफवाता- भ्याम् । कच्छपोन्नता कच्छपपृष्ठवदुन्नता युक्ता ॥]

कर्णस्योर्ध्वं समन्ताद्वा पिटका कठिनोग्ररुक् ।
शालूकाभा पनसिका—

कर्णस्योपरिभाग समन्ताद्वा कर्णसमीपे कठिनत्वादिगुणा शालूकेन जलकुसुमकन्देन स- मा पिटका नाम्ना पनसिका । [कर्णस्योर्ध्वमुप- रिष्टात् तथा तानं परितः वाशब्दो विकल्पार्थः । उभयो पार्श्वयोः सम जायते नाभिमात्र कर्ण इति भोज । उक्तं च । कर्णयोरुपरिष्टाद्वा कर्णयोर्वा समन्ततः । पिटका कुरुते राजन् शा- लूकसदृशां स्थिरामिति । कठिना कठिनस्प- र्शा । उग्ररुगधिकतरपीडायुक्ता । शालूकाभा शालूकवत् समदृशा । (पनस गोत्रम् ।) पिटका पनसिकासंज्ञ क्षुद्ररोग ॥]

—दाहज्वररुजा स्थिरः ।
हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्दभः ॥

ताभ्यामिति कफवाताभ्यां हनुसन्धौ मृदुः(?) अल्पवेदनः पाषाणगर्दभ ॥

शाल्मलीकण्टकाकाराः पिटकाः सकफा घनाः ।
मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्यां च मुखदूषिकाः ॥

ताभ्यां चेति कफवाताभ्यामेव सरक्ताः शाल्मलीकण्टकाकाराः स्निग्धादिगुणा यूनां यौवनवतां मुखस्थाः पिटका भवन्ति ता नाम्ना मुखदूषिका यदी यम- पूरण नामा तारुण्यपिडका यावन्तो येन समुद्भ- वति । [ताश्च कफवाताभ्यां यूनां प्राप्तयौवन- काः याति यद्यपि वहिरागत कण्टकसदृशाभि काश्चित्पुनरादिप्रदेशे । शाल्मलीकण्टकाकारा शा- ल्मलीकण्टकसदृशाः आकृतिमात्रेणैव नात्यायताः सकफा श्लेष्मयुक्ताः । घना निबिडा । मेदो- गर्भा मेदो गर्भे यासां ताः । यासामेव पिटका- नां पिटका मुखदूषिकासंज्ञ क्षुद्ररोग ॥]

ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः ।
चीयते नीरुजैः श्वेतैः शरीरं कफवातजैः ॥

ते पद्मकण्टका नाम्ना ज्ञेया यैः कफ- वातजैः पद्मं कण्टकैरिव शरीरं नीरुजैः श्वेतैश्ची- यते सञ्चीयते । [कफवाताभ्यां नीरुजैः रु- जारहितैः श्वेतैः श्वेतवर्णैः यैः पिटकैः कण्टकैः पद्मं पद्मनालमिव शरीरं चीयते समन्ताद्व्याप्य-

ते ते पिटका पनसकण्टकसञ्ज्ञा ज्ञेया मुनिभिरिति शेष य एवंविधः स पनसकण्टाख्य क्षुद्ररोग ॥]

पित्तेनपिटकावृत्ता पक्वोदुम्बरसन्निभा ।
महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥

पित्तेन हेतुना विवृतमुखी वृत्तत्वादिगुणा पिटका भवति सा नाम्ना विवृता । [पित्तेन हेतुना वृत्ता वर्तुळा पक्वोदुम्बरसन्निभा पक्वेनोदुम्बरफलेनसदृशी महादाहज्वरकरी महान्तमविदुसह दाह सर्वाङ्गीण तीव्रसन्ताप तथाविध ज्वर च करोतीति महादाहज्वरकरी विवृतानना असंवृतमुखी अनेनारम्भसमय एव पाकपूयस्रवणादिक चोच्यते । या एव विधा सा पिटका विवृताख्य क्षुद्ररोग ॥]

गात्रेष्वन्तश्चवक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विता॰ ।
मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्सञ्ज्ञाः पिटका घनाः ॥

गात्रेषु बहिरन्तर्मुख च या प्रकरणात् पित्तेन पिटका मसूरप्रमाणा तद्वर्णा इति मसूरवर्णा लोहिता घनाश्च भवन्ति तास्तत्सञ्ज्ञाः नाम्ना मसूरिकाः । [गात्रेषु पादपाण्याद्यवयवेषु अनेन पादतळ मस्तक च गृह्यते । वक्त्रस्यान्तरन्तर्मुख इत्यर्थ॰ । चशब्दान्नेत्रश्रोत्राद्यन्यस्रोतांसि च गृह्यन्ते । दाहज्वरान्वित । दाहज्वररुजान्विता दाहेन ज्वरेण रुजया चान्वितायुक्ता दाह सर्वाङ्गीणसन्तापः । अथवा दाहज्वरो दाहादिज्वरः मसूरमात्रा मसूरप्रमाणाः तद्वर्णा मसूरतुल्यवर्णाः लोहिता इत्यर्थ॰ । घना निरन्तरप्रसृता पिटकास्तत्सञ्ज्ञा मसूरिकाख्या । मसूरिकाया रक्तपित्तजत्वमाहभोज । उक्त च । पित्त शोणितसंसृष्ट त्वचं दूषयते यदा । करोति पिटका घोरा सर्वगात्रेषु देहिनाम् । तिलसर्षपमाषाणा निष्पावाना तथैव च । तुल्यप्रमाणसंस्थाना ज्वरदाहसमन्विताम् । विद्यान्मसूरिकामेता पिटका रक्तपित्तजामिति । करभस्तु नामानुगतरूपभेदेनास्या अष्टविधत्वमाह । उक्त च । मसूरिका सर्षपिका अजकाको द्रवस्तथा । कगुर्विस्फोटकोऽपाकी विसर्पीचाष्टमी स्मृता । सोषकण्डूज्वरा ताम्रा सुभामामाहुर्मसूरिकाम् । सर्षपाकृतितद्वर्णा दाहपाकरुजावतीम् । रक्ताभमूला दुस्साधा पित्तात् सर्षपिका जगुः । कलायसदृशा गाढा श्यावा पर्वास्थ शोफिनीम् । व्राहुल्लेखव्रणामूचु रजका श्लेष्मपित्तजाम् । कोद्रव कोद्रवाकार रक्तपित्तसमुद्भवम् । कङ्गोस्तण्डुलसङ्काशैर्निरन्तरविसर्पिभि । स्फोटै श्लेष्मसमुद्भूतैरापूर्ण कगुरिष्यते । अग्निदग्धैरिव स्फोटैराकीर्णः कफरक्तज । निर्विपाको विसर्पस्तु विस्फोटक इति स्मृत । अपाक विरळ शुष्क जायते मृत्युसन्निभम् । विसर्पवत्सर्पतिसर्वगात्रे शोफान्विता च ज्वरदाहयुक्ता । विसर्पिणी कायसमानवर्णो कालोपकल्पा कफरक्तजातु । विदाहकम्पातिरुजातिसारैस्तृष्णार्तिहिक्कारुचिकाममोहै युक्तानि हन्त्याशु मसूरिकान्तर्मुखा च वाद्यो किणसन्निभा च । ज्वरास्यशोपाङ्गविमर्दकास सन्धिश्लथत्वारुचिरोमहर्षा । शिरोर्तिनेत्रामय पीनसाश्च मसूरिकाणा प्रभवन्तिपार्श्वे । त्वगक्षिरोगापस्मार राजयक्ष्ममसूरिका । दर्शनात् स्पर्शनात् दानात् सङ्क्रामन्ति नरान्नरम् ।

इति । पृथग्दोषसमस्तसन्निपातरक्तविषदृष्टमसृग्‌वाग्भावजत्वभेदेनाष्टौ मसूरिका स्मरन्ति भरद्वाज । पृथग्दोषसन्निपातरक्ताख्यत्वभेदेन पञ्चविधत्वमाह सुश्रुत । तत्सर्वं च गौरवभयादत्र न लिख्यते ।

ततः स्फुटतरस्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ॥

ततो मसूरिकानन्तर्येण प्रकारेण स्फुटतराः महारुजाः स्फोटाः आदयस्या विस्फोटाः । [स्फुटतराः अतिशयितपीडायुक्ता निरन्तराश्रिताः स्फोटाः सर्वाङ्गतयाऽभ्यन्तराङ्गेषु च यथाक्रमं संख्यातीता इत्यर्थः । विस्फोटस्य पित्तजत्वमाह भोज । पित्तं प्रकुपितं ह्यास्य त्वग्गतं बाह्यं समाश्रितम् । करोति त्वग्गतान् स्फोटानग्निदग्धोपमान् बहून् । सर्वदेहाश्रयं ज्वरादिदाहसमन्वितान् । नानाप्रकाराः स्थानानि विस्फोटांश्च रूपं इति । जातूकर्णेऽपि । ज्वरपीडापरीदाहज्वरार्तं सदनान्विता । जायन्ते पित्तवैषम्याद्विस्फोटाः सर्वदेहगा इति ॥]

यापक्वकर्णिकाकारा पिटका पिटकाचिता ।
सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्दभी ॥

वातपित्ताभ्यां या पक्वकर्णिकाकारा अल्पैर्महती सतनुमूला पिटकाभिरन्याभिराचिता पिटका सा नाम्ना विद्धा भवति । ताभ्यामेवेति वातपित्ताभ्यामेव गर्दभीनाम पिटका भवति । अस्याः पक्वकर्णिकाकारत्वं न भवतीति ॥

मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटकाचिता ।

मण्डलाकारा वाताभ्यां विपुला विस्तीर्णा उत्सन्ना सरागाभिरन्याभिः पिटकाभिराचिता सा नाम्ना गर्दभी ॥

कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु सानिलात् ।
पित्तात् भवन्ति पिटकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः ।
तादृशी महती त्वेका गन्धनामेति कीर्तिता ।

सानिलात् प्रधानात् पित्तात् प्रायः कक्षासन्नेषु प्रदेशेषु सूक्ष्मा लाजसदृशा घनाश्च पिटका भवन्ति सा रोगो नाम्ना कक्षा । तादृशीति कक्षासन्नेषु सानिलात् पित्तात् तामपल्पैका पिटका सा नाम्ना गन्धनामा इति कीर्तिता । [प्रायः शब्दोऽत्रयोपेक्षया सकलशरीरव्यापकत्वं सूचितम् । कक्षासन्नेषु प्रदेशेषु बाहुपार्श्वांसस्कन्धेष्विति यावत् । तत्र च सौश्रुते । बाहुपार्श्वांसकक्षेषु कृष्णाः स्फोटाः सुदारुणाः । पित्तप्रकोपसम्भूताः कक्षामिति विनिर्दिशेत् । इति । तादृशीति । आकृत्या कक्षासदृशी । महती स्थूला । एका अद्वितीया । एका तु महती इति योजनायामनेकपिटकामध्ये एकस्या महत्त्वमिति च प्रतीयते । तदर्थं पित्तकारणश्च पाह धन्वन्तरि । एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिटकां स्फोटकाचिताम् । त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनामां प्रचक्षत इति ॥]

घर्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिटकाः सरुजो घनाः ।
राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाह्वयाः ॥

घर्मेण तपेन स्वेदेन वा परीते समायु-

के पाढ़े देहे सरुजत्वादिगुणाया पिटकास्ता-नाम्ना राजिकाह्वया राजिकासञ्ज्ञा । राजिका र क्तसर्षपास्ताभिस्तुल्य वर्णादियासां पिटकानां वास्तथोक्ता । [मेद स्वेदविध्युक्ततापोपना द्यादिजनित । सत्यानेनैव प्रमाणसिद्धे पुनर पि प्रमाणकथन प्रमागाधिक्ये एतत् भ्रान्तिनि रासार्थम् । अनुक्त कारणत्वादत्राप्यानिलपित्त-ज्वरमूह्यम् ।]

दोषैः पित्तोल्बणैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत् ।
शोफो पाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्दभ ॥

पित्तोल्बणैस्त्रिभिर्दोषैर्मन्दैश्चिरकारिभि क्र-मेण विसर्पवत्तनुत्वादिगुण पाकरहितश्च य शो-फो विसर्पति व्याप्नोति स नाम्ना जालगर्दभ ।

मलै पित्तोल्बणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणा
कक्ष्याभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साग्निरोहिणी ।
पञ्चाहात् सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवितम् ।

पित्तोल्बणैस्त्रिभिर्दोषैर्ये ज्वरादियुता मा सदारणाः स्फोटा वर्णदाहव्याप्त्यादिकेनाग्निसदृ-शा. कक्ष्यासन्नेषु प्रदेशेषु जायन्ते साग्निरोहि-णीत्युच्यते । सा चाग्निरोहिणी दोषकोपवशात् पञ्चाहेन सप्तरात्रेण पक्षेण वा जीवित हन्ति । [पित्तोल्बणैरुद्रिक्तपित्तैर्मलैर्वातादिभि ज्वरिण स ज्वरस्य पुरुषस्य । ज्वरिण इति स्फोटवि-शेषण वा आमरणान्त ज्वरकारिण इत्यर्थ । कक्ष्या भागेषु अत्र भागशब्दस्य बहुवचनोक्त्या न केवल कक्ष्यैव तत्समीपवर्तिनोऽन्येपि प्रदेशा गृह्यन्ते । इक्त च सौश्रुते । स्फोटा कक्षास-

पार्श्वेषु जायन्ते मांसदारणा । अन्तर्दाहज्वरा-कारा दीप्तपावकसन्निभा । सप्ताहाद्वाद्दशाहाद्वा पक्षाद्वाघ्नन्तिमानवम् । तामग्निरोहिणीं विद्यात्सा ध्या सन्निपातत इति । मांसदारिणः मांसदरण शीला । अनेनैषामन्तर्मूलत्व ध्वन्यते । अग्न्या-भा वर्णोष्ण्यादिभिरग्निसदृशा । य एवंविधा विस्फोटा जायन्ते सा नाम्ना अग्निरोहिणीति प्रसिद्धा । सा पञ्चाहात् पञ्चदिवसात् पूर्व मिति शेष । सप्तरात्रात् सप्तदिवसात् पक्षात् पञ्चदशदिवसाद्वा जीवित नाशयति । असा-ध्यप्रकरणात् पञ्चाहदे परमिति वा । सन्नि-पात जाया अप्यस्या असाध्यमर्यादायाश्चै वि ध्यकथनमेकैकदोषोद्रेकात् । तत्राशुकारिण पित्तस्योद्रेककथनात् पित्तवातकफजास्थितिक्र मोपि बोद्धव्य ॥]

त्रिलिङ्गा पिटका वृत्ताजत्रूर्ध्वमिरिगल्लिका ।

जत्रुण ऊर्ध्व त्रिलिङ्गात्रिदोषलक्षणा वृ त्ता या पिटका सा इरिगल्लिरित्युच्यते । [अ-स्या अपि सन्निपातजत्वाद्गुरुगज्वरादिसहितत्व द्योत्यते । उक्त च धन्वन्तरिणा । पिटकामु-त्तमाङ्गस्था वृत्तामुग्ररुजाज्वराम् । सर्वात्मिका सर्वलिङ्गा जानीयादिरिगल्लिकामिति ॥]

विदारीकन्दकठिनाविदारीकक्षवङ्क्षणे ।

कक्षे वङ्क्षणेवा या विदारीकन्दवत् क-ठिना पिटका सा विदारी नाम्ना । [अत्रापि त्रिलिङ्गत्वमूह्यम । उक्त च धन्वन्तरिणा । विदारीकन्दवद्वृत्ता कक्षवङ्क्षणसन्धिषु । वि-

दारिका सा विज्ञेया सरुजा सर्वलक्षणा इति ॥]

मेदोनिलकफैर्ग्रन्थिः स्नायुमांससिराश्रयैः ।
भिन्नोवसाज्यमध्वाभ स्रवेत्तत्रोद्धणोनिलः ॥
मांस विशोष्यग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ।
दुर्गन्धिरुधिर क्लिन्न नानावर्णं ततोमला ॥
तास्त्रावयन्ति निचिता विद्यात्तच्छर्करार्बुदम् ।

स्नाय्वाद्याश्रयैर्मेद प्रभृतिभि प्रथम ग्रन्थिर्भवति । तत स एव स्वय भिन्नो वसादिसदृश स्रवेत् । तत्र स्रावयुक्ते प्र धावनिलो वायुरुद्धण प्राप्तबलो मांस विशोष्य ग्रथिता कठिना शर्करामुपपादयेत् । ततोनन्तर मला वातादयो निचिता वृद्धा, सन्त ता शर्करा दुर्गन्धत्वादियुक्तं रुधिर स्रावयन्ति तस्य रोगस्य शर्करार्बुदमिति सज्ञा । [स्नायुमांससिराश्रयै स्नायुर्मांस सिराश्च आश्रयो येषा तै मेदोनिलकफै कृतो यो ग्रन्थि स स्वय भिन्न वसाज्यमध्वाभ वसाघृतमधुनिभ यत् किञ्चित् स्रवेत् । तत्र तस्मिन् काले अनिल उद्धण आस्रावात्स्यावकाशतया वृद्धिगत मांस विशोष्यशोषयित्वा ग्रथिता ग्रथनात् काठिन्ययुक्ता शर्करा शर्करा तुल्यत्वाच्छर्करा (शर्करावत्त कल्ल ।) उपपादयेत् परिणामयेत ततोनन्तर मलावातादयो (निचितामिति पाठ ।) निचिता वृद्धा ता शर्करा दुर्गन्धि दुर्गन्धयुक्त क्लिन्न क्लेदयुक्त नानावर्णं सान्निपातजत्वात् सङ्कीर्णवर्णं रुधिर रक्त स्रावयन्ति शर्करात सिरामुखेन स्रावय तीत्यर्थं । उक्त च । दुर्गन्ध क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं तत सिरा स्रवन्ति सहसा रक्तं विद्यात्तच्छर्करार्बुदमिति । यदेवविध तच्छर्करार्बुद विद्यात ॥]

पाणिपादतलेसन्धौ जत्रूर्ध्वेवोपचीयते ।
वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थि स्तद्वद्बह्वणुभिर्मुखै ॥
रुग्दाहकण्डूक्लेदाढ्यैर्वल्मीकोसौसमस्तजः ।

पाणिपादतलादिके ग्रन्थिरुपचय प्राप्नोति । तद्वदिति शर्करार्बुदमभ्युक्त हेतुना । वल्मीकवत पिपीलिकास्थाणुवत्क्रमवृध्या च बहुभिरणुभिश्च रुग्दाहाद्याढ्यैर्मुखैरुपलक्षित । अमौरोगो नाम्ना वल्मीक । अस्य पूर्वस्माद्विशेष समस्तजत्व सन्निपातजत्वम । [पाणितले पादतले सन्धौ कक्षादिके जत्रूर्ध्वं जत्रोरुपरिभागे वा वल्मीकवत् वल्मीकसदृश ग्रन्थिर्ग्रथितशोफ तद्वद्वल्मीकवत बह्वणुभि बहुभिरसख्यैरणुभि सूक्ष्मै रुग्दाहकण्डूक्लेदाढ्यै रुगादिपरिपूर्णैर्मुखै पूयोद्गमनद्वारै शनैर्मन्द मन्द उपचीयते उपचय प्राप्नोति उपचयोवृद्धिः समस्तज सन्निपातज असौवल्मीक वल्मीकाख्य क्षुद्ररोग ॥]

शर्करोन्मथिते पादेक्षते वा कण्टकादिभि ।
ग्रन्थिकी लवदुत्सन्नो जायते कदर तु तत् ॥

शर्करया शिला खण्डिकया पाद उन्मथिते अथवा कण्टकादिभि क्षते कीलवत् सोत्सेधो ग्रन्थिर्जायते तत्तुकदर नाम्ना भवति । [शर्कराभिरुन्मथिते कृतोन्मथने निरन्तरनिचितशर्करा प्रदेशाटनादित्यर्थ । कण्टकादिभि, आदिशब्देन निशितामग्राकशकलादिपरिग्रह ।

ग्रते प्रणिते वा शब्द उन्मथनक्षतयोर्विकल्पार्थः । पादे पादतले कीलवत् उत्सन्न उन्नत ग्रन्थिर्जायते । कीलसाम्येन निखातकीलवद् व्यतवेदनाकरत्व च द्योत्यते तत् तुर्विशेषेकदर कदराख्य क्षुद्ररोग ॥]

वेगसन्धारणाद्वायुरपानोपानसंश्रयम् ।
अणूकरोति बाह्यान्तर्मार्गमस्य तत शकृत् ॥
कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरय रुद्धगुदोमत ।

अपानाख्यो वायुर्वेगरोधाद्धेतोरपानसश्रय गुदसश्रय मार्ग बाह्यान्तरणूकरोति सङ्कोचयति । तत अणूकरणाद्धेतोरस्य पुस श कृत् पुरीष कृच्छ्रान्निर्गच्छति । अय व्याधि नाम्ना रुद्धगुदोमत आचार्याणाम् । [वेगसन्धारणात् अधो वातपुरीषादिवेगधारणात् कुपित अपानोवायुर्गुदाश्रयः अस्य गुदस्य बाह्यान्तर्मार्गी वलीत्रितयमित्यर्थ । अपानसश्रय. इति च पाठ ॥]

कुर्यात् पित्तानिल पाक नखमासे सरुग्ज्वरम् ।
चिप्पमक्षतरोग च विद्यादुपनख चतम् ॥

पित्तानिल कर्तृ नखमासे सरुग्ज्वर पाक कुर्यात् । तस्य रोगस्य चिप्पमित्यक्षतरोगमित्युपनखमिति च नामत्रयम् । [पित्त चानिल श्च पित्तानिल अत्र सर्वोपि द्वन्द्व समाहारार्थे एकवत् स्यादिति द्वन्द्वस्यैकवत् भाव स नपु सकमिति नपुसकत्व च । नखमासे नखसम्बन्धिन्यन्तर्बहिर्मासे सरुग्ज्वर रुग्ज्वरोपेत पाक कुर्यात् । त रोग चिप्पाख्यमक्षतरोगाख्यमुपनखाख्य च विद्यात् जानीयात् ॥]

कृष्णोभिघाताद्रूक्षश्च खरश्चकुनखोनखः ।

अभिघाताद्धेतोर्य कृष्णो रूक्ष खरश्च नखो भवति सरोगो नाम्ना कुनखो भवति । [स्खलनशिलादार्वादिपतनजनितादभिघाताद्धेतोः ॥]

दुष्टकर्दमसस्पर्शात् कण्डूक्लेदान्विताऽन्तरा.
अगुल्योऽलसमित्याहुः

दुष्टकर्दमस्य सस्पर्शात् कण्ड्वादियुता अगुल्य अलसमित्याहु । [दुष्टकर्दमसस्पर्शात् कुम्भादिदूषित मलनय स्पर्शशीलनात् अत्र कफपित्तकारणत्व शास्त्रान्तरादवगन्तव्यम् । उक्त च । दुष्टकर्दमसस्पर्शात् पादागुल्यन्तरे व्रणम् । कण्डूरा क्लेदकोथाढ्य स पित्त कुरुते कफ इति ॥]

तिलाभास्तिलकालकान् ।
कृष्णानवेदना स्त्वक्स्थान् मशास्तानेव चो-
न्नतान् ।
मशान्पस्तु ग्रततरान् च र्मकीलान् सितासितान्
तथाविधो जतुमणि सहजो लोहितस्तुस ।

कृष्णादिगुणान् त्वकस्थान् तिलाभान् तिलकालकानाहु । [तिलाभान् तिलप्रमाणान् । उक्त च शास्त्रान्तरे । कृष्णास्तिलप्रमाणाये नीरुजा पिटका समा । वातपित्तप्रकोपेन तान् विद्यात्तिलकालकानिति ।] उन्नतास्तानेवमशानाहु । [उन्नतान् किञ्चिदुत्सन्नान् तास्तिलकालकान् एव शब्देनाकृतिमात्रस्य विशेष इति द्योत्यते । उक्त च । अवेदन स्थिर चैवयस्तु

गात्रे प्रजायते । माष्वत्कृष्णमुत्सन्न तद्भावान्मशमादिशेदिति ।] तेभ्योऽप्युन्नततरान् सितासितान् चर्मकीलानाहु । [सितासितान् काश्चित् सितान् काश्चिदसितान् । अर्शो निदानोक्तचर्मकीलात्तु सितासितत्व विशेष ।] तथाविध सहजो लोहितश्चय स नाम्ना जतुमणि । [तथाविध चर्मकीलतुल्य । सहजो लोहित इति च पाठ. । सजतुमणिरत्युर्विशेषे । सहज देहेन सहजातश्चेल्लोहितो रक्तवण ॥]

कृष्ण सित वा सहज मण्डल लाञ्छन समम्।

शरीरे यत्कृष्ण वा सित वा सहज सम मण्डल तल्लाञ्छनमित्युच्यते । [सहजात सहजम् । सम निम्नोन्नतत्वरहितम् ।]

शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।
श्याममण्डल व्यङ्ग वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥

शोकादिकुपिताद्वातपित्तात्तनुत्वादिगुण यन्मुखे मण्डल तन्नाम्ना व्यङ्गम । तदेव वक्त्रादन्यत्र देशे स्थित नीलिकेतिनामलभते । सा च स्वरूपा विनिपात रोगान्तरम् । [न्यङ्गनीलिकयो सत्ता भेदस्य स्थानमात्रजनितत्वाद्वक्ष्यमाण षट्त्रिंशत्सख्यायामेकत्वेनैव सख्यान कार्यम् । न पृथक्त्वेन ॥]

परुष परुषस्पर्श व्यङ्ग श्याव च मारुतात् ।
पित्ताताम्रान्तमानील श्वेतान्त कण्डुमत्कफात् ।
रक्ताद्रक्तान्तमाताम्र सोष चिमिचिमायते ॥

तद्व्यङ्ग मारुतात् परुषादिरूपम् ताम्रपर्यन्तमानील च पित्तात् । श्वेतपर्यन्त कण्डुमत् कफात् । रक्तपर्यन्तादिरूप रक्ताद्व्यङ्ग भवति । सह ऊष्मणा स्वेदारतिमता प्रादेशिकेन दाहेन वर्तत इति सोषम् । [पित्तानिलजे व्यङ्गे कफरक्तयोरुद्रेककथनमयुक्तमिति चेन्न भ्रम । आश्रयिभावनतोपि ह्याश्रयदोषाश्रयाद्रुधिरम् । व्यङ्गे निलपित्तकृतेष्वाश्याधिक्येन दर्शये द्रूपम्। इत्यादि वचनात्तदपि युक्तमेव ॥]

वायुनो दीरित श्लेष्मात्वच प्राप्य विशुष्यति ।
ततस्त्वग्जायते पाण्डु क्रमेण च विचेतना ।
अल्पकण्डूरविक्लेदा सा प्रसुप्ति प्रसुप्तित ।

वायुना उदीरित स्थानात् क्षिप्त श्लेष्मात्वच प्राप्य वायुनैव शुष्यति । ततस्त्वक् पाण्डुत्वादिगुणा जायते सम्पद्यते । सा प्रसुप्तित अचैतन्याद्धेतो प्रसुप्तिरित्युच्यते । [स तत्तस्माद्धेतो. त्वक्पाण्डु पाण्डरवर्णा क्रमेण विचेतना च भवति । यदायदापवनोदीरितेन त्वग्गतेन शुष्केण श्लेष्मणात्वक्पूर्यते तदातदा निरवकाशतया तत्र रक्तादिवहनाभावाच्चेतना हानि स्यादिति क्रमार्थ । त्वचश्चेतना स्पर्शविज्ञान तेन हीनाविचेतना ॥]

असम्यग्वमनोदीर्णे पित्तश्लेष्मान्न निग्रहे ।
मण्डलान्यति कण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥
उत्कोठ सोनुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।

असम्यग्वमनेनोदीर्णयो पित्तश्लेष्मणो रक्तस्य च निग्रहेण वेगधारणेन देहेऽति कण्डुत्वादियुक्तानि मण्डलानि भवन्ति । एष च रोग उत्कोठ इत्यभिधीयते । स एवानुबन्ध,

सन् कोठ सञ्ज्ञां लभते । [अल्पवीर्येणाल्पमात्रेण वा वमनद्रव्येण कृत वमनमसम्यग्वमनं तेनात स श्लेष्मनिर्हर्तुमसमर्थतया उन्मुखीकरणमुदीर्णता । पित्तश्लेष्मणोर्निग्रह पुनर्वमनविरेचनाभाव । अन्ननिग्रह उपवास । स एवोत्कोठो ज्वरानुबन्धयुक्तश्चेत कोठ । म ण्डलानामेवान्योन्यानुबन्ध इति केचित् ॥]

प्रोक्ता षट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः।
यान्विज्ञायनसम्मुह्येच्चिकित्सायां चिकित्सकः

॥ इत्युत्तरे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

इत्यन्तरोक्तप्रकारेण एते अजगल्लिका, यवप्रख्याऽ, ऽन्त्री, कच्छपी, पनसिका, पाषाणगर्दभ, सुरसदूषिका, पद्मकण्टक, विवृता, मसूरिका, विस्फोट, विद्धा, गर्दभी, मण्डला, कक्ष्या, गन्धनामा, राजिका, जालगर्दभाऽ, इरिवेल्लिकाऽ, चिप्पलिका, विदारी, शर्करार्बुद, वल्मीक, कदर, कच्छपुट, चिप्प, कुनखाऽऽ, अलस, तिलकालक, मश, चर्मकील, जतुमणि, लाञ्छन, व्यङ्ग, प्रसुप्त्यु, उत्कोठाख्या षट्त्रिंशत्क्षुद्ररोगा विभागश उक्ता, । यान् विज्ञाय भिषक् चिकित्सायां न सम्मुह्येदिति ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे षट्त्रिंशोऽध्याय ।

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

क्षुद्ररोगप्रतिषेधम् ।

उक्तक्रमेणैव क्षुद्ररोगाणां चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्याम । इति ह ॥

(क्षुद्ररोगाणामजगल्लिकादीनां प्रतिषेधश्चिकित्साभिधीयते इति क्षुद्ररोगप्रतिषेध । शेष पूर्ववत् ॥)

अजगल्लिकामपक्वां जलौकोभिर्ग्राहयेत्।
यवक्षारशुक्तिसौराष्ट्रीकल्कैश्चलेपयेत् ॥

अपक्वायामजगल्लिकायां जलौकसोऽथवा क्षारादिभिश्च लेप ॥

यवप्रख्यादीन् पाषाणगर्दभान्तान् स्वेदयित्वा सुरदारुकुष्ठमनःशिलालैर्लेपयेत् ॥

यवप्रख्यादीनां पञ्चानां प्रकरणादपक्वानां यथार्हं स्वेद, । सुरदार्वादिभिश्च लेप, । (यवप्रख्यादीनां भिन्नरूपत्वेऽपि कफवातजत्वसाम्येन कारणैक्यात् प्रथनसाम्येन विलायनीयत्वाच्च क्रियैकत्वकथनम् ॥)

पक्वास्तु सहाजगल्लिकया व्रणवदुपाचरेत् ॥

पक्वांस्तु यवप्रख्यादीन् सहाजगल्लिकये-

त्य जगालिकामपि पक्वामेव पद्मकण्टकप्रतिषेधोक्तचिकित्सयोपचरेत् ॥

मुखदूषिका लोध्रतुवरिकाभ्यां वा प्रदिह्यात् । वटपत्रनाळिकेरशुक्तिभ्यां वा सैन्धववचाक्षिभेषजसिद्धार्थकैर्वा । एवमशान्तौ छर्दयेत् । ललाटे च सिरां विध्येत् ॥

मुखदूषिकासु लोध्र तुवरिकाभ्यां वा लेपो वटपत्रनाळिकेरफलशुक्तिभ्यां वा सैन्धववचादिभिर्वा । लोध्रमक्षिभेषजम् । तुवरिका आढकी । एवं लेपे नाशान्तौ छर्दनं सिराव्यधश्च ॥

पद्मकण्टकेषु निम्बाम्बुवान्तं निम्बोदकसिद्धं सर्पिः समाक्षिकं पाययेत् । निम्बारग्वधकषायेणचोद्वर्तनम् ॥

पद्मकण्टकेषु निम्बकाथेन वमनं ततो निम्बकाथसिद्धस्य सर्पिषः पानं निम्बारग्वधयोः कषायेण चूर्णेनोद्वर्तनं च । [निम्बस्य त्वगारग्वधस्य मूलत्वक् च ॥]

[कारणानां पित्तादीनामभावाद्रोगाणां प्रायेण स्वरूपसाम्याच्च विवृतादीन्निरिगल्लिकान्तानां क्रियामेकीकृत्याह ॥]

विवृतादीन् जालगर्दभान्तान् निरिगल्लिकां च पित्तविसर्पवच्चिकित्सेत् ॥

विवृतादीन् निरिगल्लिकां च चिकित्सेत् पित्तविसर्पवत् चिकित्सेत् । [विवृतादीन् विवृता मसूरिका विस्फोटविद्धा गर्दभीकच्छपिकाराजिकाजालगर्दभाः निरिगल्लिका चेति क्षुद्ररोगाणाम् पित्तविसर्पवत् पित्तविसर्पं इव कमलोत्पलादिप्रलेपादिना चिकित्सेत् अन्ये तु पित्तविसर्पवदित्यस्यार्थमेवमाहुः पित्तविसर्पवच्छास्त्रान्तरेषु भिषग्विशेषदर्शनात् केषां चित् पित्तहरं केषां चित् पित्तविसर्पहरमिति । अनेन विसर्पेषु सामान्येनोक्तं लङ्घनरूक्षणरक्तावसेचनविरेचनादिका क्रियाणोच्यन्ते । उक्तं च । मसूरिकास्वरूपेषु लङ्घनं वमनं ततः यष्टीमधुकनिम्बत्वगम्बुभिः सितयायुक्तं विरेचनं त्रिवृच्चूर्णयुक्तया वाऽविपत्तिना । अन्ये मसूरिकाया वमनविरेचनहरं प्रलेपादिक्रियाविधिमुपदिशन्ति विस्फोटचिकित्सां च । विस्फोटेषु च सर्वेषु लङ्घनं पूर्वमाचरेत् । न ह्येतेन विना केचित् विस्फोटाः सम्भवन्ति हि । इति । मसूरिकाविस्फोटयोर्विशतिदिनात् पूर्वं स्नानाभाव उक्तः पुष्पस्याभ्यङ्गश्च स्नाया क्षिप्तेदिवमात्परम् । यते स्नानदिनेऽयात्र मध्येषु गोहवासिन । अन्यथा स न विशेषं प्राप्नोति मसूरिकात् काश्यप । इति । अष्टविधाया मसूरिकायाश्चिकित्सा समानतन्त्रादवगन्तव्या ॥]

विशेषतो राजिकामपाकशर्करामूत्राक्टकशर्कराभिः क्षीरपिष्टाभिर्लेपयेत् । अभीक्ष्णं च मृजाशीलनम् । जालगर्दभे घातीफलान्युपयुञ्जीत ॥

विशेषत इत्यादिना राजिकायाः साधनसमुच्चय । अपाकशर्करादिभिः क्षीरपिष्टैर्लेपः - अपाकशर्करा कुम्भाकारचुल्ली दग्धशर्करा । कण्टशर्करा ब्राह्मणमूत्रं । अभीक्ष्णमत्यर्थं मृजाशीलन

सगोधनसेवा । जालगर्दभे धात्रीफलान्यामलकान्युपयुञ्जीत विशदत्त इत्यर्थात् ॥

अग्निरोहिणीमपि प्रत्याख्याय पित्तविसर्पवदुपाचरेत् । पक्वा तु मधुरवर्गसिद्धेन सर्पिषा रोपयेत् ॥

अग्निरोहिणीमपीत्यसाध्यत्वाङ्गीकरणे । प्रत्याख्यायनसिध्यतीत्युक्त्वा । (प्रत्याख्याय निराकरण कृत्वा। साध्येत वा नवेत्युक्त्वेत्यर्थ ।) पक्वामित्यग्निरोहिणीम् ॥

विदारिका जलवासिनीभिर्ग्राहयित्वा बिल्वमूलनगवृत्तिकदर्भाजकर्णपलाशकल्केन प्रलिम्पेत् । अनुपशाम्यन्तीं स्वभ्यज्य स्वेदयित्वा विम्लापयेत् । पक्वां शस्त्रेण विदार्यनिम्बतिलपटोलकल्केन सन्धाय वध्नीयात । क्षीरिवृक्षकदरखदिरकषायो व्रणप्रक्षालनम् । शुद्धां मधुरकषायसस्कृतेन तैलेन रोपयेत् ॥

विदारिकाया पूर्वं जलौकस ततो बिल्वमूलादिपलाशान्तकल्केन प्रलेप । नगवृत्तिक सुनेध । पलाश पत्रम् । विम्लापन मर्दनेन विलायनम । पक्वामिति तामेव विदारिकाम । शुद्धामिति तामेव । (नगवृत्तिकदर्भाभूबिल्वमूलैरिति सुश्रुत पाठ । नगवृत्तिक जिंगाणम् । गुडगनिकेति लोक । वृश्चिकाळी त्यन्ये । अजकर्ण सर्ज । पलाश शठो । इति श्रीडह्लणकृते निबन्धसग्रहे ॥)

शर्करार्बुद मेदोर्बुदवदुपाचरेत् ॥

शर्करार्बुदे ग्रन्थ्यारुक्कोमेदोर्बुदवच्चिकित्सा ॥

(वल्मीकस्य देशभन्दरूपजातिममाप्य-त्व दर्शयति ॥)

वल्मीके हस्तस्य पादस्य चोपरिष्टान्ममणि वा जात महद्दमतिरहुच्छ्राइत स शोफ च वर्जयेत् ॥

इत्यसाध्यत्वासाध्य वल्मीकस्य लिङ्गम् ॥

अतोऽन्यथा तु प्राक् कृतशुद्धे शोणितमपहरेत् । सक्तुपललवणगुल्गुल्वारेवतश्यामादन्तीकुलत्थिकामूलैर्लेपयेत् ॥

अतो साध्यलक्षणादन्यथा वैपरीत्ये वल्मीकवत प्राक्पूर्वं कृतसशुद्धेर्विहितवमनविरेकस्य शोणित यथोपपत्त्यवसेचयेत् । तत सक्त्वादिभिरारेवतादिमूलयुक्तैर्लेपयेत् । आरेवत कर्णिकार । श्यामा त्रिवृत् । दन्ती नागदन्ती । कुलत्थिका द्वितीया त्रिवृत् ॥

पक्के तु सर्वा गतिं दुष्टमासानि च शस्त्रेण सम्यक्शोधयित्वाग्निना क्षारेण वा दहेत् ।

पक्केत्विति वल्मीक । सर्वाङ्गतिमशेषा नाडीम् । सुबोधम । (पक्के प्राप्तपाके तु विशेषे अन्तरोक्तादुपक्रमादस्य शस्त्रमुख्याध्यत्र विशेष । शस्त्रेण मण्डलाग्रादिना सर्वामशेषा गर्ती नाडीं दुष्टमासानि च सम्यक् शस्त्रकर्मोक्तविधानेनामूलत शोधयित्वा छित्वेत्यर्थ । अ-

ग्निना क्षारेण वा दहेत । वा शब्द अग्निक्षार योर्विकल्पार्थः । उन्नतमग्निना अवनत क्षारेण च दहेदिति भाव ।)

सुशुद्धे तु व्रणे भल्लातकमनःशिलाले लाकालानुसार्यगरुचन्दनैर्निम्बतैलं रोपणार्थं श्रपयेत् ॥

शुद्धे च वल्मीकव्रणे निम्बतैलं भल्लातकादिभी रोपणार्थं श्रपयेत् । कालानुसारीत गरम ॥

कदरं शस्त्रेणोत्कृत्य स्नेहेन दहेत् ॥

कदराख्ये सुबोधम् । स्नेहेन दाह्ययोग्येन । (कदराख्य क्षुद्ररोग शस्त्रेण वृद्धिपत्रादिना उत्कृत्य छित्वा स्नेहेन अग्निसन्तापाद्दाह्ययोग्येन पादतलमुत्थाप्य तस्य व्रणस्य परितो माष कल्केन दृढा पाळीं कृत्वा स्नेहेन ता पूरयित्वा दहेत् ॥)

रुद्धगुदे निरुद्धमणिवच्चिकित्सा ॥

निरुद्धमणिर्गुह्यरोगे वक्ष्यते वदुक्ता चिकित्सारुद्धगुदे । (रुद्धगुदाख्ये क्षुद्ररोगे गुह्य रोगप्रतिषेधे वक्ष्यमाणनिरुद्धमणिक्रियावत् चिकित्सित कार्यम् । पुनः पुनः स्थूलतरस्नेहाक्तजातुषनाडीविन्यासानिलाघ्नस्नेहपरिषेकादिभिर्गुदस्रोत क्रमेण वर्धयेदित्यर्थ ।)

चिप्प शोणितावसेकसशोधनैरुपाचरेत् । व्यपगतोष्माणश्चैनमुष्णाम्बुना परिषिच्य यथायोग शस्त्रेण परिकर्त्योपनयेत् ॥

चिप्पे सुबोधम् । परिकर्त्योपकर्ष्य । (एन चिप्पाख्य रोग दुष्टरक्तमोक्षणेन कफपित्तादतेनास्तीत्युक्तत्वात्तन्निर्हरणपरमौषधेन विरेचनाख्येन सशोधनेन च व्यपगतोष्माण जितोष्माण कृत्वानन्तरमुष्णोदकेन परिषिच्य शस्त्रेण यथायोग परिकर्त्य परितो नखशस्त्राग्रेण मासाद्विश्लेष्य षडङ्गुलेन सन्दशेनामूलतो दृढ गृहीत्वा मध्याङ्गुलपाद्व्यापनयेत् ।)

ततो रसाञ्जनरोचनानेपालीतेजोह्वाकल्कैरङ्गुलिवेष्टं शोधयित्वा कालेयकागरुहरिद्रारसाञ्जनसिद्धेन तैलेन रोपयेत् । मधुरकषायसिद्धेन वा । अल्पावशिष्टे च सर्जरस चूर्णेन पूरयेत् ॥

ततोन तर रसाञ्जनादिभि शोधनो लेप । नेपाली मनःशिला । कालेयकादिसिद्ध तैल रोपणम् । कालेयक पीतचन्दनम् । मधुरद्रव्यसिद्धेन वा तैलेन रोपयेदिति मध्य ल । अल्पावशिष्टं रूढप्रायम् । (तन्त्रान्तरे चोक्तम् । चिप्प शोणितसेकेन शोधनैश्चाप्युपाचरेत् । गतोष्माण तथा चैनमुष्णोदपरिषेचितम् । शस्त्रेण तु यथायोगमुत्कृत्य स्रावयद्व्रणम् । शिला तजोवती चैव रोचना च रसाञ्जनम् । कल्कैरेतैश्च सम्पिष्टैः शोधयित्वा व्रण सत । हरिद्रागुरुकालीयकल्कैश्च सरसाञ्जनै । सिद्धेन तिलतैलेन ततः कुर्वीतरोपणमिति । कालीयक कृष्णचन्दनम् ॥)

कुनखमपि मदुष्टमेवमेवोपक्रमेत् ॥

कुनखमपीति चिप्पचिकित्सितसमुच्चये ।

(मसूरमषिकादिना वर्तितविस्फोटोऽथ कठिनः शालत्वेनात् वृश्चिकमात्मनं नश्यत्येवमेव विस्फोटवत् नखोन्मादनादिकेन शस्त्रकर्मणोपक्रमेत् चिकित्सेत् ॥)

अलसे रक्तं काञ्जिकक्षारसिक्तौ चरणौ निम्बतिल्वपटोलीकासीसरोचनाकल्केन लेपयेत् । निदिग्धिकारससिद्धेन सर्षपतैलेनाभ्यज्य रोचनाकासीसमनःशिलाचूर्णं प्रतिसारयेत् ॥

अलस इत्यादि सुबोधम् । (अलसाख्ये क्षुद्ररोगे तु अम्लेन काञ्जिकेन धान्याम्लेनावसिक्तौ परिषिक्तौ चरणौ निम्बादिकल्केन लेपयेत् । कासीस तुत्थम् । प्रतिसारणं घर्षणम् ॥)

तिलकालकान् मशांश्च सूर्यकान्तेनाग्निना वा दहेत् क्षारेण वा । चर्मकीलं जतुमणिं च तद्वच्छस्त्रेणोत्कृत्य ॥

तिलकालकादिषु सूर्यकान्तव्यवहितैः सूर्यरश्मिभिर्दहेदग्निना वा क्षारेण वा । (तिलकालकाख्यान् मशाख्यांश्च रोगान् अर्करश्मितप्तेन सूर्यकान्तेनाग्निना वा तयोरन्यतमाभावे पश्चात् पत्रतनुना मृदुक्षारलेपेन वा दहेत् ।) चर्मकीलं जतुमणिं च तद्वदिति सूर्यकान्तादिना दहेदिति सम्बन्धः । न तु प्रथममेवापितु शस्त्रेणोत्कृत्य । (चर्मकीलाख्यं जतुमणिसंज्ञितं च । जतुमणिरिति प्राणिजातेर्वारुण्यादेरित्युक्तः । शस्त्रेण वृद्धिपत्रादिना उत्कृत्य मूलतश्छित्वा तद्व[illegible] दहेत् ॥)

लाञ्छनादित्रयाणामपि रक्तदोषजत्वसाम्याच्चिकित्सामेकीकृत्याह ॥

लाञ्छनव्यङ्गनीलिकासु यथासन्नां सिरां विध्येत् । क्षीरिवृक्षत्वक्कल्कैश्च क्षीरपिष्टैर्लेपयेत् । बलातिबलामधुकहरिद्राभिर्वा । मधुकागरुपद्मकालीयकैर्वा । तरुणकपित्थतिन्दुकजम्बूभिर्वा । अम्बिकामूलेन वा । शूकरदंष्ट्रया वा मधुघृतयुक्तया ॥

लाञ्छनादित्रये आसन्नाया अप्रतिषिद्धाया सिराया व्यधनम् । पञ्चलेपयोगाः सुबोधाः । पद्मका क्षीरिका । कालीयकं कृष्णचन्दनम् । तरुणकपित्थोऽजीर्णकपित्थकः । अम्बिका चुक्रिका तस्या मूलम् । इति लाञ्छनादित्रये साधारणम् । [पूर्वोक्त व्यङ्गनीलिकयोरपृथक्त्व तु समन्यायात् षट्त्रिंशत्संपादनार्थेव । अत्र नीलिकाग्रहणं स्थानभेदजनितसंज्ञान्तरतया चिकित्सा तत्भ्रान्तिपरिहारार्थम् ।]

(लाञ्छनादित्रयस्य सामान्यचिकित्सामुक्त्वा तेषु व्यङ्गस्य विशेषचिकित्सामाह ॥)

विशेषेण व्यङ्गे प्रसृक्स्रावपूर्वमर्जुनपरिपोटैर्लेपः । क्षौद्रेण वा पिष्टा माञ्जिष्ठा । अजाक्षीरेणवार्द्रदाडिमत्वक् । तेनैव वा वालामलकं गोमूत्रेण सप्ताहं स्थितम् । दधिमण्डेन वा कालेयकलोध्रोत्पलाकिञ्जल्कम् । नवनीतेन वा श्वेताश्वखुरजमषी ॥

विशेषतस्तु व्यङ्गेषु रक्तस्रावं कृत्वा अर्जुनतरो परिपोटैः स्वय [illegible] । सु-

योजम् । मञ्जिष्ठाक्षौद्रेण । आटरूषादिमत्वग जाक्षीरेण । पालाशलक्ष्मीवैजाक्षीरेण । वि स्मृता मलयमाह । गोमूत्रेण समुद्रसिराम । फालयपादिकृ दधिमण्डेन । चाल्यं पीतन स्नानम् । श्वताश्वखुरजक्षारो नवनीतेन । (श्वेता श्वेतवर्णा । अश्वखुरः कृष्णगन्धपुष्पी । (नि) गिरिकर्णीवरा नीला वाजिखुरा श्वेतपुष्पा च । अश्वखुरा तुरगखुरप्रतिमाभ्यां उक्ति र्चीकृता । कृष्णविषाभखुरपलिशमगुप्तना स्तनदुग्धाश्वमिश्रप्रतलितत्सुंदरायामव्या इप । न तु शतपुष्पीयेन दग्धेश्वतया । अश्वखुरेण हुतामपीति वा ।) इति मातान्येन व्यङ्गेषु ॥

तत्रेत्यादिना व्यङ्गेषु वातादिविशेषेणाह ॥

तत्रापि वातजेषु देवदारुकुष्ठमाक्षू हरीतकीमञ्जिष्ठामूर्वापामार्गबलाजन्तीत्रायमाणा शु कनासालाविदारीपरूषकदरकुलत्थबिल्वोत्पल शतावरीदर्भमूलक्वाथे शृङ्गीविडङ्गगर्भं घृतं वि पक्वमधोभक्तं पानमभ्यङ्गं नावनं च सायं योजयेत् ॥

तत्रापि तेष्वपि वातजेषु व्यङ्गेषु देवदा- र्वादिक्वाथे शृङ्गीविडङ्ग गर्भं कृत्वा विपक्वं घृतं मधोभक्तं भोजनादूर्ध्वं पाने योजयेत् तदेवा- भ्यङ्गे नावने च सायं योजयेत् ॥

मलपं च न्यग्रोधदेवदारुहरीतकीपूती करञ्जमदनफलचूर्णैर्घृतयुक्तैः । बदरमज्जाको द्रवलाजचूर्णेन वा सघृतेन । श्वेतचमरास्थि तालपत्रीस्तन्यमधुघृतैर्वा ॥

न्यग्रोधादीनां चूर्णैर्घृतयुतैः प्रलेपं च योजयेत् । बदरमज्जादिचूर्णेन वा सघृतेन । श्वेतचमराख्यादिभिर्वा । चमरो नाम मृग न स श्वेतवर्णस्यास्थि । तालपत्री मोमली ॥

पैत्तेषु बलामधुकमागधिकाक्षीरिका कोलीम्बगुञ्जाफलरात्रकपाचीतुकाद्यामि स पयः सर्पिः सिद्धं पूर्ववत् प्रयोजयेत् ।

पित्तव्यङ्गेषु बलादिभि गम्भीर सिद्धं सर्पि पूर्ववद्धोभक्तमभ्यङ्गं नावनं च सायं योजयेत् ॥

मृद्वीकाश्वेतपाक्षीरजूरपरूषकसौवी- रबदरद्विमदापुनर्नवकशेरुकापद्माञ्जिष्ठमृ- णालैर्वा सक्षीरैः ॥

सक्षीरैर्मृद्वीकादिभिर्विपक्वं सर्पिर्वा पूर्ववत् प्रयोजयेत् ॥

उपस्निग्धं चैनमिक्षुरसेनोभयतो विरेच येत् ॥

एवं च सर्पिः प्रयोगेणोपस्निग्धमेनमि- क्षुरसेन कल्पोक्तविधिनोभयत ऊर्ध्वमधश्च वि रेचयेत् ॥

कृतशिरावेधसेचनानेताश्च व्यङ्गान् मधुकसारिवाबलाचन्दनलोध्रोत्पलैर्घृतयुक्तै रालेपयेत् । प्रपौण्डरीकमधुकपद्मकनीलोत्पल लशारिवाकदलीमूलपद्मबहुवर्णगैरिकैर्वा । शीतमधुरमन्नपानं प्रवातमद्रं स्नमसौमनस्य च सेवेत ॥

एनाश्च पित्तव्यङ्गान् रुधिरं स्रावयित्वा मधुकादिभिर्घृतयुक्तैरालेपयेत् । प्रपौण्डरीकादिभिर्वा घृतयुक्तैः । प्रवाळं विद्रुमम् । शीतं मधुराम्लपानादिकं च सेवेत ॥

कफजेषु दशमूलदेवदारुहरीतकीभद्रामलकीकाथे मुस्तकुष्ठहरिद्रामरतरुकल्कैस्तद्वत् साधितं सर्पिस्तद्वदेवोपयुञ्जीत ॥

कफजेषु व्यङ्गेषु दशमूलादिकाथे मुस्तादिकल्कैस्तद्वदिति सक्षीरं साधितं सर्पिस्तद्वदेवेत्यधोभक्तं पाने नावनाभ्यञ्जनयोः सायं च प्रयोजयेत् ॥

तुत्थरोचनालोध्रप्रियङ्गुकालेयकैः समधुघृतैर्लेपः । देवदारुसरळबलाशिग्रुमूलैर्वा । मनश्शिलातुत्थरसाञ्जनैर्वा । मृदुना वा क्षारेण दशमात्रः प्रलेपः ॥

तुत्थदेवदारुमनश्शिलादिभिर्लेपत्रयं सुबोधम् । अथवा मृदुना क्षारेण सूत्रोक्तेन दशमात्रः प्रलेपः । मात्रा कालविशेषः । तस्या लक्षणं यावत् पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलं निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता इति ॥

रक्तजेषु क्षीरसर्पिः स्निग्धस्य सिरां विस्रावयेत् । वमनविरेचने च पित्तवत् कुर्यात् । आलेपश्चास्य चन्दनमधुककल्केन घृतवता । सर्जरसनीलोत्पलशङ्खवेतसकदळीमूलमूर्वामधुककल्केन वा ॥

रक्तजेषु व्यङ्गेषु क्षीरोद्भवेन सर्पिषा स्निग्धस्य सिरां विस्रावयेत् । सुबोधम् । चन्दनमधुकेन घृतवदित्यादि दिति पित्तव्यङ्गवदिक्षुरसेनेत्यर्थः । चन्दनसर्जरसादिभिरालेपद्वयं सुबोधम् । इति व्यङ्गानि ॥

प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तक्रमोऽन्ते चाग्निना दाहः ॥

प्रसुप्त्याख्ये सुबोधम् । अन्ते च वातकुष्ठचिकित्सया शान्त्यभावादग्निना दाहः ॥

उत्कोठे पित्तश्लेष्महरो विधिः सक्षारलवणं च तैलमभ्यङ्गः । कोठं कुष्ठचिकित्सितमीक्षेत ॥

॥ इति सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

उत्कोठाख्ये सर्वो विधिः पित्तश्लेष्मघ्नः । यवक्षारसैन्धवयुक्तं तैलमभ्यङ्गश्च । कोठे कुष्ठचिकित्सा । [शास्त्रान्तरेषु क्षुद्रत्वसाम्यात्तदनन्तरोक्ताः पादप्रभेदकण्टकवेधपाददाहपार्ष्णिव्यथा देहस्फुटनातिस्वेददेहदौर्गन्ध्यवैवर्ण्यतानलदाहादिक्रियाप्यत्र दिङ्मात्रावबोधनार्थं किञ्चिल्लिख्यते ॥

क्षयगते श्लेष्मणि पादलग्ने
सञ्चारिणा देहभृतामजस्रम् ।
वातः सपित्तोऽग्नितलेषु दुष्टो
भेदान् करोत्यप्रतिकारनिघ्नान् ॥

वटाङ्कुरारुष्करसिक्थचूत-
निर्यासमिश्रं धूपवमर्कदुग्धम् ।
एभिर्हि युक्तास्तु घृतं विपक्वं
पादप्रभेदं विनिहन्ति सद्यः ॥

अर्कोविस्नुहिदुग्धसिक्थपटुतैलसयुतं पिष्टम् ।
पादविलिप्तं सद्यः करोति कमलोपमं चरणम् ॥
अर्कदुग्धसैन्धवहयखुरचूर्णं सनवनीतम् ।

म्लतुम्बफले सारवशासिका लेपनादन्यात् ॥
पाददार्यां सिरां विध्वा स्विन्नाभ्यक्ते पदे पुनः ।
वसाघृतमधूच्छिष्टमज्जक्षारैः प्रलेपयेत् ॥
स्नुह्यर्कच्छागपयोलवणमधूच्छिष्टघृतनिर्यासम् ।
माहिषनवनीतयुतं विपादिका हन्त्यलक्तमुत्थम् ॥
मरिचपञ्चकटुककैटर्यफलपिष्टं घृतपट्टवेष्टितम् ।
कसनिघृष्ट लेपात् करोति कमलोपमं चरणम् ॥

नश्यति यथा विपादी
पुष्पलतागोक्षुरमूलभववटात् ।
कार्पासमुञ्जगवडी
पटुनिर्घृष्टे सरसे विलेपेन ॥

सर्जघृत गुडगुग्गुल
सिद्धपाकाकटुधेन ।
मानेलेपात् पादतले
नश्यति नियतं विपादिका सहसा ॥

गुडिकाभस्म सिन्धूत्थं सर्पिः सर्जरसस्तथा ।
पादयोः स्फुटने लेप सिक्थाढ्यं तु प्रशस्यते ॥
सक्षीरं स्नुहिकाण्डं मासवधूम गुडवर्चलाविडकम् ।
दग्ध छागघृतयुतं तुम्बं हन्ति परिलेपात् ॥
पूरितोपरिसिक्थकेन वह्निना तापिता भृशम् ।
असाध्यापि प्रजयत्ल क्षिप्रमेव विपादिका ॥

रसक्षबीज रजनी पटुत्रय
समानभागं लवणस्य मृत्तिकाम् ।
दग्ध्वा समालोड्य घनेन लिम्पेत्
पादौ विनश्येत विपादिका ध्रुवम् ॥

॥ कण्टकवेधस्य ॥

पादयोः कण्टके विद्धे रविदुग्धेन पूरयेत् ।
उद्धृतेऽनुद्धृते चापि पतति स्वयमेव सन् ॥
सैन्धवं तत्र मध्यस्थं दद्यात्कोष्णाम्बुना यथा ।
कुमार्याः कोष्णपत्रेण बन्धं वा कारयेत् ॥
लशुनोत्कर्षणं वा लग्नगार्द्ररसेवनम् ।
तण्डुलीयकमूलानां छगलं मधुसैन्धवम् ॥
वायसीं वा पटुयुतां निम्बं वा सैन्धवयुताम् ।
सिञ्चाकरसयं वा घृतकाञ्चिकसंयुतम्
सूक्ष्म पटवस्त्रं मुखाग्रं घातयेत् कोरदूषके ।
प्रमार्जिता च कुर्वीत पक्वे पुष्पे पुनर्दहेत् ॥

॥ पाददाहस्य ॥

शतावरीमुक्तरसात् कोष्णं परिलेपितौ ।
परिदाहाद्विमुच्येते चरणौ क्षिप्रमेव तु ॥
मसूरविदले पिष्टे शीतशीतेन वारिणा ।
चरणौ लेपनेन सम्यक् पाददाहप्रशान्तये ॥
नवनीतेनमालिप्तौ वह्निना परितापितौ ।
मुच्येते चरणौ क्षिप्रं परिदाहात् सुदारुणात् ॥
घृताक्ते मसूरिभि कणेरलाभीदमन्विते ।
लेपयेच्चरणौ सद्य परिदाहविमुक्तये ॥
लिम्पेत्सेव्यजलारिष्ट शतधौतघृतेन वा ।
पाददाहे चरणौ तक्रं काञ्जिकसर्पिषा ॥
कुमारीरससेको वा जलौकापि हरेदसृक् ॥

॥ पार्ष्णिव्यथायाः ॥

सिरा सर्षपकल्केन स्वेदिता पादमाश्रिताम् ।
पादपार्ष्णिव्यथा तीव्रा पश्चादेव विनश्यति ॥

॥ देहस्फुटनस्य ॥

अगस्तिपुष्पचूर्णेन माहिषं क्षपयेत्पयः ।
तदुत्थनवनीताक्तो देहस्य स्फुटनं जयेत् ॥

॥ अतिस्वेदस्य ॥

हरीतकीं समिश्रित्य गात्रमुद्वर्तयेन्नरः ।

पश्चात् स्नानं प्रकुर्वीत देहक्लेदोपशान्तये ॥

॥ देहदौर्गन्ध्यस्य ॥

गोमूत्रेण समालोड्य माहिषं शकृदुत्तमम् ।
तेनैव लेपनं कुर्याद्देहदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥
शिरीषलामज्जकहेमलोध्रै
स्त्वग्मेदसस्वेदहरः प्रघर्षः ।
पत्राम्बुलोहैः रथ चन्दनाभ्यां
शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रलेपः ॥
तिन्त्रिणीस्वरसे तैलप्रस्थं सम्यक्पचेद्भिषक् ।
अत्र कल्कार्थमेतानि चाश्मानि च योजयेत् ॥
शिग्रुसैन्धवदुर्गन्धा लशुनं च सचित्रिकम् ।
एतच्छरीरदौर्गन्ध्यकण्डूतिक्लेदनाशनम् ॥
तिन्त्रिणीफदलोद्भूतं स्वरसं लेपयेन्नरः ।
बहुशो देहदौर्गन्ध्यकण्डूकोठविनाशनम् ॥
क्षौद्रेण पौष्करं रेणुमेकविंशति वासरान् ।
लिह्यान्नेहदौर्गन्ध्यं नश्येन्निश्शेषमङ्गिनाम् ॥
द्विनिशातिलकुमाजीकल्कोद्वर्तितविग्रहः ।
यः स्नाति तस्य देहः स्यात् सुगन्धिर्भास्करच्छविः ॥

॥ वैद्युतानलदाहस्य ॥

वैद्युतानलदग्धस्य लेपसेकादियोजयेत् ।
सतैलमम्ललवणप्रायं तापं च वह्निना ॥
घृतदग्धवदाहारं मधुरस्निग्धशीतलम् ।
सेकं च सज्ञायुक्तस्य कुर्वीतेऽन्द्रियवेदिनः ॥
आम्रैरौषधैर्लेपं सेकमिक्षुतुषोदकैः ।
सर्पिस्निग्धैरम्लयुक्तैर्वसातैलघृतैरपि ॥
इत्यादिकं शास्त्रान्तरादवगन्तव्यम् ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

गुह्यरोगविज्ञानीयम् ।

व्रणशल्यप्रसङ्गेन क्षतप्रायत्वात् गुह्यरोगाणां हेत्वादिकं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो गुह्यरोगविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

गुह्यशब्देनोपस्थो भण्यते ॥

स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्येत्यादिना पुंगुह्यरोगाणां हेतुरुच्यते ॥

स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा ।
दोषाध्युषितसङ्कीर्णमलिनाणुरजःपथाम् ॥
अन्ययोनिमनिच्छन्तीमगम्यां नवसूतिकाम् ।
दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥
विवर्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।
मुष्टिदन्तनखोत्पीडाविषवच्छूकपातनैः ॥
वेगनिग्रहदीर्घातिखरशुष्कविघट्टनैः ।
दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥
जनयन्त्युपदंशादीन्—

स्त्रीव्यवायनिवृत्तत्वादियुक्तस्य पुरुषस्य तत एव हेतोर्गुह्यं गता वातादयो दुष्टास्त्रयोविंशतिमुपदंशादीनामयान् व्याधीन् जनयन्ति । स्त्रीव्यवायो मैथुनम् अत्र सहसा यो निवृत्तः सर्वथैव स्त्रीयं तस्य । सहसा निवृत्तिः सहसा सेवनं च दोषकोपहेतुः । अथवा दो... त्वादिगुणरजःपथा मन्ययोन्यादिका ...

भजत । दोषैर्वातादिभिः दुष्टविगुणैर्योनिम-
र्कीर्णं च गन्तुं गाढं च रजःपथं योनिद्वार
यस्यास्ताम् । सङ्कीर्णं केनचित् मांसलेन नि
रुद्धम् । मलिन शौचाभावेन मलयुक्तम् ।
अणु सूक्ष्मम् । अन्ययोनिः तिर्यगादीनां योनि
गामित्वात् । अनिच्छन्तीं वा मैथुनकुपणाद्यन
श्लेष्मवरा । अतश्चा अनिच्छाद्यादि । तथा र-
जस्वलेषु दूषित पङ्कपाणिकेन तोयं शून्यत्वेन
शौचं कुर्वन, अपि वा नैव शुद्धेन शौचादिक
नैव कुर्वन । तथा विवर्धयिषया शेफ वर्धयितुं
मेहनया तत्रैव तीक्ष्णाम् प्रलेपभेषजादीन प्रय-
च्छतो दहत । शुष्कादीनामुत्पीडनया । वि
यवता शूकानां पातने । वेगनिग्रह मूत्रादि
वेगधारणम् । दीर्घेणातिखरेण च अल्पेन स्व
र्णेन विघट्टन छेदनम् । [गुह्यरोग जन्मेति
जलङ्ग ।] [श्लेष्मपाषाणिगृहत्यति पाठ ।
वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टैरिति च । अप-
मार्गनिवृत्तस्य चिरकालोपेक्षितमैथुनस्य नरस्य
पुन सहसा अतर्कितमेव स्त्रीं नारीं भजत सेव-
मानस्य । अथवेति विकल्पे । सङ्कीर्णे प्रमवते
पश्यादिना गुदवस्तिभ्यामेकीभूत । अथवा
रज शब्दोपि दोषाद्युपितादिवत् गुणवचन
तथा सति रज यथा रजोयुक्तयोनिमार्गा रज
स्वला सूतिकादिरित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे दोषा
द्युषितादिभि पञ्चशदोषैः सम्बध्य । अग
म्या अनिच्छादिका तथा सत्यन्यजनज्ञानशङ्का
जुगुप्सादिजनितवैलक्ष्ययुते हृदि क्रुद्धा दोषा स्त
त्पातेन मनसा सह गुह्यगता स्वसरोगान् जन
यन्तीत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिविरुद्धाचारतश्च । मु
ष्टयुत्पीडनादय, कामसूत्रविहितकरणभेदजनि-

ता । उपलक्षणेषु बाहुल्येन दृश्यमाना ज गु
ह्यगतानि काश्चिदेवविशेषेण शूक । तत्र
शूका मणिपानोर्वर्णनात् द्विधा तत्र विस्त
म्भो रोगकारिण । मद्गुर कृष्णानि पिशाच
यस्य शूकादि अविपाणि तु पातितानि पक्-
म्बात् मेढ्र विरचनेन इति । अथवा विष्ट-
म्भकाम्पिलानां बन्धूकानां बहनीवपानां पाक-
नात् । वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टनात् वे
गनिग्रहात्मुष्टयादिवेगधारणात् । तथा दीर्घा-
णामतिखराणां च स्पर्शानां विघट्टनात्प्रक्षा-
लनात् । स्पर्शादिति कामातपकलिङ्गस्वादिने-
च । तस्य च बहुरूपता विषये तत्कामनाख्या-
दधत तन्त्रम् ॥]

अपदंशो ऽपञ्चधा ।

पृथग्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्च

अत्रैव प्रयोजितशेषैर्ण्ये वातेन पित्तेन
श्लेष्मणा रक्तेन सन्निपातेनेति पञ्चधा अप-
दंशाः ॥

अत्र मारुतात् ॥

मेढ्रशोफो रुजश्चित्राः स्तम्भस्त्वक्परिपोटनम् ।

त्वक्परिपोटनाख्य भावनापदशा लक्षणम् ।
[अत्र पञ्चानां मध्ये वातेनापदंशे लिङ्गे शोफो
नानाप्रकारा रुज स्तब्धता त्वग्भेदा च स्यात् ।]

पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥

ज्वरान्त पित्तेन । [पित्तजे अपदंशे प-
क्वोदुम्बरसदृश शोफो ज्वरश्च स्यात् ॥]

श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कण्डूमाञ्छीतलो गुरुः

गुरुश्च श्लेष्मणा । कठिन इत्यादिना तद-
भक्तस्य श्वयथोर्विशेषणम् । [विशेषणसाम

ष्यान्तरयथुरेवासविशेष्य । श्लेष्मकृते अप दशे काठिन्ययुक्तः स्नेहलेपप्रतीतिकर कण्डूस हित शीतस्पर्शश्च शोफो जायते ॥]

शोणितेनासितस्फोट सम्भवोऽस्रस्रुतिर्ज्वरः ।

ज्वरान्त रक्तेन । [रक्तकृते अपदशे कृष्णवर्णाना स्फोटानामुत्पत्तिरस्रस्रावो ज्वरश्च स्यात् ॥]

सर्वजे सर्वलिङ्गत्व श्वयथुर्मुष्कयोरपि ।
तीव्रारुगाशुपचन दरण कृमिसम्भवः ॥

कृमिसम्भवान्त सन्निपातेन । [सरक्तसन्निपातजे अपदशे सर्वलिङ्गत्व वाताद्यपद शाना प्रत्येकोक्तलक्षणनिचयसम्भव । तथा वृषणयोरपि शोफ अपिशब्देनान्यत्रापि । मेढ्र मात्रे शोफोद्भव सूचितम् । रक्तापदशेऽपि शोफ उक्त । तीव्रा अत्यर्थमसहनीयारुक्पीडाविशेष । आशुपचन द्वित्रिदिनैरेव पाक । आशु शब्दोऽन्यथा पूर्वेषा क्रमेण पाक सूचित । दरण भेदनम् । कृमिसम्भव अन्त स्वयमेव जन्तूनामुद्भव ॥]

[एषामवान्तरभेदत्वादत्रैव साध्यासाध्यविभाग दर्शयति ॥]

याप्यो रक्तोद्भवस्तेषा मृत्यवे सान्निपातज ।

तेषा पञ्चानामपदशाना मध्ये रक्तापदशो याप्य । सन्निपातजस्तु मृत्यवे भवति ॥

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्गुह्यासृक् पिशिताश्रयै ।
अन्तर्बहिर्वा मेढ्रस्य कण्डूला मासकीलकाः ॥
पिच्छिलास्रस्रवा योनौ तद्वच्च छत्रसन्निभाः ।
तेऽर्शांस्युपेक्षाघ्नन्ति मेढ्रपुस्त्वभगार्तवम् ॥

गुह्ये यदसृग्मक पिशित मास च तस्मात् कारणात् कुपितैर्दोषैर्मेढ्रस्यान्तर्वा बहिर्वा कण्डूला पिच्छिलास्रस्रवाश्च मासकीलका जायन्ते । अनेनैवप्रकारेण स्त्रिया अपि योनौ छत्राकृतयो मासकीलका जायन्ते ते नाम्ना अर्शांसि । ते च पुरुषे जाता उपेक्षिता सन्तो मेढ्र पुस्त्व च नाशयन्ति । स्त्रियास्तद्वद्भगमार्तव च लाघवार्थमत्र योनिरोग उक्त । [कुपितैर्यथोक्तेन कारणजालेन क्रुद्धैर्गुह्यासृक्पिशिताश्रयै गुह्यगतमसृक्पिशितमाश्रयो येषा तै. मेढ्रस्यान्तर्भागे बहिर्भागे वा कण्डूला. कण्डूयुक्ताः पिच्छिलास्रस्रवा पैच्छिल्ययुक्त रक्त स्रवन्त मासकीलका कीलकाकारा मासाकरा जायन्ते योनौ च स्त्रीणा गुह्येऽपि तद्वत् योनिव्यापदुक्तकारणदुष्टैर्दोषैरन्तर्बहिर्वा कण्ड्वादियुक्ता मासकीलका जायन्ते । तत्र त्वय विशेष ते छत्रसन्निभा छत्रतुल्याकारा कृशमूला. स्थूलाग्राश्च भवन्ति । मेढ्रजा मासकीलका योनिजाश्चार्शांसीति कथ्यन्ते । उपेक्षया ते पुसि मेढ्रपुस्त्वभगार्तव मेढ्रचेन्मेढ्रम् । पुस्त्व स्त्रीगमनसामर्थ्य शुक्र वा । तथा भगे चेत् भगमृतुरक्तयोग्य आर्तव रक्त च घ्नन्ति । पुरोगाणा मध्ये स्त्रीरोगकथन कारणादिसाम्येन लाघवात् ॥]

गुह्यस्य बहिरन्तर्वा पिटकाः कफरक्तजा. ।

सर्षपामानसंस्थाना घना सर्षपिका स्मृता ।

कफरक्ताभ्यां गुह्यस्य बहिरन्तर्वा सर्वत्र या सर्षपतुल्यप्रमाणसंस्थाना घना सहता पिटका भवन्ति सा नाम्ना सर्षपिका स्मृता । [गुह्यस्य मेढ्स्य गुदशब्दोऽस्त्यायोनेरपि बहिरन्तः बहिर्भागेऽन्तर्भागे वा कफरक्ताभ्यां श्लेष्मरक्तसमागतिभ्यां सर्वत्रासमानसंस्थाना मानसंस्थानाभ्यां सर्षपतुल्या घना निरन्तरनिचिता पिटका सर्षपिकासंज्ञो गुह्यरोगः ॥]

पिटका बहवो दीर्घा दीर्यन्ते मध्यतश्च याः ।
सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ॥

गुह्ये याः पिटका बहवो दीर्घा मध्यतश्च दीर्यन्ते स रोगो नाम्नाऽवमन्थः । स च कफरक्ताभ्यां भवति वेदनारोमहर्षाभ्यां युक्तः । [कफासृग्भ्यां कफेन रक्तेन च सञ्जाताभ्यां बहवो बह्व्यः दीर्घा आयामयुक्ता याः पिटका मध्यतः मध्यप्रदेशे दीर्यन्ते विदीर्णा भवन्ति च या रोमहर्षवान् वेदनया रोमहर्षेण च युक्तः स रोगोऽवमन्थः ॥]

कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाशुभा ।

रक्तपित्ताभ्यां जम्बूफलास्थिसदृशा शिवा या पिटका सा नाम्ना कुम्भीका । [रक्तपित्ताभ्यां जाता जाम्बवास्थिसदृशः अशुभा अतिदीर्घाकारा पिटका कुम्भीका नामको गुह्यरोगः ॥]

अलज्यी मेहवत्पिटकाम्

अलज्याख्या गुह्यपिटका मेहवच्छराविकादिपठितालजीलक्षणैर्विद्यात् ॥

उत्तमा रक्तपित्तजाम् ।
पिटकां माषमुद्गाभाम्

पित्तरक्तजां माषमुद्गसदृशां पिटकां नामोत्तमां विद्यात् । [उत्तमामिति पाठः । पित्तरक्तकारणजनितां संस्थानमानाभ्यां माषेण मुद्गेन वा तुल्यां पिटकाम् उत्तमाख्यं क्षुद्ररोगं विद्यात् ॥]

पिटका पिटकाचिता ।
कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिकेति सा ॥

पुष्करस्य पद्मस्य कर्णिकेव या पिटका अन्याभिर्बह्वीभिः पिटकाभिराचिता सा नाम्ना पुष्करिकेति ज्ञेया । [पित्तरक्ताभ्यामेव पद्मकर्णिकातुल्या तथा पिटकैराचिता व्याप्ता मध्ये तनुभिः पिटकाभिः संवेष्टिता ॥]

पाणिभ्यां भृशसंव्यूढे संव्यूढपिटका भवेत् ।

संव्यूढाख्ये रोगे मेढ्रे भृशसंव्यूढे पिण्डिते पिटका भवेत् । [हस्ताभ्यामतिशयेन संव्यूढे सम्बाधिते मर्दिते इति यावत् मेढ्रे इत्यर्थः । संव्यूढपिटका नामको गुह्यरोगो भवेत् । अत्रापि पित्तरक्ताभ्यामित्यूह्यम् ॥]

मृदितं मृदितं वस्तु संरब्धं वातकोपनम् ।

वस्तु मेढ्रस्य मृदितं सत् वातकोपात् संरब्धं भवति सा नाम्ना मृदितम् । [मर्दना-

र्य हस्ताभ्यां मर्दितं यद्वा ऽस्तु मेढ्रास्य सद्घातको-
पत मर्दनस्यैवातियोगात् कारणान्तराद्वा कुपि
ताद्वातात् सरुजं इष्टमेव सदा वर्तते चेन्मृदि-
त मृदिताख्यो गुह्यरोगः ॥]

विषमा कठिना भुग्ना वायुनाष्ठीलिका स्मृता ।

या विषमत्वादिगुणा पिटका वायुना भवति सा नाम्नाष्ठीलिका स्मृता । [कुपितेन वायुना विषमा काचिन्निम्ना कचिदुन्नता कठिना प्रायेण काठिन्ययुक्ता भुग्ना कुटिलाकारा अष्ठीलिकासामर्थ्यात् पिटकेत्यूह्य इयमष्ठीलिकाख्यो गुह्यरोग ॥]

विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्म मेढ्रजम् ।
निवर्तते सरुग्दाहं क्वचित् पाकं च गच्छति ॥
पिण्डितं कुथितं चर्म तत्प्रलम्बमधोमणे ।
निवृत्तसंज्ञं सकफं कण्डूकाठिन्यवत्तुतत् ॥

विमर्दनादिना दुष्टेन वायुना मेढ्रस्य चर्म सरुग्दाहं सन्निवर्तते परावृत्तं तिष्ठति । क्वचित्तु पाकमपि गच्छति । ततश्चर्मपिण्डितं संकुचितं कुथितं छिन्नं मणेर्मेढ्राग्रभागस्याधः प्रलम्बं भवति तस्य निवृत्तमिति संज्ञा । तच्च निवृत्तं कफसंयोगात् कण्डूकाठिन्यवच्च भवति न तु सर्वत्र । [विमर्दनाद्वि दुष्टेनेति पाठः । पिण्डितं ग्रथितमिति च । विमर्दनाद्विविधान्मर्दनात् दुष्टेन वायुना मेढ्रजं चर्ममेढ्रस्य त्वक् निवर्तते परावृत्तं तिष्ठति । हि प्रसिद्धौ । क्वचित् केषुचित् पुरुषेषु दोषभेदवशात् सरुग्दाहं रुजया ऊष्मातिशयेन च युक्तं गच्छति च । तत्तथाभूतं चर्मपिण्डितं ग्रथितं पिण्डाकारतया ग्रन्थिभावमापन्नं मणेर्मेढ्राग्रभागस्याधः प्रलम्बं लम्बमानं निवृत्तसंज्ञं निवृत्ताख्यो रोगः । स कफः कफसम्बद्धः तत्तु निवृत्तं कण्डूकाठिन्येन च युक्तं भवति ।]

दुरूढं स्फुटितं चर्मनिर्दिष्टमवपाटिका ।

मेढ्रमत्र चर्मदुष्टं कृत्वोढं मर्दितं स्फुटितं सदवपाटिकेति नाम्ना निर्दिष्टम् । [दुरूढं दुष्टं कृत्वोढं अयथावत् गृहीतं मर्दितमित्यर्थः । अत एव स्फुटितं भिन्नं यच्चर्मेतत् सदवपाटिका संज्ञो गुह्यरोगः ॥]

वातेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणद्धि चेत् ।
स्रोतो मूत्रं ततोऽभ्येति मन्दधारमवेदनम् ॥
मणेर्विकासरोधश्च स निरुद्धमणिर्गदः ।

वातेन दूषितं चर्ममेढ्रमणौ सक्तं श्लिष्टं यदि मेढ्रस्रोतोरुणद्धि ततो मूत्रं मन्दधारमवेदनं चाभ्येति मणेश्च हर्षणे विकासरोधो भवति स गदो नाम्ना निरुद्धमणिः । (वातेन कृतदूषणं चर्म मणौ लिङ्गाग्रे सक्तं संश्लिष्टं स्रोतो मूत्रमार्गं रुणद्धि यदि ततस्तस्माद्धेतो मूत्रं मन्दधारं स्रोतो रोधादन्तरान्तरा विच्छिन्नं अवेदनं वेदनारहितं अश्मर्यादौहि निरोधस्याभ्यन्तरत्वाद्वेदना सम्भवः इह तु बाह्यत्वात्तदभावः । अभ्येति निर्गच्छति । मणेः कर्णिकाया स्वरूपरेखनं शक्यतया विकासयितुमशक्यत्वं च स्यात् । य एवंविधः स गदो निरुद्धमणि संज्ञो गुह्यरोगः ॥)

द्वारे कफः क्रुद्धो वेदनारहितां शीतलादिगुणां च योनिं कुर्यात् तद्विधस्रुतिं शीतलादिगुणस्रुतिं सा व्यापन्नाम्ना श्लैष्मिकी । (योनिं अवेदनामीषद्वेदनायुक्तां शीतलां शीतस्पर्शां कण्डुलां कण्डूयुक्तां पाण्डुं पिच्छिलां पाण्डुवर्णां पैच्छिल्ययुक्तां च तद्विधस्रुतिं पाण्डुं पिच्छिलां स्रुतवणयुक्तां च करोति ॥)

—वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः ।
स दाहकार्श्यवैवर्ण्यं यस्याः सा लोहितक्षया ।

यस्या व्यापदि वातपित्ताभ्यां रजः क्षीयते दाहादिकृच्च भवति सा व्यापन्नाम्ना लोहितक्षया । [यस्या योनिव्यापद्यनिलपित्ताभ्यां कारणाभ्यां रजोरक्तं दाहाद्यन्वितं क्षीयते क्षयं याति सा लोहितक्षयाख्या व्यापत् ।]

पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्गारधारणात् ।
पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥
शूना स्पर्शासहा सार्तिर्नीलपीतास्रवाहिनी ।
वस्तिकुक्षिगुरुत्वातिसारारोचककारिणी ।
श्रोणिवङ्क्षणरुक्तोदज्वरकृत्सा परिप्लुता ॥

पित्तलाया पित्तप्रकृतेः स्त्रिया नृसंवासे मैथुने क्षवथोरुद्गारस्य च धारणात् पित्तयुक्तेन वायुना दूषिता योनिः शूनादिगुणा भवति सा व्यापन्नाम्ना परिप्लुता । [पित्तलाया प्रभूतपित्तायाः पित्तप्रकृतेरित्यर्थः । नृसंवासे पुमङ्गतौ क्षवथूद्गारयोर्धारणात् पित्तयुक्तेन मरुता दूषिता योनिः शूना शोफयुक्ता स्पर्शासहा स्पर्शं किञ्चिदप्यसहमानामार्तिं रुजायुक्ता नीलपीतास्रवाहिनी नीलवर्णं पीतवर्णं वा अस्रं रक्तं वहनमाना तथा वस्तौ कुक्षौ च गुरुत्वमतिसारमरोचकं च कुर्वाणा श्रोण्या वङ्क्षणयो रुक्तोदौ च ज्वरं च कुर्वती भवति सा व्यापत् परिप्लुताख्या ॥]

वातश्लेष्मामयव्याप्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ।
उपप्लुतास्मृता योनिः —

वातश्लेष्मलैरामयैर्व्याप्ता योनिः श्वेतं पिच्छिलं च वहति सा नाम्नोऽपप्लुता स्मृता । [वातनिमित्तैः श्लेष्मनिमित्तैश्चामयैर्व्याप्ता परिवृता श्वेतपिच्छिलवाहिनी श्वेतवर्णं पैच्छिल्ययुक्तं चास्रं वहमाना योनिः योनिव्यापत् उपप्लुताख्या स्मृता ।]

—विप्लुताख्यात्वधावनात् ।
सञ्जातजन्तुः कण्डूला कण्ड्वा चातिरतिप्रिया ॥

या तु योनिरधावनादप्रक्षालनाद्धेतोः सञ्जातजन्तुः कण्डूला च भवति कण्ड्वा चातिरतिप्रिया अतिव्यवायप्रिया च भवति सा नाम्ना विप्लुता । [विप्लुताख्या तु योनिः तुशब्दः परिप्लुतातो विशेषद्योतकः । अधावनादक्षालनात् परिशोधनात् सञ्जातजन्तुः योन्यन्तर्गतरक्तजक्रिमियुक्तत्वादागन्तुः न तु क्रिमिसम्भवेरतिरतिप्रियेत्यस्यानुपपत्तेश्वान्तः प्रवृद्धनैसर्गिकक्रिमिरित्यर्थः । रतिरहस्येचैतत् स्पष्टमुक्तम् । रक्तजाः क्रिमयः सूक्ष्मा मृदुमध्योमशक्तयः । स्मरसद्मनि कण्डूतिं जनयन्ति यथा बलम् । ध्वजदण्डाभिघातेन कण्डूत्यपनयाद्दृत । रमणाच्च सुखमिति । कण्डूला असर्पणीय कण्डूयुक्ता कण्ड्वा कण्डूतिहेतोः चशब्दः समुच्चये जन्तुत्वात् कण्डूः कण्डूत्यास्तभिनिवेशश्चेतिहेतु

पार पयद्योतनार्थः । अतिरोगिणः अर्थात् सुरतेच्छु ॥]

अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्च्छितः

कर्णिकां जनयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनीम् ॥

साकर्णिनी —

अकालवाहनादप्राप्तकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्ताभ्यां विमूर्च्छितो योनौ रजोमार्गनिरोधिनीं कर्णिकां जनयेत् । साऽन्वर्थनाम्ना कर्णिनी । [वायुरकालवाहनाद्वेगो दीरणात् । कालिहनातिकामातु छन्ना दुःखाधितु नियतं । मूत्रपुरीषजन्मकाले वा गर्भनाळवेग तद्वदयम् । अकालवाहनस्यार्थं इति व्याख्यानमारब्धम् । इदमप्यतिरिच्यमातुरते द्वातिमाय नियते । श्लेष्मरक्तविमूर्च्छितः श्लेष्मरक्ताभ्यां विमूर्च्छितो वर्द्धितः श्लेष्मसम्बन्धात् घनीभूय दुर्मांसप्रायता प्राप्तस्य रक्तस्य वायुना दीरणे कर्णिका सञ्जातिरितिभाव । योनौ गर्भाशयद्वारमुखे रजोमार्गनिरोधिनीं गर्भाशयद्वारसङ्कोचकरीं अत एव निषिक्तस्य शुक्रस्य प्रतिग्रहाय गर्भो न जायत इति भाव । कर्णिका पद्मकर्णिकातुल्यं मांसाङ्कुरमित्यर्थः । जनयेदाविर्भावयेत् । सा कर्णिनीमनाख्यायत ॥]

—त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैः ।

यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापत् सा सान्निपातिकी ॥

त्रिभिर्दोषैर्योनौ गर्भाशयेऽप्याश्रितैर्यथास्वोपद्रवकरैः सूत्रोक्तवातायुपद्रवकरैर्या व्यापत् सा नाम्ना सान्निपातिकी । (योनिं गर्भाशयं चाऽश्रित्य स्वकीयदाहपाकशैत्यकण्ड्वादिस्वोपद्रव कु र्वद्भिस्त्रिभिर्दोषैर्या व्यापत् सा सान्निपातिकी मता ॥)

इति योनिगदा नारी यैः शुक्रं न प्रतीच्छति ।

ततो गर्भं न गृह्णाति रोगांश्चाप्नोति दारुणान् ।

असृग्दरार्शोगुल्मादीनाबाधांश्चानिलादिभिः ॥

॥ इत्युत्तरे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

इति विंशतियोनिव्यापदुक्ताः प्राक्पठिताः— उदावर्ता, वन्ध्या, विप्लुता, परिप्लुता, वातला, पित्तला, रक्तयोनिः, अरजस्का, अचरणा, अतिचरणा, प्राक्चरणा, उपप्लुता, श्लेष्मला, षण्ढी, फलिनी, महायोनिः, सूचीवक्त्रा, सर्वात्मिका इति योनिगदाः उक्ता यैर्दोषैर्योनिर्विकृता शुक्रं न प्रतीच्छति गर्भाशयेन न गृह्णाति शुक्रस्याप्रतिग्रहणात् गर्भं न गृह्णात्यसृग्दरार्शो रोगान् दारुणानतिकृच्छ्रान् असृग्दरादीन् दोषैरुत्पन्नानाबाधान् व्याधीन् गुल्मशूलादीनाप्नोतीति । (योनिगदा योनिव्यापद इत्यनेन प्रकारेणोक्ता यैर्योनिगदैर्नारी कामयमाना स्त्री शुक्रं पुंसा निषिक्तं न प्रतीच्छति न प्रतिगृह्णाति तेनैतस्मात् हेतोर्गर्भं न गृह्णाति गर्भो न जायते अपत्यार्थमेव यस्याः परिग्रहो विधीयते तदभावे न या किं फलमिति भावः । किञ्च दारुणान् तिकृच्छ्रानसृग्दरार्शोगुल्मादीन् आदिशब्देन मूत्रकृच्छ्राश्मर्यादयो गृह्यन्ते रोगान् नाप्नोति तथा अनिलादिभिर्वातपित्तकफैः कृतानाबाधान् असम्भावनीयान् व्यापदन्तरान् प्राप्नोति ॥)

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायामुत्तरे ॥ अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

गुह्यरोगप्रतिषेधम् ॥

क्रमागतेनैव गुह्यरोगाणां प्रतिषेधं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह ॥

(अथेत्यादि पूर्ववत् । गुह्यरोगाणां प्रतिषेधं चिकित्सितम् ।

तत्र पूर्वमुपदंशानां सामान्यचिकित्सामाह ॥)

अपदंशेषूत्पन्नमात्रेषु पाकपरिहारार्थं मेढ्रमध्ये सिरां विध्येत् । उभयतश्चास्यविधिवद्दोषानपहरेद्विशेषतो विरेचनेन । तदयोग्यस्य त्वप्रवृद्धिकृता नास्थापनेन ॥

अपदंशेष्विति बहुवचनं विशेषानपेक्षया साधारणचिकित्सा प्रदर्शनार्थम् । सुबोधम् । उभयतः ऊर्ध्वमधश्च । तदयोग्यस्यास्थापनादे । अप्रवृद्धिकृताविषयपदंशविशेषणम् । [उत्पन्नमात्रेष्वचिरकालजनितेष्वपदंशाख्येषु गुह्यरोगेषु पाकपरिहारार्थं मेढ्रमध्ये मेढ्रस्यमध्यभागे न तु मूलेऽग्रे वा उपर्यवेध्य सिरासद्भावेण वेध्य सिराया दुर्लक्ष्यत्वादधोभागे सीवनीं वर्जयित्वा तत्पार्श्वत इति च मन्तव्यम् । पूर्वं सिरावेधे निवृत्तापदंशशुक्रव्यापत्सु मेढ्र इत्यतावन्मात्रकथनेन स्थानविशेषस्यानिर्देशादत्र मध्य इत्युक्तम् । उत्पन्नमात्रेष्वित्युक्त्या चिरोत्थितेष्वतिप्रवृद्धेन शोफेन सिरान्तर्धानादवेध्यतया अनपायिभिर्जलौकोभिर्दुष्टास्रविस्रावणं कार्यमिति च द्योत्यते । मौश्रुतेऽप्युक्तम् । उपदंशेषु साध्येषु स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः । मेढ्रमध्ये सिरां विध्येत् पातयेद्वा जलौकस इति ।.]

यथादोषं चालेपसेकादीनविरतं विदध्यात् । एवं सद्य एव रुक्तोदशोफरागमकम्भा निवर्तन्ते ॥

यथादोषमित्युत्कृष्टदोषानतिक्रमेण ॥

[प्राप्तपाकस्य क्रियामाह ॥]

पक्वेषु तु शस्त्रमवचारयेत् । सघृतक्षौद्रशर्करेण तिलकल्केनालेपयेत् । अपि च ॥

शस्त्रमवचारयेद्यथायोग्यं पाटनादिकं कर्तुम् । अपिचेति समुच्चये । [पक्वेषु पाकं प्राप्तेषु सत्सु तुशब्देनाशु शस्त्रावचार्यतास्य दुष्करत्वं च द्योत्यते । उक्तं च शास्त्रान्तरे । शस्त्रेणोपाचरेच्चापि पाकमागतमाशुवै इति ॥]

[क्षालनार्थं तैलपचनार्थं च क्वाथमाह ॥]

जम्ब्वाम्रसुमनोनीपश्वेतकाम्बोजिकाङ्कुरान् ।
सल्लकीबदरीबिल्वपलाशतिनिशोद्भवाः ॥
त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च पचेज्जले ।
स क्वाथः क्षालनं तेन पक्वं तैलं च रोपणम् ।
गोजीविडङ्गमधुकं सर्वगन्धैश्च पेषितैः ॥

जम्ब्वाद्यङ्कुरान् सल्लक्यादीनां क्षीरिद्रुमाणां च त्वचः त्रिफलां च जले पचेत् स क्वाथः क्षालनं तेनैव च क्वाथेन गोज्यादिमिश्रं पेषितैः पक्वं तैलं रोपणम् । नीपो भूमिकदम्बः । श्वेतकाम्बोजिकाख्य श्वेतपाकी शिरालिण्डिका च । सल्लक्याद्युद्भवास्त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च वटादीनां त्वच एव । [चतुर्गुणे जले पचेत् द्वादशा-

ावशिष्ट स धाय क्षाळन व्रणप्रक्षाळनाय हैतामित्यर्थ । तन कषायेण पक्व पाचित तैल ्णरोपण च] गोजी गोजिह्वा ॥

तुत्थगैरिकलोध्रैला मनोह्वालरसाञ्जनै ।
हरेणुपुष्पकासीस सौराष्ट्री लवणोत्तमै ।
लेप क्षौद्रयुतै सूक्ष्मैरपदशव्रणापह ॥

तुत्थादिभि सूक्ष्मपिष्टै क्षौद्रयुतैलेपोऽप-दशव्रणापह । [क्षौद्रयुतै क्षौद्रेण द्रवत्वमापादितै सूक्ष्मै सूक्ष्मचूर्णीकृतै तुत्थादिभिहरे णवादिभिश्च प्रलेप अपदशव्रणरोपण] [सौराष्ट्री तुवरमृत्तिका । पुष्प पुष्पाञ्जनम इति मन्वन्ध समहे ॥]

दार्वीत्वग्शङ्खताक्ष्यौत्थलाक्षागोक्षीरविड्सै
सक्षौद्रतैलसर्पिर्भिर्लेप श्रेष्ठोव्रणेऽथवा ।
लाक्षाद्राक्षातसीसौद्रै क्षौद्रशैलेयताक्ष्यजै. ॥

दार्वीत्वगादिभिर्लेपो व्रणे श्रेष्ठ । ताक्ष्यौत्थ रसाञ्जनम गो क्षीरम । विड्स च तथा एव । अथवा लाक्षादिभि क्षौद्रान्तैर्लेप । अथवा क्षौद्रादिभिर्द्रव्यजाते ॥

[रोपणद्रव्यविशेषमाह ॥]

कपाले त्रिफलाऽदग्धा सघृतारोपणी परम् ॥

त्रिफलाया कपाल एव दाहो विवक्षित । [अदग्धा अन्तर्धूम विपाचिता सघृता घृतोपेता त्रिफला परमतिशयेन रोपण प्रलेपाद्व्रणरोपणम् । रोपण परमिति पाठ ॥]

सामान्य साधनमिद–

इद सर्वोपदशानामविशेषेण साधन चिकित्सितम् । [इदमनन्तरोक्त सर्व कर्मसामान्य साधन सर्वेषा मपदशाना सामान्य चिकित्सितम् ॥]

—वातिक तु प्रलेपयेत् ॥
अपक्वकुष्ठयष्ट्याह्व सुरदारुपुनर्नवैः ।
स्निग्धोष्णैर्लोहसरलरास्ना पुण्ड्राह्वसयुतै ।
अथवानिचुळैरण्डबीजगोधूमचिक्कसैः ॥

वातिक त्वपदशमपक्व कुष्ठादिभिर्लोहादियुतै स्निग्धोष्णै प्रलेपयेत् । अथवा निचुळादिभि [लोहमगरु । चिक्कस यवचूर्णम् ॥]

गैरिकाञ्जनमञ्जिष्ठा मधुकोशीरपद्मकै ।
सचन्दनोत्पलै शीतैर्घृताढ्यै पित्तसभवम् ॥
पद्मोत्पलमृणालैर्वा ससर्जार्जुनवेतसै. ।
सेचयश्च घृतक्षीरशर्करेक्षुमधूदकै ॥

पित्तसम्भव त्वपदशमपक्वमिति प्रकरणात् । गैरिकादिभिरुत्पलान्तै शीतैर्घृताढ्यै प्रलेपयेदिति सम्बन्ध अथवा पित्तसम्भव पद्मादिभिर्वेतसान्तै प्रलेपयेत् घृतादिभिश्च सेचयेत्। [अञ्जन रसाञ्जनम । मृणाळ पद्मनाळम् । इति निबन्धसग्रहे ॥]

धवसालाश्वकर्णाजकर्णत्वग्भि. कफोत्थितम् ।
सुरापिष्टाभिरुष्णाभि सतैलाभि प्रलेपयेत् ॥
रजन्यतिविषामुस्तसरळामरदारुभि ।
सपत्रपाठा पत्तूरैरथवा श्लेष्मसम्भवम् ॥

कफोत्थितमपदश धवादित्वग्भि सुरया पिष्टाभिरुष्णाभिस्तैलयुक्ताभि प्रलेपयेत् । अथवा रजन्यादिभि पत्तूरान्तै श्लेष्मसम्भव प्रलेपयेत् । [सुश्रुते तु वातजेपदशे कुष्ठयष्ट्याह्वादिकषायेण कफजे सुरसारग्वधादिकषायाभ्या च सेचनमुक्तम् ॥]

शतावरीत्रिफला गुडूचीकाश्मर्यमृद्वी काकासमर्दकपरूषकहरिद्राद्वयसहचरशुकना-सा पुनर्नवैः कार्पिकैर्घृतप्रस्थ सिद्धः पीतो वातजान् योनिरोगानपोहति गर्भजननश्च ॥

शतावर्यादिभिर्घृतप्रस्थ सुबोध । [कार्षिकैः कर्षप्रमाणै शतावर्यादिभि सिद्ध पक्वो घृतप्रस्थ पीतो वातजनितान् योनिरोगानपोहति नाशयति ॥]

सैन्धववचोपकुञ्चिकापिप्पलीवृषकयव क्षाराजमोदाजाजीसितोपला चित्रकचूर्णो मदिरालुळित' सर्पिषा सयावीकृत्य भक्षितो योनिपार्श्वबस्तिवेदनार्शो गुल्महृद्रोगहर. ॥

सैन्धवादिचूर्णो मदिरालुळित सर्पिषा-सयावीकृत्यवधान्यवत् साधयित्वा भक्षितो योन्यादिवेदनादिहर । [सयाव उत्कारिका इति जर्जट ॥]

शूले वृषकरास्नागोक्षुरकमृत पय' पिबेत । वृषकमातुलुङ्गमूलमदयन्तिका सैन्धवपिप्पलीकृष्णजीरककल्क वा मद्येन । तेनैववार्जकमूल विल्वयुक्त वा पिप्पलीयुक्त वा । सौवर्चलोपकुञ्चिका विप्पलीर्वा मद्येनावन्तिसोमेन वा ॥

योनिशूले वृषकादिसिद्ध पय पिबेत् । वृषको वाशक । वृषकमातुलुङ्गादिक वा मद्येन पिबेत । तेनैवेति मद्येनार्जकस्य सूक्ष्मकुठेरस्य-मूल विल्वयुक्त वा पिप्पलीयुक्त वा अथवा सौवर्चलादिक मद्येनावन्तिसोमेन वा । [अवन्ति सोम काञ्चिकम् ॥]

दन्ती त्रिफला गुडूची क्वाथः सुखोष्णो योनेः परिषेक ॥

दन्त्यादिक्वाथेन योने परिषेक ॥

कुष्ठतगरदेवदारुवार्ताकिनीसैन्धवै' साधित तैल पिचुना धारयेत् ॥

कुष्ठादिभि साधित तैल पिचुना कार्पासचुलुकेन योनौ धारयेत् । वार्ताकिनी बृहती ॥

रास्ना मालती च्छिन्नरुहा मधुकबलाव्या ग्रीदेवदारु चित्रकयूथिकामूलै कर्षांशैस्तैलप्रस्थः समूलो द्विगुणपयसा विपक्व. पिचुना प्रणीतोऽनिलातिहरः ॥

रास्नादिविपक्वतैलपिचुप्रयोगः सुबोध ॥

वस्तिकर्मचाभीक्ष्ण स्वेद च प्रयोजयेद्विशेषतो वातहरै. सुकुमारबलातैलशिरीषतैलै. शतपाकसहस्रपाकैश्चानुवासनमुत्तरवस्ति च । एषक्रमो विशेषेण योनेर्वेदना कार्कश्यस्तम्भस्रस्तस्पर्शहानिघ्नश्च ॥

व्याख्यासमम् । शतपाकसहस्रपाकौ वातव्याध्युक्तौ । एष इत्यनन्तरोक्त सर्व क्रम ॥

अतिचरणादिषु सर्वास्वनिलजा स्वयमेवक्रमः ॥

अतिचरणादिषु दशसु महायोन्य ता स्व यमेव वातिकी विहृत क्रम । तत्र विशेष ॥

धारयेच्चातिचरणाया यवगोधूमकिण्वकुष्ठशतपुष्पाश्वगन्धामियङ्गुबलालुरुर्णीकल्ककृता मुत्कारिकाम् ॥

अतिचरणाया यवादिकृता मुत्कारिका योनौ धारयेत ॥

निवृत्ते सर्षपाभ्यक्तं स्वेदयेत् । स्निग्धमुपनाहयेत्त्र्यहात् पञ्चरात्राद्वा साल्वणेन । ततो भूयः स्वेदयित्वा घृतेनाभ्यज्य पाणिना शनैः शनैश्चर्म समानयन् मणिमपीडयेत् । पीडयित्वा च पुनरुपनाहयेत् । स्निग्धोष्णं चास्य पानम् ॥

निवृत्तस्य सर्षपाभ्यक्ते पश्चात् स्निग्धे सुखोष्णे, साल्वणादिभिस्त्रिरात्रं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां पञ्चरात्रं वोपनाहयेत् । उपनाहो व्रणः । साल्वणं सुबोधः । समानयेत्प्रवेशयेन्मणिं चर्म गमयेत् ॥

अवपाटिकायामप्यय विधिः ॥

अवपाटिकायामपि अयमेव निवृत्तोक्तो विधिः ॥

निरुद्धमणौ सुवर्णादिकृतां दारुजां वा जतुकृतां नाडीमुभयतोद्वारां स्नेहाभ्यक्तां स्रोतसि प्रणिधाय वराहशिशुमारयोर्वसया मज्ज्ञा वा परिषेचयेत् । चक्रतैलेन वा । वातहरसिद्धेन वा त्रिवृतेन । तृतीये तृतीये चाहनि नाडीं पीनतरां विदध्यात् । एवमस्य स्रोतोद्वारं विवर्धयेत् स्निग्धं चाहारं भोजयेत् । एवमनुपशान्तौ शस्त्रेण सेवनीं परिहृत्य दारयित्वा सद्यःक्षतवदुपाचरेत् ॥

निरुद्धमणौ नाडीविधानं परिषेकश्च सुबोधः । शिशुमारो मत्स्यविशेषः । वातहरैर्द्रव्यैः सिद्धेन त्रिवृतेन स्नेहत्रयेण । सुबोधम् । सद्यःक्षतवत्सद्यो व्रणविधानवत् ॥

ग्रथितं नाडीस्वेदेन स्वेदयित्वा स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् । शतपोनकं लिखित्वा कषायचूर्णैः सक्षौद्रैर्लेपयेत् । विदार्यादिसिद्धेन च तैलेन रोपयेत् । सर्वगमर्बुदं रक्तविद्रधिवत् साधयेत् ॥

ग्रथितं ग्रथिताख्यम् । स्पष्टमन्यत् । शतपोनकमर्बुदं च ॥

सर्वेषु च यथास्वमन्तः शुद्धिं कषायलेपघृततैलस्नेहाञ्चिवार्णरोपणानि विदध्यात् ॥

सर्वेष्वपि पुरुषगुह्यरोगेषु । यथास्वमिति दोषानपेक्ष्य अन्तःशुद्ध्यादीनि विदध्यात् । इत्युक्तः शुक्लदोषः । (कषायनस्यकृतो लेप कषायस्य ॥)

(अत्र पुरुषरोगाणां चिकित्सामुक्त्वाऽधुना स्त्रीगुह्यरोगचिकित्सामाह ॥)

योनिव्यापदि तु वातिकयां लवणैः स्नाक्ता योनिं पिण्डनाडीकुम्भीप्रभृतिभिः स्वेदयेत् । ततः सुखोष्णाम्बुपरिषिक्तां सर्वगात्रां जाङ्गलरसैर्भोजयेत् ॥

वातिकयोनिव्यापदि योनिव्यापदि योनिं लवणतैलेनाभ्यज्य पिण्डादिस्वेदैः स्वेदयेत् । सर्वगात्रामिति सम्यगाप्लावितम् ॥

रास्नाद्रोणद्वयनिर्यूहे पयस्या सालपर्णी मागधिका शतावरीकाश्मर्यश्रावणीशर्करा जीवनीयगर्भं क्षीरचतुर्गुणं घृततैलाढकं साधयेत् तत्पानात् सर्वान् वातपित्तविकारानपोहति गर्भजननं च ॥

बलाकषायेण रास्नादिगर्भं घृततैलयोर्मिश्रीभूतयोराढकं साधयेत् पचेत् । द्रोणद्वयनिर्यूहो द्रोणद्वयक्वाथः । सुबोधम् ॥

शतावरीत्रिफला गुलूचीकाश्मर्यमृद्वीकाकामर्दकपरूषकहरिद्राद्वयसहचरशुकनासा पुनर्नवैः कार्षिकैर्घृतप्रस्थ सिद्ध पीतो वातजान् योनिरोगानपोहति गर्भजननश्च ॥

शतावर्यादिभिर्घृतप्रस्थ सुबोध । [कार्षिकैः कर्षप्रमाणै शतावर्यादिभि सिद्ध पक्वो घृतप्रस्थ पीतो वातजनितान् योनिरोगानपोह ति नाशयति ॥]

सैन्धववचोपकुञ्चिकापिप्पलीवृषकयवक्षाराजमोदाजाजीसितोपला चित्रकचूर्णो मदिरालुलितः सर्पिषा सयावीकृत्य भक्षितो योनिपार्श्वनाभिवेदनाशो गुल्मकृद्रोगहर ॥

सैन्धवादिचूर्णो मदिरालुलित सर्पिषा सयावीकृत्यघनधान्यवत् साधयित्वा भक्षितो योन्यादिवेदनादिहर । [सयाव उत्कारिका इति जर्जट ॥]

शूले वृषकरास्नागोक्षुरकशृत पयः पिबेत । वृषकमातुलुङ्गमूलमदयन्तिका सैन्धवपिप्पलीकृष्णजीरककल्क वा मद्येन । तेनैववचार्जकमूल बिल्वयुक्त वा पिप्पलीयुक्त वा । सौवर्चलोपकुञ्चिका पिप्पलीर्वा मद्येनावन्तिसोमेन वा ॥

योनिशूले वृषकादिसिद्ध पय पिबेत् । वृषको वाशक । वृषकमातुलुङ्गादिक वा मद्येन पिबेत् । तेनैवेति मद्येनार्जकस्य सूक्ष्मकुठेरस्य मूल बिल्वयुक वा पिप्पलीयुक्त वा अथवा सौवर्चलादिक मद्येनावन्तिसोमेन वा । [अवन्तिसोम काञ्चिकम् ॥]

दन्ती त्रिफला गुडूची क्वाथ सुखोष्णो योनेः परिषेक ॥

दन्त्यादिक्वाथेन योने परिषेक ॥

कुष्ठतगरदेवदारुवार्ताकिनीसैन्धवै सा धित तैल पिचुना धारयेत् ॥

कुष्ठादिभि साधित तैल पिचुना कार्पासचुलुकेन योनौ धारयेत् । वार्ताकिनी बृहती ॥

रास्ना मालती च्छिन्नरुहा मधुकनलाव्याघ्रीदेवदारु चित्रकयूथिकामूलै· कर्षांशैस्तैलप्रस्थ समूलो द्विगुणपयसा विपक्व· पिचुना प्रणीतोऽनिलार्तिहर ॥

रास्नादिविपक्वतैलपिचुप्रयोगः सुबोध· ॥

वस्तिकर्मचाभीक्ष्ण स्वेद च प्रयोजयेद्विशेषतो वातहरैः सुकुमारबलातैलशिरीषतैलै· शतपाकसहस्रपाकैश्चानुवासनमुत्तरवस्तिं च । एषक्रमो विशेषेण योनेर्वेदना कार्कश्यस्तम्भस्र ससर्शहानिघ्नश्च ॥

व्याख्यासमम् । शतपाकसहस्रपाकौ नातव्याध्युक्तौ । एष इत्यनन्तरोक्त सर्व क्रम ॥

अतिचरणादिषु सर्वास्वनिलजा स्वयमेवक्रमः ॥

अतिचरणादिषु दशसु महायोन्य ता स्व यमेव वातिकी विहित क्रम । तत्र विशेष ॥

धारयेच्चातिचरणाया यवगोधूमकिण्वकुष्ठशतपुष्पाश्वगन्धामियङ्गुबलासुकर्णीकल्ककृता मुल्कारिकाम् ॥

अतिचरणाया यवादिकृता मुत्कारिका योनौ धारयेत् ॥

प्राक्चरणा शुष्का विप्लुता कर्णिनीषु तैलमुत्तरबस्तिं दद्यात् ॥

प्राक्चरणादिषु चतुर्षु सुबोधम् ।

तत्रापि विशेष ॥

धारयेच्च विप्लुतायां गोमत्स्यान्यतर पित्तेनैकविंशतिकृत्वो भावितान् क्षौमनक्त कान् किण्व वा माक्षिकयुक्तमेवमस्या स्रोतांसि विशुध्यन्ति कण्डूक्लेदशोफाश्च निवर्तन्ते ॥

गोर्वा मत्स्यानां वा पित्तेनैकविंशतिं वारान् भावितान् क्षौमनक्तकान् विप्लुतायां धारयेत् । सुबोधम् । अस्या विप्लुतायाः ॥

कर्णिन्यां तु कुष्ठार्कपल्लवपिप्पलीसैन्धवैर्बस्तमूत्रपिष्टैर्वर्तिं कृत्वा धारयेत् । श्लेष्महरं च सर्वं कुर्यात् ॥

कर्णिन्या विशेष कुष्ठादिभिर्वर्तिं श्लेष्महरं वमनादिकम् ॥

उदावृत्ताया मांसरसाः क्षीरं स्वेदो दशमूलत्रिवृता काथकल्कसिद्धश्च स्नेहः पानानुवासनोत्तरबस्तिषु । योनिश्च सैव महायोनिप्रभृतिष्वेष एव विधिः ॥

उदावृत्ताया सुबोधम् । महायोनिप्रभृतिषु योनिस्रसेचैष एवोदावृत्ताविधिः ॥

जातघ्नीरक्तयोनिरक्तक्षयासु कुटजकाश्मर्यकाथसिद्धं सर्पिरुत्तरबस्तौ दद्यात् । अथवा मृगाजाविवराहरुधिराम्लदधिमधुघृतानीति । भवति चात्र ॥

जातघ्न्यादित्रये कुटजादिसिद्धघृतोत्तरबस्तिर्योनौ प्रणिधेयः । अथवा मृगादिरुधिराण्यम्लान्यादीनि च मिश्रीकृतान्युत्तरबस्तिः स्यात् । भवति चात्रेति तन्त्रान्तरे ॥

स्नेहनस्वेदबस्त्यादि वातजास्वनिलापहम् ।
कारयेद्रक्तपित्तघ्नं शीतं पित्तकृतासु च ॥
श्लेष्मजासु च रूक्षोष्णं कर्म कुर्याद्यथायथम् ।
सन्निपातविमिश्रं तु संसृष्टासु च कारयेत् ॥

वातजासु योनिव्यापत्सु स्नेहनादिकमनिलापहं सर्वं कर्म कारयेत् । पित्तकृतासु सर्वं रक्तपित्तघ्नं शीतं च श्लेष्मजासु तु सर्वं कर्म रूक्षोष्णम् । यथायथमिति दोषानपेक्ष्य विमिश्रं कर्म सन्निपाते संसृष्टासु च कारयेत् ॥

स्निग्धस्विन्नां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत् समाम् ।
पाणिनानमयेज्जिह्मां संवृतां प्रथयेत् पुनः ॥
प्रवेशयेन्निःसृतां च विवृतां परिवर्तयेत् ।
स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्यभूता स्त्रिया मता ॥

सुबोधम् । समस्थापनादौ हेतुं स्थानापवृत्तेत्यादि । [दोषवैपरीत्येनाभिधाय व्याधिवैपरीत्येन भेषजनिर्देशः । स्निग्धस्विन्नां दुःस्थितां स्थापयेद्यथापूर्वम् । पाणिनानमयेज्जिह्मां स्निग्धस्विन्नामित्यनुवर्तनीयम् । जिह्मां कुटिलामित्यर्थः । संवृतां व्यासयेत् पुनः क्रमेण विस्तारयेत् । अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । प्रवेशयेन्निःसृतां तु विवृतां परिवर्तयेत् तिर्यग्व्यवस्थितामित्यर्थः । यस्मात् स्थानापवृत्ता योनिः शल्यभूता स्त्रिया मता । इति जर्जटः ।] [तथा नद्धां दुःस्थितां स्थानभ्रंशाद्विषमां योनिं समां यथास्थानं स्थापयेत् । जिह्मां कुटिलां पाणिना

यो'प्यन्तर्गततुल्याग्रेण हस्तेन नमयन् । अत्र नमनकथनेनोन्नमनस्याऽशक्यत्वादुन्नतप्रदेशस्य नमनेनैव निम्नस्योन्नस्यजननं द्योत्यते । सवृता सवरणादणूभूता पुन प्रयत्नेन अङ्गुल्यग्रेण प्रसारयेत् । निस्सृ[ता] बहिर्निर्गता प्रवेशयेत् हस्ताग्रेण मन्द मन्द प्रपीड्यान्तरावेशयेत् । विवृता विचित्रकर्मणोऽनिलस्य वैगुण्येन विवरणाद्विवृताऽव्याकारेण स्थिता परिवर्तयेत् परितः शनैर्गृहीत्वा सवृणुयात् । चशब्द समुच्चये । (പ്രഥമം ലളുതക,) (പ്രവാസം ണ കണാക്കക,) (പരിവത്താം പ്രകക) स्थानात् भ्रष्टा योनि स्त्रिया नार्या शल्यभूता शल्यत्वं नाम्ना मता । शल्यशब्देनैकावयवजत्वे प्यन्यया सवयवा नामक भेण्यताकरत्व द्योत्यते । हि प्रसिद्धौ ॥]

सर्वा व्यापन्नयोनिं च कर्मभिर्वमनादिभि. ।
मृदुभि पञ्चभिर्नारीं स्निग्धस्विन्नामुपाचरेत् ॥

सर्वा व्यापन्नयोनिं योनिव्यापद्युक्ता नारीं सस्नेह स्वेदयित्वा वमनादिभि पञ्चभि कर्मभिर्मृदुभिरेवोपाचरेत् । मृदुभिरतीक्ष्णैर्वमनादिभिर्वमनविरेचनास्थापनानुवासननस्यै पञ्चभि कर्मभि ॥

सर्वत सुविशुद्धाया शेष कर्मविधीयते ।
वस्त्यभ्यङ्गपरीषेक प्रलेप पिचुधारणम् ॥

तैश्च वमनादिभि सर्वत इति ऊर्ध्वमध शिरसि च विशुद्धाया स्त्रिया शेषमत शिष्ट कर्मवस्त्यादिक विधीयते । [सर्वतोधउपरिष्टाच्च सुविशुद्धाया सम्यक्शुद्धाया स्त्रिया शेषमनन्तरकरणीय वस्त्यादिक कर्मविधीयते निर्दिश्यते । अनेन योनिव्यापद्यक्तशोधनाया: शमनौषध न प्रयोज्यमिति द्योत्यते । वस्तिरुत्तरवस्ति । पिचुधारण योनौ स्नेहाक्तपिचुनिक्षेपणम् ।] [वमनादीनिकर्माणि यथोद्गणदोषप्रशमनाय विधीयन्ते द्वित्राणि सर्वाणि वा यथासम्भवम् । सर्वत शुद्धाना यद्यत् कर्म वक्ष्यमाण तत् सर्वं कार्मुक सम्पद्यते यत आह सर्वत सुविशुद्धाया सम्यग् जंमध्य शेष कर्मविधीयते । इति जजट ॥]

हिंस्रा कल्क समीरार्ता कोष्णमभ्यज्यधारयेत् ।
पञ्चवल्कस्यपित्तार्ता श्यामादीना कफातुरा ॥

हिंस्रेत्यादिभिस्त्रय कल्का वातार्त्यादिषु योनिधारणे ॥

वामिन्याप्लुतयोश्चैव स्वेदयित्वा प्रयोजयेत् ।
तर्पण स्नेहपिचुभिर्भोजन चानिलापहम् ॥
सल्लकी जिङ्गिणी जम्बू धवत्वक्पञ्चवल्कलै' ।
कषायैःसाधितात्स्नेहात्पर्युपप्लुतयोःपिचुम् ॥

सुबोधम् । पञ्चवल्कलोन्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसत्वच ॥

कुलीरसूकरवसा सर्पिर्भिर्मधुरै. शृतै' ।
पूरयित्वा महायोनिं बध्नीयात् क्षौमनक्तकैः ॥

महायोनिं कुलीरादिवसा सर्पिर्भिर्मधुरद्रव्यसिद्धै. पूरयित्वा क्षौमनक्तकैर्बध्नीयात् ॥
प्रसस्ता सर्पिषाभ्यज्यक्षीरस्विन्ना प्रवेशयेत् ।
बध्नीयाद्वेशवारस्य पिण्डेनामूत्रकालत' ॥

प्रसस्तेत्यादिसुबोधम् । आमूत्रकालत इति वेगधारणप्रतिषेधार्थम् ॥

यच्च वातविकाराणा कर्मोक्त तच्चकारयेत् ।
सर्वव्यापत्सुमतिमान्महायोन्यां विशेषत' ॥

यच्च चिकित्सिते वातविकाराणां कर्मोक्तं तत्सर्वं सर्वासु योनिव्यापत्स्वपि कारयेत् । तद्वा तद्दृष्ट कर्म महायोन्यो विशेषतः कारयेत् ॥

नहि वातादृते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ।
अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥

यस्माद्वातादृते वनितानां योनिर्न दुष्यति अतो हेतोस्तं वातं जित्वाऽन्यस्य दोषस्य भेषजं कुर्यात् । [वनितानां स्त्रीणां योनिं वाताद्दृते वातमन्तरेण न प्रदुष्यति दुष्टिं न प्राप्नोति हि यस्मादर्थे अतोऽस्माद्धेतोस्तं वातं जित्वा अन्यस्य दोषस्य पित्तश्लेष्मादेर्भेषजं चिकित्सितं कुर्यात् ॥]

पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रिया ।
शीताः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥

पित्तलानां योनीनां सेकादयः शीताः पित्तजितश्च कार्याः । स्नेहार्थं घृतान्येव कार्याणि । [पित्तलानां बहुपित्तानां पित्तजानामिति वक्तव्ये पित्तलानामित्युक्तिर्नहि वातादृत-इत्यादि पूर्वोक्तग्रन्थस्य विरोधनिरासार्थम् । योनीनां योनिव्यापदामित्यर्थः । शीताः स्पर्शवीर्ययोः शीताः पित्तजितः पित्तघ्नाः शीतशब्देनैव पित्तहरत्वे सिद्धे पुनरपि पित्तघ्नत्वकथनं पित्तघ्नानां मधुशीतगुणादीनां मध्येऽप्यशीतस्य विशेषोपयोगित्वद्योतनार्थम् । सेकाभ्यङ्गपिचुक्रिया सेकः परिषेकः । अभ्यङ्गः स्नेहप्रलेपः । पिचुक्रिया पिचुनक्तकनिक्षेपणम् । क्रियाशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । कार्याः कर्तव्याः । स्नेहनार्थं शोधनविषये स्नेहयितुं घृतानि पित्तघ्नौषधैर्बहुधा सिद्धानि चकारात् कार्याणीत्यर्थः ॥

शतावर्यादिना सा येन पुत्रान्सुयन्ते ॥

शतावरीमूलतुला चतुष्कात् क्षुण्णपीडितात् ।
रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत घृताढकम् ॥
जीवनीयैः शतावर्या मृद्वीकाभिः परूषकैः ।
पिष्टैः प्रियालैश्चार्धपलैर्मधुकाद्विपलान्वितैः ॥
सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।
शर्करायाः दशपलं क्षिपेल्लिह्यात् पिचुं ततः ॥
योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।
क्षतं क्षयमसृग्पित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ॥
कामलां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।
अपस्मारार्दितायाममदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥

शतावरीमूलानि परिपूर्णमारण्यजानुपहतानि च गृह्यन्ते । ध्रुवार्थम् । [द्विपष्टिमधुकैर्नि पलिकैरिति चरकपाठः । शतावरीघृत द्विपष्टिमधुकैरिति द्विमहत्त्व भागाद्विगुणमतिपादनार्थम् । पष्टिमधुकद्वयप्रतिपादनार्थं वा । स्थलजं जलजं चेति मधुकं द्विविधं स्मृतमित्याम्नानात् । प्राशनात् प्राशयेत् पूर्वामिति भट्टहृष्यवर्धमेषा परिभाषान्यत्रापि द्रष्टव्या । इति जर्जटः ।] द्विपलामधुकान्वितैरिति हृदयपाठः । क्षुण्णपीडितात् शतावरीमूलस्य तुला चतुष्कात् क्षीरतुल्येन रसेन । एतावत्प्रमाणस्य शतावरीमूलस्य यावान् रसो जायते तत्तुल्येन पयसेत्यर्थः । अक्षांशैरक्षप्रमाणैः पिष्टैर्जीवनीयादिभिर्घृताढकं विपचेत् । सिद्धशीते चास्मिन् घृते मधुनः पिप्पलीचूर्णस्य च पलाष्टकं सितायाः दशपलं च क्षिपेत् ततस्तस्मात् पिचुं कर्षप्रमाणं लिह्यादातुर इति शेषः । तत् घृतं योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं शुक्रवर्धनम् । प-

रमेतिशयेन पुंसवन गर्भदम् । क्षतादींश्च नाशयेत् । मृद्वीकादीना यद्वचनोक्तिः तद्देतुरोधात् ॥]

एवमेवपयस्सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।
गर्भदं पित्तजानां च रोगाणां परमं हितम् ॥

एवमेवेति ...क्षीरविधानेन पयस्सर्पि क्षीरोद्भव घृत जीवनीयोपसाधितं गर्भदत्वादि गुणम् । गर्भदं विसर्पाणां च योनीनां स्यात भिषग्जितमिति चरकपाठः । एवमेवेति क्षार सर्पिः क्षीरादुत्थित तथैव पूर्वविधिमतिदिशति सिद्धशीते च मधुन इत्यादि यावत् प्राक्तनान् प्राशयेत् पूर्वमित्यादि । इति जेजट ॥]

रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धमवेक्ष्य च ।
यथादोषोदयं युञ्ज्याद्रक्तस्थापनमौषधम् ॥

रक्तयोन्यामसृजो वर्णैः सिराव्यधोक्तप्रकारेण वातादीनामन्यतमस्य दोषस्यानुबन्धमवेक्ष्य दोषोदयानतिक्रमेण रक्तस्थापन रक्तस्तम्भकरमौषधं युञ्ज्यात् । [रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्ध कृष्णारुणनीलपीतपाण्डुत्वादिभिर्वातादीनामाधिक्यमल्पत्व च समीक्ष्य ततो यथादोष योयो दोषो यथादोष रक्तस्थापनमौषध कार्यमिति जजट ॥]

दोषभेदेनासृग्दरचिकित्सितं निर्दिशन्नाह तिलचूर्णमित्यादि । इति जजट ॥

तिलचूर्णं दधिघृतं फाणितं सौकरी वसा ॥
क्षौद्रयुक्तं जयेत् पीतं वातोत्तरमसृग्दरम् ।
वराहस्यरसोमेध्यःसकौलत्थश्च तद्गुणः ॥
पत्रकल्कोघृतेभृष्टो राजादनकपित्थयोः ।
शर्करामौद्ग्यन्वाहः नागरेश्चयुत दधि

तिलादिकं क्षौद्रयुक्तं पीतं वातादिकं रक्तस्रावं जयेत् । उत्तरो बलवान । वराहमांसरस कौलत्थेन रसेनयुक्तस्तद्गुणो वातोत्तरमसृग्दरं जयेदित्यर्थ । राजादनकपित्थयोस्तु बालपत्रकल्को घृते भृष्टस्तद्गुण एव । तथा शर्करादिभिर्युक्तं दधि ॥

पयस्योत्पलशालूकबिसकालीयवारिजम् ॥
सपयश्शर्कराक्षौद्रं रक्ते[1] पित्तोत्तरे पिबेत् ।
तण्डुलीयकमूलं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्भसा ॥
सतार्क्ष्यशैलं लाक्षां वा छागेन पयसा पिबेत् ।
वाशाघृतं महातिक्तं रक्तपित्तहितश्च यत् ॥

पयस्यादिकं क्षौद्रान्तं पित्ताधिके रक्तेऽसृग्दरे पिबेत् । पयस्या क्षीरिका । शालूकं जलजकन्दम् । बिसं पद्मादिजम् । कालीयं पीतचन्दनम् । अथवा पित्तोत्तरे रक्ते तण्डुलीयकमूलं क्षौद्रयुक्तं तार्क्ष्यशैलयुक्तं च तण्डुलाम्भसा पिबेत् । अथवा केवलामेव लाक्षां छागेन पयसा पिबेत् । वाशाघृतं च रक्तपित्तोक्तं पिबेत् । तथा महातिक्तमन्यच्च यत्किञ्चिद्रक्तपित्तहितं तत् सर्वमत्रेष्यते ॥

मधुकं त्रिफला लोध्रं मुस्तं सौराष्ट्रिका मधु ।
मद्यैर्निम्बगुडूच्यौ च कफजेऽसृग्दरे पिबेत् ॥

कफादसृग्दरे मधुकादिकं गुडूच्यन्तं मद्यैः पिबेत् ॥

[1] पैत्तिकेऽसृग्दरे पिबेदिति चरकपाठ । एकैकशः पयः शर्कराक्षौद्रसहितं पिबेदिति जजट ॥

पाठा जम्ब्वाम्रयोरस्थि शिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ।
अम्बष्ठा शाल्मली पिच्छा समङ्गा वत्सकत्वचम् ॥
बाह्लीकबिल्वातिविषा लोध्रतोयदगैरिकम् ।
शुण्ठीमधूकमाचीकं रक्तचन्दनकट्फलम् ॥
कट्वङ्गवत्सकानन्ता धातकीमधुकार्जुनम् ।
पुष्ये गृहीत्वा सञ्चूर्ण्य सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥
पिबेदर्शस्वतीसारे रक्तं यच्चोपवेश्यते ।
दोषा जन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ॥
योनिदोषं रजोदोषं श्यावश्वेतारुणासितम् ।
चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ॥

पाठादिकमर्जुनान्तं पुष्ये गृहीत्वा संयोज्य पश्चाच्च सञ्चूर्ण्य क्षौद्रयुक्तं तण्डुलोदकेनार्शःप्रभृतिषु पिबेत् । एतच्च बालानां ये कृमिकृता दोषास्तान् योनिदोषं च श्यावाद्यन्यतमवर्णं रजोदोषं च नाशयेत् । एतच्चूर्णं नाम्ना पुष्यानुगम् । हितं परमात्रेयेण पुनर्वसुना पूजितम् । जम्बूफलस्याम्रफलस्य चास्थि । शिलोद्भेदं शिलाजतु । अम्बष्ठा साहस्री सैव बहुमूलिका । [illegible]समस्या सम्यग्विनी पिच्छा । समङ्गा मञ्जिष्ठा । बाह्लीकं कुङ्कुमम् । तोयदो मुस्तं । माचीकं कुटजफलम् । कट्वङ्गं स्योनाकं । अनन्ता यवासकः । [पाठामित्यादि । शिलोद्भेदं पाषाणभेदकं । अम्बष्ठा दक्षिणापथे प्रसिद्धैव । द्विशाखा पाठामपरे शाल्मलीवेष्टं सपुरमित्यर्थं । माचीकमुत्तरापथे प्रसिद्धमेव । कट्वङ्गोरलु । वत्सक इन्द्रयवोऽभिप्रेतः फलशब्दलोपात् । अनन्ता उत्पलशारिवा । मधुकं द्वियष्टिमधुकं स्थलजलजभेदेन द्विधेत्युक्तम् । पुष्ये गृहीत्वा इत्यानुमहार्थम् । योनिदोषा रजोदोषाः रजोदोषा रजोविशेषाः श्वेताद्याः प्रदरभेदाः योनिव्यापल्लिङ्गा एव । इति जर्जटः ॥]

सर्वेषु गर्भस्रावोक्तं प्रदरेषु प्रशस्यते ॥

शारीरे यत् गर्भस्रावे उक्तं चिकित्सितं तत् सर्वं प्रदरेऽपि शस्यते । प्रदरमसृग्दरमतिरज इति पर्यायाः ॥

रक्तक्षयाया क्षीरं च जीवनीयमृतं पिबेत् ॥

रक्तक्षयायाः व्यापदि जीवनीयाख्यमहाकषायशृतं क्षीरं पिबेत् ॥

योन्यां बलासदुष्टायां वर्तिः संशोधने हिता ।
वाराहे बहुशः पित्ते भावितैर्नक्तकैः कृता ॥

श्लेष्मयोन्याख्यायां वराहपित्तेन बहुशो भावितैर्नक्तकैर्वस्त्रखण्डैः कृता वर्तिर्योनौ धार्या शोधनी परं हिता च । [योन्यां श्लेष्मप्रदुष्टायां वर्तिः संशोधनी हिता प्रागप्रसिद्धैवोक्ता । अथवा वाराहे बहुशः पित्त इत्यादि । ततोऽनन्तरं सेचो सुखाम्बुना । इति जर्जटः ॥]

भावितं पयसार्कस्य माषचूर्णं ससैन्धवम् ।
वर्तिः कृता क्षणं धार्या सेक्तव्यानु सुखाम्बुना ॥

अर्कक्षीरभावितं माषचूर्णं पश्चाच्च सैन्धवयोजितं तेन कृता वर्तिः श्लेष्मयोन्यां क्षणं धार्या । ततश्च श्लेष्मयोनिः सुखाम्बुना सेक्तव्या ॥

पिप्पलीमाषमरिचशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
प्रदेशिन्यङ्गुलीतुल्या वर्तिर्योनिविशोधनी ॥

पिप्पल्यादिभिरङ्गुष्ठप्रदेशिन्यङ्गुलीतुल्या वर्तिर्योन्या विशोधनी ॥

उदुम्बरशलाटूनां द्रोणं द्रोणेऽम्भस पचेत् ।
सपञ्चवल्कतिलकमालतीनिम्बपल्लवे ॥
निशास्थितेजलेतस्मिंस्तैलप्रस्थविपाचयेत्।
पलाशशाल्मलीलाक्षाधवनिर्यासवल्कलैः॥
पिष्टैर्युक्त ततःस्नेहपिचु योनौ निधापयेत् ।
सशर्करैः कषायैश्च शीतै कुर्वीत सेचनम् ॥
पिच्छिलाविवृता योनिश्चिरदुष्टा तु दारुणा।
सप्ताहाच्छुध्यतिक्षिप्रमपत्यं च समश्नुते ॥

उदुम्बरशलाटूना सूक्ष्माणा फलाना द्रोणं द्वादशाधिकानि पञ्चशतानि पलानि । द्रोण जलस्य च ताऽन्येव ! शलाटूना चार्द्राणामेव प्रयोगोन्याय्य । किम्भुते अम्भस द्रोणे । आह । सपञ्चवल्कलादिके । न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलै सर्वैरेकत्रसयुक्तै पञ्चवल्कलमुच्यते । पल्लवशब्दस्य तिलकादिभि सम्बन्ध । तिलको मुचुलिन्द' (മന്ദാരം) रात्रावुदुम्बराश्रिते प्रात स्रुते तस्मिन् जले तैलप्रस्थ पलाशादीना निर्यासैर्वल्कलैश्च पिष्टैर्युक्त पचेत् । त तस्तैलात् स्नेहपिचु योनौ निधापयेत् । कषायद्रव्यै' सेचनोपयोगिभि' सशर्करैः सेचन कुर्वीत। अनेन स्नेहपिचुना सेचनान्ते सप्ताह प्रयुक्ते न पिच्छिलादिगुणा योनि क्षिप्र शुध्यति अपत्य च लभते । चिरदुष्टा चिरकालदुष्टा । पिच्छिलादित्व कफादिकृतम । इति जर्जट ॥

उदुम्बरस्यदुग्धेन षट्कृत्वोभावितात्तिलात् ।
तैलं क्वाथेन तस्यैव कार्यं धार्यं च पूर्ववत् ॥

उदुम्बरसुतेषु क्षीरेषु षड्वारान् भावितात्तिलात् पीडितात्तैलं तस्यैवोदुम्बरस्यैव क्वाथेन कार्यमिति साध्यम् । धार्यं च पूर्ववदिति स्नेहपिचु योनौ निधापयेत् कषायद्रव्यै सेचनोपयोगिभि सशर्करै सेचनान्ते च स्नेह पिचुना योनौ धार्यम । [धार्यं च पूर्ववत पिचुमित्यर्थ । इति जर्जट ॥]

धातक्यामलकीपत्रस्रोतोजमधुकोत्पलै ॥
जम्ब्वाम्रसारकासीस लोध्रकट्फलतिन्दुकै' ।
सौराष्ट्रिका डाडिमत्वगुदुम्बरशलाटुभि ॥
अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ।
तैलप्रस्थतदभ्यङ्ग पिचुवस्तिषु योजयेत् ॥
शूनोत्तानोन्नतास्तब्धापिच्छिलास्राविणीतथा।
विप्लुतोपप्लुतायोनि.सिध्येत्सस्फोटशूलिनी।

धातकीपत्रादिभिस्तैलप्रस्थ पचेत् तच्च तैलमभ्यङ्गादिषु योजयेत् । तेन च शूनत्वादि गुणा योनि सिध्येत [सौराष्ट्रिका तुवरमृत्तिका । शूना उन्नता इति अन्तर्मुखी सूचीमुखीचोच्यते। अथवा दोषारब्ध शूनोन्नतत्वम । इति जर्जट ।] [अक्षमात्रैरक्षप्रमाणैर्धातक्यादिभिरजामूत्रप्रस्थेन क्षीरद्विप्रस्थेन च सह तैलप्रस्थ पचेत । तत्तैलमभ्यङ्गे पिचुनिक्षेपणे वस्तिकर्मणि च याजयेत् - तथा प्रयोजिते सति शूनत्वादियुक्ता योनि सिध्येत् शम प्राप्नोति ॥]

अर्कनिम्बाम्रकोशाम्र बिल्ववृकधवोद्भवै ।
करीराजिङ्गिणीजम्बू करञ्जार्जुनशिग्रुजै' ॥
पलाशसिध्रकोत्थैश्च कषायैर्द्धावन परम् ।
शुक्तशीधुमधून्मिश्रैर्योनेः स्रावनिवारणम् ॥

अर्कादुद्भवैर्यथालाभ कषायैस्तथा करीरादिजैस्तथा पलाशसिध्रकोत्थैश्च कषायै मधश्च

शुक्तादिभिर्योनिद्धावन क्षाग्न पर श्रेष्ठ स्राव-निवारणम् । कोशाम्र क्षुद्राम्रनामक । जिङ्गिनी मञ्जिष्ठा । सिन्धुक सिन्दुवारच । वृक उरुबूक आदिलोपाख्य एरण्ड । पुन्नाग उत्तरापथे । शुक्त चुक्रम् । इति जज्जट ॥]

कुर्यात् सतक्रगोमूत्रशुक्तैर्वा त्रिफलारसैः ॥

अथवा त्रिफलारसैस्तक्रादियुक्तैर्द्धावन कुर्यात् । [यानिव्यापत्स्वाचरतशीलनीयान्याह ॥]

यवाक्षमभयारिष्टं शीधुं तैलं च शीलयेत् ।
पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगांश्च समाक्षिकान् ॥

योनिव्यापत्सु यवान्नादिक शीलयेत् । अभयारिष्टमशीश्विफलासवोक्तम् । रसायनानु क्ताश्च पिप्पल्यादिप्रयोगान् समाक्षिकान् शीलयेत् । माक्षिकोपेतान् पिप्पलीप्रयोगान् अयो रज प्रयोगान पथ्याप्रयोगांश्च शीलयेत् सर्वकाल भजेत् ॥]

रोहीतकजटाकल्क पाण्डुरेऽसृग्दरे पिबेत् ।
धात्रीमलाथवा कल्कं सितामाक्षिकसंयुतम् ॥
मधुनामलकीचूर्ण रस वा माशयेत् सिते ।
सलोध्रवल्केन वटत्वक्कषायेण धावयेत् ॥
आस्रावे क्षौमपट्टान्वा भावितास्तेन धारयेत् ।
प्लक्षत्वक्चूर्णपिण्ड वा धारयेन्मधुनाकृतम् ॥
योन्या स्नेहाक्तयालोध्रप्रियङ्गुमधुकस्य वा ।
धार्यामधुकृतावर्तिः कषायाणां च भूरिशः ॥
स्रावच्छेदार्थमभ्यक्ता धूपयेद्वा घृताप्लुतैः ।
सरलागुग्गुलुयवैः सतैलैः कटुमत्स्यकैः ॥

सुबोधम । रोहीतकजटाकूटशाल्मलीमूलम् । सिते शुक्रेऽसृग्दरे आमलकार्च्चूर्णं वा रस वा मधुना सह प्राशयेत् । आमलकप्रमस्य तत्रैवास्रावे वटत्वच कषायेण सलोध्रवल्केन प्रक्षालनम् । अथवा तेनैव प्रक्षालनकषायेण भावितान क्षौम नक्तकान् योनौ धारयेत् । अथवा प्लक्षनाम्यक्तया योन्याप्लक्षत्वक्चूर्णेन मधुना कृत पिण्ड लोध्रादिकस्य चूर्णेन मधुना कृत पिण्ड वा धारयेत् । सुबोधम् । अथवा कटुमत्स्यकैः सतैलैर्धूपयेत् ॥

[यानिव्यापत् प्रसङ्गात् पैत्तस्य जनकत्वेन तद्गत पीडाकराणां पैच्छिल्यदौर्गन्ध्यादीनां चिकित्सामाह ॥]

कासीसत्रिफलाकाङ्क्षीसाम्रजम्ब्वास्थिधातकी ।
पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तश्चूर्णो वैशद्यकारकः ॥

कासीसादिभिर्द्धातक्यन्तैः कृतश्चूर्णं क्षौद्रेणयुक्तो योनौ पैच्छिल्ये युक्तो वैशद्यकारक । काङ्क्षी सौराष्ट्री । आम्रजम्ब्वो फलास्थि ॥

पलाशधातकी जम्बू समङ्गामोचसर्जजः ॥
दुर्गन्धे पिच्छिले क्लेदे स्तम्भनश्चूर्ण इष्यते ।
आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचनम् ॥

दुर्गन्धादियुक्ते क्लेदे स्रवति पलाशादिज श्चूर्णः स्तम्भन इष्यते । तत्रैवाऽऽरग्वधादिवर्गस्य कषाय परिषेचनम् ॥

स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकम् ।
धारणं वेशवारस्य कृसरा पायसस्य वा ॥

स्तब्धाना योनीना कर्कशाना च मार्दव कारक कर्म कार्यम् । किं तदित्याह । वेशवारस्य कृसराया पायसस्य वा धारणम् । [स्तब्धाना मुसलमाषसमर्थाना कर्कशाना कठिनस्पर्शाना च योनीना वेशवारस्य कृसराया] कृसरा सा सुविदिता या कृता तिलतण्डुलैरित्युक्तलक्षणाया पायसस्य पयस्सरकृतास्य च धारण कार्यम् ॥

दुर्गन्धाना कषायःस्यात्तैल वा कल्क एव वा ।
चूर्णो वा सर्वगन्धाना पूतिगन्धापकर्षणः ॥

दुर्गन्धानां योनीना सर्वगन्धद्रव्याणा कषाय पूतिगन्धापकर्षण स्यात् । एतेषामेव वा तैलमेतेषामेव वा कल्क एतेषामेव वा चूर्ण । दुर्गन्धयुक्ताना प्रकरणवशाद्योनीना सर्वगन्धाना सर्वेषा कुष्ठचन्दनोशीरादिगन्धद्रव्याणा कषाय तेन परिषेकप्रक्षाळनादिकम् । तैल सर्वगन्धाना कल्ककषायविपक्व तेन सेकलेपादिकम् । वाशब्दो विकल्पार्थ । कल्कस्तेषा कल्केनैव प्रलेपो वा । चूर्णस्तेषामेव चूर्णेनावकिरण वा पूतिगन्धस्य दुर्गन्धस्यापकर्षणो नाशन स्यात् ॥]

[सर्वेषा सामान्येन बस्तिसाध्यत्वात्सद्द्रव्याण्याह ॥]

श्लेष्मळाना कटुप्रायाःसमूत्रावस्तयो हिता
पित्ते समधुरक्षीरा वाते तैलाम्लसयुताः ।
सन्निपातसमुत्थाया.कर्मसाधारण हितम् ॥

श्लेष्मळाना योनीना कटुकद्रव्यप्राया समूत्रावस्तयो हिता । पित्ते मधुकक्षीरयुक्ता वस्तय । वाते तैलेनाम्लैश्च मद्यादिभि । सान्निपातिकीनाम या व्यापत् तस्या 'सकलसाधारण' कर्म हितम् । [सन्निपातसमुत्थाया कर्मसाधारण यद्वातकफपित्तजासु योनिव्यापत्सु तत्समस्य सर्वम् । इति जजट ।] [श्लेष्मळानामिति । वस्तय उत्तरवस्तय 'हिता । एकस्मिन्नेवदिने द्वित्रिवारप्रयोक्तव्यत्वात् बहुवचनोक्तिः । सन्निपातदुष्टाया योनौ साधारण समंमलघ्न कर्म हितम् । नहि वातादते योनिर्विनिताना प्रदुष्यतीत्यादिवचनाद्वातानिलस्य योनिव्यापद्विशेषेण प्राबल्ये सिद्धेप्यवस्तम्भकार्कश्यशुष्कत्वदर्यच्छिल्यदौर्गन्ध्यप्रस्तावानन्तरमुत्तरवस्तिद्रव्यस्य कफादिक्रमकथनेनैतेषु काठिन्यविस्रादिगुणयुक्तयो कफपित्तयोर्विशेषकारणत्व द्योत्यते वस्तिकर्मसाध्यत्व च ॥]

[उपसहरन्नाह ॥]

एव योनिषु शुद्धासु गर्भ विन्दन्ति योषितः।
अदुष्टे प्राकृते बीजे बीजोपक्रमणे सति ॥

एवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण योनिषु शुद्धासु योषितो गर्भ विन्दन्ति । कदेत्याह । अदुष्ट इति प्राकृते बीजे अदुष्टे अदुष्टस्वभावे सति बीजस्यचाद्यन उपक्रम आचरति सति । [एवमनन्तरोक्तेनोपचरणेन योनिषु शुद्धासु रोगशान्त्यानीरोगासु प्राकृते नैसर्गिके बीजे आर्तवाख्ये अदुष्टे वाताद्यदूषिते बीजोपक्रमणे आर्तवसामर्थ्यकरै पूर्वोक्तैस्तैलैन नारीं पित्तलैश्च माषैरित्याद्युपक्रमैरुपक्रान्ते सति योषितो नार्यं गर्भ विन्दन्ति लभन्ते । अदुष्ट इत्युक्त्या प्रकृत्या दुष्टस्य तु क्रियाभिरसाध्यत्व द्योत्यते ।] [अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति । इति चरकपाठ । 'अदुष्टे बीजे प्राकृते प्रकृतिमापन्ने किमवश्य गर्भसम्भव 'इत्युच्यते जीवोपक्रमणे सति । बीजशब्देन द्वयमङ्गीकृत्य शुक्र शोणित च जीवश्चात्र कर्मपुरुष उक्त शारीरेष्वस्ति च सत्वमौपपादिक यज्जीवस्पृक्शरीरेणाभिसम्बध्नातीत्यादि । ततश्च सामग्रीजनकम् । नह्येकोवर्तते भावो वर्ततेनाप्यहेतुक इत्याम्नानात् ॥ इति जजट. ॥]

प्रसङ्गेनोच्यते । [रजश्शुद्धिर्योनि गर्भाशयशोधनादिना उक्ता शुक्रशोधनायाह इति

जर्जट ।] [पुंरजिस्याप्यवश्यमुपक्रमणीयत्व माह ॥]

पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापिचेन्द्रियम् ।
परीक्ष्यवर्णैर्दोषाणां दुष्टं तद्घ्नैरुपाचरेत् ॥

पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापीन्द्रियं शुक्रं दुष्टं दोषाणां वर्णैः सूत्रोक्तैः परीक्ष्य तद्घ्नैः पुरुषबीजदोषघ्नैरुपाचरेत् । [इन्द्रियशब्दोऽत्रशुक्रे वर्तते शुक्रमपि दोषवर्णैः परीक्ष्य दुष्टं तद्वातादिघ्नैरुपाचरेत् । ननु शुक्रदोषभेषजं प्राक्शारीरेऽभिहितं येन पुनस्तद्घ्नैरुपाचरेदिति नाप्यनुक्रमवधारयितुं शक्यं चिकित्सितुं वा प्रधानश्चेद कार्यमपत्यनिरन्धनत्वात् । उच्यते । उक्तमेव । परीक्ष्यवर्णैर्दोषाणामित्यनेनेन्द्रियस्य वेदनामस्थानान्युक्तान्येव । पञ्चकर्मोपदेशेन च सकलशरीरशुद्धिर्वाजीकरणानि च क्षीणदुष्टविशुष्कस्याप्यायनप्रसादनवर्द्धनान्युक्तान्येव । शारीरेषु च सूत्रमात्रेण दर्शितएव पन्थाः । इति जर्जटः ।] [पञ्चकर्मविशुद्धस्य पञ्चभिर्वमनविरेचनवास्तिनस्यास्रस्रावैः कर्मभिर्विशुद्धस्य कृतविशोधनस्य पुरुषस्याऽपि न केवलं स्त्रिया एव इन्द्रियं शुक्राख्यं बीजं दोषाणां वर्णैः सितपीतपाण्डुत्वादिभिः परीक्ष्य यथावदवबुध्य तत् दुष्टं वातादिदूषितं तद्घ्नैर्बीजदूषकदोषघ्नैरुपाचरेत् चिकित्सेत् ॥]

[इहोक्तयोः शुक्रार्तवोपक्रमयोरुभयोरपि साधारणं कञ्चित् घृतयोगमाह ॥]

मञ्जिष्ठाकुष्ठतगरं त्रिफलाशर्करावचा ।
द्वे निशे मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ॥
पयस्याहिंगुकाकोली वाजिगन्धाशतावरी ।
पिष्ट्वाक्षांशघृतप्रस्थं पचेत्क्षीरचतुर्गुणम् ।
योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु प्रशस्यते ॥
आयुष्यं पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परम् ।
फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्पे पीतं फलाय यत् ॥
म्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितम् ।
एतत्परं च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्द्धनम् ॥

॥ इत्युत्तरे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

मञ्जिष्ठेत्यादिना फलसर्पिः सुबोधम् । तत्सर्वेषु योनिशुक्रप्रदोषेषु प्रशस्यते । आयुष्यादिगुणं च । फलसर्पिरिति ख्यातम् । फलसर्पिरित्यस्य नाम्नो भङ्ग्यार्थे उच्यते । पुष्पे पीतं यत्फलाय प्रजाख्याय भवतीति । [मञ्जिष्ठादीन् प्रत्येकमक्षांशमक्षप्रमाणं पिष्ट्वा कल्कीकृत्य च चतुर्गुणक्षीरोपेतं घृतस्य प्रस्थं पचेत् । तत्सर्पिर्म्प्रयोगयुक्तं सर्वेषु योनिशुक्रप्रदोषेषु विंशतिविधेषु योनिव्यापत्सु वातादिकुणपग्रन्थिपूयक्षीणमलाह्वयेषु शुक्रार्तवदोषेषु च प्रशस्यते । आयुष्यमायुष्करम् । पौष्टिकं देहपुष्टिकरम् । मेध्यं बुध्युन्मेषकरम् । धन्यं भाग्यकरम् । पुंसवनं पुरुषप्रजाकरणसमर्थम् । फलसर्पिरिति प्रसिद्धं पुष्पे आर्तवकाले पीतं फलाय सत्पुत्रजननाय भवति यस्मात् फलसर्पिरिति संज्ञेत्यर्थः । म्रियमाणप्रजानां पुनः पुनर्मृतप्रजानां गर्भिणीनां सञ्जातगर्भाणां च पूजितं श्रेष्ठम् । एतत् फलसर्पिः बालानां ग्रहघ्नं ग्रहपीडाहरं परमतिशयेन देहपुष्टिजनकं च ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां उत्तरे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

॥ इति उत्तरतन्त्रनाम पञ्चममङ्गं समाप्तम् ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

विषप्रतिषेधम् ॥

आगन्तुप्रसङ्गाद्दुष्करनिष्टत्वाद्विषचिकित्साया अवसरस्तस्याश्चानेकप्रकारत्वेन पश्चगाण त्वात् सामान्येन चिकित्सा प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो विषप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्याम इति ह ॥

[अथात इत्यादि । विषप्रतिषेधं स्थावर जङ्गमादिभेदेनानेकविधस्य विषस्य प्रतिषेधं चिकित्सितं निदानाद्विना प्रतिषेधस्य दुष्करत्वात् स निदानमित्यर्थः । शेषं पूर्ववत् । तत्र पूर्वं विषस्योत्पत्तिं दर्शयति ।] इह हि विषचिकित्सा प्रस्तुता । विषस्य च स्वरूपे ज्ञाते तदधीना हेत्वादिफ ज्ञेयं मत स्वरूपमेव प्रथममिति हासरूपेणोच्यते ॥

पुरा खल्वमृतार्थं सुरासुरैः सलिलनिधेर्विमथ्यमानात् क्रोध इव रूपवान् सत्त्वः समुद्बभूव कृष्णमनलनयनमूर्ध्वप्रदीप्तकेश दंष्ट्राकरालं भैरवारावरूपम् । तद्दर्शनादेव यतो देवदानवाश्च विषण्णास्तस्मात्तद्विषसंज्ञामवाप॥

पुरा खल्वित्यादि । पुरा कस्मिंश्चित् काले सुरैश्चासुरैश्चाऽमृतार्थं विमथ्यमानाज्जलनिधे रूपवानिव क्रोधः कृष्णत्वादिगुणः सत्त्वः समुद्बभूव । तस्य सत्वस्य दर्शनमात्रादेव देवा दानवाश्च यतो विषादं प्राप्तास्तस्मात्तत् सत्त्वं विषसंज्ञां सम्यर्थतां चावाप प्राप ॥

तत सहसैव सर्वभूतानि निर्दिधक्षुकामममृतप्रयोगविशेषैर्विषममृततां विनयमानो ब्रह्मानुनीयौषधिषु न्यस्तवान् ॥

उद्भूतं तद्विषं सहसैव सर्वभूतानि निर्दग्धुकामं यदा तदैतदमृततां प्राप्तानीत्युपयोगविशेषयोग्यतां तस्य कुर्वन् ब्रह्मा तद्विषमौषधिषु विशिष्टास्वेव न्यस्तवान् ॥

ततस्तत् स्थावरासु मूर्त्तिष्वधिवसनात् स्थावरमित्युच्यते ॥

ततस्तद्विषं स्थावराख्यौषध्याख्यासु मूर्त्तिष्वधिवसनात् स्थावरमित्युच्यते । इति स्थावरस्य विषस्य सम्भवः ॥

जङ्गमं पुनः पृथिव्या भारावतारार्थमुरगादिरूपेण । विष्णुर्निर्ममे ॥

जङ्गमं तु विषं भगवान् विष्णुर्निर्ममे निर्मितवान् । किमर्थमित्याह । पृथिव्या भारावतारार्थं पृथ्वीतो भारोऽवतरत्विति कृत्वा । अत्र भगवानेव प्रमाणम् ॥

तयो स्थावरं मूलपत्रपुष्पफलत्वक्सारनिर्यासक्षीरधातुकन्दभेदाद्दशाधिष्ठानम् ॥

तयो स्थावरजङ्गमविषयोर्मध्ये स्थावरं विषं मूलादिभेदेन दशाश्रयम् ॥

तत्र मूलविषाणि क्लीतनकाश्वमारकगुञ्जासुगन्धकगर्गरककरघाटकादीनि । पत्रविषं कालपत्रिका लम्बा वरदकरम्भार्का

दीनाम् । पुष्पविषं नन्दी रेणुककरम्भमहाकरम्भादीनाम् । फलं कुमुद्वतीवेणुकाकरम्भमहाकरम्भमदनरत्तुवरकादीनाम् । त्वक्सारनिर्यासा करकरघाटककरम्भमहाकरम्भनाराचकादीनाम् । क्षीरं कुमुद्वती दन्ती स्नुक्शर्कजालिनी व्यालादीनाम् । धातवो हरितालफेनाश्मभस्मरक्तप्रभृतय । कन्दजानि तु हालाहलकालकूटवत्सनाभशृङ्गीसार्षपजालककर्दमकवैराटकमुस्तकमुण्डकसास्तुककाश्वकालकमहाविषपुण्डरीकगालवमूलकमर्कटककण्टककरवीरकेन्द्रायुधसङ्कोचक लाङ्गलकतैलपेयकुशपुष्पके तु पुष्पकरोहिपाञ्जनाभकादीनि ॥

तत्र छीतनकादीनि मूलविषाणि । सुबोधम् । सर्वाणि पठिताऽपठितानि विषाश्रयाणि प्रसिध्यैव भारतदेशेषु ज्ञायन्ते । अस्माभिस्तु स्थव्यासिरन्धनभयान्नलिख्यन्ते । शास्त्रकृता तु मूलादिमुद्दयैव तेषां जातिसमूह इव । [मूलादिविषाणां यत्नपरैरपि ज्ञातुमशक्यत्वात्तानि हिमवत्प्रदेशे किरातशबरादिभ्यो ज्ञेयानीति निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतटीकायाम् ॥]

तत्र मूलविषैरपथ्युक्तैरुद्वेष्टन मलापमोहा प्रजायन्ते । पत्रविषैर्जृम्भोद्वेष्टन श्वासा । पुष्पविषैश्छर्द्याध्मानमोहा । फलविषैर्दाहमुष्कशोफौ । त्वक्सारनिर्यासविषैः मर्मकास्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोवेदना । क्षीरविषैर्जिह्वागौरवं शकृद्भेदश्च । धातुविषैस्तालुदाहमूर्च्छा हृदयपीडा । सर्वमेव च स्थावरं ज्वरहिध्मादन्तहर्षहनुस्तम्भगलग्रहफेनवमनारुचिश्वासमूर्च्छाः करोति विशेषेण कन्दजम् । तत्त्याति तीक्ष्णत्वादाशुकारितरम् । इतरत्तु भाय कालान्तरप्राणहरम् ।

तत्र मूलविषैरित्यादिना दशानामुपयोगक्रमेण व्याधिकीर्तनम् । सुबोधम् । उद्वेष्टनं वेष्टनमिवाङ्गानाम् । मुष्कशोफो वृषणशोफः । धातवस्तु रक्तादयः प्राणिविशेषेण विषं भवन्ति । सर्वमेव च दशविधमपि स्थावरं विषं ज्वरादिकं करोति । व्याख्यातमम् । इतरत्तु कन्दजात् दन्यकव्यधिमम् । [उपयोगदिवसादन्यो दिवसपक्षमासादिः कालान्तरमिति निबन्धसंग्रहे ॥]

सर्वमपि चैतन्मौलमित्युच्यते मूलाश्रयत्वात् पत्रादीनाम् ॥

सर्वमपि चैतत् स्थावरं विषं मौलमित्युच्यते पत्रादीनां मूलाश्रयत्वात् । नहि मूले नष्टे पत्रादिषु भवति । इत्युक्तं स्थावरम् ॥

अनन्तरं जङ्गममुच्यते ॥

जङ्गमं त्वाश्रयाः षोडश दृष्टिनिश्वासस्पर्शदंष्ट्रा मुखनखास्थिमूत्रपुरीषशुक्रार्तवलालाशूकपित्तशोणितशवानि । तानि पुनः सर्पकीटकृमिभागाश्रितानि । तत्कृतान्यथास्वमामयान् साधनं चोत्तरत्र वक्ष्यति ॥

जङ्गमस्य विषस्य दृष्ट्यादीनि शवान्तानि षोडशाश्रयाः । तानि दृष्ट्यादीनि सर्पाद्याश्रयाण्येव विषाधिष्ठानानि विज्ञेयानि । तत्कृतान् जङ्गमाश्रयविषकृतान् । यथास्वमिति पृथग्भेदमामयास्तत्साधनं चोत्तरस्मिन्नध्यायेषु वक्ष्यति ॥

सर्वं च प्रायशो जङ्गमं निद्रातन्द्राक्लम दाहरोमहर्षशोफपाकातिसारान् करोति ।'

सर्वं च जङ्गमं विषं प्रायशोनिद्रादीन् करोति॥

द्विविधमपिचैतद्विषं तीक्ष्णोष्णरूक्षवि शदसूक्ष्मव्यवाय्याशुकारिविकाषिलघ्वव्यक्त रसत्वैर्दशभिर्गुणैर्युक्तमपाकि च ॥

द्विविधं स्थावरं जङ्गमं च विषं तीक्ष्णा दिभिर्दशभिर्गुणैर्युक्तमपाकि च भवति । [अनेक रससम्भवादेकस्यापिरसस्याव्यक्तत्वमतोऽव्य क्तरसत्वे हेतुः । अपाकित्वं तु मन्त्रतन्त्राभ्या मन्तरेण पाकाभावात् । पाको वीर्यहानिः । प क्व्यत्ते विषस्या पक्वस्यैवोपलब्धेः । मन्त्रत न्त्रा-भ्यामपाक्यत्वास्यकारणान्तरे पुन कोपहेतुः ॥]

एभिश्च गुणैर्यत् करोति देहे तत्तैक्ष्ण्यौ ष्ण्यात् पित्तमित्यादिना क्रमेणोच्यते ॥

तत्र तैक्ष्ण्यौष्ण्यात् पित्तं रक्तं च प्रको पयति । रौक्ष्याद्वायुम् । वैशद्यादसक्तं वेग प्रसरति । सौक्ष्म्याद्व्यवायित्वाच्च दोषधातुम लादीन् समस्तान् शरीरावयवाननुप्रविशति। आशुकारित्वादाश्वव्यापादयति । विकाषि त्वान्मर्मच्छेदेन मतिं व्यामोहयति । लाघवा दुर्निर्हरमव्यक्तरसत्वाच्छ्लेष्मप्रकोपनमन्नर- साश्च सर्वाननुवर्तते । अत एव च प्रयत्नेना न्नानि विषतोरक्षेदित्युक्तम् । अपाकित्वाज्जरा नो याति । तेनाभ्यवहृतमवश्यं मारयति । मन्त्रौषधबलेन चोपशमितमपि, भ.. पुनः प्रकुप्यतीति । भवति चात्र ॥

तत्रेत्यादि सुबोधम् । अन्नस्यापि दु- ष्ट्या तैर्हेतुभिः तथा वेदना तथा गुणत्वम् । अपा- कित्वादेव च मन्त्रादिबलेनोपशमितमपि प्रत्यय वक्ष्यमाणं कारणसामान्यमासाद्य प्राप्य पुनः प्र- कुप्यतीति । गतानुगामिका ॥

[विषस्य कृत्रिमाकृत्रिमभेदं दर्शयति ॥]

स्थावरं जङ्गमंचेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ॥

स्थावरं जङ्गमं चेति द्विविधमपि विषमा चार्यैरकृत्रिममिति प्रोक्तम् । [अकृत्रिमं केनाप्य निर्मितं स्वतः सञ्जातं विषमित्यर्थः ॥]

कृत्रिमं गरसञ्ज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ॥
हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ।
शोफपाण्डूदरोन्माददुर्नामादीन्करोतिवा ॥

कृत्रिमं तु विषं गरसंज्ञितं नानाविधैरौ- षधैः संयुक्तं क्रियतेयत्तेन तत्र कृत्रिमं संयोग- वशादाशु वा हन्ति चिराद्वा चिरतराद्वा । अ- थवा तत्र हन्ति अपि तु शोफादीन् करोति । [यद्विविधैरौषधैः क्रियते तत्तु कृत्रिमं कृत्रिम- विषं गरसंज्ञं च । तत् योगवशेन तथाविधद्रव्य योगवशात् आशु सद्य एव चिरात् चिरकालेन चिरतरादति चिरकालेन च हन्ति मारयति । शोफादीन् करोति वा ॥]

अपिचैतद्विषं सर्वं तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः।
वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितम् ॥

अपिचेत्यनुक्रान्तं समुच्चये । व्याख्या- समम् । [तीक्ष्णादिगुणयुक्तमुद्रिक्तवातपित्तमे- वं सर्वं विषं नराणां जीवितमाश्वेव हरति । ... एव वातपित्तोद्रेके हेतुः ॥

विषं हि देहं सम्प्राप्य प्राग्दूषयति शोणितम् ॥
कफपित्तानिलांश्चानुसमदोषसहाशयान् ।
ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पते ॥

एतच्च विषं शोणिते दूषिते अनुसमदोषं मन्यूनाधिक्या यतमं विकारान् कृत्वा सहाशयान् कफादीन् दूषयति । आशयानपि नेपात द्विष दूषयतीत्यर्थः । तत इति पश्चात् । [विषं चात जाधविच्या हृतान्यसमत्वेन देहं सम्प्राप्य प्राक्पूर्वं रक्तं दूषयति । अनन्तरं समदोषं तुल्यदोषं समस्तदोषमित्यर्थः । सहाशयानाशयम हिताम् आशय कफाद्याशयः । कफपित्तानिलान् दूषयति । ननु तीक्ष्णादिगुणयुक्तस्य विषस्य पूर्वं रक्तेऽपित्व पश्चाद्युगपदेव निर्दोषको पित्त चेति यदुक्तं तदयुक्तमिव मन्य दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयन्तीत्यादिवचनात् । अत्र भणामः । रक्तमण्वपि तु प्राप्त वर्द्धतेतैलमम्बुनदित्यादि वक्ष्यमाणत्वात् तद्वत् विषं वातपित्तकफ शुद्धशुद्धभेदेन चतुर्विधं सर्वशरीरग रक्तं प्रागेव दूषयति तस्माद्रक्तदुष्टेरनन्तरं युगपदेव दोषत्रयकोपो दृश्यत एव । ततोनन्तरं हृदयमास्थाय सशोणितैर्दोषैः सह हृदयं प्राप्य सर्वस्रोतांसि रुध्वा देहनाशाय प्रवर्तते ॥

शरीरं दूषिते रक्ते सर्वं चिमिचिमायते ।
कोठः समण्डलः स्वेदो रोमहर्षश्च जायते ॥
क्षुद्रकीटा इवाङ्गेषु विसर्पन्तीति मन्यते ।
विनामयति गात्राणि जृम्भते शिशिरप्रियः ॥
व्यापिनस्तस्य दुष्टस्य द्रुतस्य विषतेजसा ।
वातादयो वशं यान्ति बलिनोप्यबला इव ॥

शरीरमित्यादिना रक्तादौ दूषिते क्रमेण लक्षणम् रक्ते दूषिते सर्वं शरीरं चिमिचिमायते कोठादिकं च जायते विषयाश्चाङ्गेषु सूक्ष्मा कीटा इव विसर्पन्तीति मनसा मन्यते । शीतप्रियश्च सन् गात्राणि विनामयति । जृम्भते च । तस्येति रक्तस्य व्यापिनो दुष्टस्य च सतो विषतेजसा च द्रुतस्य वेगवतो बलवन्तोऽपि वाता दयोऽबला इव वशं यान्ति ॥

विषं यद्दोषभूयिष्ठं स दोषं प्राक् प्रपद्यते ।
आशये यस्य यस्यैव ततस्तद्वातिष्ठते ।
तज्जान् विकारान् कुरुते यान् सर्वेषूपदेक्ष्यति ॥

तत्र विषमाश्रयद्रव्यविशेषवशेन येन च दोषेण भूयिष्ठं सदृशं तमेव दोषं प्रथमं प्रपद्यते । तत एव च भूयिष्ठत्वाद्धेतोर्यस्य यद्विशिष्टस्य दोषस्याशयेऽवतिष्ठते तज्जानेव विकारान् कुरुते । कांस्तानित्याह । यान् सर्वेषु वातादिभेदेनोपदेक्ष्यति ॥

वाताशयस्थं कुरुते तथा श्लेष्मामयानपि ।
पित्तश्लेष्माशयगतं तद्वत् पित्तकफोद्भवान् ॥

वाताशयस्थं च विषं स्थानपि विकारान् कुरुते श्लेष्माशयगतानपि । तद्वदेव पित्तश्लेष्माशयगतं पित्तकफोद्भवान् विकारान् कुरुते । तेनैतदुक्तं भवति पित्ताशयस्थं पित्तोद्भवान् कफोद्भवांश्च करोति कफाशयस्थमपि कफोद्भवान् पित्तोद्भवांश्चेति ॥

तत्रापिचोत्तमाङ्गस्थे सकोठं शूयते शिरः ॥
विशेषाद्क्षिकूटौष्ठ नासास्यं हृष्टदन्तता ।
तालुशोषो रुजा मूर्ध्नि वक्त्रे चिमिचिमायनम् ॥

अर्थेषु चक्षुरादीनाममवृत्तिर्हनुग्रहः ।
इत्यन्यत्रापि च विषं स्थितमङ्गेभिलक्षयेत् ॥

तत्रापीतिविशेषे । उत्तमाङ्गस्थे विषे कोठसहितं शिरः शूयते । तत्राप्यक्षिकूटादिकं विशेषाच्छूयते । हृष्टदन्ततादिकं च भवति । अर्थेषु विषयेषु रूपादिषु चक्षुरादीनामिन्द्रियाणामप्रवृत्तिः इत्यनयादिशा अन्यत्राप्यङ्गे तदाश्रयैरेव विकारैर्विषं स्थितमित्यभिलक्षयेत् ॥

व्याप्यैव सकलं देहमुपरुध्य च वाहिनीः ।
विषं विषमिव क्षिप्रं प्राणानस्य निरस्यति ॥

एवमनन्तरोक्तप्रकारेण सकलं निश्शेषं देहं व्याप्य वाहिनीश्च सिरादोषादि वाहिनीरुपरुध्य विषं क्षिप्रमेवास्य प्राणान् निरस्यतिविषमिव आख्यानमेव वर्जयित्वास्य क्षिप्रमारणे अन्यदुपमानं न विद्यत इत्यर्थः ॥

पीतं मृतस्य हृदये जग्धदिग्धाभिविद्धयोः ।
दंशे तिष्ठति भूयिष्ठं सर्वतः पिण्डितं विषम् ।
नाद्यादतो विशेषेण तेषां मांसं तदाश्रयम् ॥

तत्र विषं यदा पीतं निगीर्णं भवति तदा तेन मृतस्य हृदये भूयिष्ठं तिष्ठति । विषप्राणिना तु जग्धस्य भक्षितस्य मृतस्यापि विषं दंशे दंष्ट्राभिघाते भूयिष्ठं तिष्ठति । विषदग्धेन च शस्त्रेणाभिहतस्य मृतस्याभिघाते भूयिष्ठं तिष्ठति । सर्वतः शरीरात् प्रति निवृत्य तत्रैव पिण्डितम् । अतो हेतोस्तेषां पीतजग्धदिग्धविद्धानां प्राणिनां मृतानां मांसं नाद्यात् । तदाश्रयं हृदयदंशाभिघाताश्रयं मांसं विशेषेण नाद्यात् ॥

यथास्य भक्षिते पीडा यथास्य च क्रियाक्रमः ॥

यथास्येत्यादेरयमर्थः । येनैव दोषेणाविव विषं भक्षितं तद्दोषजा एव पीडा भवन्ति तद्दोषानुगुण्येनैव क्रियाक्रमः ॥

सप्तवेगान् विषस्याहुरष्टाविति पुनर्वसुः ॥

सर्वे आचार्या विषस्य सप्तवेगान् प्रबलशक्त्युदयक्षोभानाहुः । पुनर्वसुनामा ऋषिस्तु अष्टावित्याह ॥

दुष्यति प्रथमे वेगे रसश्छर्दिप्रसेककृत् ।
द्वितीयेस्रंचिमिचिमाजृम्भावेपथुकारितत् ॥
तृतीयेपिशितंकण्डू कोठमण्डलशोफदम् ।
दोषाश्चतुर्थे तेषुस्युर्यथायथमुपद्रवाः ॥
पञ्चमे दर्शनभ्रान्तिः षष्ठे हिध्मा समुद्भवः ।
सप्तमे स्कन्धभङ्गोस्य जायते मृत्युरष्टमे ॥

दुष्यतीत्यादिना क्रमेण वेगानां कीर्तनम् । प्रथमे वेगे रसाख्यो धातुर्दुष्यति । स च दुष्टः छर्दिं प्रसेककृत् भवति । द्वितीये वेगे अस्रं रक्तं दुष्यति । तद्रक्तं देहे चिमिचिमादिकारि भवति । तृतीये पिशितं मांसं दुष्यति तच्च कण्ड्वादिदम् । चतुर्थे दोषा वातादयो दुष्यन्ति । तेषु दुष्टेषु यथास्वमुपद्रवाः स्युः । पञ्चमे वेगे दर्शनभ्रान्तिर्मिथ्यादर्शित्वम् । षष्ठे हिध्मा समुद्भवः । सप्तमे अस्य विषभुक्तस्य स्कन्धभङ्गः । अष्टमे मरणम् । एवं आत्रेयकश्यपादीनां पुनर्वसोश्चापि प्रतिपत्तिः केवलमष्टमस्तैरनुपयोगात्नाङ्गीकृतः पुनर्वसुना तु विषकार्यत्वादङ्गीकृतः ॥

दुष्यतिप्रथमेरक्तं द्वितीये श्वयथुर्द्रवः ।
तृतीयेद्वेचिमिचिमा चतुर्थे ज्वरमूर्च्छना ॥

विषं हि देहं सम्प्राप्य प्राग्दूषयति शोणितम् ॥
कफपित्तानिलांश्चानु समं दोषान् सहाशयान् ।
ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पते ॥

एवं विषं शोणितं दूषयित्वा अनुक्रमशो दोषान् न्यूनाधिक्याभावेन विकारान् कृत्वा सहाशयान् कफादीन् दूषयति । आशयानपि तेषां विषं दूषयतीत्यर्थः । तत इति पश्चात् । [विषं तीक्ष्णादिगुणत्वाद्व्यवायित्वेन देहं सम्प्राप्य प्राक्पूर्वं रक्तं दूषयति । अनन्तरं समदोषं युगपद्दोषं समस्तदोषमित्यर्थः । महाशयानाशयसहितान् आशयः कफाद्याशयः । कफपित्तानिलान् दूषयति । ननु तीक्ष्णादिगुणयुक्तस्य विषस्य पूर्वं रक्तदोषित्वं पश्चाद्युगपदेव त्रिदोषकोपित्वं चेति यदुक्तं तदयुक्तमिव अन्यत्र दोषाः दुष्टा रसैर्धातून् दूषयन्तीत्यादिवचनात् । अत्र भणामः । रक्तमण्वपि तु प्राक् वर्द्धते तैलमम्बुवदित्यादि वक्ष्यमाणत्वात् तद्गतं विषं वातपित्तकफशुद्धशुद्धभेदेन चतुर्विधं सर्वशरीरगं रक्तं द्रागेव दूषयति तस्माद्रक्तदुष्टेरनन्तरं युगपदेव दोषत्रयकोपो दृश्यत एव । ततोऽनन्तरं हृदयमास्थाय सशोणितैर्दोषैः सह हृदयं प्राप्य सर्वस्रोतांसि रुद्ध्वा देहनाशाय प्रवर्तते ॥

शरीरं दूषिते रक्ते सर्वं चिमिचिमायते ।
कोठः समण्डलः स्वेदो रोमहर्षश्च जायते ॥
भृङ्गकीटा इवाङ्गेषु विसर्पन्तीति मन्यते ।
विनामयति गात्राणि जृम्भते शिशिरार्दित इव ॥
व्यापिनस्तस्य दुष्टस्य द्रुतस्य विषतेजसा ।
वातादयो वशं यान्ति बलिनोऽप्यनला इव ॥

शरीरमित्यादिना रक्तादौ दूषिते क्रमेण लक्षणम् । रक्ते दूषिते सर्वं शरीरं चिमिचिमायते कोठादिकं च जायते विषपीडाङ्गेषु सूक्ष्माः कीटा इव विसर्पन्तीति मनसा मन्यते । शीतपीडित इव गात्राणि विनामयति । जृम्भते च । व्यापिनस्तस्य दूषितस्य द्रुतस्य च सतो विषतेजसा च दुष्टस्य वेगवतो बलवन्तोऽपि वातादयोऽनला इव वशं यान्ति ॥

विषं यद्दोषभूयिष्ठं तं दोषं प्राक् प्रपद्यते ।
आशये यस्य यस्यैव मनस्तद्वाऽवतिष्ठते ।
तज्जान् विकारान् कुरुते यान् सर्वेषूपदेक्ष्यति ॥

तत्र विषमाश्रयद्रव्यविशेषवशेन येन च दोषेण भूयिष्ठं भवति तमेव दोषं प्रथमं प्रपद्यते । तत्र तत्र च भूयिष्ठत्वात्स्वगुणैरेव यद्दिशिष्टस्य दोषस्याशयेऽवतिष्ठते तज्जानेव विकारान् कुरुते । कांस्तानित्याह । यान् सर्वेषु वातादिभेदेनोपदेक्ष्यति ॥

वाताशयस्थं कुरुते तथा श्लेष्मामयानपि ।
पित्तश्लेष्माशयगतं तद्वत् पित्तकफोद्भवान् ॥

वाताशयस्थं च विषं स्वानपि विकारान् कुरुते श्लेष्माशयगतान् अपि । तद्वदेव पित्तश्लेष्माशयगतं पित्तकफोद्भवान् विकारान् कुरुते । तेनैतदुक्तं भवति पित्ताशयस्थं पित्तोद्भवान् कफोद्भवांश्च करोति कफाशयस्थमपि कफोद्भवान् पित्तोद्भवांश्चेति ॥

तत्रापि चोच्चपाद्यम्ये सकोठं शूयते शिरः ॥
विशेषादक्षिकूटौष्ठ नासास्य हृष्टदन्तता ।
तालुशोषो रुजा मूर्ध्नि वक्त्रे चिमिचिमायनम् ॥

अर्थेषु चक्षुरादीनामप्रवृत्तिर्हनुग्रहः ।
इत्यन्यत्रापि च विषं स्थितमङ्गेभिलक्षयेत् ॥

तत्रापीतिविशेषे । उत्तमाङ्गस्थे विषे कोठसहितं शिरः शूयते । तत्राप्यक्षिकूटादिकं विशेषाच्छूयते । हनुग्रहदन्तजाड्यादिकं च भवति । अर्थेषु विषयेषु रूपादिषु चक्षुरादीनामिन्द्रियाणामप्रवृत्तिः इत्यनयादिशा अन्यत्राप्यङ्गे तदाश्रयैरेव विकारैर्विषं स्थितमित्यभिलक्षयेत् ॥

व्याप्यैव सकलं देहमुपरुध्य च वाहिनीः ।
विषं विषमिव क्षिप्रं प्राणानस्य निरस्यति ॥

एवमनन्तरोक्तप्रकारेण सकलं निश्शेषं देहं व्याप्य वाहिनीश्चसिरादोषादि वाहिनीरुपरुध्य विषं क्षिप्रमेवास्य प्राणान् निरस्यतिविषमिव आध्मानमेव वर्जयित्वास्य क्षिप्रमारणे अन्यदुपमानं न विद्यत इत्यर्थः ॥

पीतं मृतस्यहृदये जग्धदिग्धाभिविद्धयोः ।
दंशे तिष्ठति भूयिष्ठं सर्वतः पिण्डितं विषम् ।
नाद्यादतो विशेषेण तेषां मासं तदाश्रयम् ॥

तत्र विषं यदा पीतं निगीर्णं भवति तदा तेन मृतस्य हृदये भूयिष्ठं तिष्ठति । विषप्राणिना तु जग्धस्य भक्षितस्य मृतस्यापि विषं दंशे दष्टाभिघाते भूयिष्ठं तिष्ठति । विषदग्धेन च शस्त्रेणाभिहतस्य मृतस्याभिघाते भूयिष्ठं तिष्ठति । सर्वतः शरीरात् प्रतिनिवृत्य तत्रैव पिण्डितम् । अतो हेतोस्तेषां पीतजग्धदिग्धविद्धानां प्राणिनां मृतानां मांसं नाद्यात् । तदाश्रयं हृदयदंशाभिघाताश्रयं मांसं विशेषेण नाद्यात् ॥

यथास्वं भाषिते पीडा यथास्वं च क्रियाक्रमः ॥

यथास्वमित्यादेरयमर्थः । येनैव दोषेणाधिकं विषं भक्षितं तद्दोषजा एव पीडा भवन्ति तद्दोषानुगुण्येनैव क्रियाक्रमः ॥

सप्तवेगान् विषस्याहुरष्टाविति पुनर्वसुः ॥

सर्वे आचार्या विषस्य सप्तवेगान् प्रबलशक्त्युदयक्षोभानाहुः । पुनर्वसुनामा ऋषिस्तु अष्टावित्याह ।

दुष्यति प्रथमे वेगे रसस्तच्छर्दिमसेककृत् ।
द्वितीयेस्रचिमिचिमाजृम्भावेपथुकारितत् ॥
तृतीयेपिशितंकण्डूकोठमण्डलशोफदम् ।
दोषाश्चतुर्थे तेषुस्युर्यथास्वमुपद्रवाः ॥
पञ्चमे दर्शनभ्रान्तिः षष्ठे हिध्मा समुद्भवः ।
सप्तमे स्कन्धभङ्गोस्य जायते मृत्युरष्टमे ॥

दुष्यतीत्यादिना क्रमेण वेगानां कीर्तनम् । प्रथमे वेगे रसाख्यो धातुर्दुष्यति । स च दुष्टः छर्दिं प्रसेककृत् भवति । द्वितीये वेगे अस्रं रक्तं दुष्यति । तद्रक्तं देहे चिमिचिमादिकारि भवति । तृतीये पिशितं मांसं दुष्यति तच्च कण्ड्वादिदम् । चतुर्थे दोषा वातादयो दुष्यन्ति । तेषु दुष्टेषु यथास्वमुपद्रवाः स्युः । पञ्चमे वेगे दर्शनभ्रान्तिर्मिथ्यादर्शित्वम् । षष्ठे हिध्मा समुद्भवः । सप्तमे अस्य विषयुक्तस्य स्कन्धभङ्गः । अष्टमे मरणम् । एवं जातूकर्णकश्यपादीनां पुनर्वसोश्चापि प्रतिपत्तिः केवलमष्टमस्तैरनुपयोगान्नाङ्गीकृतः पुनर्वसुना तु विषकार्यत्वादङ्गीकृतः ॥

दुष्यतिप्रथमेरक्तं द्वितीये श्वयथूद्भवः ।
तृतीयेङ्गेचिमिचिमा चतुर्थे ज्वरमूर्च्छना ॥

पञ्चमे पाण्डुजिह्वास्य शोषः षष्ठे हृदिव्यथा ।
सप्तमे मरणं वेग इति नग्नजितो मतम् ॥

नग्नजितो दारुवाहिराजस्य तु मते प्रथम रक्तमित्यादिस सप्तवेगा इति मतम् ॥

मूर्च्छा हृदि परं पीडा शिरोगौरवमन्तरम् ।
हिध्मा च दारुणोमर्मच्छेदो जीवितसंशयः ।
सप्तमो वेगमूर्च्छाद्या विदेहपतिना स्मृताः ॥

विदेहपतिना जनकेन मूर्च्छाद्या जीवितसंशयान्ता यथोद्दिष्टाः सप्तवेगाः स्मृताः ॥

रक्तमांसवसास्नायुपथास्थ्याशयान् क्रमात् ।
आश्रया सप्तसप्तानामिवालम्बायनोऽब्रवीत् ॥

आलम्बायननामर्षिः सप्तानां वेगानां प्र मादुक्ताना सप्त आश्रयान् अब्रवीत् । अस्थ्या श्रयोऽस्थिमज्जाशुक्राख्य । तत्र प्रथमो वेगो रक्तमासिते विषे भवति । द्वितीयो मांसम् । तृतीयो वसाम् । चतुर्थस्नायुम् । पञ्चमोऽस्थि । षष्ठो मज्जानम् । सप्तम शुक्रमिन्थ ॥

वेगान् धन्वन्तरिस्त्वष्टौ सर्पदष्टस्य मन्यते ।
स्नावर्जं तु तत्स्थाने दोषान्निष्ठतिकोष्ठगान् ॥

तद्विदित्वालम्बायनोक्तविषवेगक्रमेण धन्वन्तरिः सुश्रुतोपदेष्टा सर्पदष्टस्य वेगान् मन्यते स्नावर्जम् । तत्स्थाने स्नावस्थाने कोष्ठगान् दोषानिच्छति । तेनैतदुक्तं भवति । आलम्बायन स्नावस्थे विषवेगे चतुर्थो वेगो भवतीति धन्वन्तरिस्तु सर्पदष्टस्य चतुर्थो वेगः कोष्ठगताश्रयाश्रिते विषे भवतीत्याहेति ॥

धात्वन्तरेषु याः सप्त कला पूर्व प्रकीर्तिताः ।
अतीत्यतासामेकैका वेगं प्रकुरुते विषम् ॥

धात्वन्तरेष्वस्माभिर्याः कलाः प्राक्शारीरे प्रकीर्तिताः सप्त तासां समानां क्रमेणैकैका कला मतीत्यातिक्रम्य विषं एकं वेगं प्रकुरुते । तेन प्र थमामतीत्य प्रथमं कुरुते । द्वितीयां द्वितीयमि ति क्रमेण सप्तानां वाच्यम् ॥

तन्त्रान्तरस्य कालेन कलामन्येतियावता ।
क्रमाणमन्तरं तावद्वेगान्तरं स्मृतम् ॥

तत्र विषं कलान्तरमतिक्रम्यान्तरं कलान्तरं यावता कालेन गच्छति तावद्वेगान्तरं स्मृतमिति भा-ष्यकारो वा ॥

शास्त्रकारस्त्वाह ॥

मुनिनायेनयदुक्तं तत्समस्तमिहदर्शितम् ॥

येन मुनिना यदुक्तं तत्समस्तमिह मया प्र दर्शितं तत्र च मुनिर्वचनाद् ॥

यत्, शास्त्रोक्तं वचनमतय न पुनः कर्तुं व्यवस्था भवेत्
भ्रान्ते वर्तिरितैर्भावगहने बुद्धि प्रविष्टुं नालम् ।
पारावारदृश ... पश्यन्ति भावान् सुराः
ये तेषां रसनायतानुगादिषु पद्मकाय ... ॥

[दूषीविषलक्षणमाह ॥]

जीर्णविषघ्नौषधिभिर्हतं वा
दावाग्निवातातपशोषितं वा ।
स्वभावतो वा न गुणैः सुयुक्तं
दूषीविषाख्यां विषमभ्युपैति ॥

जीर्णमि । तदेव च विषं जीर्णत्वादिगुणयुक्तं सत् दूषीविषाख्यामभ्युपैति दूषीविषमिति नाम प्राप्नोति । जीर्णं चिरकालातीतम् । अ-

र्थवा विषघ्नाभिरौषधीभि संयोगादिना हतश क्ति । अथवा दवादिभि शोषितम् । दवो वनदहन । अथवा स्वभावाद् वावीयैर्मी– ष्णादिभिर्गुणै संयुक्त यत्र भवतीति । [विष- घ्नाभिरौषधीभि, शिरीषादि विषहरद्रव्यै । वाश-दस्यान्तरान्तरा प्रयोग प्रत्येक दूषीविष कारणत्वज्ञापनार्थं अत्र विषस्या विशेषकथनात् स्थावरजङ्गमाचारु सर्वमपि विष दूषीविषाख्या दूषीविषसंज्ञामभ्युपैति प्राप्नोति ॥]

वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत् ।
कफावृत वर्षगणानुबन्धि ॥

एतच्च दूषीविषमुपयुक्तमपि देहे अल्पवी- र्यत्वाद् विभाव्यमान भवति । कफेन चावृत सत् स्फुटमविभाव्यमान वर्षगणमनुबध्नाति । [अभिभाव्यमलक्ष्यम् । वर्षगणानुबन्धि अनेक- संवत्सरस्थायिस्थान् इति शेष ॥]

तेनार्दितोभिन्नपुरीषवर्णो
दुष्टास्ररोगीतृड्ररोचकार्त ।
मूर्च्छन् वमन् गद्गदवाग्विमुह्यन्
भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्ट ॥

तेन च दूषीविषेणार्दित पीडितो भिन्नपुरी षादिगुणो भवति । पुरीष भिन्नमतिप्रवृत्तम् । वर्णात् भिन्नो वियुक्त । दूष्योदरलिङ्गानि निदानोक्तानितैर्जुष्ट सहित । [तेन वपुष्य नेकसंवत्सरस्थेन दूषीविषेण । भिन्नवर्णोव्यक्त- शुक्लरक्तादिवर्णः । दुष्टास्ररोगी दुष्टासृङ्नि मित्तानिकरोगयुक्त । तृषा अरोचकेनचार्त पीडित । वमन् सदा वमनयुक्त । गद्गद वागस्पष्टवचन । विमुह्यन् मोहमुपगत मोह वैचित्त्यम् । दूष्योदर सन्निपातोदरम् ॥]

[तस्य दूषीविषस्यान्तरावस्थानविशेषजनित रोगविशेष दर्शयति ॥]

आमाशयस्थेकफवातरोगी
पित्ताशयस्थेनिलपित्तरोगी ।
भवेन्नरोऽध्वस्तशिरोरुहाङ्गो
विलूनपक्ष स यथा विहङ्ग ॥
स्थितरसादिष्वथवाविचित्रान् ।
करोति धातुप्रभवान्विकारान् ॥

यदा आमाशये विष तिष्ठति तदा कफवा ताभ्या रोगा भवन्ति । यदा पित्ताशये तिष्ठति तदा अनिलपित्ताभ्या रोगा भवन्ति । सनरोऽध्व- स्तशिरोरुहो ध्वस्ताङ्गश्च भवति यथा विलूनपक्षो विच्छिन्नपत्रो विहङ्ग पक्षी । अथवा कोष्ठाद्धातुषु सङ्क्रान्त विचित्रान् धातुप्रभवान् विकारान् करोति ॥

[दूषीविषस्यान्वर्थतामाह ॥]

प्राग्वाताजीर्णशीताभ्र दिवा स्वप्नाहिताशनै ।
दुष्टदूषयते धातू नतो दूषीविष स्मृतम् ॥

तच्च दूषीविषमिति नामत स्मृत यतस्त- देव स्थितमपि प्राग्वातादिभिर्दुष्ट सद्धातून दूष यतीति । विष प्राग्वातादिभिर्दुष्ट धातून् रसा- दीन् दूषयते प्राग्वात पुरोवात । यत अतो स्माद्धेतोर्दूषीविषमिति संज्ञितम् ॥]

पूर्वं हि मुनिमतानुसारेण सामान्येन वि षमुक्त्वैकीयमतेन प्रत्यङ्गत् स्थावरविषस्य सप्तसु वेगेषु लक्षण चिकित्सार्थं चिकीर्षुरिदमाह ॥

स्थावरस्योपयुक्तस्य पूर्वे वेगेऽथजायते ।
जिह्वायाःश्यावतास्तम्भोमूर्च्छात्रास क्रमोवमिः।

स्थावरस्येत्यादि वम्यन्त प्रथमे वेगे । [अ-थेत्यानन्तर्ये उपयुक्तस्य उपयोजितस्य अशित-स्येत्यर्थ । स्थावरस्य स्थावरविषस्य पूर्वे प्रथमे वेगे जिह्वाश्यावत्वादिक जायते । स्तम्भो गात्र स्तम्भ । मूर्च्छा मोह । त्रासो भयाचकित्वम् । क्लम इन्द्रियमाद वमिर्वमनम् ॥]

द्वितीयेवेपथु स्वेदो दाह कण्ठे च वेदना ।
विष चामाशय प्राप्त कुरुते हृदि वेदनाम् ॥

हृद्वेदनान्त द्वितीये वेगे । [द्वितीये वेगे वेपथ्वादिक लिङ्गम । विष चामाशय प्राप्य हृ-द्यति पीडा करोति । कण्ठे वेदना अन्नाभ्यव हारासहत्वादिकम् । चशब्दात् पूर्वोक्ता जिह्वा श्यावताद्यश्च ॥]

तालुशोषस्तृतीये तु शूल चामाशये भृशम् ।
दुर्वले हरिते शूने जायेते चास्यलोचने ॥

शूने लोचनइत्यन्त तृतीये । [तृतीये विषवेगे तुशब्दो विशेषद्योतक । आमाशये भृश मतिशयेन शूल आमाशये भृशमित्युक्तत्वात् पक्वाशयेपि शूल द्योत्यते । चशब्देन पूर्वोक्ताना ग्रहणम् । अस्योपयुक्त विषस्य पुरुषस्य लोचने नेत्रे दुर्बले बलहीने दर्शना समर्थे इत्यर्थ । हरिते हरितवर्णे । शूने शोफयुक्ते जायते ॥]

पक्वाशयगतेतोद हिध्मा कासान्त्रकूजनम् ।
चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ।

चतुर्थे वेगे पक्वाशयगते सति विषे तो दादिक शिरसश्चातिगौरव जायते । [चशब्दे-नान्याङ्गेष्वपि गौरव द्योत्यते ।] पूर्वोक्तसमु च्चयार्थश्चशब्द ॥

कफप्रसेकोवैवर्ण्य पर्वभेदश्चपञ्चमे ।
सर्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥

कफप्रसेकादिपक्वाधानवेदनान्त पञ्चमे । [अत्र पूर्वचकार पूर्वोक्ताना समुच्चयार्थ ॥]

षष्ठेसञ्ज्ञाप्रणाशश्च सुभृश चातिसार्यते ॥

सञ्ज्ञाप्रणाशोतिसारश्च षष्ठे । [सञ्ज्ञाप्रणाशश्चेतनानाश, चशब्द पूर्ववत् ॥]

स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥

स्कन्धादिभङ्गो मृत्युश्च सप्तमे । इति स प्तवेगा ॥

[विषवेगलक्षणमुक्त्वानन्तर तच्चिकित्सामाह ॥]

प्रथमेविषवेगेऽथवान्त शीताम्बुसेचितम् ।
सर्पिर्मधुभ्यासयुक्तमगद पाययेद्द्रुतम् ॥

प्रथम इत्यादिना सप्तसु वेगेषु क्रमेण चि-कित्सा । प्रथमे विषवेगे पूर्व वमन तत शीता-म्बुसेकस्ततो दोषाद्यपेक्ष मन्यतममगद सर्पिर्म-धुभ्या सयुक्त द्रुत पाययेत् । [अथशब्द प्र-करणान्तरद्योतनार्थः । प्रथमे जिह्वाश्यावता-दिलक्षणलक्षिते विषवेगे वमित शीताम्बुना प रिषिक्तगात्रमातुर घृतमाक्षिकापेतमगद विष प्रशमनाय पाययेत् क्षिप्रमितिशेष ॥]

द्वितीयेपूर्ववद्वान्त विरिक्त चानुपाययेत् ।
तृतीयेऽगदपान च हित नस्य तथाञ्जनम् ॥

द्वितीयादिषु सुबोधम् । पूर्ववदिति सूत्रोक्तप्रकारेण ॥ अनुपाययेदिति प्रकरणादन्यतममगदम् । [द्वितीये विषवेगे वमनविरेचनानन्तरं पूर्ववत् प्रथमवेगवत् अगदं पाययेत् । पूर्ववदित्युक्तत्वात् शीताम्बुपरिषेकघृतमधूपे सत्वादिकं द्योत्यते । तृतीये वेगे अगदपानादिकं हितम् ॥]

चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतिभोजयेत् ।
पञ्चमे मधुकक्वाथ माक्षिकाभ्यायुतं हितम् ॥

चतुर्थे वेगे स्नेहान्वितमगदं प्रतिभोजयेत् । स्नेहस्य विशेषकथनान्महास्नेह इत्यर्थः । पञ्चमे वेगे मधुकक्वाथमाक्षिकान्वितमगदं पिबेदातुर इति शेषः ॥]

षष्ठेऽतिसारवत् सिद्धिरवपीडस्तु सप्तमे ।
मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥

अवपीडः कल्कादिप्रलम्बम् । अथवा सप्तमे वेगे मूर्ध्नि शिरसि तालुप्रदेशस्य काकपदं काकपदमुद्राकृतिं शस्त्रच्छेदं कृत्वा अन्यप्राणिसम्बन्धि पिशितं सास्रं रक्तसहितं क्षिपेत् । [षष्ठे विषवेगे अतिसारतुल्या चिकित्सा हिता । सप्तमे वेगे तुशब्देनास्यापि चिकित्सितव्यत्वं द्योत्यते । अवपीडः रोगानुत्पादनी योक्तो घृतपानमात्रा विशेष । मूर्ध्नि शिरसि काकपदं कृत्वा काकपदाकारेण छित्वा अन्यजन्तूनां सरक्तं मांसं विषसङ्क्रमणार्थं निक्षिपेद्वा । आमिषे विषसङ्क्रमणप्रकारं चोक्तमालम्बायनेन । मूर्ध्नि काकपदं चास्य मुण्डितेऽस्य कारयेत् । मांसं सशोणितं सद्यस्तस्मिन् काकपादे न्यसेत् । विषसङ्क्रमणान्ते तत्परमांसं परित्यजेत् । ऊर्ध्वमुत्क्रममाणं तु विषं मूर्ध्नि प्रतिष्ठति । निवर्तमानं तं हन्ति तस्मात् सङ्क्रामयेद्विषमिति ॥]

[विपघ्नीं पेयामाह ॥]

कोशातक्यग्निकः पाठा सूर्यवल्ल्यमृताभयाः ॥
शेलुः शिरीषः किणिही हरिद्रे क्षुद्रसाह्वया ।
पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्यौ शारिवे बले ॥
एषां यवागूं निर्यूहे शीतां सघृतमाक्षिकाम् ।
युञ्ज्याद्वेगान्तरे सर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ॥

वेगान्तरं उक्तलक्षणे कोशातक्यादीनां निर्यूहे क्वाथे कृतां शीतां सघृतमाक्षिकां यवागूं कृतकर्मणो विहितवमनादिकस्य सतो युञ्ज्यात् । सा हि सर्वविषघ्नी । अग्निकश्चित्रकः भल्लातको वा । सूर्यवल्ली अर्कः शेलुः श्लेष्मातकः । किणिही कटभी । क्षौद्रसाह्वया माक्षिकधातुः । [प्रकृताद्वेगादन्यो वेगो वेगान्तरम् । कोशातक्यादीनां क्वाथे षडङ्गकल्पनाकल्पिते कृतां यवागूमिति निबध्नीमहे । कोशातकी घोषकः । अग्निकोऽजमोदः । मोरट इत्यन्ये । सूर्यवल्ली पटोलसदृशपत्रा । यस्याः पत्ररसेनाक्तं मांसं भिन्नमिव भवति ।] [कृतकर्मणः कृतवमनादिकस्य कोशातक्यादीनां निर्यूहे क्वाथे कृता शीता स्पर्शशीतला घृतमाक्षिकोपेता सर्वविषहरा यवागूः वेगान्तरं योजयेत् ।] [कोशातकीं പുടൽ പീരം अग्निकोऽग्निमन्थः । सूर्यवल्ली വെള്ളോട, करवीरमिति केचित् । किणिही കിലുകിലുപ്പ് क्षौद्रसाह्वया മാക്കീരക്കല്ല് इति केरळभाषा ॥]

स्थावरस्योपयुक्तस्य पूर्वे वेगेथजायते ।
जिह्वाया-श्यावतास्तम्भोमूर्च्छात्रास क्लमोवमि-।

स्थावरस्येत्यादि वम्यन्त प्रथम वेगे । [अ-थेत्यानन्तर्ये उपयुक्तस्य उपयोजितस्य अशित-स्येत्यर्थ । स्थावरस्य स्थावरविषस्य पूर्वे प्रथमे वेगे जिह्वाश्यावत्वादिक जायते । स्तम्भो गात्र स्तम्भ । मूर्च्छा मोह । त्रासो भयाचाकितत्वम् । क्लम इन्द्रियसाद वमिर्वमनम् ॥]

द्वितीयेवेपथु' स्वेदो दाह कण्ठे च वेदना' ।
विप चामाशय प्राप्त कुरुते हृदि वेदनाम् ॥

हृद्वेदनान्त द्वितीये वेगे । [द्वितीय वेगे वेपथ्वादिक लिङ्गम । विप चामाशय प्राप्य हृ-द्यति पीडा करोति । कण्ठे वेदना अन्नाभ्यव हारासहत्वादिकम् । चशब्देन पूर्वोक्ता जिह्वा श्यावताद्यश्च ॥]

तालुशोपस्तृतीये तु शूल चामाशये भृशम् ।
दुर्बले हरिते शूने जायेते चास्यलोचने ॥

शूने लोचनइत्यन्त तृतीये । [तृतीये विपवेगे तुशब्दो विशेषद्योतक । आमाशये भृश मतिशयेन शूल आमाशये भृशमित्युक्तत्वात् पक्वाशयेपि शूल द्योत्यते । चशब्देन पूर्वोक्ता ना ग्रहणम् । अस्योपयुक्त विपस्य पुरुषस्य लोचने नेत्रे दुर्बले बलहीने दर्शना समर्थं इत्यथ । हरिते हरितवर्णे । शूने शोफयुक्त जायेते ॥]

पक्वाशयगतेतोद हिध्मा कासान्त्रकूजनम् ।
चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥

चतुर्थे वेगे पक्वाशयगते सति विपे तो दादिक शिरसश्चातिगौरव जायते । [चशब्दे-नान्याङ्गेष्वपि गौरव द्योत्यते ।] पूर्वोक्तसमु च्चयार्थश्चशब्द ॥

कफप्रसेकोवैवर्ण्य पर्वभेदश्चपञ्चमे ।
सर्वदोपप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥

कफप्रसेकादिपक्वाधानवेदनान्त पञ्चमे । [अत्र पूर्वचकार पूर्वोक्ताना समुच्चयार्थ ॥]

षष्ठेसञ्ज्ञाप्रणाशश्च सुभृश चातिसार्यते ॥

सञ्ज्ञाप्रणाशोतिसारश्च षष्ठे । [सञ्ज्ञाप्रणा-शश्चेतनानाश- चशब्द पूर्ववत् ॥]

स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥

स्कन्धादिभङ्गो मृत्युश्च सप्तमे । इति स प्तवेगा ॥

[विषवेगलक्षणमुक्त्वानन्तर तच्चिकित्सामाह ॥]

प्रथमेविषवेगेथवान्त शीताम्बुसेचितम् ।
सर्पिर्मधुभ्यांमयुक्तमगद पाययेद्द्रुतम् ॥

प्रथम इत्यादिना सप्तसु वेगेषु क्रमेण चि कित्सा । प्रथमे विषवेगे पूर्वं वमन तत शीता-म्बुसेकस्ततो दोषाद्यपेक्ष मन्यतममगद सर्पिर्म-धुभ्या मयुक्त द्रुत पाययेत् । [अथशब्द प्र-करणान्तरद्योतनार्थ- । प्रथमे जिह्वाश्यावता-दिलक्षणलक्षिते विषवेगे वमित शीताम्बुना प रिषिक्तगात्रमातुर घृतमाक्षिकोपेतमगद विष नौषधमाश्वेव पाययेत् भिषगितिशेष ॥]

द्वितीयेपूर्ववद्वान्त विरिक्त चानुपाययेत् ।
तृतीयेऽगदपान च हित नस्य तथाञ्जनम् ॥

मक श्यामकम् । कत्तृणमिति केचित् । वत्सकारफल मिन्द्रयव । दल गन्धपत्रम् । अहिच्छत्र कवकम् । सदेव भूस्फोटम् । छत्राकारमेवत् । (कुत्ता° इति भाषा ।) श्यामा पिप्पली । शस्त्रपुष्पी क्षीरटि । कुरण्डक पीताम्लायनकम् । वयस्था आमलकम् । कायस्था हरीतकी । चारटी स्थौणेयम् । कर्कटी विल्वम् । पूतना मासी । केशी निर्गुण्डी गोलोमी दूर्वा । वाशक इति च । सिंहलोमी (नि) सुरसा च सुपत्रा च बहुपत्री च तक्ला । वर्षाभू' पुनर्नवा ॥

श्रीवेष्टक हरिद्रे द्वे कोविदार मनःशिलाम् ॥
पिप्पलीं पाटलीं पद्मा श्वेता च गिरिकर्णिकाम् ।
माञ्जिष्ठा बृहतीं वक्र यष्टी मरिचकेसरम् ॥
फलिनीं किणिहीं चेति गवा पित्तेन भावयेत् ।
सूर्योदयो हन्ति विष तमः सूर्योदयो यथा ॥

श्रीवेष्टकादिभिर्गोपित्तपिष्टैः सूर्योदयनामाऽगदो विष हन्ति यथा सूर्योदयस्तमोन्धकारम् । श्रीवेष्टक श्रीवासक' । श्वेता गिरिकर्णिका कटभी । वक्र तगरम् । केसर नागकेसरम् । फलिनी प्रियगु । किणिही गिरिकर्णिका ॥

निम्बपत्रगृहाधूम फाणित बृहतीफलम् ।
गोपित्तयुक्तमगद' परम मृतजीवन' ॥
गोपित्तकुष्ठसुरस मधुकाद्विनिशा तथा ।
विशालारजनीकुष्ठ श्वपित्तव्योपतुम्बुरु ।
वचाशिरीषपञ्चाङ्गी मृतसञ्जीवनो गद॰ ।
पञ्चाङ्गानिशिरीषस्य श्वपित्त च वरोगदः ॥

निम्बपत्रगोपित्तविशाला पञ्चाङ्गानीत्यादय सुबोधाः । (गोपित्त गोरोचनेति सुश्रुतटीका ।) तथेति परम मृतजीवन' । शिरीषपञ्चाङ्गानि पत्रपुष्पफलत्वङ्मूलानि । वरः श्रेष्ठ ॥

प्रियङ्गुतगरलाक्षा मञ्जिष्ठामधुक मधु ।
हरिद्रावेत्यय श्रेष्ठः कौटिल्यदयितोऽगद' ॥
विसज्ञानां विषैर्घोरैः महारैर्नष्टचेतसाम् ।
उद्बन्धाना जलौघे च मृताना चेतनावह॰ ॥

प्रियङ्ग्वादिरयमगदः श्रेष्ठ । य काटिल्यस्यदयित विसज्ञादीना चेतनावहश्च ॥

शिरीषफलकाकाण्ड सुरसाग्रपुनर्भवैः ।
कश्या वायसिसयुक्तैरगद'पूर्ववत् गुणै' ॥

शिरीषफलादिभिरगदो गुणै पूर्ववत् प्रियङ्ग्वादिवद्विज्ञेय । सुरसाग्र तुळसीकुसुमम् । कश्यावायसी काकोदुम्बरिका ॥

कटुकालाबुमूलानि गवा पित्तेनकल्कयेत् ।
ब्राह्मो धार्योयमगदः सर्वकर्मसु पूजित ॥

कटुकालाबुमुलानि गोपित्तेन कल्कयेत्) ब्राह्मोयमगदो मणिवद्धार्य । सर्वकर्मस्वभीष्टेषु पूजित श्रेष्ठ । (कटुकालाबु पेञ्चुर ॥)

अगारधूमसिद्धता गोपित्त त्र्यूपण वचा ।
प्राजापत्योयमगद सर्वरक्षो विषापह॰ ॥

अगारधूमादिभि प्राजापत्यो नामा गद सुबोध ॥

श्वेतपुष्करतुल्यांशैर्जीवन्त्या कुसुमैःकृत ।
रक्तमपिष्टोमणिर्द्धार्यस्त्राणक्येष्टोविषापह' ॥

तद्वन्मधूकमधुकपद्मकेसरचन्दनैः ॥

मधूकादिभिस्तद्वदिति कोशातक्यादि विधानेन यवागूम् । [मधूकादीनां निर्यूहे कृता यवागूस्तत्तुल्यगुणा । मधूकादि सुबोधम् ॥]

अगदान् वक्ष्यते चातःसिद्धान् पूर्वैर्विनिर्मितान्
सर्वेषु सर्वावस्थेषु ये विषेषु परं हिताः ॥

अतोनन्तरं पूर्वैर्विनिर्मितान् दृष्टफलान् गदान् वक्ष्यते । ये अगदा सर्वेषु विषेषु सर्वावस्थेषु परमत्यर्थं हिता ॥

चन्दनं कुङ्कुमं कुष्ठं काङ्क्षी लाक्षा प्रियङ्गवः।
मुस्तस्थौणेयशैलेयं रोचना मदनप्लवम् ॥
श्रीवेष्टकविलङ्गैला विशालालमनःशिलाः।
सुरसप्रसवस्पृक्का रजनीद्वयं वाल्कम् ॥
हिङ्गुसिद्धार्थकाः पद्मचारिणी पद्मकेसरम् ।
जात्याःपुष्पं प्रवालश्च पुष्पमर्कशिरीषयोः ॥
द्विरोध्रबृहती कौन्ती मधुकं गन्धनाकुली ।
मुद्गपर्णीकणाश्यामा ध्यामकं नळदं नतम् ।
सिन्दुवारकशम्याकं देवदारु मयूरकम् ।
पुष्ये समाहृतैः पिष्टैर्योज्यस्तैरगदोत्तमः ॥
सञ्जीवनं नामामृता द्विहितोऽयं स्वयम्भुवा ।
पाननस्याञ्जनाघ्राणधूमालेपनधारणैः ॥
जीवनो विषमुप्तानां राजद्वारे जयावहः ।
धन्यो धान्यधनायुःश्रीक्षेमपुष्टिसुखप्रदः ॥
गृहे स्थितो विषालक्ष्मीमन्त्रज्वरगरग्रहान् ।
कृत्याकार्मणकाखोर्दव्यालजन्तुसरीसृपान् ॥
स्वप्नोपघातदुःस्वप्नतोयाग्निरिपुतस्करान् ।
निहन्त्यकालमरणमारकाशानिविग्रहान् ॥

चन्दनकुङ्कुमादिभिः पुष्यदिने समाहृतैः सञ्जीवनो नामागदः संयोज्यः । अयमगदोऽमृतात् पूर्वमुत्पन्नोऽमृततुल्यकार्यकरः स्वयम्भुवा ब्रह्मणा विहितः । स्थौणेयं कुतपर्णोऽयः । पूर्वं परिपेलवम् । सुरसस्य प्रसवमङ्कुरः । पुष्पं प्रवालश्च जात्या । प्रवालः किसलयम् । श्यामा प्रियङ्गुः । नळदं मांसी । नतं तगरम् । शम्याक आरग्वधः । मयूरकोपामार्गः । एवं च सञ्जीवनः पानादिभिर्जीवनादिगुणो धान्यादिप्रदश्च । गृहे स्थितो विषादीन् हन्ति । धन्यो मङ्गल्यः । मन्त्रोन्येनाभिचारप्रयुक्तः । कृत्या आभिचारदेवता । कार्मणं वशीकरणम् । काखोर्दोनाम भूतविशेषः । जन्तवः क्रिमयः । सरीसृपाः सर्पादयः । स्वप्नोपघातः स्वप्ने भयङ्करैरभिभवः । दुःस्वप्नं शारीरोक्तम् । विग्रहो द्वन्द्वः ॥

चन्दनं वाल्कं मुस्तं ध्यामकं कटुका नतम् ।
दाडिमं कुङ्कुमं शुण्ठी कपित्थं वत्सकात्फलम् ॥
करञ्जबीजं मरिचं मुत्पलं कमलं दलम् ।
नळमूलमपामार्गं करवीरकमञ्जनम् ॥
लाक्षामालत्यहिच्छत्रं नागपुष्पाम्लवेतसम् ।
विशालारोचनाश्यामा शङ्खपुष्पीप्रियङ्गुका ॥
अजाजी शारिवाकुष्ठमजमोजः कुरण्टकः ।
वयस्था सिन्दुवारैला कायस्था चारटी वचा ॥
कर्कटी पूतना केशी श्वेता च गिरिकर्णिका ।
गोलोमी सिंहलोमी च वर्षाभूर्गजपिप्पली ।
अगदो यापनाख्योयं पूर्वेण सदृशो गुणैः ॥

चन्दनादिभिः पञ्चाभिः श्लोकैर्यापनाख्य अगदः पूर्वेण सञ्जीवनेन गुणैः सदृशः । ध्या-

मक श्यामकम् । कत्तृणमिति केचित् । वत्सकात्फल मिन्द्रयव । दल गन्धपत्रम । अहिच्छत्र कवकम् । तदेव भूस्फोटम् । छत्राकारमेवत् । (कुत्ता° इति भाषा ।) श्यामा पिप्पली । दासपुष्पी वीरटि । कुरण्डकं पीताम्लायनकम् । वयस्था आमलकम् । कायस्था हरीतकी । चारटी स्थौणेयम् । कर्कटी विल्वम् । पूतना मासी । केशी निर्गुण्डी गोलोमी दूर्वा । वाशक इति च । सिंहलोमी (नि) सुरसा च सुपत्रा च बहुपत्री च तकला । वर्षाभू' पुनर्नवा ॥

श्रीवेष्टक हरिद्रे द्वे कोविदार मनश्शिलाम् ॥
पिप्पली पाटलीं पद्मा श्वेता च गिरिकर्णिकाम् ।
मञ्जिष्ठा बृहतीं वक्र यष्टी मरिचकेसरम् ॥
फलिनी किणिहीं चेति गवा पित्तेन भावयेत् ।
सूर्योदयो हन्ति विष तमः सूर्योदयो यथा ॥

श्रीवेष्टकादिभिर्गोपित्तपिष्टैः सूर्योदयनामाऽगदो विष हन्ति यथा सूर्योदयस्तमोऽन्धकारम् । श्रीवेष्टक श्रीवासकः । श्वेता गिरिकर्णिका कटभी । वक्र तगरम । केसर नागकेसरम । फलिनी प्रियगु' । किणिही गिरिकर्णिका ॥

निम्बपत्रगृहाद्धूम फाणित बृहतीफलम् ।
गोपित्तयुक्तमगद. परम मृतजीवनः ॥
गोपित्तकुष्ठसुरस मधुकद्विनिश तथा ।
त्रिशालारजनीकुष्ठ श्वपित्तव्योषतुम्बुरु ॥
वचाशिरीषपञ्चाङ्गी मृतसञ्जीवनो गदः ।
पञ्चाङ्गानिशिरीषस्य श्वपित्त च वरोगदः ॥

निम्बपत्रगोपित्ताविशालापञ्चाङ्गानीत्यादय सुबोधाः । (गोपित्त गोरोचनेति सुश्रुतटीका ।) तथैति परम मृतजीवनः । शिरीषपञ्चाङ्गानि पत्रपुष्पफलत्वङ्मूलानि । वरः श्रेष्ठ ॥

प्रियङ्गुतगरलाक्षा मञ्जिष्ठामधुकं मधु ।
हरिद्राचेत्यय श्रेष्ठः कौटिल्यदयितोऽगदः ॥
विसंज्ञाना विषैर्घोरैः महारैर्नष्टचेतसाम् ।
उद्बन्धानां जलौघे च मृतानां चेतनावहः ॥

प्रियङ्ग्वादिरयमगदः श्रेष्ठ । य॰ कौटिल्यस्यदयित विसंज्ञादीना चेतनावहश्च ॥

शिरीषफलकाकाण्ड सुरसाग्रपुनर्नवैः ।
कश्या वायसिसयुक्तैरगद.पूर्ववत् गुणैः ॥

शिरीषफलादिभिरगदो गुणै पूर्ववत् प्रियङ्ग्वादिवद्विज्ञेय । सुरसाग्र तुळसीकुसुमम् । कश्यावायसी काकोदुम्बरिका ॥

कटुकालाबुमूलानि गवां पित्तेन कल्कयेत् ।
ब्राह्मो वार्योयमगदः सर्वकर्मसु पूजित ॥

कटुकालाबुमूलानि गोपित्तेन कल्कयेत् । ब्राह्मोयमगदो मणिबद्धार्य । सर्वकर्मस्वभीष्टेषु पूजित श्रेष्ठ । (कटुकालाबु पेबुर ॥)

अगारधूमसिद्धता गोपित्त त्र्यूषण वचा ।
प्राजापत्योयमगद सर्वरक्षो विषापहः ॥

अगारधूमादिभि प्राजापत्यो नामा गद सुबोध ॥

श्वेतपुष्करतुल्यांशैर्जीवन्त्याः कुसुमै कृत. ।
रत्नमपिष्टोमणिर्धार्यश्चाणवयेष्टोविषापहः ॥

श्वेतपक्षे जीवन्तीकुसुम च समभाग कृत्वा रुक्मेन सुवर्णेन वेष्टयेत्य मणिश्चाणक्यस्य कौटिल्यस्य विषापह इष्ट ॥

मासीत्वक्पत्रसुरस मनोह्वा शीतकुङ्कुमम् ॥

निशाव्याघ्रनख शुण्ठी दशाङ्गोऽयं विषापहः ।

उत्पातगण्डपिटका ढिग्धविद्ध विषापहः ॥

मास्यादिभिर्दशाङ्गो नामा गदो विषापह ।

विशेषत उत्पातादापहश्च । शीत चन्दनम् ॥

उदुम्बरत्वग्जम्ब्वास्थिमधुकोत्पलगैरिकैः ॥

चन्दनोशीरनलद नागकेसरपद्मकै ।

विषेपाद्विषविस्फोट विसर्पज्वरदाहहा ॥

उदुम्बरत्वगादिभिरगदो विशेपाद्विषविस्फोटादिहा ॥

शिरीषोदुम्बरप्लक्ष न्यग्रोधाश्वत्थवल्कलैः ।

सघृतो दाहतृष्णास्र विषवीसर्पजिद्गदः ॥

शिरीषादिवल्कलै सघृतो गदो दाहादिहा ॥

गजपिप्पलिकासीसक्षारयष्टीमयूरकम् ।

रक्तानतवचादन्ती शिवः शिवकृतो गदः ॥

गजपिप्पल्यादिभिर्भगवता शिवेनकृतो गद । शिव श्रेयस्करः । मयूरकमपामार्गः । रक्ता गुञ्जा । नत तगरम् ॥

सुराळापावकीसोमा भोगवत्यमृतानतम् ।

आटरूषकिणिहीसोमराजीचौशनसोगदः ॥

सुराळादिभिरौशनसोगद । सुराळा (नि) सुलक्षणा सुराळाख्या ज्ञेया पुत्रवती परा । पुन्नागाकारी ज्ञेया पत्रपुष्पफलै शुभा । पावकी (नि) क्षुरधारा पावकाख्या ज्ञेया सस्यवनीति च । वीरणीवीरगुच्छोका सैवारुणवचा मता । सोमा ब्राह्मी चन्द्रलता । भोगवती सपङ्क्ता । किणिहीं कटभी ॥

श्लेष्मातकार्ककुसुम तण्डुलीयो मयूरकः ।

सुरसामञ्जरीकाश्मची पानेऽगदोवरः ॥

श्लेष्मातकादिभिरगद पाने वरः श्रेष्ठ ॥ (सुरसा निर्गुण्डी । मञ्जरी तुलसी ॥)

दध्याज्यक्षौद्रलवण पीत मूलविषापहम् ॥

दध्यादिक सयाज्य पीत मूलविषापह भवति ॥

हरिद्रा सैन्धवक्षौद्र घृत सहज्य पाययेत् ।

आर्तान् मूलविषैर्घोरै दिग्धविद्धान् विशेषत ॥

घोरैर्मूलविषैरार्तान् 'हरिद्रादीनिसंसृज्य' पाययेत् ॥ विषदिग्धशस्त्रविद्धान् विशेषेण पाययेत् ॥

प्रसङ्गेनाह ॥

हरिद्रान्तर्बहिःशस्ता विषदोषातुरे परम् ॥

विषदोषैरातुरे पुरुषे अन्त पानादिना बहिश्च लेपादिना हरिद्रैव पर शस्ता ॥

निशाश्वमारसुरस करञ्जव्योषदारुभिः ।

अञ्जन वस्तमूत्रेण पिष्टैर्नेत्रोपरोधजित् ॥

निशादिभिर्बस्तमूत्रपिष्टैरञ्जन विषातुरे नेत्रोपरोधजित् भवति ॥

कर्णाक्षिनासिकाकण्ठजिह्वारोगेषु नावनम् ।

बीजपूरार्यबृहतीफलज्योतिष्मतीकृतम् ॥

बीजपूरादिकृत नावन विषातुरे कर्णादिरोगेषु योज्यमिति शेष । आर्यबृहतीस्थूलफला कण्टकारिका तस्या फलानि ॥

श्वेता वचा हिङ्गुरमृता सुगन्धा कुष्ठसैन्धवम् ।
शिरीषपुष्पद्विनिशा व्योषडुण्डुकसर्षपाः ॥
कपित्थमध्य लशुन करञ्जोवशलेखनम् ।
पिष्ट्वा गोवस्तमूत्रेण तत्पित्तेनैव भावयेत् ॥
दिनानि सप्तव्यत्यासा द्विनिहन्ति ततोऽञ्जनात् ।
विष शिरस्थ मूर्द्धार्ति ज्वराजीर्णे विषूचिकाः ॥
अपस्मारग्रहोन्माद पाण्डुमेहमदात्ययान् ।
शुष्कनेत्रामयशिरोरोगपैष्टिगलार्बुदान् ॥
काचान्धकारपटल कण्डूदौर्बल्ययक्ष्मणः ।
लेपात् पीतक्षतालीढदष्टदिग्धविष जयेत् ॥
श्वित्रं कृच्छ्राणि कुष्ठानि दुष्टनाडी महाव्रणान् ।
आनाहार्शो गुदे लेपाल्ललाटे दुष्टपीनसम् ॥
योनिलेपेन नारीणा मूढगर्भानुलोमनः ।
उन्मूलयेत्लेपविष गन्धहस्तीव काननम् ॥

श्वेतादिकं गोवस्तमूत्रेण पिष्टं सशोष्य सप्तदिनानि वस्त पित्तेन गोवस्तपित्तेन व्यत्यासात् पर्यायेण भावयेत् । पुनर्गोपित्तेन पुनर्वस्तपित्तेनेत्यर्थः । ततोनन्तरमञ्जनेन शिरस्थ विष मूर्द्धार्त्यादींश्च विनिहन्ति । शुष्कनेत्रामय शुष्काक्षिपाक । अन्धकार तिमिरम् । लेपात् पीतविष क्षतविषमालीढविष दष्टविष दिग्धविष च जयेत् । क्षतविषादीना, लक्षण वक्ष्यति । श्वित्रपीडादींश्च लेपाज्जयेत् । गुदे लेपादानाहमर्शश्च । ललाटलेपाद्दुष्टपीनसम् । एव चागदो नारीणा योनिलेपनेन न मूढगर्भानुलोमन । एव च विषमुन्मूलयति यथा गन्धहस्ती वनम् । [श्वेता श्वेतवचा । सुगन्धा गन्धनाकुली । डुण्डुक स्योनाक । वशलेखन वशत्वक् ॥

बिल्वङ्गपाठा त्रिफलाजमोदा
हिङ्ग्वग्निकः लवणस्यवर्गः ।
व्योषान्वित स्थावरजङ्गमानां
जेताविषाणा मगदोऽजिताख्यः ॥

बिल्वङ्गादिभिरजितनामागद स्थावराणा जङ्गमाना च विषाणा जेता । लवणवर्ग सूत्रोक्त ॥

मनोह्वा रोचना चण्डा त्वगेलासितसर्षपैः ।
स्पृक्काहिंगुलकाश्मीरकान्ताभि कल्कितोऽगद,
विषघ्नो बालसूर्योय श्रीरक्षा विजयार्द्धद. ॥

मनोह्वादिभिः कल्कितोऽगदो नाम्ना बालसूर्यो विषघ्न श्र्यादिप्रदश्च । मनोह्वा मनःशिला । चण्डा चोरकम् । काश्मीर कुङ्कुमम् । कान्ता प्रियङ्गु ॥

अजगन्धा सगोमूत्रा गृहधूम' सगुग्गुलु' ।
एष माहेश्वरो योगो न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥

अजगन्धादिभिर्माहेश्वरो योगः सुबोधः। [अश्वगन्धा सगोमूत्रा इति च पाठ ॥]

[विषदिग्धास्त्रविद्धस्यलक्षणमाह ॥]

विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहु' ।
विवर्णभाव भजते विषाद चाशुगच्छति ॥
कीटैरिवावृतश्चास्य गात्र चिमिचिमायते ।
श्रोणिपृष्ठशिर'स्कन्धसन्धय स्यु सवेदनाः ॥
कृष्णदुष्टास्रविस्रावी तृण्मूर्च्छाज्वरदाहवान् ।
दृष्टिकालुष्यवमथु श्वासकासकर, क्षणात् ॥
आरक्तपीतपर्यन्तः श्यावमध्योति रुग्व्रण. ।
... पच्यते सद्यो गत्वा मास च कृष्णताम् ।
...म शीर्यतेऽभीक्ष्ण सपिच्छिल परिस्रवम् ॥

प्रताम्यति मुहुर्मुहुरित्यादिकं विषदिग्धेन विद्धस्य लक्षणम् । तत्र व्रणं क्षणात् दष्टका लुष्यादिकं इति सम्बन्धः । आरक्ता ईषल्लोहिता पर्यन्ता यस्मिन् व्रणे स तथोक्तः । शूयत इत्यादि व्रणविशेषणम् । [विषदिग्धेन शस्त्रेण विद्धो नरस्तु मुहुर्मुहुः पुनः पुनः प्रताम्यति ग्लानिं प्राप्नोति विवर्णभावं वैवर्ण्यं भजते । आध्मत्तविषादं गच्छति । चशब्दः समुच्चये । अस्य विषदिग्धाहतस्य शरीरं कीटैः कृमिभिराचितं व्याप्तमिव चिमिचिमायते चिमिचिमाशब्दमाचरति । अणुप्राणि परिसर्पणप्रतीतिश्चिमिचिमा । अस्य शोण्यादयो वेदनान्विता भवन्ति । व्रणं कृष्णं दुष्टचास्रं सदा स्रवति । दाहाग्नियुक्तश्च भवति । मूर्च्छावैचित्यम् । क्षणेन छिद्रातुष्यादिकरो भवति । वेधव्रणं रक्तपीतवर्णं पर्यन्तं श्यावरणमध्यं शोफं प्राप्नोति । सहसा पाकं च प्राप्नोति । तद्गतं मांसं कार्ष्ण्यमासाद्य अतिशयेन छिन्नं सत् पैच्छिल्ययुक्तपूयस्रावोपेतमनवरतं शीर्यते । चशब्दः समुच्चयार्थे ॥]

कुर्यादित्यादिना दिग्धविद्धस्य चिकित्सा ॥

कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतम् ।
शल्यमाकृष्य तक्षेन लोहेनानुदहेद्व्रणम् ॥

अमर्मणि विद्धस्याशु हृदयावरणं कुर्यात् । हृदयावरणं तत् येन पीतेन हृदयप्राप्तेन विषमभिभवितुं न शक्नोति तच्च वक्ष्यते । व्रणाच्च विषदिग्धं शल्यमाकृष्यानुपश्चात्तप्तेन शस्त्रेण व्रणं दहेत् । [अमर्मविद्धस्य मर्मवेधस्यासाध्यत्वान्मर्मरहितप्रदेशे विद्धस्य द्रुतमाश्वेव हृदयावरणं घृतपानेन हृदयाच्छादनं कुर्यात् विषपीतेति शेषः । हृदयस्य सर्वगात्रमूलत्वात् आहारमार्गत्वात् तथा च मर्मत्वात् तस्मिन् विषसम्पृक्तादिभिः सन्धानिते सति विषं सहसा नातिविसर्पति । उक्तं वाग्भट्टनापि स्मायनेन । याः सिरा सर्वगात्रेषु हृदये सम्प्रतिष्ठिताः । ताभिरस्य विषं सर्वं हृदयं सम्प्रधावति । घृतेन तु प्रतिच्छन्नं विषं नातिप्रपीडयेत् । निर्वाणजननं सर्पिः नाशिनां प्राणवर्धनम् । हृदयावरणाख्यत् सेवनाच्च ज्यायश्च तागदा इति । अनुहृदयावरणादनन्तरं शल्यं विषदिग्धाशिलीमुखादिकं सूचोदितेन विधानेनाकृष्य अग्निना तप्तेन लोहमयेन जाम्बोष्ठादिना व्रणं दहेत् ॥]

अथवा मुष्ककश्वेता सोमत्वक् ताम्रवल्लिका ।
शिरीषात् गृध्रनख्याश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
शुकनासा प्रतिविषा व्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ॥

अथवानेव दहेदपि तु मुष्ककादीनां क्षारेण प्रतिसारयेत् । शुकनासादिभिर्व्रणं लेपयेत् । [अथवा अदाहस्य चेत् मुष्ककादिभवेन क्षारेण व्रणं प्रतिसारयेत् । मुष्ककः काळमुक्कः । श्वेता श्वेतवचा । सोमवल्कः कट्फलत्वक् । ताम्रवल्ली ([illegible]) शिरीषः प्रसिद्धो लोके । गृध्रनखी ([illegible]) इति पाठ्यकारः । पिष्टैः शुकनासादिभिर्व्रणं लेपयेच्च । शुकनासा स्योनाकः । प्रतिविषा अतिविषा व्याघ्री बृहती ॥]

पीतदष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ।
व्रणे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ॥

तस्य विषदिग्धशस्त्रविद्धस्य पीतदष्टचिकित्सा स्थावरजङ्गमविषचिकित्सा यथार्हतो दो

पात्रपेक्षया योजयेत् । सुबोधम् । पूतिपिशिते छिन्नमासे । [तस्य विषदिग्ध शस्त्रपि.. स्य यथायोग्य पीतदृष्टचिकित्सा पीतचिकित्सा विपर्षीताय सुबोधिता वमनादिका दृष्टचिकित्सा सुपरि वक्ष्यमाणा सर्पादिदृष्टक्रिया च कुर्यात् । व्रणे विद्धव्रणे पूतिपिशिते दुर्गन्धयुक्तामिषे सति तुशब्देन दुष्टीभूतेपि कारणविशेषात् शीतोपचार एव कर्तव्य इति द्योत्यते । पित्तविसर्पवत् पित्तविसर्प इव शतधौतघृताप्लुतन्यग्रोधगणाद्या लेपनादिका क्रिया चिकित्सा कार्येतिशेष ॥]

इत्यकृत्रिममुक्त्वाक्रमप्राप्त कृत्रिम निर्णेतुमाह ॥

सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वारातिचोदिता ।
गरमाहारसम्पृक्त यच्छन्त्यासन्नवर्तिन. ॥

सौभाग्यार्थं भर्तृराहारसम्प्रयुक्त गर स्त्रियो यच्छन्ति ददति । राज्ञे चासन्नवर्तिनो यच्छन्ति किम्भूता अरातिचोदिता राजशत्रुप्रयुक्ता. । स्त्रिय सौभाग्यार्थं भर्त्रे आसन्नवर्तिन अरातिचोदिता वैरिजनप्रेरिता राज्ञे नृपाय वाशब्दो विकल्पार्थे । गर वक्ष्यमाण विशेषविष आहारसम्पृक्त आहारेण सयुक्त आहारशब्देनाद्यमान सकलमपि वस्तुजात गृह्यते यच्छन्ति प्रयच्छन्ति ॥]

ननु गरशब्देन किमुच्यत इत्याह ॥

नानाप्राण्यङ्गशमल विरुद्धौषधिभस्मनाम् ।
विषाणाचाल्पवीर्याणा योगो गर इति स्मृत. ॥

नानाविधप्राण्यङ्गशमलाना देह... षधिभस्मनामल्पवीर्याणा विषाणा ग स गर इति स्मृत । [नानाप्राण्यङ्गशमलविरुद्धौषधिभस्मना नानाविधप्राणिनामङ्गाना मवयवाना शमलाना मूत्रपुरीषादिमलाना च अथवा नानाप्राणिना अङ्गमलाना मनुष्यदेहमलाना च प्राणिनामेवाङ्गमलाना वा विरुद्धौषधिभस्मना विरुद्धवीर्यद्रव्यभस्मना अल्पवीर्याणा मन्दवीर्याणा वत्सनाभादि विषद्रव्याणा च योग एकीकरण गर इति गरसज्ञ स्मृत मुनिभिरिति शेष ॥]

[गरोपयुक्तस्यलक्षणमाह ॥]

तेन पाण्डु कृशोल्पाग्नि कासश्वासज्वरार्दितः ।
वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नचिन्तापरायणः ॥
महोदरयकृत् प्लीही दीनवाग्दुर्बलोऽलस ।
शोफवान् सतताध्मात. शुष्कपादकर. क्षयी ॥
स्वप्ने गोमायुमार्जार नकुलव्यालवानरान् ।
प्राय. पश्यति शुष्काश्च वनस्पति जलाशयान् ॥
मन्यते कृष्णमात्मान गौरो गौर च कालक. ।
विकर्णनासानयन पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ॥
एतैरन्यैश्च बहुभि. क्लिष्टो घोरैरुपद्रवै ।
गरार्तोनाशमाप्नोतिकश्चित्सद्योऽचिकित्सितः॥

तेन गरेणोपयुक्तेन पुरुष पाण्ड्वादिगुणो भवति । आर्दितशब्दस्य कासादिभि सम्बन्ध । प्रतिलोमो वायुर्विपरीतवाही । महच्छब्दस्य प्लीहान्तैः सम्बन्ध स्वप्ने च गोमाय्वादीन् जलाशयान्तान् प्राय पश्यति । यश्च स्वभावा देवगौर सकृष्णमात्मान मन्यते काळश्चगौरम् । तेन च गरेण विहतेन्द्रिय सर्वं कर्णादिरहित पश्यति गरार्तश्च पुरुष एतैरन्यैश्च

चोरैर्बहुभिरुपद्रवैः क्लिष्टो नाशमाप्नोति । कश्चित् सद्य एवाचिकित्स्य सन् ॥

गरार्तो वान्तवान् भुक्त्वा तत्पथ्यपानभोजनम् ।
शुद्धहृच्छीलयेद्धेम सूत्रस्थानविधेः स्मरन् ॥

गरार्त इत्यादिनो चिकित्सा । योगरार्तः स प्रथममन्न वान्तवान् गरे पथ्य पानभोजन भुक्त्वा शुद्धहृत् सन् हेमसुवर्णं सूत्रस्थानोक्तविधिना शीलयेत् । [गरार्तः गरपीडितो नरः वान्तवान् कृतवमन तत्पथ्य गरहित पानभोजन भुक्त्वा सूत्रस्थानविधेः स्मरन् अन्नसंरक्षाया विषपीताय वमनादिसादि सूत्रस्थानोक्त निरूपयन् शुद्धहृत् सक्षौद्रनामजमा शुद्धहृदय हेम हेमचूर्णं शीलयेदभ्यसेत् ॥]

शर्कराक्षौद्रसयुक्तश्चूर्णस्ताप्यसुवर्णयोः ।
लेहः प्रशमयत्युग्र सर्वं योगकृत विषम् ॥

शर्करादिलेहः सुबोध । ताप्य माक्षिकधातु । ताप्य सुवर्णयोश्चूर्णं शर्करया क्षौद्रेण च सयोजितो लेहः उग्रमुत्कृष्टवीर्यं योगकृत सर्वं विष प्रशमयति नाशयति । अत्र सर्वेशब्देन गरस्य नानात्व चोत्यते ॥

मूर्वामृतानतरुणा पटोलीचव्यचित्रकान् ॥
वचामुस्तविडङ्गानि तक्रकोष्णाम्बुमस्तुभिः ।
पिबेद्रसेनचाम्लेन गरोपहत पावकः ॥

यस्य गरेण पावक उपहत स मूर्वादिचूर्णं तक्रादिभिरम्लेन काञ्जिकाद्यम्लद्रव्येण मासरसेन च पिबेत् ॥

पारावतामिषयष्टी पुष्कराह्वशृत हिमम् ।
गरतृष्णारुजाश्वासहिध्मा ज्वरापहम् ॥

पारावतमासादिक रसविधानेन शृत पक्व पश्चाच्च हिम गराद्यपहरम् । [पारावतामिषादिभिः शृत अन्न श्रपणोक्त्या द्रवद्रव्यत्वाचो यमित्यर्थः ॥]

वायसी श्वासकासघ्नी भृष्टाज्यत्रिफलारसे ।
भार्ङ्गी नागरनिर्यूहः शिशिरश्च समाक्षिकः ॥

आज्यत्रिफलारसयोर्भृष्टा वायसी गरार्तस्य श्वासकासघ्नी । वायसी काकोदुम्बरिका । भार्ङ्गीनागरयो क्वाथ शीतो माक्षिकयुक्तश्च श्वासकासघ्न ॥

हरेणुचन्दनश्यामा नलद श्लक्ष्णपेषितम् ।
विलेपन प्रयोक्तव्य गरेणोपहतत्वचः ॥

येषा गरेण त्वगुपहता तेषा हरेण्वादिक श्लक्ष्णपिष्ट विलेपन प्रयोक्तव्यम् ॥

माञ्जिष्ठा किणिहीनिम्ब रजन्यश्वत्थचन्दनैः ।
प्रघर्षणकृशाना तु गरेण क्षपितौजसाम् ॥

ये गरेण क्षपितौजस कृशाश्च तेषा मञ्जिष्ठादिभिर्देहे प्रघर्षण हितम् ॥

पथ्य परमुद्दिष्ट शीलन क्षीरसर्पिषो ॥

पथ्यमित्यादि गरे विज्ञेयम् ॥

शूपनिम्बपटोलीना क्वाथेन विपचेत् घृतम् ।
अभया गर्भिणं श्रेष्ठ तत् गरस्यनिवर्हणम् ॥

शूपादिक्वाथे हरीतकीगर्भं घृत पचेत् तत् घृत श्रेष्ठ गरनिबर्हणम् ॥

हरिद्रा नाकुलीं जातीं पृथक्पिष्ट्वा विपाचयेत् ।
घृतत्रय विषार्ताना मेतदारोग्यद परम् ॥

हरिद्रादिर्न प्रथितपद्यम् घृतमत्र विषाप-
हम् । मैनेर घृत हरिद्रया द्वितीय नाकुल्या
सर्वविषाणा ॥

मञ्जुलीयकमूलेन सहदूर्वेन चैकत ।
क्षीरेण च घृत सिद्ध समस्तविषरोगजित् ॥

मण्डूकीयकमूलादायरत इति सिद्धकम् ॥

नागदन्ती त्रिवृद्दन्ती द्रवन्ती स्नुक्पय पत्रै ।
साधित माहिष सर्पि' सगोमूत्राढक हितम् ।
सर्पकीटविषार्तानां गरार्तानां च शान्तये ॥

नागद न्ता न मार्दव्यांक्यासमम । आ
रतये रोगोपशमार ॥

मधुक तगर कुष्ठ भद्रदारु हरेणव ।
मञ्जिष्ठैलवालुकानि नागपुष्पोत्पल शुभम् ।
विडङ्ग चन्दन पत्र प्रियङ्गु' ध्यामक वला ।
अंशुमत्यौ हरिद्रे द्वे बृहत्यौ शारिवाद्वयम् ॥
एषां कल्कैर्घृत सिद्धमजेय नामविश्रुतम् ।
विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेव प्रयोजितम् ॥

मधुकादिकल्कैरजेय नाम घृत सुबोधम् ।
भद्र परिषेन्चनम् । पत्र ग धपत्रम् । ध्यामक
कतृणम । अंशुमत्यौ सालपर्णी पृश्निपर्ण्यौ ॥

श्वेते कपोते बीजानि मत्स्यपुष्पी शिरीषयो' ।
गोमूत्रपिष्टैस्तै सर्पि सिद्ध विषहर परम् ।
अमृतनामविख्यातमपि सञ्जीवयेन्मृतम् ।

श्वेतादिभिर्गोमूत्रपिष्टै सर्पि. सिद्ध ना
मामृत पर विपहरम् । मृत मप्यञ्जीवयेदिति
सम्भाव्यते । श्वेत द्वे वचा कटभी च । मत्स्य-
पुष्पी शिरीषयोर्बीजानि । मत्स्यपुष्प्यपा-
मार्ग ॥

शिरीषपत्रकृमिकटुकत्रिदारी चन्दनोत्पलम् ।
द्वे वर्षे शारिवास्फोत बृहती निम्बपल्लवा' ॥
बन्धुजीवाढकी मूर्वा नाना सुरसवत्सका ।
पाठाङ्कोलाश्वगन्धार्कमूलपत्राद्यपद्मकम् ॥
विशाला बृहती लाक्षा कोविदारशतावरी ।
कटभीदन्त्यपामार्ग पृश्निपर्णी रसाञ्जनम् ॥
श्वेता नाणाश्वखुरको कुष्ठदारुप्रियङ्गुका' ।
सार मधुकाफिला करञ्जस्फ ह वचाम् ॥
रजन्यौ गोमतशाश पिष्टामाध्य घृताढकम् ।
तुल्याम्बु अगगोमूत्र याढके तद्विषापहम् ॥
अपस्मारक्षयोन्माद भूतग्रहगरोदरान् ।
पाण्डुरोगकृमिप्लीह गुल्मोरुस्तम्भकामिला. ॥
हनुस्तम्भग्रहादींश्च पानाभ्यञ्जननावनै ।
हन्ति सञ्जीवयति च विषोद्धतमृतान् नरान् ॥

शिरीषपत्रादिकल्काश पिष्ट्वा गोच्छाग
योर्मूत्रात् द्व्याढके तुल्याम्बु घृताढक साध्यम् ।
तत्पानादिभिर्विषापहमपस्मारादींश्च हन्ति । वि
षमृतानुद्ध धमृनाप नरान् सञ्जीवयति । आ
स्फोतोर्क । सुरभिः सल्लकी । बन्धुजीवो बन्धू
क । आढकी तुवरी अङ्कोल अङ्कोलक ।
वाणाश्वखुर । श्वेत । वाण सहचर । अश्व
खुरो गिरिकर्णिका ॥

मात्रेन इत्यादिना हरितालादीना क्षुद्र
विषाणा निर्णय ॥

भक्षिते हरिताले तु हृद्दाहोरसाग्रह ।
आनाहोम्लस्यवमन पीतहारिद्रविट्स्रुति ।
तथा मण्डलिसर्पोक्ता विकारास्तच्च भेषजम् ॥
विभज्य योजयेत्—

हरिताले भक्षिते हृद्व्यथादिकं भवति। मण्डलिसर्पभक्षिते चये रागा वक्ष्यमाणास्ते च भवन्ति। तत्र तदेव मण्डलीसर्पोक्तं भेषजमौषधं दोषादीन् विभज्य योजयेत् ॥

—ऊर्ध्वमधः संशोधितं च तम्।
अङ्कोलजालिनीबीजं शुकनासा प्रियङ्गुका।
लोध्रं ध्यामकतालीसनतयष्ट्याह्वगुग्गुलु ॥
ह्रीबेरभद्रकाष्ठं च लेहयेन्मधुसर्पिषा।
दद्यात्तकुलगोपित्तयुक्तं नस्येऽञ्जने च तत् ॥

तं च हरितालभोजिनमूर्ध्वमधश्च वमनविरेचनाभ्यां संशोधितमङ्कोलादिकं मधुसर्पिषा सह लेहयेत्। तथाङ्कोलादिकं नकुलस्य गोश्च पित्तेनयुक्तं नस्येऽञ्जने च दद्यात्। जालिनीबीजं गरागरीबीजम्। शुकनासा श्योनाकः। ध्यामकं सौगन्धिकम्। ह्रीबेरं बालकम्। भद्रकाष्ठं देवदारु। इति हरितालविषे ॥

धुर्धूरकोपयोगेन सर्वं पश्यति पीतकम्।
कम्पलालामदच्छर्दिस्मृतिभ्रंशभ्रमान्वितः।
तं वामयेत मधुरं पाययेद्वा सिता पयः ॥

धुर्धूरकस्य धत्तूरस्योपयोगेन कम्पान्वितमनुष्यः सर्वं पीतकं पश्यति। तमुपयुक्तधुर्धूरं मधुरैर्वामयेत्। शर्कराक्षीरं वा पाययेदिति धुर्धूरविषे ॥

कोरदूषमदनकैः प्रायो धुर्धूरवत् गदाः।
उन्मादोक्षिविनाशश्च तत्रापि वमनं हितम्।
कूष्माण्डकं च सगुडं बहुशस्तत्र भक्षयेत् ॥

कोरदूषं कोद्रवैरुपयुक्तैस्तथा मदनकैः प्रायेण धुर्धूरवत् गदा भवन्ति। अत्र तु विशेष उन्मादाक्षिनाशौ। व्याख्यासमम् ॥

नानाप्रकारैः संयोगैः कोद्रवा मदहेतवः।
तान्विभज्य यथादोषं चिकित्सेदविरोधिभिः ॥

कोद्रवाः कोरदूषा नानाविधैः संयोगैर्मदहेतवो भवन्ति। तान् मदान् दोषादिभिर्विभज्य विरोधेन चिकित्सेत् ॥

गरं निर्णीयक्रमप्राप्तं दूषीविषं निर्णेतुमाह ॥

दूषीविषार्तंसुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम्।
दूषीविषारिमगदं लेहयेन्मधुनाप्लुतम् ॥

दूषीविषार्तमित्यादि। दूषीविषेणार्तमादावेव स्विन्नं कृत्वोर्ध्वमधश्च वमनविरेचनाभ्यां शोधितं दूषीविषारिनामानमगदं मधुनाप्लुतं लेहयेत् ॥

पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी लोध्रमेला सुवर्चिका।
कुटन्नटं नतं कुष्ठं यष्टीचन्दनगैरिकम्।
दूषीविषारिर्नाम्नाय नचान्यत्रापि वार्यते ॥

पिप्पल्य इत्यादिना स एव दूषीविषारिरुच्यते। अयमगदो नाम्ना दूषीविषारिरन्यत्रापि विषे न निवार्यते ॥

हरीतकीसलवणा मागधीमरिचानि च।
एतद्दूषीविषार्तानां काश्यपोक्तं विरेचनम् ॥

हरीतक्यादि काश्यपोक्तं विरेचनम्। मागधी पिप्पली ॥

युञ्ज्याद्वा विषरोगेषु रेकेष्व्योषादिकं भिषक् ॥

व्योषादिनामकल्पोक्तं व्योषत्रिजातकेत्यादि विरेचनं सर्वेषु विषरोगेषु युञ्ज्यात् ॥

तरुणस्य पलाशस्य स्रुतं क्षारोदकं पचेत् ।
क्वाथे तत्र प्रतीवापं प्रक्षिपेच्छ्लक्ष्णचूर्णितम् ॥
व्योषं शिरीषकुसुमं मधुकं शारिवे मिसिम् ।
कुष्ठं वेल्लनिशे लाक्षां शुक्लां सुरसमञ्जरीम् ॥
सिन्धूत्थरक्तमृन्मांसीं रेणुकां हिङ्गु बाल्हिकम् ।
दर्वीप्रलेपि तज्जातं गोविषाणे निधापयेत् ॥
क्षयगुल्मोदरार्शांसि मेहं मन्दाग्निता ज्वरम् ।
त्वग्दोषकासापस्मारग्रहोन्मादभगन्दरान् ॥
पाण्डुं कण्ठस्वरगदान् प्लीहानं श्वयथुं कृमीन् ।
कोलमात्रमतः खादन् जयेत् सर्वविषाणि च ॥

तरुणपलाशस्य क्षारेण स्रुतमुदकं पचेत् । तस्मिन् क्वाथे पच्यमाने व्योषादिकं श्लक्ष्णचूर्णितं प्रतीवापं प्रक्षिपेत् । तच्च पाकेन दर्वीप्रलेपि जातं गोशृङ्गे निधापयेत् । अतः प्रत्यहं कोलमात्रं खादन् क्षयादीनि सर्वविषाणि च जयेत् । शुक्लामिति सुरसमञ्जर्या विशेषणम् । रक्तमृत् गैरिकम् । रेणुका हरेणु । बाल्हीकं कुङ्कुमम् ॥

विषं तेजोमयैर्मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः ।
यथा निवार्यते शीघ्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः ॥
न तु सर्वमनुष्याणां सन्ति भेषजसम्पदः ।
अज्ञातरोगसद्भावे योग्यता चातिदुर्लभा ॥
प्रकुप्यति विषं भूयः केवलैश्चौषधैर्जितम् ।
अवाप्तौ सिद्धमन्त्राणां यतेतातश्चिकित्सकः ॥
तेऽपि च व्रतहीनस्य हीना वा स्वरवर्णतः ।
यस्मान्न सिद्धिं मा यान्ति तस्माद्योज्योऽगद[क्रमः ॥

विषमित्यादिश्लोकचतुष्टयेन गदानां प्रभावातिशयकीर्तनम् । विषाणां विषरोगाणां च औषधेभ्यो मन्त्राः परमौषधम् । ते च व्रतादिसापेक्षत्वात् सर्वस्य च न सिद्धिदाः तस्मात्सत्कार्ये अगदक्रमो योज्य इति पिण्डार्थः । विषं हि तेजोमयं तद् यथा सत्यादिमयैर्मन्त्रैः प्रयुक्तैः शीघ्रं निवार्यते तथा नौषधैः । तथापि सर्वेषां मनुष्याणां भेषजसम्पदो विद्यन्ते । सतीष्वपि चासासु विषस्याक्षिप्रकारित्वाद् विज्ञातरोगसद्भावे विषभुक्ते पुरुषे भेषजयोग्यतैवातिदुर्लभा । न केवलमेतावानेव यावदौषधैर्जितमपि विषं भूयः प्रकुप्यति । यत एवमतश्चिकित्सकः सिद्धमन्त्राणामवाप्तौ यतेत । एतावतौषधस्याप्राधान्यमुक्तम् । सम्प्रति मन्त्राणां दुर्लभत्वमुच्यते । त इति । तेऽपि च मन्त्रा व्रतहीनस्य भिषजोऽथवा स्वरेण वर्णेन वा हीना नैव सिद्धिं मा यान्ति तस्माद्धेतोरगदक्रम एव योज्यः ॥

[विषसमानप्रकृत्यादिसंयोगस्य संज्ञाविशेषं दर्शयति ॥]

विषप्रकृतिकालान्नदोषदूष्यादिसङ्गमे ।
विषसङ्कटमुद्दिष्टं शतस्यैकोऽत्र जीवति ॥

विषादीनामर्थात् सदृशानां सङ्गम एकत्र सन्निपाते विषसङ्कटमुद्दिष्टमाचार्यैः । अत्र विषसङ्कटे शतस्यैको जीवति जीवितं दुर्लभमिति तात्पर्यार्थः । [विषप्रकृतिः तीक्ष्णादिगुणसाम्यात् पित्तप्रकृतिः । विषकालोऽम्बुयोनित्वात् वर्षाकालः । विषान्नं कटुतीक्ष्णादिसाम्यात् सर्षपादि । दोषो गुणसाम्यात् पित्तम् । एवं

दूय (?)...त्कारणम् । आदित ... तत्सदृशगुण क्षुत्पिपासा... न गम्यते ॥]

[विषदुष्टस्य ...कारणमाह ॥]

क्षुत्तृष्णाघर्मदौर्बल्य क्रोधशोकभयश्रमैः ।
अजीर्णवर्चोद्रवता पित्तमारुतवृद्धिभिः ।
तिलपुष्पफलाघ्राणभूबाष्पघनगर्जितैः ।
हस्तिमूषिकवादित्र निस्वनैर्विषसङ्कटे ।
पुरोवातोत्पलामोद मदनैर्वर्धते विषम् ॥

क्षुदादिभिर्विषं वर्धते । निस्वनशब्दस्य हस्त्यादीनां प्रत्येकं सम्बन्धः । विषसङ्कटमुक्तलक्षणम् । मदना हर्षः । [तिलपुष्पफलाघ्राण तिलस्य पुष्पफलयोराघ्राणम् । तिलपुष्पस्य मदनफलस्य चेति केचित् । भूबाष्प प्रथमजलसिक्ताया भूमेर्धूमाकार ऊष्मा । घनगर्जित मेघध्वनि । हस्तिनिस्वनादीनां प्रत्येकमेकस्य बहुत्वेपि विषसङ्कटपदसान्नीध्यात् तेष्वपि । उत्पलस्यामोद उत्पलामोद । मदन कामवृध्या ॥]

[वर्षासु विषवृद्धे कारणमाह ॥]

वर्षास्वम्बुयोनित्वात् संक्लेदं गुडवद्गतम् ।
विसर्पति घनापाये तदगस्त्योहिनस्ति च ।
प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्मात् घनात्यये ।

वर्षासु च विषमम्बुकारणत्वस्वभावत्वात् गुडवत् संक्लेदं गतं विसर्पति विसर्पयति । तथ विषं घनापायेऽगस्त्यास्योदितिनस्ति । तस्माद्धेतो घनात्ययेशरदि विषं मन्दवीर्यत्वं याति । [अम्बुयोनित्वात् नागराजत्वया वर्षासु वर्षाकाले गुड इव संक्लेदं गत प्राप्त घनापाये शरदि च

[...] गुणैः ... सर्वं सम्यगि । ... नक्षत्रस्य ... उदितमगस्त्योविषमानि ... द्विष ... ... ॥]

इति मन्त्रनिमित्तं ... स्थानरोगबलाबलम् ।
आलोच्य निपुणं बुद्ध्या कर्मानन्तरमाचरेत् ॥

... प्रकृति ... निपुणया बुद्ध्या निपुणमालोच्य ... मध्यमपि कर्मानन्तरं । [प्रकृतिर्विषप्रकृति । साम्यम् परिचित्तम् । ... । स्थानम् ... विषधारम् । ... ॥ । बलाबल ... विषजनितम् ॥]

[कषायानुपूर्व्या ... विधिमाह ॥]

... वमनैः ... कषायकटुतिक्तैश्च ... भोजनैः ... ॥
पैत्तिकं स्रंसनैः ... ।
कषायतिक्तैः ... ... ॥
वातामकृतं ... ।
सघृतैर्भोजनालेपैः ... ॥

... विरेचन ... । वमनैः ... कषायाग्निभिर्भोजनैः ... विषं ... पित्तात्मकं स्रंसनादिभिः । वातात्मकं ... दिगुणभोजनैरालेपैस्तथा ... ॥

[विषहरणे घृतस्य वैशिष्ट्यमाह ॥]

नाघृतं शमनं नस्यं प्रलेपो भोज्यमौषधम् ।
सर्वेषु सर्वावस्थासु विषेषु ...
विषघ्ने भेषजं ...

सर्वत्र च विषे स्वरसादिचतुष्टय घृतर-हित नैवशस्तम् । कुत इत्याह सर्वेष्वित्यादि व्याख्यास्म. श्लोक । [सर्वेषु स्थावरजङ्गमा कृत्रु विषेषु सर्वावस्थासु वमनविरेचनाञ्जना-वलेपसेकभोजनागदपानप्रभृतिषु घृतोपम घृत-तुल्यम यदौषध किञ्चिदपि न विद्यते किमपि नास्तीत्यर्थ । प्रबलानिले वातोल्बणे विषे वि-शेषात् तत्र घृतमेव विशेषेण शस्तमित्यर्थ. ।।]

रक्तगे स्रावये द्रक्त पित्तवच क्रियाक्रम ।
दूषीविषे पुनस्तत्स्थे पञ्चकर्माणि चाचरेत् ॥

रक्तगे विषे रक्त स्रावयेत् पित्तप्रशमवच्च क्रिया कुर्यात् । दूषीविषे पुनस्तत्स्थे इति रक्त स्थे पञ्चकर्माणि वमनादीनि चाचरेत् ॥

गण्डूषै कवलै शस्तैस्तीक्ष्णै ध्मपनाञ्जनै ।
शिरोगत प्रशमयेत् द्विषसक्रमणैस्तथा ॥

शिरोगत विष गण्डूषादिभिस्तीक्ष्णैर्जयेत् विषसक्रमणैश्च ॥

विषदुष्टकफस्रोतो रुद्धवायुर्मृतोपम ।
य स्यादसाध्यलिङ्गैश्च रहितस्तस्य योजयेत् ॥
मूर्ध्नि काकपद कृत्वा कल्क चर्मकसोद्भवम् ।
ध्मापन चास्य कटभीजालिनी कटुकैर्हितम् ॥

विषदुष्टेन कफेन स्रोतस्सुरुद्धो वायुर्यस्य स तथाविधो मृतोपमोय स्यादसाध्य वि पलिङ्गरहितश्च तस्य शिरसि शस्त्रेण काकपद कृत्वा चर्मकसोद्भव कल्क योजयेत् । चर्मक सा कटुकरोहिणी । अस्य च मृतोपमस्य कट-भ्यादिभिर्नासाया ध्मापन च हितम् ।

आशये यस्य दोषस्य विष तिष्ठति त पुरः ।
आश्रयाश्रयिणोर्विद्वानविरोधेन साधयेत् ॥

यस्य च दोषस्य वाताद्यन्यतमस्याशये स्थाने विष तिष्ठति त दोष विद्वान भिषक् पुर प्रथम साधयेत् । कथमित्याह । आश्रयाश्रयिणो रविरोधन यथा चिकित्सगोभौ न वि रुध्यत ॥

सारागद॰ कफस्थानस्थिते स्वेद सिराव्यधः ।
पित्ते क्षौद्रपयोम्लाज्यपानसेकावगाहनम् ॥
स्वेदो वाताशये दध्नापान च नत कुष्ठयोः ।

कफस्थानस्थिते विषे चिकित्सितोक्त क्षारागद स्वेद सिराव्यधश्च प्रयोज्य । पित्ते पित्ताशयस्थे विषे क्षौद्रादिकमवगाहनान्तम् । वाताशये वाताशयस्थे विषे स्वेदस्तथानत कुष्ठ योर्दध्नापानम ॥

क्षीरेणागदगर्भेण मदनस्य फलेन च ।
आस्थापन प्रयुञ्जीत वाताशयगते विषे ॥

अन्यतमागदगर्भेण क्षीरेण मदनफलयु क्तेना स्थापन च वाताशयगते विषे प्रयुञ्जीत ॥

पचेद्यष्टीमधुक्वाथे तैल क्षीरचतुर्गुणम् ।
त्रिफला सर्पनेत्राली शतपुष्पेन्दु राजिभिः ॥
अनन्तया च तत्पाननावनाभ्यङ्गबस्तिषु ।
भोजने च प्रणिहित हन्ति वाताशया द्विषम् ॥

मधुयष्टीक्वाथे क्षीरचतुर्गुण तैल त्रिफ लादिभि कल्कीकृतै पचेत् । तत्तैल पानादि-षु प्रणिहित वाताशयाद्विष हन्ति । सर्प (नि) सर्पमञ्जरिसञ्ज्ञाया केसरी तु समञ्जरी ।

वाळी (रि) चेताक्षीमाल्यर्णी च सार्णी च परिकीर्तिता । अत्रावृषा ॥

यष्ट्या सोमराज्या वा पचेत् पाटल्यथवा । घृतमण्डसमं तैलमानुवासनिकं परम् ॥

यष्ट्यादिद्रव्याणां भागेन घृतमण्डसमं तैलं पचेत् तत्परमानुवासनिकं मधुरत्वाद्यनुवासने विषे ॥

विषोपद्रवपथ्यं च वीक्ष्य युञ्ज्याद्यथामयम् ।

विषोपद्रवं पथ्यं च वक्ष्यमाणं विषोपद्रवप्रतिषेधाध्यायावहितं वीक्ष्य यथामयं रोगानतिक्रमेण युञ्ज्यात् ॥

[विषस्य दोषभेदजनितं सुसाध्यदुःसाध्यत्वमुपसंहरणमुखेन दर्शयति ॥]

अयत्नाच्छ्लेष्मगं साध्यं यत्नात्पित्ताशयाश्रितम् । सुदुःसाध्यमसाध्यं वा वाताशयगतं विषम् ॥

इत्युत्तरे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अयत्नादित्यादिना साध्यासाध्यनिरूपणं सुबोधम् । [श्लेष्मगं श्लेष्माशयगतं विषं अयत्नात् यत्नेन विना साध्यम् । पित्ताशयाश्रितं पित्ताशयगतं यत्नात् प्रयत्नेन साध्यम् । वाताशयगतं सुदुःसाध्यं सुतरां दुःसाध्यं कृच्छ्रेण साधयितुं शक्यम् । असाध्यं साधयितुमशक्यं वाशब्दो विकल्पार्थः । आरोग्यं कफस्थानस्थितं इत्यादिक्रियाकथनादाश्रयाश्रयिणोः क्रियासाम्यत्वाच्छ्लेष्माशयगतस्य अयत्नसाध्यत्वे हेतुः । एवं पित्ताशयाश्रितस्य स्वेदनादिद्रव्योपयोगाद्यसमक्रियतया यत्नसाध्यत्वम् । वाताशयगतस्याश्रयाश्रयिणोः क्रियासाम्याभावात् यस्मात् स्वयमुष्णं विषमतः सर्वविषेषु परिषेकादिनु शीतला इत्यादि विपरीतक्रिया शीतलत्वेन वा तत्स्थानस्य रक्षणाय दुःसाध्यत्वम् ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सर्पविषविज्ञानीयम् ॥

स्थावरं विषमुक्त्वा जङ्गममुच्यते । तत्रापि सर्पाणां प्राधान्यात्तद्विज्ञानार्थमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सर्पविषविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह ॥

दिव्यभौमविभागेन द्विविधाः पन्नगाः स्मृताः । वासुकिस्तक्षकोऽनन्तः सगरः सागरालय ॥ तथा नन्दोपनन्दाद्याः समिद्धाग्निसमप्रभाः । दिव्या गर्जन्ति वर्षन्ति द्योतन्ते द्योतयन्ति ते ॥ धारयन्ति जगत्कृत्स्नं कुर्युः क्रुद्धाश्च भस्मसात् । दृङ्निश्वासैश्च तेभ्यो नमोऽस्ति न चिकित्सितम् ॥

द्विविधाः पन्नगाः सर्पाः केचिद् दिव्याः केचिद् भौमाः । सुबोधम् । तेभ्यो दिव्येभ्यो नमोऽस्तु तेषु क्रुद्धेषु चिकित्सा नास्ति ॥

[भौमानां सर्पाणां त्रैविध्यं दर्शयति ॥]

दर्वीकरा मण्डलिनो राजीमन्तश्च पन्नगाः ।

त्रिधा समासतो भौमा भिद्यन्ते ते त्वनेकधा ।
व्यासतो योनिभेदेन नोच्यन्तेऽनुपयोगतः ॥

भौमास्तु पन्नगा दर्वीकरादिभेदात् त्रिधा समासतः सङ्क्षेपेण । ते तु दर्वीकरादयो व्यासतो विस्तरतो योनिभेदेन जातिविशेषेणानेकधा बहुप्रकारेण भिद्यन्ते भिन्ना भवन्ति तथा नोच्यन्तेऽनुपयोगतः प्रयोजनाभावात् ॥

[दर्वीकरादीनां विषस्य वातादिकोपकारणत्वं दर्शयति ॥]

विशेषाद्रूक्षकटुकमम्लोष्णं स्वादुशीतलम् ।
विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् ॥

एषां च दर्वीकरादीनां विषं क्रमादेव च वातादिकोपनम् । दर्वीकराणां विषं रूक्षकटुकं वातकोपनं च । मण्डलिनामम्लोष्णं पित्तकोपनं च राजीमतां स्वादुशीतलं कफकोपनं चेति क्रमार्थः । [विषस्य तीक्ष्णादिगुणयोगे सत्यपि विशेषकथनमत्र रूक्षादीनां द्वयानां तेषामाधिक्यं द्योतनार्थम् ॥]

[एषां विषवृद्धिकालमाह ।]

तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिशीतातपेषु च ।
विषोल्बणा भवन्त्येते व्यन्तरा ऋतुसन्धिषु ॥

एते च दर्वीकरादयस्तारुण्यादिषु वृष्ट्यादिषु चर्तुषु विषोल्बणा भवन्ति । दर्वीकरास्तारुण्ये वृष्टिकाले च विषोल्बणा भवन्ति । मण्डलिनो मध्यवयसि शीतकाले च । राजीमन्तो वृद्धत्वे आतपकाले च । व्यन्तरा सङ्करजातयः येषां विजातीयौ पितरौ ते व्यन्तरास्ते ऋतुसन्धिषु क्रमेणैव विषोल्बणा भवन्ति । ऋतुसन्धिः स्वाभाविकारम्भात् पूर्वम् । [वृष्टिः श्रावणादिमासचतुष्कम् । शीतं मार्गशीर्षादिकम् । आतपः चैत्रादिकम् ॥]

[दर्वीकरादीनां विशेषः कथं ज्ञायत इत्याह ॥]

रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ।
फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ॥

रथाङ्गादिचिह्नधारिणः फणावन्तः शीघ्रगमनाश्च सर्पा दर्वीकराः स्मृताः । रथाङ्गं चक्रम् । लाङ्गलो हलः । अन्यत् सुबोधम् । [रथाङ्गादिरेखाकारेण फणमध्ये धारयन्तीत्यर्थः ॥]

ज्ञेया मण्डलिनोऽभोगा मण्डलैर्विविधैश्चिताः ।
प्रांशवो मन्दगमनाः —

ज्ञेया इति । ते मण्डलिनो ज्ञेया ये अभोगाः फणरहिताः विविधैर्नानाप्रकारैर्मण्डलैर्मण्डलाकारवर्णविशेषैश्चिता व्याप्ताः प्रांशवो दीर्घाकृतयः मन्दगमना अल्पवेगाश्च भवन्ति ॥

—राजीमन्तस्तु राजिभिः ॥
स्निग्धाविचित्रवर्णाभिस्तिर्यगूर्ध्वं च चित्रिताः ।

ये स्निग्धास्तिर्यगूर्ध्वं च विचित्रवर्णाभीराजिभिर्रेखाभिश्चित्रिताश्चिह्निताास्ते राजीमन्तः ॥

[वैजातीयानाह ॥]

गोधासुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकरैः समः ॥
चतुष्पात् —

गोधायाः सुतश्चतुष्पान्नाम्ना गौधेरः स दर्वीकरसमविषः प्रसङ्गादुक्तः । [गौधेरशब्देनैव गोधासुतत्वे सिद्धे पुनरपि गोधासुतत्वकथनं

जात्यन्तरशङ्कापनोदनार्थम् । ग्रन्थान्तरे दर्वीकराणां मध्ये पठ्यमाना गोधा अत्र दिव्यकोलकारिकाग्रहणमूलोक्त्या तद्विषस्य दर्वीकरविषसाम्यकथनात् गोधाया दर्वीकरेष्वेव सङ्ग्रहः इति च बोध्यम् । विषे दर्वीकरे मम जात्यन्तरत्वेऽपि विषेण दर्वीकरतुल्य दर्वीकर इत्युपलक्षणं मण्डलिराजिलयोरप्येवमूह्यम् ॥]

—व्यन्तरान् विद्याद्देषामेव सङ्करात् ॥
व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ॥

एतेषामेव दर्वीकरादीनां सङ्करात् स्त्रीपुंसमिश्रीभावात् व्यन्तरान् विद्यात् । ते हि व्यन्तरा यथासङ्करं व्यामिश्रलक्षणाः सन्निपातप्रकोपनाश्च ॥

दिव्यकोलगरः सर्प पताकी छत्रशाखिकः ।
शकलीपुष्पकः क्षीरी लासिनी सारसादिकः ॥
वर्षाहिकोऽग्योतिरथः शुक्रपत्रो बलाहकः ।
गजपक्ष पुत्रोद्वाही निर्विषाः षोडशाह्वयः ॥

दिव्यकादिनामभिः षोडशाह्वयाः सर्पा निर्विषा भवन्ति ॥

प्रायेणर्तुमतीमासं ज्येष्ठे तिष्ठति पन्नगी ।
आषाढे सर्पसंयोगा दण्डानां मासि कार्तिके ॥
द्वेशते विंशतीद्वे च सा सूते—

प्रायेणेत्यादिना जन्मादिक्रमेण सर्पा उच्यन्ते । पन्नगी सर्पिणी ज्येष्ठे मासे प्रायेणर्तुमती गर्भाधानयोग्या तिष्ठति । तत आषाढे मासि सर्पसंयोगात् सा पन्नगी कार्तिके मासे ण्डानां चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं सूते ॥

—तत्र जायते ।
कर्केतनसवर्णेऽण्डे समुद्गिके भुजङ्गमः ।
दीर्घलोहितराजीभिश्चित्रे योषिन्नपुंसकम् ॥
शिरीषपुष्पसदृशे—

तत्र तेष्वण्डेषु कर्केतनाख्यमणिसवर्णेऽण्डे समुद्गिके भुजङ्गमः सर्पो जायते । दीर्घाभिर्लोहिताभिश्च रेखाभिश्चित्रेऽण्डे योषित् सर्पिणी जायते । समुद्गिके इति सर्वत्र योज्यम् । शिरीषपुष्पसदृशेऽण्डे नपुंसकं जायते ॥

—दंष्ट्राः सर्पस्य गात्रे ॥
चतस्रः सम्भवन्त्यहि विषं तासु चतुर्दश ॥

सप्तस्य च सप्तस्य जन्मतः सप्तमेऽह्नि च तस्यो दंष्ट्राः सम्भवन्ति । अधो द्वे उपरि च द्वे इति च ताः स्मृताः । जन्मतः एव चतुर्दशेऽह्नि तासु दंष्ट्रासु विषं सम्भवति ॥

वामापराऽसिता पीता तद्वद्धः दक्षिणा तथा ।
रक्ताऽपरा परैकद्वित्रिचतुर्विषबिन्दुका ॥
ता क्रमान्मुद्गमात्रोऽविन्दु—

तत्र गोमयोर्वामा असितवर्णा तद्वच्च उपरिभवा वामा पीतवर्णा अधोभवा तु दक्षिणा रक्ता लोहिता उपरातूपरिभवा दक्षिणा श्यामवर्णा । नील्पीतलोहितश्यामाश्च ता दंष्ट्रा उक्तक्रमेणैकादिविषबिन्दुका । तेनाधोगामाया-मेको विषबिन्दुर्भवति । ऊर्ध्ववामायां द्वौ बिन्दू । अधो दक्षिणाया त्रयो बिन्दवः । ऊर्ध्वदक्षिणाया चत्वार इति यथार्थः । अत्र तु विष बिन्दोः प्रमाणं मुद्गमात्रम् ॥

—एष हि भोगिनाम् ॥
विषे विकल्पानान्येषां—

एष त्वनन्तरोक्तो नानाविधो भोगिना मण्डलिनामेव विषे विकल्पः न त्वन्येषां जङ्गमविषाश्रयाणाम् ॥

प्रकृतमुच्यते ॥

—विधादष्टास्तथापरा ॥
चत्वारिंशद् भुजङ्गस्य निर्विषाश्चतुरुत्तरा ॥

भुजङ्गस्यापराश्चतुरुत्तराश्चत्वारिंशद्दष्ट्रा विधाता निर्विषा ॥

आयुर्वर्षशतं विंशं पञ्चवर्षशतायुषः ।
गोनसा घर्मतप्तानां गवां नासासमुद्भवाः ॥

सर्पाणां चायुर्विंशं शतं विंशत्यधिकं वर्षशतम् । गोनसास्तु पञ्चवर्षशतायुषो भवन्ति । ते च गोनसा घर्मतप्ताना गवा नासिकात उद्भवन्ति ॥

तत्रोर्ध्वदृष्टमहाकायपनेनजिह्वाशिरःस्वरः ।
व्यक्तभोगः पुमान्धीरः स्त्रीस्यात्तस्माद्विपर्यये ॥
आयता चपला क्लीबः सुकुमारो जडाकृतिः ।
मन्दवेगस्तनक्रोधः सिताभस्तिर्यक्शीर्षकः ॥

तत्र गोनसेषु य ऊर्ध्वदृक्त्वादियुक्तः स पुमानिति विज्ञेयः । एतल्लक्षणविपर्यये आयता चपला च स्त्री विज्ञेया । महच्छब्दः कायादिभिः स्वरान्तैः सम्बध्यते । व्यक्तः स्फुटो भोगो यस्य स तथोक्तः । क्लीबो नपुंसको गोनसः सुकुमारत्वादिगुणो भवति ॥

दिनत्रियामासन्ध्यासु प्रबलास्ते यथाक्रमम् ।
तदैव चापराध्यन्ति सर्वदैव तु पन्नगी ॥

ते च त्रयो गोनसाः क्रमेण दिनादिषु प्रबला भवन्ति । पुमान् दिने स्त्री त्रियामायां रात्र्यां क्लीबः सन्ध्यास्विति क्रमार्थः । क्रमेण च ते तदैव च दिनादावपराध्यन्ति भक्षयन्ति । पन्नगी तु सर्पिणी सर्वदैवापराध्यति । एतत् प्रसङ्गेनोक्तम् ॥

ब्राह्मणादिभेदेन सर्पाणां लक्षणमुच्यते ॥

ब्राह्मणाः कोपनानीलकपिलाः श्वेतलोहिताः ।
रक्तास्याः पिङ्गनयना मेध्यदेशविचारिणः ॥
भोगे यज्ञोपवीतादिद्विजचिह्नोपचिह्निताः ।
बिल्वपुष्पहिमोशीरपद्मगुग्गुलुगन्धयः ॥

ब्राह्मणा इत्यादि । सुबोधम् । रक्तास्या लोहितमुखाः । मेध्यो देशः शुचिः प्रदेशः । द्विजचिह्नं यज्ञोपवीतादिब्राह्मणचिह्नम् ॥

क्षत्रिया मानिनो धीरा रक्ताक्षा भृशकोपनाः ।
पक्वजाम्बवखर्जूरद्राक्षाभिन्नाञ्जनप्रभाः ॥
भोगेर्द्धचन्द्रश्रीवत्सशङ्खचक्रहलाङ्किताः ।
जातीचम्पकपुन्नागपत्रजोङ्गकगन्धयः ॥

क्षत्रिया इति । भोगेर्द्धचन्द्रादिलाञ्छनं चिह्नं येषां ते तथोक्ताः ॥

वैश्याः पारावताभासा वज्रगोमेदकप्रभाः ॥
बिन्दुमण्डलचित्राङ्गा धूम्रपाटललोहिताः ।
वस्तकुक्कुटिकक्षीरसर्पिषां गन्धतः समाः ॥

वैश्या इति । वज्रं हीरम् । गोमेदको नाम मणिविशेषः । बिन्दवो वर्तुलाश्छेदाः । बस्तादीनां गन्धतः समा इति सम्बन्धः ॥

शूद्राः सवर्णा गोधूमपाहिषद्विपकर्दमैः ॥
बिन्दुरेखाचित्रारूक्षाः सुराशोणितगन्धयः ॥

शूद्रा इति । कर्दमान्तैः सवर्णा इति सम्बन्धः ॥

पूर्वमध्यापराह्णेषु चरन्ति ब्राह्मणादयः ।
अस्तगते रवौ शूद्राः—

पूर्वाह्णे ब्राह्मणाश्चरन्ति दशन्ति च । म-
ध्याह्ने क्षत्रियाः । अपराह्णे वैश्याः । शूद्रास्तु
रवावस्तमिते चरन्ति ॥

—दशन्ति ब्राह्मणाः पुरः ॥
सक्थ्ना दक्षिणे पार्श्वे क्षत्रिया वामतो विशः ।
शूद्रास्तु पृष्ठतो—

ब्राह्मणाः पुरोऽग्रतोऽभिमुखा दशन्ति । क्ष-
त्रिया दक्षिणे पार्श्वे । वैश्या वामे । शूद्रास्तु
पृष्ठे ॥

—विप्राद्यास्त्वनिलपूर्वकान् ॥
कोपयन्ति क्रमाद्दोषांस्त्रीस्त्रयः क्षत्रियादयः ।

ब्राह्मणास्त्रीनपि दोषान् कोपयन्ति ।
क्षत्रियादयस्त्रयस्त्रीन् दोषान् यथासङ्ख्येनानिल-
पूर्वकान् कोपयन्ति । क्षत्रियोऽनिलं वैश्यः पित्तं
शूद्रः कफमिति क्रमार्थः ॥

दशगन्धोऽङ्गगन्धेन ज्ञेयस्तेषां यथायथम् ॥

तेषां च ब्राह्मणादीनां यथायथं यथास्वं
दशगन्धो दष्टस्याङ्गगन्धेन ज्ञेयः ॥

वायुमूषिकमण्डूकसर्वभक्षाः क्रमेण ते ॥

ते च ब्राह्मणादयः क्रमेण यथासङ्ख्येन
वाय्वादिभक्षा भवन्ति ॥

आहारार्थं भयात् पादस्पर्शादतिविषात् क्रुधः ।
पापवृत्ततया वैराद्देवर्षियमचोदनात् ।
दशन्ति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरम् ॥

आहारार्थमित्यादिना दशविधं सर्पाणां
दशकारणम् । तेषु च दशसु कारणेषु यथोत्तरं
विषाधिक्यमुक्तम् । पाठक्रमेण यो यस्मादुत्त-
रस्तत्र तस्मादधिकं विषं भवति ॥

आविष्टात् कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथम् ॥

आविष्टात्तु [1] मन्त्रेणाहूतात् सर्पात्
दंशेषु दशधान्यतमं कारणं ज्ञात्वा यथायथं
प्रतीकारमौषधमन्त्रादिकं कुर्याद्वा न वा । (उक्तं
च सूत्रे ॥ मन्त्रदेवतया हूतास्तु भाषन्ते स
दादयः । विषमुपमुद्धमा आयाभाषौ तदायुष
इति) । [आविष्टात् सर्पदष्टात् दूतमथ दष्टक
मन्यन्ते तल्लक्षणाविद । दूतस्याङ्गचेष्टास्थानवे
शाख्यमहतिथिनक्षत्रादिलक्षणविशेषेण सर्पाणां
सविषनिर्विषत्वविशेषं जातिकारणदशास्थानादि
भेदं तुण्डाहतव्यालीढव्यालुप्तदष्टदष्टनिपीडित
दष्टपदविशेषं च बुद्ध्वा यथायथं प्रतिकुर्यात् ॥]

व्यन्तरः पापशीलत्वान्मार्गमावृत्य तिष्ठति ॥

व्यन्तरस्तु सर्पः पापस्वभावत्वान्मार्गं
पन्थानमावृत्य रुध्वा तिष्ठति ॥

यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते ।
न तु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुण्डाहतमादिशेत् ॥
एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ।
दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि तु ॥
मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दष्टकम् ।
दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वद्दष्टनिपीडितम् ॥

यत्रेत्यादिना दंष्ट्रासंयोगविशेषक्रमेण द-
शलक्षणम् । यत्र दंष्ट्राक्षतेन विनाङ्गे लालादि
मात्रं दृश्यते तद्दंशं नाम्ना तुण्डाहतमादिशेत् ।
यत्र त्वेकं दंष्ट्रापदं द्वे वा दंष्ट्रापदे दृश्यते न दंश

[1] मन्त्रेणावेशितसर्पाद् दष्टादित्यर्थः ॥

मशोणित सत्त्व व्यालीढमादिशेत् । सरक्ते तु द्वे दंष्ट्रापदे नाम्ना व्यालुप्तमादिशेत् । तानीति दंष्ट्रापदानि त्रीणि मासच्छेदाद्धेतोरविच्छिन्नरक्तवाहीनि नाम्ना दष्टकम् । चत्वारि दंष्ट्रापदानि तद्वदिति मासच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि नाम्ना दष्टनिपीडित भवति ॥

निर्विष द्वयमत्राद्यमसाध्य पश्चिम वदेत् ।

अत्र तुण्डाहतादिपञ्चके आद्य द्वय तुण्डाहत व्यालीढ च निर्विषम् । पश्चिम तु द्वय दष्टक दष्टनिपीडित च असाध्य वदेत् । पारिशेष्याद्व्यालुप्त सविष साध्य च ॥

विष नाहेयमप्राप्य रक्त दूषयते वपुः ।
रक्तमण्वपि तु प्राप्त वर्द्धते तैलबिन्दुवत् ॥

आहेयमहिसम्बन्धि सार्प विषमप्राप्य रक्त वपुर्न दूषयते । अण्वपि स्वल्पमपि विष तु रक्त प्राप्त तैलबिन्दुवद्वर्द्धते ॥

भीरो सर्पाङ्गसस्पर्शाद् भयेन कुपितोनिलः ।
कदाचित् कुरुते शोफ सर्पाङ्गाभिहत तु तत् ॥

भीरोस्तु पुसो विनैव दश सर्पस्याङ्गस्पर्शमात्रेण भयेनानिलः कुपितः कदाचिच्छोफ कुरुते सर्पाङ्गाभिहत नाम्ना तद् भवति ॥

दुर्गान्धकारे विद्धस्य केनचिद्दष्टशङ्कया ॥
विषोद्वेगोज्वरश्छर्दिर्मूर्च्छा दाहोपि वा भवेत् ।
ग्लानिर्मोहोतिसारो वा तच्छङ्काविषमुच्यते ॥

दुर्गान्धकारे केनचित् कण्टकादिना विद्धस्य पुसो दष्टशङ्कया विषोद्वेगादिक भवेन्न्यादिक च तन्नाम्ना शङ्काविषमुच्यते । [शङ्कया विष शङ्काविषम् । अविषमपि शङ्कया विष जायते । यथा अगर्भेपि रक्तगुल्मिन्या दोहदसम्भव । इति जर्जट ॥]

दशस्तु सविषः सर्वे सशोफो वेदनान्वित ।
तुद्यते ग्रथितः किञ्चित् कण्डूमान् दह्यते भृशम् ॥
निर्विषो विपरीतोस्मात्—

सशोफादिक सर्वो दश सविषो विद्येय । अस्माद्विपरीतस्तु निर्विष ॥

—तत्र दशः फणावताम् ॥
कूर्मपृष्ठोन्नतो रूक्षः सूक्ष्मदष्ट्रापदान्वितः ।
विकाराः श्यावतावक्त्रनखमूत्राक्षिविट्त्वचाम्
शीतज्वरः सन्धिरुजा निद्रानाशो विजृम्भिका ।
मन्यास्तम्भःसिराध्मान पृष्ठकट्यस्थिवाग्ग्रहा ॥
शिरोगुरुत्वमरुचिः कासश्वासौ हनुग्रहः ।
शूलमुद्वेष्टन कोष्ठे शोषरोधौ मलाश्रयौ ॥
सन्दिग्धवाक्त्व नैश्चेष्ट्य मृतस्येव विसज्ञता ।
फेनलालोद्गमौ हिध्मा कण्ठे घुरघुरायणम् ।
शुष्कोद्गारो मुहुस्तेते वातजाश्चापरे गदाः ॥

तत्र फणावता दर्वीकराणा दश कूर्मपृष्ठोन्नतत्वादिगुणो भवति । तत्र च वक्त्रश्यावतादयो विकाराः । श्यावताशब्दस्य विट्त्वचामित्यन्तेन सम्बन्ध । ग्रहशब्दस्य पृष्ठकट्यादिभि । मलाश्रय शोषो रोधश्च । मल पुरीषम् ॥

दशो मण्डलिना सोष्मा सशोफः पीतलोहित ।
[illegible] ॥

विकारा वक्त्रदन्तादिपीतता हृद्भ्रमो भ्रमः ।
दाहो मूर्च्छा ज्वरस्तिक्तवक्त्रत्वं पीतदर्शनम् ॥
रक्तागमनमूर्ध्वाधः शीतेच्छा धूमको मदः ।
आशुमत्वाद्विसर्पाविर्भेदास्ते ते च पित्तजाः ॥

मण्डलिना दष्टः सोष्मादिगुणो भवति। तत्र च विकारा वक्त्रदन्तादिपीततादयः । स वेदनाहेतुत्वाशु विषस्य विसृतिः ॥

दंशो राजीमतां स्निग्धः स्थिरः पिच्छिलशोफकृत्
सान्द्रास्रः शिशिरः पाण्डुस्तद्विकाराः शिरोव्यथा
अरुचिश्छर्दिरालस्यं हृल्लासो मधुरास्यता ।
कण्ठे घुरघुरः पाकः कण्डूरक्ष्णोर्हिमो ज्वरः ॥
कृच्छ्रादुच्छ्वसनं निद्रा कासः श्वेतनखादिता ।
स्तम्भो गुरुत्वं गात्राणां नासिकाक्षिमुखस्रुतिः ।
रोमहर्षस्तमश्वासो रोगाश्चान्ये कफोद्भवाः ॥

राजीमता दष्टः स्निग्धत्वादिगुणः । अत्र च विकाराः शिरोव्यथादयः । पाकः कण्ठ एव । हिमो ज्वरः शीतज्वरः । श्वेतनखादिवे-त्यादिशब्देन नयनत्वगादीनां ग्रहणम् । तम श्वास उक्तलक्षणस्तमकश्वासः ॥

व्यन्तरे मिश्रलिङ्गत्वम्—

व्यन्तरसर्पदंशेषु यथासङ्करं मिश्रलक्षणम् ॥

—दष्टः पुंसोर्ध्वमीक्षते ॥
भवेत्सव्यदक्षिणः पादः पूर्वकायसमुन्नतः ।
परीतो वेगः सर्वथा विपरीतस्तु योषिता ।
हीनस्वरोतिमात्रार्तः स्पन्दते श्वसते ज्वरी ॥

दष्टः ऊर्ध्वादिना सर्पेणेक्षितः सर्पेणेन दष्टल-क्षणम् । ऊर्ध्वप्रक्षणम् । पुंसा दष्टः राजा वल्पवेगो भवति । ऊर्ध्वेक्षणादिलक्षणेभ्यो वि-परीतो हीनस्वरत्वादियुक्तश्च योषिता दष्टो वि-ज्ञेयः ॥

नपुंसकेन तिर्यग्दृग्धीरः स्विन्नमैथुनः ।
बहुवाढी च वृद्धेन चिरान्मन्दाश्च वेदनाः ॥
बालेन शीघ्रं तीक्ष्णाश्च —

तिर्यग्दृगादिरूपो नपुंसकेन दष्टः स्यात् । वृद्धेन दष्टे चिराद्वेदना भवन्ति ताश्च मन्दाः । बालेन दष्टे शीघ्रं वेदना भवन्ति ताश्च वेदना तीक्ष्णाः ॥

—कुमारेणाक्षिण दक्षिणे ॥
रोगी कुमार्या वामेतु—

कुमारेण स्वदृष्टसर्पिणीसम्बन्धेन दष्टो द-क्षिणाक्षिरोगी स्यात् । कुमार्या त्वनासादितसर्प-संयोगया तु यो दष्टः स वामेक्षिरोगी स्यात् ॥

—गर्भिण्या कृष्णजिह्वदृक् ॥
जृम्भा कोपो पाजिह्वार्तः स शूनोष्ठः सितानना ॥
गुरुदृक् शिरोरोगी सूतादष्टस्तु मेहति ।
शोणितं कृच्छ्रशूलार्तः सूचीभिरिव भिद्यते ॥

गर्भिण्या तु दष्टः कृष्णया जिह्वया दृशा च युक्तो जृम्भादियुक्तश्च स्यात् । च सूतया दष्टः स कृच्छ्रेण शूलेनार्तः सन् शोणितं मेहति रक्तं मूत्रयति सूचीभिरिव भिद्यते च ॥

वेगाना रक्तमांसाद्याः सप्तोक्ताः पूर्वमाश्रयाः ॥

सर्पस्य विषं यानाश्रित्य क्रमेण वेगान् कुरुते ते रक्तमांसाद्याः पूर्वं धन्वन्तरिमते वेगा-नां सप्त आश्रया उक्ताः ॥

दर्वीकरादीना क्रमेण सप्त वेगा उच्यन्ते ॥

दर्वीकृनाथदष्टस्य दुष्टं श्यावीभवत्यसृक् ।
श्यावता तेन वक्त्रादौ सर्पन्तीव च कीटकाः ॥
द्वितीये ग्रन्थयो वेगे तृतीये मूर्द्धगौरवम् ।
दृग्रोधो दंशविक्लेदश्चतुर्थे ष्ठीवन वमि ॥
सन्धिविश्लेषण तन्द्रा पञ्चमे पर्वभेदनम् ।
दाहो हिध्मा च षष्ठे तु हृत्पीडा गात्रगौरवम् ॥
मूर्च्छाऽविपाकोऽतीसार प्राप्य शुक्रं तु सप्तमे ।
स्कन्धपृष्ठकटीभङ्ग सर्वचेष्टानिवर्तनम् ॥

दर्वीकृतेत्यादि । सर्पन्तीव च कीटका इत्यन्त प्रथमे वेगे लक्षणम् । वक्त्रादावित्यादिशब्देन नखविण्मूत्रनेत्रत्वचा परिग्रह । द्वितीये वेगे ग्रन्थय स्यु । दंशविक्लेदान्त तृतीये । तन्द्रान्त चतुर्थे । हिध्मान्त पञ्चमे । अतीसारान्त षष्ठे । सप्तमे वेगे विष शुक्र प्राप्य स्कन्धादिभङ्ग सर्वचेष्टानिवर्तन च भवति । इति दर्वीकरेषु ॥

अथ मण्डलिदष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यसृक् ।
तेन पीताङ्गता दाहो द्वितीये श्वयथूद्भव ॥
तृतीये दंशविक्लेद स्वेदस्तृष्णा च जायते ।
चतुर्थे ज्वर्यते दाह पञ्चमे सर्वगात्रग ॥

अथेत्यादिना मण्डलिना वेगा । दाहान्त प्रथमे वेगे । श्वयथूद्भवो द्वितीये । तृष्णान्त तृतीये । चतुर्थे ज्वर । पञ्चमे सर्वगात्रगो दाह । शेषयो पूर्ववद्वदेदिति राजीमत उक्तमपेक्ष्यत इति मण्डलिषु ॥

दष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पाण्डुतां याति शोणितम् ॥
पाण्डुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुतातिं च ।
तृतीये दंशविक्लेदनासिकाक्षिमुखस्रवा ॥
चतुर्थे गरिमा मूर्ध्नो मन्यास्तम्भश्च पञ्चमे ।
वाक्यसङ्गो ज्वर शीत शेषयो पूर्ववद्वदेत् ॥

दष्टस्येत्यादिना राजीमता वेगकीर्तनम् । प्रथमे वेगे रक्तस्य पाण्डुत्वाद् गात्राणा पाण्डुता । द्वितीये गात्राणामतिगुरुता । मुखस्रावान्त तृतीये । मन्यास्तम्भान्त चतुर्थे । शीतज्वरान्त पञ्चमे । शेषयो षष्ठसप्तमयो पूर्ववद्दर्वीकरवद्वदेत् । इति राजीमत्सु ॥

कुर्यात् पञ्चसु वेगेषु चिकित्सां न तत परम् ॥

सर्वसर्पविषेषु च पूर्वेषु पञ्चस्वेव वेगेषु चिकित्सा कुर्यात् ॥

जलाप्लुतारतिक्षीणा भीता नकुलनिर्जिता ।
शीतवातातपव्याधिक्षुत्तृष्णाश्रमपीडिता ॥
तूर्णं देशान्तरायाता विमुक्तविषकञ्चुका ।
कुशौषधीकण्टकवच्चे चरन्ति च काननम् ॥
देश च दिव्याध्युषित सर्पास्तेऽल्पविषा मता ।

जलाप्लुतादिस्वरूपा सर्पा अल्पविषा मता आचार्याणाम् । रति क्रीडयोग्यतया क्षीणास्तथोक्ता । अचिर विमुक्तविषकञ्चुका । दिव्याध्युषित च देश ये चरन्ति ते च । दिव्याध्युषित देश यत्र विषघ्नी दिव्या यन्त्रादिस्था प्रतिवसति ॥

श्मशानचैत्यवल्मीकयनाश्रयसुरालये ॥
चतुष्पथे जलस्थाने जीर्णोद्यानेषु कोटरे ।
क्षीरिद्रुमे निम्बतरौ निर्झरे गिरिगह्वरे ॥
चक्रवज्रगदाकुन्तत्रिशूलाङ्कजटाधरा ।

रक्तास्यनयना ये च ते स्युराशीविषोपमाः ॥
न तेषां कालनियमो न च वेगेष्वनुक्रमः ।
मन्त्रतन्त्रबलाच्चापि प्रसह्य विनिवर्तनम् ॥
उपहारनमस्कारजपशान्तिपरायणः ।
कश्चिज्जीवति तैर्दष्टो विरूपो विकलोऽपि वा ॥

श्मशानादिषु सर्पा ये वसन्ति चक्राद्यङ्का जटाश्च ये धारयन्ति ते आशीविषोपमाः स्युः । आशीविषं मूलविषम् । (दर्वीकरविशेष इति सुश्रुते । आशीविषा दिव्याः । आशीविषा भुजङ्गस्य परमाशासनेन वा, इच्छामात्रेण वा नाशादित्थमाशीविषा मता इति जर्ज्झटः ।) तेषां च कालनियमादिकं न विद्यते । तैश्च दष्ट उपहारादिपरायणः सन् यदि कश्चिदेव जीवति । प्रायेण तत्र न जीव्यत इत्यर्थः । यश्च जीवेत् स विरूपो वा विकलो वा भूत्वा ॥

श्मशानचितिचैत्यादौ पञ्चमीपक्षसन्धिषु ।
अष्टमीनवमीसन्ध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ॥
याम्याग्नेयमघाश्लेषाविशाखापूर्वनैरृते ।
नैरृताख्ये मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ॥

श्मशानादिषु देशकालेषु दष्टं मर्मसु दष्टं च परित्यजेत् । चितिर्योषितकानामभिचयनस्थानम् । पक्षसन्धी अमावास्यापौर्णमास्यौ । मध्यशब्दो रात्रिदिनशब्दाभ्यां सम्बध्यते । याम्यादिकं नक्षत्रं गृह्यते । याम्या भरणी । आग्नेयं कृत्तिका । नैरृतं मूलम् । नैरृताख्यो द्वादशो मुहूर्तः ॥

दष्टमात्रे सितास्याक्षः शीर्यमाणशिरोरुहः ।
स्तब्धजिह्वो मुहुर्मूर्च्छन् शीतोच्छ्वासो न जीवति ॥

दष्टमात्र एव यः सितास्याक्षत्वादियुक्तः स न जीवति ॥

हिध्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ।
जायते युगपद्यस्य स हृच्छूली न जीवति ॥

यस्य देहिनो दष्टमात्रस्य युगपद्धिध्मादयो जायन्ते स हृच्छूलेन युक्तः सन् न जीवति । [दंष्ट्रिणा येन दष्टश्च तद्रूपं यस्तु पश्यति । अप्सु वादर्शबिम्बे वा तस्य रिष्टं विनिर्दिशेत् । इति जर्ज्झटः ॥]

वेपथुर्वेदनास्तीव्रा ग्रीवाभङ्गोऽक्षिरक्तता ।
मूर्च्छा गलग्रहश्छर्दिः प्रेतराजस्य किङ्कराः ॥

वेपथ्वादयः प्रेतराजस्य किङ्कराः आज्ञाकारिणः । मरणकाल एव भवन्तीत्यर्थः ॥

जाम्बवप्रतिमो दंशः कूर्मपृष्ठवदुन्नतः ।
रक्तं खेभ्यः समस्तेभ्यो वर्तते न तु दंशतः ॥
रोम्णां न शीतलैर्हर्षः श्वयथुर्लोहितासितः ।
हृष्टमेहनता वक्रवक्त्रत्वं यस्य तं त्यजेत् ॥

जाम्बवप्रतिमत्वादिकं यस्य भवति तं त्यजेत् । दंशतो रक्तं नैव प्रवर्तते । सर्वेभ्यश्च सूक्ष्मसूक्ष्मेभ्यः स्रोतोभ्यः प्रवर्तते ॥

फेनं वमति निस्सञ्ज्ञः श्यावपादकराननः ।
नासावसादो भङ्गोऽङ्गे विड्भेदः श्लथसन्धिता ॥
विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ।
भवन्त्येतानि रूपाणि सम्प्राप्ते जीवितक्षये ॥

फेन वमतीत्यादीनिरूपाणि विषपीतादेर्जीवितक्षये सम्प्राप्ते भवन्ति ॥

न नस्यैश्चेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात् क्षतजागमः ।
दण्डाहतस्य नो राजिः प्रयातस्य यमान्तिकम् ॥

तथा यमान्तिकं वैवस्वतनिकटं प्राप्तस्य मृतस्य सुतीक्ष्णैरपि नस्यैश्चेतना न भवति । तत्काले च शस्त्रादिना क्षतादङ्गात् क्षतजस्य रक्तस्यागमो न भवति । दण्डेन चाभिहतस्य देहे राजी न दृश्यते ॥

अतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्तागारवद् भिषक् ।
रक्षन् कण्ठगतान् प्राणान् विषमाशु शमनयेत् ॥

॥ इत्युत्तर एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अतोऽनन्तरोक्तेभ्यः सर्वेभ्योऽसाध्यलक्षणेभ्योऽन्यथा वैपरीत्ये भिषक् कण्ठगतान् प्राणानातुरस्य रक्षन् प्रदीप्तवेश्मवदाशु विषं शमयेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायामुत्तर एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सर्पविषप्रतिषेधम् ॥

प्रसङ्गेन सर्पाणां विषहेतूपचारेण चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सर्पविषप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

शीघ्रं चिकित्साकरणे हेतुरुच्यते ॥

मात्राशतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ।
देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन् प्रदूषयन् ॥
एतस्मिन्नन्तरे कर्म दंशस्योत्कर्तनादिकम् ।
कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ॥

मात्राशतमित्यादि । दष्टस्य देहिनो विषं दंशे मात्राशतं स्थित्वा रुधिरादीन् धातून् प्रदूषयद्देहे प्रक्रमेत । एतस्मिन् मात्राशताख्येऽन्तरेऽवसरे दंशस्योत्कर्तनप्रक्षालनालेपनबन्धनादिकं कर्म शीघ्रं कुर्याद्यथा देहे विषवल्ली न रोहति । वल्लिर्हि रूढा सततसंशयं सफला सुदूरविस्तारा भवति ॥

दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाशिनम् ।
लोष्टं महीं वा दशनैः छित्त्वा वाऽनु ससम्भ्रमम् ॥
निष्ठीवेन समालिम्पेद्दंशं कर्णमलेन वा ।
दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले ॥
क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥

दष्टमात्रस्तु पुरुषो हि तत्कालमेव पवनाशिनं येन सर्पेणासौ दष्टस्तं दन्तैर्दशेत् । तदप्राप्तौ तु लोष्टं दशेत् भूमिं वा । व्याख्यातसमम् । अरिष्टेति बन्धसूत्रवेणिकाया नाम । [दंशाद्विषं यावन्न क्रामति शरीरं तावदित्यर्थः । इति जर्झटः ॥]

बन्धो देशानुसारेण नातिगाढश्लथो हितः ।
दंशपूतित्वशोफादीन् कुरुते ह्यतिपीडितः ।
अशक्तः शिथिलो रोद्धुं विषं देशान्तरं व्रजत् ॥

बन्धश्च देहे देशानुसारेण हितो यो ना-

विगादग्रथ । देशानुसारमन्त्र विना अनर्थो भवति ॥

अम्बुवत् सेतुबन्धेन बन्धेन स्तभ्यते विषम् ।
न वहन्ति सिराश्चास्य विषं बन्धाभिपीडिताः ॥

बन्धेन च विषं तथा स्तभ्यते यथा सेतुबन्धेन सलिलम् । अस्य च दष्टस्य बन्धेनाभिपीडिताः सत्यः सिरा विषं न वहन्ति

निष्पीड्य चोद्धरेद्दंशं मर्मसन्ध्यगतं तथा ।
न जायते विषावेगो बीजनाशादिवाङ्कुरः ।
मर्मणि प्राप्नुयान्मृत्युं सन्धिस्थे विकलाङ्गताम् ॥

एवं च बन्धयित्वा सर्वतः पारिमाण्डल्येन दंशं निष्पीड्य ग्रहणेन दंशमुद्धरेत् । तत्रोद्धरणेऽमर्मणि सन्धौ वा न गतम् । तथा दंशोद्धरणेन प्रथममेव विषवेगो न जायते यथा बीजनाशादङ्कुरः । मर्मणि दंशे उद्धृते आतुरो मृत्युं प्राप्नुयात् । सन्धिस्थे तूद्धृते विकलाङ्गतां प्राप्नुयात् । [यत्र प्रदेशे बन्धो न युज्यते तत्र छिन्द्यादिति जज्जटः ॥]

दंशं मण्डलिनां मुक्त्वा पित्तलत्वादथापरम् ॥
प्रतप्तैर्हेमलोहाद्यैर्दहेदाशूल्मुकेन वा ।
करोति भस्मसात् सद्यो वह्निः किन्नाम न क्षणात् ॥

अथवोत्कर्तनस्य चिरसाध्यत्वाद्दंशं प्रतप्तैर्हेमादिभिर्दहेदुल्मुकेन वा ज्वलत्काष्ठेन दहेत् । किं सर्वं दंशं दहेदित्याह । अपि तु मण्डलिनां सम्बन्धिनं दंशं मुक्त्वा वर्जयित्वा । तद्वर्जने हेतुः पित्तलत्वम् । पित्तमग्निना विरुध्यते । अथापरं शेषं दहेत् । प्रतप्तैर्हेमादिना अग्निना दंशदाहस्यातिशयप्रदर्शनम् ॥

आचूषेत् पूर्णवक्त्रो वा मृद्भस्मागदगोमयैः ।
प्रच्छायान्तररिष्टाया मांसलं तु विशेषतः ॥

अथवा दंशं नोद्धरेन्नापि दहेदपि तु मृदादिभिः पूर्णमुखः सन् वैद्य आचूषेत् । यथामित्याह । अरिष्टाया अन्तर्बन्धस्याभ्यन्तरतो दंशभागे प्रच्छाय शस्त्रेण प्रच्छानं कृत्वा । मांसलं तु दंशं विशेषेण प्रच्छायाचूषेत् ॥

अङ्गं सद्यो दंशेन लेपयेदगदैर्मुहुः ।
चन्दनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचयेत् ॥

सर्वं चाङ्गं सहैव दंशेन मुहुरगदैरालेपयेत् । चन्दनादियुक्तेन जलेन सेचयेत् ॥

विषे प्रविसृते विध्येत् सिरां सा परमा क्रिया ॥

अथवा देशान्तरं प्रविसृते विषे सिरां विध्येत् सा परमा क्रिया । सिरावेधक्रियोत्कृष्टा चिकित्सेत्यर्थः ॥

कुत इत्याह ॥

रक्ते निर्ह्रियमाणे हि कृत्स्नं निर्ह्रियते विषम् ।
दुष्टे हि व्याप्नुयाद्देहं ध्रुवं मृत्युर्भवत्यतः ॥

रक्त इत्यादि । यस्मात् दुष्टे रक्ते निर्ह्रियमाणे कृत्स्नं सर्वं विषं निर्ह्रियते । रक्ते दुष्टे विषमङ्गं व्याप्नुयादतो ध्रुवमवश्यं मृत्युर्भवति । विषदुष्टस्य रक्तस्यानिर्हरणे विषस्य देहव्याप्त्या मृत्युर्भवतीत्यर्थः ॥

सिराव्यधोदितैरस्रमप्रवृत्तं प्रवर्तयेत् ।

स्तम्भयेदतिवृत्तं च तैरेव प्राणरक्षया ॥

सिराव्यधोदितैरित्यादि । सुबोधम् । [सिरेत्यादि । अप्रवृत्तं रक्तं सिराव्यधोदितैस्त-गरादिभिः सिराप्रमुखावचूर्णनैः प्रवर्तयेत् स्रावयेत् । अतिवृत्तमतिप्रवृत्तमस्रं तैरेव अस्रस्तम्भनाय सिराव्यधोक्तैर्लोध्रादिभिः प्राणरक्षया स्तम्भयेत् रुद्धत्वं प्रापयेत् । प्राणरक्षया इति हेतौ तृतीया । प्राणरक्षाफलकमित्यर्थः । अध्ययनेन वसतीतिवत् ॥]

रक्तस्य सविषनिर्विषत्वविशेषमाह ॥

दुर्गन्धं सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ।
यथादोषं विशुद्धं च पूर्ववल्लक्षयेद्बुधः ॥

दुर्गन्धमित्यादि । पूर्ववदिति सिराव्यधोक्तेन प्रकारेण । [विषसहितं रक्तं दुर्गन्धयुक्तं भवति अग्नौ निक्षिप्तं चटचटायते चटचटाशब्दं करोति । यथादोषमिति त्रिदोषजुष्टं विशुद्धं तैरजुष्टं च रक्तं पूर्ववत् सिराव्यधविध्युक्तलक्षणेन लक्षयेज्जानीयात् ॥]

सिरास्वदृश्यमानासु योजयेच्छृङ्गजलौकसः ॥

[सिरास्वदृश्यमानासु शोफादिना अनुपलभ्यमानासु ॥]

शोणितं सुतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ।
लेपसेकैः सुबहुशः स्तम्भयेद्भृशशीतलैः ॥

शोणितमिति । स्तम्भयेत् सौम्यत्वमापादयेत् । [सुतशेषं स्रुतात्-परमनिर्हरणीयत्वात् सुतावशिष्टं विषोष्मणा प्रविलीनं शोणितं सुबहुशः पौनःपुन्येन प्रयुक्तैर्भृशशीतलैरत्यन्तशीतलैर्लेपसेकैः स्तम्भयेत् ॥]

अस्कन्ने विषवेगाद्धि मूर्च्छायमदहृद्द्रवाः ।
भवन्ति तान् जयेच्छीतैर्वीजेच्चारोमहर्षतः ॥

अस्कन्न इत्यादि । अस्कन्ने प्रविलीनरूपे । [अस्कन्ने अस्थानस्थे रक्ते विषवेगान्मूर्च्छायादयो भवन्ति यस्मात्तस्मात्तान् शीतैर्लेपादिभिर्जयेत् । आरोमहर्षतः यावद्रोमाञ्चोत्पत्तिस्तावद्वीजेत् वीजनं च कुर्यात् ॥]

विषं कर्षति तीक्ष्णत्वाद्धृदयं तस्य गुप्तये ।
पिबेद् घृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृताप्लुतम् ॥

विषमिति । कर्षति हिनस्ति । तस्येति हृदयस्य गुप्तये रक्षार्थम् । [विषं तीक्ष्णत्वाद्धृदयं कर्षति विलिखति तस्य हृदयस्य गुप्तये रक्षार्थं घृतं वा घृतयुक्तं मधु वा घृतालोडितमगदं विषघ्नौषधं वा पिबेत् ॥]

मज्जानं गोमयरसं भस्माम्भः कृष्णमृज्जलम् ।
ऐकध्यं पञ्चगव्यं वा दधि गैरिकवारि वा ॥
खादेद्वा कोविदारार्कशिरीषकटभिच्छदान् ।
छागमेषवराहस्त्रीशिशुस्थविरयोषितः ॥
पिबेद्गर्भिणी शीतमधुरान् पयसा गदान् ।
तथा मूर्च्छादयो न स्युर्विषं चान्वेति नानिलम् ॥

[मज्जानमित्यादि । मज्जादिकमथ वैकध्यमेकत्वं कृत्वा पञ्चगव्यं दध्यादि वा पिबेत् अथवा कोविदारादिच्छदान् खादेत् । कोविदारः काञ्चनारः । शिशुस्थविरयोषितो यथाक्रमं छागादयसृक् पिबेयुः । गर्भिणी तु पयसा शीतादिगुणानगदान् पिबेत् ॥ तथेत्यादि सुबोधम् ॥]

हृदयावरणेनास्य श्लेष्मा ह्युपचीयते ।
प्रवृत्तगौरवोत्क्लेशहृल्लास वामयेत्तत ॥
द्रवे काञ्चिककौलत्थतैलमद्यादि वर्जितै. ।
वमनैर्विपहृद्भिश्च नैव व्याप्नोति तद्वपुः ॥

हृदयावरणेनेत्यादि सुबोधम् । तत इत्युपचिते श्लेष्मणि । [हृदयावरणेन घृतादिपाना हृदयाच्छादनेनास्य विषार्तस्य हृदये श्लेष्मा विषस्य रक्तदूषणानन्तर कफदूषकत्वात्तेन दूषित कफ उपचीयते आच्छादितहृदयत्वाद्देहोच्छेदासमर्थतया केवल वृद्धिमेव प्राप्नोति । तत स विषस्य श्लेष्मण उपचयाद्धेतोरुद्भूतगौरवादिक नर काञ्चिकादिवर्जितैर्द्रवै काञ्चिकादीना तीक्ष्णादिगुणतया विषमाम्यासद्वर्जितैरन्यैर्द्रवैर्विषहरैर्वमनद्रव्यैश्च वामयेत् । एव कृते सति तद्विष वपु शरीर न व्याप्नोति सन्धिविश्लेषसज्ञानाशादिविषोपद्रव न गच्छतीत्यर्थ ॥]

[सर्पविषाणा सामान्यक्रियामुपसहरन्नाह ॥]

भुजङ्गदोषप्रकृति स्थानवेगविशेषत ।
सुसूक्ष्मसम्यगालोच्यविशिष्टाचारेत्क्रियाम् ॥

[भुजङ्गेति । भुजङ्गाना सर्पाणा दोषादिविशेषात् सुसूक्ष्म सम्यगालोच्य सूक्ष्मया बुध्या पुन पुनर्विचार्य ज्ञात्वा विशिष्टा दोषप्रकृत्यादिसाधारणीं क्रिया चिकित्सा चाचरेत् । च समुच्चये दोषो वातादि प्रकृतिर्विषप्रकृति । स्थान दशस्थानम् । वेगो विषवेग ॥]

[दर्वीकरादीना प्रत्येक चिकित्सामाह ॥]

सिन्दुवारकमूलानि रसेन स्वेन पेपयेत् ।
मधुयुक्तोयमगद पान दर्वीकृता विषे ॥

[सिन्दुवारकस्यमूलानि स्वेन रसेन सिन्दुवारकरसेन पेपयेत मधुना युक्तोयमगदो दर्वीकृता दर्वीकरसर्पाणा विषे पान हितम ॥]

सिन्दुवारकमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ।
पान दर्वीकरैर्दष्टे नस्य मधु सपाकलम् ॥

सिन्दुवारको निर्गुण्डी । श्वेता श्वेत[वचा । मधु माक्षिकम । पाकल कुष्टम् । दर्वीकरसर्पैर्दष्टे सति सिन्दुवारकमूलादिक पान हितम् । अनुक्तद्रवत्वाज्जलालोडितम् । कुष्ठसहित माक्षिक नस्य च ।]

कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिम्पेद्दशं हृतेऽसृजि ।
चारटीनाकुलीभ्या वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ॥

चारटी पद्मचारिणी । नाकुली सर्पसुगन्धा । तीक्ष्णमूलविषेण वा तीक्ष्ण यन्मूल विष वत्सनाभादि तेनेत्यर्थ । [कृष्णसर्पो दर्वीकरविशेषस्तेन दष्टस्य दश दशव्रण असृजि रक्ते जलूकादिना हृतेऽपनीते सति चारटीनाकुलीभ्या वाथवा तीक्ष्णमूलविषेण वा लिम्पेत् । चारटी गुञ्जा । नाकुली चविका रास्ना वा । तीक्ष्णमूलविष वत्सनाभादि ।]

पान च क्षौद्रमञ्जिष्ठागृहधूमयुत घृतम् ॥

[क्षौद्राद्यन्वित घृते पान च पानविषये हितमित्यर्थ ।]

तण्डुलीयककाश्मर्यकिणिहीगिरिकर्णिका ।
मातुलुङ्गी सिता चेलु' पाननस्याञ्जने हित ।
अगद फणिना घोरे विषे राजीमतामपि ॥

तण्डुलीयक इति । किणिही कटभी ।

गिरिकर्णिका गिरिकदम्ब । सिता श्वेतवचा । शेलु । श्लेष्मातक । [तण्डुलीयकादिर्नि कृतोऽगद फणिना दर्वीकराणा राजीमतामपि घोरे विषे पानादौ हित । अगदो गुलिकान्यतमो योगविशेष ॥]

समाःसुगन्धामृद्वीकाश्वेताख्यागजकर्णिकाः ।
अर्धांश सौरस पत्र कपित्थ बिल्वदाडिमम् ।
सक्षौद्रो मण्डलिविषे विशेषादगदो हित ॥

समा इति । सुगन्धा गन्धनाकुली । श्वेताख्या श्वेतवचा । गजकर्णिका कुमारी सल्लकी वा । सुगन्धादिक परस्पर समम् । अर्धांशेन सुरसपत्रादिचतुष्टयमिति यावत् । सुरसस्तुलसी । [सुगन्धादय समा समाशा । सौरसपत्रादिकमर्धांश सुगन्धादिभ्योऽर्धप्रमाणम् । पालिकेषु सुगन्धादिषु सुरसपत्रादिकमर्धपलप्रमाणमित्यर्थ । एभि कृत क्षौद्रसहितोऽगदो विशेषेण मण्डलिविषे हित ॥]

पञ्चवल्कवरायष्टीनागपुष्पैलवालुकम् ।
जीवकर्षभकौ शीत सिता पद्मकमुत्पलम् ॥
सक्षौद्रो हिमवान् नाम हन्ति मण्डलिनां विषम् ।
लेपाच्छ्वयथुवीसर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥

पञ्चवल्क इति । पञ्चवल्क सल्लकी झिंझिणीजम्बूधवशल्मलीना त्वच । शीत चन्दनम् । सिता श्वेतवचा कटभी वा । [पञ्चवल्कादिको माक्षिकसहितो हिमवानिति प्रसिद्धोऽयमगदो मण्डलिना विष हन्ति । लेपाच्छोफादिहृ च भवति । पञ्चवल्कोऽत्र महत्त्वाद् य । सल्लकी झिंझिणीजम्बू

त्वच । पञ्चवल्कलसज्ञोय मुनिभि परिकीर्तित ।]

काश्मर्यं वटशृङ्गाणि जीवकर्षभकौ सिताम् ।
मञ्जिष्ठा मधुक चेति दष्टो मण्डलिना पिबेत् ॥

वटशृङ्गाणि वटाङ्कुराणि । सिता श्वेतवचा । [मण्डलिनादष्टो नर काश्मर्यादिमधुकान्तमित्युक्तमगद अनुकद्रवत्वाज्जले समालोड्य पिबेत् ॥]

वशत्वग्बीजकटुका पाटलीबीजनागरम् ।
शिरीषबीजातिविषे मूल गावेधुक वचाम् ।
पिष्टो गोवारिणाष्टाङ्गो हन्ति गोनसज विषम् ॥

वशत्वग्बीज इति । त्वग्बीज वशस्य । कटुकातिक्तालाबुनी । गोवारिणा गोमूत्रेण । गोनसा घर्मतमाना नका नासिकोद्भवा (वश त्वगादिर्गोवारिणा गोमूत्रेण पिष्टोष्टाङ्गोऽष्टद्रव्यकृतत्वादष्टाङ्गाख्योयमगदो गोनसज विष हन्ति ।) (वशत्वक्कटुकाबीजमिति च पाठ ॥)

कटुकातिविषाकुष्ठगृहधूमहरेणुकाः ।
सक्षौद्रव्योषतगरा घ्नन्ति राजीमता विषम् ॥

कटुकेति । कटुका लम्पा । (क्षौद्रायुपेता कटुकादय पानादिना राजीमता विष घ्नन्ति । कटुका कटुकरोहणी ॥)

निखनेत्काण्डचित्राया दश यामद्वय भुवि ।
उद्धृत्य मज्जित सर्पिर्द्धान्यमृद्वया मलेपयेत् ॥
पिबेत् पुराण च घृत वराचूर्णावचूर्णितम् ।
जीर्णे विरिक्तो भुञ्जीत यवान्न मूरसस्कृतम् ॥

निखनेदिति । काण्डचित्राया सर्पवि-

शेषस्य दंश दष्टाङ्गम् । (काण्डचित्राख्यजीव विशेष तस्य दंश दष्टप्रदेशं भुवि भुग्न खनित्वा तत्र निखनेत् निक्षिप्य मृदा पूरयित्वा याममद्वय प्रतिपाल्य पश्चादुद्धृत्य प्रच्छितः सूत्रो ल्लितविधानेन प्रच्छानं कृत्वा मार्दिधान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् । धान्यमृत् धान्यमूलमृत्तिका । ततो वराचूर्णावचूर्णित त्रिफलाचूर्णयुक्तं पुराण घृतं पिबेत् । घृते जीर्णे विरिक्तं कृतविरेचनं सूपसत्कृत सूपोपेतं यवान्नं भुञ्जीत । मृ परत्नकादिभिः सिद्ध उपदंशविशेष । (मार्दिधान्यमृद्भ्यां प्रलेपयन् । यवान्नं यूपसत्कृतम् । इति पाठभेद ।)

व्यन्तरदष्टचिकित्सामाह ॥

करवीरार्ककुसुममूललाङ्गलिका कणा ।
कल्कये दारनालेन पाठामरिचसयुता ।
एषव्यन्तरदष्टानामगदः सार्वकार्मिक ॥

(करवीरार्कयो कुसुमं मूल चलाङ्गलिकादि चारनालेन काञ्जिकेन कल्कयेत् पेषयेत् । एषोऽगद औषधयोगो व्यन्तरसर्पदष्टाना सार्वकार्मिक सर्वकर्मोपयोगी पाननस्याञ्जनलेपादौ हित इत्यर्थः ।]

शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।
भावितं सर्पदष्टानां पाननस्याञ्जने हितम् ॥

सितं मरिचं शिग्रुबीजम् । मरिचावान्तरजातिर्वा । (शिरीषकुसुमरसे सप्ताह सप्तवासरान् भावितं पेषित सितं मरिचं शिग्रुबीजं सर्पदष्टाना सर्वेषां पानादौ हितम् ॥)

द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रं चतुष्पलम् ।
अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत् सुखप्रदम् ॥

नतकुष्ठे मिश्रीभूते द्विपलम् । तथैव घृतक्षौद्रं चतुष्पलम् । (नतकुष्ठयोरेकैकं पल चूर्णयित्वा प्रत्येकं द्विपलपरिमितयोर्घृतक्षौद्रयो समालोड्य पीत तक्षकदष्टानामपि सुखकरम् । अत्रापिशब्देन तक्षकविषस्य दुर्निवार्यत्वमस्यागदस्य प्रभावाधिक्य च सूच्यते ।)

गृहधूम हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ।
अपि वासुकिना दष्टः पिबेन्मधुघृताप्लुतम् ॥

वासुकिना दष्टोऽपि गृहधूमादिकं मधुघृताप्लुतं पिबेत् ॥

रक्तं मांसं च गोधायाः शुष्कं चूर्णीकृतं हितम् ।
विषे रसगते पानं कपित्थरससंयुतम् ॥
शेलुमूलत्वगग्राणि बादरोदुम्बराणि च ।
कटभ्याश्च पिबेद्रक्तगते मांसगते पुनः ॥
सक्षौद्रं खादिरारिष्टकौटजं मूलमम्भसा ।
सर्वेष्वपि बलायुग्मं मधुकं मदनं नतम् ॥

विषे रसगते सति गोधाया रक्तं मांसं च शुष्कं चूर्णीकृतं कपित्थरससंयुतं पानं हितम् । रक्तगते सति शेलुमूलादीनि कपित्थरससंयुतानि पिबेत् । मांसगते खादिरादिमूलं सक्षौद्रं क्षौद्रसहितमम्भसा पिबेत् । सर्वेषु रसादिधातुत्रयगतेष्वपि बलायुग्मादिकमम्भसा पिबेत् । मदनं मदनफलम् ॥

शिरोगते विषे मूलं नस्यकर्मणि योजयेत् ।
बन्धुजीवस्य भार्ङ्ग्याश्च सुरसस्यासितस्य च ॥
अथवा पिप्पलीहिङ्गु वृश्चिकालीमनश्शिला ।

शिरीषबीजापामार्गलशुन चेतनाकरम् ।
कल्कचूर्णौ वा कृष्णाश्वकादिविपोपणात् ॥

शिरोगते विषे वन्धुजीवादिमूलं पृथक् नावकर्णालि योजयेत् । अथवा पिप्पल्यादि मनःशिलान्तम् । शिरोपादिकं चेतनाकरं भवति । कृष्णादीनां कल्कचूर्णौ वा ॥

पिप्पली मरिचक्षारवचामैन्धवशिग्रुका ।
पिष्टा रोहितपित्तेन घ्नन्त्यक्षिगतमञ्जनात् ॥
चन्दनं मधुकं मांसी पिप्पलीमरिचोत्पलम् ।
सैन्धवं चाञ्जनं श्रेष्ठं गवां पित्तेन कल्कितम् ॥

रोहितपित्तेन पिष्टा पिप्पल्यादयोऽञ्जनादक्षिगतं विषं घ्नन्ति । रोहितो मत्स्यविशेषः । गोपित्तेन पिष्टं चन्दनादिकं श्रेष्ठमञ्जनम् ॥

नक्तमालफलं व्योषं बिल्वमूलं निशाद्वयम् ।
पुष्पं च सौरसं पिष्टमञ्जनं बस्तवारिणा ।
भोजवैतरणोद्दिष्टं विषसुप्तप्रबोधनम् ।

बस्तवारिणाऽजामूत्रेण पिष्टं नक्तमालफलादिकं भोजवैतरणेनोद्दिष्टं कल्पितमञ्जनं विषसुप्तानां प्रबोधनम् ॥

वारिगुञ्जाफलोशीरं नेत्रयोर्विषदुष्टयोः ।
अञ्जनं वारिणा पिष्टं गारुडं गरुडोपमम् ॥

वारिणा पिष्टं वारिगुञ्जाफलादिकं विषदुष्टयोर्नेत्रयोर्गारुडं नामाञ्जनं गरुडोपमं च ॥

समुद्रफेनं मरिचं कणासौवीरकाञ्जनम् ।
चूर्णाञ्जनं ससिन्धूत्थं विषोपहतचक्षुषाम् ॥

सिन्धूत्थसहितं समुद्रफेनादिकं विषोपहतचक्षुषां चूर्णाञ्जनं हितमिति शेषः ॥

कपित्थमांसं ससिताक्षौद्रं कण्ठगते विषे ।
लिह्यादामाशयगते ताभ्यां चूर्णपलं नतात् ॥

विषे कण्ठगते सति ससिताक्षौद्रं कपित्थमांसं लिह्यात् । आमाशयगते ससिताभ्यां सिताक्षौद्राभ्यां सह नताद्व्रकात् चूर्णपलं लिह्यात् । लिह्यादित्युभयत्रापि सम्बध्यते ॥

विषे पक्वाशयगते मञ्जिष्ठाञ्जनीद्वयम् ।
पिप्पलीं च समं पिष्ट्वा गव्यपित्तेन पाययेत् ॥

पक्वाशयगते विषे मञ्जिष्ठादि पिप्पल्यन्तं समं समांशं गव्यपित्तेन पिष्ट्वा पाययेत् ॥

पिप्पलीनागरक्षारं नवनीतेन मूर्च्छितम् ।
प्रवृद्धे कण्ठगे दद्याच्छ्लेष्मणि प्रतिसारणम् ॥

विषवति कण्ठगते श्लेष्मणि प्रवृद्धे पिप्पल्यादि नवनीतमिश्रं प्रतिसारणं दद्यात् ॥

जयेत् सङ्क्रामणैराशु विषं शिरसि संस्थितम् ।
दद्याद् वस्तादष्टस्य मूर्ध्नि काकपदे कृते ॥
काकदक्षशिखिच्छागगव्यमाहिषकौक्कुटम् ।
बिल्वप्रमाणं मांसास्रमूर्ध्वदष्टस्य पादयोः ।
विषं सङ्क्रमते तत्र निहन्त्याच्छीघ्रमन्यथा ॥

शिरःस्थितं विषं सङ्क्रामणैराशु शीघ्रं जयेत् । अधःकाये दष्टस्य मूर्ध्नि काकपदं काकपदाकृति छेदं कृत्वा तत्र काकाद्यन्यतमं बिल्वप्रमाणं पलमात्रं मांसास्रं दद्यात् क्षिपेत् । तत्र मांसासृजि विषं सङ्क्रमत इति शरीरे च लाघवं याति । अन्यथा शरीर एव तिष्ठन् शीघ्रं हन्यात् । एवमूर्ध्वकाये दष्टस्य पादयोरपि ॥

तीक्ष्णनस्याञ्जनान्ते च भूरिमात्रं पिबेत् कृतम् ।
विषं हि नेत्र रूक्षस्य तीक्ष्णैर्हन्ति समीरितम् ॥

वामयेत ततश्चैन विषशेषोपशान्तये ।
श्लेष्मलं श्लेष्मलैर्दष्टं नाभेरूर्ध्वं विशेषतः ॥

अत्र च विषे तीक्ष्णयोनेस्त्याञ्जनयो प्रयोगान्ते भूरिमात्र बहुमात्र घृत पिबेत्। यस्मात्र क्षपित विष रूक्षस्य सतर्क्षार्द्रणरञ्जने समीरित नैव हन्ति । ततोऽनन्तरमेव विषशेषोपशान्तये वामयेत । श्लेष्मलं पुरुषं श्लेष्मलैः सुदूर्दष्टं विषोपशान्त्यर्थं वामयेत् । नाभेश्चोर्ध्वं दष्ट विशेषतो वामयेत ॥

[तत्रैव वमनमाह ।]

धामार्गव शक्रयवा सर्षपा मदन मधु ।
सैन्धव वमन कोष्णं विषे श्लेष्माश्रयाश्रिते ॥
सुरस सर्पवेताळी मीश्वरा गौरसर्षपम् ।
पटोलनिम्बपत्र च पिबेत् सर्पाद्रसैन्धवम् ॥
शुकाह्वाजालिनीदन्तीमदनेक्ष्वाकुकाण्डजम् ।
काळा लाङ्गलिका तिक्ता वमन तण्डुलाम्बुना ॥

धामार्गवादि वमन सुबोधम् । सुरसादिकं सर्पाद्रसैन्धव वमन पिबेत् । सर्पवेताळी महाश्वेताख्या महाबेताळी च । शुकाह्वादिभिस्तण्डुलाम्बुना वमनम् । इति श्लेष्माणि ॥

पैत्तिकं पैत्तिकैर्दष्टमधो नाभेर्विशेषतः ।
विषं पित्ताशयगते पाययेत विरेचनम् ॥
सनीलीफलदा दन्ती पयसा मस्तुनाथवा ।
श्लक्ष्णचूर्णीकृत कुम्भं क्वाथेन त्रैफलेन वा ।
क्षीरेण वा त्रिवृच्छ्यामासुरसानीलिनीरज ॥

पैत्तिक पुरुष पैत्तिकैर्दष्ट विरेचन पाययेत्। अधोनाभेर्दष्ट पित्ताशयगते च विषे विशेषेण पाययेत च नीलिनीफलैर्युक्ता दन्ती पयसा क्षीरेणाथवा मस्तुना । अथवा त्रिफलाक्वाथेन कुम्भीचूर्णम् । अथवा त्रिवृतादीनां रजश्चूर्णं क्षीरेण ।

पिण्डीतरफल व्योष त्रिवृद्दन्ती हरीतकी ।
विरेचन कफप्राये लवणं मूत्रसम्प्लुतम् ॥

पिण्डीतककलादिकं लवणान्त मूत्रसम्प्लुतं श्लेष्मप्राये पित्ते विरेचन पाययेत् । पिण्डीतकफल मदनफलम् ॥

घृताप्लुत सलवणं मारुते नीलिनीफलम् ॥

मारुतेऽधिके नीलिनीफल घृताप्लुत विरेचनम् ॥

शयान शयने छिद्रे विरेच्यो विषपीडितः ।
मुहुरुत्थितो ह्यस्य विष दूषयतेऽनिलम् ।
पिबेद्वान्तो विरिक्तो वा यवागू विषनाशिनीम् ॥

विषपीडित सर्व शयने छिद्रे सच्छिद्रे शयानो विरेच्य । छिद्र शय्याया गुदप्रदेशे कार्यम् । यतो विरेचनार्थं मुहुरुत्थितो विष कर्तृ अनिल दूषयते । सुबोधम् । विषनाशिनी यवागू पूर्वोक्ता ॥

विषे वाताशयगते सर्पिषः पानमिष्यते ।
आद्यपश्चिमयोर्यश्च प्रोक्तः विषनिषेधयो ॥

वाताशयगते व्याख्यातसमम् । आद्यपश्चिमौ विषनिषेधौ स्थावरविषप्रथमसप्तमवेगौ ॥

अथ दर्वीकृता वेगे पूर्वे विस्राव्य शोणितम् ।
अगद मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं त्वरित पिबेत् ॥

द्वितीये वमनं कृत्वा तद्वदेवागदं पिबेत् ।
विषापहे यवागूं तु तृतीयेऽञ्जननावने ॥
पिबेच्चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूं वमने कृते ।
षष्ठपञ्चमयोः शीतैर्दिग्धमिक्तमभीक्ष्णशः ॥
पाययेद्वमनं तीक्ष्णं यवागूं च यथोदिताम् ।
अगदं सप्तमे तीक्ष्णं युञ्ज्यादञ्जननस्ययोः ॥
कृत्वावगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं ततः ।
मांसं सरुधिरं तस्य चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥

अथेत्यादिना वेगक्रमेणोच्यते । व्याख्यातमम् । अवगाढमन्तःप्रविष्टम् । [अथ वेगलक्षणदर्शनानन्तरं दर्वीकरसर्पाणां प्रथमे वेगे जलूकादिना रक्तमपनीय मधुघृतोपेतं विषप्रमौषधं शीघ्रं पिबेत् । द्वितीये वेगे कृतवमनः सन् तद्वत् सर्पिर्मधूपेतमेवागदं पिबेत् । तृतीये वेगे तण्डुलीयकादि विषहृद्द्रव्यैरञ्जननावने युञ्ज्यात् । चतुर्थे वेगे वमनानन्तरं पूर्वोक्ता कोशातकेत्यादिना कृता यवागूं पिबेत् । षष्ठपञ्चमवेगयोः शीतैश्चन्दनोशीरादिशीतद्रव्यैर्दिग्धः पुनः पुनः प्रलिप्तः दूर्वागोजिह्वादिस्वरसशीतोदकादिभिस्तद्वदेव सिक्तः परिषिक्तः च तीक्ष्णतीक्ष्णद्रव्यकृतं वमनोपरि तण्डुलीयककोशातक्यादिभिः सिद्धा यवागूः च पाययेत् । सप्तमे वेगे अञ्जननस्ययोस्तीक्ष्णमगदं युञ्ज्यात् । मूर्ध्नि शस्त्रेणावगाढं काकपदं कृत्वा काकपदाकृत्यावगाढं छित्वानन्तरं तस्य दष्टस्य तत्र काकपदे सरक्तं मांसं चर्म वा निक्षिपेत् निक्षिप्य विषं तस्मिन् सङ्क्रामयेदित्यर्थः ।]

तृतीये वामितः पेयां वेगे मण्डलिना पिबेत् ।
अतीक्ष्णमगदं षष्ठे गणं वा पद्मकादिकम् ॥

तृतीयात् पश्चात् शेषेषु मण्डलिना मामर्याप् पूर्ववत् । [मण्डलिसर्पाणां तृतीये वेगे कृतवमनः सन् विषघ्नीं पेयां पिबेत् । षष्ठे वेगे अतीक्ष्णं मृदुद्रव्यकृतमगदमौषधयोगं शोधनादिगणोक्तं पद्मकादिगणं वा पिबेत् ॥]

आद्येऽवगाढं प्रच्छाय वेगे दष्टस्य राजिलैः ।
अलाबुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं पिबेत् ॥
षष्ठे वेगेऽञ्जनं तीक्ष्णमवपीडं च योजयेत् ।
अनुक्तेषु च वेगेषु क्रिया दर्वीकरोदिताम् ॥

अवगाढं घनम् । राजीमता शेषेषु वेगेषु पूर्ववत् दर्वीकरवत् । एतदेवोच्यते अनुक्तेष्वित्यादिना । [आद्य इति । राजिलसर्पदष्टस्य आद्ये प्रथमे वेगे अवगाढं सम्यक्तापनयनार्थमामांसमित्यर्थः । प्रच्छाय प्रच्छानं कृत्वा अलाबुना रक्तं हरेत् । पूर्ववन्मधुसर्पिः सयुक्तं विषघ्नमौषधं पिबेच्च । षष्ठे वेगे तीक्ष्णतममातिशयेन तीक्ष्णमञ्जनमवपीडनस्यं च योजयेत् । असानुक्तेषु मण्डलिना प्रथम,द्वितीय,चतुर्थ,पञ्चम,सप्तमवेगेषु । राजीमता द्वितीय,तृतीय,-चतुर्थ,पञ्चम,सप्तमवेगेषु च दर्वीकरवेगोक्तचिकित्सामेव योजयेत् ॥]

गर्भिणीबालवृद्धेषु मृदु विध्येत् सिराश्च न ।

गर्भिण्यादिषु सर्वं मृदु शस्यते । सिराः च न विध्येत् । [गर्भिण्यादिषु मृद्वतीक्ष्णमञ्जनादिकं युञ्ज्यात् सिरावेधं तु न कुर्यात् ॥]

सर्पविषाणां सामान्यचिकित्सामाह ॥

एतानि चित्रपत्राश्च गोगृहे पूर्ववत् स्थितः ।
यत्र गेहे न तत्राहिकीटादिभ्यो भयोद्भवः ॥

एतैर्भेरीपटहाः पताकाश्च प्रलेपिताः ।
अर्थभेण विषं घ्नन्ति स्पर्शश्रवणदर्शनैः ॥

मास्यादिभिरार्षभनामागदः सुबोधः । नकुलादि चित्रपत्रान्तैः सह पिबतमिति सम्बध्यते । पूर्ववदिति प्रयौण्डरीकागदवत् । एतेनार्षभनाम्नागदेन प्रलेपिता भेर्यादयः स्पर्शादिभिर्विषं घ्नन्ति । [मुरङ्गी सौभञ्जनकः । सुगन्धिका सर्पगन्धिका । किणिही कटभी । मृगादिनी इन्द्रवारुणी । पालिन्दी त्रिवृत् । केकुकमेखला पृश्निपर्णी । क्रमुकः पूगफलम् । पुरगुल्गुलु । पृषतो हरिणः । चित्रपत्रो मयूरः । इति सुश्रुतटीकायाम् ॥]

प्रलेपाद्यैश्च निःशेषं दशादप्युद्धरेद्विषम् ।
भूयो वेगाय जायेत शेषं दूषीविषाय वा ॥

सर्वं विषं प्रलेपाद्यैर्दंशादपि निःशेषं हरेत् शेषं विषं भूयो वेगाय दूषीविषाय वा जायते । [प्रलेप आलेपः । आदिशब्देन सेकरक्तमोक्षणादिपरिग्रहः ॥]

[विषापायेपि तत्कारणकुपितदोषशमनोपायमाह ॥]

विषापायेऽनिलं क्रुद्धं स्नेहादिभिरुपाचरेत् ।
तैलमद्यकुलत्थाम्लवर्ज्यैः पवननाशनैः ॥

विषापाये विषापगमे वमनादिभिः क्रुद्धमनिलं तैलादिवर्ज्यैः पवननाशनैः स्नेहादिभिरुपाचरेत् । तैलादीनां पवनापहरत्वेपि प्रतिषेधः ॥

पित्तं पित्तज्वरहरैः कषायस्नेहवस्तिभिः ॥

विषापाये पित्तं क्रुद्धं पित्तज्वरहरैः कषायादिभिर्जयेत् । [कषायः षडङ्गादिः स्नेहस्तिक्तकादिः ॥]

समाक्षिकेण वर्गेण कफमारग्वधादिना ॥

विषापाय एव कफं क्रुद्धं समाक्षिकेणारग्वधादिना वर्गेण कषायाद्युपयुक्तेन जयेत् ॥

[सर्पाङ्गाभिहतशङ्काविषयोश्चिकित्सामाह ॥]

सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।
पानं समन्त्रपूताम्बुप्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ।
सर्पाङ्गाभिहते युञ्ज्यात्तथा शङ्काविषार्दिते ॥

सितादिकं पानं समन्त्रपूताम्बुप्रोक्षणादिकं च सर्पाङ्गाभिहताख्ये शङ्काविषपीडिते च युञ्ज्यात् । [वैगन्धिकस्त्रिजातकश्चतुर्जातको वा मन्त्रपूतेन जलेन प्रोक्षणं सान्त्वनादिकं च इति जर्ज्जटः ॥]

पूतनामेतकूष्माण्डपिशाचाद्या नरद्विषः ।
हन्युरौषधवीर्याणि रक्षाकर्मण्यचारिताः ।
तस्माद्रक्षां प्रयुञ्जीत रक्षोगणनिवारिणीम् ॥

सर्वत्र वक्ष्यमाणां रक्षां रक्षसां गणानां च निवारिणीं प्रयुञ्जीत । विषादिरक्षाकर्मणि पूतनादयो नरद्विषो मनुष्यशत्रवः अचारिताः सन्त ओषधवीर्याणि हन्युरतो हेतो रक्षोगणनिवारिणीं रक्षां प्रयुञ्जीत ॥

गोमयेन सुसंमृष्टे धूपागरुसुधूपिते ।
गन्धमाल्योपहाराद्यैर्गृहे पूजितदैवते ॥
सूत्रकारान् समभ्यर्च्य शङ्कराश्विकाश्यपान् ।
सन्तर्प्य हव्यकव्याभ्यां समिद्धानलद्विजान् ।

प्राङ्मुखायोपविष्टाय विषार्ताय निरित्सकः ।
उत्तराभिमुखो युञ्ज्याद्द्विया मन्त्राणि भेषजम् ॥
ममममार्णैर्हरितैर्दर्भै मार्गाभिमन्त्रितैः ।
अच्छिन्नाग्रैः समूलैश्च कुर्यात्तस्यापमार्जनम् ॥
श्राद्धाद्यैरगदैरेन नित्यमेवानुलेपयेत् ।
सजीवनादीन् पानादौ दृगुलेपे च योजयेत् ॥
पूर्णकुम्भ सकुसुम सर्षपान् जागल पय ।
शङ्ख दूर्वा मधु घृत कुर्यात् दष्टस्यमूर्द्धनि ।
एव शाम्यति सद्यो ह्याद्द्विषमाविश्य मन ॥

गोमयेनत्यादिर पूनतादीना रक्षा सुधाया । गन्धाद्यैश्चन्दनादिभि । पूजिता देवता यस्मिन् गृहे तत्तथोक्तम् । सूत्रकारानिति शङ्खादिवि क्षेपणम् । दवदेय हव्यम् । पितृदय कव्यम् । श्राद्धसजीवनादयोऽगदा विषप्रतिषेधोक्ता । दष्टस्य मूर्द्धत न्यूयाशिरोभागे पूर्णकुम्भादिक कुर्यात् । आग्यवान सत्वनान ॥

[इदानीं यषा च धारणात् प्रभावापहृत विष विवत्य जहाति तान्यभिन्धाति । कर्केत नमित्यादि इति जर्झट ॥]

कर्केतन मरतक वज्र वारणमौक्तिकम् ।
वैडूर्य गर्दभमणिं पिचुका विषमुद्रिकाम् ॥
हिमवद्गिरिसम्भूतां सोमराजीं पुनर्नवाम् ।
तथा द्रोण महाद्रोण मानसीं सर्पजं मणिम् ।
विषाणिविषशान्त्यर्थ वीर्यवन्ति च धारयेत् ॥

कर्केतनादीनि केचिन्मणय । कानि चिदोषधानि । वीर्यवन्ति विषाणीयेतत् सर्वं विषशान्त्यर्थ धारयेत् । कर्केतन पद्मरागविशेष इति जर्झट ।] [कर्केतन माणिक्यम् । वार णस्यमस्तकोद्भूतमौक्तिक वारणमौक्तिकम् । गर्दभमणि धूम्रवर्णस्तविशेष । पिचुका रत्नु त्यषि कानिचिदोषधानि । विषमुद्रिका तन्नामधेया परमौषधि । विषमुष्टिकेतिपाठ । हिमवद्गि रिसम्भूता श्वेतवचा । हिमवद्गिरिसम्भूता सो मराजीति केचित् । द्रोण वैकुण्ठ । महाद्रोण श्वेतवैकुण्ठम् । मानसी मण्डूकपर्णी । मर्दा वि केचित् । सर्पफणोद्भूतो मणि सर्पज मणि ॥]

छत्री झर्झरपाणिश्च चरेद्रात्रौ विशेषतः ।
तच्छायाशब्दवित्रस्ता प्रणश्यन्तिभुजङ्गमा ॥

॥ इत्युत्तरे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

छत्री झर्झरपाणिश्च नित्य चरेत् । रात्रौ तु विशेषत । झर झणझणायमान लोहमय कटकाकारम् । तयोश्छत्रझर्झरयोर्यथासङ्ख्येन छायाशब्दाभ्या त्रस्ता भुजङ्गमा नश्यन्त्यदर्शन यान्ति । [सर्वदा प्रमादपूर्व सञ्चरण निषिध्य त इति जर्झट ।] छत्रवान जर्झरहस्तश्च म न सञ्चरेत् निशि विशेषात । छत्रमातपत्रम् । जर्झरपाणि सशब्दहस्त । प्रणश्यन्त्यदर्शन यान्ति णश अदर्शने इति धातु ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः।

कीटविषप्रतिषेधम् ॥

जङ्गमविषप्रसङ्गेन सर्पान्वयानां कीटानां चिकित्साप्रदर्शनार्थमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः कीटविषप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः। इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अत्र प्रथममेव कीटानां स्वरूपमुच्यते। तदविज्ञाने हि चिकित्साया प्रदर्शनस्याशक्यत्वात् ॥

सर्पाणामेव विण्मूत्रशुक्राण्डशवकोथजाः।
दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥

सर्पाणामेव विडादिषु कीटा जायन्ते वक्ष्यमाणेन वायव्याग्नेयसौम्यसंकीर्णभेदेन चतुर्विधाः। क्रमेण च प्रथमास्त्रयो दोषैर्वातादिभिर्व्यस्तैर्युक्ता अन्त्या समस्तैः ॥

कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गी शतकुलीरकः।
उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटाङ्गो मयूरकः।
अहिजोरभ्रकावर्तः शारिकामुखवैदलौ।
शरावकुर्दः परुषश्चित्रशीर्षो हि जारकः।
अष्टादशेति वायव्याः कीटा वातप्रकोपनाः ॥

कुम्भीनसादयोऽष्टादश कीटा वायव्यास्ते च वातप्रकोपनाः। [शरावकुर्दोऽभिराजीपरुषश्चित्रशीर्षकः। शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्तितः। इति सुश्रुतपाठः। व्याख्या। तानेव चतुष्प्रकारान्, वातादिस्वभावैर्निर्दिशन्नाह। कुम्भीनस इत्यादि। एते कीटभेदा नानादेशीयलोकादवगन्तव्याः। यतः सुरसवीरनन्दिवराहजेज्जटगदयामादिभिः टीकाकारैर्व्याख्याताः। वातप्रकोपनानां कुम्भीनसादीनां मध्ये शृङ्गिचिच्चिटाङ्गशरावकुर्दचित्रशीर्षकान् वर्जयित्वा शेषाश्चतुर्दश सुरसमन्दगविषाः। इति प्रबन्धसंग्रहः ॥]

कौण्डिन्यकः कणभको वरटीपत्रवृश्चिकः।
विनासिका ब्राह्मणिका बिन्दुलो भ्रमरस्तथा ॥
बाह्यकी पिच्चिटः कुम्भीवर्चः कीटोऽरिमेदकः।
दुन्दुभिः पद्मकीटश्च मकरः शतपादकः ॥
पञ्चालः पाकमत्स्यश्च [१] सूक्ष्मतुण्डोऽथ गर्दभिः।
क्लीतः क्रिमिशरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः।
चतुर्विंशतिराग्नेयाः कीटाः पित्तविकारदाः ॥

कौण्डिन्यकादयश्चतुर्विंशतिः कीटा आग्नेयास्ते च पित्तविकारदाः। [पित्तप्रकोपनानां मध्ये कौण्डिन्यकवरटीभ्रमरपिच्चिटकुम्भीवर्चकीटमकरशतपदपञ्चालपाकमत्स्यसूक्ष्मतुण्डान् विहाय शेषाश्चतुर्दशमुरसमन्दगविषाः ॥

विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः।
स्यैयकः प्रचलाकश्च वटभः किटिभो जटी ॥
सूचीमुखः कृष्णगोधाश्च काषायवासिकः।
त्रयोदशैते निर्दिष्टाः सौम्याः श्लेष्मप्रकोपनाः ॥

विश्वम्भरादयस्त्रयोदश कीटाः सौम्यास्ते च श्लेष्मप्रकोपनाः। [श्लेष्मप्रकोपिनां मध्ये विश्वम्भरप्रचलाककृष्णगोधाकषायवासिकाश्च-

१ कृष्णतुण्डोऽथ इति पाठान्तरम् ॥

तुरो वर्जयित्वा नवान्येमुखसन्दशविषा इति प्रबन्धसंग्रहे ॥]

तुङ्गनासश्चिपिलकस्तालको वाहकस्तथा ।
कोष्ठागारी क्रमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः ॥
तुण्डनाभः सर्षपको मद्गुलिः शम्बुकस्तथा ।
अग्निकीटश्चसङ्कीर्णा द्वादश प्राणनाशनाः ॥

तुङ्गनासादयो द्वादश कीटाः सङ्कीर्णास्ते च प्राणनाशनाः सान्निपातिकत्वात् । [अनि कीटान् दर्वीकरमण्डलिराजिलसम्बन्धेन वाय्वादिप्रकृतीन् क्रमान्निर्दिश्य सर्वदोषप्रकृतिकानाह तुङ्गनास इत्यादि । सर्वदोषप्रकृतिकानां मध्ये वाहकसर्षपकशम्बुकान् वर्जयित्वा नवमुखसन्दशविषाः ॥]

दष्टस्यकीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोल्बण ॥
आग्नेयैरल्पसस्रावो दाहरागविसर्पवान् ।
पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्जूरसदृशोथवा ॥
कफादिकैर्मन्दरुजः पक्वोदुम्बरसन्निभः ।
स्रावाढ्यःसर्वलिङ्गस्तुदंश स्यात्सान्निपातिके ॥

दष्टस्यकीटैरित्यादिना चतुर्णां कीटानां क्रमेण दंशलक्षणम् । व्याख्यातमम् । [वायव्यसंज्ञैः कीटैर्दष्टस्य नरस्य दंशो दंशव्रणस्तोदरुजाढ्यः स्यात् । आग्नेयसंज्ञैः कीटैर्दष्टस्य दंशोऽल्पस्रावयुक्तो दाहादिमान् पक्वपीलुफलसमवर्णः खर्जूरफलसमवर्णो वा स्यात् । कफादिकैः सौम्यसंज्ञैः कीटैर्दष्टस्य दंशव्रणः मन्दरुजोल्पवेदना पक्वजन्तुफलतुल्यः स्रावबहुलश्च स्यात् । सान्निपातिकैः कीटैर्दष्टस्य तु दंशव्रणो वायव्यादिसकललक्षणयुक्तः स्यात् ॥]

वेगाश्चसर्पवच्छोफो वार्द्धिष्णुर्विसरक्तता ।
शिरोक्षिगौरवं मूर्च्छा भ्रमः श्वासोतिवेदना ॥

कीटेषु विषवेगाः सर्पवद्विज्ञेयाः वातादिविशेषेण । अत्र तु शोफो वार्द्धिष्णुर्विसरक्तता हिक च । [विस्रमा सगन्धि । मूर्च्छा मोह । अतिवेदना रुजाधिक्यम् ॥]

सर्वेषां कर्णिका शोफो ज्वरः कण्डूररोचकः ॥

सर्वेषां कीटानां कर्णिकादिसामान्य लिङ्गम । कर्णिकाकारा पिटकोक्ता क्षुद्ररोगे । [कीटदष्टानां सामान्यलक्षणमाह शोफो वार्द्धिष्णुरित्यादि । कर्णिकाकार किञ्चिदुन्नतोदंशव्रण कर्णिका शोफ । तद्विधो मांसाङ्कुरो वा ॥]

वातिकः पक्षवातेन स्पर्शाद्दशति पैत्तिकः ।
मुखेन श्लैष्मिकः कीटः सर्वथा सान्निपातिकः ॥

वातिक इत्यादिना चतुर्णां कीटानां दशनोपायाः । सर्वथेति पक्षवातेन स्पर्शान्मुखेन च ॥

दष्टस्य कणभैः शोफो विसर्पोवमथुर्ज्वरः ।
दंशश्च कर्णिकाकारः श्यावरक्तो विशीर्यते ॥

दष्टस्य कणभैरित्यादिना कीटेभ्य प्रधानविवरणम् । श्यावरक्तो विशीर्यत इत्येवमन्व कणभे । [सर्वे एव कणभाश्चतुष्पदकीटाः साध्या इति प्रबन्धसंग्रहे ॥

निकण्टकैस्तु दष्टस्य नानावर्णोथवा सित ।
दंशोभवेच्छ्वयथुमान् मोहो भेदश्च वर्चसः ॥
कृकलासेर्द्धचन्द्राभः स्रावत्वान् भृशलोहितः ।
दंशो रक्तैश्चिवः स्फोटैः सशूलैर्दम्भवोद्भव ॥

त्रिकण्टकैरिति । यथा भेदान्त त्रिकण्टके । सूक्ष्मलोहितान्त सूक्ष्मलासदृशे । दम्भ-शोङ्कवो दशो रक्ते सशूले स्फोटैश्चितो भवति ॥

एकदंष्ट्रार्पितः पीतः कण्डूमान् दार्दुरः सरुक् ।
दशो दष्टः सतृण्निद्रो मूर्च्छावान् हरित वमेत् ॥

एकदंष्ट्रार्पित इत्यादि हरित् वमेदि-त्यन्त दार्दुरे दशे । दर्दुरो मण्डूक ॥

मात्स्योदंशः सरुग्दाहः प्रागेवोक्तो जलौकसाम् ।
विश्वम्भरकृतो दशः शोफकण्डूरुजान्वित ।
कफोद्गममतीसार कुरुते कोठजन्म च ॥

मात्स्यो दश सरुग्दाहो रुग्दाहसहितो भवति । जलौकसा तु दश प्राक्सूत्रस्थान एवोक्त । कोठजन्मान्त विश्वम्भरकृते दशे ॥

पीतः शतपदीदंशः स्वेदरुग्रागशोफवान् ।
अतसीपुष्पवर्णो वा पिटकावान् भ्रममद ॥

शतपद्या कर्णजलूकिकाया दश पीत स्वेदादिमांश्च । अथवा अतसीपुष्पवर्ण पिटका युक्तो भ्रममदश्च ॥

गृहगोलिकया स्वेदतोदश्वयथुदाहवान् ।
क्लेदीच. शो दष्टस्य हृत्पीडाग्रन्थिसम्भवः ॥

ग्रन्थिसम्भवान्त गृहगोलिकाया घरो-लिकाया दशे ॥

कण्डूमान् मशकैरीषच्छ्वयथुर्मन्दवेदन ।
असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकक्षतम् ॥

मन्दवेदनान्त मशकदशे । असाध्यम-शकक्षतमसाध्यकीटलक्षणैर्ज्ञेयम ॥

प्रायेण मक्षिका नेत्रे दशन्ति श्वयथूद्रण ।
तद्दशो दाहकण्डूमांस्तासां तु स्थालिका त्यजेत्
तद्दष्टे पिटका श्यावा स्राविणी मूर्च्छुपद्रवा ।

मक्षिका प्रायेण नेत्रे दशन्ति । तद्दशो मक्षिका दश श्वयथूद्रण श्वयथु बहुलो दाहा-दिमांश्च । तासा मक्षिकाणा मध्ये या स्थालि-का नाम मक्षिका ता तु त्यजेदसाध्यत्वात् । तद्दष्ट इति स्थालिकादष्टे मूर्च्छुपद्रवान्तलक्षणा पिटका स्यात् ॥

रुग्वान् पिपीलिकादंशो वह्निनेव च दह्यते ॥

दह्यत इत्येवदन्त पिपीलिकादशे ॥

जलबिन्दुनिभैः स्फोटैर्दाहकण्डूरुजान्वितैः ।
यत् गात्रमाचित सोष्म तद्विद्यादवमूत्रितम् ॥

जलबिन्दुप्रख्यैर्दाहाद्यान्वितै स्फोटैर्यद्गात्र-माचित व्याप्तमूष्मसहित भवति तद्विषप्राणिना अवमूत्रितमिति विद्यात ॥

वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वह्निवत् ।
ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्र दशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥
दंश सद्योतिरुक् श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ॥

वृश्चिकस्येत्यादि । सुबोधम् । [वृश्चिक-स्य विष तीक्ष्णमाशुकारि आदौ दशसमय एव अग्निरिव दहति । क्षिप्रमाश्वेव ऊर्ध्वं दशव्रणाद् देहमारोहति पश्चात्तदनन्तरमेव दशव्रणमा श्रित्य तिष्ठति , ततो दश आश्वेवाधिकवेदना-युक्त श्याववर्णस्रावयुक्त स्फुटनप्रतीतियुक्तश्च भवति ॥]

[विषाणुत्पत्तिभेदजनित विषभेद दर्श-यति ॥]

तेगवादिशकृत् कोथाद्विग्धदष्टादिकोथतः ।
सर्पकोथाच सम्भूता मन्दमध्यमहाविषाः ॥

ते वृश्चिकास्त्रिभिः कोथैर्जायन्ते । ते च गवादिशकृत्कोथजा मन्दविषाः । दिग्धदष्टादिकोथजा मध्यविषाः सर्पकोथजा महाविषाः । कोथः भेद ॥

[एषां विशेषपरिज्ञानार्थं लक्षणमाह ॥]

मन्दाः पीताः सिताः श्यावा रूक्षाः कर्बुरमेचकाः
रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पाण्डुरोदराः ॥

पाण्डुरोदरान्तं मन्दविषवृश्चिके लक्षणम् । [मन्दाः मन्दविषा गवादिशकृत्कोथजा वृश्चिकाः, पीतादिवर्णाः कर्बुरा नानावर्णाः मेचकाः कृष्णवर्णाः रोमशाः रोमबहुलाः बहुपर्वाणो बहुसन्ध्युपेतपुच्छाः लोहिता रक्ताः उदरे पाण्डरवर्णाः ॥]

धूम्रोदरास्त्रिपर्वाणो मध्यास्तु कपिलारुणाः ।

अरुणान्तं मध्यविषे । [मध्यामध्यविषा दिग्धदष्टादिकोथजा वृश्चिकाः । तुर्विशेषे । धूम्रोदरा धूम्रवर्णमुदरं येषां ते तथोक्ताः । त्रिपर्वाणः पुच्छे त्रीणि पर्वाणि सन्धयो येषां ते । कपिलारुणाः कपिलवर्णाः अरुणवर्णाश्च ॥]

पिशङ्गाः शबलाश्चित्राः शोणिताभा महाविषाः ।

पिशङ्गादिकं महाविषे । [महाविषाः सर्पशवकोथजा वृश्चिकाः पिशङ्गास्ताम्रवर्णाः शबला नानावर्णाः चित्रा विचित्रवर्णाः शोणिताभा रक्तवर्णाः ॥

अग्न्याभा द्व्येकपर्वाणो रक्तासितसितोदराः ॥

सितोदरान्तमग्न्याभेषु । द्वे वा एकं वा पर्व येषां ते तथोक्ताः । (अग्न्याभा अग्निसदृशवर्णाः, रक्तासितसितोदरा रक्तासितसमवर्णोदराः । पिशङ्गादि सितोदरान्तं महाविषवृश्चिकलक्षणमिति केचित् ॥)

तैर्दष्टः शूनरसनः स्तब्धगात्रो ज्वरार्दितः ।
खैर्वमन् शोणितं कृष्णमिन्द्रियार्थानसंविदन् ॥
स्विद्यन् मूर्च्छन् विशुष्कास्यो विह्वलो वेदनातुरः
विशीर्यमाणमांसश्च प्रायशो विजहात्यसून् ॥

तैरग्न्याभैर्दष्टः शूनरसनादिकः सन् प्रायोऽसून् विजहाति । (शूनरसनः उच्छूनजिह्वः । स्तब्धगात्रो निश्चलाङ्गः । ज्वरार्दितस्तीव्रज्वरयुक्तः । खैरास्यकूपैः कृष्णवर्णं रक्तमुद्वमन् । इन्द्रियार्थानसंविदन् श्रोत्रादीन्द्रियाणां शब्दादिविषयानविजानन् । स्विद्यन् स्वेदयुक्तः । मूर्च्छन् मोहं गच्छन् । विशुष्कास्यः अनार्द्रवदनः । वेदनातुरो वेदनया पीडितः । विशीर्यमाणमांसः पक्षव्रणादिशीर्यमाणानि मांसानि यस्य । प्रायशः प्रायेणासून् प्राणान् विजहाति त्यजति ॥)

उच्चिटिङ्गस्तु वक्त्रेण दशत्यभ्यधिकव्यथः ।

उच्चिटिङ्गाख्यो वृश्चिकस्तु वक्त्रेण दशत्यधिकव्यथश्च भवति । (वृश्चिकस्तनुदीर्घो य उच्चिटिङ्गः स्मृतो बुधैरिति मञ्जरी ॥)

साध्यतो वृश्चिकात् स्तम्भं शेफसो हृष्टरोमताम् ।
करोति सेकमङ्गानां दंशः शीताम्बुनेव च ॥
उष्ट्रवर्णतया प्रोक्तः स एव ह्युष्ट्रधूमकः ।
रात्रिको रात्रिचाराच—

साध्यत. साध्यसज्ञाद् वृश्चिकात् शेफ स्तम्भादिकं भवति। दशश्चाङ्गाना शीताम्बुना सेक करोतीव । स एव साध्यसज्ञो वृश्चिक वघ्रूवद्धूमवर्णत्वादुग्रधूम इत्युक्त । रात्रिचरणाच्च रात्रिक ॥

—पृथक् तु कणभादिषु।
विकारसाधनाभेदात् भेदाः सन्तोपि नोदिताः

कणभादिष्वशेषेषु पृथक् प्रत्येक तु भेदा सन्तोपि न कीर्तिता । कुत इत्याह । विकाराणा व्याधीना साधनस्य चिकित्सितस्य चाभेदात् ॥

वातपित्तोत्तरा कीटा' श्लैष्मिकाःकणभोन्दुराः
प्रायो वातोद्बणविषा वृश्चिकाः सोग्रधूमका' ॥

सर्वे कीटा प्रायेण वातपित्ताधिकाः । कणभोन्दुरास्तु प्रायः श्लैष्मिका । वृश्चिका उग्रधूमकाश्च प्रायो वातोद्बणविषा ॥

यत्र यस्यैव दोषस्य लिङ्गाधिक्य प्रतर्कयेत् ।
तत्र तस्यौषधै कुर्याद्विपरीतगुणै' क्रियाम् ॥

यत्र यस्य दोषस्य लिङ्गानामाधिक्य प्रतर्कयेत् कल्पयेत् तत्र तस्यैव विपरीतगुणैरौषधैर्द्रव्यादिभि क्रिया चिकित्सा कुर्यात् ॥

(वातिकादिकीटविषस्य लक्षणमाह ॥)

हृत्पीडोर्ध्वानिल' स्तम्भ. सिरायामोस्थिपर्व (रुक् ।
घूर्णनोद्वेष्टन गात्रश्यावता वातिके विषे ॥

हृत्पीडादिक वातिके कीटविषे भवति । (वाताधिके कीटविषे हृत्पीडादय स्यु । हृत्पीडा हृदि वेदनाविशेष । ऊर्ध्व श्वासः । स्तम्भ स्तब्धताङ्गानाम् । सिरायाम सिराकर्षणम् । अस्थिषु पर्वसु च रुक् पीडाविशेष । घूर्णन भ्रमणम् । उद्वेष्टन मथनमिवाङ्गस्य । गात्रश्यावता शरीरे श्याववर्णत्वम् ॥)

सञ्ज्ञानाशोष्णनिश्वासौ हृद्दाहः कटुकास्यता
मासावदरण शोफो रक्तपित्त च पैत्तिके ॥

सञ्ज्ञानाशादिक पैत्तिके कीटविषे । (पित्ताधिके कीटविषे सञ्ज्ञानाशादय स्यु । सञ्ज्ञानाशो बुद्धिभ्रश । उष्ण श्वास उष्णनिश्वास । हृदि दाहो हृद्दाह । कटुकास्यता कटुकवक्त्रत्वम् । मासस्यावदरण व्रणमुखात् खण्डश पतनम् । रक्तपित्त तत्सज्ञो रोगविशेष ॥)

छर्द्यरोचकहृल्लासप्रसेकोत्क्लेशपीनसैः ।
सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषम् ॥

छर्द्यादिक श्लेष्माधिके । (श्लेष्माधिक कीटविष शैत्यादिसहितैश्छर्द्यादिभिर्जानीयात् । शैत्य शरीरे ॥)

(वातिकादीना चिकित्सा क्रमेणाह ॥)

पिण्याकेन व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।
स्वेदो नाडीपुलाकाद्यैर्बृहणश्च विधिर्हित. ॥

पिण्याकेनेत्यादिना हितान्तेन वातिके विषे चिकित्सा । (वातिके वायव्ये विषे पिण्याकेन दशव्रणे लेपस्तैलेनाभ्यङ्ग । तैलकथनेन घृतादिनिषेध सूचित । नाडीपुलाकाद्यै स्वेद नाडीस्वेद पुलाकादिकृत स्वेदश्च । पुलाक पुलाकाख्यो धान्यविशेष । पलाल वा । आ-

दिशब्देन क्रमरोत्कारिकापायसपिण्डादयो गृह्यन्ते । बृहणो विधि बृहणलङ्घनभेदेन द्विविधपूपक्रमेषु बृहणोपक्रमश्च हित ।) (तिलाना स्नेहार्थं पीडिताना किट्ट पिण्याक इति अजाट ।)

पैत्तिक स्तम्भयेत्र सेकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ।

शीतलैरित्यन्तेन पैत्तिके । (पैत्तिक विष शीतलैः स्पर्शवीर्ययो शीतै सेकैः प्रलेपैश्च स्तम्भयेत् शमयेत् ॥)

लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिक जयेत् ।

लेखनादिभि श्लैष्मिक जयेत् । (श्लेष्माधिक विष लेखनादिभिर्जयेत् । लेखन द शव्रणस्य । छेदो दशव्रणच्छेद ॥)

कीटाना त्रिप्रकाराणां त्रैविध्येन क्रियाहिता ।

त्रिप्रकाराणा वातादिभेदेन त्रिविधाना कीटाना त्रैविध्येन वातादिचिकित्साप्रकारेण क्रिया चिकित्सा हिता ॥

स्वेदालेपनसेकांस्तु कोष्णान्प्रायोवचारयेत् ।
अन्यत्र मूर्छितादंशपाकत. कोथतोपि वा ॥

मूर्छायादंशपाकाद्दशकोथाद्यान्यत्र सर्वकीटेषु प्राय कोष्णाम् 'स्वेदादीनवचारयेत्' । (प्रायो ग्रहणेन कुत्रचिच्छीतमपि योज्यमिति भाव, ॥)

नृकेशा सर्षपा पीता गुडो जीर्णश्च धूपनम् ।
विषदंशस्य सर्वस्य काश्यप परमब्रवीत् ॥

नृकेशादिना काश्यपोक्त दशधूपनम । पीता इति सर्षपविशेषणम । जीर्ण इति गुडस्य ॥

विषघ्न च विधिं सर्वं कुर्यात् संशोधनानि च ।

विषघ्न च सर्व विधि संशोधनानि च कुर्यात् । (सर्वेषु कीटविषेषु विषहर सर्वं विधि चिकित्सित वमनविरेचनादीनिसशोधनानि च कुर्यात् ॥)

साधयेत सर्पवद्दष्टान् विषोग्रैः कीटवृश्चिकैः ।

विषोग्रैरुग्रविषैः कीटैर्वृश्चिकैश्च दष्टान् सर्पवत् सर्पदष्टवत् साधयेत् चिकित्सेत् । [अनेन सर्वत्र विषाधिक्ये सर्पस्य विषोल्बणतया तद्वत् प्रतिकर्तव्यमित्यूह्यम् ॥]

तण्डुलीयकतुल्याशां निवृता सर्पिषा पिबन् ।
याति कीटविषैः कम्पं न कैलास इवानिलैः ॥

तण्डुलीयकसमा त्रिवृता सर्पिषा घृतेन पिबन् पुरुष, कीटविषैस्तथाकम्प न याति यथा कैलासोनिलैः ॥

क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ।
मुक्तालेपोवरः शोफतोददाहज्वरप्रणुत् ॥

क्षीरिवृक्ष इत्यादि सुबोधम । शुद्ध इति वान्तविरिक्ते । मुक्तालेप शोफादिप्रणुद्वर श्रेष्ठश्च । [मुक्तालेपोतिशयेन कीटदष्टानां शोफादिघ्न ॥]

वचा हिंगुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ।
पाठाप्रतिविषाव्योष काश्यपेन विनिर्मितम् ॥
दशाङ्गमगद पीत्वा सर्वकीटविष जयेत् ।

वचादिभि काश्यपविनिर्मित दशाङ्गनामानमगद पीत्वा सर्वं कीटविष जयेत् । [वचादिकं काश्यपमुनिना विनिर्मित दशद्रव्यक

सत्वादशाङ्गसक्षमेतमगदमौषधयोगमनुकद्रवत्वा जलेनालोड्य पीत्वा सर्वं कीटविषं जयेत् ॥]

ऐकध्य कीटविषजिन्मद्यास्नेह पयो मधु ।

चत्वारः स्नेहाः क्षारं मधु चैकैकध्य पीतं कीटविषं जयेत् ॥

शिखिकुक्कुटजै पिच्छै सतैललवणोत्तमै ।
धूपो हन्ति कृत शीघ्रं कीटवृश्चिकजं विषम् ॥

शिखिपिच्छादिभिर्धूप कीटवृश्चिकज विषं शीघ्रं हन्ति ॥

विषे कणभजे कुर्यादुन्दुरोक्तमुपक्रमम् ।
शिरीषबीजं मण्डूके लेप स्नुक्क्षीरकारितम् ॥
मधुत्रिकटुकं श्वेतपिण्डामूलं च मत्स्यजे ।

कणभविषे उन्दुरोक्तमुपक्रमं चिकित्सां कुर्यात् । [सर्व एव कणभाश्चतुष्पदकीटा मार्याश्चेति सुश्रुतटीका।] उन्दुरुर्मूषिक । स्नुक्क्षीरेण सुधाक्षीरेण कारितं शिरीषबीजं मण्डूकविषे लेप । मण्डूको दर्दुर । मध्वादिना लेपो मत्स्यविषे । श्वेतपिण्डामूलं मदनमूलम् । श्वेतभिण्डा इति च पाठ । भिण्डा भिण्डीतको भिण्डी भिण्डक क्षेत्रसम्भव । चतुष्पदः सुशाकश्च करपर्णास्तपत्रक ॥ वृत्तबीजश्चतुष्पुष्पो भिण्ड इत्यभिधीयते । ग्राहिण्युष्णा रुचिकरी साम्ला भिण्डा प्रकीर्तिता इति राजनिघण्टौ । मूलानि श्वेतभण्डीनामिति चरकपाठः ।] भिण्डा भेण्टा इति भाषा ॥

वचां वंशत्वचं पाठां नतं सुरसमञ्जरीम् ।
द्वे बले नाकुलीं कुष्ठं शिरीषं रजनीद्वयम् ॥
गुहामतिगुहां श्वेतामजगन्धां शिलाजतु ।
कत्तृणं कटभीक्षारं गृहधूमं मनःशिलाम् ॥
रोहीतकं च पित्तेन कल्कयेत् स वरोऽगदः ।
विश्वम्भरादिष्वालेपनावनाञ्जनपानतः ॥

वचादिकं केनचित् पित्तेन कल्कयेत् सोऽगदो विश्वम्भरादिष्वालेपनादितो वरः श्रेष्ठ । गुहा पृश्निपर्णी । अतिगुहा शालपर्णी । श्वेता कटभी । कत्तृणं भूस्तृणम् । रोहीतकं दाडिमपुष्पकाख्यम् । [नाकुली सर्पसुगन्धा । अजगन्धा पशुगन्धा शुक्ला । पित्तेन पिष्ट्वा आदिलोपाद् गोपित्तेनेत्यर्थ । इति जज्जट ॥]

स्वर्जिकाजशकृत्क्षारं सुरसं साक्षिपीडकः ।
मदिरामण्डसंयुक्तो हितः शतपदीविषे ॥

स्वर्जिकादिभिरगद शतपद्याः कर्णजलूकिकाया विषे हित । अक्षिपीडक शङ्खिनी ॥

कपित्थमक्षिपीडोऽर्कबीज त्रिकटुकान्वितम् ।
करञ्जो द्वे हरिद्रे च गृहगोळीविषापहः ॥

कपित्थादिभिरगदो गृहगोळीविषापहः । कपित्थो दधित्थ । करञ्जो नक्तमाल । काकाण्डयुक्तः सर्वेषां विषाणां तण्डुलीयकः । प्रशस्तो बर्हिणाण्डेन तद्वद्वायसपीलुकः ॥

काकाण्डेन युक्तस्तण्डुलीयक सर्वविषाणां प्रशस्तोऽगद । तद्वच्च मयूराण्डेन वायसपीलुक काकपीलुकफलानि । काकपीलुको गुञ्जा ॥

तगरं नागरं नागकेसरं मरिचानि च ।
प्रयुक्तं पानलेपाभ्यां मक्षिकाविषनाशनम् ॥

तगरादिकं पानलेपाभ्यां पाने लेपने च प्रयुक्तं मक्षिकाविषनाशनं भवति ॥

सितासिते च लवणे मरिचं च सनागरम् ।
फणिज्जकरसोपेतं वरटीनां विषापहम् ॥

सितासितलवणादिकं वरटीनां पिपीलिकानां विषापहम् । सितलवणं शुक्ललवणम् । असितलवणं कृष्णलवणम् । फणिज्जको मरुबकः तस्य रसः ॥

[वृश्चिकस्य विषाधिक्यात्तच्चिकित्सां पृथगाह ।]

सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ।
विदारिगन्धासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥
लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।
सिञ्चेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ।
उपनाहो घृते भृष्टः कल्कोऽजाज्याः ससैन्धवः ॥

सद्य इत्यादि । चक्रादेव गृहीतं तैलमाम चक्रतैलं तेनाथवा विदारिगन्धया शालपर्ण्या सिद्धेनेषदुष्णेनेतरेण तिलतैलेन वृश्चिकजं दंशं सद्यः सेचयेत् । अथवा सलवणोत्तमेन घृतेन । लवणोत्तमं सैन्धवम् । अथवा कोष्णेन क्षीरलवणयुक्तेनारनालेन सिञ्चेत् । उपनाहो दंशे बन्धः । अजाजी जीरकम् । [सक्षारलवणेन वा इति च पाठः ।]

आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ।
रजनीसैन्धवव्योपशिरीषफलपुष्पजैः ॥

आदंशमिति यत्र दंशस्तत्र स्वेदं । प्रच्छानं कृत्वा रजन्यादिचूर्णैः प्रतिसारणं दंशे । [स्वेदितमनन्तरोक्तेनाजाजीकल्केन कृतोपनाहस्वेदमादंशं दंशप्रमाणावधि परितः इत्यर्थः । प्रच्छानं कृत्वा रजन्यादिचूर्णैः प्रतिसारयेदवकिरेत् । शिरीषस्य फलं पुष्पं च ॥]

मातुलुङ्गाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुरसाग्रजम् ।
लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा ॥

मातुलुङ्गाम्लेन गोमूत्रेण पिष्टं सुरसाग्रजं लेपः । सुखोष्णः पिण्याकोऽपि वा गोमयः । [मातुलुङ्गप्रक्षेपणादम्लीभूतेन गोमूत्रेण पिष्टं सुरसाग्रजं प्रलेपविषये हितम् । सुरसाग्रजं सुरसपुष्पम् । सुखोष्णं ईषदुष्णं पिण्याको गोमयो वा लेपनाय हितः । पिण्याकपदे तस्यानुकृष्टत्वात् पूर्वोक्तं गोमूत्रमेव ग्राह्यम् ॥]

पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करम् ।
गुडोदकं वा सुहिमं चातुर्जातकवासितम् ॥

माक्षिकयुक्तं घृतं पाने अथवा भूरिशर्करं क्षीरं । सुबोधम् ॥

पलाशबीजं शूलघ्नो लेपोऽर्कक्षीरभावितम् ॥

अर्कक्षीरभावितं पलाशबीजं वृश्चिकेषु शूलघ्नो लेपः ॥

पारावतशकृत्पथ्या तगरं विश्वभेषजम् ।
बीजपूररसोन्मिश्रं रगोयं वृश्चिकागदः ॥
मनोह्वा सैन्धवं हिङ्गु मालतीपल्लवानि च ।
गोशकृद्रसपिष्टेयं गुलिका वृश्चिकाहिते ॥
लशुनो मरिचं हिङ्गु सुरसं विश्वभेषजम् ।
अर्कक्षीरेण गुलिका वृश्चिकार्दितशङ्करी ॥

पारावतपुरीषादिकोऽगदः सुबोधः । तथैव च मनोह्वादिगुलिका । लशुनादिका च ।

वृश्चिकेनार्दितः पीडितो वृश्चिकार्दितः । शङ्करी सुखकरी ॥

सशैललोग्रदग्रा च हन्ति वृश्चिकजं विषम् ॥

उग्रस्य दग्रा च शैवलेन युक्ता वृश्चिकविषं हन्ति । [शैवलोपेता उग्रस्य दग्रा च लेपाद् वृश्चिकविषं नाशयति ॥]

हिङ्गुना हरितालेन मातुलुङ्गरसेन च ।
लेपाञ्जनाभ्यां गुलिका परमं वृश्चिकापहा ॥

हिङ्गुहरितालाभ्यां पिष्टाभ्यां मातुलुङ्गरसेन कृता गुलिका परमं वृश्चिकापहा लेपेऽञ्जने च प्रयुक्ता ॥

करञ्जार्जुनशेलूनां कटभ्याः कुटजस्य च ।
शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनम् ॥

करञ्जादीनां पुष्पाणि, मस्तुना पिष्टानि वृश्चिकदंशे लेपनम् ॥

पिप्पलीं मरिचं यष्टिं श्वेतां सुरसमञ्जरीम् ॥
सहदेवामपामार्गं तण्डुलीयं च कल्कयेत् ।
कुतलक्षारतोयेन लेपोऽलिविषनाशनः ॥

पिप्पल्यादीनि कुतलक्षारोदकेन कल्कितानि लेपोऽलिविषे । अलिर्वृश्चिकः ॥

यो मुह्यति प्रश्वसिति प्रलपत्युग्रवेदनः ।
तस्य पथ्यानिशाकृष्णामञ्जिष्ठातिविषोषणम् ।
सालाबुवृन्तं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनम् ॥

यः कीटदष्टो मोहादियुक्तस्तस्य पथ्यादिकं मरिचान्तमलाबुवृन्तसहितं वार्ताकरसपिष्टं दंशलेपनम् । [वृश्चिकदष्टो यो नरो मुह्यति मोहं गच्छति प्रश्वसिति तमकश्वासयुक्तश्च भवति उग्रवेदनस्तीव्रवेदनायुक्तः प्रलपति असम्बद्धानि भाषते तस्य वार्ताकरसपिष्टमलाबुवृन्तसहितं पथ्यादिकं प्रलेपनं हितम् । वार्ताकरसो वार्ताकफलरसः । वार्ताकस्तकारी । अलाबुवृन्तमलाबूफलवृन्तम् ॥]

आदंशे यस्य कण्डूः स्यात् कोथः कोठश्च दारुणम् ।
तस्य लेपस्त्रिकटुकं यवक्षारोक्षिपाडिकः ॥
पारावतशकृत्कान्तास्वर्जिकाग्निहरेणवः ।
रसेन मातुलुङ्गस्य क्षीरेणार्कस्य वा द्रुता ॥

दंश एवादंशस्तत्र यस्य कण्ड्वादिकं स्यात् तस्य लेपस्त्रिकटुकादयो मातुलुङ्गरसेनार्कक्षीरेण वा द्रुताः ॥

हृदयं पीड्यते यस्य मूर्च्छा चिमिचिमायनम् ।
दन्तौष्ठदंशो रोम्णां च हर्षस्तस्य निवर्तते ॥
वेगो विषस्य पश्चाद्वा नैव वा क्रियया विना ॥

यस्य वृश्चिकार्दितस्य हृदयपीडादिरोमहर्षान्तं भवति तस्य विषवेगः पश्चाद्विनिवर्तते क्रियया चिकित्सया विना नैव वा निवर्तते ॥

तत्र कुर्वीत दंशस्य लेपनं मस्तुकल्कितैः ।
श्वेतपाटल्यतिविषाहरिद्राहरिणीनतैः ।
त्रिलमूलयवक्षारसूक्ष्मपागाधिकायुतैः ॥

तत्र हृदयपीडादौ श्वेतपाटल्यादिभिर्बिल्वमूलादियुक्तैर्मस्तुकल्कितैर्दंशस्य प्रलेपनं कुर्वीत । हरिणी पीतयूथिका ॥

उत्कृत्यत इवादंशः शून च्छिन्नोहतस्त्वचिः ।
जम्बूफलनिभ रक्त शूजन वमति वेष्टते ॥
इन्द्रियार्थं न जानाति मन्मिन्नति च यो मुहुः ।
स्वर्जिकाकुष्ठतगरनाकुलीपीलुपिप्पली ॥
बृहतीं चाच्छसुरया तस्य पिष्ट्वा विलेपनम् ।

उत्कृत्यत इव छिद्यत इवादंशो दश इ- लेपनादिक यत्र तत्र स्वर्जिकादिनाच्छसुरया पिष्टं लेपनम् ॥

सर्वत्र चाग्रालिविषे पाययेन्मधु[१]सार्पिषी ।
विध्येत्सिरा विद्ध्याच्च वमनाञ्जननावनम् ॥
उष्णस्निग्धाम्लमधुर भोजन चानिलापहम् ।

सर्वत्र चोग्राणामलीना विषे मधुसर्पिषी पाययेत् । सर्वत्रेति सर्वविकारेषु । अनिलाप हा तसुमार्जविषे । सुबोधम् । [उग्रालिविषे सर्पकोपजनितोग्रविषवृश्चिकदष्टे सर्वत्र शूनरस नत्वादिविषविकारेषु । अथवा उग्रे दारुणे वृ- श्चिकविषे सर्वत्र वा दधिसर्पिषी दधि च सर्पि- श्च दधिसर्पिषी ते पाययेत् भिषगिति शेष । सिरा ललाटादिस्था यथासन्न विध्येत् । वम- नादिक वातहरमुष्णादिगुण भोजन च नि- ध्यात् । अत्र वातमत्वेपि लवणस्य तीक्ष्णोष्ण- त्वान्निषेध ॥]

नागर गृहकपोतपुरीष
बीजपूरकरसो हरितालम् ।
सैन्धव च विनिहन्त्यगदोय
लेपतोलिकुलज विषमाशु ॥

नागरादिकोऽगदो लेपनादालिकुलज वृ श्चिकसमूहज विषमाशु विनिहन्ति । गृहकपो तस्य पारावतस्य पुरीषम । [बीजपूररसपिष्टो नागरादिकोयमगद प्रलेपनात् सर्ववृश्चिको- द्भूत विष सद्य एव हन्ति ॥]

[वृश्चिकविषस्य परमौषधमाह ॥]

अन्ते वृश्चिकदष्टाना समुदीर्णे भृश विष ।
विषेणालेपयेद्दश स्थावरेण यथोचितम् ॥

अन्ते इति अत्र तराकाया क्रियायाम सिद्धाया वृश्चिकजे विषे भृश समुदीर्णे स्थावरे- ण विषेण यथोचित कृत्वा दशमालेपयेत् । [अत्रान्तशब्दकथनेन प्राणसन्देहकारिणो विष स्य प्रयोग नान्योपायित्वेऽपि गदे कार्ये इति च द्योत्यते । विषेण स्थावरेण वत्सनाभादिना दंश व्रण प्रलेपयेत ॥]

क्रियेयमुच्चिटिङ्गेपि प्रतिलोम च पांसुभि[१] ।
उद्वर्तन सुखाम्लोष्णैस्तथा प्रच्छादन घनैः ॥

इय च वृश्चिकोक्ता क्रिया उच्चिटिङ्गेपि योज्या । काञ्जिकादिना सुखाम्लै सुखोष्णैश्च पांसुभि प्रतिलोममुद्वर्तन तथा घनै पांसुभि प्रच्छादन च हितम् ॥

कुटजस्य फल कुष्ठ मालती फलिनी नतम् ।
तिक्तेक्ष्वाकुश्च पिष्टानि पानवमनादिभिः ॥
वृश्चिकोन्दुरुलूतानां सर्पाणां च विषापहम् ।
समानममृतेनेद गरशेष च नाशयेत् ॥

कुटजफलादिक तिक्तेक्ष्वाकन्तमौषध पा- नादिभिर्वृश्चिकादिविषापहममृतसमम् । गरशे- ष च नाशयेत् ॥

१ पाययेद्दधिसर्पिषी इति च पाठः ।

अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं
त्रिर्भावितं पिप्पलिचूर्णमिश्रम् ।
एषोऽगदो हन्ति विषाणि कीट-
भुजङ्गलूतोन्दुरुवृश्चिकानाम् ॥

॥ इत्युत्तरे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

पिप्पलीचूर्णेन मिश्रं शिरीषबीजं त्रीन् वारानर्कदुग्धेन भावितमगदः कीटादीनां विषाणि हन्ति । [अर्कक्षीरेण त्रिवारं भावितं पेषणशोषणादिसंस्कारविशेषेण सम्पादितवीर्यं शिरीषबीजं पिप्पलीचूर्णेन मिश्रीकृत्य गुलिका कार्या । एषोऽगदः कीटादीनां विषं हन्ति ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

लूताप्रतिषेधम् ॥

जङ्गमविषप्रसङ्गेन लूतानां चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्यायं आरभ्यते ॥

अथातो लूताप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्याम इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

विश्वामित्राय रुष्टस्य वसिष्ठस्य ललाटजाः ।
स्वेदलेशाः स्मृता लूता लूने ये पतिताः तृणे ॥

तत्र प्रथमं लूतानां सम्भव उच्यते । तत्र च पक्षत्रयम् । केचिदाचार्या आहुः कस्मिंश्चिदितिहासे । विश्वामित्राय क्रुद्धस्य वसिष्ठस्य ये ललाटजाः स्वेदलेशास्ते निकटवर्तिनि लूने छिन्ने तृणे पतितास्ते लूताः स्मृता इति ॥

खाण्डवे दह्यमानानामसुराणां शरीरतः ।
ये स्फुलिङ्गा विनिश्चेरुस्ते लूता इति केचन ॥

अन्ये पुनराहुः । खाण्डवदहने दह्यमानानामसुराणां शरीरात्ये अग्निस्फुलिङ्गा विनिश्चेरुस्ते सम्प्रति लूता वर्तन्त इति ॥

अन्ये वदन्ति शुक्रस्य दुग्धस्याश्वस्य मूर्च्छनात् ।
सम्भवन्ति विषस्फोटा ये लूताः—

अन्ये तु वदन्ति । शुक्रस्य दुग्धस्याश्वस्य मूर्छनान्मिश्रीभावात् को द्रवविषवशे विषस्फोटा उत्पद्यन्ते ते लूता इति ॥

कीटलक्षणम् ।
यथास्वं धारयन्तस्ते लूताः कीटाश्च संज्ञिताः ॥

ते चाविचारितपूर्वजन्मभेदा यथास्वं वायव्यादिभेदेन कीटलक्षणं धारयन्तः कीटा इत्युच्यन्ते ॥

तत्र घोरतमा लूता भिद्यन्ते ता अपि त्रिधा ।
तीक्ष्णमध्यावरत्वेन घ्नन्ति चाप्यचिकित्सिताः ।
सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ॥

पूर्वेभ्यश्च कीटेभ्यो घोरतमा लूताः सदंशत्वेपि । ता अपि लूतास्तीक्ष्णादिभेदेन त्रिधा भवन्ति । ताश्चाचिकित्सिता आशु प्र-

न्ति । तीक्ष्णा सप्ताहेन घ्नन्ति मध्या दशाहेन अवरा पक्षेणेति श्रमार्थे । [परशब्देन मया हादिमर्यादादिनादूर्ध्वं न जीवतीत्यर्थः ॥]

कपिलाग्निमुखी,पीता, पद्मा,पूना,सिनाऽसिता आग्नेय्यः स्वेदजा सप्त लूता पित्तविकारदाः॥

कपिलादयः स्वेदजा सप्त लूता आग्नेय्यो भवन्ति । ताश्च पित्तविकारदा ॥

पाण्डुरा, रक्तपङ्क्तिका, भृङ्गा, पिङ्गा, त्रिमण्डला। पूतिर्वीराऽण्डजा सप्त सौम्याः श्लेष्मविकारदा

अण्डजाः पाण्डुरादयः सप्त लूता सौम्या भवन्ति । ताश्च श्लेष्मविकारदा ॥

कुमुदाऽलजिपा रक्ता श्वित्रा सन्तानि मेचका। कमनाचोद्भिदा सप्त वायव्या वायुरोगदाः॥

उद्भिदा कुमुदादयः सप्त लूता वायव्या भवन्ति ताश्च वायुरोगदा ॥

काकाण्वेणपदीलाजा वैदेही जालिनी तथा। माला गुणा सुवर्णा च मिश्राःसप्तोपपादिका ॥
व्याप्नुवन्त्याशुगात्राणि ज्वलत्पावकसन्निभा। सन्निपातकृतोऽसाध्या साध्या कृच्छ्रेण चे [तरा ॥

काकाण्ड्यादयः सप्त लूता मिश्रा सङ्कीर्णा भवन्ति । ताश्चोपपादिका उच्यन्ते । ज्वलदग्निवदाशु गात्राणि व्याप्नुवन्ति सन्निपात च कुर्वन्त्यसाध्याश्च । इतरा पित्तविकारदादय कृच्छ्रसाध्या ॥

ता दशन्ति सिते पक्षेऽसिते सन्ध्यो सदैव च ॥

ताश्च लूता सितपक्षादिषु क्रमेण दशन्ति । आग्नेय्यः शुक्लपक्षे । सौम्या कृष्णपक्षे । वायव्या सन्ध्याद्वयावसायकयो । मिश्रा सदैव ॥

[लूतादंशस्य लक्षणं सामान्येनाह ॥]

दंशः सामान्यतस्तासां दद्रुमण्डलसन्निभः। सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा मृदुरुन्नतः॥ मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पर्यन्ते जालकावृतः। विसर्पवाञ्छोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ॥ ज्वराशुपाकविक्लेदकोथावदरणान्वितः । क्लेदेन यत्स्पृशत्यङ्गं तत्रापि कुरुते व्रणम् ॥

कुरुत व्रणमित्येवमन्त सामान्येन लूता दंशलक्षणम् । [सामासाग्नेय्यादिभेदेन चतुर्विधाना लूताना सामान्येन दंशः लक्षणम् दद्रुमण्डलसन्निभो दद्र्वाख्यकुष्ठमण्डलसदृश तथा सिताद्यन्यतमवर्णो मृदुर्मृदुस्पर्शो उन्नत औन्नत्ययुक्त । दद्रुमण्डलसाम्येनैवौन्नत्ये सिद्धे पुनरौन्नत्यकथनमाधिक्यसूचनार्थम् । मध्ये दंशव्रणमध्ये कृष्ण कृष्णवर्णो अथवा श्याववर्णो । पर्यन्ते दंशव्रणस्य परित जालकावृत जालकाकाराभि सूक्ष्माभि सिराभिरावृत विसर्पोयन्वितश्च भवति । क्लेदेनेति क्लेदेन दंशव्रणोद्भूतेन पूयेन यदङ्ग स्पृशति तत्र तस्मिन्नङ्गेऽपि व्रण कुरुते ॥]

[लूताना विषोद्वमनसाधनान्याह ॥]

श्वासदंष्ट्रासकृन्मूत्रशुक्रलाला नखार्तवैः । ... वस्त्राद्विशेषतः ॥

एताश्च सर्वा लूता श्वासादिभिरष्टभि करणैर्विषमुद्वमन्ति । यच्छ्रेण तु विशेषणोद्व मन्ति ॥

श्वासेन दशः सदमा शूयते ज्वरदाहवान् ।
दंष्ट्राकृतस्तुप्रतरो विवर्ण कठिनः स्थिरः ॥
गम्भीरशोफश्चास्तोन्मेदनादाहसयुत, ।
दुर्गन्धी शकृतादाहकण्डूचिमिचिमान्वित ॥
पच्यतेचाशुपक्कश्च पाण्डु पीलुफलोपम' ।
मूत्रेणरक्तपर्यन्तो मध्ये कृष्णो विशीर्यते ॥
आवर्तसदृश, शून, पूतिः सर्पति दह्यते ।
शुक्रेन ग्रन्थिसस्थानः कठिनस्तीव्रवेदन ॥
अल्पमूलोल्परुकोठो लालया कण्डुरो मृदुः ।
नखेनचोपपिटकाकण्डूधूमायनान्वित' ।
किंशुकोदरवर्णस्तु रजसा चञ्चुमालवान् ॥

श्वासेनेत्यादिना करणविशेषेणाष्टाना द- शाना लक्षण सुबोधम् । दाहान्त श्वासेन दशे। दाहमयुत इत्येवमन्त दंष्ट्राकृते । पीलुफलोपम इत्येवमन्त शकृत्कृते । दह्यत इत्येवमन्त मूत्रेण दशे । तीव्रवेदन इत्येवमन्त शुक्रेन । मृदुरि- त्येवमन्त लालया । धूमायन इत्येवमन्त नख दशे । चञ्चुमालवानित्येवमन्त रजसा आर्त- वेन । किंशुकोदर पलाशकुसुमाभ्यन्तरम् । चञ्चुरिव मालमुपरिभागोस्यास्तीति चञ्चुमा- लवान् ॥

[लूतानां कीटाना च दशस्थानान्याह ।]

लूतानाभेर्दशन्त्यूर्ध्वमूर्ध्वंचाधश्चकीटका' ।
तद्दूषितं च वस्त्रादि देहपृक्त विकारकृत्

लूतेत्यादि । सुबोधम् । तद्दूषितं लूतादूषित वस्त्रादि आदिशब्देन शयनासनादिक गृह्यते । दे हे पृक्त सम्पृक्त यथास्व विकारकृत् भवति । [तद्दूषित तया लूतया मलमूत्रशुक्रलालापक्षेपे- णाधिष्ठानादिना दूषित देहे शरीरे पृक्त विका- रकृत् विषविकार करोति ॥]

दिनार्द्धे लक्ष्यते नैव दशो लूताविषोद्भव' ॥

लूताविषोद्भवो दश दिनार्ध न लक्ष्यत एव । [लूताना श्वासाद्यष्टविधविषोद्वमनसाध नसम्पर्कादुद्भूतो दशो व्रण दिनार्ध पञ्चदश- नाडिकामात्र न लक्ष्यते न दृश्यते । एवशब्दे- न न किञ्चिदपि लक्ष्यत इत्यर्थ ॥]

लूताविषस्यापेक्षया अनुदिवस वर्धनप्र- कारमाह ॥]

सूचीव्यधवदाभाति ततोसौ प्रथमेऽहनि ।
अव्यक्तवर्णःप्रचल.किञ्चित् कण्डूरुजान्वित' ॥

तत प्रथमेऽहन्यसौ दश सूचीव्यधवत् पीडामावहति । सुबोधम् । [अव्यक्तवर्णोऽस्प- ष्टवर्णविशेष । प्रचल प्रकर्षेण चल स्पृष्टे तो- यपूर्णदृतिवच्चलतीत्यर्थ ॥]

द्वितीयेऽभ्युन्नतोन्तेषु पिटकैरिवचाचित ।
व्यक्तवर्णो नतो मध्ये कण्डूमान् ग्रन्थिसन्निभः॥

ग्रन्थिसन्निभ इत्येवमन्त द्वितीये दिने । [द्वितीयेऽहनि दश अन्तेषु पर्यन्तभागेष्वभ्युन्न त पिटकैराचित इव च पिटकाचितवतीतियु- व्यक्तवर्ण स्पष्टपीतरक्ताद्यन्यतमवर्ण.

मध्ये नतो निम्न, कण्डूयुक्तो ग्रन्थिसदृशश्च भवति ॥]

तृतीये सज्वरो रोमहर्षकृद्रक्तमण्डलः ।
शरावरूपस्तोदाढ्यो रोमकूपेषु सास्रवः ॥

सास्रव इत्येवमन्त तृतीयेऽहनि । [तृतीयेऽहनि दशः ज्वरान्विता रोमहर्षकारी रक्तवर्णमण्डल शरावाकारोऽतिकष्टः रोमकूपेषु रक्तस्रावनाश भवति ॥]

महांश्चतुर्थे श्वयथु तापश्वासभ्रमप्रदः ॥

भ्रमप्रद इत्येवमन्त चतुर्थेऽहनि । [चतुर्थेऽहनि दशो तापादिकरो महान् शोफो भवति । ताप प्रादेशिकम्तादः ॥]

विकारान् कुरुते तांस्तान् पञ्चमे विषकोपजान् ।
षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हन्ति जीवितम् ॥

पञ्चमादिषु सुबोधम् । [पञ्चमेऽहनि दशस्थित विष विषकोपजान् दाहकण्डूपर्वभेदहृन्मोहादिकान् वक्ष्यमाणांस्तांस्तान् विकारान् कुरुते । षष्ठेऽहनि दशस्थित विष तस्मात् सर्वममाणि व्याप्नोति । सप्तमेऽहन्यखिलमर्मस्थित जीवित नाशयति ।]

त्रिपमित्यतितीक्ष्णानामितरे विभजेद्‌न ॥

अतितीक्ष्णानां लूतानामेवैतद्विषलक्षणम् । इतरे मध्यमन्द चातो लक्षणाद्यथावथमेव लाघवेन बुध्या विभजेत् । [अतितीक्ष्णानां पित्तात्मिकाना लूतानां विषमेव भवति । इतरे मध्य श्लैष्मिकमन्द वातिक च अतस्ती दृशानि यद्विभजेत् दिनसाहुल्यानुसारेण विभज्य च कल्पयेत् ॥]

विष शाम्यतिसर्वासामेकविंशतिरात्रतः ॥

विषमित्यादि सुबोधम् । [सुचिकित्सितस्य विषमोचने कालस्य परमावधि दर्शयति । विषमिति । सर्वासा लूताना विषमेकविंशति दिनै शाम्यति ।]

दश पित्तात्मकैर्दाहतृट्स्फोटज्वरमोहवान्
सशोफः कठिन पाण्डु कण्डूमान् श्लैष्मिको
[स्पर्शे ।

रातिक पर्व इवार्त पर्वभेदादिकृत् ॥

ज्वरमोहवानित्येवमन्त पित्तात्मकदृष्टा दशविषलक्षणम् । अल्परुगित्येवमन्त कफात्मके । पर्वभेदादिकृदर इत्येवमन्त वातात्मके ॥

सर्पदशनादिर्लिङ्गैर्दोषोद्रेक च लक्षयेत् ॥

न केवलमेतैर्लिङ्गैर्लूताविषे विषोद्रेक लक्षयेद्यावत् सर्पदशनोक्तैरपि दोषोद्रेकलक्षणै ॥

त्रिदोषाःप्रायशः सर्वा लूता पित्तकफाधिकाः ।

सर्वा अपि लूता प्रायेण त्रिदोषा पित्तकफाधिकाश्च ॥

प्राणान्तिकीषु हृन्मोहश्वासहिध्माशिरोग्रहाः ।
श्वेतासिताः पीतरक्ताः पिटकाः श्वयथुर्ज्वरः ॥
वेपथुर्वमथुर्दाहस्तृडान्ध्य वक्रनासता ।
श्यावौष्ठवदनदन्तत्व पृष्ठग्रीवावभञ्जनम् ।
पकजम्बूसवर्ण च दशात् स्रवति शोणितम् ॥

प्राणानिवर्तीपु शाखावस्थासु ह्यासु च म्रोद्वोद्दिश्य पच्छाद्यम्लसर्पशोणितस्रावणं स्व- घातम । [प्राणातिवर्तीषु सन्निपातप्रधिकरणा शाखाभिरिवान्तरासु ताभिर्दृष्टस्यनर्थ । शेनान- न्यसवर्णा विदरा । पक्वानमता नामाया च श्रवम् । दष्टाद्दतस्रणात ॥]

[लूताविषस्य लक्षणमुक्त्वा चिकित्सा माह ॥]

अथाशु लूतादष्टस्य शस्त्रेणादंशमुद्धरेत् ।
दहेत जाम्बवोष्ठाग्निक्षेतु पितोत्तर दहेत् ॥

जंबाद्यादिना लूतानां चिकित्सा । दन्त पाईवलम् । जाम्बवोष्ठ नाम यन्त्र सूत्रोक्तम् । पि त्तोत्तर तु न दहेत् । [अथ पैत्तिकादि लूतादंशपरिहारादन तद लूतादष्टस्य आदंश समूल दशमात्र दशप्रमाणवर्धीयत्वे । आशु शस्त्रे ण मण्डलाग्रादिना उद्धृत्य हरेत् । जाम्बवोष्ठ वैयन्त्रैर्दंश दहेच ॥]

छेदनदहनायोग्य दर्शयति ।

कर्कश भिन्नरोमाण मर्मसन्ध्यादिसंश्रितम् ।
प्रसृत सर्वतो दंश न छिन्दीत दहेत वा ॥

कर्कशादिक द श न छिन्दीत नापि दहेत । [कर्कश कठिनस्पर्शम् । भिन्नरोमाण न्युतरो माणम । मर्मसन्ध्याद्याश्रित आदिशब्देन क्षा रत्रिधायुक्ता सिराक्षाद्यादयो गृह्यन्ते । म र्वत प्रसृत देहे सर्वतो व्याप्त च दश न छिन्द्या न्न दहेत च ॥]

[दाहादानन्तरकरणीयमाह ॥]

लेपयेदगदैः ... ...
सुशीतै सेच ... ...रिप्रक्षजैः ॥

दग्ध पद्ध नधुगैनधगुणैरगदैर्लेपयेत । तथाशु पश्चात् क्षीरिवृक्षजैः सुशीतैः कषायैः से- चयेत् ॥

सर्वतोपहरेद्रक्त शृङ्गाद्यैः सिरयापि वा ।
स्रुते रक्ते परीषेको घृतक्षीरादिभिर्हितः ॥

सर्वत इति सर्वाङ्गेभ्यः । इत्यादयस मप । [शृङ्गाद्यैः शृङ्गजलौकालाबुभि सिरया- पि वा सिराव्यधेन वा शरीरात् सर्वतः रक्तमप हरेत् । रक्ते स्रुते सति घृतादिभिः परिषेको हित ॥]

प्रपौण्डरीकक्षीरशारिवोशीरजीवका ।
लोध्रचन्दनमीरन्तीमञ्जिष्ठासर्जरञ्जुला ॥
मृणालविसशैवालकुमुदोत्पलगैरिका ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थनिचुळप्लक्षवेतसा ॥
समङ्गापाटलीगुन्द्राकाकोलीशतपत्रिका ।
शिरीषधातकीमूर्वाविदारीपद्मकिंशुका ॥
शृङ्गाटककोशवतीवायसीसोमराजय ।
मधुकांशुमतीमूर्वा यथालाभ समाहृता ॥
शस्त. पर्युषितो लेप सघृत पैत्तिके व्रणे ।

प्रपौण्डरीकादिक श्लोकचतुष्टयोक्त यथा लाभ सर्व सगृह्य सघृत सप्ताहोरात्र पर्युषित लेप । पैत्तिक लूताव्रणे प्रशस्त । कोशवती कोशातकी । वायसी काकोदुम्बरिका ॥

श्यामाद्वयनिशामुस्तानखरास्ना महासहा ।
वाशापत्तङ्गसुरहानाकुलीगिरिकर्णिका
... ... ॥
शुकाख्या ... ...न्द्रयवकुङ्कुमम् ॥

मध्ये नतो निम्नः कण्डूयुक्तो ग्रन्थिसदृशश्च भवति ॥]

तृतीये सज्वरो रोमहर्षकृद्रक्तमण्डलः ।
शरारूरत्तोदाढ्यो रोमकूपेषु सास्रवः ॥

सास्रव इत्येवमन्त तृतीयेऽहनि । [तृतीयेऽहनि दंशो ज्वरान्वितो रोमहर्षकारी रक्तवर्णमण्डलः शरारोगेऽधिकव्यथो रोमकूपेषु रक्तस्रावयुक्तश्च भवति ॥]

महांश्चतुर्थे श्वयथुस्तापश्वासभ्रमप्रदः ॥

भ्रमप्रद इत्येवमन्त चतुर्थेऽहनि । [चतुर्थेऽहनि दंशे तापादिकरो महान् शोफो भवति । तापः प्रादेशिकदाहः ॥]

विकारान् कुरुते तांस्तान् पञ्चमे विषकोपजान् ।
षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हन्ति जीवितम् ॥

पञ्चमादिषु सुबोधम् । [पञ्चमेऽहनि दंशस्थितं विषं विषकोपजान् दाहकण्डूपर्वभेदहृन्मोहादिकान् वक्ष्यमाणांस्तांस्तान् विकारान् कुरुते । षष्ठेऽहनि दंशस्थितं विषं तस्मात् सर्वमर्माणि व्याप्नोति । सप्तमेऽह्न्यखिलमर्मस्थितं जीवितं नाशयति ।]

विषमित्यतितीक्ष्णानामितरे विभजेत्तु ॥

अतितीक्ष्णानां लूतानामेवैतद्विषलक्षणम् । इतरं मध्यमहीनवीर्यं लक्षणं यथायथमेव लाघवेन बुद्ध्या विभजेत् । [अतितीक्ष्णानां पित्ताधिकानां लूतानां विषमेव भवति । इतरे मध्यं श्लैष्मिकमल्पं वातिकं च अतलीक्ष्णं विभजेत् दिनबाहुल्यानुसारेण विभज्यैव कल्पयेत् ॥]

विषं शाम्यति सर्वासामेकविंशतिरात्रतः ॥

विषमित्यादि सुबोधम् । [मुनिः किमिति लूताविषदोषेण शालय वरमाचार्यं प्रार्थयति । विषमिति । सर्वासां लूतानां विषमेकविंशति दिनैः शाम्यति ।]

दंशः पित्तात्मको दाहतृट्स्फोटज्वरमूर्च्छावान् सशोफः रुधिरः पाण्डुः कण्डूमान् श्लैष्मिकः [स्थिरः ।
वातिकः परुषः श्यावः पर्वभेदादिकारकः ॥

ज्वरमोहवानित्येवमन्त पित्तात्मकलूतादंशविषलक्षणम् । अल्परुगित्येवमन्त कफात्मके । पर्वभेदादिकारक इत्येवमन्त वातात्मके ॥

सर्पज्ञानादितैर्लिङ्गैर्दोषोद्रेकं च लक्षयेत् ॥

न केवलमेतैर्लिङ्गैर्लूताविषे विषोद्रेकं लक्षयेत्, सर्पज्ञानोक्तैरपि दोषोद्रेकलक्षणैः ॥

त्रिदोषाः प्रायशः सर्वा लूताः पित्तकफाधिकाः ।

सर्वा अपि लूताः प्रायेण त्रिदोषाः पित्तकफाधिकाश्च ॥

प्राणान्तिकीषु हृन्मोहश्वासहिध्माशिरोग्रहाः ।
श्वेतासिताः पीतरक्ताः पिडकाः श्वयथुर्ज्वरः ॥
वेपथुर्वमथुर्दाहस्तृडान्ध्यं वक्रनासता ।
श्यावोष्ठवदनदन्तत्वं पृष्ठग्रीवावभञ्जनम् ।
पक्वजम्बूसवर्णं च दंशात् स्रवति शोणितम् ॥

करवीरागरुनत सुगन्धा सिन्दुवारकम् ।
आस्फोतगुन्द्रा च हिता प्रलेपः श्लैष्मिके विषे ॥

श्यामाह्वयादिभिस्त्रिभिः श्लोकैः श्लैष्मिके लूताविषे लेपः । श्यामाह्वय पिप्पली प्रियङ्गुश्च । सुवहोत्तमकारिणी । निर्गुण्डी प्रसिद्धा । अश्मन्तको मालुकपर्णं । शुकाख्या शुकनासा । महिषाकान्ता आस्फोतोर्क । गुन्द्रा तृणजाति ॥

बिम्बीविदुलबन्धूककोविदारपलाशकाः ।
सुवहारिष्टकब्राह्मीगुडूचीबिम्बसैर्यकाः ॥
सिद्धार्थका देवदारु बिल्वग्रानीन्द्रवारुणी ।
शतावरीलाङ्गलिकीराजवृक्षपुनर्नवा ।
जीवन्ती वायसी भार्ङ्गी कतकेन्द्रयवार्जुनाः ।
मिसिर्व्याघ्रपदीसिंहपुच्छीमण्डलपर्णिका ॥
श्वदंष्ट्रा कोलवृहती रेवती श्वेतपुष्पिका ।
मधुसाट कुरवकः प्रलेपो वातिके विषे ॥

बिम्ब्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैर्वातिके लूताविषे लेपः । सुवहोत्तमकारिणी । अरिष्टक कणफल । सैर्यक सहचर । इन्द्रवारुणी गवाक्षी । राजवृक्ष आरग्वध । वायसी काकोदुम्बरिका । कतक फलविशेष । मिसि शतपुष्पा । व्याघ्रपदी शार्दूलपदिका । सिंहपुच्छी गुहा । मण्डलपर्णिका शिंशपा । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरक । कोलो बदर । श्वेतपुष्पिका रेवती । श्वेतपुष्पी गवाक्षी ॥

सर्वत्रैव च शस्यन्ते बोधिश्लेष्मातकाक्षकाः ॥

बोध्यादिकं सर्वत्र सर्वस्मिन् लूताविषे लेपे शस्यते । बोधिः पिप्पलः । श्लेष्मातकः शेलु । अक्षको बिभीतकः ॥

उदीर्णदोषान् बलिनो विषे महति वामयेत् ।
काकाण्डकीकोशवती लोध्रेन्द्रयवसैन्धवैः ॥
पटोलपत्रमरिचकरघाटप्रियङ्गुभिः ।
कृष्णाशुकनसानीपनिम्बसप्ताह्वयष्टिभिः ॥

महति विषे उदीर्णदोषादियुक्तान् काकाण्डक्यादिभिर्वामयेत् । काकाण्डकी काकमाची । कोशवती कोशातकी । करघाटो मदन ॥

विरेचयेच्च त्रिफलात्रिवृन्नीलीकटुसैन्धवैः ।
सदन्ती पूगमृद्वीका बिल्वकरथवा पचेत् ॥
एभिः पलार्धिकैः प्रस्थं समब्राह्मीरसं घृतात् ।

त्रिफलादिभिरुदीर्णदोषादिकमेव विरेचयेत् । अथवैभिस्त्रिफलादिभिः पलार्द्धिकैरर्द्धपलप्रमाणैर्घृतात् प्रस्थं समब्राह्मीरसं पचेत् । शेषं सुबोधम् ॥

पञ्चमूलमृतं क्षीरं तोयं वा शोधनौषधैः ।
यथास्वं कल्कितैर्युक्तं पृथग्दद्याद्विरेचनम् ॥

शोधनौषधानि सुवोक्तानि विरेचनद्रव्याणि तेषां पृथक् कल्कैर्यथास्वं दोषाद्यपेक्षया युक्तं पञ्चमूलमृतं क्षीरं तोयं वा शोधनार्थं दद्यात् ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलशुण्ठीन्द्रयवसैन्धवैः ।
पाठाजमोदाद्वयव्याघ्रमुस्तासर्षपदारुभिः ॥
लघुना पञ्चमूलेन सरलेन च साधिता ।
पेया समर्जन योज्या सघृता विषनाशिनी ॥

मुद्गस्य च ससर्जने पेयादिक्रमे पिप्पल्यादिभिः सिद्धा पेया घृतमाज्ञा विषनाशिनी योज्या ॥

आध्मानहिध्माश्वासेषु पृष्ठग्रीवाजभञ्जने ।
सङ्कोचस्तम्भकम्पेषु शूलेष्वपर्वभेदके ॥
वातरोगेषु चान्येषु पर्वभेदार्दितादिषु ।
एरण्डबिल्वसरलाचिरिबिल्वार्कपाटली ॥
शिग्रुपाठा कुशटप विदूल च जले पचेत् ।
कनीय पञ्चमूलं च तस्मिन् मण्ड पचेत् घृतात् ॥
द्विगुणे तुल्यगोक्षीरे पिष्टैर्यष्टी निशानतै ।
सुराह्वेलसरलशताह्वालो ध्रगैरिकै ॥
पयस्याकुष्ठगोद्वयीकृष्णामदनसैन्धवै ।
नस्तो मत्यागतेश्नीयात् पञ्चमूलान्वितै रसै ॥

आध्मानादिष्वन्येषु पर्वभेदादिषु वातरोगेषु च एरण्डादिकाये घृतान्मण्ड पचेत् । घृतमण्डाद् द्विगुण एरण्डादिकाथस्तावन्मात्रमेव गोक्षीरम् । यष्ट्याह्वादिक गर्भम् । गाङ्गेयी मुस्ता । मदन करघाट । इद घृत वस्तौ योज्यम् । तस्मिन् गुदात प्रत्यागते पञ्चमूलान्वितैर्मांसरसैरश्नीयात् ॥

नावन गौरवे शोके लालास्रावे हनुग्रहे ।*
गिरिकर्णी फलरसो बन्धूक किणिही सिता ॥
पद्ग्रन्थालशुनव्योषबृहतीजलसैन्धवम् ।
अपामार्गफल भार्ङ्गी नाकुली सर्पगन्धिका ॥

गौरवादिक गिरिकर्ण्यादिक सर्पगन्धिकान्त नावनम् । (सर्पगन्धिका नाकुली सर्पसुगन्धा इति जर्जट ॥)

श्यामा यत्रफला वाजि फणिज्जकशिरीषयो ।
गार्ताकरसपिष्टानि नस्य विषहर परम् ॥

श्यामादिक वार्ताकरसपिष्ट नस्य पर विषहरम् । यत्रफला दुग्धिका ॥

विरिक्तशिरसश्चास्य सर्पिर्मण्डोनु नावनम् ॥

अनेन च तीक्ष्णनस्येन विरिक्ते शिरसि सर्पिर्मण्डोनु पश्चान्नावन हितम् ॥

नेत्रोपरोधश्वयथुकण्डूनिद्रासमागमे ।
वचामनोह्वात्रिकटुत्रिफलालोध्रगैरिका ॥
शङ्खो नीलोत्पल ताम्र मुक्ता हेम प्रवालकम् ।
जीवन्ती लशुन कुष्ठ कतक मार्कव नतम् ॥
प्रपौण्डरीक मधुक करञ्जफलसैन्धवम् ।
निशे फणिज्जक तुत्थ स्रोतोञ्जनरसाञ्जने ॥
मेषशृङ्ग्याश्च कुसुम पिष्ट गोवारिणाञ्जनम् ।

नेत्रोपरोधादिके वचादिभिस्त्रिभि श्लोकैर्गोमूत्रपिष्टैरञ्जनम् ॥

सुरसप्रसवव्योषबिल्वमूलसुराह्वयम् ।
हरिद्रा छागलीमूत्र लताकीटघ्नमञ्जनम् ।

सुरसप्रसवादिक छागलीमूत्रपिष्ट लूताकीटविषघ्नमञ्जनम् । सुरसप्रसव सुरसमञ्जरी । सुराह्वय देवदारु ॥

शिरीषपत्रकोशीरपाटलीसिन्दुवारकम् ।
क्षीरिशुङ्गनतोदीच्यशारिवाकुष्ठचन्दनम् ॥
शेलुत्वरसपिष्टोयमगदो नावनेञ्जने ।
पाने प्रलेपे सेके च लूतासु परम हित ॥

शिरीषादिक श्लेष्मातकत्वरसपिष्टोयमगदो नावनादिके उक्तो लूतासु परम हित ।

सिन्दुवारको निर्गुण्डी । शेलु श्लेष्मातक ॥

पयस्या मधुमृद्वीकाश्वदंष्ट्राक्षीरमोरटा ।
गोजीविदारीयष्ट्याह्वमधुकानि च तद्गुणः ॥

पयस्यादिरगदस्तद्गुण पूर्वगुण । क्षी रमोरटा मधुस्रवा । गोजी गोजिह्वा ॥

तथा शिरीषकुसुम चन्द्रलेखोद्भव फलम् ।
सुराह्वा कटभी जाति श्वेता च गिरिकर्णिका ॥

शिरीषकुसुमादिक श्वेतगिरिकर्णिकान्त तथेति गुणे पूर्ववत् । सुराह्वा अतिविषा ॥

तद्वच्च युञ्ज्यात्तगरकुष्ठनागरलावलाः ॥

तद्वदेव तगरादिक बलान्तम् ॥

हरिद्रायुगलं नागदन्ती लोध्रं च नागरम् ।
शिरीषपुष्पं तगरं सहदेवा शतावरी ॥
पुनर्नवा नागलता सर्पगन्धा कुटन्नटम् ।
गैवादनी दन्तशठ सोमवल्केन्दुराजयः ।
विषेषु सर्वेष्वगदः सक्षौद्रः सर्वकर्मकृत् ।

हरिद्रायुगलादिरगदः सक्षौद्रः सर्वविषेषु सर्वाशोधककर्मकृत् । कुटन्नट परिपेलवम् । सोमवल्क सोमवृक्षवल्क । (सोमवृक्ष कट् फल ॥)

सर्पाक्षी चन्दनं वज्रं मृगाक्षी गन्धनाकुली ।
एला महासुगन्धा च हस्तमूलेन कल्किताः ॥
लेपं पानं च लूतासु नानेन सदृशोऽगदः ।

सर्पाक्ष्यादिर्हस्तमूत्रकल्कितो लूतासु लेपे पाने च योज्य । अनेन समो लूताविषस्यागदो न भवति । (सर्पाक्षी रक्तपुष्पा पूर्वदेशे प्रसिद्धा । वज्र तगरम् । गन्धनाकुली सुगन्धमूला रास्ना ।) इति प्रबन्धसमहे ॥

कटभीमूलतगरसमङ्गादेवदारुभिः ।
बृहतीद्वयगाङ्गेगीरोचनाचन्दनैर्घृतम् ।
सिद्धं चतुर्गुणक्षीरं पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ॥
लूताकणभकीटानां विषे परमदारुणे ।

कटभीमूलादिभिश्चतुर्गुणक्षीर सिद्ध घृत पानाभ्यञ्जनयो परमदारुण लूतादिविषे हितम् । समङ्गा मञ्जिष्ठा । गाङ्गेयी मुस्ता ॥

निवृत्ते दाहशोफादौ कर्णिकां पातयेद्व्रणात् ॥

एव दाहशोफादौ निवृत्ते सति व्रणात् पूर्वोक्ता कर्णिका पातयेत् । (आदिग्रहणेन कण्डवादिपरिग्रह । निवृत्ते उपशान्ते । व्रणात् व्रणमुखात् कर्णिका दशस्थाने कर्णिकावदुत्पन्न मासाङ्कुर पातयेदपनयेत् ॥)

कुसुम्भपुष्पं गोदन्तं स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।
त्रिवृता सैन्धवं दन्ती कर्णिकापातनं तथा ॥
हरिद्रा गुग्गुलुः किण्वं वंशलेखः कपोतविट् ।
तद्वच्च सैन्धवं कुष्ठं दन्तीकटुकदौग्धिकम् ॥
राजकोशातकीमूलं किण्वो वा मथितोद्भवः ।

कुसुम्भपुष्पादि दन्तीपर्यन्त कर्णिकाया पातनम् । हरिद्रादिकपोतविडन्त तथेति कर्णिकापातनम् । वंशलेख, वंशतनुवल्क । सैन्धवादिराजकोशातकीमूलान्त च तद्वत् पूर्ववत् । (कटुकदौग्धिक ०००००० राजकोशातकी ००००००००००) अथवा मथितोद्भवः किण्वास्तत्रस्त ॥

कर्णिकापातसमये बृंहयेत विषापहैः ॥

यदा तु कर्णिका पात्यते तदा ये विषापहा भवन्ति तैर्यथायथं च बृंहयेत् । [अनन्तरोक्तैरौषधैः कर्णिकापातनकाले विषहरद्रव्यैर्लूतादष्टं नरं पोषयेत् ॥]

ऋतुकाले च लूतानां यावन्तः शुक्रबिन्दवः ।
देहे पतन्ति तावत्यो जायन्ते कर्णिकाः समम् ।

लूतानां च यदा गर्भग्रहणयोग्य ऋतुकालो भवति तदा यावन्तः शुक्रबिन्दवः पुंसो देहेषु पतन्ति तावत्य एव कर्णिकाः सममेककालं जायन्ते ॥

गोदन्तदन्ती त्रिवृता हरिद्रे सैन्धवं तिलाः ।
मधुकं निम्बपत्राणि घृतं च व्रणशोधनम् ॥
कान्ताविलङ्गखदिरनिम्बकम्पिल्लकाम्बुदैः ।
सजैलाधातकीलोहैः सिद्धं सर्पिर्व्रणापहम् ॥

गोदन्तादिकं व्रणानां शोधनम् । कान्तादिभिः सिद्धं सर्पिर्व्रणापहम् ॥

शिरीषकट्भीशेलुक्षीरिवृक्षार्जुनत्वचः ।
कल्कचूर्णपरीषेकैः कीटलूताव्रणापहाः ।

शिरीषादिकं कल्कादिभिः प्रयुक्तं कीटानां लूतानां च व्रणापहम् ॥

शताह्वालोध्रकासीसदार्वीजम्ब्वस्थिरोचनाः ।
हरीतकी पूगफलं चूर्णोऽयं व्रणरोपणः ॥

शताह्वादीनां चूर्णो व्रणरोपणः ॥

लाक्षा रजन्यौ मञ्जिष्ठा हरितालं मनःशिला ।
सर्पिर्मधु च लेपोऽयं त्वग्विशुद्धिकरः परम् ॥

रूढे च लाक्षादिभिर्लेपः परं त्वचो विशुद्धत्वं करोति ॥

रोमसञ्जननं कुर्याद्यदुक्तं व्रणसाधने ।

व्रणसाधने व्रणप्रतिषेधे यत् किञ्चिद्रोमसञ्जननमुक्तं तदत्रापि कुर्यात् ॥

स्नेहकार्यमशेषं च सर्पिषात्र समाचरेत् ।
विषस्य वृद्धये तैलमग्नेरिव तृणोलपम् ॥

इत्युत्तरे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

यत् किञ्चिदभ्यञ्जननावनादिस्नेहकार्यं तत् सर्पिषैव समाचरेत् नान्येन तैलादिना स्नेहेन। तैलं यत्नतः परिहरेत्। यतस्तैलं तथा वृद्धये भवति यथा तृणोलपमग्नेरिति । [तैलं तीक्ष्णादिगुणसाम्याद्विषस्य वृद्धये भवति तृणोलपं शुष्कतृणमग्नेर्वृद्धये यथा ॥]

इति दुविरचितायामष्टाङ्गसमन्वयाख्यायामुत्तरे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

प्रत्येकलूताप्रतिषेधम् ।

सामान्येन लूतानां चिकित्साविधानमुक्त्वा यथाप्रधानं प्रत्येकं चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः प्रत्येकलूताप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

आदंशे पिटका ताम्रा भवेत् कापिलया स्थिरा ।
लसीका रोमकूपेषु दाहोष्णौ मूर्ध्नि गौरवम् ॥

[illegible]

श्वेताख्यया आदंशे श्वेता कण्डूला दाहादिकारिणी च पिटका भवति । तत्र शीतादिक पानादिष्विष्टम् । शीतं चन्दनम् ॥

आदंश कृष्णया कृष्णो विड्गन्धि क्लेदशोफवान् ।
तत्राप्यते कृष्णमसृग्दुष्टं तत्र च भेषजम् ॥
महासुगन्धा सर्पाक्षी वकेला गन्धनाकुली ।

कृष्णाख्यया आदंशे कृष्णवर्णं पुरीषगन्धि क्लेदशोफयुक्तश्च भवति । दुष्टं कृष्णमसृगुत्थाप्यते विरेच्यते । तत्र महासुगन्धादिकं भेषजम् । महासुगन्धा रास्ना । वकं तगरम् । गन्धनाकुली (नि) सूक्ष्मपत्रा प्रसिद्धा सर्पाक्षी गन्धनाकुली ॥

शूलः पाण्डुरयादंशे शोफो वक्त्रस्य गौरवम् ।
ज्वरो विघूर्णनं जृम्भा शिरोरुक् तत्र भेषजम् ॥
मूलं वारुणपुष्पाया रोचना गोशकृद्रसः ।

पाण्डुरया दंशे शूलो भवति । वक्त्रशोफो गौरवादिकं च । तत्र वारुणपुष्पामूलादि भेषजम् । वारुणपुष्पा विशाला ॥

आपाण्डुपिटको दंशः शोफवान् रक्तपादया ।
असृक्स्रुतिश्च नलदसेव्योदीच्यहिमं मधु ॥

रक्तपादाख्यया दंश आपाण्डुभिः पिटकाभिर्युक्तः शोफवांश्च भवति । असृक्स्रुतिश्च । तत्र नलदादिकं भेषजम् । नलदं मांसी । सेव्यमुशीरं । उदीच्यं बालकम् । हिमं चन्दनम् ॥

भृङ्गाभो भृङ्गया दंशः पिटकादाहरुक्करी ।
कोठश्च चीयते गात्रं तत्र शस्तं भिषग्जितम् ॥
अङ्कोलसारः फलिनी गर्दा पित्तं मिसिर्गदः ॥

भृङ्गाख्यया दंशो भृङ्गाभो भ्रमरवर्णः पिटका च दाहरुक्करी भवति । गात्रं च कोठैश्चीयते । तत्राङ्कोलसारादिकं भिषग्जितमौषधं शस्तम् । फलिनी प्रियङ्गु । मिसिः शतपुष्पा । गदं कुष्ठम् । अङ्कोलवृक्षः प्रसिद्धस्तस्य सारः ॥

पिङ्गया नक्षिद्रनाभो दंशः स्फोटो बहुस्रुतिः ।
तीव्रशोफज्वररुजादाहपीडादाहयुतः ॥
तत्रागदः सिता गुन्द्रा मल्लिका मधुकोत्पलम् ।
जीवकः क्षीरिणी क्षुद्रा द्विहिमं नागकेसरम् ॥

पिङ्गाख्यया दंशोऽग्निदग्धाभो भवति । स्फोटश्च बहुस्रुतिस्तीव्रशोफादिभिर्युक्तो भवति । तत्र सितादिकमगदः ॥

त्रिमण्डलाया बहलो दंशः कृष्णं स्रवत्यसृक् ।
अरुचिर्नेत्रयोर्दाहः कलुषस्रुतिदूषिता ॥
विविधैर्मण्डलैश्चास्य शरीरमुपचीयते ।
तत्रार्कमूलद्विनिशासुराह्वापृश्निपर्णिकाः ॥
दधित्थनाकुलीब्राह्मीज्योतिष्मत्यो हितो गदः ।

त्रिमण्डलाख्याया दंशो बहलो घनो भवति । कृष्णवर्णं च रक्तं स्रवति स्रवति । अरुच्यादिकं च भवति । अस्य चातुरस्य शरीरं विविधैर्नानाविधैर्मण्डलैरुपचीयते । तत्रार्कमूलादिकमगदः ॥

आदंशः पूतिगन्धाया विसर्पक्लेददाहवान् ।
अल्जीसन्निभो रक्तवान् विरुद्धपिटकाचितः ॥
मार्ङ्गीनिदिग्धिकानिम्बपाटलीसिन्दुवारकम् ।

दूर्वा हरिद्रे वाशा च पूतिगन्धाविषापहम् ॥

पूतिगन्धाख्यया आदष्टो विसर्पादिमा नलजीसदृशत्वादियुक्तश्च भवति । भाङ्र्यादिकं तु पूतिगन्धाविषापहम् ॥

चित्रमण्डलवान् दष्टः पिटकाजालकावृतः ।
वीराया मूर्धरुक् शीतज्वराङ्गद्वेषसंयुतः ॥
हरिद्रे नलदं कुष्ठमेला सुरसमञ्जरी ।
तगरं च श्वपित्तेन पिष्टं वीराविषापहम् ॥

वीराख्यया दष्टश्चित्रैर्मण्डलैर्युक्तो भवति । पिटकाजालकैरावृतो मूर्धरुगादिभिर्युक्तश्च । श्वपित्तेन पिष्टं हरिद्रा द्वयादिकं तु पानादिभिर्वीराविषापहं भवति ॥

दष्टः कुमुदया दाहस्फोटस्फुरणतोदवान् ।
पिच्छिलक्लेदविस्रावी सश्वासस्सगलग्रहः ॥
प्रत्याख्यायात्र कुर्वीत सामान्योक्तं क्रियाक्रमम् ॥

कुमुदाख्यया दष्टो दाहादिमान् पिच्छिलक्लेदस्रावी श्वासगलग्रहाभ्यां युक्तश्च भवति । श्वासस्तमकश्वासः । अत्र प्रत्याख्यानं कृत्वा सामान्योक्तं पूर्वाध्यायविहितं क्रियाक्रमं चिकित्सितं कुर्यात् ।

भवन्त्यलविषादष्टे पीतलोहितमण्डलाः ।
पिटकाः सर्षपप्रख्यास्तालुशोषो रुजा ज्वरः ॥
छर्दिर्दाहः शिरः कम्पस्तत्र सेव्यं समाक्षिकः ।
सकासीसस्सदूर्वैरः सपिप्पलिवटाङ्कुरः ॥

अलविषया दष्टे पीतादिगुणाः सर्षपप्रमाणाः पिटका भवन्ति । तालुशोषादिकं च । तत्र सेव्यादिकं वटाङ्कुरान्तं भेषजम् । सेव्यमुशीरम् । वटाङ्कुरो वटप्ररोहः ॥

रक्तान्तो रक्तया दष्टः सपाण्डुपिटकाज्वरः ।
श्वेतोऽतिसारः श्वसनं दाहः क्लेदः सशोणितः ॥
शस्तं शेलवर्जुनाम्रातश्लेष्मातकमूलं सिन्दुवारतः ।

रक्ताख्यया लूतया दष्टो रक्तान्तो भवति । पाण्डुवर्णाभिः पिटकाभिर्ज्वरेण च युक्तः । अतिसारश्च श्वेतो भवति । श्वसनादिकं च । अत्र श्लेष्मातकत्वगादिकं सिन्दुवारमूलान्तं भेषजम् । सिन्दुवारः प्रसिद्धः ॥

आदष्टे चित्रया रक्ता पिटका विसृता स्थिरा ।
पर्वभेदशिरस्तापज्वरशोफा विसर्पिणी ॥
भिन्ना कृष्णत्वमभ्येति पीतास्रावा महाव्रणा ।
तत्रेष्टं कुष्ठनलदशिरीषनलरेणुकाः ॥

चित्राख्यया आदष्टे रक्तादिगुणा पिटका भवति । सा च स्वयं भिन्ना कृष्णत्वमभ्येति प्राप्नोति । पीतास्रावा महाव्रणा च भवति । तत्र कुष्ठादिकमिष्टम् ॥

दष्टे च सन्तानिकया शूलमाकुलताऽश्रुणः ।
प्रदराक्षेपकौ तत्र केसरं क्षीरिणां त्वचः ॥
आम्रस्य सिन्दुवारस्य मूलमश्मन्तकस्य च ।

सन्तानिकाख्यया दष्टे शूलादिकमाक्षेपकान्तं भवति । प्रदरः स्त्रीयोनिरुजः । आक्षेपको वातव्याधिः । तत्र नागकेसरादिकं भेषजम् । मूलशब्दस्याम्राद्यश्मन्तकान्तैः सम्बन्धः ॥

पिटका मेचका दष्टमध्ये जतुकणोपमाः ।
ज्वरः शोफोऽत्र वारुण्या रोचना रजनीद्वयम् ॥

मेचकाख्याया सम्माग्निनो दशस्य मध्ये जतुकणोपमा पिटका ज्वर शोफश्च भवति । अत्र वारुण्यादिकं भेषजम् । वारुणीन्द्रवारुणी ॥

राजीमान् कसना दश. शिरोरुक् श्वासकास[वान् ।
शीतपिच्छिलरक्तघ्नुद्रक्तोक्तं तत्र भेषजम् ॥

कसनाख्याया दशो राजीमान् शिरोरुगादियुक्तश्च भवति । तत्र रक्ताख्यादशोक्त भेषजम् ॥

पाण्डुरक्तोऽतिरुग्दश. काकाण्ड्या. स्मृतिमो-[पकृत् ।
हिध्मा श्वसनतृण्मूर्च्छा निद्राक्षेपकहृद्गदा ॥

काकाण्ड्या दश पाण्डुरक्तत्वादिगुणो भवति । स्मृतिमोषकृच्च । हिध्मादयश्च भवन्ति । इत' प्रभृत्यसाध्यत्वाच्चिकित्सानोच्यते । (निद्राक्षेप 'सहृद्गद इति च पाठ ।)

रक्तान्तस्त्वेणपादाया दश कृष्णतिलाकृति
दाहमोहाग्निवीसर्पतृड्वमिश्वासकासवान् ॥

एणपादाया दश पर्यन्तेषु लोहित कृष्णतिलाकृतिर्दाहादिमांश्च भवति ॥

पूति. श्यावोऽतिरुक सास्रगादशो लाजवर्णया
शीतज्वरसमुत्थानो दाहमूर्छातिसारवान् ॥

लाजवर्णया दश पूत्यादिगुणो भवति । शीतज्वरहेतुर्दाहादिमांश्च ॥

अग्निदग्धनिभो दशो वैदेह्या भृशवेदन ।
गम्भीर. सज्वरस्तीक्ष्णमोहो हृदयपीडनम् ॥

वैदेह्या दश अग्निदग्धनिभत्वादिगुणो भवति ॥

ऊर्ध्वराजीचितो दशो जालिन्यास्तीव्रशोफ[रुक् ।
उदीर्णतृड्भ्रमश्वासस्तम्भमोहोऽवदीर्यते ॥

जालिन्या दश ऊर्ध्वराजीचितत्वादियुक्तो भवति । उदीर्णा तृड्यस्तृडादको यस्मिन् । अवदीर्यते भिद्यते ॥

रक्तो मालागुणादशो धूमगन्धि सतीव्ररुक् ।
दीर्यते पार्श्वतस्तैस्तै सरक्तैर्मण्डलैर्युत ॥
अन्तर्दाहो बहि शैत्यमाध्मान मूत्रकृच्छ्रता ।
मूर्च्छाप्रलापातीसारज्वरा. प्राणान्तकारिण

मालागुणाया दशो धूमगन्धत्वादियुक्तो भवति । अस्या च लूतायामन्तर्दाहादय प्राणानामन्तकारिण ॥

ध्मात सौवर्णिकादश' स्यन्दते मत्स्यगन्धिक'
शिरोक्षिरुज्ज्वर कासस्तृणा शोफोवमिभ्रम

सौवर्णिकाख्याया दशो ध्मातत्वादिगुणो भवति । शिरोरुगादिक च ॥

असाध्यानामपि हित मत्याख्यायाशु योज[येत् ।
दोषोच्छ्राय विशेषेण छेददाहादिवर्जितम् ॥

यासामसाध्यत्वाच्चिकित्सानोक्ता तासामसाध्यानामपि प्रत्याख्यान कृत्वा दोषोच्छ्राय विशेषवशेन हित चिकित्सित योजयेन । छेददाहादिक वर्जयित्वा ॥

यस्मिन् देहदेशे या लूता दशति सा कपिलेत्यादिना क्रमेण प्रदर्श्यते ॥

कपिला तत्र नासायामग्निर्दशति जत्रुणि ।
पीता तु गण्डयो पद्मा दक्षिणासेय कक्षयो ॥
लूता मूत्रविषा श्वेता चिबुके कालिकाक्षिणि ।
पाण्डुरा दक्षिणस्कन्धे करयो रक्तपाद्रिका ॥
वामपार्श्वे दशेत् भृङ्गा वामासे पिङ्गला दशेत् ।
त्रिमण्डलोदरे पूति. पृष्ठे वीरा तु दक्षिणे ॥
बाहौ नाभ्या कुमुदिका वामस्कन्धेऽलसाह्निता
कण्ठे रक्ता ललाटे तु चित्रा सन्तानिकोष्ठयो
मेचका मूर्ध्नि कसनाद्धस्तयो कक्षमूलयो ।
काकाण्डयेणी तु हृदये लाजवर्णास्तनान्तरे ॥
बाहुसन्धिषु वैदेही लूताऽपाङ्गे तु जालिनी ।
मालागुणाख्या ग्रीवायां सौवर्णी कर्णमूलयो
इति क्षेत्राणि नियतान्यत्युदीर्णविषा पुन ।
परक्षेत्रेपि वर्तन्ते राजानोतिबला इव ॥

इत्युत्तरे पञ्चचत्वारिंशोऽध्याय. ॥

तत्र तासां लूतानां मध्ये कपिला नाम लूता नासायां दशति । एवमग्निरित्यादि । व्याख्या समम् । इत्येतानि नासादीनि क्षेत्राणि कपिलादीनां लूतानां नियतानि । यास्त्व त्युदीर्णविषा भवन्ति ता लूता परक्षेत्रेपि वर्तन्ते यथातिबला राजान इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायामुत्तरे पञ्चचत्वारिंशोध्याय ॥

— o —

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः।

मूषिकालर्कप्रतिषेधम्।

जङ्गमविषप्रक्रमेण मूषिकालर्कविषयोश्चिकित्सा प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो मूषिकालर्कप्रतिषेध नामाध्याय व्याख्यास्याम । इति ह ।

[लालनादिभेदेनाष्टादशविधस्य मूषिकस्यालर्कस्य शुनश्च विषस्य प्रतिषेधश्चिकित्सा स्मिन्नध्याय उच्यत इति मूषिकालर्कप्रतिषेधस्तम्। विज्ञानाद्विना प्रतिषेधस्य दुष्करत्वात् सविज्ञान प्रतिषेधमित्यर्थ । शेष पूर्ववत् ।]

[तत्र पूर्वं मूषिकाणां नामविशेष सख्या च दर्शयति ॥]

लालनश्चपल. पुत्रो हसिरश्चिकिरोऽजिन ।
कषायदन्त' कुलक. कोकिल कपिलोऽसित.
अरुण शवल श्वेत कपोत पलितोन्दुरु ।
चुच्छुन्दरो रसालाख्यो दशाष्टौ चेति मूषिका

लालनाद्योष्टादश मूषिका । मूषिकस्य प्रसिद्धत्वात् भेदकीर्तनमेव । अलर्कस्य तु लक्षण वक्ष्यते ॥

[मूषिकविषस्य व्रणेन विनापि रक्तादिदूषकत्वात्तत्सक्रान्तेर्हेतुमाह ॥]

यस्मिन्नङ्गे पतन्त्येषां शुक्रमङ्गै स्पृशन्ति वा ।
यच्छुक्रदिग्धैस्त्वग्रास्ते दूषिते पाण्डुतां गते ॥
ग्रन्थय श्वयथु कोठो मण्डलानि भ्रमोरुचि.

शीतज्वरोऽतिरुगुन्मादो वेपथुः पर्वभेदनम् ॥
रोमहर्षः स्रुतिर्मूर्छा दीर्घकालानुबन्धनम् ।
श्लेष्मानुविद्धबह्वाखुपोतकच्छर्दनं सकृत् ॥

एषा मूषिकाणां सम्बन्धि शुक्रं यस्मिन्नङ्गे पतति यद्वा यदङ्गं मूषिकशुक्रादिग्धैरङ्गैः स्पृशति तत्रास्रे रक्ते दूषिते पाण्डुत्वं च गते मन्थ्यादिकं भवति । श्लेष्मणानुविद्धानां बहूनामाखुपोतकानां छर्दनं वमनम् । [तत्प्रभावात् सकृदेकवारमेव श्लेष्मणानुबद्धानां बहूनामाखुपोतकानां मूषिकबालाकारमांसखण्डानां छर्दनं च स्यात् । शीतज्वरः शीतादिज्वरः । पर्वभेदनं सन्धिषु भेदनप्रतीतिः । स्रुतिर्व्रणमुखाद्रक्तपूयादिस्रावः । दीर्घकालं चिरकालमनुबन्धनमनुवर्तनम् ॥]

व्यवाय्याखुविषं कृच्छ्रं भूयो भूयश्च कुप्यति ।

सर्वं चाखुविषं व्यवायिव्यापकगुणस्वभावं कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यं भवति । भूयो भूयश्च कुप्यति । [व्यवायिगुणस्य सर्वविषसाधारणत्वेऽप्यत्र विशेषकथनमतिशयद्योतनार्थम् । भूयो भूयश्च कुप्यति शान्तमपि पुनः पुनः कालान्तरेण कोपं याति ॥]

मूर्च्छाङ्गशोफवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ॥
शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यलक्षणम् ॥

मूर्छादिकमसाध्यमूषिकाविषलक्षणम् । [अङ्गशब्दः शोफादिषु त्रिषु सम्बध्यते ॥]

शूनवस्तिं विवर्णौष्ठमाखवाभैर्ग्रन्थिभिश्चितम् ।
छुच्छुन्दुरुसगन्धं च वर्जयेदाखुदूषितम् ॥

शूनवस्तिमित्यादिकं चाखुदूषितं वर्जयेत् । छुच्छुन्दुरुसमानगन्धं च । छुच्छुन्दुरुर्नाम्ना दीर्घमुखो मूषिकः । [असाध्यलक्षणान्युक्त्वा पुनरपि वर्जयेदित्युक्तत्वात् पूर्वोक्तस्याप्यस्यासाध्यस्य परित्याज्यत्वं च सूचितम् ॥]

शुन इत्यादिना अलर्कस्य लक्षणमुच्यते । (अनन्तरमलर्कविषलक्षणं विवक्षुः पूर्वं तस्योन्मादहेतुमाह ॥)

शुनः श्लेष्मोल्बणा दोषाः संज्ञां संज्ञावहाश्रिताः
मुष्णन्तः कुर्वते क्षोभं धातूनामतिदारुणम् ॥
लालावानन्धबधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ।
स्रस्तपुच्छहनुस्कन्धः शिरोदुःखी नताननः ॥

शुनः सारमेयस्य श्लेष्मोल्बणा दोषाः संज्ञावहाः सिरा आश्रित्य संज्ञां चेतनां मुष्णन्तो धातूनां शुनो रसरक्तादीनां दारुणमतिघोरं क्षोभं कुर्वते । ततः स लालावत्त्वादियुक्तः स्रस्तपुच्छादिकश्च सर्वतो विना प्रयोजनमभिधावति ॥

(उन्मादलक्षणमुक्त्वा अलर्कस्य दंशलक्षणमाह ॥)

दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्णं क्षरत्यसृक् ।
हृच्छिरोरुग्ज्वरस्तम्भतृष्णामूर्छोद्भवोऽनु च ॥

तेन यथाविधेनालर्काख्येन शुनादष्टस्य पुंसो दंशः सुप्तः अचेतनः सन् कृष्णमसृक् क्षरति । ततश्च तृष्णाद्युद्भवो भवति ॥

(अलर्कविषप्रसङ्गात् सृगालादिविषलक्षणमाह ।)

अनेनान्येपि बोद्धव्या व्यालादंष्ट्राप्रहारिणः ।
सृगालाश्वतराश्वर्द्वीपिव्याघ्रवृकादयः ॥

अनेन च श्वदंशप्रकारेणान्येपि व्याला क्षुद्रा दंष्ट्राप्रहारिणः सृगालादयो बोद्धव्या ज्ञेया । (सृगालादय इत्यादिशब्देन बिडालादयो गृह्यन्ते । व्याला दुष्टसत्वा ।)

कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्य सुप्ति क्लेदज्वरभ्रमाः ।
विदाहरागरुक्पाकशोफग्रन्थि विकुञ्चनम् ॥
दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिका मण्डलानि च ।
सर्वत्र सविषे लिङ्ग विपरीतं तु निर्विषे ॥

सर्वत्र सविषे दंशे कण्ड्वादिकं लिङ्गम् । एतद्विपरीते निर्विषम् ॥

(अलर्कश्वमूषकादीनां सृगालादीनां लक्षणमुक्त्वा सामान्येनासाध्यलक्षणमाह ॥)

दष्टो येन तु तच्चेष्टारुतं कुर्वन् विनश्यति ।
पश्यंस्तमेवचाकस्मादादर्शे सलिलादिषु ॥

येनैव प्राणिना दष्टस्तस्यैव सम्बन्धिनी श्चेष्टारुतं कुर्वन् पुरुषो विनश्यति । तमेव च प्राणिनमकस्मादादर्शादिषु पश्यन्नपि विनश्यति ॥

जलदर्शनसंस्पर्शशब्देभ्यो यश्च सन्त्रसेत् ।
अदष्टमपि तं जह्याज्जलसन्त्रासरोगिणम् ॥

अदष्टोपि यः पुरुषो जलस्य दर्शनेन वा स्पर्शनेन वा शब्देन वा सन्त्रस्येत् जलसन्त्रासनाम्ना रोगेण युक्तं जह्यात् ॥

(मूषिकालर्कयोर्लक्षणमुक्त्वानन्तरं मूषिकचिकित्सामाह ।)

आखुना दष्टमात्रस्य दंशं काण्डेन दाहयेत् ।
दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात् कर्णिकान्यथा ॥

आखुनेत्यादिना मूषिकाणां साधारणी चिकित्सा । सुबोधम् । दंशदाहेन विना कर्णिका सम्भवति । (आखुना मूषिकेण दष्टमात्रस्य मात्रयाप्यनतिलङ्घितदष्टसमयस्य दंशं दृशमणं काण्डेन शरकाण्डादिना अथवा दर्पणेनादर्शेन दाहयेत अन्यथा दाहाभावे तीव्ररुजा अतिवेदनायुक्ता कर्णिका स्यात् ॥)

(अनन्तरकरणीयमाह ॥)

दग्धं विस्रावयेद्दंशं प्रच्छितं च प्रलेपयेत् ।
शिरीषरजनीवक्रकुङ्कुमामृतवल्लिभिः ॥

दग्धं दंशं दंशव्रणं विस्रावयेत् । प्रच्छितं चेति वक्ष्यमाणत्वाद्विस्रावणं प्रच्छानेन । ततः शिरीषादिभिरमृतवल्ल्यन्तैः प्रलेपयेत् । (शिरीषरजनीकुष्ठमिति सुश्रुतपाठः ॥)

अगारधूममञ्जिष्ठा रजनी लवणोत्तमैः ।
लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनः ॥

अगारधूमादिभिर्लेप आखुविषं जयति कर्णिकायाः पातनश्च ॥

ततोम्लैः क्षालयित्वा तु तोयैरनुच लेपयेत् ।
पालिन्दी श्वेतकटभी बिल्वमूलगुडूचिभिः ॥
अन्यैश्च विषशोफघ्नैः सिरां वा मोक्षयेद् द्रुतम् ।

ततो लेपादनन्तरमम्लैः काञ्जिकादिभिः क्षालयित्वानु पश्चाच्च तोयैः क्षालयित्वा पालिन्द्यादिभिर्लेपयेत् । पालिन्दी श्यामा त्रिवृत् । अन्यैश्च विषघ्नैः शोफघ्नैश्च हरिद्रादिभिर्लेपयेत् ।

अथवा द्रुतं शीघ्रं सिरां मोक्षयेत् । (विषघ्नैः शिरीषादिभिः शोफघ्नैः शिग्रुमूलादिभिरन्यैरपरैरौषधैश्च लेपं कुर्यात् ॥)

छर्दनं जालिनीक्वाथैः शुकाख्याङ्कोलयोरपि ।
कोशवत्याः शुकाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च
मदनस्य च सञ्चूर्ण्य दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ।

नीलिनीक्वाथेन छर्दनं शुकाख्याङ्कोलयोश्च क्वाथेन । कोशवत्यादिफलानां चूर्णं दध्ना पीत्वा विषं वमेत् । शुकाख्या शिरीषः । कोशवती कोशातकी । जीमूतः कृतवेधनः ॥

वचामदनजीमूतकुष्ठं वा मूत्रपेषितम् ।
पूर्वकल्पेन पातव्यं सर्वोन्दुरुविषापहम् ॥

वचादिकं गोमूत्रेण पिष्ट्वा पूर्वकल्पेनेति दध्ना पातव्यम् । तत्सर्वेषामुन्दुरूणां विषं हन्ति ॥

निष्पावा कदलीमूलं बन्धुजीवफलानि च ।
सुवर्चलारामठकं त्वार्जिकातिविषाद्वयम् ॥
श्यामाद्रिकर्णिकामूलमर्धश्लोकैस्त्रयमगदत्रयम् ।

निष्पावसुवर्चलाश्यामादिभिरर्धैरर्धश्लोकैर्यम ।त्रय भवति । रामठकं हिङ्गु ॥

वान्तस्य शुद्धे हृदये शूलं हिध्मारुचिर्वमिः ।
तृष्णोद्गारानुबन्धो वास्याच्चेत्तत्रैतदौषधम् ॥

वान्तस्य सतो हृदये शुद्धे शूलादिकं यदि स्यात्तत्रैतदौषधम् ।

किमित्याह ॥

जीरकं त्र्यूषणं कुष्ठं तुङ्गाख्यं नागकेसरम् ।
रजन्यौ सैन्धवं सेव्यं यष्टीमधुसुवर्चलाम् ॥
मधुरं च गणं पिष्ट्वा बीजपूरकपित्थयोः ।
रसेन पाठां कुर्यान्मधुमत्स्यण्डिकान्वितम् ॥
गन्धवर्णरसोपेतः स पीतो विषदोषजित् ।

जीरकमित्यादि व्याख्यासमम् । तुङ्गाख्यं नागकेसरम् । मधुरोगणः सूत्रोक्तः ॥

द्विपिप्पलीश्रुमतीक्वाथे पेयाचतद्गुणा ।

द्विपिप्पल्यादिक्वाथे कृता पेया च तद्गुणा जीरकादिपाठगुणा ।

विरेचने त्रिवृच्छ्यामा त्रिफला कल्क इष्यते ।
शिरोविरेचने सारः शिरीषस्य फलानि च ॥

त्रिवृदादिकल्कं विरेचन इष्यते । शिरीषस्य सारः फलानि च शिरोविरेचने ॥

अञ्जने गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोन्वितः ।
कपित्थगोमयरसो मधुमानवलेहने ॥

व्योषसूक्ष्मरजोन्वितो गोमयरसोऽञ्जन इष्यते । कपित्थगोमयरसो माक्षिकयुक्तोऽवलेहने ॥

तण्डुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं घृतम् ।
द्विनिशा कटभी रक्ता यष्ट्याह्वैर्वामृतान्वितैः ॥
आस्फोतमूलसिद्धं वा पञ्चकापित्थमेव वा ।

तण्डुलीयकस्य मूलेन सिद्धं घृतं पाने हितम् । अमृतान्वितैर्द्विनिशादिभिर्वा सिद्धं घृतम् । रक्ता मञ्जिष्ठा । सुरोधम् । आस्फोतोऽर्कः । पञ्चकापित्थं कपित्थस्य त्वक्पत्रपुष्पफलमूलानि तैः पञ्चभिः सिद्धं घृतं वा ॥

अधोभागे विशुद्धस्य शूलं नाभ्यां भवेद्यदि ।
पुरीषं वा निवध्येत गुदे स्याद्वा विकर्तिका ॥

तत्र पेयां पिबेच्छीतां शर्करामधुसंयुताम् ।
पिप्पली पिप्पलीमूलशारिवा कटुकाह्वयैः ॥
शृते सिद्धां सह बला समङ्गा भिषभेषजैः ।

विरिक्तस्य यष्टिनाभिप्लुतं पुरीषं वा वि षयुक्तं वा विषार्तिकाभ्यासतः पिप्पल्यादिभिर्वि श्वभेषजान्तैः शृते सिद्धा शीता शर्करामधुयुक्ता पेया पिबेत् । समङ्गा मञ्जिष्ठा ॥

नलदश्यामकच्चोपलोध्रचित्रकलीप्यकम् ।
कुतलक्षारतोयेन पिष्टं माक्षिकसर्पिषा ॥
दध्ना वा प्राशयेत् क्षौद्रं यवक्षारपयोदधि ।
फाणितं तैलमाज्यं च विषघ्नं पीतमेकतः ॥

नलदादिद्रव्याणि कुतलक्षारतोयेन पिष्टं मधुसर्पिषा दध्ना वा प्राशयेत् । कुतल शिलकाण्डम । क्षौद्रादिकमाज्यान्तमेकतोमि श्रीभावेन पीतं विषघ्नं भवति ॥

सिन्दुवारं नतं शिग्रु बिल्वमूलं पुनर्नवम् ।
वचाश्वदंष्ट्रा जीमूतमेषां क्वाथं समाक्षिकम् ॥
पिबेच्छाल्योदनं दध्ना भुञ्जानो मूषिकार्दितः ।

मूषिकैरर्दितो हिमितं दध्ना शाल्योदनं भुञ्जानः सिन्दुवारादीनां क्वाथं समाक्षिकं पि बेत् । श्वदंष्ट्रा कण्टकारी ॥

सक्षेण शरपुङ्खाया बीजं सञ्चूर्ण्य वा पिबेत् ।
अङ्कोलमूलकल्को वा बस्तमूत्रेण कल्कितः ॥
पानलेपनयोर्युक्तः सर्वोन्दुरुविषापहः ।

अथवा शरपुङ्खाया प्रसिद्धायाश्चूर्णं तक्रेण पिबेत् । अङ्कोलमूलत्वक्प्रयोगः सुगमः । [अजमूत्रेण पिष्टं पानविषये लेपनविषये च प्रयुक्तः अङ्कोलमूलस्य कल्कश्च मूषिकविषस्य नाशनः ॥]

पयः पयस्यया युक्तं सितया मधुकेन च ॥

पयस्यया शर्करया मधुकेन च युक्तं पयः प्रकरणात् सर्वोन्दुरुविषापहम् । पयस्या क्षीरिका ॥

किरातातिक्तममृतां समङ्गां वृद्धमल्लिकाम् ।
त्रायमाणां काश्मर्यं पयस्यां मण्डूकीयकम् ॥
आखुपर्णीं महानिम्बं सप्तपर्णं मधूलिकाम् ।
कपित्थं राजवृक्षं वा पिबेदन्यतमं ज्वरी ॥

यत्र मूषिकविषे ज्वरजातं भवति तत्र किराततिक्तादीनामन्यतमं पिबेत् । आखु पर्णी (मूषिकपर्णी) ॥

स्थिरां मन्दरुजां सच्छेत् कर्णिकां पातयेत्तु ताम् ।
श्यामालाङ्गलिका दन्ती किणिही गिरिकर्णि-
(का ॥
आखुवृक्षो महावृक्षस्त्रिदङ्गनकी स्नुही ।
कर्णिकापातनं कल्कमेकैकं तिलकल्कवत् ॥

कर्णिका स्थिरा मन्दरुजा च सती प्र- च्छेत् पातयेच्च ताम् । श्यामादीन्येकैकं तिलक ल्कयोगात् कर्णिकापातनानि । लाङ्गलिका विशल्या । किणिही गिरिकर्णिका । आखुवृ क्षो जीमूतकः । अञ्जनकी नीलिनी ॥

सीरिमवाळमञ्जिष्ठा बलादार्वी हयाह्वया ।
रोपण्य कल्कितास्तैलं घृतं वा साधितं तथा
द्विनिशा तिलयष्ट्याह्वतगरोशीरपद्मकैः ।

क्षीरिप्रवालादिकं कल्कितं रोपणम् । अथवा तैः साधितं तैलं वा घृतं वा तथागुणम् । द्विनिशादिभिः साधितं तैलं वा घृतं वा ॥

सामान्येनेति निर्दिष्टा क्रियाखुना विशेषतः ।

इत्याखुना क्रिया सामान्येन निर्दिष्टा । विशेषतस्तूच्यते लालनेनेत्यादिना ॥

लालनेन वमिर्मूर्च्छा लालास्रावश्च जायते ।
लिह्यात् समाक्षिकं तत्र चूर्णितं तण्डुलीयकम् ॥

लालास्रावान्तं लालनेन जायते । तत्र समाक्षिकं तण्डुलीयकचूर्णं लिह्यात् ॥

चपलेन वमिर्मूर्च्छा तृड्वा तत्रावलेहयेत् ।
सदारुमुस्तां त्रिफलां—

चपलाख्येन वमिर्मूर्च्छा तृड्वा जायते । तत्र देवदारुमुस्तसहितां त्रिफलां लेहयेत् ॥

— पुत्रकेण तु पाण्डुता ।
सादोऽङ्गे सर्वतश्चाखुसदृशग्रन्थिसम्भवः ॥
शिरीषबीजं कुष्ठं च मधुना तत्र लेहयेत् ।

पुत्रकाख्येन ग्रन्थिसम्भवान्तम् । तत्र शिरीषबीजं कुष्ठं च मधुना लेहयेत् ॥

हसिरेणान्नविद्वेषो जृम्भणं रोमहर्षणम् ।
आरग्वधादिनिर्यूहं सुवान्तं तत्र पाययेत् ॥

हसिराख्येन रोमहर्षणान्तम् । तत्र सुष्ठु वमनं कृत्वा आरग्वधादिक्वाथं पाययेत् ॥

चिकिरेण शिरोदुःखं शोफो हिध्मावमिर्भ्रमः ।
वान्तोऽत्र जालिनीक्वाथैः सारमङ्कोलजं पिबेत् ॥

चिकिराख्येन भ्रमान्तम् । अत्र जालिनीक्वाथेन वमनं कृत्वा अङ्कोलसारं पिबेत् ।

अजिनेनाङ्गकृष्णत्वं मूर्च्छाछर्दिश्च हृद्ग्रहः ।
मधुना तत्र मञ्जिष्ठां लिह्यात् स्नुक्क्षीरकल्किताम् ॥

अजिनाख्येन हृद्ग्रहान्तम् । तत्र स्नुधाक्षीरेण कल्किता मञ्जिष्ठा मधुना लिह्यात् ॥

निद्राकषायदन्तेन हृच्छोषः कृशताति च ।
शिरीषसारत्वग्बीजं तत्र क्षौद्रेण लेहयेत् ॥

कषायदन्ताख्येन निद्रा हृच्छोषः अतिकृशता च । तत्र शिरीषस्य सारादिकं क्षौद्रेण लेहयेत् ॥

कुलकेन रुजा स्रावौ राजयोर्दशमण्डले ।
स सिन्दुवारकौ तत्र सहौ लिह्यान्मधुप्लुतौ ॥

कुलकाख्येन दशमण्डले रुजास्रावौ राजयश्च । तत्र सिन्दुवारसहितौ महौ कुष्ठनस्ये मधुप्लुतौ लिह्यात् ॥

ग्रन्थयः कोकिलेनोग्रा ज्वरो दाहश्च दारुणः ।
नीलीपुनर्नवाक्वाथे सिद्धं तत्र पिबेद् घृतम् ॥

कोकिलाख्येनोग्रा ग्रन्थयो दारुणौ च दाहज्वरौ । तत्र नील्यादिक्वाथसिद्धं घृतं पिबेत् ॥

कपिलेन व्रणे कोथो ज्वरो ग्रन्थिर्भ्रमस्तृड् ।
लेहयेन्मधुना श्वेता श्वेता चात्र पुनर्नवाम् ॥

कपिलाख्येन तृडन्तम् । अत्र श्वेता श्वेतवचा श्वेतपुनर्नवा च मधुना ले[illegible]

रक्त. कृष्णेन रपर्शे निशपाद् दूषिते विषे।
तत्र सिन्धुरपमार्गे [illegible] ॥

कृष्णाभिशाप [illegible] सदाशमपि दु
र्दिन मु [illegible] । तत्र [illegible]
विषं ॥

अकृणाया दूषादोषमाशिषाणानर्दभयान ।
जनयन्ति क्रमाद्यानार सर्वे च प्रतिकर्णिका ॥

अकृणाया [illegible]
क्रमाद्यानार [illegible] । सर्वे च [illegible]
पुगा भवति । अकृणा [illegible]
जनयनि । [illegible] । [illegible]
पत्तमवान् । [illegible]
पश्चिमेन्दुरोगमनवानि कनाम ॥

करञ्जारग्वधवर्णानां हरत्यपुमनीद्यान् ।
क्वाथे दधिपय सर्पि पृथगवस्थान्मिन पचेत्
कपित्थदाडिमवरी त्रिफलाविघुणन्धिका ।
त्रिवृता युतिका ववयुक्ता गीताग्रकल्पिता ॥
पिप्पलत्रणादीनां पञ्चानां विपनाशनम् ।
काकादनी काकमाची स्वरसेन शृत घृतम् ॥

करञ्जादिकाथे कपित्थादिकल्के दधि
क्षीरप्रभृतिभिः पृथक् घृतमथ पचेत् । तत्पू
मकणादीनां पञ्चानां विषनाशनम् । काकाद
न्या काकमाच्याश्च स्वरसेन शृत घृत चाग
णादीनां पञ्चानां विषनाशनम् ॥

क्रमशुक्तुन्दरेणाग्रो ग्रीवास्तम्भो विषूचिका ।
यवनार्पभक्षार वृहत्याः वाज पाययेत् ॥

शुक्तुन्दरेणाऽत्र क्रमात् [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
षे [illegible] ॥

ग्रीवास्तम्भो रपाशेन [illegible] ।
[illegible] पुगवाद्रिकापुषम ।

[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥

सर्वेष मूषिकाणि सद्भ्यपस्मरशने ।
यथायथ वा शान्तिषु दोषाणा हान्डदुष ॥

[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] मूषिकविष [illegible] दुष्टिदेषु
[illegible] प्रयुञ्जति ॥

तत्र सर्वे यथायथ सर्वोत्ता स्फुरकथा ।
यथायथ च निर्दिष्टास्ताया दूरीशितवता ॥

तत्र सर्वेषविषदूषी [illegible] च
[illegible] च निर्दिष्टा [illegible] ।
तथा दूषीविषप्रायश्चोपचर्या । इति मूषिक
विषोपचार ॥

(अलर्कविषचिकित्सामाह ।)

दग्धानलर्कदष्टस्य दग्धमूर्णेन मर्दिता ।
मटिताद्गर्दस्तिन्स्मै पुराण च घृत पिबेत ।
व्रणस्योपरि निष्पीड्य मत्स्यकपुष्पीरसोऽथवा

अलर्कदष्टस्य दंश दग्धवा उष्णेन सर्पि
षा दग्ध्वा तैलेनानाविधैरगदैः प्रदिहात । पु-

राण पञ्चसंवत्सरातीतं च घृत पिबेत् । अथवा प्रगत्योपरि प्रत्यक्पुष्पीरसो निष्पीड्य. । प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः ॥

तिलगुल्गुलुदूर्वाणां दाडिमस्य गुडस्य च ।
कल्को मुहुर्मुहुर्लेप श्वदंशविषजित्परम् ॥

तिलादीना कल्केन मुहुर्मुहुर्लेप पर श्वदंशविषजित् ॥

नलमूल जले पिष्टं पानलेपनयोर्हितम् ।
मातुलुङ्गच्छदैर्दंशे नखीयाद्दन्तचर्वितैः ॥

नलमूलमित्यादि सुबोधम् । दन्तैश्च चर्वितानि यानि मातुलुङ्गपत्राणि तैर्दंशं घर्षेयात् ॥

अर्कक्षीरयुत चास्य योज्यमाशु विरेचनम् ।
अस्य श्वादंष्ट्रस्यार्कक्षीरयुक्त योग्य विरेचनमाशु युञ्ज्यात ॥

पिबेत् पुनर्नवां श्वेतां धुर्धूरकफलान्विताम् ॥
श्वेता शुक्लपुष्पा पुनर्नवा धुर्धूरकफलैर्युक्ता पिबेत् ॥

फलं धुर्धूरकान्मूलं काकोदुम्बरिकोद्भवम् ।
शीधुना श्वविषं हन्ति पीतं वा तण्डुलाम्बुना ॥

धुर्धूरकफलं काकोदुम्बरिकामूलं च शीधुना वा तण्डुलाम्बुना वा पीतं श्वविषं हन्ति ॥

ऐकध्य पलल तैल रूपिकायाः पयो गुड ।
भिनत्ति विषमालर्कं घनवृन्दमिवानिलः ॥

पललादिकमैकध्यं मिश्रयित्वा प्रयुक्तं मालर्कं विषं भिनत्ति । यथा घनसमूहं वायु । रूपिका अर्क ॥

लशुनोषणवैदेही वरा गोपित्तकल्किता ।
पाननस्याञ्जनालेपै श्वदंष्ट्रस्यौषधं परम् ॥

लशुनादिकं गोपित्तकल्कितं पानादिभिः पर श्वदंष्ट्रौषधम् । वैदेही पिप्पली ॥

जलवेतसपत्रत्वङ्मूलं क्षुण्णं पचेज्जले ।
सक्वाथ शीतलं पीतं पर श्वविषभेषजम् ॥

तत्सिद्धं च घृत पाननस्याभ्यञ्जनलेपनम् ।
जलत्रासे समस्ते च विषे तद् गरुडोपमम् ॥

जलवेतसपत्रादि क्वाथः सुबोध । जलवेतसपत्रादिसिद्धं घृतं पानादि प्रयोगाज्जलत्रासे सर्वविषेषु च गरुडोपमम् ॥

यवमाषकुलत्थानां पञ्चमूलस्य चाम्भसि ।
क्षीरद्विगुणिते सर्पिः साधयेच्छ्लक्ष्णकल्कितैः ॥
अश्वगन्धामहाकुष्ठबृहतीरजनीद्वयैः ।
विदारीनतकट्वङ्गपथ्यासिन्दुवारकैः ॥
सर्पगन्धानलाभीरुशर्करारक्तचन्दनैः ।
श्वदंष्ट्राद्यवान् सर्वान् पानाभ्यङ्गैर्निहन्ति तत् ॥

यवादीना पञ्चमूलस्य तेषां क्वाथे द्विगुणक्षीरे अश्वगन्धादिभिः श्लक्ष्णकल्कितैः सर्पिः साधयेत् । तद्घृतं सर्वान् शुनो दंष्ट्रया कृतानुपद्रवान् निहन्ति ॥

हृद्विदाहे प्रसेके च विरेकवमनेभृशम् ।
विषदोषहरैर्योज्ये शुद्धे संसर्जनक्रम ॥

अलर्कदंष्टे च यदि हृद्विदाह प्रसेकश्च भवति । तत्र विषदोषहरे विरेकवमने भृशं योज्ये । तस्य च शुद्धे हृदि संसर्जनक्रम ॥

दद्यात् सशोधनतीक्ष्णमवश्य विषनाशनम् ।
अशुद्धस्य निरूढेऽपि व्रणं कुप्यति तद्विषम् ॥

तत्र यदा सशोधनं दद्यात्तदावश्यमेव तीक्ष्णैरेव नातीक्ष्णैर्यस्मात् सम्यक् शुद्धस्य निरूढेऽपि व्रणे तद्विषं कुप्यति ॥

सर्वबीजोपधीभिः कुम्भे शीताम्बुपूरिते ।
अष्टोत्तरशतं वारान् सिद्धमन्त्राभिमन्त्रिते ॥
अष्टोत्तरशतोन्माने पुष्पमालावगुण्ठिते ।
गोचर्ममात्रके लिप्ते ज्वलिताग्नौ कुशास्तृते ।
स्थण्डिले सरितस्तीरे स्नानं वास्य चतुष्पथे ॥

अस्य चालर्कदष्टस्य सरितस्तीरे वा चतुष्पथे वा स्थण्डिले भूप्रदेशे गोचर्ममात्रस्थाने लिप्ते ज्वलिताग्नौ कुशैरास्तृते सर्वबीजादिभिः कुम्भस्थैः स्नानं स्यात् । सर्वबीजौषधैः सर्वौषधे सप्तदशे वर्तन्ते ते तत्रोक्ताः । ये च कुम्भाः सिद्धमन्त्रेणाष्टोत्तरशतं वारानभिमन्त्रिताश्च । ये शीतेन पूर्णाः सन्ति । ये अष्टोत्तर शतपुष्पमालेन भवन्ति ते कलशैः ॥

अलर्काधिपते यक्ष सारमेयगणाधिप ।
अलर्कजुष्टमेतं मे निर्विषं कुरु मा चिरात् ।
स्वाहेति मन्त्रोऽलर्कार्ते सर्वकर्मसु शस्यते ॥

अलर्काधिपत इत्यादिः स्वाहान्तो मन्त्रोऽलर्कार्ते पुरुषे सर्वकर्मसु शस्यते । हे अलर्काधिपते, यक्षराज, हे सारमेयगणाधिप । एतमलर्कजुष्टं मे निर्विषं कुरु माचिरात् शीघ्रं स्वाहेति मन्त्रपदम् ॥

चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदन्तपरिक्षतम् ।
शूयते पच्यते रागज्वरस्रावरुजान्वितम् ॥

चतुष्पाद्भिः प्राणिभिः द्विपाद्भिश्च मनुष्यादिभिर्नखपरिक्षतं दन्तपरिक्षतं च रागाद्यन्वितं सत् श्वयते पच्यते च ॥

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥
॥ इत्युत्तरे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

सोमवल्कादिना लेपो नखदन्तविषापहः । सोमवल्कः कट्फलः । हंसपदी प्रसिद्धैव । अश्वकर्णो मधुस्रवा पूर्वदेशे प्रसिद्धः । नखदन्तविषापह इत्यत्र मनुष्याणां दन्तनखक्षतं विषमन्यत्र मैथुनक्रियायास्तिका । इति जर्जटः ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

—— ० ——

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

विषोपद्रवप्रतिषेधम् ।

विषाणां सद्योघ्नानां च निर्णयं कृत्वा विषे च उपद्रवास्तान्प्रतिकर्तुं च प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो विषोपद्रवप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह ॥

ज्वरकासवमीश्वासहिध्मा तृष्णाऽतिमूर्च्छनम् ।
शिरोभेदोऽतिसारोऽन्यपानाहो बस्तिमूर्धरुक् ॥
श्वयथुः पूतिदंशत्वं रक्तस्रावो विषानिलः ।
इति षोडशनिर्दिष्टा विषार्तानामुपद्रवाः ।
गन्धमाल्यमुपेक्षितानां येऽद्भुता विषरोगिणः ॥

ज्वरादयः षोडशविषार्तानामुपद्रवा निर्दिष्टा । उपेक्षिता अचिकित्सिता सन्तो विषरोगिणो यैरुपद्रवैर्युता नाशं गच्छन्ति ॥

राजवृक्षफलोशीरकाश्मर्यघनपद्मकान् ।
काथः सशर्कराक्षौद्रो विषज्वरहरः परम् ॥

राजवृक्ष इत्यादिना ज्वरादीनां क्रमेण चिकित्सा राजवृक्षफलादिकाथः सुबोधः ॥

पीता तण्डुलतोयेन कटुकासमितोपला ।
विषज्वरहराऽजाजी जीवकर्षभकोत्पलम् ॥
कोलमज्जसिता गन्धभार्ङ्गी यष्टयाह्वकेसरम् ।
विषज्वरत्वमिश्वासकासतृष्णानिबर्हणम् ॥

सशर्करा कटुका तण्डुलतोयेन पीता विषज्वरहरा भवति । अजाज्यादिकेसरान्तं विषज्वरादिनिबर्हणम् ॥

त्रिफलारग्वधव्याघ्रीक्वाथो ज्वरविबन्धजित् ।
बालबिल्ववचामुस्ता कषायः सपुनर्नवः ।
ज्वरातिसारश्वयथून्निहन्ति विषसम्भवान् ॥

त्रिफलादिक्काथो ज्वरविबन्धजित् । बालबिल्वादिकषायः पुनर्नवयायुक्तो विषसम्भवान् ज्वरादीन् निहन्ति ॥

वैदेहिकारामठकपित्थरसैन्धवम् ।
ससितामाक्षिकं लीढं श्वासकासज्वरापहम् ॥

वैदेहिकादिकं श्वासादपहरम् । वैदेहिका पिप्पली । रामठं हिङ्गु । इति ज्वरे ॥

सद्राक्षानागरां कृष्णामपवासवराघनाम् ।
क्षौद्राज्यमधुना कासान्मुच्यते विषसम्भवात् ॥

सपाठाञ्जनमञ्जिष्ठाद्विनिशामधुरां तथा ।
यष्टयाह्वमम्भसा पीत्वा —

कृष्णा पिप्पलीं द्राक्षानागराभ्यां युक्तां मधुसर्पिषा लीढ्वा विषसम्भवात् कासान्मुच्यते । अथवा सवराघनां कृष्णां मध्वाज्येन लीढ्वा । अथवा पाठादियुक्तां कृष्णाम् । तथा यष्टयाह्वमम्भसा पीत्वा विषसम्भवात् कासान्मुच्यते । इति कासे ॥

—मरिचैरवचूर्णितम् ॥
विषतृष्णा पिबेत् काथं बिल्वमूलाद्भवोत्थवा ।
धात्रीपरूषकद्राक्षा मधुकं पयसा ह्रुतम् ॥

बिल्वमूलात् क्वाथं मरिचैरवचूर्णितं विषतृष्णा पिबेत् । अथवा बिल्वमूलाद्भवक्षुद्रं धात्र्यादिकं च पयसा क्षीरेण ह्रुतं गृहीतद्रवत्वं पिबेत् ॥

वेल्लाग्र्याञ्जनसोशीरं यष्टयेवाकणकेसरम् ।
लिह्यान्मरिचकुम्भीं वा घृतपुष्परसद्रुताम् ॥

वेल्लादिकं केसरान्तं घृतपुष्परसद्रुतं लिह्यात् । पुष्परसो माक्षिकम् । मरिचकुम्भीं वा घृतादिद्रुताम् । कुम्भी द्रवन्ती ॥

क्षीरिवृक्षाङ्कुरक्षौद्रसितास्तृड्वमथुच्छिदः ॥

क्षीरिवृक्षाङ्कुरादीनि तृषं वमथुं च छिन्दन्ति ॥

जीर्णशाल्योदनक्षौद्रं क्षीरं चन्दनसाधितम् ।
शीताम्भोऽनुपिबेत् भुक्त्वा विषच्छर्दिमपोहति ॥

जीर्णशाल्योदनादिकं भुक्त्वा शीताम्भोऽनुपिबेत् विषजां छर्दिमपोहति । इति विषजन्याम् ॥

नैलगोविडसक्षौद्रं लिह्यात कृष्णाप्रियङ्गुके ॥
श्वासी क्षौद्रेण वा द्राक्षाशृङ्गीमागधिकासिता ।
गुडनागरवैदेहीविजयामलकानि वा ॥

विषश्वासी पिप्पली प्रियङ्गुके तैलादिभिर्लिह्यात । अथवा द्राक्षादिसिताश्च क्षौद्रेण लिह्यात् । अथवा गुडादिकमामलकान्त क्षौद्रेण । इति विषजे श्वासे ॥

हिध्मायां शङ्खरसनक कटुकास्वर्णगैरिकम् ।
वेष्टशुण्ठीकणोशीर रजनीद्वितयानि वा ॥
लिह्याद्वाव्योपमूर्वा बीजपूररसेन वा ।
सक्षौद्रं बालरज काथं वा सगुडं पिबेत् ॥
विश्वभेषजगायत्री हरिद्रामरदारुजम् ।
दन्ती द्रवारणीद्वीपी कल्कं सौवीरकेण वा ॥

हिध्मायां शङ्खादिकं स्वर्णगैरिकान्तं क्षौद्रेण लिह्यात् । अथवा वेष्टादिकं रजनीद्वयान्तम् । अथवा व्योषं मूर्वा च क्षौद्रेण बीजपूररसेन वा लिह्यात् । सक्षौद्रं च बालकस्य रजश्चूर्णं लिह्यात् । अथवा विश्वभेषजादिजं क्वाथं सगुडं पिबेत् । अथवा दन्त्यादीनां कल्कं सौवीरकेण काञ्जिकेन पिबेत् । इति हिध्मायाम्

तृण्मूर्च्छयोः शिरसो लेपसेकाहिमाहिताः ।
अम्भोजनालकुसुमं च दन्तोशीरमौक्तिके ।
वैहायसतितातोयधीराज्येक्षुरसाप्लुते ॥

शुचि मूर्च्छयोः शिरसि मर्दाश्च हिमाश्चोपसेकाः हिताः । केरित्याह । अम्भोजनालादिभिर्वैहायसमिता सावादिप्लुतैः । वैहायसमान्तरिक्ष तोय मिताय च ॥

वीजनं तालवृन्तेन शीते सिकातिले स्थितिः ॥

तालवृन्तेनोत्क्षेपकेण वीजनं हितम् । शीतेसिकतावति च देशे स्थितिः ।

कमलोत्पलकिञ्जल्कपटलावृतवारिषु ।
विषतृड्दाहमूर्च्छार्त्तः सरसीष्ववगाहनम् ॥

कमलादिपटलेन सम्यगृहेनावृतं वारि यासु तासु सरसीषु महत्सु सरस्स्ववगाहनं विषतृष्टादिमान् । इति तृण्मूर्च्छयोः ॥

तृष्णायां विशेषमाह ।

विषयोगसमुत्थायां तृष्णायां लाजतर्पणम् ।
शर्कराडाडिमक्षौद्रसलिलाप्लावितं पिबेत् ।
वटवेतसजम्ब्वाम्रसेव्यतोयं च शीतलम् ॥

विषजेत्यादि । सुबोधम् । वटादिभिः सिद्धं तोयं च शीतलं पिबेत् ॥

अतिसारस्य चिकित्सामाह ।

भूनिम्बमुस्तकटुका त्रायन्तीन्द्रयवान् समान् ।
द्वौ भागौ त्रिवृता दद्यात् कुटजाद्वारिणा पिबेत् ।
विषातिसारोदावर्त कासश्वासज्वरापहम् ॥

भूनिम्बेत्यादि । भूनिम्बादीनि पञ्चसमानि त्रिवृतस्य द्वौ भागावेतद्द्रव्यापेक्षया । तथैव कुटजस्य द्वौ भागौ । एतद्वारिणा पिबेद्विषजैरतीसारादपहम् ॥

लोध्रमोचरसाम्रास्था धातकीस्तण्डुलाम्बुना ।
समाक्षिका पिबेन्नद्यामागरातिविषाभया ॥
सधातकी सकुटजा साञ्जना श्लक्ष्णचूर्णिता ।
पाठानागरचूर्णं वा दध्नायुक्तं समाक्षिकम् ॥

लोध्रादिकं समाक्षिकं तण्डुलाम्बुना पिबेत् । नागरादञ्जनान्तं तद्वदपि समाक्षिकं

तण्डुलाम्बुना पिबेत् । अथवा पाठादिचूर्णं समाक्षिकं दध्ना युक्तं पिबेत् । इति विषजातिसारे ॥

बस्तिरुग्वर्तनाहेषु फलवर्तिं प्रयोजयेत् ।
सारस्वरं सत्रिवृता सोपकुल्या हरीतकीम् ।
पिबेद्घृतेन मक्षौद्रां बस्तिशूलादिनाशिनीम् ॥

बस्तिरुगादिषु उदावर्तविकारसतोक्ता फलवर्तिं प्रयोजयेत् । वर्त उदावर्तं । (विशोतिकादिःयत् ।) नाह आनाह । आरग्वधादित्रयेण पृथग्युक्ता हरीतकीं समाक्षिका घृतेन पिबेद्बस्तिशूलादिनाशिनीम् ॥

गृहधूमनतश्यामा नीलिनी तण्डुलीयकैः ।
सिद्धं वाज्यं तथाऽसिद्धं वरा क्वाथत्रिवृद्युतम् ॥

गृहधूमादिभिः सिद्धमाज्यं पिबेत् । असिद्धमेव वा घृतं त्रिफलाक्वाथेन त्रिवृता च संयुक्तं पिबेत् । इति बस्तिरुगादिषु ॥

काकोली क्षीरिवृक्षत्वग्द्राक्षायष्ट्याह्वशर्कराः ।
नस्यं विषशिरोरुग्नं संयोज्य शीतवारिणा ॥

काकोल्यादिनस्यं विषशिरोरुग्घ्नम् । सुबोधम् । इति मूर्धरुजि ॥

श्वयथौ शुद्धकोष्ठस्य पयः पाने हितं शृतम् ।
विश्वभेषजवैदेहीकटुकादेवदारुभिः ।
सुरसामूलकल्कैर्वा छागं वा पिप्पलीशृतम् ॥

विषजे श्वयथौ वमनविरेचनाभ्यां शुद्धकोष्ठस्य विश्वभेषजादिभिः शृतं पयः क्षीरं पाने हितम् । अथवा सुरसामूलकल्कैः शृतं पयः पाने हितम् । अथवा पिप्पलीशृतं छागं पयः ॥

त्रिफलाया कषायेण त्रिवृता भावितात्र्यहम् ।
आलोड्य सर्पिषा पीता विषश्वयथुनाशिनी ॥

त्रिफलाक्वाथेन त्र्यहं भाविता या त्रिवृता सा घृतेनालोड्य पीता विषश्वयथुनाशिनी ॥

मधुकेलुवराव्योषसुराह्वोशीरपद्मकैः ।
विषश्वयथुजिल्लेपस्तथा स्वादुकषायकैः ॥

मध्वादीनां पद्मकान्तैर्लेपो विषश्वयथुजित् । तथा मधुरैः कषायैश्च द्रव्यैः ॥

शिरीषपुष्पाऽहिशिरोनतकुष्ठैर्घृतान्वितः ।
धूपोऽगदः श्वयथुजित् समस्तविषनाशनः ॥

शिरीषपुष्पादिभिर्घृतान्वितो धूप श्वयथुजिदगदः सर्वविषाणां नाशनः । अहिशिरः सर्पोत्तमाङ्गम् । इति श्वयथौ ॥

अल्पेनाप्यपचारेण दंशः पूतित्वमश्नुते ।
प्रायो न सहते तीक्ष्णमुष्णं वा भेषजं विषम् ॥
मधुरस्निग्धशीतानि युञ्ज्यात्तस्माद्विषव्रणे ।
सेकालेपांश्च सक्षीरैः कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥

विषव्रणे मधुरादिप्रयोगाय अल्पेनेत्यादिहेतु । क्षीरिवृक्षाणां कषायैर्द्रवैः क्षीरसंयुक्तैः सेकानालेपांश्च युञ्ज्यात् ॥

न्यग्रोधभृङ्गमधुकतिलसर्जरसैः समम् ।
साभया निम्बपत्राज्यं दंशपूतित्वनाशनम् ।
कर्णिकापातनं श्रेष्ठं विषव्रणविनाशनम् ॥

न्यग्रोधभृङ्गादिकं दंशपूतित्वनाशनादिगुणत्रययुक्तम् । इति पूतिदंशत्वे ॥

तैलगोविडसर्क्षौद्रैर्लिह्यात् कृष्णाप्रियङ्गुके ॥
श्यासीं क्षौद्रेण वा द्राक्षामृद्वीकामागधिकासिता ।
गुडनागरवैदेहीविजयामलकानि वा ॥

विषघ्नामी पिप्पली प्रियङ्गुके तैलादिभि र्लिह्यात् । अथवा द्राक्षादिसितान्तं क्षौद्रेण लिह्यात् । अथवा गुडादिकमामलकान्तं क्षौद्रेण । इति विषजे भ्रमे ॥

हिध्मायां शङ्खसनक स्वर्णगैरिकम् ।
वेल्लशुण्ठीपर्णाशीरं रजनीद्वितयानि वा ॥
लिह्याद्व्योषमृद्वीका बीजपूररसेन वा ।
सक्षौद्रं नागरजं क्वाथं वा सगुडं पिबेत् ॥
विश्वभेषजगायत्री हरिद्रामन्दारुजम् ।
दन्ती द्रवार्णाद्वीपी कल्कं सौवीरकेण वा ।

हिध्मायां शङ्खादिकं स्वर्णगैरिकान्तं क्षौद्रेण लिह्यात् । अथवा वेल्लादिकं रजनीद्वयान्तम् । तथा व्योषं मृद्वीका च क्षौद्रेण बीजपूररसेन वा लिह्यात् । सक्षौद्रं च नागरस्य सम्पूर्णं लिह्यात् । अथवा विश्वभेषजादिजं क्वाथं सगुडं पिबेत् । अथवा दन्त्यादीनां कल्कं सौवीरकेण काञ्जिकेन पिबेत् । इति हिध्मायाम्

तृण्मूर्च्छयोरादिरसो लेपसेकाहिमाहिता ।
अभोजनाल्कुसुमं च स्नानीरर्माक्षिके ।
वैहायसमितातोयक्षीराज्येक्षुम्माप्लुते ॥

तृषि मूर्च्छायां चादिरसः मर्माक्ष्णे हिमा लेपसेका हिताः । वैरित्याह । अभोजनाद्या द्विभिर्वैहायसमिताः तोयादिप्लुते । वैहायसमान्तरिक्षं तोयं सितानाव्य च ॥

वीजनं तालवृन्तेन शीते सिकातिले स्थितिः ॥

तालवृन्तेनोत्क्षेपकेण वीजनं हितम् । शीते सिकतावति च देशे स्थितिः ॥

कमलोत्पलकिञ्जल्क पटलावृतवारिषु ।
विषतृड्दाहमूर्च्छाघ्नं सरसीष्ववगाहनम् ॥

कमलादिपटलेन सम्समूहेनावृतं वारि यासु तासु सरसीषु महत्सु सरस्सवगाहनं विषदाहादिघ्नम् । इति तृण्मूर्च्छयोः ॥

तृष्णाया विशेषमाह ।

विषवेगसमुत्थायां तृष्णायां लाजतर्पणम् ।
शर्कराडाडिमचौद्रसलिलाप्लावितं पिबेत् ।
वटवेतसजम्ब्वाम्रसेव्यतोयं च शीतलम् ॥

विषवेत्यादि । सुबोधम् । वटादिभिः सिक्तं तोयं च शीतलं पिबेत् ॥

अतिसारस्य चिकित्सामाह ।

भूनिम्बमुस्तकटुका त्रायन्तीन्द्रयवान् समान् ।
द्वौ भागौ चित्रकाद्द्वौ कुटजाद्वारिणा पिबेत् ।
विषातिसारोदावर्त कासश्वासज्वरापहम् ॥

भूनिम्बेत्यादि । भूनिम्बादीनि पञ्च समानि चित्रकस्य द्वौ भागावयवद्रव्यापेक्षया । तथैव कुटजा द्वौ भागौ । एतद्वारिणा पिबेद्धि विषोत्थातीसारापहम् ॥

लोध्रमोचरसाम्रास्था धातकीस्तण्डुलाम्बुना ।
समाक्षिका पिबेन्नद्यातिसारविषापहा ॥
मधानरी सकुटजा साञ्जना श्लक्ष्णचूर्णिता ।
पाठानागरचूर्णं वा दध्यायुक्तं समाक्षिकम् ॥

लोधादिकं समाक्षिकं तण्डुलाम्बुना पिबेत् । नागरायसनात् नद्यादीनि समाक्षिक

तण्डुलाम्बुना पिबेत् । अथवा पाठादिचूर्णं समाक्षिकं दध्ना युक्तं पिबेत् । इति विषजातिसारे ॥

बस्तिरुगवर्तनाहेषु फलवर्तिं प्रयोजयेत् ।
आरग्वधं सत्रिवृतां सोपकुल्यां हरीतकीम् ।
पिबेद्घृतेन सक्षौद्रां बस्तिशूलादिनाशिनीम् ॥

बस्तिरुगादिषु उदावर्तचिकित्सोक्तां फलवर्तिं प्रयोजयेत् । वर्त उदावर्त । (विशोषितिकाठि यम् ।) नाह आनाह । आरग्वधादिश्रवणं पूर्वयुक्तां हरीतकीं सक्षौद्रां घृतेन पिबेद्बस्तिशूलादिनाशिनीम् ॥

गृहधूमनतश्यामा नीलिनी तण्डुलीयकैः ।
सिद्धं वाज्यं तथाऽसिद्धं वरा क्वाथत्रिवृद्युतम् ॥

गृहधूमादिभिः सिद्धमाज्यं पिबेत् । असिद्धमेव वा घृतं त्रिफलाक्वाथेन त्रिवृता च संयुक्तं पिबेत् । इति बस्तिरुगादिषु ॥

काकोळी क्षीरिवृक्षत्वग्द्राक्षायष्ट्याह्वशर्कराः ।
नस्यं विषशिरोरुघ्नं संयोज्य शीतवारिणा ॥

काकोळ्यादिनस्यं विषशिरोरुघ्नम् । सुबोधम् । इति मूर्धरुजि ॥

श्वयथौ शुद्धकोष्ठस्य पयः पाने हितं शृतम् ।
विश्वभेषजवैदेहीकटुकादेवदारुभिः ।
सुरसामूलकल्कैर्वा छागं वा पिप्पलीशृतम् ॥

विषजे श्वयथौ वमनविरेचनाभ्यां शुद्धकोष्ठस्य विश्वभेषजादिभिः शृतं पयः क्षीरं पाने हितम् । अथवा सुरसामूलकल्कैः शृतं पयः पाने हितम् । अथवा पिप्पलीशृतं छागं पयः ॥

त्रिफलायाः कषायेण त्रिवृता भावितात्र्यहम् ।
आलोड्य सर्पिषा पीता विषश्वयथुनाशिनी ॥

त्रिफलाक्वाथेन त्र्यहं भाविता या त्रिवृता सा घृतेनालोड्य पीता विषश्वयथुनाशिनी ॥

मधुवेल्लवराव्योष सुराह्वोशीरपद्मकैः ।
विषश्वयथुजिल्लेपस्तथा स्वादुकषायकैः ॥

मध्वादेभिः पद्मकान्तैर्लेपो विषश्वयथुजित् । तथा मधुरैः कषायैश्च द्रव्यैः ॥

शिरीषपुष्पाऽहिशिरोनतकुष्ठैर्घृतान्वितैः ।
धूपोऽगदः श्वयथुजित् समस्तविषनाशनः ॥

शिरीषपुष्पादिभिर्घृतान्वितो धूपः श्वयथुजिदगदः सर्वविषाणां नाशनः । अहिशिरः सर्पोत्तमाङ्गम् । इति श्वयथौ ॥

अल्पेनाप्यपचारेण दंशः पूतित्वमश्नुते ।
प्रायो न सहते तीक्ष्णमुष्णं वा भेषजं विषम् ॥
मधुरस्निग्धशीतानि युञ्ज्यात्तस्माद्विषव्रणे ।
सेकालेपांश्च सक्षीरैः कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥

विषव्रणे मधुरादिप्रयोगाय अल्पेनेत्यादिहेतुः । क्षीरिवृक्षाणां कषायैर्द्रवैः क्षीरसंयुक्तैः सेकानालेपांश्च युञ्ज्यात् ॥

न्यग्रोधशृङ्गमधुकतिलसर्जरसैः कृतम् ।
साभया निम्बपत्राज्यं दंशपूतित्वनाशनम् ।
कर्णिकापातनं श्रेष्ठं विषव्रणविनाशनम् ॥

न्यग्रोधशृङ्गादिकं दंशपूतित्वनाशनादिगुणत्रययुक्तम् । इति पूतिदंशत्वे ॥

रक्ते स्रवत्यतिभृशं घृतं समरिचं पिबेत् ।
तण्डुलीयकमूलेन सितया वा समन्वितम् ॥

दंशादतिभृशं रक्तं स्रवति समरिचं घृतं पिबेत् । अथवा घृतं तण्डुलीयकस्य मूलेन समन्वितं पिबेत् । शर्करया वा ॥

दंशं प्रलेपयेच्चास्य दार्व्याः सुश्लक्ष्णपिष्टया ।
सितोपलाक्षौद्रकृतच्छागदुग्धानि नावनम् ॥

शमीकल्कं पिबेत्सूक्ष्मलक्ष्णमङ्गं लिम्पेद्विशालया।
नावने[१] हेमदुग्धा च तत शाम्यति शोणितम् ॥

अस्य चाऽस्रस्रुतौ सुश्लक्ष्णपिष्टया दार्व्या दंशनं लिम्पेत् । सितोपलेत्यादि सुबोधम् । विशाला गवाक्षी । हेमदुग्धा क्षीरविदारी । क्षीरकाकोली वा । इति रक्तस्रावे ॥

कृशस्यातिस्रुते रक्ते रूक्षैश्चात्यर्थसेवितैः ।
विषस्य च स्वभावेन मातरिश्वा प्रकुप्यति ॥
उन्मादाक्षेपकम्पनोऽपस्मारयस्ततः ।
तत्रेष्टं स्नेहनं बस्तिनस्यमधमनाञ्जनम् ॥

कृशस्य रक्तेऽतिस्रुते रूक्षसेवनाद्विषस्य भावाच्च वायुः प्रकुप्यति । ततो हेतोरुन्मादादयो भवन्ति । तत्र स्नेहनं बस्त्यादिकमिष्टम् ॥

नागदन्त्यभयाकुष्ठपिप्पलीद्विपञ्चफलम् ।
भल्लातकास्थिकटुका बिल्वप्रतिविषाग्निका ॥
सक्षीरैस्तैर्घृतं सिद्धं विषवातविकारजित् ।

नागदन्त्यादिभिः सक्षीरं सिद्धं घृतं विषहेतून् वातविकाराद्युन्मादादीन् जयति ॥

पिबेदेरण्डतैलं वा छागमांसरसान्वितम् ।
पैकध्य घृततैलं वा मेध्यमांसरसान्वितम् ॥

छागमांसरसेनान्वितमेरण्डतैलं वा अथवा मेध्यमांसरसान्वितं मिश्रीकृत्य घृततैलं वा पिबेत् ॥

कार्पासमूलं मरिचं हरिद्रे नलदं नलम् ।
पिप्पलीश्वर्जिरा कुष्ठं जलेनालोड्य पाययेत् ।
उन्मत्तं विषवातेन तथाऽपस्मारिणं नरम् ॥

कार्पासमूलादिकं सुबोधम् । विषवाते सति विषहेतुना वातेन उन्मत्तमुन्मादयुक्तम् ॥

वचाहिंस्रपञ्चकोपकुञ्चिकाहरिद्रापिप्पलीम् ।
देवदारुबलाबिल्वकृमिजित्तुण्डुकम् ।
लोध्रासुरूर्णतिविषा क्षीरं सर्पिश्च पाययेत् ।
निहन्ति पानाभ्यङ्गाभ्यामेतत् सर्वविषाणि तत् ॥

वचादिभिः सर्पिर्विपाचयेत् । तत्पानेनाभ्यङ्गेन च सर्वविषाणि निहन्ति । हंसपदी मधुस्रवा । दधित्थं कपित्थम् । तुण्डुकः श्योनाकः । आखुकर्णी द्रवन्ती । इति विषाविले ॥

प्रतिकुर्याद्यथास्वं च रोगेष्वेव परेषु च ।
दोषानुबन्धमालोच्य विषतन्त्राविरोधतः ॥

एवं परेषु चानुक्तेष्वपि विषहेतुषु रोगेषु यथास्वमात्मीयचिकित्सया प्रतिकुर्यात् । कथमित्याह । दोषाणां वातादीनामनुबन्धमालोच्य यथा च विषतन्त्रे तीक्ष्णादिरूपेण विरोधो न भवति ॥

दृश्यमन्दागदस्य विषशेषं निवर्तयेत् ।
अल्पमप्यवशिष्टं हि व्याधये मरणाय वा ॥

१ हेमकनक केसर वा ॥

अस्य चातुरस्य दृश्यशब्दागदैर्विषशेष शमयेत् । दृश्यागदा ये-दर्शनमात्रेण विषघ्ना. । शब्दागदा ये शब्देन । अल्पमित्यादि निरशे षनिवर्तनत्वे हेतु. ।.

धवाश्वकर्णतिनिशकरघ टकपीतनान् ।
पलाशाम्रातककुभपारिभद्रकतिलकान् ॥
कपित्थकुटजाङ्कोल मध्रहामलकी भुजान् ।
शमीश्लेष्मातकाश्मन्तगोजीयमठकण्टकान् ॥
चिरिबिल्वार्कखट्वङ्गसमहामधुशिग्रुकान् ।
गोपघोण्टाहिमारो च भस्मीकृत्याम्भसा गवाम्
क्षारकल्पेन विस्राव्य पचेत्क्षिप्त्वाऽवचूर्णितान्
पिप्पलीद्वयकाशाम्रसप्तपर्णैलवालुकान् ॥
वराङ्गचोचमाञ्जिष्ठाकुष्ठवञ्जुलकुण्डुकान् ।
बिल्वङ्गतिविषानन्तासर्षपातण्डुलीयकान् ॥
सुराह्वमरलक्षुक्षुगृहधूमकरञ्जकान् ।
नागदन्ती सुतश्रेणी निचुळ वरुण वचाम् ॥
वर्द्धमानमयो बिल्व क्षारवत्पाकमागतम् ।
तत् लोहकुम्भेनिहित कार्यं सन्निहित सदा ।
तेन दुन्दुभिमालिम्पेत् पताकास्तरणानि च ।
दर्शनश्रवणस्पर्शैर्निर्विष तानि कुर्वते ॥
पानात् क्षारागदश्चैष विष स्थावरजङ्गमम् ।
शूलगुल्मोदराजीर्णश्वासकासाश्मशर्करा ॥
शोफार्शोग्रहणीदोषानरुचिं च नियच्छति ।
अपि तक्षकतुल्याना सर्पाणा दर्पनाशन ॥

धवादिकमहिमारा त दग्ध्वा भस्मका- र्येम् । तत् गोमूत्रेण क्षारकल्पेन सूत्रोक्तविधा नेन परिस्राव्याच्छ पचेत् । स्वादिक चूर्णित क्षिपेत् । तत श्लक्ष्णैः पक पाकमागत लोहकुम्भे निहित कुर्यात् । तेनालिप्तानि दुन्दुभ्यादीनि शब्दादिभिर्निर्विष कुर्वते । दुन्दुभय आहळा, पताका वैजयन्त्य, करघाट मदन, कपीतन इक्षुसञ्ज, आम्रात कपिचूडम, पारिभद्रको निम्ब, तिल्वको लोध्र, कुटजो वत्सक, अङ्कोल तत्सञ्ज्ञ, मध्रहो न क- माल, भुजो भूर्ज, अश्मन्तको मालुकापर्ण, गोजी गोजिह्वा, यमठकण्टको युग्मकण्टक, चिरिबिल्व करञ्ज: खट्वङ्ग श्योनाक, गोप घोण्टा घोण्टा, अहिमार अरिमेद, एतानि स र्वाणि समूलशाखादीनि, कुशाम्र क्षुद्राम्र, व राङ्ग त्वक्, चोच नारिकेरम्, वञ्जुलो जल वेतस, कुण्डुक श्योनाक, अनन्ता यवासक, सुराह्व देवदारु, करञ्जको नक्तमाल, सुतश्रेणी द्रवन्ती, निचुळ वेतसम, वर्धमान एरण्ड, एव च ताम्रा क्षारागद पानात् स्थावर जङ्गम च विष गुल्मादींश्च नियच्छति नाशयति । एव तक्षकतुल्यानामपि सर्पाणा दर्प नाशयति ॥

श्रीवेष्टकमनोह्वाल सर्जरसराळकम् ।
कर्पाश नागपुष्पस्य पकुश्च शुद्धिविशकम् ॥
हरेणवश्चतुष्पाष्टि कुटन्नटचतुष्टयम् ।
शताह्वा षोडशैतानि पुष्ये सम्भृत्य पेषयेत् ॥
आश्लेषासु गवा मध्ये मन्त्रमन्त्राभिरक्षितम् ।
कुमार्या स्नातयातन्त्रमन्त्रोय विष्णुनिर्मितः ॥
माता मे विजयानाम जयो नाम पिता मम ।
अजग्यस्य च पुत्रोसौ जये च विजयामि च ॥
सुगन्धारुणोयमगदो नित्य देहविलेपनात् ।
अमङ्गकरणो युद्धे विवादे च ज.॥

अमुना लेपिताश्छत्रदुन्दुभिध्वजतोरणाः ।
दृष्टस्पृष्टश्रुता घ्नन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ।
भूतबालग्रहोन्मादान् गेहस्थोऽपि निवारयेत् ॥

श्रीवेष्टकादीनि पञ्च प्रत्येकं कर्षांशानि । नागपुष्पस्य प्रकुञ्च पलम् । त्रुटिर्विंशकं सूक्ष्मैलापलानि विंशतिः । हरेणुपलानि चतुःषष्टिः । कुटन्नटपलानि चत्वारि । शतपुष्पापलानि पञ्च । इत्येतत् पुष्ये सम्भृत्याश्लेषासु पेषयेत् । गवां मध्ये शक्तिभिः नैश्चाभिरक्षितं कृत्वा पेषयेत् स्नातया च कुमार्या कन्यया । तत्र च पेषणे मोऽनामेत्यादि विष्णुनिर्मितो मन्त्रः । अयमगदो नाम्ना सुगन्धः । एतेनागदेन नित्यं लिप्ताङ्गो युद्धाग्रे भज्यते अवाङ्मुखो न भवति । विवादे च जयं प्राप्नोति । अमुनागदेन छत्राद्यो लेपिता दर्शनादिभिः स्थावरजङ्गमं विषं घ्नन्ति । गेहस्थोऽप्ययमगदो भूतादीन् निवारयेत् । [जयो नाम पितामह इति च पाठः ॥]

सर्पौण्डरीकमरलं देवदारुकुटन्नटम् ।
जटाशताह्वातिविषा तिलपर्णी सुगन्धिका ॥
नीलीयवफलाभार्ङ्गीमधुयष्ट्येलवालुकम् ।
तोयतोयदकालीयतगरध्यामकत्वचः ॥
नखपद्मकपुन्नागपत्रकालानुसारिका ।
तालीसपत्रमरिचं जोङ्गकं चन्दनद्वयम् ॥
द्व्येलाद्विसेव्यद्विश्वेता द्विनिशा नलदद्वयम् ।
लाक्षाशीतशिवव्याघ्रफलिनीधान्यगैरिकम् ॥
शैलेयकशिलापुष्पग्रन्थिला चोरकाभया ।
अर्कस्थौणेयपृथ्वीका कटुका चन्द्रराजयः ॥
कलिङ्गकं सर्जरसः कुष्ठं लवणपञ्चकम् ।
श्रीपर्णिकाश्मरी शेलुः शिरसा सिन्दुवारजाः ॥
चम्पकाशोकसुरससुमनास्तिलकोद्भवाः ।
पाटलापास्तृणशूल्याश्च प्रसवाः कुमुदोत्पलम् ॥
तिनिशार्जुनशम्याकनवपुष्पं सपद्मकम् ।
पञ्चाशीतिरिदं चूर्णं समूत्रघृतमाक्षिकम् ॥
निधापयेत् गवां शृङ्गे मनुष्यः[१] पुनराहरेत् ।
भग्नस्कन्धं विवृत्ताक्षं मृत्योरभ्यन्तरं गतम् ॥
महासुगन्धो नाम्नायमतिवीर्योऽतितेजसा ।
नाशयत्यतिदुर्वारं विषाणि वासुकेरपि ।
तेनानुलिप्ताङ्गो भवेत् सर्वजनप्रियः ।
तेजस्विता च लभते राजकन्यापि मन्यगः ॥

सर्पौण्डरीकादिनिमौषधानां पञ्चाशीतेश्चूर्णं मूत्रादियुक्तं गवां शृङ्गे निधापयेत् । विषेण भग्नस्कन्धत्वादियुक्तं मनुष्यं पुनराहरेत् । अयं च नाम्ना महासुगन्धः । अतिवीर्यत्यादिनास्य प्रभावकीर्तनम् । सुबोधम् । कुटन्नटं परिपेलवम्, जटा मांसी, तिलपर्णी भद्रकं, सुगन्धिका गन्धनाकुली, यवफलो यश कुटजश्च, तोयं बालकम्, तोयदो मुस्तं, कालीयकं रक्तचन्दनम्, पत्रं गन्धपत्रम्, जोङ्गकमगरु, चन्दनद्वयं पीतं, सितं, च । एलाद्वयं सूक्ष्मैला, पत्रैला च । सेव्यद्वयमुशीरं, लामज्जकं च । श्वेताद्वयं वचा, गिरिकर्णिका च । नलदद्वयं मांसी, गन्धमांसी च । शीतशिवो मिश्रेयकं, शैलेयकं शिलापुष्पम्, ग्रन्थिलं ग्रन्थिपर्णम्, स्थौणेयकं शुकबर्हीयम्, पृथ्वीका हिङ्गुपत्री, चन्द्रराजी सोमराजी, का मरी काश्मर्यं, शेलु

१ [मनुष्यं येन जीवयेदिति पाठान्तरम् ॥]

श्लेष्मातक, प्रभवशब्दस्य श्रीपर्ण्यादिभि म-ध्यम । पुष्पशब्दस्य तिनिशादिभि । राज्ञा स-मूहो राजकम् ॥

शीतमेव च कुर्वीत विज्ञान विषरोगिणाम् ।
मुक्त्वा कीटविष तद्धि शीतेनातिप्रवर्द्धते ॥

एक कीटविष मुक्त्वा वर्जयित्वा सर्वेषु विषेषु विषरोगिणा सर्वमन्तर्बहि प्रयोज्य सा-धनमौषध शीतमेव कुर्यात् । हि यस्मात्तत् कीटविष शीतेनातिवर्द्धते ॥

शालय षष्टिका जीर्णा कोरदूषा प्रियङ्गव ।
मुद्गो हरेणुस्तुवरी पटोल वेत्रपल्लवा ॥
तण्डुलीयकजीवन्ती वार्ताक सुनिषण्डक ।
जाङ्गल दाडिम धात्री कपित्थ सैन्धवासिता ॥
अविदाह्यन्यच्च विज्ञायात्मस्वरूपत ।
तत्तद्दद्याद्विषार्तेभ्य. कार्या व्यञ्जनसस्कृति ।
कषायैर्विषहन्तॄणा घृतै कल्याणकादिभि ॥

विषार्तेभ्य शाल्यादिक दद्यात् । अ-न्यच्चाविदाहियदात्तत्स्वरूपाभ्यायाद्विज्ञाय द-द्यात् । तत्र व्यञ्जनाना सस्कृतिर्विषहराणामौ-षधाना कषायै कार्या । तथा घृतैश्च कल्या-णकादिभि । आदिग्रहणेन तत्स्वरूपाणामन्येषा ग्रहणम् ॥

दिव्यसारसकूपोत्थमन्यद्वा शृतशीतलम् ।
मध्वामलकयुक्त वा विषार्त्त सलिल पिबेत् ।
नदीतटाकज त्याज्य विशेषेण घनागमे ॥

विषार्तश्च तृषितो दिव्यादिक सलिल पिबेत । तेन च नदीतटाकज सलिल त्या-ज्यम । घनागमे वर्षासु विशेषेण त्याज्यम् ॥

शुक्लवक्षोदरायातै सुकृता सक्तवो यवै ।
तक्रेण सघृता पीता परम विषनाशना ॥

शुक्लवक्षाया श्वेतकम्बलाया उदरादाया तैर्यवै: सुकृता सक्त, सघृताश्तक्रेण पीता पर विषनाशना । गोवेश्म गजचर्म ॥

तिलमत्स्यकुलत्थक्षुत्कुद्रयायाममैथुनम् ।
वर्जयेद्विषमुक्तोपि दिवास्वप्न विशेषत ॥

तिलादिक सविषो वर्जयेत् । अचिर काल विषमुक्तोपि । दिवास्वप्न तु विशेषतो वर्जयेत् ॥

प्रशान्तदोष प्रकृतिस्थधातु
माहारकाम सममूत्रविट्कम् ।
प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्ट
वैद्योऽवगच्छेदविष मनुष्यम् ॥

॥ इति सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

प्रशान्तदोषत्वादियुक्त मनुष्यमविष इति वैद्योवगच्छेत् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसग्रहव्याख्याया-मुत्तरे सप्तचत्वारिंशोऽध्याय ॥

— o —

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

विषोपयोगीयम् ।

सर्वक्रियाभिरभिधितो जङ्गमविषस्य प्र-सङ्गेनान्येषामपि रोगविशेषाणामभिधानता स्था-वरविषैकसाध्यत्वात् स्थावरविषस्य जङ्गमाविषैक-साध्यत्वाच्च तदुपयोगमधिकृत्याध्यायआरभ्यते ॥

अथातो विषोपयोगीय नामाध्याय व्याख्यास्याम इति ह ॥

विषे प्रतिविषयोऽन्य मन्त्रतन्त्रैरसिध्यति ।
अतीते पञ्चमे वेगे सप्तमस्यानतिक्रमे ।
प्रभोर्निर्वेदमयतो नैववाख्यायकस्यचित् ॥

मन्त्रैर्विषहरैस्तन्त्रैरौषधादिभिरसिध्यति विषे प्रतिविष विजातीय योऽयम । स्थावरस्य जङ्गम जङ्गमस्य स्थावरमित्यर्थ । कस्यात् । पञ्चम वेगेऽतीते अतिक्रान्त सप्तमे अनतिक्रान्ते च सति । प्रभो राज्ञो निर्वेद उक्त्वा । यथा । अहमस्य विषेण मुमूर्षोस्तृणीकृतमूरिमन्त्रतन्त्रस्य जीवितनिराशबन्धुवर्गस्य अतिशोकमप्यनाशङ्क्यमानप्राणप्रत्यागमनस्य विषेण जीवित प्रार्थयिष्य इति । एवमयमस्यायुःक्षयेपि च राज्ञोऽयशसा न युज्यते । सिद्धे तु सुमहद्यश आसादयति । अथवा नैवकस्यचिदेवमाख्याय यथायमस्मै विष योक्ष्यति तद्यौषधमात्रव्याजे नापि सिद्धौ यश एव असिद्धौ त्वयशस पूर्वस्मादिव विषात् प्रसङ्गो नेति ॥

सिद्धमन्त्रधरः कृत्वा धरणीतन्त्रमादित ।
नहि मन्त्रसहायस्य विष यात्यविधेयताम् ॥

सिद्धमन्त्रधर- सत्रादितो धरणीतन्त्र प्रदेशरक्षा कृत्वा विष योजयेत् । धरणीयन्थहे तुर्नहि मन्त्रसहायस्य भिषजो विषमविधेयता यातीति ॥

श्लेष्मतुल्यगुण प्राय स्थिरमूर्ध्वगम विषम् ।
प्राय पित्तगुणैर्युक्तमधोगामि च जङ्गमम् ॥

स्थिर स्थावर विष गुणै श्लेष्मणस्तुल्यमूर्ध्वगम च । जङ्गम विष पित्तेन गुणैस्तुल्यमधोगामि च । प्रायोग्रहण विषयव्यभिचारसूचनार्थम् ॥

गुणैरितिविपर्यस्तैर्निहतस्ते परस्परम् ।
युञ्ज्यान्मूलविषतस्मादष्टानां पानलेपयो ॥

इत्यनेन प्रकारेण स्थावरजङ्गमे विषे यतो गुणैर्विपर्यस्तै परस्पर विपरीते अतस्ते विष परस्पर निहत स्थावरेण जङ्गम हन्यते जङ्गमेन च स्थावरमिति । तस्माद्दंष्ट्रानां पाने लेपे च मूलविष युञ्ज्यात् ॥

विषपीत च कुशलो दशयेत् पवनाशिभि ।
न विषप्रतिमकिञ्चिन्निर्विषीकरण विषे ॥

कुशलश्च वैद्य पवनाशिभि सर्पैर्विषपीत दशयेत् । विषेऽन्यतरे देहस्थिते तद्विपरीत विषप्रतिम न किञ्चिदन्यन्निर्विषीकरण विद्यते ॥

चतुर्भि षड्भिरष्टाभिर्हीनमध्योत्तमां यवै ।
मात्रा विषस्य मौलस्य प्रयुञ्जीत यथायथम् ॥

यदा च जङ्गमे विषे मौल विष प्रयुज्यते तदा यथायथ जङ्गमापेक्षया हीनमध्याधिका त्रिविधा मात्रा प्रयुञ्जीत चतुर्भिर्यवैर्हीनामात्रा षड्भिर्मध्यमा अष्टाभिरुत्तमा इति सर्पदष्टे

दष्टस्य द्वौ यवौ कीटैस्तिलमात्र तु वृश्चिकै ।
नैवत्वसृकस्थे—

कीटैर्दष्टे तु द्वौ यवौ मूलविषस्य युञ्ज्यात् । वृश्चिकैर्दष्टे तिलमात्रम् । असृक्स्थिते विषे नैव विषान्तर युञ्ज्यात् ॥

—पानेतु लूतादष्टस्य नेष्यते ॥
प्रच्छायलेपयेद्दश तस्य ज्ञात्वा सुनिश्चितम् ।
सविषे युक्तममृत विषमेवाऽविषे विषम् ॥
अवलेचातिवलवन्नापन्न च प्रयोगत' ।

लूतादष्टस्य पान एव विष नेष्यते अपि तु सुनिश्चित लूतादश ज्ञात्वा प्रच्छाय लेपयेत्। सुनिश्चितत्वज्ञानाय हेतु सविषे युक्त विषममृत भवति निर्विषे तु विष विषमेवेति । तस्मा- यदि लूतादश' सविषस्ततो विषलेप, । अन्य हेतुकाश्चेत् स्फोटादयो न विषलेपः कार्य । य थायथ मात्रामिति यदुक्त तदेवोपवृह्यते । अ वले च विषे अतिनल विष विषमेव न त्वौषधम् । प्रयोगव्यत्यस्तुव्यापन्न विष विषमेव नत्वमृतम् ॥

सविषा विषशङ्कायामगदानुपयोजयेत् ।
अविरुद्धान् प्रयुक्तो हि निर्विषस्यागदोगद, ॥
तद्वचसविषस्यापि क्रियाकालातिपातत ।
जानीयाद्विषसद्भाव भिषक्तस्मात् प्रयत्नत ॥

यत्र तु सविषोवास्मात्विषो वेत्याशङ्का त- त्राविरुद्धानगदानुपयोजयेत न तु विषम् । य- तो *निश्चित निर्विषस्य ऽगदो गदो व्याधि । त* द्वत् सविषस्यापिक्रियाकालातिपाते प्रयुक्त अ गदो व्याधि । तस्मात् भावाभावाभ्या मा- त्रादिभिश्च यत्नतो विषसद्भाव जानीयात् ॥

साक्तुकमुस्तकश्शृङ्गी वालक सर्पपाह्वयम् ।
वत्सनाभ च कर्मण्य विष स्निग्ध घन गुरु ।
नजात्वन्यत् प्रयोक्तव्य कालकूट विशेषत ॥

साक्तुकादिक विष कर्मण्य कर्मणि सा धु स्निग्धादिगुण च एभ्योन्यन्न जातुप्रयोक्तव्यम्। कालकूट विशेषतो न प्रयोक्तव्यम ॥

विषेऽत्यन्वाग्निनेतीक्ष्णे पेय घृतमनन्तरम् ।
समार्ङ्गीदधिधूमोत्थशारिवातण्डुलीयकम् ॥
अगारधूममञ्जिष्ठायष्ट्याह्वैर्वासमन्वितम् ।
लिह्याद्वा मधुसर्पिभ्या चूर्णितामर्जुनत्वचम् ॥

तीक्ष्णेविषेऽत्यचारित अनन्तरमन्यथवा- नेन घृत पेयम् । किम्भूत घृतमित्याह । स भार्ङ्यादिकमथवाऽगारधूमादिभि समन्वितम- *थवा अर्जुनत्वच चूर्णिता मधुसर्पिभ्या लिह्यात ॥*

क्षीरक्षौद्रघृतैर्युक्त पीत हन्ति विषविषम् ।
ससिन्दुवारतगर मृतसञ्जीवन विषम् ॥

शिरीषकुसुमरक्त विषमाशुविषापहम् ॥
देवदारुनतमांसी द्राक्षिळीवाकुचीविषम् ।
कुष्ठ च पानलेपाभ्या समस्तविषनाशनम् ॥
मनश्शिलाञ्जनालैला सिन्दुवारामराह्वयम् ।
सरक्ताकुकुमविष ध्यान निरस्तसयोधनम् ॥

क्षीरेत्यादिना विषप्रयोग । विषस्य- भावा तूक्ता । विष क्षीरादिभिर्युक्त पीत विष हन्ति । सिन्दुवारतगराभ्या युक्त पीत विष मृतसञ्जीवन । । शिरीषपुष्पतगराभ्या युक्त पीत विषमाशुविषापह भवति । देवदार्व्या- दिभिर्युक्त पीत विष समस्तविषाणा नाशनम् । मनश्शिलादिक नासाध्मान निरस्तसज्ञाना बोध- नम् । अल हरितालम् । अमराह्वय देवदारु । रक्ता माञ्जिष्ठा ॥

दाहे विषोद्भवे लेपः सक्तुक्षीरघृतैर्हितः ॥

विषोद्भवे दाहे सर्वाङ्गसन्तापे सक्त्वा- दिभिर्लेपो हितः । सक्तवो यवानाम् ।

यस्तु सर्पोपितो भोगी धूमरक्षाद्विमुञ्चति ।
दण्डाग्रेणाहितः रुष्टो नरं तेन दंशयेत् ॥
अशक्यमगदैरन्यैर्विषपीतं चिकित्सकः ।
पाययेन्मांसचूर्णं तं ज्ञात्वा विषबलाबलम् ॥

शोधयित्वा सर्पमुल्मुकस्पर्शधूमं च कृत्वा तेन दण्डहतं मांसं ग्राहयेत् । तस्य मांसस्य चूर्णं पाययेत् विषपीतमन्यैरगदैरशक्यम् ॥

अन्येष्वपि च रोगेषु शेषोपायपरिक्षये ।
विषं युञ्जीत नित्यं च रसायनगवेषिणः ।

न केवलं विषे एव विषं योज्यं यावच्चिकित्सा- च्छेषाणामुपायानां परिक्षये असिद्धावन्येष्वपि रोगेषु विषं योज्यम् । यस्तु रसायनगवेषी रसायनमभिलषति तस्य नित्यं विषं योज्यम् ॥

घृतोपस्कृतदेहस्य विशुद्धस्याहिताशिनः ।
सात्त्विकस्योदिते भानौ योज्यं शीतवसन्तयोः
ग्रीष्मेऽप्यात्ययिके व्याधौ—

घृतोपस्कृतादिदेहस्य शीतवसन्तयोर्भानावुदिते सूर्योदये प्रातर्विषं योज्यम् । आत्ययिके तु व्याधौ ग्रीष्मेऽपि योज्यम् ॥

—न च वर्षासु दुर्दिने ॥
न क्रोधनेन पित्तार्ते न क्लीबे राजनि द्विजे ।
क्षुत्तृष्णाश्रमघर्मार्ते व्याध्यन्तरनिपीडिते ।
गर्भिणीबालवृद्धेषु न रूक्षेषु न मर्मसु ॥

वर्षासु दुर्दिने च विषं न योज्यम् । क्रोधनादिके च पुरुषे न योज्यम् । तथा क्षुधादिभिर्निपीडिते । व्याध्यन्तरं विषविषयाद् यो व्याधिः । सुबोधम् ॥

अभ्यस्तेऽपि विषे यत्नादजीर्णे पानं विवर्जयेत् ।
कटुरूक्षानिलरणदिवास्वप्नातपानलान् ॥
रूक्षमन्नं विशेषेण भयं नाऽजीर्णिनः सदा ।

विषे अभ्यस्ते अपि सात्म्यं भूतेऽपि सर्वं पीयाम यत्नाद्विवर्जयेत् । विशेषेण तु रूक्षमन्नम् । किं तदित्याह । कटुरूक्षेत्यादि । अजीर्णतो विशेषेण भयं गृहीतव्यम् ॥

हरिभ्रमं वर्णनाशं पार्श्वानिलजानगदान् ।
विषं रूक्षाशिनः कुर्यान्मृत्युमेव त्वजीर्णिनः ॥

रूक्षाशिनो नरस्य विषं हरिविभ्रमादीन् कुर्यात् अजीर्णात्तु मृत्युमेव ॥

अलं गोमूत्रसंयुक्तमातपे शोषयेत् त्र्यहम् ।
विषं बृंहणमेतद्धि विषस्यादौ प्रशस्यते ॥
तत् पिबेन्मस्तुना वातज्वरे क्षीरेण पैत्तिके ।
युक्तमूत्रेण कफजे सर्वजे त्रिफलाम्भसा ॥

हरितालस्य भावनाप्रयोगश्च सुबोधः । तदिति भावितं हरितालम् । सर्वजे सन्निपातजे ॥

लोध्रचन्दनपद्मकशर्कराघृतमाक्षिकैः ।
क्षीरेण च विषयुक्तं जीर्णज्वरहरं परम् ॥
निकुम्भकुम्भत्रिफला सर्पिर्मधुविषैः कृतः ।
निहन्ति मोदको जीर्णज्वरमेहोदरामयान् ।
शिखिकर्किरसोपेतं विषमज्वराजिद्विषम् ॥

लोध्रादिभिर्युक्तं विषं परं जीर्णज्वरहरम्। निकुम्भादिभिः कृतो मोदको गुडको जीर्णज्वरादिकं हन्ति । शिखिककर्किसंयुक्तं विषं विषमज्वरं जयति । शिखी चित्रकः । कर्की कर्कटशृङ्गी ॥

विषं यष्ट्याह्वयं रास्ना सेव्यमुत्पलकन्दकम् ।
तण्डुलोदकपीतानि रक्तपित्तस्य भेषजम् ॥

विषादिकं तण्डुलोदकेन पीतं रक्तपित्तस्य भेषजं भवति ।

विषं रमाञ्जनभार्ङ्गी शुण्ठिकाळी महासहा ।
सवेदने सपाके च व्रणे दुष्टे प्रलेपनम् ॥

विषादिकं वेदनादियुक्ते दुष्टव्रणे लेपनं योग्यम् ॥

सिताविषक्षीरतरुमवाळामधुनाद्रुता ।
श्वासहिध्मापहा लीढाऽच्छर्दिघ्नयस्तुविषान्विता ।
क्षौद्रोशीरमधुक्षाररजनीकुष्ठचत्वचः ॥

सितादिकं मधुना लीढं श्वासहिध्माहरम्। विषान्वितं क्षौद्रादिभिः लीढं छर्दिघ्नम् । मधु यष्टीमधु ॥

विजयापिप्पलीमूलपिप्पलीद्वयचित्रकैः ।
पुष्कराह्वपटीद्राक्षायवानीक्षारदीप्यकैः ॥
सितायष्टीद्विबृहतीसैन्धवैः पालिकैः पचेत् ।
सविषार्द्धपले प्रस्थं घृतात्तज्जीर्णभुक्पिबेत् ॥
दुर्नामहृद्गुल्मार्मतिमिराक्रिमिपाण्डुताः ।
गळग्रहग्रहोन्मादकुष्ठानि च नियच्छति ॥

विजयादिभिः पालिकैर्विषार्द्धपलयुक्तैर्घृतप्रस्थं पचेत् । तद्घृतं जीर्णभुक्पिबेत् । (जीर्णे जीर्णेऽशनम् ।) तद्दुर्नामादीनि नियच्छति नाशयति ॥

कृच्छ्रघ्नाविषपञ्चाग्नि दन्ती द्राक्षा निशा विषाः
शिलाजतुविषमूत्रमुदावर्ताश्मरीहरम् ॥

विषादीन्यतिविषान्तानि मूत्रकृच्छ्रघ्नानि। मूत्रशिलाजतुभ्यां युक्तं विषमुदावर्ताश्मरीहरम् ॥

गोमूत्रक्षारसिन्धूत्थं विषं पाषाणभेदकम् ।
वज्रवद्दारयत्येतदेकत्र पीतमश्मरीम् ॥

गोमूत्रादिकमेकत्र पीतं वज्रवदश्मरीं दारयति । [गोमूत्रक्षीरसिन्धूत्थमिति च पाठः ।]

समूलापिप्पलीमूत्रं विषं शूलहरं तथा ।
विषद्रवन्तीमधुकं द्राक्षारास्नापटी कणाः ।

समूला मूलयुक्ता पिप्पली । पिप्पलीमूलं मूत्रं विषं चेति शूलहरम् । तथैव विषद्रवन्त्यादिकम् ॥

एरण्डतैलत्रिफला गोमूत्रं चित्रको विषम् ।
सर्पिषासहितं पीतं वाताण्डत्वमपोहति ॥

एरण्डतैलादिकं सर्पिषासहितं पीतं वाताण्डत्वं वातवृद्धिमपोहति नाशयति ॥

त्रिफलास्वर्जिकाक्षारो विषं गुल्मप्रभेदनम् ।
विषवेल्लमिसिक्षीरं गुल्मप्लीहानिबर्हणम् ॥

त्रिफलादिकं गुल्मस्य प्रभेदनं विदारणं भवति । विषादिकं गुल्मप्लीहोर्निबर्हणं नाशनम्। प्लीहा प्लीहोदरम् ॥

प्लीहोदरघ्नं पयसा शताह्वा क्रिमिजिद्विषम् ॥

पयसा क्षीरेणयुक्तं शताह्वादिकं प्लीहोदरघ्नं भवति । क्रिमिजिद्विडङ्गम् ॥

वायसीमूलनिष्काथं पीतं

वायस्याः वायोदम्बरिकया मूलानां का थेन पीतं विषं कुष्ठहरम् ॥

वायस्याराजवृक्षत्वक्त्रायन्तीवाकुचीफलात् ।
प्लीहघ्नेभकणाभ्यां च विषं क्वाथेन कुष्ठजित् ॥

वायस्यादीनां क्वाथेन पीतं विषं कुष्ठजित् । प्लीहघ्नो रोहितः । इभकणा हस्तिपिप्पली ॥

अवल्गुजैडगजयोर्बीजं क्षारद्वयं विषम् ।
लेपः ससैन्धवः पिष्टो मूत्रेण कुष्ठनाशनः ॥
चित्रकार्कजटाहस्तिपिप्पलीवाकुचीविषैः ।
गोमूत्रपिष्टैरन्यो वा मनोह्वास्नुक्पयो विषैः ॥
सचन्द्रलेखैर्दहनः रक्तकुष्ठे ...
सव्योष ...निशाक्षार यवक्षारनिशाद्वयैः ।
अगारधूमसहितैर्नस्तमूत्रेणकल्कितैः ॥

अवल्गुजबीजादीनि मूत्रेण पिष्टानि ससैन्धवयुतो लेपः कुष्ठनाशनस्स्यात् । अवल्गुजः सोमराजी । एडगजः प्रपुन्नाट । अन्यो लेपश्चित्रकादिभिर्गोमूत्रपिष्टैर्भवति । चित्रकार्कयोः मूलम् । अन्यो लेपो मनोह्वादिभिरगारधूमान्तैर्नस्त्यादिमूत्रेण कल्कितैर्भवति । मनोह्वा मनःशिला । स्नुक्पयः सुधाक्षीरम् । चन्द्रलेखा सोमराजी ॥

भल्लातकाग्निशम्याकविषैर्गोमूत्रपेषितैः ।
लेपो विचर्चिकादद्रुशतारुः क्विटिभापहः ।
शम्याकपत्रत्वङ्मूलं विषं तक्रं च तद्गुणम् ॥

भल्लातकादिभिर्गोमूत्रपेषितैर्लेपो विचर्चिकाद्यापहः । भल्लातकोऽरुष्करः । अग्निश्चित्रकः । शम्याकस्यारग्वधस्य पत्रादिकं तक्रपेषितं तद्गुणं भल्लातकादिगुणं विचर्चिकादिघ्नमित्यर्थः ॥

विषमल्लातकद्वीपि गुञ्जानिम्बफलैर्नवः ।
लेपोऽम्लपिष्टैश्वित्राणि पुण्डरीकं च दारुणम् ॥

विषादिभिरम्लैः काञ्जिकादिभिः पिष्टैर्लेपः श्वित्राणि जयेत् । दारुणं पुण्डरीकाख्यं कुष्ठं च । द्वीपी चित्रकः । गुञ्जा निम्बयोः फलम् ॥

वरुणत्वरमर्दीविसृक्वार्यल्गुरुम् ।
पिष्टमादिरतोयेन त्रिरात्रमुषितं पिबेत् ॥
मिश्रीविषेण ...नवः स्फोटान् किलासजान् ।
कण्टकेन विभिन्नानु ...लिम्पेत् कोष्ठिके ॥
अथवा ...गार्कमूलवाकुचीविषैः ।
अल्गुजपिष्टं सद्रीपिद्विपपिप्पलीरुष्करैः ॥

वरुणादिकं खदिरतोयेन पिष्टं त्रिरात्रमुषितं पिबेत् । रस ...रस योज्यः । ...रिक्ते ये स्फोटा जायन्ते तान् कण्टकेन विभिन्नानुपश्चात् कुष्ठे कैर्लिम्पेत् । अथवा स्फोटेषु भिन्नेषु कर वीरादिभिरकल्कैर्नैर्मूत्रेण पिष्टैर्लिम्पेत् । द्विपपिप्पली हस्तिपिप्पली ॥

लाक्षागुराहा...ञ्जिष्ठा कुष्ठपवकनारिचाः ।
गुञ्जाफलं कुटन्नको लाङ्गली वज्रकन्दकः ॥
वाराहीकन्दकासीसं सता सहागिरिकर्णिकाः ।
अर्काश्वमारयोर्मूलं नागपुष्पं नतं निशे ॥
दन्ती विषं सातिविषं पिप्पली मरिचानि च ।
तैस्तैलं कटुतैलं वा श्वित्रस्याभ्यञ्जनं पचेत् ।
सवर्णीकरणश्रेष्ठमास्ति कुष्ठवचो यथा ॥

लाक्षादिभिर्मरिचान्तैस्तैले कटुतैले वा भिन्नस्याभ्यञ्जन पचेत् । एतच्छेद्रम् सवर्णीकरणम् । सुबोधम् ॥

वीराद्याद्दलिकी दन्ती विषपाषाणभेदकैः ।
प्रयोज्यो मूढगर्भाणा प्रलेपो गर्भमोचनः ॥

वीरादिभि प्रलेपो मूढगर्भाणा गर्भपातन प्रयोज्य ॥

स्वरस वीजपूरस्य वचा ब्राह्मीरस घृतम् ।
वन्ध्या पिबन्ती सविष सुपुत्रे परिवार्यते ॥

वीजपूरस्वरसादिक सविष विषसहित पिबन्ती वन्ध्या स्त्री सुपुत्रे परिवार्यते ॥

नष्टशुक्रः पयोद्राक्षा कपिकच्छु वचा विषम् ॥

यस्तु नष्टशुक्र सद्राक्षादियुक्त पय उपयुञ्जीतेत्यर्थ ॥

विषमर्दि सिताक्षौद्र तिमिरापहमञ्जनम् ।
विषचैकमजाक्षीरफलिकतं घृतधूपितम् ॥

विषादिक तिमिरापहमञ्जनम् । एक केवल विषमजाक्षीरफलिकत घृतधूपित चशब्दादञ्जनम् ॥

विष धात्रीफलरसैरसकृत् परिभावितम् ।
अञ्जन शङ्खसहित प्रगाढतिमिरमणुत् ।

आमलकरसेनासकृदनेकवार भावित विष शङ्खेनयुक्तमञ्जन प्रगाढ घन तिमिर प्रणुदति ॥

विषमिन्द्रायुधस्तन्ये घृष्ट काचजिदञ्जनम् ।
वीजपूरकरसे घृष्ट विष तद्वत्सितायुतम् ।
विष मागधिकाद्यै च निशेकाचघ्नमञ्जनम् ॥

इन्द्रायुधनामक विष स्तन्ये घृष्टमञ्जन काचजित् भवति । वीजपूररसे घृष्ट विष मशर्कर तद्वदिति काचजिदञ्जनम् । तथैव मागधिकादिभिर्युक्त विषमञ्जनम् ॥

शुक्रार्मजिद्विषकृष्णायुक्त गोमूत्रभावितम् ॥

पिप्पलीयुक्त विष गोमूत्रभावित शुक्रार्जर्मजिदञ्जनम् ॥

समुद्रफेनस्फटिककुरुविन्दसुधाञ्जनम् ।
कूर्मपृष्ठ च तुल्यानि तेभ्योऽर्धांशा मनःशिला ॥
अर्द्धहीनानि मरिचसैन्धवायोरजांसि च ।
अतो यथोत्तर दद्यादयसा च सम विषम् ।
रसक्रियेय मधुना शुक्रपिल्लार्मकाचहृत् ॥

समुद्रफेनादीनि कूर्मपृष्ठान्तानि परस्परतुल्यानि । तेभ्य एकीकृतेभ्योऽर्धांशा मनःशिला । मरिचादीनि यथोत्तरमर्द्धहीनानि । तेन मनःशिलाया अर्द्धेन हीन मरिचम् । तस्यार्द्धेन हीन सैन्धवम् । तस्यार्द्धेनायोरज । अयोरजसा सम विषम् । मधुना माक्षिकेण कृतय रसक्रिया शुक्रादिहृत् । कुरुविन्दो मुस्त ॥

अभीक्ष्णशीततोयेन सिञ्चेन्नेत्रे विषाञ्जिते ॥

विषप्रयोगादञ्जिते नेत्रे शीततोयेनाभीक्ष्ण सिञ्चेत् ॥

रसोनकन्दमरिच त्रिपसर्षपसैन्धवैः ।
पिल्लोक्षिलिखित पूर्व सुरसारसपेषितैः ॥
पूरयेत् सर्पिषाचानु सर्पिरेव च पाययेत् ।

पिल्लाक्षि लिखित्वा लशुनकन्दादिभि सुरसारसपेषितैः पूर्वं पूरयेत् । पश्चात् सर्पिषा पूरयेत् । सर्पिरेव पाययेत् । सुरसा मूर्वा ॥

मधूकसारमधुकत्रिफलाक्षीरजैर्घृतम् ।
पक्वं सन्तर्पणं श्रेष्ठं शाखान्यत्वे चिरोत्थिते ॥

मधूकसारादिभिर्घृतं पक्वं चिरोत्थिते शाखान्यत्वे श्रेष्ठं सन्तर्पणम् ॥

नस्यं शिरोरुक्शमनं प्रत्यक्पुष्पी सिता विषम् ।
अथवा घृतषड्भागा शर्करा विषसंयुता ॥

प्रत्यक्पुष्प्यादिकं नस्यं शिरोरुजाशमनम् । अथवा घृतादिकं विषसंयुतं नस्यं शिरोरुक्शमनम् । प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः ॥

शुण्ठी पथ्या विषं पाठा द्रवन्ती पूतिनासजित् ॥

शुण्ठ्यादिकं नस्यं पूतिनासजित् ॥

कटुतैलं विषं नस्यं पलितारुंषिकापहम् ॥

कटुतैलादि सुबोधम् ॥

स्वर्जिकाक्षारसिन्धूत्थशुक्तयुक्तं विषं परम् ।
कर्णयोः पूरणं तीव्रकर्णशूलनिबर्हणम् ॥

स्वर्जिकाक्षारादिकं कर्णपूरणं परं तीव्रकर्णशूलनिबर्हणम् ॥

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठाविषसिन्धुमधुद्रवैः ।
निहन्ति साधितं तैलं गण्डूषेण मुखामयान् ॥

प्रपौण्डरीकादिभिः साधितं तैलं गण्डूषेण मुखामयान् निहन्ति । सिन्धुमधुद्रवः सैन्धवम् ॥

देवदारुविषसर्पिर्गोमूत्रं कण्टकारिका ।
वाचः स्खलनतां हन्ति पीतमित्याह काश्यपः ॥

देवदार्वादिकं पीतं वाचः स्खलनतां स्खलनं हन्तीति काश्यप आह ॥

विषप्रयोगस्य प्रयोजनमुच्यते ॥

शत्रुप्रयुक्ताद्विषतो गराद्वा
लूताभुजङ्गाखुगणाज्जगया ।
अकालमृत्योर्ग्रहपाप्मनो वा
विषाशिनो नास्ति भयं नरस्य ॥

॥ इत्युत्तरे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

विषाशिनो नरस्य शत्रुणा प्रयुक्ताद्विषात् गराच्च लूतादिभ्यश्च भयं नास्तीति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायाम्-
उत्तरे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

॥ इति विषतन्त्राख्यं षष्ठमङ्गं सम्पूर्णम् ॥

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥

रसायनविधिः ॥

इति निजागन्तूनां रोगाणां निराकाङ्क्षं चिकित्सितमुक्त्वा स्वरूपातिशयप्राप्त्यर्थं रसायनानामवसरो तत्प्रतिपादनार्थमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो रसायनविधिं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह ॥

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलोदयम् ॥
वाक्सिद्धिं वृषतां कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ।
लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥

दीर्घमायुरित्यादिना रसायनानां प्रभाव नमुच्यते । यस्मात्तुम्नाना प्रशस्ताना रसादी नामात्मनो यो लाभोपायस्तद्रसायनमिति नि र्वचनम् ॥

पूर्वे वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्य जितात्मन ।
स्निग्धस्य सुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वशः ॥

एतच रसायनं भिषजा जितात्मन. जि तेन्द्रियस्य पुन पूर्वे वयसि मध्ये वा स्निग्धस्य सुतरक्तस्य सर्वेण च प्रकारेण विशुद्धस्य निर्हृत दोषस्य प्रयोज्यम् ॥

अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधि. ।
न भाति मलसंसृष्टे वस्त्रे राग इवार्पित ॥

अविशुद्ध इति । यस्मादविशुद्धे शरीरे युक्त प्रयोजितो रासायनो विधिर्मलसंसृष्टे वस्त्रे अर्पितो राग इव न भाति ॥

युक्त संस्कारहीनस्य सम्यगप्यप्रमादिन. ।
यथैव पौरुष तद्वन्नसिध्यति रसायनम् ॥

स्नेहादिसंस्कारहीनस्य सम्यगपिप्रयुक्तम प्रमादिनोपि प्रयुक्त रसायन न सिध्यति । यथा संस्कारहीनस्य प्रयुक्तमप्रमादिनोपि पौरुष शौर्यं न सिध्यति ॥

सर्वे च दोषा भवन्ति ग्राम्यादाहारा दम्ललवणकटुकक्षारविरुद्धासात्म्यरूक्षाभि – ष्यन्दिक्लिन्नगुरुपूतिपर्युषितनवधान्यशुष्कशा – काऽमभासतिलकुलत्थदधिशुक्तकाञ्जिकपिष्टा – न्नविरूढकनिषेविणा दिवास्वप्नस्त्रीमद्यनित्याना विषमातिमात्रव्यायामायाम सङ्क्षोभि क्रोधलोभभयशोकाद्या सहतुल्याना पापकर्म– णामसमञ्जसादाराहारानिद्रानिरतानाम्

न केवल चैतदेव यावत् ग्राम्यादाहाराद् आहारात् । सर्वे च दोषा भवन्ति । के षामित्याह । अम्ललवणप्रभृतिनिषेविणामित्या दीनाम् । विरुद्धमात्म्य सूत्रस्थान उक्ते । वि रूढकमङ्कुरित धान्य । विषमेणानेकरूपेण व्यायामेन सङ्क्षोभित वपुर्येषा न तु कालो पाम् । असमञ्जसमनुचितरूप यदाहारादिक तस्मिन रत ये तेषाम् ॥

अतो निमित्त हाविशुद्ध नजायते र सो विम्लाते रक्त शिथिलीभवन्ति मांसनि विष्यन्दते मेदो दूष्यन्ते दोषा विमुच्यन्ते स न्धयो न सन्धीयन्तेऽस्थिषु मज्जानो नाप्यायते शुक्र नौजो न बल न वीर्यम् ।

अतो निमित्तमस्मात् कारणादविशुद्धो रस सञ्जायते । विम्लात इत्यादि व्याख्या सम्म ॥

तत. स एवंभूतो ग्लायति सीदति निद्रा तन्द्रालस्यसमन्वित म्रियते निर्विद्यते निरु त्साहोऽसमर्थ शारीरमानसाना विशिष्टाना चेष्टाना भ्रष्टच्छायो नष्टस्मृतिरल्पबुद्धिरसम्मा धमानोऽभिलषितार्थोऽसमर्थमानिशयानिश नि श्वसन्नाशयस्थानभूतो रोगाणां नोपायमपि सर्व मायुरवाप्नोति ॥

ततोनन्तर सदुष्टाहारादिकएवम्भूत इति दुष्टरसादिधातु ग्लायति हर्षक्षयमान सीदति गात्राणि विनामयति । ०४।९ ।

तथाविध उपालमप्य-यत्र सम्भितमप्यायुर्नवा प्नोति । किमुतार्धिक प्राप्स्यति ॥

तस्मात् बुद्धिमानपास्य यथोक्तानाहारादिदोषान निर्वाप्य च पूर्वोपचितान रसायन विधिविहितमुपसेवेत ॥

तस्मादिति । यत एव तस्मात् बुद्धिमान नरो यथोक्तान ग्राम्याहारादिदोषानपास्य त्यक्त्वा पूर्वोपचितान पूर्वसम्भितान् दोषान स्नहादिना निर्वाप्य निस्सार्य च विधिविहित रसायन मुपसेवेत ।

तत्तु द्विविध कुटीप्रावेशिक वातातपिक च । तत्र वीर्यप्रभावप्रयोगपरिहारगुरुत्वात् कुटीप्रावेशिक महाफलतरम् ॥

तदिति रसायननिषेवण द्विविध द्विप्रकारम् । कथम् । कुटीप्रावेशिक वातातपिकचेति । तत्र तयोर्मध्ये कुटीप्रावेशिक वीर्यादिगुरुत्वान्म हाफलतर भवति ॥

तस्य विधि क्षेमसुभिक्षधार्मिकश्रद्धानजननृपवैद्यरहिते सुलभमहौषधिघृतक्षीरपथ्यभोजनोपकरणे ग्रामे नगरे वा पूर्वोत्तरस्या दिशि प्रागुदक्प्रवणे सुविभक्तविहारोद्देशे देशे दृढघनसुमृष्टभित्तिमुत्सेधविस्तारसम्पन्नामूक्ष्मलोचना त्रिगर्भामृतुसुखां निर्वातां प्रवातैकदेशा प्राग्द्वारामुदग्द्वारा वा धर्मीविलक्षीग्निद्विपरिगृहीता मनिष्टेन्द्रियार्थवातातपरजोधूमस्वेदक्लेदशमशकसरीसृपव्यालबालस्त्र्यादीसान्तावसायिनामगम्या सन्निहितसद्वैद्यपरिचारकोपकरणां कुटीं कारयेत् ॥

तस्येति कुटीप्रवेशस्य विधिर्भवति । प्रथममेव क्षेमसुभिक्षादिगुणे ग्रामे नगरे वा दृढमित्यादिगुणा कुटीं कारयेत् । धार्मिका, श्रद्धाना जना नृपादयश्च यस्मिन । तथा सुलभा महौषध्यादयो यत्र । प्राच्या मुदीच्यां वा दिशि । प्रागुदक्प्रवणे अभिमुखे (प्रवण क्रमनिम्न) सुविभक्तो विहारोद्देश परिसर्या प्रदेशो यत्र देशे उत्सेध औन्नत्यम । सूक्ष्माणि लोचनानि गवाक्षाणि यस्याम । धर्म्यादिद्विश्च परिगृहीता आश्रिताम । अनिष्टेन्द्रियार्थादीनामगम्याम् । अनिष्टा इन्द्रियार्थो द्विष्टा शब्दादयो विषया । सरीसृपाः सर्पादय । व्याला सिंहव्याघ्रादय । अन्तावसायिनश्चण्डालादय । तथा सन्निहित सद्वैद्यादिक यस्याम ॥

तस्यां रसायनार्थी शरदिमन्ते वा शुक्लपक्षे प्रशस्तेऽहनि पूजयित्वा यथार्ह देवगुरुविप्रान् प्रणम्य ब्रह्मदक्षाश्विप्रभृतीन् परिसृज्य सुवर्णघृतमधुसिद्धार्थकाग्नियज्ञगुरोचना प्रदक्षिणीकृत्य गोब्राह्मणाननुप्रविशेत् ॥

तस्यामिति कुट्या रसायनार्थी पुरुष प्रशस्तेहनि नक्षत्रे यथार्ह देवपूजादिक कृत्वानुप्रविशेत ॥

तत्र सशोधनै शुद्ध सुखीजातबल पुन' ।
ब्रह्मचारीधृतियुत श्रद्दधानो जितेन्द्रिय ॥
दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायण ।
देवतानुस्मृतीयुक्तोयुक्तस्वप्नप्रजागर ।
प्रियौषध पेशलवागारभेत रसायनम् ॥

तत्र शुद्ध्या संशोधनैर्वमनादिभि शुद्ध सुविरेकादियुक्तश्च रसायनमारभेत । पुनरिति शोधने कृते । धृतिर्धैर्यम् । श्रद्दधान श्रद्धावान् । दानादिपरायणो दानादिप्रवण । युक्त प्राप्त स्वप्नादि च यस्य प्रियौषध नरौषधे द्वेष्य स्वभाव । पेशलवाक प्रियवद ॥

हरीतकीमामलकं सैन्धवनागर वचाम् ।
हरिद्रां पिप्पलीं वेल्लं गुड चोष्णाम्बुना पिबेत् ।
स्निग्धस्विन्नोनर पूर्वं तेन साधुविरिच्यते ॥

पूर्वं स्निग्ध पश्चात् स्विन्नश्च नरो हरीतक्यादिनोष्णाम्बुपीतेन साधुविरिच्यते ॥

ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनायच ।
त्रिरात्र पञ्चरात्र वा सप्ताह वा घृतान्वितम् ।
दद्यात्यावकमाशुद्धे पुराणशकृतोथवा ॥

ततोनन्तर शुद्धशरीराय विहितपेयादिक्रमाय च त्रिरात्र वा पञ्चरात्र वा सप्ताह वा यावक यवान्न घृतान्वित दद्यात् । अथवा पुराणशकृत शुद्धिर्यावत्तावन्नान्न दद्यात् ॥

इत्थ संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
यस्ययद्यौगिकंपश्येत्सर्वमालोच्यसात्म्यवित् ॥

इत्थमनेनप्रकारेण संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ढौकयेत् । किमित्याह । सात्म्यविद्वैद्य सर्व दोषान्किमालोच्य यस्य पुंसो यद्रसायन यौगिक पश्येत ॥

हरणात् सर्वरोगाणा यासावुक्ता हरीतकी ।
पथ्यत्वात् सर्वधातूनां पथ्या शिवतया शिवा ॥

यस्माद्विजयतेव्याधीन् समग्रानविजया ततः ।
अभय सर्वरोगेभ्यो भवत्यायुश्चशाश्वतम् ।
यत शीलयतामेना तेनेयमभयास्मृता ॥

तत्र रसायनेषु प्राधान्याद्धरीतकीना स्वरूपप्रदर्शनार्थं नामपञ्चकस्य निर्वचन क्रियते । तत्रव्याख्यातसमम् शिवतया श्रेयस्त्वेन शिवा सर्वरोगेभ्य इत्यपादाने पञ्चमी । एनामिमभया शीलयता पुसा यत सर्वरोगेभ्य अभयामायुश्च शाश्वत स्थिर भवत्यत, साभयेति स्मृता । (पथ्यत्वात् सर्वभूताना पथ्येति च पाठ ॥

नरा वृत्ता घना स्निग्धा गुर्वीमज्जतिचाम्बुपा ।
बालस्य सा प्रयोक्तव्या नवनीतसमन्विता ॥
वाते ससर्पिर्लवणा पित्ते सगुडशर्करा ।
कफे सपिप्पली क्षौद्रा सर्वदा सा प्रशस्यते ॥

या नवत्वादिगुणा सा श्रेष्ठपथ्याहार्यम् । सा च बालस्य यदा प्रयोक्तव्या तदा नवनीतयुक्ता । वातादिषु व्याख्यातसमम् । सा च सर्वदा पातु प्रस्यते ॥

अथ हरीतकीना हिमवच्छैलसम्भवाना कालजातानामा पूर्णरसवीर्याणा मनामयाना द्विशस्त्रिशो वा शकलिताना मनस्थनामाढक चतुर्गुणेन पयसा संस्वेद्य मृदूभूतमवतार्य शीतं सर्पिर्मध्वाढकाभ्या सम्रज्य सुगुप्त स्थापयेत् । ततस्त्रिरात्रादूर्ध्वमाहारानुपरोधिनीं मात्रां मत्यह मुपयोजयेत् जीर्णे शालि षष्टिक पयसा भुञ्जीत । प्रयोगान्ते च ताव-
[illegible]

निर्वली खलति पलितापेत श्रुतिस्मृतिसम्प-
न्न समिद्धानलश्च पुरुषो भवति ॥

अश्नीयादित्यादिना महारसायनानि । व्याख्यासमम् । आपूर्णं सम्पूर्णम् । द्विशस्त्रिशो वा शर्करान्विता द्विधा त्रिधा वा पादिकानाम् । चतुर्गुणं पयः परिमाणेन चतुर्गुणमानेन । अत्र चोक्ता युक्तिः । मात्रान्तरं या जा प्रकृतमाहार नोपरुणद्धि । जीर्णे च पयसा शालिं षष्टिकं भुञ्जीत । प्रयोगो सह सुपयुक्तोऽस्मिन् प्रयोगे तदा यन्तर्हि वेदुपयोगममेयवालम् । अस्य रसायनस्य प्रयोगाद जरत्वादियुक्तः पुरुषः स्वशत जीवति ॥

बृहच्छरीरगिरिसारसारः
स्वरो घनौघस्तनितानुकारी ।
भवत्यपत्यं विपुलं स्थिरं च
समश्नतोयोगमिमं प्रयत्नात् ।

इमं योगं प्रयत्नात् समश्नत पुंसः शरीरं बृहत् गिरिसारसारं च भवति । गिरिवत् साराणि दृढानि पूर्वाक्तान्यष्टौ साराणि यस्य तत्तथोक्तम् । स्वरश्च घनगर्जितानुकारी भवति । सुगमम् ॥

पथ्या सहस्रं त्रिगुणं धात्रीफलसमन्वितम् ।
पञ्चानां पञ्चमूलानां सार्द्धं पलशतद्वयम् ॥
जले दशगुणे पक्त्वा दशभागावशेषिते रसे ।
आपोथ्यकरराण्यस्मीनिरिजयामलकान्यथ ॥
विनीय तस्मिन् निर्यूहे योजयेत् कुडवांशकम् ।
त्वगेलामुस्तरजनीपिप्पल्यगरुचन्दनम् ॥
मण्डूकपर्णीकनकशङ्खपुष्पीवचाप्लवम् ।
यष्ट्याह्वयं विलङ्गं च चूर्णितं तुलयाधिकम् ॥

सितोपलार्द्धभारं च पात्राणि त्रीणि सर्पिषः ।
द्वे च तैलात् पचेत् सर्वं तच्चौलेह्यतां गतम् ॥
अवतीर्णं हिमे युञ्ज्याद्विंशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ।
ततः खजकमथितं निदध्याद् घृतभाजने ॥
एतद्रसायनं प्राश्य यथा पूर्वेण सर्वथा ।
वैखानसा वालखिल्या प्राश्य प्राप्ता नवं वयः ।
आरोग्यमतिचायुर्यौतन्द्राश्रमक्लमाः ॥

पथ्या सहस्रमित्यादिना प्रकृष्टं रसायनं व्याख्यासमम् । त्रिगुणान्यामलकानि पथ्या सहस्रात् । पञ्च पञ्चमूलानि प्रथमादीनि । सर्वतश्चैकस्यार्द्धगुणं पलमानेनैव न तु कुडवादिमानेनेतिमर्तव्यम् । आपोथ्य जर्जरीकृत्य । निर्जराणामामलकानां च भित्त्वानामस्थीनि च तत्त्वानि तस्मिन् कषाये विनीय निक्षिप्य । मण्डूकपर्णी ब्राह्मी सुवर्चला । कनकं नागकेसरं सुवर्णं च । शङ्खपुष्पी चित्रिण्टी । प्लवं परिलवम् । तुलयाधिकं सार्द्धभारं एकादशपलशतानि सितोपलानाम् । द्रवस्य पात्रोऽष्टाविंशत्यधिकं पलशतम् । द्वे चेति पात्रे । घृतभाजनं यत्र पूर्वं घृतमासीत् । सर्वेति सर्वेण प्रकारेण । एतच्च ब्रह्मविहितं रसायनं प्राश्य वैखानसानाम महर्षयो वालखिल्याश्च मिनातीत नवं वयः प्रापुः तथा आरोग्यादि च ॥

अभयामलकविभीतकपञ्चाख्यपञ्चमूलनिर्यूहे ।
वल्लीफलाशकरसैद्विगुणे क्षीरेष्टगुणेचविपचेत् ॥

घृतस्यकुम्भं मधुकं मधूकं
काकोलियुग्मं च ... स्वगुप्ताम् ।
सक्षीरशुक्लामृतभमजीवं
सुखाम्बुपस्तचपिबेत् गुणाढ्यम् ॥

अभयादीना क्वाथे अर्थात् स्नेहाद्विगुणे। वह्नीपलाशकस्य क्षीरविदार्योरसे द्विगुण एव। क्षीरे च स्नेहादष्टगुणे घृतस्य कुम्भ द्वादशाधिकपञ्चपलशतानि। मधुकादिकं च कल्कपरिभाषया दत्वा विपचेत्। तत्र घृत गुणाढ्य बहु गुणमुष्णाबुप मन् पिबेत् ॥

आमलकसहस्रपिष्टस्वेदनविधानेन क्षीरोष्मणासुस्विन्नमनातपशुष्कमनास्थि चूर्णयेत्। तदामलकमहस्रस्वरसपरिपीत स्थिराजीवन्तीपुनर्नवनागबलामण्डूकपर्णी ब्रह्मसुवर्चलाभीरुशङ्खपुष्पीवचापिप्पली विडङ्गस्वगुप्तामृतागरुचन्दनमधुकमधूकपुष्पपद्मोत्पलनवमालिकायुवतियूथिकाचूर्णाष्टभागसम्पृक्त पुनर्नागबलापलसहस्रस्वरसपरिपीत छायोपशोषित द्विगुणितसर्पिषा क्षौद्रेण क्षुद्रगुडाकृति कृत्वा घृतभोजनस्थ भस्मराशेरध, स्थापयेदन्तर्भूमे पक्षमथर्ववेदविदकृतरक्ष पक्षात्यये चोद्धृत्य कनकरजतताम्रप्रवाल कालायश्चूर्णाष्टभागसयुक्त मर्द्धकर्षाभिरद्धया यथाग्निमात मात्र प्रयोजयेदिति समान पूर्वेण ॥

सहस्रमामलकानामधोज्वलनक्षीरपूर्णोत्तमुखयोजितच्छिद्रकुम्भाश्रितं स्वेदयेत्। तत इछायाशुष्क चूर्णयेत्। तच्चूर्णमामलकसहस्ररसेन भावयेत्। परिपीत च तत्स्थिरादिचूर्णस्याष्टभागेन योजयेत्। ततो नागबलापलसहस्रस्वरसेन भावयेत्। ततश्छायायामुपशोष्य द्विगुणीकृतघृतेन क्षौद्रेण क्षुद्रगुडाकृति तनुलेहप्राय कृत्वा घृतभोजनस्थितमन्तर्भूमेर्भस्मराशेरध स्थापयेत् पक्षम। सुगमम्। प्रतिदिनमुपयोज्यस्यौषधस्य कनकादिपञ्चकचूर्णाष्टमभागो योज्यः। कालाय शस्त्र।

आमलकसहस्रमार्द्रपलाशद्रोण्या सापिधानायां बाष्पमनुद्वमन्त्यामारण्यगोमयाग्निभिरुपस्वेदयेत्। तानि सुस्विन्नशीतान्युद्धृत्यनिष्कुलीकृतान्यापोथ्य पिप्पलीविडङ्गतण्डुलानां पृथगाढकेनाध्यर्द्धेन शर्कराया षड्भिर्मधुघृततैलाना सयोज्य घृतकुम्भे स्थापयेद्विंशतिरात्र पर चोपयोजयेदिति समान पूर्वेण ॥

आमलकसहस्रमित्यादि सुबोधम्। आर्द्रपलाशद्रोण्येति पिधरोदितान्यामलकानि आपोथ्य जर्जरीकृत्य निष्कुलीकृतानि त्याजितास्थीनि। पृथगिति पिप्पलीतण्डुलानामाढकेन विडङ्गतण्डुलाना चाढकेन सयोज्य शर्कराया अध्यर्द्धेनाढकेन घृतादीना प्रत्येकमाढकद्वयेन च। शुष्कात् द्विगुणरूपमित्यस्य स्मर्तव्यम् ॥

अभयामलकसहस्र पिप्पलीसहस्रयुक्त तरुणपलाशक्षारोदकेनाप्लाव्य शुचौ भाण्डे स्थापयेत्। ततोऽनुगतक्षारमनातपशुष्कमास्थिरहित चूर्णयित्वा सितोपलापादेन चतुर्गुणाभ्या च मधुघृताभ्या सयोज्य घृतभाजने षण्मासानन्तर्भूमे स्थापयित्वापरतो यथाग्निबलमुपयुञ्जीतेति समान पूर्वेण ॥

तरुणपलाशक्षारोदकेनाप्लाव्यस्थापितपिप्पलीसहस्रयुक्ताभयामलकसहस्रमये

अनुगतक्षार परिगतक्षारोऽक्रम् । सितोपला अभयामलकादिचूर्णात् पादेन वोद्धव्या । तथा चतुर्गुण मधुघृते ॥

आमलकचूर्णाढकमेकविंशतिरात्रमाप लकस्वरसभावित मधुघृताढकाभ्या पिप्पली चूर्णाष्टभागेन शर्कराचतुर्भागेन च सहष्ट घृतभाजनस्थ प्रावृषि भस्मराशौ निदध्यात् । तज्जरादि चोपयोजयेदिति समान पूर्वेण ॥

आमलकस्वरसभावितानामामलकचूर्णाना प्रयोगो व्याख्यातम् । अष्टभागचतुर्भागौ भावितादामलकचूर्णात् ॥

विडङ्गतण्डुलानामाढकमाढक पिप्पली तण्डुलानामध्यर्द्ध सितोपलाना मधुघृततैलाढकै षड्भिरेकीकृत घृतभाजनस्थ प्रावृषि भस्मराशाविति समान पूर्वेण ॥

विडङ्गतण्डुलाना प्रयोग सुबोध । सितोपलानामध्यर्द्धमाढकम । म बादीना प्रत्येक माढकद्वयम । भस्मराशौ निदध्यादिति शेष ॥

अभयामलकबिभीतकाना द्विशत्रिशो ना सजोशिलाना पलाशत्वगवनद्धाना मृदाव लिप्ताना कुकूलस्विन्नाना निरस्थीकृताना पलमहस्रमुलूखले सदृशुष्कदीर्घमधुघृततैलपल लशर्करामसृक्त भक्षयेदनभ्युपयथोक्तेन विधिना प्रयोगान्ते ततो द्विगुण काल यवागूयूषक्षीरघृतपाष्टिकान्नमाहारोभजन सर्पिरुद्वर्तन यच्चूर्णमिति समान पूर्वेणाभयत्रिफल वा ॥

अनर्गलत्रिफलाप्रयोग सुबोध । द्विशद्वयमभयामलकानि वाऽभयात्रिभीतकानि वाऽमलकत्रिभीतकानि वा । त्रिश इति सम स्तानि वर्तन्ते । केचित्तु त्रिफलाना सयोजन लिप्सयेत्यहन्ति । मह्शुष्क जर्जरीकृत्य । प्रयोगान्त इति नियत उपयोग । तत इत्युपयोगकालात् द्विगुण काल यवागूवाद्याहारोऽभ्यञ्जनादिना ॥

दशमूलबलामुस्त जीवकर्षभकोत्पलम् ।
पर्णिन्यौपिप्पलीशृङ्गी मेदातामलकी त्रुटि ॥
जीवन्ती जोङ्गक द्राक्षा पौष्कर चन्दन शटी ।
पुनर्नवद्विकाकोली काकनासामृताद्वयम् ॥
विदारी वृषमूल च तदेकस्य पलोन्मितम् ।
जलद्रोणे पचेत् पञ्चधात्रीफलशतानि च ॥
पादशेष रस तस्मादस्थीन्यामलकानि च ।
गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद्वा दशभि पलै ॥
मत्स्यण्डिकातुलार्द्धेन युक्त तल्लेहवत् पचेत् ।
स्नेहार्द्ध मधुन शीते तुकाक्षीर्याश्चतुष्पलम् ॥
पिप्पल्याद्विपले दद्याचतुर्जात कणाद्विकम् ।
अतोऽवलेहये मात्रा कुर्यात्स्य पथ्यभोजनम् ॥
इत्येषच्यवनप्राशो य प्राश्य च्यवनोमुनि ।
जराजर्जरितोप्यासीन्नारीनयननन्दन ॥
कास श्वास ज्वर शोष हृद्रोग वातशोणितम् ।
मूत्रशुक्राश्रयान्दोषान् वैस्वर्य च व्यपोहति ।
बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामङ्गवर्द्धन ॥

मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्व-
मायुःप्रकर्षं पवनानुलोम्यम् ।
स्त्रीषु प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणां
प्रमेश्च कुर्याद्विधिनोपयुक्तः ॥

दशमूलेत्यादिना च्यवनप्राशाख्य । प र्णिन्यौ मुद्गपर्णी माषपर्णी च । तामलकी ता-ली वितुन्निका च । त्रुटिः सूक्ष्मैला, जीवक॰ मगरु, काकनासा प्रसिद्धा (काकतुण्डफला) अमृताद्वयं गुडूची, हरीतकी च । एतत् सर्व पलोन्मितं प्रत्येकश्च क्रियते । एवं षट्त्रिंशत् पलान्यौषधानाम् । धात्रीफलानां पञ्चशतानि एतत् जलद्रोणे पचेत् । तस्मात् पच्यमानात् पादशेषो रस । विगतास्थीनि चामलकानि तै-लघृतार्धेनीभूतान्द्वादशभि पलैर्भर्जयेत् । भर्जि तानामामलकानां रसेन सह पचनं सामर्थ्यल भ्यम् । मत्स्यण्डिकाऽधिकेन गुडपाकेन कृता शर्करा । स्नेहार्द्धं मधुनः षट्पलम् शेषं व्या-ख्यातसमम् । अतो लेहात् । मात्रा सोऽपि कु र्वीत पथ्यभोजिनं च पुरुषमवलेहयेत् । च्यवनप्राशम् । स्त्रीष्विति स्त्रीविषये ॥

मधुकेनतवक्षीर्या पिप्पल्या सिन्धुजन्मना ।
पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ॥
सितया वासमायुक्ता समायुक्ता रसायनम् ।
त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥

त्रिफलामधुकादिना लोहादिना वा पृथक् समायुक्ता सयुक्ता समा संवत्सरं युक्ता प्रयुक्ता रसायनं सर्वरोगघ्नी मेधादिदा च भवति । म धुसर्पिर्भ्यामेकीभूताभ्यां त्रिफला युज्यते ॥

त्रैफलेनायसीं पात्रीं कल्केनालेपयेन्नवाम् ।
तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत् क्षौद्रोदकाप्लुतम् ॥
प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णे तत्र प्रशस्यते ।
जीवत्यरुग्जरस्तस्यसमाभ्यासात्समाःशतम् ॥

त्रैफलेन त्रिफलाकल्केन प्रातर्नवां लोह-पात्रीं लिप्त्वा द्वितीयं दिनं तं लेपं प्रातर्माक्षि-कोदकेन पिबेत् । तस्मिंश्च जीर्णे प्रभूतस्नेहम-शनं प्रशस्यते । एवं संवत्सराभ्यासात् संवत्स रशतं रुजया जरसा च रहितः पुरुषो जी-वति ॥

वर्षं खादेत् प्राणदां प्रातरेका-
मश्नन्नात् पूर्वमक्षद्वयं च ।
साज्यक्षौद्रं भोजनान्ते चतुष्कं
धात्रीकानां तद्वयस्थापनं स्यात् ।

वर्षमित्यादिना कालविभागे । फलस्य प्रयोगः सुबोधः ॥

अथायसानि चतुरङ्गुलदीर्घविस्तृता नि तिलोत्सेधानि पत्राणि कारयेत् । तान्य-ग्निवर्णानि कृत्वाऽमलकस्वरसे निर्वापयेदेकं विंशतिकृत्वः । तेषां तादृशानां पलशतमाय-स्यां स्थाल्यां प्रक्षिप्याम्लकस्वरसोत्तरं कृत्वा सुपिहितं भस्मराशौ निखनेत् । मासिमासि चोद्धृत्यायसेन दण्डेन घट्टयेत् । शुष्यत्याम लकस्वरसं पूर्ववदावपेत् । एवं तानि लोहप त्राणि संवत्सरात् द्रवीभवन्ति । ततश्चोत्तर कालं कृत्वा वमनविरेचनशिरोविरेचनैः केवल समन्ततोऽङ्गुष्ठपर्वमात्रमुखेनायसेन स्रुवेणाय-सपत्रभाजने तस्मात् कल्कीकृतात्

गृहीत्वा मधुघृताभ्यां पृथक् सुवेण संयोज्य प्राश्नीयात् । जीर्णे क्षीरसयूषाणामन्यतमेन सर्पिर्मिश्रं नवं षष्टिकौदनमश्नीयात् । अनेन विधिना वर्षमुपयुज्य वर्षमेव चान्यदप्युद्दिष्टाहारो यन्त्रितात्मा कुटीं समधिवसेत् । ततः सर्वोपतापान् जित्वा व्याधिजरामरणशस्त्राग्नितोयविषाणामगम्यः सर्वभावेष्वतीन्द्रियो वर्षसहस्रद्वयं जीवति ।

वाजिवेगो गजप्राणोऽमरेन्द्रस्मृतिबुद्धिमान् ।
वाग्मीश्वरः श्रुतधरो महाभागो महाधनः ॥

अथेत्यादि । निरघनानि चतुरङ्गुलायतविस्तृतानि शङ्खपत्राणि एकविंशतिवारमभिज्वर्ण्य स्वान्यामलकरसे निर्वापयेत् । तस्माद्दशानां निर्वापणेन तनुभूतानां तेषां शङ्खपत्राणां पलं समायस्या स्थाल्यां प्रक्षिप्य तेनैवामलकरसेनोत्तरमधिक्षिप्य कृत्वा सुविहितं च भस्मराशौ निदध्यात् । शेषं व्याख्यासमम् । समन्ततः सर्वतोदिक्मायामविस्तराभ्यामङ्गुष्ठपर्वमात्रः सुखनिम्नप्रदेशो यस्य तत्तस्य । अनेनौषधविधिनैव । सर्वभावेषु बाह्यात्मकेषु । अप्रयुक्तानिन्द्रियेणातिक्रान्तोऽतीन्द्रियः ॥

ताम्ररूप्यसुवर्णानामयमेव पृथग्विधिः ।
द्विगुणं तद्गुणोत्कर्षं जानीयादुत्तरोत्तरम् ॥

शङ्खवत्ताम्रादीनामप्ययं विधिः पृथग्द्विगुणं कृत्वा द्रव्यमासनिर्वापणादिभिर्यथोत्तरं जानीयात् । तेन ताम्रस्य शङ्खात् द्विगुणो विधिर्द्विगुण एव च गुणोत्कर्षः । ताम्रात् द्विगुणो रूप्यस्य । ततोऽपि द्विगुणः सुवर्णस्येति ।

हेमधात्रीफलक्षौद्रं गायत्रीपरिमन्त्रितम् ।
लिहन्ननुपिबन् क्षीरं दृष्टरिष्टोऽपि जीवति ॥

हेमादिकं गायत्र्या परिमन्त्रितं लिहन् पुरुषोऽनुपश्चाच्च क्षीरं पिबन् दृष्टरिष्टोऽपि जीवति ।

सुवर्णं पद्मबीजानि मधु लाजाः प्रियङ्गवः ।
क्षीरेण पीतं परममलक्ष्मीविनिवारणम् ॥

सुवर्णादिकं क्षीरेण पीतं परममलक्ष्मीविनिवारणं भवति ।

सपद्मबीजामलकाभयाक्षं
सर्पिर्मधुभ्यां कनकं लिहन्तः ।
दीर्घायुषो मन्दजरोपतापाः
सरीसृपाणां च भवन्त्यगम्याः ॥

पद्मबीजादियुक्तं सुवर्णं लिहन् पुरुषो दीर्घायुष्ट्वादियुक्तो भवति ॥

मधुपाणविकाविलङ्गसारं
त्रिफलां हेमघृतं सितां च खादन् ।
जरसा नवलीढदेहकान्तिः
समधातुश्च समाः शतं च जीवेत् ॥

मध्वादिकं खादन् पुरुषो जरया नवलीढा अनशिता देहस्यकान्तिर्यस्य स तथाविधः समसर्वधातुश्च सम्भवति शतं समा जीवेच्च ॥

हेमबिल्ववचासर्पिरैकध्यमुपयोजितम् ।
मेध्यमायुष्यमारोग्यकान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ॥

हेमादिकमैकध्यमुपयोजितं मेध्यं मेधायै हितमायुष्यमारोग्यादिप्रदं च ॥

शतावरीघृत लीढ मसुवर्ण समाक्षिकम् ।
करोति चिरजीविनं राजान च वशानुगम् ॥

शतावरीघृत गुह्यरोगप्रतिषेधोक्त सुवर्ण माक्षिकाभ्या युक्त लीढ पुरुषस्य चिरजीवित्वादिक करोति ॥

आयुष्काम शङ्खपुष्प्यामवेत
मेधाकाम काञ्चन सोग्रगन्धम् ।
लक्ष्मीकाम पद्मकिञ्जल्कयुक्त
युक्त खादेत् कामकामो विदार्या ॥

आयुष्काम इत्यादिना चत्वार सुवर्णप्रयोगा व्याख्याता ॥

मण्डूकपर्ण्या स्वरसयथाग्नि
क्षीरेणयष्टीमधुकस्यचूर्णम् ।
रसगुडूच्या सहमूलपुष्प्या
कल्क प्रयुञ्जीत च शङ्खपुष्प्या ॥

आयु प्रदान्यामयनाशनानि
बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
मेध्यानिचैतानि रसायनानि
मेध्याविशेषेण तु शङ्खपुष्पी ॥

मण्डूकपर्णी स्वरसादिक पृथग्यथामग्निबलमनुवृत्यामात्रया प्रयुञ्जीत । एतानि चत्वारि रसायनान्यायुःप्रदत्वादिगुणयुक्तानि । मण्डूकपर्णी ब्राह्मसुवर्चला । मधुयष्टीचूर्णमेव क्षीरेण । सहमूलपुष्प्या गुडूच्या रसमेव । शङ्खपुष्प्या सुपुष्प्या कल्कम् । सर्वेभ्यश्च रसायनेभ्य शङ्खपुष्पी तु विशेषेण मेध्या मेधायै हिता ॥

नळदकटुरोहणी पयस्या
मधुकचन्दनशारिवोग्रगन्धाः ।
त्रिफलाकटुकत्रय हरिद्रे
सपटोल लवण च ते सुपिष्टे ॥
त्रिगुणेन रसेन शङ्खपुष्प्या
सपयस्क घृतनल्वण त्रिपक्वम् ।
उपयुज्य भवेज्जडोऽपि वाग्मी
श्रुतधारी प्रतिभानवानरोग ॥

नळदादिभि सुपिष्टै स्नेहा त्रिगुणेन शङ्खपुष्पीरसेन सक्षीर विपक्व घृतस्य नल्वण द्रोणमुपयुज्य जडोऽपि वाग्मी-यादिगुणो भवेत् । उग्रगन्धा वचा । लवण सैन्धवम् ॥

पेष्यैर्मृणालबिसकेसरपत्रबीजै
सिद्धसहेमशकल पयसा च सर्पि ।
पञ्चारविन्दमितिनस्तथित पृथिव्या
प्रभ्रष्टपौरुषबलप्रतिभाविपन्नम् ॥

मृणालादिभि पेष्यै क्षीरेण च ससुवर्ण शकल सिद्ध सर्पिर्नाम्ना पञ्चारविन्दमिति पृथिव्या प्रथितम् । तच्च प्रभ्रष्टपौरुषबलादिभिर्निषेव्यम् । मृणाल बिसाङ्कुरम् । बिस बिसमूलम् । केसरतत्पुष्पस्य । पत्र तस्यैव बीज च ॥

यत्नालकुन्ददलकेसरवद्विपक्व
नीलोत्पलस्यतदपिप्रथित पृथिव्याम् ।
सर्पिश्चतुष्कुवलयसहिरण्यपत्र
मेध्यगवामपिभवेत् किमु मानुषाणाम् ॥

यत्सर्पिर्नीलोत्पलस्यनालादिचतुष्टयेन सहिरण्यपत्र विपक्व तदपि [illegible] प्रभ्रष्टपौरुषा-

दिभिर्निषेव्यम । नाम्ना चतुरङ्कुरलशमिति प्रथितम् । एषा यथाविधि सेव्य भवेत् । किमु तमानुषाणां स्वभावसेधावत्ता न भवेत् ॥

ब्राह्मीरसचासनरसशङ्खपुष्पी
मत्स्याक्षकब्रह्मसुवर्चलं श्च ।
वशैहिका च त्रियवा पृथक्स्यु
र्येषां सुवर्णस्य तिलोऽविषस्य ॥

सर्पिषश्च पलमेकमेत
द्योजयेत परिणते च घृताढ्यम् ।
भोजनसमधुवत्सरमेव
शीलयन्निरुजीस्मृतिमेधाः ॥

अतिक्रान्तजराव्याधि तद्वालस्यश्रमस्य ।
जीवत्यब्दशतं पूर्णं श्रीतेजःकान्तिदीप्तिमान् ॥

विशेषतः कुष्ठकिलाससगुल्म
विषज्वरोन्मादगरोदराणि ।
अथर्वमन्त्रादिकृताश्च कृत्या
शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥

नाभ्यादिकं यथोक्तमानमेकीकृत्य प्रतिदिनं योजयेत् । तस्मिंश्च परिणते घृताढ्यं समाक्षिकं भोजनं योजयेत् । एवं संवत्सरं शीलयन्नधिकाभिर्धीप्रभृतिभिर्युक्तोऽतिक्रान्तजरादिमांश्च पूर्णमब्दशतं जीवति । अथाभियुक्तः सन् । अनेन शीलितेन कुष्ठादयो विशेषेण शाम्यन्ति । ब्रह्मसुवर्चला मण्डूकपर्णी ॥

यथोक्तगुणायां भूमौ जातायत्रालाभजीर्णा शीर्णपुराणपर्णामसञ्जातान्यपर्णां तपे तपस्ये वा मासे यथोक्तेन विधिना पुष्ययुक्ते चन्द्रमसि सुमुहूर्ते नागबलां समूलां मुद्धरेत् । तस्या मूलानां त्वक्पिण्डमाम्रमात्रमक्षमात्रं वा श्लक्ष्णपिष्टं चूर्णितं वा पयसा पिबेन्मधुघृताभ्यां वा लिह्यात् । जीर्णे क्षीरवृत्तिरेव स्यात् । क्षीरेणैव वा सर्पिष्कं शालिषष्टिकमश्नीयात् । एवं संवत्सरप्रयोगाद्वर्षशतमजरं इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

यथोक्तगुणायामित्यादिना नागबलाप्रयोगो व्याख्यायते । यथोक्तगुणायां भेषजकल्पोक्तगुणायां भूमौ जाताम् । तपो माघ, तपस्य फाल्गुन, शोभने मुहूर्ते ॥

एतेनातिबला चन्दनागरुधवतिनिशखदिरकदरशाकशिंशपासनपुनर्नवानन्ताश्च रसायनोक्ता दर्शयन्, सरिद्वारीश्च दग्धाश्वगन्धा वाराहीशतावर्यो नागबलया व्याख्याता ।

अनेन च नागबलाविधानेन बलादयः प्रयोगा व्याख्याता । बलादिष्वपि प्रत्येकं प्रयोगादेव गुणमित्यर्थः । रसायना दशौषधयो महाकषायसङ्ग्रहोक्ताः ॥

ननु सारवृक्षाणां स्वरसग्रहणे को विधिरित्याह ॥

तत्र सारवृक्षाणां सर्वेषां स्वरसार्थी कुष्ठचिकित्सिते खदिरकल्पमीक्षेत । आर्द्रवृक्षासम्भवे तु सारशकलान्यङ्गुलत्रयाङ्गुलानि तनूनि चतुर्गुणेऽम्भस्याप्लाव्यातपे त्रिरात्रं स्थापयेत् । ततस्तान्युद्धृत्यान्यानि तत्र क्षिपेत् ।

त्रिरात्राच्च पुनरन्यान्येव नवरात्रेण त्रिःप्रक्षेपणोद्धारेण च स्वरस परिकल्पितो भवति ॥

तक्षेत्यादि कुष्ठचिकित्सिते य एव खदिरकल्पउक्त स एव सर्वेषा सारवृक्षाणा बोद्धव्य । यदा तु स्वरसेन प्रयोजन तथाऽर्द्रवृक्षलाभस्तदा नवरात्रेण स्वरसविधान सुबोधम् । इति सारवृक्षाणा स्वरसालाभे प्रतिनिधि ॥

फलाना पुनर्वीरुदोषधीना च यन्त्रणोलूखलेन वा सङ्क्षुद्य निष्पीड्य स्वरस गृह्णीयात् ॥

फलाना वीरुदोषधीना च स्वरसस्यालाभे यन्त्रेणेत्यादिना स्वरसविधि सुबोध ॥

परिशुष्काणा तु चूर्णीकृतानामादकमाढकमुदकस्याहोरात्रस्थित विमृदितपूत स्वरसवत् प्रयोज्यम् । तुवरकभल्लातकादीना पुन पृथगेवोपदेश ॥

परिशुष्काणा तु स्वरसायोग्याना फलाना चूर्णीकृतानामित्यादिना प्रतिनिधि । उदकस्याढक शुष्कात् द्विगुण भवति । तुवरकभल्लातकादीना स्वरसे तु पृथगेवोपदेश क्रियते ॥

वृक्षास्तुवरकानाम पश्चिमार्णवतीरजा ।
वीचीतरङ्गविक्षोभमारुतोद्धूतपल्लवा ॥
तेभ्य फलान्याददीत सुपक्वान्यम्बुदागमे ।
मज्ज फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वावचूर्ण्य च ॥
तिलवत्पीडयेद्द्रोण्या क्वाथयेद्वा कुसुम्भवत् ।
तत्तैलसम्भृत भूय पचेदासलिलक्षयात् ॥

अवतार्य करीषे च पक्षमात्र निधापयेत् ।
स्निग्धस्विन्नोद्धृतमल पश्चादुद्धृत्य यत्नवान् ॥
चतुर्थभक्तान्तरित प्रात पाणितल पिबेत् ।
मन्त्रेणानेन पूतस्य तैलस्याद्दिवसे शुभे ॥
मज्जसारमहावीर्य सर्वान् धातून् विशोधय ।
शङ्खचक्रगदापाणिस्त्वामाज्ञापयतेऽच्युत ॥
तेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यान्त्यसकृत्तत ।
सायमस्नेहलवणा यवागू शीतला पिबेत् ॥
पञ्चाहानि पिबेत्तैलमित्थ वर्ज्यानि वर्जयेत् ।
पक्षमुद्गरसान्नाशी सर्वदुष्टैर्विमुच्यते ॥

वृक्षा इत्यादिना तुवरककल्पो व्याख्यास्यते । तेभ्य इति तुवरकवृक्षेभ्य । अम्बुदागम प्रावृट् । आसलिलक्षयात् सलिलस्य क्षयो यावत् । कुसुम्भवत् क्वथितेन तैलसङ्ग्रहात् यदुदक तस्य क्षयपर्यन्तमित्यर्थ । करीष शुष्कगोमयम् । चतुर्थभक्तान्तरित इति । चतुर्थेन भक्तेनान्तरितोयो मनुष्य स पिबेत् । तैलमेवम् । यस्मिन्नहनि प्रातस्तैलमुपयुञ्जीत तस्मिन् साय भुक्त्वा द्वितीयेऽह्न्युभयकालमेव त्रयो भक्तास्तृतीयेऽह्नि पुन प्रातस्तैलमेव चतुर्थो भक्त अन्तरित । पुन साय भोजन पुनर्द्वितीयेऽह्न्युभयकाल भोजनमनेनप्रकारेण पञ्चाहानि तैल पिबेत् । वर्ज्यानि च वर्जयेत् । मज्जसारेत्यादिस्तैलस्य पानाय मन्त्र । तैलपानदिवसे तु साय स्नेहलवणविमुक्ता यवागू पिबत ॥

तदेव खदिरक्वाथे त्रिगुणसाधुसाधितम् ।
निहित पूर्ववत् पक्ष पिबेन्मासमुयन्त्रित ॥
तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वन्नाहारमीरितम् ।

म्र । पञ्चभ्यर्धैकैक यावदेकम् । विधिना नेनसहस्रं प्रयोग इत्यादि समान पूर्वेण ॥

द्वितीयसहस्रप्रयोगे तु पूर्वमेव प्रथममेव एकभल्लातकस्य क्वाथं पिबेत् तत्र क्रमेण प्रत्यहमेकैक वर्धयेत्यावत् पञ्चभल्लातकानि । एव प्रथम एक द्वितीय द्वे । एव क्रमादेकैकवृद्ध्या पञ्चमे पञ्च । एव पञ्चभिरहोभि पञ्चदश भल्लातकान्युपयुक्तानि भवन्ति तत पञ्चप्रभृति पञ्चपञ्चभिर्वर्धयेद्यावत् सप्तति । षष्ठे दश । सप्तमे पञ्चदश । अष्टमे विंशतिरेवं त्रयोविंशे सप्ततिर्भवन्ति । एतावता पूर्वैरपीहृत्य च त्वशतानि पञ्चत्रिंशदधिकानि भवन्ति । ततः क्रमेण पञ्चपञ्चभिरपकर्षेद्यावत पञ्च । तेनैकोन विंशे पञ्चषष्टिरित्येवमादिना पञ्चापकर्षक्रमेणैक चत्वारिंशे पञ्च भवन्ति । एवमेतानि पञ्चपञ्चा दधिकानि चत्वारिंशतानि पूर्वैरपीहृत्य नवशतानि नवत्यधिकान्युपयुक्तानि भवन्ति । तत एकैकमपकर्षेद्यावदेकम् । अनेन द्वाचत्वारिंशेऽह्नि चत्वारि भवन्ति । त्रयश्चत्वारिंशे त्रीणि । चतुश्चत्वारिंशे द्वे । पञ्चचत्वारिंशत्तममिति एकं । पूर्वैरपीहृत्य सहस्रं भवति । प्रयोग इत्यादि पूर्वेण करणेन समानम् ॥

सप्ततिवच्च शतमुपयुञ्जीत । तथा च सहस्रद्वयम् । प्रयोग इत्यादि समान पूर्वेण द्विगुणस्त्वायुष. काल ॥

सप्ततिश्च पञ्चपञ्चवृद्ध्या शतमपि यावत् प्रयोग कर्तव्यः । तेनास्मिन् पूर्वोक्तप्रक्रियेष्टा- दशेऽह्निसप्तत्याः प्रयोगे एकोनविंशे पञ्चसप्ततिः । विंशे अशीति । एकविंशे पञ्चाशीति । द्वाविंशे नवतिः । त्रयोविंशे पंचनवति चतुर्विंशे शतम् । पञ्चविंशे पञ्चनवति । षड्विंशे नवति । एवं पञ्चापकर्षक्रमेण द्वे सहस्रे पूर्यते । आयुर्द्विगुणः काल पूर्वस्मात् ॥

भल्लातकानां जर्जरीकृतानां पिठरं पूरयित्वा भूमौ कण्ठनिखातस्य लेपमलिप्तस्य दृढस्योपरि कुम्भस्यास्योर्ध्वमुखेनारोप्य कृष्णमृत्तिकालिप्तं गोमयाग्निनोपस्वेदयेत् । तेषां य स्वरस कुम्भे पतेत्तमष्टभागमधुयुक्त द्विगुणितघृतमश्नन् । त्रिगुणश्च कालो पूर्व सौभाग्यादित्यादि समानं पूर्वेण ॥

भल्लातकानामित्यादि । भूमावाकुम्भनिखातस्य लेपलिप्तस्य दृढस्य कुम्भस्योपरि अ जर्जरस्य भल्लातकपूर्णं पिठरमेकस्मात् छिद्र- रूपेणाविधाय कृष्णमृदा सर्वतो लिप्तं मन्दं स्वेदयेत् । तत स्विन्नमात्राद्भल्लातकान्मुक्तो स्वरसः कुम्भमागच्छति । उडुप. तृणमूलक । शेषं व्याख्यातमेव ॥

अनेनैव विधिना भल्लातकस्वरस गृहीत्वा केवलमेव मासमेकं प्रयुञ्जीत । त्रिगुणश्च काल इत्यादि समान पूर्वेण । मासिमासि वर्षशतमायुषोऽभिवृद्धिः । एवं दशमासानुपयुज्य वर्षसहस्रमायुर्भवति ॥

अनेनैवादेर्मधुघृताभ्यां विना केवलस्वरसप्रयोगः । सुबोध ॥

भल्लातकतैलपात्रं सपयस्कं मधुकाक्षमात्रेण शतपाकमुपयुञ्जीत । त्रिगुणश्चकाल इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

भल्लातकतैलस्यपात्रं क्षीरेण सह शतं वा रान् पक्त्वा मधुयष्टीकर्षमात्रेण सयोज्योपयुञ्जीत पूर्वतुल्यगुणम् ।

भल्लातकतैलं कृष्णतिलतैलं सर्पिरामलकरसोऽसनादिसारकषाय इत्येषां द्रोणंद्रोणं त्रिफलात्रिकटुकनिम्बसारचित्रकहरिद्राद्वयत्रिदन्तीन्द्रयवयष्टीमधुकविषानिविषा रसाञ्जनप्रियगूना पालिकाभागास्तदैकध्य स्नेहपाकविधिना विपाच्यावतार्य परिपूय चानुगुप्तं निदध्यात् । तत उपस्कृतशरीरः प्रातःप्रातः पाणिं शुक्तिमात्रं क्षौद्रेण प्रतिसंसृज्योपयुञ्जीत । जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेन सर्पिष्मता खदिरोदकसिद्धं मृदुमोदनमश्नीयात् । खदिरोदकेनोदककार्याणीत्येवमतो द्रोणमुपयुज्य विगतकुष्ठदुर्नामेत्यादि समानं पूर्वेण ॥

भल्लातकतैलादीनां द्रोणं द्रोणमिति प्रत्येकं द्रोणं । पचात्ता च । त्रिफलादीनां पालिकाभागा इत्यादि व्याख्यासमम् । परिपूय परिस्राव्य । उपस्कृतदेहो यथोक्तेन शीतस्निग्धादिना कृतसंस्कारः । पाणिशुक्तिर्हस्तपुटं न तु मानसंख्योक्ता शुक्तिः । उदककार्याणि स्नानपानादीनि । अतो रसायनात् द्रोणमवश्यमुपयोक्तव्यम् ॥

पुष्टानि पाकेनपरिच्युतानि
भल्लातकान्याढकसम्मितानि ।
घृष्टेष्टिका चूर्णकणैर्जलेन
प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन ॥

जर्जराणि विपचेज्जलकुम्भे
पादशेषघृतगालितशीतम् ।
तद्रसं पुनरपि श्रपयेत
क्षीरकुम्भसहितं चरणस्थे ॥

सर्पिः पक्कं तेन तुल्यप्रमाणं
युञ्ज्यात् स्वेच्छं शर्करायारजोभिः ।
एकीभूतं तत्खजक्षोभणेन
स्थाप्यं धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तम् ॥

तममृतरसपाकं यः प्रगे प्राशमश्नन्
ननुपिबति यथेष्टं वारिदुग्धं रसं वा ।
स्मृतिमतिबलमेधा सत्त्वसारैरुपेतः
कनकनिकषगौरः सोऽश्नुते दीर्घमायुः ॥

पुष्टानीत्यादिना भल्लातकघृतप्राशो व्याख्यासमः । संशोष्य च मारुतेनेत्यातपपरिहाराय । तेनेति क्षीरेण तुल्यं सर्पिः शर्करायारजोभिश्चूर्णेन यथेच्छं प्रकृत्यनुसारेण । प्राशो लेहः । (भल्लातकानां द्विधाभिन्नानां इष्टिकाचूर्णकणैर्घर्षणं कार्यमित्यपरे ।)

द्रोणेऽम्भसो व्रणकृतां त्रिशतादिपक्वात्
क्वाथाढके पलसमैस्तिलतैलपात्रम् ।
तिक्ताविषाद्वयवरागिरिजन्मताक्ष्यैः
सिद्धं परं निखिलकुष्ठनिषूदनाय ॥

द्रोणेऽम्भस इत्यादि सुबोधम् । व्रणकृतो भल्लातकानि । तिलतैलयोर्मिश्रितयोः पात्रं

उष्णाविपाकेकटुश्च कषायमधुरारसे ।
अत्यन्तदीपनीमेध्या जातश्लेष्महराचसा ॥
वर्षोपयोगात् कुरुते नर वर्षशतायुषम् ।
दृढेन्द्रियानलबल निर्वली पलितामयम् ॥

अम्बुसाया स्वरसभाविताया घृतादिभि सप्त वेगा । सा वालम्बुसोष्णादिगुणा। वर्षमुपयुक्ता वर्षशतायुष नर कुरुते । दृढेन्द्रिय दृढानल दृढबल वल्यादिजराहित च । इत्यलम्बुसाकल्प ॥

॥ इति सोमराजी ॥

श्वेतावदुगुजफलान्यातपशुष्काणि चूर्णयित्वा तत्तुल्यगुडेन सह गुप्त घृतकुम्भे धान्यराशौ सप्तरात्र निदध्यात् । ततोऽनुदिते भास्वति यथाबल मात्रा सुखोदकानुपाना मुपयोजयेत् । जीर्णे सुखाम्बुपरिषिक्त शालिपष्टिकौदन सशर्करेण पयसाश्नीयात् । तस्य मासप्रयोगाद्विशेषण त्रितकुष्ठोग्रदग रारणनान् वर्षशतमजरइत्यादि समान पूर्वेण । प्रयोगतश्चोर्ध्वं द्विगुण परिहार ॥

श्वेतावदुगुजफलानीत्यादि सुबोधम् । सह्गुडेति गुडेनालोड्य । अनुदिते भास्वति अप्राते । वाकुचिका सोमराजयवल्गुज इति पर्याया ॥

वाकुचिका कर्षचूर्णं सुखाम्बुना पिबेत् । पीत्वा चातपे निर्वातोष्णे वा गर्भगृहे तिष्ठेदपराह्णे तद्वदेव स्नानमशन च । युषरसाभ्यां वा । तस्य त्रिसप्तरात्रप्रयोगाद्विगत कुष्ठइत्यादि समान पूर्वेण ॥

त्वग्रोमकेशदशनान्
नखांश्चमुक्त्वा पुनर्नवान् लभते ।
स्वरवर्णबलोत्साह
नव वयो नष्टपलित च ॥

वाकुचीचूर्ण प्रात पीत्वा साय तथैव स्नानमशन च । युषरसाभ्या वाशनमुपयुञ्जीत। एव त्रिसप्तरात्रमस्या प्रयोग । अनेन च पूर्वस्थिता त्वगादीं त्यक्त्वा नवान् लभते स्वरादिक च नष्टपलित नव वयश्च लभते ॥

पलानिदशवाकुच्या दशैवचफलत्रयात् ।
सप्तक्रिमिघ्नादयसश्चोणिद्वे गिरिसम्भवात् ॥
पुरपुष्करमूलाभ्यामाहरेत पलपलम् ।
सूक्ष्मैलार्द्धपल व्योषघनकेसरकुङ्कुमम् ॥
लोध्रत्वक्पत्रपद्माह चित्रकार्षिकपृथक् ।
शतभल्लातकाना च सर्वं खण्डसमांशकम् ॥
चूर्णयेद्य तन्मात्रा भक्षयेत् पालिकीं पराम् ।
यथेष्टवन्हो लभते वर्षाद्रासायनान् गुणान् ॥
सर्वरोगान् जयते त्वग्विकारान् विशेषत. ।
अर्शोभगन्दरश्वासकासपाण्ड्वामयाक्रिमीन् ॥
गुल्मप्लीहोदरीवर्ध्ममेहारुचिपीनसान् ।
मन्दानलत्वकृशता शोफग्रन्थ्यर्बुदानपि ॥

पलानीत्यादिना खण्डलम सुबोध । अथ मात्रा पालिकीपरा उत्कृष्टा । पलादूर्ध्वं नैवोपयोज्या । अथवा त्रिदोषाद्यपेक्षम् । यथेष्टचेष्टो नियन्त्रण । रसायनगुणा दीर्घायुस्मृत्यादय इहैवोक्ता । स त्वर्बुदान्तान् जिजयत इति सम्बन्ध ॥

वाकुचिकाफलानि गोमूत्रे सप्तरात्र वासयेत् । ततोनिस्तुषीकृत्य छायाया विशोषयित्वा सुसूक्ष्म च सचूर्ण्य त्र्यहत्र्यह क्रमशोभावयेत्रिफला काथेन कारवल्ली ब्राह्मी गुडूची भृङ्गराजस्वरसे पृथक्पृथक् खदिरासनराजवृक्षपिचुमन्दकाथे. ॥

तस्यपीत मतिदिनं धात्रीफलरसाप्लुत. ।
कर्षं सर्वामयानहन्ति त्वग्विकारान्विशेषत' ॥

वाकुच्या गोमूत्राभ्युषितायाश्चूर्णं त्र्यह त्रिफलाकाथेन भावयेत् । तत कारवेल्लादीना पञ्चाना स्वरसे क्रमेण त्र्यह त्र्यहम् । तत खदिरादीना चतुर्णां पृथक्काथैस्त्र्यहम् । तस्यैव भावितस्य वाकुचीचूर्णस्य कर्षो धात्रीरसेनाप्लुत सन् पीत सर्वामयान् हन्ति विशेषत स्त्वग्विकारान् ॥

असनखदिरयूषैर्भावितांसोमराजीं
मधुघृतशिखिपथ्या लोहचूर्णैरुपेताम् ।
शरदमवलिहान. पारिणामान् विकारां
स्त्यजति मितहिताशी तद्वदाहारजातान् ॥

असनेत्यादि । यूषशब्दो निर्यूहवाचकोऽसनखदिराभ्या सम्बध्यते । तैर्भाविताम नन्तर च मध्वादिभिरुपेता सोमराजीं शरद मवत्सर लिहान. परिणामे वार्द्धक भवान् विकारास्त्यजति तथैव चाहारजातान् । तेन परिणामानाहारजातानुभयानपि त्यजतीत्यर्थ । शिखी चित्रक ॥

तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्ति-
र्य सोमराजीं नियमेन खादेत् ।
सवत्सर कृष्णतिलद्वितीया
ससोमराजीं वपुषातिशेते '

तीव्रेणेत्यादिना कृष्णतिलै सह सोमराज्या प्रयोग सुगम । य पत्र सोमराजीं खादेत ससोमराजीं चन्द्रलेखा वपुषा कान्त्याऽतिशेते ॥

ये सोमराज्या नितुषीकृताया-
श्चूर्णंतपनात् पयस सुजातात् ।
उद्धृत्यसार मधुना लिहन्ति
तक्र तदेवानु पिबन्ति चान्ते ॥

ते कुष्ठिन पक्ष्मशिरिद्ध्रनेत्रा
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिका वा ।
विहायवैरूप्यमनान्यरूप
पुन प्ररूढा इव भाति वृक्षा ॥

ये सोमराज्या इत्यादिना सोमराजीचूर्णेयुक्त सुजातक्षीरोद्धृतस्य नवनीतस्य ततक्रानुपानस्य प्रयोग सुबोध ॥

खदिरामसापिबेद्वारविसेवी
ता तया यवागू वा ।
गायत्रीजलसिद्धां
कुष्ठी तत्तोयकार्यकर' ॥

अथ वाता सोमराजीं खदिरोदकेन कुष्ठी पिबेत् । रविसेवी सूर्यतापसेवी । अथवा गायत्री जलसिद्धा खदिरकाथसिद्धा यवागू त-

येति सोमराज्या सह पिबेत् कुष्ठी तत्तोयकार्यं कर॰ खदिरोदकस्नानान्वित इत्यर्थः ॥

गजलिण्डक्षारयुता
तत्क्षारपायिनो विलेपि भुजः ।
श्वित्राणि सोमराजी
प्रसह्य हन्यात् प्रलेपाच्च ॥

गजपुरीषक्षारेणयुता सोमराजी तत्क्षारपायिनो हस्तिपुरीषक्षारोदकपानशीलस्य पुंसो विलेपिका भुजः श्वित्राणि प्रसह्याक्रम्य हन्यात् । न केवलमेव मुखेन प्रयोगात्तावत् प्रलेपाच्च ॥

गोमूत्रे सप्तरात्रं शशिशकलफलं
वासितं लोळयित्वा
कुर्याच्छायाविशुष्कं पृथगिति च फलं
प्रापुनाटं च [१] शुष्कम् ।
अशस्ताभ्यां तथांशं क्रिमिरिपुदहन-
स्फोटकृद्धयं सचूर्णो
गोमूत्रेणोपयुक्तः प्रमितहितभुजः
श्वित्रमाश्वेव हन्ति ॥

शशिशकलस्य सोमराज्याः फलं सप्तरात्रं गोमूत्रे भावितं लोळयित्वा निष्कुलीकृत्य छायाशुष्कं कुर्यात् । अनेनैव च विधानेन गोमूत्रे सप्तरात्रं वासितं प्रपुन्नाटफलं कुर्यात् तदुभयसममेकोंऽश एष चूर्णो गोमूत्रेणोपयुक्तो य प्रमितं हितं च भुङ्क्ते तस्याश्वेव श्वित्रं हन्ति । प्रपुन्नाटः एडगजः । क्रिमिरिपुर्विडङ्गम् । दहनश्चित्रकः । स्फोटहेतुर्भल्लातकः ॥

१ [प्रापुनाटं सुपिष्टमिति च पाठः ॥]

इक्षुरगोक्षुरसिंही
व्याघ्रीपञ्चांगुलाम्बुना पीता ।
उपलमघनं घनं वा
रसाशिना हन्ति वाकुचिका ॥

इक्षुरादम्बुना सामराजी पीता उपलमश्मरीरूपं घनं कठिनमघनं वा शर्करारूपं मा सरसाशिनो हन्ति । इक्षुरः काण्डेक्षुरकः । सिंही बृहती । व्याघ्री कण्टकारिका ॥

उष्णोदकेनपिष्टा
पीता च घृतान्विता जयेत् गुल्मम् ।
लघुपञ्चमूलसिद्धां
पेयामुपयोजयेज्जीर्णे ॥

उष्णोदकेन पिष्टा वाकुची घृतान्विता सती पीता गुल्मं जयेत् । अस्मिंश्च प्रयोगे जीर्णे लघुपञ्चमूलसिद्धां पेयामुपयोजयेत् ॥

कट्वङ्गकुटजयूषै
रर्शांसि भगन्दरं च नाशयति ।
मेहान् मधैर्निगदै-
र्निषेविता वाकुची प्रबलान् ।

अर्शोभगन्दरयोः कट्वङ्गकुटजकषायैः सेविता वाकुचीतो नाशयति । कट्वङ्गः स्योनाकः, कुटजो वृक्षकः, मधैर्निगदैर्निर्दोषैर्निषेविता वाकुची प्रबलान् मेहान् जयेत् ॥

विष्किररसेनपीता
दशमूलरसेन वा गुडूच्या वा ।
अपतन्त्रकं निहन्या-
दायामं वा रसान्नभुजः ॥

चिदिकरम्मादीना प्रयाणाम-यतमेन पीता वा कुचीरमाकसुज पुसोऽपतन्त्रकमायाम च नि हन्यात् ॥

जठरेषुपिवेन्मूत्रै
र्जलोदरे लशुनेन यूपण ।
शोफे पाण्डुव्याधा
ववल्गुज शीध्वरिष्टाभ्याम् ॥

मूत्रैरुदरे त्रिवृता क्वाथेन जलोदरे यथौ पाण्डुरोगे च शीध्वरिष्टाभ्यां युक्तमवल्गुज पिबेत् ॥

इक्षुरकादि क्वाथै
र्वर्त्मनि मूत्रेण वा गवा शस्त ।
धारोष्णेन तु पयसा
युक्त शोफज्वरौ हन्ति ॥

उष्णाम्बुना मयोज्यो
लूताकीटाखुसर्पदष्टेषु ।
कृमिहर चतुरङ्गुलयो
क्वाथ कोष्ण, क्रिमिणकोष्ठेषु ॥

अन्तरोक्तैरिक्षुरकादिक्वाथेनामूत्रेण वाऽवल्गुजो वर्त्मनि शस्त । व्याख्यातमन्यत् । कृमिण इति मत्वर्थीयो न ॥

लेखामिन्दो सघृतां
सुखाम्बुना पुत्रिणी भवति पीत्वा ।
पुष्पोदयस्वगन्धा
भृतेन पयसा च भुञ्जाना ॥

इन्दोर्लेखा सोमराजी पुष्पोदये ऋतुकाले सुखाम्बुना पीत्वा योषित सामर्थ्यात् पृषमपुत्रा पुत्रिणी भवत्यश्वगन्धाशृतक्षीरेण भोजन कुर्वाणा ॥

वन्ध्यापि सप्ताहमिमप्रयोग
करोति या हर्षवती सुगन्धि ।
प्रियवदा सद्व्रतशौचयुक्ता
सूते सुतान् सा नियमात् गुणाढ्यान् ॥

या स्त्री हर्षवत्यादियुक्ता सती प्रयोगमिम करोति सा वन्ध्यापि सती नियमादवश्य बहुगुणान् सुतान् सूते ॥

स्निग्धैरुष्णैर्मधुरै
र्हरतिगदान् वातजान् युता पैत्तान् ।
तिक्तकषायमधुरकषायै
कफजा त्रिफलारसमधुभ्या च ॥

स्निग्धादिभिर्युता सोमराजी वातजान् गदान् हरति । तिक्तादिभिर्युता पत्तान् गदान् त्रिफलारसमधुभ्या युक्ता कफजान् गदान् ॥

इति शमनीयमन्येय
विषगरभूतेपनर्गवाप्मत्री ।
गेहे स्थितापि रेखा
चान्द्रमसी किमुत कोष्ठस्था ॥

चान्द्रमसीरेखा सोमराजी गेहे भवने स्थितापि इति शमनीत्यादिगुणा किमुच्यते कोष्ठस्थानस्यादिस्थसृष्टि ॥

मनुष्यमभ्यागतमृत्युशासन
प्रणष्टबुद्धीन्द्रियमल्पचेतसम् ।
अवल्गुजो मोक्षयते महाभया-
च्छ्रिय च मेधां च ददाति पुष्कलाम् ॥

मनुष्यमपि शन्दादीपितमभ्यागतमृत्यु शासनत्वादिगुण महाभय दक्षगुणो मोक्षय । सुरोधम् । इति सोमराजीकल्प ॥

॥ इतो वचा ॥

हैमवत्या वचाया• पिण्डमामलकमात्र पयसालोड्य पिबेज्जीर्णे पयस्सर्पिरोदन इत्याहार• । एव सप्तरात्रेण मेधावी भवति । स भवि सप्तरात्रे श्रुतधरो वर्षशतमजरद्द्यादि समान पूर्वेण ॥

हैमवत्या इत्यादि । हैमवतीति श्वेतव चाया नाम । शेषं व्याख्यासमम् ॥

इतरस्या अपि वचाया द्विपलकाथ पिबेत् जीर्णे पय सर्पिरित्यादि समान पूर्वेण । तच्चूर्ण वा क्षौद्रसर्पिर्भ्या यथाबलमवलिह्यात् । जीर्णे पय सर्पिरित्यादि समान पूर्वेण ॥

इतरस्या इति कृष्णाया । पयस्सर्पिरित्यादिनानेन सप्तरात्रेत्यपि गृहीतम् ॥

वचा कल्कशतपाक घृतद्रोणमुपयुज्य विशेषात् ग्रहोन्मादापस्मारगलगण्डमालार्शी पद्स्वरभेदविमुक्त सर्वार्थेषु सिद्धिमान् वर्ष शतायुर्भवति ॥

घृतद्रोणपाके फलपरिभाषया वचा योज्या यावद्धृत पाकामाम् । इति वचाकल्प ॥

॥ इतो लशुनम् ॥

शीतवातहिमदग्धतनूना
स्तब्धभग्नकुटिलव्यथितास्थ्नाम् ।
भेषजस्यपवनोपहतानां
वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥

शीतेत्यादि । अतोऽनन्तर शीतादिदग्धतनूना लव्धास्थ्यादीना च पुसा भवजस्य लशुनस्य विधिरुच्यते ॥

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्यपतिता गलात् ।
अमृतस्यकणा भूमौ ते रसोनत्वमागता• ॥
द्विजानाश्नन्तिनमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।
साक्षादमृतसम्भूतग्रामणी• सरसायनम् ॥
शीलयेल्लशुन शीते वसन्ते च कफोद्भवे ।
घनोदयेपि वात.चे सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥
रक्तपित्तभवारोगा जायन्ते रक्तपित्तिन ।

राहोर्गलादमृतचौर्येण लूना लूनात् भ नन्तर विष्णुना छिन्नादमृतस्यकणा ये भूमौ पतितास्ते रसोनत्व प्राप्ता । अत एव हेतोस्त लशुन दैत्यदेहसमुद्भव द्विजानाश्नन्ति । स च लशुन साक्षादमृतसम्भवग्रामणी श्रेष्ठ रसायनम् । शेष व्याख्यासमम् । मतिमली-ला ऋतुचर्योक्त शीतापचार ॥

मास परोस्वरसकल्कनिषेवणाय
स्वच्छ दमप्युपदिशन्तिनिमर्दकैस्तु ।
षण्मासमन्यविधिना न तु श नमाहु
पक्षप्रयोगमपिहीनतर रसोने ॥

अस्य लशुनस्यरसस्य वा कल्कस्य वा निषेवणाय परउत्कर्षोमास इति वदन्ति । मासादूर्ध्व रसो वा कल्को वा न योज्य इत्यर्थ । अपरे तु दोषाद्यपेक्ष स्वच्छन्द यथेच्छ निमर्दकैः सह षण्मासमप्युपदिशन्ति । अन्येन वि-

धाने नैव लशुनं शन्तमित्याहुराचार्याः । र सोऽपि पथ्ययोग हीनतरमाह । पथ्य एव हीन तर प्रधानं पश्चाद्रसस्तत्तच्चिरकर ॥

स्निग्धशुद्धतनुः शीतगुरोरस्कृताशयः ।
तद्गुणसात्म्यमाश्रया वार्त्तितानुरसाशिरः ॥
तत्र नक्तं दान्तपन्नानानाहितरसकृच्छ्रजान् ।
भरनीतरारोराग्नौतिमये मदिरादिभिः ॥
तत्कल्कत्वरसं प्रातः शुचिनान्तपीडितम् ।
मदिरया सुरया वा तेन पथ्ययोजितम् ।
अथ वानन्तकल्यनल्लशुनं काञ्जिकस्य वा ।
तत्कालस्वरसा युक्तं युक्तयान्योन्यमात्रया ।
तैलपार्श्वैर्वामज्जक्षीरमात्ररसैः पृथक् ।
क्वथितं वा यथाव्याधि रसं केवलमेव वा ॥
पिबेत् गण्डूषपात्रं प्राग्भक्तात्तविशुद्धये ।
मतं स्वेदनवानुवेदनाया प्रशस्यते ॥
शीताम्बुसेकः सहसा वमिमूर्च्छोदयात्मुखे ।
शेष पिबेत् लघापाये स्थिरतां गतमोजसि ॥
विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनम् ।
धारयेत्साम्बुकणिका मुक्ताकर्पूरमालिका ॥

स्निग्ध इत्यादि स्निग्धादिगुणं नरमिदं कुर्यात् । शीतादिभिरसकृताशय सस्क्तरोष्ठ । तस्य लशुनस्योत्तसैः शेखरस्वनसैः कर्णपूरैश्चार्चिता कलिता मण्डिता अनुवरा अजिरं च यस्य प्रत्येकं सतयोक्तं । तस्य लशुनस्य हिमवद्देशजान् शकदेशजांश्च वसन्तगृहीतान् कन्दानपनीतत्वच कृत्वा मदिरादिभिस्तिमयेदाभिषुणुयात् । सुगोधम् । सुरूढा सुजाता । अन्यस्येति मदिराशिष्टस्य । त्रिभागेनेति सम्बध्यते । तत्कालस्वरसा युक्तं न तु रात्रौ तिमितम् । युक्तया मात्रया ... तैलादिभिः पृथग्युक्तम् । केवलमथवा रस स्वरसम् । गण्डूषमात्रं प्रयोक्तलक्षणम् । शेषमिति पृथक्स्थापितं तत् । विदाहस्याथ च शीतानुलेपनमिति मुक्ताकर्पूरमालिका साम्बुकणिका अम्बुकणिकाभियुक्ता धारयेत् ॥

सहिमसलिलगर्भाश्चन्द्रशुभ्रा मृणाळी
कुवलयदलमाला हारयष्टिश्चलोला ।
स्तनतटविनिविष्टा श्लथगात्रयोर्दधाना
स्तनुसरसावलिप्ता गाढमेनं स्पृशेरन् ॥

एतं च लशुनपयोगिनं च रुगार्तं मनोहराङ्गलतिका स्त्रियो गाढं निविडं परिष्वजेरन् । किम्भूता इत्याह । मृणालीर्दधाना । किम्भूता मृणाली सहिमं तुषारयुक्तं यत् सलिलं तत् गर्भे यासां तास्तथोक्ता । अन्यच्च चन्द्रवत् शुभ्रा शशिधवला एवम्भूता मृणालीर्दधाना कुवलयमालाश्च दधाना लोलाश्चलाहारयष्टीर्मुक्तालताः स्तनतटविनिविष्टा दधाना ॥

नळिनीदळतालवृन्तवातै-
र्मणिखारिलैर्जलार्द्रया च ।
दयिताकरपल्लवैश्च शीतै-
र्लशुनस्वेदकृतं क्लमं हरेयुः ॥

दयिता कान्ता नळिनीदळवातादिना लशुनस्वेदकृतं क्लमं हरेयुः । जलार्द्री मनःळपटं ॥

कुडुवोऽस्य परा मात्रा तदर्धं केवलस्य तु ।
पलपिष्टस्य तन्मज्ज सभक्तं भक्षयेदथ ॥

अन्येनयुक्तस्यास्य लशुनरसस्य परामात्रा कुडुवः । केवलस्य त्वर्धकुडुवः । तस्य च मज्ज्ञः पिष्टस्य परामात्रा पलम् । तं च सभक्तं भक्षयेत् अथवा भक्तात् पूर्वम् ॥

रसोऽपि कल्पोऽमृदुनी जमज्जा
संयुज्यमानं सहसैव तत्र ।
दाहं तिसारारतिपिपासार्ती
कुर्यादतः स्यात्तद् न युञ्ज्यात् ॥

अतश्च रसः कारिते च युक्तयोगान्तरस्य लशुनस्य रसे मिश्रणं मीलन मृदुना बीजमज्जा सह नैव युज्यमान तद्गुण तृषादैन्य दाहादीन् कुर्यात् ।

जीर्णे शालयोदनं जीर्णे शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।
भुञ्जीत यूषं पयसा रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥

तस्मिन् जीर्णे पुराणशाल्योदनं शङ्खादिवच्छुक्लं यूषादीनामन्यतमेन भुञ्जीत । धन्वचारिणो जाङ्गलाः ॥

दीप्ताग्निश्चेद्गुडकान् खादेत् सर्पिर्मण्डोपसेचनान् ।
अखण्डमण्डलेन्द्वाभान् पुण्डरीकखण्डपाण्डुरान् ॥
राजिकाशुक्तमस्तुसौवीरतुषोदकगोरसैः ।
पिष्टकाचूर्णपत्रैलैर्भृ. सौकरकैर्युतान् ॥

यश्च दीप्ताग्निः ससर्पिर्मण्डोपसेचनादिगुणान् मण्डकान् खादेत् । उपसेचनं शुष्कव्यञ्जनम् । अखण्डमण्डलपरिपूर्णो यो सा बिन्दुस्तदाभा स्ततसदृशान् पुण्डरीकाः खण्डेशस्तद्वैर्मण्डितान् भूषितान् तथा सौकरकैश्च युतान् किम्भूतैर्जीरिकादि कण्डनीकृतेन पिष्टकाचूर्णेन घनेन राजिकाशुक्तमस्तुकैस्तैश्च विनिर्मितगारसैश्च ॥

प्रथमे हविर्भिः तस्तु तृट्प्रबन्धे जलाग्निनम् ।
गन्धमत्तरुणद्रसिशिवायलसन्दुतोद्भरत् ॥

अथचेत्प्रथम भवं विषमान्नेकम् । तत्र मत तृट्प्रबन्धे सति जलाग्निलं पिबेत् । किंभूत मत्स्याख्य गन्धै सौरभेण मत्तारुणतोलृणो वासितत्वथोत्तम । शिवायत्नसन्धुना च नातिशिशिरेन बोधित परिपूरितशक्ति ॥

अथवापो मस्तु फलाम्बुतक्रं
भजन्ति सोमं च तुषाम्बुशीतम् ।
सौवीरकं जाङ्गलजं रसं वा
तुषोदकं वा पारासत्थिका वा ॥

यस्तु मधवः ॥ तद्गुणमेव फलाम्लादिकं पिबेत् । परिसिक्तिका तत्तु पेया ॥

तक्रकल्कं वा समघृत घृतपानेऽजमाहृतम् ।
स्थित दशाहादन्त्रीया तद्द्वादशसयासमम् ॥

तक्रकल्कमित्यादि ■ गोधम् । तद्वत् घतवत् वसया सम चाश्नीयात् । [तद्द्वा पय सा समम् । इति च पाठ ॥]

सम' पिष्टं सार्षपासयुतं वा
निर्यासेन म्वेनयुक्तं च कामम् ।
युञ्जीतैनं पूर्वकैरेवपानैं
कोष्णाम्भाभिर्वेषकल्पोऽतिवीर्यं ॥

अथवैनं लशुनं सम्यक् पिष्टं सार्षपैः स्वेन रसेन वा मधुन पूर्वोक्तैव मद्यादिभिः पानैर्युक्तं कोष्णाभिर्वाद्भिर्वेच्छया युञ्जीत । एष लशुन कल्पोऽतिवीर्यो भवति ॥

रसोनकल्कं सदृशाजसर्पि
षण्मासमुर्व्यामुषितो निहन्ति ।
अभ्यङ्गपानाञ्जननस्ययुक्तो
मनोविकारान् विषमज्वरं च ॥

रसोनकल्कः सदृशेनाजेनसर्पिषा सह ष ण्मासमुर्व्यां भूमौ निखातस्ततोऽभ्यङ्गादिषु यो जितो मनोविकारान् विषमज्वरं च निहन्ति ॥
समतैलं सशुक्तं वा यवराशौसमास्थितम् ।
वातरोगान् जयेत् खादन् घृतमासोत्तराशन ॥

अथवा समतैलं सशुक्तं शुक्तेनयुतं वा लशुनं सवत्सरं यवराशौ स्थितं खादन् पुरुषो घृतमांसोत्तराशन सन् वातरोगान् जयेत् ॥

तैलसर्पिर्गुडसिता पृथक्कुर्यात्तुलोन्मिता ।
द्वेतुलेलशुनाच्छुद्धात् म्यूषणात् कुडवत्रयम् ।
पलत्वचश्च तच्श्लक्ष्णं निहितं घृतभाजने ।
द्वेसमेयवमध्यस्थं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ॥

तैलादिकं घृतभाजने निहितं द्वे समे स वत्सरौ यवमध्ये स्थितं गुणैः पूर्वस्माद्रसायना- दधिकम् ॥

क्षुण्णां क्षिपेत् कन्दतुलां तक्रस्यपलविंशतौ ।
गते च सप्तरात्रे तु तुलार्द्धमभितात्त्रिजात् ॥
धौतक्षुण्णात् पृथक्क्षौद्रघृतशुण्ठी चतुष्पलम् ।
अजाजीचव्यधान्याग्निद्विकृष्णाग्रन्थिदीप्यकान्
पलोन्मिताश्चतुर्जातात् पलमेकंसुचूर्णितम् ।
पृथक्पलाष्टकं तैलाद्घृतात्शुण्ठाञ्चसर्षपात् ॥
पट्टनिपश्च क्षाराद्दौ दद्यात्तत्राक्षमानतः ।
एकादशाह तद्धान्ये स्थितमश्नन् प्रगेप्रगे ।
गुणानरासायनान्सर्वानयमाप्नोतिनिरामयः ॥

क्षुण्णामित्यादि सुबोधम् । कन्दो ल- शुनकन्दस्तस्यतुलापलशतं तां । धौतक्षुण्डा- दिति तिलविशेषणम् । प्रगेप्रगे प्रातःप्रातः । रासायना गुणा शिर्षायुष्यादय ॥

द्विपश्चमूलनिष्काथे नलवणं लशुनाढकम् ।
पिष्टपर्युषितवर्षं हन्ति वातकफामयान् ॥

द्विपञ्चमूलेत्यादि व्याख्यासमम् ।
[द्विपञ्चमूलं महत्स्वल्पं च तस्य निष्काथे नलवणे द्रोणे पिष्टं वर्षं पर्युषितं लशुनाढकं वातकफाम- यान् हन्ति ॥]

तत्कन्दकल्कस्वरसे घृततैलं पृथक्पचेत् ।
शीलयेच्च यथासात्म्यं दारुणानलपीडितः ॥

तत्कन्देत्यादि लशुनकन्दस्वरसे तत्कल्कं घृतं तैलं वा पचेत् तच्च यथासात्म्यं दारुणेन बलवतानिलेन पीडितो नरः शीलयेत् ॥

नवनीतसमायुक्तं वा खादेत्तत्कल्कमर्दितौ ॥

अथवा नवनीतसमाश नवनीततुल्य न-रुकक ल्शुनकल्कमार्दितौ खादेत् ॥

विकञ्चुकप्राज्य रसोनगर्भान्
सशूल्यमासान् विविधोपदंशान् ।
निपर्दकान् वा घृतशुक्तयुक्तान्
प्रकाममद्याल्लघुतुच्छमश्नन् ॥

कुस्तुम्बरी जीरकपृष्ठमुद्ग-
सौवर्चलश्लक्ष्णरजोवकीर्णै ।
रसोनकन्दाङ्कुरपत्रचूर्णै
सव्यञ्जनैर्मधुररसानुयातै ॥

तत्कन्दसिद्धान् क्रमशो यूषक्षीररसान्पिबेत् ।
कफपित्तानिलाशङ्की यथास्वौषधसम्भृतान् ॥

विकञ्चुक इति । अथवा स आर्हितौ द्रव्यतो लघुमात्रया तुच्छमश्नन् निपर्दकान् प्रकाममद्यात् । किंभूतानाह विकञ्चुक त्वक्-रहितप्राज्य प्रभूत रसोन गर्भ येषां तान् । मह शूल्येन मांसेन ये वर्त ते तथाविधा नानाप्रका-रा उपदंशा वटकबीजपूराद्यो येषां तान् । तथा घृतेन च शुक्तेन च युक्तान् । केनाद्या-दित्याह । व्यञ्जनै । किंभूतैरित्याह । कुस्तु-म्बर्यादीनां श्लक्ष्णेन रजसावकीर्णै । तथा रसोनस्य कन्दादिभिमिश्रै तथा । तैकेन मधुरा-म्लेन रसेनानुयातैर्युक्तै । तत्कन्दइत्यादि । कफाद्याशङ्की तत्कन्दसिद्धान् तस्य लशुनस्य कन्देन सिद्धान् यूषादीन् क्रमश पिबेत् । यूष कफे क्षीर पित्ते रस वात इति क्रमार्थ । तांश्च यूषादीन् कफादिषु यथास्वैरौषधै साधितान् ॥

कुष्ठोश्वगन्धोत्कचचूर्णकीर्णं
समस्तरो यष्टिमधूपपानम् ।
तैलेनगुल्मी खदिरेणकुष्ठी
खादेत कालिके कृमिमान् रसोनम् ॥

मासादमासैर्यथ्याणमर्शांसि गुल्मरक्ता ।
हन्तिम श्रेष्ठयामरकामश्वासविषमिश्रा ॥

अमस्वरूपविज्ञानात् स्वरूपमुपल्भ्य च ।
यथायथ प्रयोगोऽस्य कार्यस्त त गदमति ॥

कुष्ठादिश्वगन्धादीनां चूर्णादिना रसो लशुन खादेत् । व्याख्यातमेव । मासादमासै रित्यादि । मासादीनां सिद्धप्रयोगादीनां मासै महोपयुक्त रसोन यक्ष्माण हन्ति । एवमप्रि हन्तीति सर्वे रोगा मन्तव्यते । अमस्वरूपवि-ज्ञानान्मुस्यगुणानुपलभ्य ततो यथायथ त त गद पित्तमारिक प्रति प्रयोगोऽस्य लशुनस्य कार्य ॥

लशुनस्वरसात्प्रस्थान्तिलतैलतः ।
द्वावपेतमलात् किण्वादष्टौपिष्टाच्चपञ्चमात् ॥
मेषशृङ्गीभवात् काथाद्द्रोणपूताच्चशीतलात् ।
स्नेहपात्रेतदेकध्य निदध्याद्धान्यराशिके ॥
कृपाससप्तदुनर्दद्यात् पिष्ट मस्थचतुष्टयम् ।
पश्चात्परामियपेया सुरा वातविकारिभि ॥

लशुन इति । लशुनरसमात् द्वात्रि-शत । तिलतैलात् द्वौ । किण्वादष्टौ । पिष्टाद पात् षट् । प्रस्थान् । मेषशृङ्गीभवात् सर्व-पट्टीमप्रभृतात् काथात पूताच्छीतात्र द्रोणचैकध्य

दृत्वा शुभे दृढे च स्नेहपात्रे निक्षिपद् पश्चात् परतः क्रमेण शालिपिष्टप्रस्थचतुष्टय दद्यात् । सुबोधम ॥

निरान्नमुषितो धेनु लशुन खादयेत्तत' ।
क्षीरदध्याज्यमथित ब्राह्मणस्यापि शस्यते ॥

त्रीणि लङ्घनानि धेनु गा कारयित्वा नित्य लशुन खादयेत् । ततस्तस्या क्षीरादिक ब्राह्मणस्यापि शस्यत इत्याचार्यस्य देशसिद्धा काश्मीरका । वयमेतन्नविद्मः । [लशुन खादयेद्यस्तु स्वधर्मनिरतान् द्विजान् । वैद्यः पापस्य तस्याशु विलाम खादयेन्नृप ॥]

पित्तरक्तविनिर्मुक्त समस्तावरणादृते ।
शुद्धे वा विद्यते वायो न द्रव्य लशुनात्परम् ॥

पित्तावृत रक्तावृत च वात वर्जयित्वा न्यस्मिन्नावृते वायौ शुद्धे वा वायौ लशुनात्पर द्रव्य न विद्यते ॥

सुखावाप्तना विशेषेण प्रयोज्यो लशुनासव ।
नारदेनोद्धृतस्यैप वातभग्नस्य कल्पित ॥

सुखावाप्तनामित्यादि व्याख्यासमम् । उद्धवो नाम वृष्णीना राज ॥

आमाम्बुपानेक्षुविकारमत्स्य-
यानाध्ववातातपभाष्यचिन्ताः ।
स्वप्न दिवाजागरण निशासु
पिष्ट व्यवाय दधिचात्रनेच्छेत् ॥

अत्र च लशुनप्रयोगे आमाम्बुपानादि नेच्छेत् ॥

स्नेहकल्पविधानेन स्नेहयुक्त प्रयोजयेत् ।
लशुन स्नेहसयोगात् गरीयान् जायते ।हि सः॥

स्नेहकल्प स्नेहयोग । स्नेहसयोगादित्यादि स्नेहयुक्तप्रयोग हेतु' । स इति लशुन. ॥

पित्तकोपभयादन्ते युञ्ज्यान्मृदुविरेचनम् ।
रसायनगुणानेव परिपूर्णान् समश्नुते ॥

पित्त इत्यादि । अन्ते लशुनप्रयोगस्यावसाने । एवमिति विरेचनान्तेनानन्तरोक्तेन ॥

प्रियाम्बुगुडदुग्धस्य मासमद्याम्लविद्विष ।
अतितिक्ष्णोरजीर्ण च रसोनो व्यापदे ध्रुवम् ॥

अम्ब्वादिप्रियस्य मासादिविद्विषश्चाजीर्णचातितिक्ष्णोऽस्यक्तुमनिच्छत पुसो रसोनो ध्रुव व्यापदे भवति ॥

पाण्डूदरोर'क्षतशोफतृष्ण-
पानात्ययच्छर्दिविषव्रणेषु ।
पैत्ते विकारेक्षिगदेतिसारे
क्षामे शरीरे च सवर्जनीय ॥

स लशुन सर्वथा पाण्ड्वादिषु वर्जनीय ॥

शिलित एष करोतिदुराप
वह्निशरीरबल समवेर ।
वाङ्मतिरूपगुणाढ्यसुतेरसो
स्त्रीपुरुपस्य च १ बीजविशुद्धिम् ॥

१ [बीजसमृद्धिमिति च पाठ ॥]

एव रसोन' शीलित सन् समसेवैक कालमेव वह्नि शरीरस्य च दुराप बल करोति। यश्च । स्त्री वा पुरुषो वा वामानाद्य सुत प्राप्तुमिच्छति तस्य बीजविशुद्धि करोति ॥

अमृतकणसमुत्थ योरसोन रसोन
निरियुतमितिलादेश्छीतकालसदैव ।
स नयति शतजीवी स्त्रीसहायोचरान्न
कनकरुचिरवर्णो नीरुजस्तुष्टिपुष्ट ॥

स पुरुषो रसोन लशुन अमृतकणसमुत्थत्वादिरनाय रसोन निलकणपचरममनन्तरोक्तेनप्रकारेण निरित युत शीतकाले सदैव खादेत् स वर्षशतजीवित्वादिगुणो जरान्त नयति । स्त्रीसहायशब्देन वृष्यत्वमुक्तम् । इति लशुनकल्प ॥

॥ इति पलाण्डु ॥

रसोनानन्तर वायो' पलाण्डु परमौषधम् ।
साक्षादिवस्थित यत्र शक्राधिपतिजीवितम् ॥

रसोनानन्तरमिति । वायो पलाण्डु परमौषध रसोनानन्तर लशुनसमम् । यत्र पलाण्डौ शक्राधिपते. शक्रनायकस्य जीवित साक्षादिवस्थितम् ॥

यस्योपयोगेन शकाङ्गनाना
लावण्यसारादिविनिर्मितानाम् ।
कपोलकान्त्याविजित शशाङ्को
रसातल गच्छति निर्विदेव ॥

यस्य पलाण्डोरुपयोगेन हेतुना शकाङ्गनाना कपोलकान्त्या विजित शशाङ्को निर्विदेव प्रतिदिन रसातल गच्छति । किंभूतानामाह । लावण्यसारादि विनिर्मितानाम् ॥

स्निग्धाङ्गत्व गौरता कान्तिमत्ता
वह्नेर्दीप्तिर्दीर्घमायुर्बल च ।
सम्प्राप्यन्ते यस्य सङ्गेन मुक्तै
र्योगाभ्यासाद्वाग्मित्वं सुख च ॥

यस्य च पलाण्डोरभ्यासानन्यगा हेतुना हेयर मुक्ते पुरुषै स्निग्धाङ्गत्वादि प्राप्यते तथा धारीरायुर्दीर्घमायु सुख चाप्यते ॥

अप्याहारे शीलितो दीर्घरात्र
वल्यश्चक्षुष्यस्तर्पण स्थैर्यकारी ।
तैस्तैर्योगैर्योजितोय पलाण्डु
स्वास्तानातङ्कान् मेहिनामुच्छिनत्ति ॥

न केवल च पृथक्प्रयोगेन यावदाहारे व्यय पलाण्डुर्दीर्घरात्र चिरकाल सेवितो वल्य त्वादिगुणा भवति । स च मेहिना तैस्तैश्चिकित्सितोक्तैर्योगैर्योजित स्वस्वान् मेहसहजानातङ्कान् रोगानुच्छिनत्ति नाशयति ॥

रसरसोनवत्तस्य पीताग्नीधातथैव च ।
सवीजपूरस्वरस मदिरामधुशीधुष ॥

पलाण्डुरसस्य तु प्रयोगे च भोजनस्य च विधान लशुनवत् । एतदुक्तत्वे बीजपूरस्वरसाद्यनुप सन् रस रसोनवदिति ॥

मरतकमणिनील नाळमत्स्यातिनाल
परिणतशशिगौर यवराजि सुपिष्टम् ।
ससुरससुमुखाभ्यां माज्यमास मशुक्त
मृदुधवलसुवृत्तैर्मण्डकैरात्तमूर्तिम् ॥

बहुश शोभित शुभ्रै शशाङ्कशकलोपमै ।
धारिकण्डरिकावल्लै क्षीरोदारयवैरिव ॥

यवमुद्गमाषगोधू-
मबहुविधविकारकल्पितान् भक्ष्यान् ।
काम्बलिकरागपाडव
सट्टकभजकान् सफलसारान् ॥

पटुसुरभिसुगन्धान्
धवलाक्षधवलबहुलरसान् ।
खर्जूरदाडिमसिता
द्राक्षा पानानुपोभ्यसेवेत् ॥

अस्य च पलाण्डोर्नाळं च बीज च म-ण्डकैरात्तमूर्तिं गृहीतशरीरमश्नीयादितिमन्त्र-ध्यते । यवादीना च बहुविधैर्विकारैः कल्पि-तान भक्ष्यान् काम्बलिकादींश्च भोजनोपयोगि-न खर्जूराद्यन्यतमकृतपानानुप सम्भ्यस्येत् । मरतकमणिनीलमिति नाळविशेषणम् । परि-णतशशिगौरमिति सुपिष्टबीजविशेषणम् । सुर-ससुमुखौ हरितकविशेषौ । प्राज्यमासमिति सशुक्तमिति चोभयविशेषणम् । मृद्वादिक म-ण्डकविशेषणम् । अन्यच्च किम्भूत नाळ बीज चेत्याह । बहुशोनेकवार शुभ्रै शुक्लैश्चन्द्रख-ण्डोपमै धारिकादिभि शोभितम् । ते च धा-रिकादय शुक्लत्वात् क्षीरोदस्य, दुग्धसिन्धोरव यवा इवेति प्रतिभासन्ते । धारिका माषादि-भिर्द्विधिमिश्रै कृता सच्छिद्रा वटका वल्ला शिम्बीजयवादीना बहुविधैर्विकारैर्य कल्पिता भक्ष्यास्ता । काम्बलिकादय सुश्रोक्तलक्षणा । फलसारो दधित्थ । पटुत्वादिगुणगन्धानित्या-दि काम्बलिकादिविशेषणम् । धवलाक्षकेन पलाण्डुना धवल शुद्धो बहुलश्च रसो येषाम् । खर्जूरादिभि कृता पानास्तथोक्ता ॥

लभतेबलवर्णाजो वीर्यस्वरसौ मनस्यतेजासि ।
क्षीणशक्रुधिरोपि च रसोनवत्तद्रस पीत्वा ॥

तस्य च पलाण्डो रस रसोनवत् रसोन-रसमिव पीत्वा क्षीणशक्रुधिरोपि सन्नमलरक्त-धातुरपि बलादीनि लभते । इति पलाण्डु कल्प ॥

॥ इति कुक्कुटी ॥

सुरासुरै क्षीरसमुद्रमन्थे
गतास्ततान् येऽमृतविप्रुषःपुरा ।
बभूवतेभ्य किलकुक्कुटीयया
व्रजन्ति देवत्वमिवाथमानुषा ॥

पुरा कस्मिंश्चित् कालाशे सुरासुरै क्षीर-समुद्रस्य मन्थने येमृतस्य विप्रुषस्ततान् गता-स्तेभ्य कुक्कुटीबभूव किलेत्यागमदर्शनाय । यया कुक्कुट्योपयुक्तयाद्य कलौ मानुषादेवत्व व्रजन्ती-वेति ॥

कुक्कुटाण्डनिभे कन्दे किञ्चित्कटुकापिच्छिलेः
॥

अस्या लक्षणं कुक्कुटाण्डनिभैः कन्दैरित्यादिनाह । कटुकापिच्छिलैरिति कन्दविशेषणम् । क्षिरैरित्यादि तच्छदानां विशेषणम् । कटुकः क्षारः ॥

निखिलरोगहरापि विशेषतो
जयतिदारुणमप्यनिलामयम् ।
गुदजगुल्मतमो विषनाशिनी
जनयतिस्थिरतां वपुषः पराम् ॥

सा च कुक्कुटी सकलरोगहरापि सती विशेषतोऽनिलामयं जयति च । न कश्चिदेवापि तु दारुणमपि । न च केवलं गुदजादिनाशिनी अपि तु वपुषः परां सुतरां स्थिरतां जनयति ॥

कुटींप्रविश्यपलतस्कन्दान् भक्षयेत्घृतभर्जितान् ।
पयोनुपानं धारोष्णं तत्मिष्टमसनाम्बु वा ॥

तन्मात्रवृत्तिस्तु भवेद्दशाहं
विंशत्यहं स्यादसुगप्रमादी ।
जरूर्ध्वकोष्ठानिकसन्निपात
पाण्ड्वामयार्शस्तिमिराणि जित्वा ॥

वलीपलितनिर्मुक्तः स्थिरकेशद्विजश्रुतिः ।
मेधामतिस्मृतियुतो जीवेद्वर्षशतद्वयम् ॥

कुटीं प्रविश्येति वातातपनिषेधः । शेषं व्याख्यासमम् । तत्र च धारोष्णं पयोनुपानमिष्टमथवासनोदकम् । दशाहं च तन्मात्रवृत्तिर्भवेदस्याः कन्दान्येव भुञ्जीत न यवान्नादिकमिति । ततोनन्तरं विंशत्यहं स्यादप्रमादी च स्यात् । प्रतिषिद्धानां सेवाप्रमादः । अनेन जरूर्ध्ववातादीन् जित्वा वलीपलितनिर्मुक्तत्वादियुक्तो वर्षशतद्वयं जीवेत् ।

आपूर्यमाणचन्द्रप्रतिपदमारभ्यवर्द्धयेत्कन्दम् ।
एकैकं घृतमृष्टं प्राग्भक्तं पथ्यभुक्खादेत् ॥

भुञ्जीतात्वतरं दिनार्धितमपि
पक्षक्षये भक्षयन्
क्षीरबीजकवारितक्रमथवा
पीत्वास्थितिं कल्पयेत् ।
मासं प्राश्य तथा नरस्त्विद्विजरुचे
शीर्णोस्थितै कान्तिमान्
जीवत्यब्दशतत्रयं धृतिमति
स्मृत्यादिभिर्भूषितः ॥

आपूर्यमाणचन्द्रायां प्रतिपदि कुक्कुट्या एकं कन्दं घृतमृष्टं प्राग्भक्तं भोजनप्रारम्भे भक्षयेत् । ततः प्रत्यहमेकैकं कन्दं वर्द्धयेत् अत्र च प्रत्यहमेव ह्रासयेत् । एतस्यानन्तरं पथ्यं भुञ्जीत अपितुनिवृत्तिः सक्षितिः पक्षचन्द्रवद्वृद्धिः । पक्षक्षये च कन्दं भक्षयन् क्षीरादीनामन्यतमं पीत्वा स्थितिं कल्पयेत् नान्नं भुञ्जीतेत्यर्थः । एवं मासं प्राश्य नखादिभिः पूर्वं शीर्णैः पश्चादुत्थितैर्युक्तः कान्तिमान् धृत्यादिभूषितोऽब्दशतत्रयं जीवति ॥

क्षीरेण कन्दचूर्णं
पिबन्नन्नं च परिणते मासम् ।
लवणस्नेहविहीनं
दृढदर्जीवेच्छरद्विशतम् ॥

कुक्कुटीकन्दचूर्णं क्षीरेण पिबेत्तस्य च परिणतौ लवणस्नेहविहीना यवागूं पिबेत् । एवं च मासं कुर्वन् पुरुषो दृढया दंष्ट्रायुक्तः शरद्विशतं जीवेत् ॥

तिमिरं क्षौद्रघृताभ्यां
पथ्यभुजस्तद्रजो जयेन्मासात् ।
कन्दत्रयं च भृष्टं
घृतेऽश्नतो भक्षितं वातान् ॥

तद्रजः कुक्कुटीकन्दाद्रजः क्षौद्रघृताभ्यां युक्तं मासप्रयोगात् पथ्यभुजः पुरुषस्य तिमिरं जयेत् । कुक्कुटीकन्दत्रयं घृते भृष्टं भर्जितं भक्षितं सदश्नतः पूर्णं भोजनं कुर्वतश्चशब्दान्मासप्रयोगाद्वातान् जयेत् ॥

तत्कन्दसूक्ष्मरजसा
त्रिभागगोधूमचूर्णमिश्रेण ।
पयसा पक्त्वा खादेत्
घृतपूरानान्त्रवृद्धिहरान् ॥

कुक्कुटीकन्दसूक्ष्मचूर्णेन गोधूमचूर्णत्रिभागेन क्षीरेण च कृतान् घृतपूरानान्त्रवृद्धिहरान् खादेत् ॥

त्रीन् कन्दकान् निशि भक्षयनाज्यभृष्टान्
धात्रीफलाबुसमितं छगलीपयो वा ।
पेयं द्रागामयजयाय निषेवितव्या
कामं च रोगशममात्रफलार्थिभिः सा ॥

त्रीन् कुक्कुटीकन्दकान् घृतभृष्टान् निशि भक्षयता पुरुषेण धात्री ... छगलीपयो वा पेयम् । किमर्थमित्याह । द्रागामयजयाय । न केवलं चैव ... प्रयोगो यावत् सा कुक्कुटीरोगोपशममात्रफलार्थिभिः पुरुषैः कामभिच्छया निषेवितव्या । इति कुक्कुटीकल्पः ॥

॥ इति कञ्चुकी ॥

क्षीरान्विता मूलकतुल्यकन्दा
सप्ताष्टपत्रासितरक्तकाण्डा ।
बिभर्ति या पल्लवमब्दशब्दात्
सा कञ्चुकी श्वेतवपुर्वरेण्या ॥

क्षीरान्वितेत्यादिलक्षणाया ओषधिः सा कञ्चुकीति बोद्धव्या । सप्त वा अष्टौ वा पत्राणि यस्याः सा तथोक्ता अब्दशब्दान्मेघस्तनितात् पल्लवान् बिभर्ति वरेण्या श्रेष्ठा ॥

आषाढेकार्त्तिके गाढं तत्कन्दं शीतलेस्थितम्
अङ्गुष्ठपर्वद्वयसपिष्टं क्षीरपलाष्टके ।
कुटीप्रवेशस्तं पीत्वा क्षीरमेव पिबेत्तु ॥
क्षीरमेव च जीर्णेपि पेया वा स्नेहभर्जिताम् ।
किञ्चिदुष्णामलवणां स्पृशेदुष्णाम्बुनो हिमम् ।
एकेन सप्तरात्रेण कुष्ठान्येव नियच्छति ॥
सर्वव्याधीन् द्वितीयेन तृतीये न तु सर्पवत् ।
त्यक्त्वात्वचं ततो जीर्णां केशदन्तनखानपि ॥
श्रीमेधारूपवान् जीवेत् पञ्चवर्षशतानि च ।

आषाढ इति शीतप्रदेशे स्थितमङ्गुष्ठपर्वद्वयसं अङ्गुष्ठपर्वप्रमाणं यस्य ... यस ... प्रमाणं द्वयसन्प्रत्यय

चन्द्र आषाढे कार्त्तिके वा मासयोः गृहीत्वा श्री
रपलाशपञ्चपालिके क्षीरे पिष्ट तत्क्षणं च कन्द
कुटीप्रवेश पीत्वा क्षीरमथ पिबेत् । अन्निभ
जीर्णेपि क्षीर पिबेत् पेया वा घृतभर्जितत्वादिषु-
क्ताम् । हिम जल न स्पृशेत् । एकैकेन्या
दिना सप्तरात्र क्रमेण गुणाभिवृद्धो रसा
न्यासम ॥

कञ्चुकीकन्दचूर्णं वा स्वेन क्षीरेण भावितम् ॥
गोक्षीरद्रवे यस्त कर्षं खण्डपलान्वितम् ।
पीत सन्निपातान् हन्ति नखकेशास्थितानपि ॥

कञ्चुकीकन्दचूर्णस्य स्वरसभावितस्य कर्षं
खण्डपल चैतिगोक्षीरोद्भवपलेन पीत नखकेशास्थि
तानपि सन्निपातान् हन्ति ॥

पीत तत्स्वरसचूर्ण तस्या मधुघृतान्वितम् ।
खादन्हिताशी सप्ताह त्वग्दोषांस्तिमिरं जयेत् ॥

तस्या कञ्चुक्याश्चूर्णं भावनया पीतस्य
चीत्स्वरस मधुघृताभ्यामन्वित हिताशी पुरुष
सप्ताह खादन् त्वग्दोषांस्तिमिर च जयेत् ॥

त्रिकटुकाप्यात्रिफला लोहकञ्चुकिम रज ।
सप्तरात्रत्रय लिह्यान्मधुना सप्तेन्द्रिय ॥
क्षीरेण भोजन जीर्णे शालेर्नीरसेन वा ।
तथास्य काचतिमिरे शुक्रच्छः शिरसो गदाः ॥
मेधाविन प्रणश्यन्ति गात्र सुप्त च बुध्यते ।
एष सप्तामृतश्चूर्णः सर्वव्याधिषु पूजित ॥

त्रिकट्वादीना समाना चूर्णो माक्षिकेण
एकविंशतिदिन सयतेन्द्रियेण सता लीढ का च

तिमिरं शिरोरोगाश्च नाशयति मेधा जनयति
त्वग्दोषान् च सुप्तगात्र बोधयति । नाम स
प्तामृत सर्वव्याधिहरश्च ॥

पञ्च चूर्णस्य कञ्चुकस्याः क्षीरमध्ये समावर्तयेत् ।
स्नेहद्रवसमातो लिह्याल्लिहाद्या मधिना मधु ॥
शालेरन्न पय चान मासमेकं समाचरेत् ।
चतुर्गुण परीहारः षोडशाब्दसमद्युति ॥
शतानि पञ्चवर्षाणां जीवेत्स्व रूपोर्जित ।

कञ्चुबीजानां कष्टः त्वनीलवर्णा सुप्तः
अ । शाल्मलयादि पूना समकालिस मधु इव
रूपोर्जितगुण पञ्चशतवर्षाणि जीवति ॥

पचेत् पञ्चानिद्रोणेषु कञ्चुकयाःपञ्चविंशति ।
अष्टांशशिष्टे तु घृतात् प्रस्थं क्षीरसम पचेत् ॥
शतावरीक्षीरचाङ्गेरीप्रतामरदाराभि ।
वरायष्टीसितद्राक्षा मदिरांशैः पलांशिकैः ॥
युक्तं कमलकिञ्जल्क त्रिपलेन त्रिवृत्र च ।
क्षौद्राञ्चतुष्पल दद्यादेतन्मत्स्यामृताह्वयम् ।
चक्षुष्य बृंहण मेध्य वर्ण्यं वर्षशतप्रदम् ॥

पचेत् पञ्चानीत्यादिना मत्स्यामृताम घृत
मुक्तम् । शतावर्यादिभिः पलांशिकै पद्म
किञ्जल्कात् त्रिपलेन युक्तैरिति सम्बन्ध । अत्र
च हिम इति शीतीभूते । मदिरांशो गुग्गुलु ॥

पचेत्पलानिकञ्चुकस्यास्त्रीणि लोहात्तुचूर्णितात् ।
पलाशबीजाचत्वारि दशाद्रं च फलत्रयात् ॥
अष्टादशशतावर्या बीजरुक्षैकविंशति ।
जीवन्त्या षोडशीकृत्य पौर्ण गव्याविपाचयेत् ॥

वहेपा पादशेषे च पृथगर्द्राढकेन च ।
पचेत् काञ्जिकमस्तुभ्यां घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥
शताह्वाम्बुकरचा कुष्ठैलात्वग्हिङ्गुभिः ।
सौवर्चल्गान्वितैः पद्मकेसराद्यविभिः पलैः ॥

पञ्चभिः पद्मबीजानां पद्मद्रादशकेन च ।
एतत् सोमामृतं पीत्वा यत्सोमोऽपि राजते ॥

इदमुपयुज्य सर्पिरतिवीर्यमुदारगुणं
भवति सुवाक्सुधीः सुदृढसुमन्युः सुभगः ।
ग्रहपरकोपमार्गविषभीतिभिरप्यपरः
विजितजराज्वरो नयति वर्षशतद्वितयम् ॥

अष्टौपलानीत्यादिना सोमामृतं नाम घृतं भवति । यत् सोमः शशाङ्कः पुरा पीत्वा अपि राजते । अतिवीर्यमुत्कृष्टगुणं चेदमुपयुज्य नरः सुवाक्त्वादियुक्तो भवति । ग्रहादिभिश्चाप्रधृष्यो निर्जितजराज्वरः सन् वर्षशतद्वयं जीवति । शताह्वाद्यादयः । सिक्ता या प्रत्येकं पलचतुष्टयम् । इति वचुकी घृतम् ॥

॥ इतो गुग्गुलुः ॥

दानवेन्द्रविजितान् पुरा सुरान्
भ्रष्टकान्तिधृतिधैर्यतेजसः ।
वीक्ष्य विष्णुरमृतं किलासृजत्
गुग्गुलुं पलपुञ्जयप्रदम् ॥

पुरा पूर्वं कस्मिंश्चित् काले दानवेन्द्रैर्विजितान् सुरान् भ्रष्टकान्त्यादीन् दृष्ट्वा विष्णुर्बलादिप्रदं गुग्गुलुममृतं किलासृजत् किंवदन्त्यागमे ॥

अप्राप्यत सुरगणाः किल धूपमुख्यान्
हित्वा वरागरुतुरुष्कहिमेन्दुदर्पान् ।
निर्दह्यमानवपुषोऽपि शिखाः पिबन्तो
गन्धेन यस्य शुचिता दधति प्रमादम् ॥

अत उक्तान्ते सुरगणा दिवौकसो धावविन्द्रेषु वरा गरादीन धूपमुख्यान् हित्वा त्यक्त्वा यस्य गुग्गुलोः शिखा धूमलेखा पिबन्तो निर्दह्यमानशरीरा अपि परं प्रसादं दधति धारयन्ति ॥

सयोगग्राही सशिवः समार्गः
सर्वर्तुसेव्यः सुखशीलनीयः ।
हन्ता जरापाण्डुमहामयानां
कर्ता प्रमेधास्मृतिपाटवानाम् ॥

स इति गुग्गुलुः । योगग्राही योगैरेव स प्रयुज्यते यदि तर्हि स्वगुणानजहन् तस्य गुणान् गृह्णाति । शिवः श्रेयस्करः । सर्वर्तौ हितः मार्गः । सुखोपमः । जरादीनां हन्ता । प्रमेधादीनां कर्ता ॥

गन्धोत्कटः सदाहे
स्निग्धः सपिच्छिलो निगतशल्यः ।
महिषाक्षः पुष्पराग
स्फटिकाभसितनीरदच्छायः ॥

यः पद्मरागरागो
यः कनकच्छेदपाटलो यो वा ।
जयतीन्द्रनीलममलं
भग्नोऽप्यतिकान्तिमत्त्वेन ॥

श्रेष्ठः प्रयोगोऽस्य तुला पलान्येवाधिकं पिबेत् ॥

कन्द आषाढे कार्त्तिके वा मासयास्त गृहीत क्षीरपलाष्टकेऽष्टपालिके क्षीरे पिष्ट ततश्च च कन्द कुटीप्रवेश पीतानुक्षीरमेव पिबेत् । अभिश्च जीर्णपि क्षीर पिबन् पेया वा घृतभर्जितत्वादियुक्ताम् । हिम जल न स्पृशेत् । एकेनेत्या दिना सप्तरात्रेषु क्रमेण गुणातिशयो व्याख्यामम ॥

कञ्चुकीकन्दचूर्णं वा स्वेन क्षीरेण भावितम् ॥
गोक्षीरकुडुबेऽन्यस्त कर्ष खण्डपलान्वितम् ।
पीत सर्वामयान् हन्ति नराक्रेशमिथतानपि ॥

कञ्चुकाकन्दचूर्णस्य स्वरसमाभावितस्य कर्ष खण्डपल चेतिगोक्षीराष्टपलेन पीत नराकेशाश्रितानपि सर्वामयान् हन्ति ॥

पीत तत्स्वरसचूर्ण तस्या मधुघृतान्वितम् ।
खादन्हिताशी सप्ताह त्वग्दोषास्तिमिरजयेत् ॥

तस्या कञ्चुकस्याश्चूर्णं भावनया पीतकञ्चुकीस्वरस मधुघृताभ्यामन्वित हिताशी पुरुष सप्ताह खादन् त्वग्दोषास्तिमिर च जयेत् ॥

विडङ्गताप्यत्रिफला लोहकञ्चुकिज रज ।
सप्तरात्रत्रय लिह्यान्मधुना सयतेन्द्रिय ॥
क्षीरेण भोजन जीर्णे शालेर्लावरसेन वा ।
तथास्य काचतिमिरे शुक्रच्छा शिरसो गदाः ॥
मेधाविन प्रणश्यन्ति गात्र सुप्त च बुध्यते ।
एष सप्तामृतश्चूर्णः सर्वव्याधिषु पूजितः ॥

विडङ्गादीना सप्ताना चूर्णो माक्षिकेणैकविंशतिदिन सयतेन्द्रियेण सता लीढ का च तिमिरे शिरोरोगाश्च नाशयति मेधा जनयति त्वग्दोषेण च सुप्तगात्र बोधयति । नाम्ना स सप्तामृत सर्वव्याधिहरश्च ॥

पल चूर्णस्य कञ्चुक्या क्षीरप्रस्थे समावपेत् ।
स्नेहवत्स्ततो लिप्ताल्लिताम्रा ससिता मधु ॥
शालेरन्न पय पान मासमेव प्रयोजयेत् ।
चतुर्गुण परीहार पोडशाब्दसमद्युति ॥
शतानि पञ्चवर्षाणा जीवेद्देव इवोर्जित ।

कञ्चुकीजात द्रव्ये नवनीतप्रयाग ध्रुवोध । षोडशवर्षेण यूना समकान्तिमन देव इवोर्जेयायुक्त पञ्चशतवर्षाणि जीवति ॥

पचेत् पलानिद्रोणेपा कञ्चुक्याःपञ्चविंशति ।
अष्टांशशिष्टेतु घृतात् प्रस्थ क्षीरसम पचेत् ॥
शङ्खपुष्पीवचाकुष्ठगिरिताम्रदारुभि ।
वरायष्टीसिताद्राक्षा महिषाक्षै पलांशिकैः ॥
युक्ते कमलकिञ्जल्क त्रिपलेन हिमेन च ।
क्षौद्राच्चतुष्पल दद्यादेतन्मर्त्यामृताह्वयम् ।
चक्षुष्य बृहण मेध्य वर्ण्य वर्पशतप्रदम् ॥

पचेत् पलानीत्यादिना मर्त्यामृतनाम घृत सुबोधम् । शङ्खपुष्पादिभि पलांशिकै पद्मकिञ्जल्कात् त्रिपलेन युक्तैरिति सम्ब ध । अत्र च हिम इति शीतीभूते । महिषाक्षो गुग्गुलु ॥

पचेत्पलानिकञ्चुक्याद्रोणिन्नोहात्सुचूर्णितात् ।
पलाशबीजाच्चत्वारि दद्याद्वे च फलत्रयात् ॥
अष्टादशशतावर्या बीजकस्यैकविंशति ।
जीवन्त्या षोडशैकध्य पौर्णमास्याविपाचयेत् ॥

विशेषाच्छोफवीसर्प दुष्टव्रणभगन्दरान् ।
शुक्रार्तवमनोदोष प्रमेहश्वित्रपाडुता ॥

पटोलादीना पृथगष्टभि क्काथैयुक्तो गुग्गुलु पथ्यपरस्य पुसो योगान् कफपित्तरोगान् हन्ति । शोफादीन पाण्डुतान्तात्रोगान् विशेषाद्धन्ति । दोषशब्दो रोगपर्याय, शुक्रादित्रयेण सम्बध्यते ॥

पटोलारिष्टनिर्यूह पिष्टस्तुल्यरसाञ्जन ।
गळरोगापची व्यङ्गग्रन्थस्थालपक्कामिमणुत् ॥

पटोलनिम्बयो क्काथेन पिष्टस्तुल्यरसाञ्जनो गुग्गुलु गळरोगादिक प्रकर्षेणनुदति ॥

शिलाजतुसम पीत' पयसा वातशोणितम् ।
निवर्तयत्यतिबल क्षीरमासघृताशिन ॥

शिलाजतुना समो गुग्गुलु पयसा क्षीरेण पीतोऽतिबल वातशोणित क्षीराद्यशनशीलिन पुसो निवर्तयति ॥

रसेनपयसा मूत्रैर्वातपित्तकफापह ।
ब्राह्मी मण्डूकशङ्खानां पृथङ्मेधादिकृद्रसै' ॥

मासरसेनयुक्तो गुग्गुलुर्वातापह । पयसा क्षीरेण पित्तापह' । मूत्रेण कफापह । ब्राह्म्यादीना पृथग्रसैर्युक्तो मेधादिकृत् आदिशब्देन स्मृत्यादीना ग्रहणम् ॥

मागधिकाग्निकालिङ्गविडङ्गै–
र्विल्वघृतै सवरापलषट्कै' ।
गुग्गुलुनासदृशेनसमेतै
क्षौद्रयुतै' सकलामयनाशः ॥

मागधिकादिभिश्चतुर्भिर्बिल्वघृतैः प्रत्येक पलप्रमाणैस्त्रिफलायाश्च प्रत्येक द्विपलैरेतैश्च सर्वै सदृशेन समेन दशपलेन गुग्गुलुनासमेतैर्युक्तैस्तश्च क्षौद्रद्रुतै सकलामयाना नाशो भवति ॥

पिबेत् पलशत योस्यविधिना नियतो यति' ।
नाकालमृत्योर्व्याधिभ्यो नैतस्यनरसो भयम् ॥

अस्य च प्रकृतस्य गुग्गुलो पलशत यः पुरुषो नियतो नियतेन्द्रिय यति ब्रह्मचारी च पिबेत् तस्या कालमृत्योर्व्याधेर्जरसश्च भय न भवति ॥

कल्पयेदौषधैः स्वैस्वैर्व्याधिषुव्याधिनाशनै ॥

सर्वेषु च व्याधिषु स्वै स्वैश्चिकित्सितनिर्दिष्टव्याधिना शनै सह गुग्गुलु कल्पयेत् ॥

शिलाजतुविधान च गुग्गुलो. सर्वमिष्यते ॥

अस्य च गुग्गुलोर्वक्ष्यमाण शिलाजतुविधानमपि सर्वमिष्यते शिलाजतुवत् सोपि योक्तव्य इत्यर्थ ॥

गुणनिधिरपिकुर्यात् सोतिमात्रोपयुक्त
स्तिमिरवदनशोपक्लीबताकार्श्यमोहान् ।
शमलशिथिल्यभाव देहगौरवं च तस्मा
द्रजनिचरनिषेवीस्यान्नरोगेष्वमीषु ॥

स च गुग्गुलु स्वभावेन गुणनिधिरप्युपकारनिधानमप्यतिमात्रोपयुक्त स्तिमिरादिक गद कुर्यात् । यतोस्य तिमिरादिकरणश-

स च महिषाक्षो गुग्गुलु श्रेष्ठ यो दाह उत्कटगन्ध स्निग्धादिरूपश्च । व्याख्यासमम् । अस्य च गुग्गुलो तुलाग्रहणं पर योग । अत ऊनोपि दोषानपेक्षया । प्रत्यहं च पला धिक नैव पिबेत् ॥

आत्रेयमुनिगीतश्च मन्त्रोय कर्मसिद्धिकृत् ।
भगवान् पुण्डरीकाक्षो देवाश्च सपुरन्दरा ॥
आनारयन्ति सम्पवरां ममाव नाद्रिवन्तिते ।
जरामरणदु खेभ्यः यथानेऽमृतेना सुरा ।
उपयोक्तु स्तथैवास्य भवन्तु हि महाबल ॥

भगवानित्यादिना श्लोकद्वयेनात्रेयमुनि गीत कर्मसिद्धिकृदय गुग्गुलुप्रयोगमन्त्रः सुबोध ॥

पञ्चमूलस्य महत काथेन हितभोजिना ।
गुग्गुलु शीलितोहन्ति सर्वान वातकफामयान्
लघीयसोपि तद्वच्च सुखोष्णेन जलेन वा ।
मस्तु धान्याम्लमद्यैर्वा वचादे सलिलेन वा ॥

स च गुग्गुलुर्महत पञ्चमूलस्य वा लघीयसो ह्रस्वस्य वा काथेनोष्णाम्बुना वा म स्वादीनामन्यतमेन वा वचादेर्गणस्य सलिलेन काथेन वा हितभोजिना शीलित सर्वान् वात कफेन कृतानामयान् व्याधीन् हन्ति ॥

वरणादेस्तुगाधिर्य दन्तकर्णशिरोरुज ।
स्वरभेदोदरश्वासवर्ध्मान्तगुल्मविद्रधीन ॥

वरणादेस्तुगणस्य सलिलेन शीलितो बाधिर्यादीन् विद्रध्यन्तानामयान् हन्ति । अन्तबृद्धो गुल्मविद्रधीभ्या सम्बध्यते ॥

वातपित्तास्रगेगेषु सूक्ष्मणार्थैर्निषेव्यते ।
काथेन वाजिगन्धाया जीवनीयगणस्य वा ।

अश्वगन्धाया क्वथेन जीवनीयगणस्य वा काथेनयुक्तो गुग्गुलु र्वातपित्तास्ररोगेष्विष्ट ॥ इत्यादिनि च पुरुष इष्यते ॥

दार्व्येनोत्पलमूलीका रक्तचन्दनसमना ।
वातपित्त निहन्त्येव पद्मकादिगणस्य वा ॥

एव गुग्गुलुस्त्वलादिजन्मना काथेन पद्मकादिगणस्य काथेन वा युक्तो वातपित्त निहन्ति ॥

चन्दनकुष्ठविदङ्गानां यवान्या नागस्य वा ।
मसारिण्यादि तोयन गुग्गुलु कफवातजित् ॥

चन्दनादिसपन्स्य वा यवान्यादीना वा काथेन युक्तो गुग्गुलु कफवातजित् ॥

स्यूषणाविष्मनवेल्लवराभि
भेक्षयन् समधून माहिषाक्षम् ।
आशु हन्ति कफमारुतमेदो
दोषजान् बलवतोपि विकारान् ॥

स्यूषणादीना सप्ताना नवसकर्गानामेकोभाग । द्वितीयो गुग्गुलोरित्येतत् भक्षयन् पुरुषो बलवतोपि कफादिजान् विकारानाशु हन्ति ॥

पटोलनिम्बात्रिफलागुडूची
गायत्रिदावीविद्यवनीजकानाम् ।
काथे पृथक्पथ्यपरस्य हन्ति
मासेन घोरान् कफपित्तरोगान् ॥

विशेषाच्छोफवीसर्प दुष्ट्रव्रणभगन्दरान् ।
गुल्मार्तवमनोदोष प्रमेहश्विलपाण्डुता ॥

पटोलादीना पृथगष्टभि काथैर्युक्तो गुल्गुलु पथ्यपरस्य पुसो योगान् कफपित्तरोगान् हन्ति । शोफादीन् पाण्डुतान्तान्रोगान् विशेषाद्धन्ति । दोषशब्दो रोगपर्याय शुक्रादिभ्येण सम्बध्यते ॥

पटोलारिष्टनिर्यूह पिष्टस्तुल्यरसाञ्जन ।
गळरोगापची व्यङ्गग्रान्थस्थाल्पक्रिमिमणुत् ॥

पटोलनिम्बयो काथेन पिष्टस्तुल्यरसाञ्जनो गुल्गुलु गळरोगादिक प्रकर्षेणनुदति ॥

शिलाजतुसम पीत' पयसा वातशोणितम् ।
निवर्तयत्यतिबल क्षीरमासघृताशिन. ॥

शिलाजतुना समो गुल्गुलु पयसा क्षीरेण पीतोऽतिबल वातशोणित क्षीराद्यशनशीलिन पुसो निवर्तयति ॥

रसेनपयसा मूत्रैर्वातपित्तकफापह ।
ब्राह्मी मण्डूकशङ्खानां पृथक्मेधादिकृद्रसै. ॥

मासरसेनयुक्तो गुल्गुलुर्वातापह । पयसा क्षीरेण पित्तापह' । मूत्रेण कफापह । ब्राह्म्यादीना पृथग्रसैर्युक्तो मेधादिकृत् आदिशब्देन स्मृत्यादीना ग्रहणम् ॥

मागधिकाग्निकलिङ्गविडङ्गै--
र्निम्बघृतै सवरापलषट्कै' ।
गुल्गुलुनासदृशेनसमेतैः
क्षौद्रयुतै. सकलामयनाशः ॥

मागधिकादिभिश्चतुर्भिर्निम्बघृतै. प्रत्येक पलप्रमाणैस्त्रिफलायाश्च प्रत्येक द्विपलैरेतैश्च सर्वै सदृशेन समेन दशपलेन गुल्गुलुनासमेतैर्युक्तैस्तथा क्षौद्रयुतै सकलामयाना नाशो भवति ॥

पिबेत् पलशत योस्यविजितमना नियतो यति' ।
नाकालमृत्योर्व्याधेर्वातस्यनरसो भयम् ॥

अस्य च प्रकृतस्य गुल्गुलो पलशत य' पुरुषो नियतो नियतेन्द्रिय यति ब्रह्मचारी च पिबेत् तस्या कालमृत्योर्व्याधेर्जरसश्च भय न भवति ॥

कल्पयेदौषधै' स्वैस्वैर्व्याधिषुव्याधिनाशनै ॥

सर्वेषु च व्याधिषु स्वै स्वैश्चिकित्सितनिर्दिष्टैर्व्याधिना शनै सह गुल्गुलु कल्पयेत् ॥

शिलाजतुविधान च गुल्गुलो सर्वमिष्यते ॥

अस्य च गुल्गुलोर्वक्ष्यमाण शिलाजतुविधानमपि सर्वमिष्यते शिलाजतुवत् सोपि योक्तव्य इत्यर्थ ॥

गुणनिधिरपिकुर्यात् सोतिमात्रोपयुक्त
स्तिमिरवदनशोषक्लीबताकार्श्यमोहान् ।
श्मलशिथिलभाव देहरौक्ष्य च तस्मा
द्गजनिचरनिषेवीस्यान्नरोगेष्वमीषु ॥

स च गुल्गुलु स्वभावेन गुणनिधिरप्युपकारनिधानमप्यतिमात्रोपयुक्त सस्तिमिरादिक गद कुर्यात् । यतोस्य तिमिरादिकरणश-

स च माहिषाक्षो गुग्गुलु श्रेष्ठ यो दाह उत्कटगन्ध स्निग्धादिरूपश्च । व्याख्यासमम् । अस्य च गुग्गुलो तुलालक्षण पर योग । अत ऊनोपि दोषाद्यपेक्षया । प्रत्यह च पला धिक नैव पिबेत् ॥

आत्रेयमुनिगीतश्च मन्त्रोय कर्मसिद्धिकृत् ।
भगवान् पुण्डरीकाक्षो देवाश्च सपुरन्दरा ॥
आनाययन्ति सम्यक्त्वा प्रभाव चादिशन्तिते ।
जरामरणदुःखेभ्य यथाब्धेः कुत्थिता सुरा ।
उपयोक्तुस्तथैवास्य भवत्व हि महाबल ॥

भगवानित्यादिना श्लोकद्वयनात्रेयमुनि गीत कर्मसिद्धिकृदय गुग्गुलुप्रयोगमन्त्र सु बोध ॥

पञ्चमूलस्य महत काथेन हितभोजिना ।
गुग्गुलु शीलितोहन्ति सर्वान् वातकफामयान्
लघीयसोपि तद्वद्वा सुखोष्णेन जलेन वा ।
मस्तुधान्याम्लमद्यैर्वा वचादे सलिलेन वा ॥

स च गुग्गुलुर्महत पञ्चमूलस्य वा लघीयसो ह्रस्वस्य वा काथेनोष्णाम्बुना वा म स्त्वादीनामन्यतमेन वा वचादेर्गणस्य सलिलेन काथेन वा हितभोजिना शीलित सर्वान् वात कफेन कृतानामयान् व्याधीन् हन्ति ॥

वरणादेस्तुबाधिर्य दन्तकर्णशिरोरुज ।
स्वरभेदादरश्वासवर्ध्मान्तर्गुल्मविद्रधीन ॥

वरणादेस्तुगणस्य सलिलेन शीलितो बाधिर्यादीन् विद्रध्यन्तानामयान् हन्ति । अन्त शब्दो गुल्मविद्रधीभ्या सम्बध्यते ॥

वातपित्तास्रगोगेषु बृहणार्थेनिषेव्यते ।
काथेन वाजिगन्धाया जीवनीयगणस्य वा ।

अश्वगन्धाया काथेन जीवनीयगणस्य वा काथेनयुक्तो गुग्गुलु वातपित्तास्ररोगेषिव्यते । बृहणार्थेनि च पुरुष इष्यते ॥

काथेनोत्पलमृद्वीका रक्तचन्दनन मना ।
वातपित्त निहन्त्येष पद्मकादिगणस्य वा ॥

एष गुग्गुलुरुत्पलादिजन्मना काथेन पद्मकादिगणस्य काथेन वा युक्तो वातपित्त निहन्ति ॥

चव्यकुष्ठविडङ्गानां यवान्या नागस्य वा ।
प्रसारिण्याश्च तोयेन गुग्गुलु कफवातजित् ॥

चव्यादित्रयस्य वा यवान्यादीना वा काथेन युक्तो गुग्गुलु कफवातजित् ॥

श्यूषणाग्नित्रिवल्कवराभि
र्भक्षयन् समधृत माहिषाक्षम् ।
आशु हन्ति कफमारुतमेदो
दोषजान् बलवतोपि विकारान् ॥

श्यूषणादीना समाना नवसङ्ख्यानामेकोभाग । द्वितीयो गुग्गुलोरित्येतत भक्षयन् पुरुषो बलवतोपि कफादिजान् विकारानाशु हन्ति ॥

पटोलनिम्बत्रिफलागुडूची
गायत्रिरात्रिद्वयवीजकानाम् ।
काथे पृथक्पथ्यपरस्य हन्ति
मासेन घोरान् कफपित्तरोगान् ॥

विशेषाच्छोफवीसर्प दुष्टव्रणभगन्दरान् ।
शुक्रार्तवमनोदोष प्रमेहश्वित्रपाडुता: ॥

पटोलादीना पृथगष्टभि क्वाथैर्युक्तो गुग्गुलु पथ्यपरस्य पुंसो योगान् कफपित्तरोगान् हन्ति । शोफादीन् पाण्डुतान्ताञ्रोगान् विशेषाद्धन्ति । दोषशब्दो रोगपर्याय' शुक्रादित्रयेण सम्बध्यते ॥

पटोलारिष्टनिर्यूह पिष्टस्तुल्यरसाञ्जन ।
गळरोगापची व्यङ्ग्रग्रन्थ्यर्श्वोल्वक्रमिप्रणुत् ॥

पटोलनिम्बयो क्वाथेन पिष्टस्तुल्यरसाञ्जनो गुग्गुलु गलरोगादिक प्रकर्षेणनुदति ॥

शिलाजतुसम पीत' पयसा वातशोणितम् ।
निवर्तयत्यतिबल क्षीरमासघृताशिन ॥

शिलाजतुना समो गुग्गुलु पयसा क्षीरेण पीतोऽतिबल वातशोणित क्षीराद्यशनशीलिन पुसो निवर्तयति ॥

रसेनपयसा मूत्रैर्वातपित्तकफापहः ।
ब्राह्मी मण्डूकशङ्खानां पृथक्मेधादिकृद्रसै. ॥

मासरसेनयुक्तो गुग्गुलुर्वातापह । पयसा क्षीरेण पित्तापह' । मूत्रेण कफापह । ब्राह्म्यादीना पृथग्रसैर्युक्तो मेधादिकृत् आदिशब्देन स्मृत्यादीना ग्रहणम् ॥

मागधिकाग्निकलिङ्गविडङ्गै–
र्बिल्वघृतैः सवरापलषट्कै' ।
गुग्गुलुनासदशेनसमेतैः
क्षौद्रयुतै सकलामयनाशः ॥

मागधिकादिभिश्चतुर्भिर्बिल्वघृतै प्रत्येक पलप्रमाणैस्त्रिफलायाश्च प्रत्येक द्विपलैरेतैश्च सर्वै सदशेन समेन दशपलेन गुग्गुलुनासमेतैर्युक्तैस्तैश्च क्षौद्रद्रुते सकलामयाना नाशो भवति ॥

पिबेत् पलशत योस्यर्बि नना नियतो यति' ।
नाकालमृत्योर्न्नव्याधेर्न्नतस्यनरसो भयम् ॥

अस्य च प्रकृतस्य गुग्गुलो, पलशत य' पुरुषो नियतो नियतेन्द्रिय यति ब्रह्मचारी च पिबेत् तस्या कालमृत्योर्व्याधेर्जरसश्च भय न भवति ॥

कल्पयेदौषधै' स्वैस्वैर्व्याधिषुव्याधिनाशनै ॥

सर्वेषु च व्याधिषु स्वै'स्वैश्चिकित्सितनिर्दिष्टव्याधिना शनै सह गुग्गुलु कल्पयेत् ॥

शिलाजतुविधान च गुग्गुलो' सर्वमिष्यते ॥

अस्य च गुग्गुलोर्वक्ष्यमाण शिलाजतुविधानमपि सर्वमिष्यते शिलाजतुवत् सोपि योक्तव्य इत्यर्थ ॥

गुणनिधिरपिकुर्यात् सोतिमात्रोपयुक्त
स्तिमिरवदनशोषक्लीबताकार्श्यमोहान् ।
शमलशिथिलभाव देहरौक्ष्य च तस्मा
द्गुजनिचरानिषेवीस्यान्नरोगेष्वमीषु ॥

स च गुग्गुलु स्वभावेन गुणनिधिरप्युपकारनिधानमप्यतिमात्रोपयुक्त सन्तिमिरादिक गद कुर्यात् । यतोस्य तिमिरादिकरणश-

स च महिषाक्षो गुग्गुलुः श्रेष्ठ यो दाह उत्कटगन्ध स्निग्धादिरूपश्च । व्याख्यासमम् । अस्य च गुग्गुलो तुलालक्षण पर योग । अत ऊनोपि दोषाद्यपेक्षया । प्रत्यह च पला धिक नैव पिबेत् ॥

आत्रेयमुनिगीतश्च मन्त्रोय कर्मसिद्धिकृत् ।
भगवान् पुण्डरीकाक्षो देवाश्च सपुरन्दरा ॥
आशासयन्ति सम्यक्त्वं प्रभाव चाद्दिशन्ति ते ।
जरामरणदु खेभ्यो यथाते भ्युत्थिता सुरा ।
उपयोक्तुस्तथैवास्य भवत्व हि महाबल ॥

भगवानित्यादिना श्लोकत्रयेणात्रेयमुनि गीत कर्मसिद्धिकरश्च गुग्गुलुप्रयोगमन्त्रः सु बोध ॥

पञ्चमूलस्य महत क्वाथेन हितभोजिना ।
गुग्गुलु शीलितो हन्ति सर्वान् वातकफामयान् ।
लघीयसोपि तद्वच्च सुखोष्णेन जलेन वा ।
मस्तु धान्याम्लमद्यैर्वा वचादे सलिलेन वा ॥

स च गुग्गुलुर्महत पञ्चमूलस्य वा लघीयसो ह्रस्वस्य वा क्वाथेनोष्णाम्बुना वा म स्त्वादीनामन्यतमेन वा वचादेर्गणस्य सलिलेन क्वाथेन वा हितभोजिना शीलित सर्वान् वात कफेन कृतानामयान् व्याधीन् हन्ति ॥

वरणादेस्तु वार्यर्य दन्तकर्णशिरोरुज ।
स्वरभेदोदरश्वासवर्ध्मान्तर्गुल्मविद्रधीन ॥

वरणादेस्तु गणस्य सलिलेन शीलितो वा ध्यर्यादीन् विद्रध्यन्तानामयान् हन्ति । अन्त-र्शब्दो गुल्मविद्रधीभ्या सम्बध्यते ॥

वातपित्तास्ररोगेषु बृंहणार्थिनि चेष्यते ।
क्वाथेन वाजिगन्धाया जीवनीयगणस्य वा ॥

अश्वगन्धाया क्वाथेन जीवनीयगणस्य वा क्वाथेन युक्तो गुग्गुलु र्वातपित्तास्ररोगेष्विष्यते । बृंहणार्थिनि च पुरुष इष्यते ॥

क्वाथेनोत्पलमृद्वीका रक्तचन्दनजन्मना ।
वातपित्त निहन्त्येष पद्मकादिगणस्य वा ॥

एष गुग्गुलुरुत्पलादिजन्मना क्वाथेन पद्मकादिगणस्य क्वाथेन वा युक्तो वातपित्त निहन्ति ॥

चव्यकुष्ठविडङ्गानां यवान्या नागस्य वा ।
प्रसारिण्याश्च तोयेन गुग्गुलु कफवातजित् ॥

चव्यादित्रयस्य वा यवान्यादीना वा क्वाथेन युक्तो गुग्गुलु कफवातजित् ॥

व्यूषणाग्निनववेल्लवराभि
र्भक्षयन् समधृत महिषाक्षम् ।
आशु हन्ति कफमारुतमेदो
दोषजान् बलवतोपि विकारान् ॥

व्यूषणादीना सप्ताना नवसङ्ख्यानामे-कोभाग । द्वितीयो गुग्गुलोरित्येतत् भक्षयन् पुरुषो बलवतोपि कफादिजान् विकारानाशु हन्ति ॥

पटोलनिम्बत्रिफलागुडूची
गायत्रिरात्रिद्वयबीजकानाम् ।
क्वाथे पृथक्पथ्यपरस्य हन्ति
मासेन घोरान् कफपित्तरोगान् ॥

निशेषाच्छोफवीसर्प दुष्टव्रणभगन्दरान् ।
शुक्रार्तवमनोदोष प्रमेहश्चित्रपाण्डुताः ॥

पटोलादीना पृथगष्टाभि क्काथैर्युक्तो गुग्गुलु पथ्यपरस्य पुसो योगान् कफपित्तरोगान् हन्ति । शोफादीन् पाण्डुतान्तान्रोगान् विशेषाद्धन्ति । दोषशब्दो रोगपर्याय, शुक्रादित्रयेण सम्बध्यते ॥

पटोलारिष्टनिर्यूह पिष्टस्तुल्यरसाञ्जन ।
गलरोगापची व्यङ्गग्रन्थस्थौल्यकृमिमणुत् ॥

पटोलनिम्बयो क्काथेन पिष्टस्तुल्यरसाञ्जनो गुग्गुलु गलरोगादिक प्रकर्षेणनुदति ॥

शिलाजतुसम पीत' पयसा वातशोणितम् ।
निवर्तयत्यतिबल क्षीरमासघृताशिन ॥

शिलाजतुना समो गुग्गुलु पयसा क्षीरेण पीतोऽतिबल वातशोणित क्षीराद्यशनशीलिन पुसो निवर्तयति ॥

रसेनपयसा मूत्रैर्वातपित्तकफापह ।
ब्राह्मी मण्डूकशङ्खानां पृथङ्मेधादिकृद्रसैः ॥

मासरसेनयुक्तो गुग्गुलुर्वातापह । पयसा क्षीरेण पित्तापहः । मूत्रेण कफापह । ब्राह्म्यादीना पृथग्रसैर्युक्तो मेधादिकृत् आदिशब्देन स्मृत्यादीना ग्रहणम् ॥

मागधिकाग्निकलिङ्गविडङ्गै-
र्विलयघृतै सवरापलषड्कै' ।
गुग्गुलुनासदृशेनसमेतै
क्षौद्रयुतै सकलामयनाश' ॥

मागधिकादिभिश्चतुर्भिर्विलयघृतै, प्रत्येक पलप्रमाणैस्त्रिफलायाश्च प्रत्येक द्विपलैरेतैश्च सर्वै सदृशेन समेन दशपलेन गुग्गुलुनासमेतैर्युक्तैस्तैश्च क्षौद्रद्रुतै सकलामयाना नाशो भवति ॥

पिबेत् पलशत योस्यविधिना नियतो यति' ।
नाकालमृत्योर्न्व्याधर्भतस्यनरसो भयम् ॥

अस्य च प्रकृतस्य गुग्गुलो, पलशत य' पुरुषो नियतो नियतेन्द्रिय यति ब्रह्मचारी च पिबेत् तस्या कालमृत्योर्व्याधेर्जरसश्च भय न भवति ॥

कल्पयेदौषधैः स्वैस्वैर्व्याधिपुव्याधिनाशनै ॥

सर्वेषु च व्याधिषु स्वै स्वैश्चिकित्सितनिर्दिष्टव्याधिना शनै मह गुग्गुलु कल्पयेत ॥

शिलाजतुविधान च गुग्गुलो' सर्वमिष्यते ॥

अस्य च गुग्गुलोर्वक्ष्यमाण शिलाजतुविधानमपि सर्वमिष्यते शिलाजतुवत् सोपि योक्तव्य इत्यर्थ ॥

गुणनिधिरपिकुर्यात् सोतिमात्रोपयुक्त
स्तिमिरवदनशोषक्लीबताकार्श्यमोहान् ।
शमलशिथिलभाव देहरौक्ष्य च तस्मा
द्रुजनिचरनिषेवीस्यान्नरोगेष्वमीषु ॥

स च गुग्गुलु स्वभावेन गुणनिधिरप्युपकारनिधानमप्यतिमात्रोपयुक्त सन्तिमिरादिक गद कुर्यात् । अतोस्य तिमिरादिकरणश-

क्तिर्विद्यते ततोऽपि तिमिरादिषु रोगेषु पुरुषो रजनिचरनिषेवी न स्यात् । रजनिचरो गुल्गुलु । क्लीबता स्त्रीगमनाशक्तत्वम् । अमलाविल- भावो द्रुतपुरीषत्वम् । सर्वामयेष्वन्योन्येषु नि षेध । इति गुल्गुलुकल्प ॥

॥ इति शिलाजतु ॥

ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरयो जतुतुल्यं वमन्ति यत् ।
हेमादिषड्धातुरसं प्रोच्यते तच्छिलाजतु ॥

ग्रीष्मार्य प्रतो गिरय पर्वता अर्केण भगवता गभस्तिमालिना तप्ता सन्तो जतुतुल्य यद्वमन्त्युद्गिरन्ति तच्छिलाजतून्यते । किं ते वमन्तीत्याह । हेमादिषड्धातुरसं हेमादीना सुवर्णरूप्यताम्रत्रपुसीसकायसाख्याना षण्णा धातूना रस तद्यथास्वं धातुबलेनैव विज्ञायते ॥

सर्वदोषप्रशमनं सर्वरोगविनाशनम् ।
शिलाभ्यो यस्य यज्जातं धातोस्तत्तद्गुणं तु तत् ॥

तच्च सर्व शिलाजतु सर्वदोषप्रशमन स- र्वरोगविनाशन च । यस्य च हेमादिधातो शिलाभ्यो यज्जातं तत्तद्गुणम् ॥

सर्व च तिक्तकटुकं नात्युष्णं कटुपाकतः ।
छेदनं च विशेषेण लौहं तत्र प्रशस्यते ॥

गोमूत्रगन्धि कृष्णं
गुल्गुल्वाभं विशर्करं मृत्स्नम् ।
स्निग्धमनम्लकषायं
मृदुगुरु च शिलाजतु श्रेष्ठम् ॥

सर्वं च तिक्तादिगुणम् । तत्र तेषु मध्ये लौहं प्रशस्तम् । गोमूत्रगन्धित्वादिगुणं च शिलाजतु शस्तमिति विद्यात् । विशर्करं वि- गतशिलाचूर्णम् ॥

[प्रतिदोषं शिलाजतुभावनमाह ॥]

रास्नादशमूलबला
पुनर्नवैरण्डशुण्ठिमधुकानाम् ।
क्वाथेन भावितं तत्
द्विगुणितो वातरोगघ्नम् ॥

द्राक्षाभीरुपटोल
त्रायन्तिगुडूचि जीवनीयानाम् ।
निर्यूहेण सुभिन्नं
शुक्लं पित्तामये सुखदम् ॥

क्रिमिजिद्वचा कलिङ्ग
करञ्जघनमूलकचभूस्तृणानाम् ।
सहपञ्चकोलकाना
क्वाथेन कफामये भाव्यम् ॥

लघुपञ्चमूलशुण्ठी
द्राक्षा काश्मर्य वाजिगन्धानाम् ।
सगुडूचिशरवलाना
रसेन पित्तानिलगदेषु ॥

घनकुष्ठवचा त्रिफला
सुरदारुविडङ्गपञ्चकोलानाम् ।
रजनीमरिचातिविषा
युक्ताना वातकफजेषु ॥

पाठा पटोलनिम्ब
त्रिफलाघनकुटज सप्तपर्णानाम् ।
त्रायन्त्यमृतातिविषा-
सहितानां पित्तकफजेषु ॥

रास्नेत्यादि । तत्र शिलाजतु सर्वदोषरोगघ्नमपि रास्नादिक्वाथेन भावितं विशेषेण वातरोगघ्नं भवति । द्राक्षादिक्वाथेन भावितं पित्तामये सुतरां शस्तम् । कफामये पञ्चकोलसहितानां कृमिजिद्व्यादीनां क्वाथेन भाव्यम् । मुख्यपञ्चमूलं महत् । गुडूच्यादिसहितानां लघुपञ्चमूलादीनां रसेन, क्वाथेन पित्तानिलगदेषु भाव्यम् । रजन्यादियुक्तानां घनादीनां क्वाथेन वातकफजेषु व्याधिषु । त्रायन्त्यादिसहितानां पाठादीनां क्वाथेन पित्तकफजेषु ॥

निचयेपि दोषबलतो
योगानेतान् विकल्प्ययुञ्जीत
विविधगणसङ्ग्रहोक्तैः
स्वैः स्वैश्चगणैर्गिरेस्सारम् ॥

व्याधिव्याधितसात्म्य
समनुसरन् भावयेदय पात्रे ।
प्राक्केवलजलधौतं
शुष्कं क्वाथैस्ततो भाव्यम् ॥

एतांश्च पृथगुक्तान् समगोक्तांश्च योगान् सन्निपातेपि दोषबलापेक्षया विकल्प्य युञ्जीत । विविधगणसङ्ग्रहाध्यायोक्तैश्च जीवनीयादिभिर्गणैः स्वस्वैरेव विषयेषु । गिरेः सारं शिलाजतु । कथं युञ्जीत आह । व्याधिसात्म्यव्याधितसात्म्यं च समनुसरन्ननुगच्छन् । तत्र यदा भाव्यं तदायसपात्र एव । तत्र प्रथममेव केवलेन जलेन धौतं शुष्कं च क्वाथैस्ततो भाव्यम् ॥

समगिरिजमष्टगुणिते
निष्क्वाथ्य भावनौषधं तोये ।
तन्निर्यूहेऽष्टांशे
पूतोष्णे प्रक्षिपेत् गिरिजम् ॥

तत् समरसतां यातं
सशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।
स्वैःस्वैरेव क्वाथैः
भाव्यं वारान् भवेत् सप्त ॥

समगिरिजमित्यादिना भावनाविधानम् । यावदेव शिलाजतु भाव्यं तावदेवौषधं पलमानेनाष्टगुणिते तोये निष्क्वाथ्यम् । अष्टांशे तस्मिन् निर्यूहे क्वाथे पूते उष्णे च गिरिजं प्रक्षिपेत् । तत्र शिलाजतु क्वाथेन समरसतामेकत्वं प्राप्तमनु च शुष्कं पुनस्तेनैव विधानेन भावनारसं प्रक्षिपेत् । एवमेतेनप्रकारेण स्वैःस्वैर्यथोक्तैः प्रत्येकं कषायैः सप्तवारान् भावयेत् ॥

अथस्निग्धस्यशुद्धस्य घृतं तिक्तकसाधितम् ।
त्र्यहं युञ्जीतगिरिजमेकेन तथा त्र्यहम् ॥
फलत्रयस्ययूषेण पटोल्या मधुकस्य च ।
योगयोग्यं ततस्तस्य कालापेक्षं प्रयोजयेत् ॥
शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारकम् ।
गुणान् समग्रान् कुरुते सहसा व्यापदश्च न ॥

अथेत्यादिना उपयोगक्रमः । आदावेव स्निग्धस्यानन्तरं कृतशोधनस्य तिक्तके सूत्रोक्तौषधे साधितं घृतं त्र्यहं युञ्जीत । ततोनन्तरं
यूषेण
युक्त

शाहानि सस्वाद । ततोऽनन्तरं तस्य शिला जतुनो योग स्वस्थातुरविशेषयोग कालमवेक्ष्य प्रयोजयेत् । एवमेतेनैव क्रमेण शिलाज दृढ स्यात्सुपकारक भवति । समस्ताश्च रसायन गुणान् कुरुते । व्यापदश्च सहसा न कुरुते ॥

एकत्रिसप्तसप्ताह कर्षमर्द्धपलं पलम् ।
हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमान्मत ॥

तस्य शिलाजस्य हीनादिविशेषेण त्रिप्रकारो योगो मत आचार्याणाम् । तत्र हीन द्वितीयो मध्यम तृतीय उत्तम. एव हीनादिविशेषेण । मात्राविशेषेण प्रत्येक त्रिविध कर्ष मर्द्धपल पलमिति । अत्रैकसप्ताह हीनो योग. । त्रिसप्ताह मध्यम । सप्तसप्ताहमुत्तम इति क्रमार्थ । तथैव कर्षो हीनयोग । अर्द्ध पल मध्यम । पलमुत्तम इति ॥

संस्कृत संस्कृते देहे प्रयुक्त गिरिजाह्वयम् ।
युक्त व्यस्तैः समस्तैर्वा ताम्रायोरूप्यहेमभिः ॥
क्षीरेणालोडितं कुर्याच्छीघ्र रासायन फलम् ।
हन्याद्रोगानशेषांश्च जीर्णे हितमिताशिनः ॥

संस्कृतमिति । संस्कृत स्नेहादिभिर्देहे यथादोषमौषधै सस्कृत शिलाजं ताम्रादिभिर्द्वाभि पृथग्यथायोग मिश्रितैर्वा चतुर्भिर्वा युक्त क्षीरेण चालोडित प्रयुक्त रासायन फल दीर्घायुष्यादिक जीर्णे हित मित च भोजन कुर्वत शीघ्र कुर्यादशेषांश्च रोगान् हन्यात् ॥

व्यायामातपमारुतचेत
सन्तापगुरुविदाह्यादि ।
उपयोगादपिपरतो
द्विगुण परिवर्जयेत् कालम् ॥

कुलत्थान् काकमाचीं च कपोतांश्च सदात्यजेत् ।
पिबेन्माहेन्द्रमुदकं शीतं मासरणाम्बु वा ॥

व्यायाम इत्यादि । अत्र च व्यायामादिकमत्र प्रयोगात्परतो द्विगुणमपि काल परिवर्जयेदपिशब्दात् प्रयोगेपि । कुलत्थादिक च सदा प्रयोगात् प्रभृति यावज्जीवं त्यजेत् । तथैव च माहेन्द्रादिकमुदक पिबेत् । माहेन्द्र मान्तरिक्षम् । [शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरूणि च । वर्जयेत् सर्वकालन्तु कुलत्थान् परिवर्जयेत् । तेषामत्यन्तविरुद्धत्वादश्मनोभेदनं परम् । लोके दृष्टान्तमस्येषा प्रयोग प्रतिपिध्यते ॥ इति चरकपाठः । व्याख्या । सर्वकालन्तु कुलत्थान् परिवर्जयेदित्यत्र तुशब्दोऽवधारणार्थे । ननु सर्वस्य कालस्यकीदृक् । यावज्जीवमित्येके । अन्येत्वाचक्षते अत्यन्तविरुद्धत्वेपि रसायनस्या न्वयता फलेन भावितस्य नात्यन्तिकेन । तस्मात् संवत्सरपरिहारः तस्यैतावानेवकालो यत पवृत्त वत्सस्य विशेषणानि । कुलत्थाना शिलाजतुप्रयोगे विदाहादिभ्यो विशेषतो विरोध तस्मा त्तेषामेव वर्जन यतस्तन्मय एव कायो भवति । कुलत्थाश्चाश्मविरोधिन येन तद्रसेन पाषाण भिन्ना स्फुटन्ति । संवत्सराद्धि अत्यन्तदृढ ता कायस्यस्यादत सवत्सर-परिहार । इति जज्जट ।]

ज्वरीज्वरघ्नाम्बुदपर्पटादे
क्काथेन रक्ती मधुयष्टिकायाः ।
शोषी रसैः क्रव्यभुजामिपोत्थै-
र्मायूरमांसैः पयसा च कार्श्ये ॥

मध्वम्बुना मेदसि सम्प्रवृद्धे
क्षीरेण पर्याकुलबुद्धिसत्त्वः ।
पाण्ड्वामयार्त्तोदरेन्मशोफे
पिबेच्छिलाजं माहिषीजलेन ॥

ज्वरीत्यादेः शिलाजं पिबेदितिसम्बन्धः ॥ व्याख्यामनम् ॥ मुस्तापर्पटकादि यच्चिकित्सितं तदुक्तं तस्य क्काथेन । रक्ती रक्तपित्तेन प्रवृत्तरक्तः । क्रव्यभुजो मांसाशिनः प्राणिनस्तेषां रसैः शोषी राजयक्ष्मी । पर्याकुलमेकरूपं बुद्धिः सत्त्वं च यस्य स क्षीरेण । सत्त्वं मनः । पाण्ड्वामयादिरोगे माहिषीमूत्रेण ॥

अश्मवीरतरायेन कुष्ठं खदिरवारिणा ।
विषं विषघ्नैरगदैर्हन्त्येवं तद्यथामयम् ॥

अश्मेत्यादिभिर्हन्तीतिसम्बन्धः । यथामयमिति रोगस्वरूपानतिक्रमेण ॥

शैलजत्रिकटुक्षौद्रं क्षौद्रधातून् निषेवते ।
क्षीरौदनाशी यो जीर्णे यक्ष्मणा न स बाध्यते ॥

शैलजादिकं सर्वं क्षौद्रेण मिश्रितं यो निषेवते तस्मिंश्च जीर्णे क्षीरौदनाशी च भवति स राजयक्ष्मणा न बाध्यते ॥

सुभावितात्सारगणैस्तुलापीत्वाशिलोद्भवात् ।
साराम्बुनैव भुञ्जानः शालिं जाङ्गलजै रसैः ॥

व्यपोह्य मधुमेहाख्यमन्तकं रोगसङ्करम् ।
वपुर्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ॥

सारगणोऽसनादिसारास्तैः सुभाविताच्छिलोद्भवात् तुला पलशतं साराम्बुनैव पीत्वा शालिं जाङ्गलजै रसैर्भुञ्जानः पुरुषो मधुमेहाख्यं रोगसङ्करमन्तकं व्यपोह्य नाशयित्वा वपुरादिभिरुपेतोऽनामयश्च सन् वर्षशतं जीवति ॥

शिलाह्वात् षोडशपलं त्रिःस्त्रिरेकश्च भावयेत् ।
वराया दशमूलस्य गुडूच्याः कर्कशस्य च ॥

बलाया मधुयष्ट्याश्च रसे गव्ये च वारिणि ।
क्षीरे सकृत्क्रमेणैव सप्तकृत्वस्तथा पुनः ॥

काकोलियुग्मघनपुष्करवह्निरास्ना
मेदायुगर्द्धिचविका गजपिप्पलीनाम् ।
पाठाद्विजीवकनिकुम्भविदारियुग्म
वीरावरी मधुकलाशुमतीद्वयानाम् ॥

पलिकानामब्द्रोणे
सिद्धाना पादशेषिते क्काथे ।
भावितमित्थं गिरिज
द्विपलैश्चूर्णीकृतैर्युञ्ज्यात् ॥

कर्कटशृङ्गी धात्री
[illegible]
[illegible]

द्विपलेन चतुर्जाता
त्सलघृतक्षौद्रशर्कराभिश्च ।
द्विपलाद्द्विगुणाभिः
कार्या गुलिकास्ततोऽक्षसमाः ॥

ताः शुष्का नवकुम्भे
जातीपुष्पाधिवासिते स्थाप्याः ।
तासामेकां खादेत्
प्रतिदिनमनुपानमत्रेष्टम् ॥

क्षीररसद्राक्षाम्भो
मार्द्वीकसुरासवान्यतमम् ।
जीर्णेऽन्नलघुभोज्य
यूषपयः पिशितनिर्यूहैः ॥

सप्ताहमात्रमेव
सर्वाङ्गीनं क्रमात् भवेत् परतः ।
भक्तस्यान्ते प्राग्वा
गुलिकानविरुध्यते सेपा ॥

निरपायाभूरिफला
परिहारसुखोपयोजिता जयति ।
प्रबलमपि वातशोणित
मूरुस्तम्भं ज्वरं दीर्घम् ॥

भगमूत्रशुक्रदोष
प्लीहयकृद्रक्तपाण्डुहृद्रोगान् ।
वर्ध्मक्रिमि गुल्मपीनस
हिध्माकासारुचिश्वासान् ॥

विद्रध्युदर कुष्ठ
श्वित्र जाड्यं क्षय मद मूर्च्छाम् ।
उन्मादमपस्मार
मुखनेत्रशिरोगदा स्त्रा स्त्रान् ॥

आनाहमतीसार
हलीमक कामिला ग्रहणिरोगान् ।
ग्रन्थ्यर्बुदान सपिटकान्
भगन्दर गण्डमाला च ॥

अतिकार्श्यमतिस्थौल्य
स्वेदमथश्लीपद गुदे कीलान ।
दष्ट्रविष समूल
गरयोगान् सुधाराश्च ॥

अभिचारमरातिकृत
दुःस्वप्न भौतिकीं तथा बाधाम् ।
पाप्मालक्ष्मीं चेयं
गुलिका शमयेच्छिवा नाम्ना ॥

पुष्याऽऽयुष्यापत्या
कान्तियशः श्रीविबोधिनी मेध्या ।
कुरुते नृपवल्लभता
जय विवादे च जनस्या ॥

जितवलितिवलीपलिता
जीवयति सुख शतद्वय शरदाम् ।
वर्षद्वयप्रयोगा
द्वर्षशतचतुष्टय जीवत् ॥

शिलाह्वादित्यादिना शिवा गुटिका । षोडशपलं शिलाह्वात् त्रिफलादीनां पण्णां पट्सु क्वाथेषु क्रमेण तत्रैकैकस्य क्वाथे त्रिस्त्रिर्भावयेत् । भावनाक्वाथस्य चेदेव विधानमुक्तम् । तेन त्रिफलादिषट्कान्यतमद्रव्यं शिलाजतुसमत्वात् षोडशपलं कार्यम् । तस्य चाष्टगुणं जलं दत्वा कथितेनाष्टांशशिष्टेन तेन समं शिलाजतुभाव्यम् । तदनन्तरमेव च गोमूत्रेणैव वारान् भावयेत् । अनन्तरं च क्षीरे सकृदेकवारं भावयेत् । मूत्रं क्षीरं च क्वाथवच्छिलाजतुसममेव निक्षेप्यम् । एवं क्रमेण त्रिफलादिक्वाथैरितिक्रमो व्याख्यातः । एवं द्वाविंशतिवारान् भावयेत् । ततः पुनः सप्तवारान् भावयेत् । केनेत्याह । काकोल्या दिक्वाथेन । चरकादौ कर्कटशृङ्गी श्रावणी चाधिके पठिते । काकोलियुग्मं काकोली क्षीरकाकोली च ॥ घनं मुस्तम्, वाहि श्रेयक, मेदायुग्मं मेदा, महामेदा च । ते हि प्रसिद्धे । जीवकद्वयं जीवन्ती, जीवकं च । निकुम्भो दन्ती । विदारीयुग्मं विदारी, क्षीरविदारी च । वीरास्वना मिका, (महाशतावरी) वरी शतावरी, मधुफला द्राक्षा, अंशुमतीद्वयं सालपर्णी, पृश्निपर्णी च । इत्यमनेन प्रकारेण भावितं गिरिजं कर्कटशृङ्ग्यादिभिः पञ्चभिः प्रत्येकं द्विपलैर्युक्तं योगं नयेत् । अत्र चरकादौ पुष्करमूलमपि पठितम् । तालीसपत्रकुष्ठादींश्च युक्त्यादिति सम्बन्धः ... तत्क्षीरीरसं पलं कर्षद्वयं च ... न्यु-कानि चरकादौ पञ्च । ...दिद्विगुणाभियुक्तयात् । एव च तैलादीनां द्वन्द्वात् स्त्रीलिङ्गैः सामानाधिकरण्यं स्यात् । तेन तैलं द्विपलं ततो द्विगुणं घृतं चत्वारिपलानि । ततो द्विगुणं क्षौद्रमष्टौ पलानि । ततो द्विगुणा शर्करा षोडशपलानि । ततोनन्तरमक्षसमाः कार्यिका गुटिकाः कार्याः। तासां गुटिकानां मध्यात् प्रतिदिनमेकां गुटिकां खादेत् । अत्र च गुटिकायां दोषाद्यपेक्ष क्षीरादीनामन्यतममनुपानमिष्टम् । अत्र च लघ्वन्नं यूषादिभिरर्थात् कफादषु भोज्यं तन्निभ्रजीर्णे । अजीर्णे वर्ज्यमित्यर्थः । विशिष्टनिर्यूहो मांसरसः । एवं एव क्रमः सप्ताहमात्रं विधेयं । मात्रशब्देन दोषाद्यपेक्षमाधिक्यमपि प्रदर्शयति । परतश्च सप्ताहादिच्छया क्रमात् सर्वाङ्गीणो भवेत् न तु त्वरया । एषा च गुटिका प्राग्भक्तमप्युत्तरभक्तमपि न विरुध्यते । निरपाया अस्या मुपयुज्यमानाया-मपायो नाशङ्क्यते । एषा च परिहारयुक्ता यन्त्रणानवितेत्यर्थः । एषाचोपयोजिता सती प्रबलमपि वातशोणितमूरुस्तम्भादिकं च जयति । दोषशब्देन रोगपर्यायेण भगादीनां सम्बन्धः । गुल्मादेर्गदांश्च तांस्तानिति सम्बाध्यायनिर्दिष्टान् । इयं च गुटिकानाम्ना शिवा पाप्मानं मलक्ष्मीं च शमयेत् पुष्ट्यादिस्वरूपा च । वकरस्या निवारे जयं च कुरुते । एषा च जित खलमादिका सती शरदां संवत्सराणां शतद्वयं पुरुषं सुखं जीवयति ... वर्षद्वयप्रयोगात् पुरुषो ...

द्विपलेन चतुर्जाता
तैलघृतक्षौद्रशर्कराभिश्च ।
द्विपलाद्द्विगुणाभिः
कार्या गुलिकास्ततोऽक्षसमाः ॥

ताः शुष्का नवकुम्भे
जातीपुष्पाधिवासिते स्थाप्याः ।
तासामेका खादेत्
प्रतिदिनमनुपानमत्रेष्टम् ॥

क्षीररसद्राक्षाम्भो
माद्वीकसुरासवान्यतमम् ।
जीर्णेऽल्पलघुभोज्य
यूषपयःपिशितनिर्यूहैः ॥

सप्ताहमात्रमेव
सर्वात्मीन क्रमात् भवेत् परत ।
भक्तस्यान्ते भाग्वा
गुलिकानविरुध्यते नैषा ॥

निरपायाभूरिफला
परिहारसुखोपयोजिता जयति ।
प्रबलमपि वातशोणित
मूरस्तम्भ ज्वर दीर्घम् ॥

भगमूत्रशुक्रदोष
प्लीहयकृद्रक्तपाण्डुहृद्रोगान् ।
वर्ध्मगमिं गुल्मपीनस-
हिध्माकासारुचिश्वासान् ॥

विद्रधिमुदर कुष्ठ
श्वित्र जाड्य क्षय मद मूर्च्छाम् ।
उन्मादमपस्मार
मुखनेत्रशिरोगदास्त्वास्तान् ॥

आनाहमतीसार
हलीमक कामिला ग्रहणिरोगान् ।
ग्रन्थ्यर्बुदान सपिटकान्
भगन्दर गण्डमाला च ॥

अतिकार्श्यमतिस्थौल्य
स्वेदमथश्लीपद गुदे कीलान ।
दष्ट्राविष समूल
गरमयोगान् सुघोराश्च ॥

अभिचारमरातिकृत
दुःस्वप्न भौतिकीं तथा बाधाम् ।
पाप्मालक्ष्मीं चेय
गुलिका शमयेच्छिवा नाम्ना ॥

पुष्पाऽऽयुष्याधन्या
कान्तियश श्रीत्रिरोगिनी मेध्या ।
कुरुते नृपवल्लभता
जय विवादे च सन्नस्था ॥

जितखलतिवलीपलिता
जीवयति सुख शतद्वय शरदाम् ।
वर्षद्वयप्रयोगा
द्वर्षशतचतुष्टय जीवेत् ॥

शिलाह्वादित्यादिना शिवा गुलिका । षोडशपल शिलाह्वात् त्रिफलादीना षण्मा षट्सु काथेषु क्रमेण तत्रैकैकत्र काथे त्रिस्त्रिर्भावयेत् । भावनाकाथस्य चैतैव विधानमुक्तम् । तेन त्रिफलादिषट्कान्यतमद्रव्य शिलाजतुसमत्वात् षोडशपल कार्यम् । तत्र चाष्टगुण जल दत्त्वा कथितेनाष्टांशशिष्टेन तेन सम शिलाजतुभाव्यम् । तदनन्तरमेव च गोमूत्रेणैव वारान् भावयेत् । अनन्तर च क्षीरे सकृदेकवार भावयेत् । मूत्र क्षीर च काथवच्छिलाजतुसममेव निक्षेप्यम् । एव क्रमेण त्रिफलादिकाथैरिति क्रमो व्याख्यात । एव द्वाविंशतिवारान् भावयेत् । तत पुन. सप्तवारान् भावयेत् । केनेत्याह । काकोळ्या दिकाथेन । रत्नादे कर्कटशृङ्गी धात्रमी चा त्राधिके पठिते । काकोळीयुग्म काकोळी क्षीरकाकोळी च ॥ घन मुस्तम्, वह्नि चित्रक, मेदायुग्म मेदा, महामेदा च । ते हि प्रसिद्धे । जीवकद्वय जीवन्ती, जीवक च । निकुम्भो दन्ती । विदारीयुग्म विदारी, क्षीर विदारी च । वीराख्या मिका, (महाशतावरी) वरी शतावरी, मधुफला द्राक्षा, अंशुमतीद्वय सालपर्णी, पृश्निपर्णी च । इत्थमनेन प्रकारेण भावित गिरिज कर्कटशृङ्ग्यादिभि पञ्चभि प्रत्येक द्विपलैर्युक्तयायोग भवेत् । अत्र रत्न नादे पुष्करमूलमपि पठितम् । तालीसपत्रक- ङ्कुनादींश्च युञ्ज्यादिति सम्बध्यते । क्षीरशुक्ला तत्क्षीर्यारत्न पल कर्षद्वय च । यथो पलान्यु क्तानि रत्नादे पञ्च । तैलादिमिश्र द्विपला- दिद्विगुणाभिर्युञ्ज्यात् । द्विपलादेर्द्विगुणत्वम् । अत्र च तैलादीना द्वन्द्वात् स्त्रीलिङ्गै.सामानाधि- करणञ्च स्यात् । तेन तैल द्विपल ततो द्विगुण घृत चत्वारिपलानि । ततो द्विगुण क्षौद्रमष्टौ- पलानि । ततो द्विगुणा शर्करा षोडशपलानि । ततोनन्तरमक्षसमा कार्पिका गुळिका. कार्याः । तासा गुळिकाना मध्यात् प्रतिदिनमेका गुळि- का खादेत् । अत्र च गुळिकाया दोषाद्यपेक्ष क्षीरादीनामन्यतममनुपानमिष्टं । अत्र च लघ्वन्न यूषादिभिरर्थात् कफादिषु भोज्य त- स्मिञ्जीर्णे । अजीर्णे वर्ज्यमित्यर्थ । पि- शितनिर्यूहो मासरस । एष एव क्रम सप्ता- हमात्र विधेय । मात्रशब्देन दोषाद्यपेक्षमा- धिक्यमपि प्रदर्शयति । परतश्च सप्ताहादि- च्छया क्रमात् सर्वाशीनो भवेत् न तु त्वरया । एषा च गुळिका प्राग्भक्तमप्युत्तरभक्तमपि न निरुध्यते । निरपाया अस्या मुपयुज्यमानायाः- मपायो नाशङ्क्यते । एवा च परिहारसुला यन्त्रणानन्विनेत्यर्थ । एवाचोपयोजिता सती प्रबलमपि वातशोणितमूरुस्तम्भादिरुच जयति । दोषशब्देन रोगपर्यायेण भगादीना सम्बन्धः । मुक्तादिगदाश्च तास्तानिति सम्बन्धाभावनिर्दे- शात् । इय च गुळिकानाम्ना शिवा पाप्मान मलक्ष्मीं च शमयेत् वृष्यादिलक्षणा च । व- क्त्रस्था विवादे जय च कुरुते । एवा च जित खलयादिका सती शरदा सवत्सराणा शतद्वय पुरुष सुख जीवयति । अस्याश्च वर्षद्वयप्रयो गात् पुरुषो वर्षशतचतुष्टय जीवेत् ॥

---

१ [मौक्तिकास्तथा योधान् इति ग पाठ ॥]

नसोऽस्तिरोगो भुवि साध्यरूपो
जत्वश्मज यं न जयेत् प्रसह्य ।
तत्कालयोगैर्विधिवत्प्रयुक्त
स्वस्थस्यचोर्जा विपुला दधाति ॥

शिलाजतुप्रसङ्गेनाह । भुवि सरोग साध्यरूप साध्यश्चासौ नास्ति । यं रोगम श्मज जतु प्रसह्याक्रम्य न जयेत् । तथाश्मज जतुकाले योगैश्च योगैर्विधिवच्छास्त्रविधिना प्र युक्त स्वस्थस्य चनीरोगस्यापि विपुला मूर्जां दधाति ॥

अमरमन्दिरमन्दरसम्भवा
च्छतपलं गिरिजादुपयोजय ।
यदि जरामयदु खविवर्जिता
सुचिरमिच्छसिजीवितमन्ततिम् ॥

कर्मान्तराधिक्ययोच्यते । त्वं यदि जरा-दिवर्जिता सुचिरं बहुकाल जीवित सन्ततिमा युष समूहमिच्छसि तर्हि पलशत गिरिजादुप योजय । किम्भूतादाह अमरमन्दिरमन्दर सम्भवात् अमराणा देवाना यन्मन्दिर वासवे श्मयो मन्दर सुमेरो गिरि तत्र सम्भवो यस्य तस्मात् ॥

दशगुणमुपयुङ्क्ते य शतं शैलजाता
छघुहितमितभोजी वर्जयन् वर्जनीयान् ।
सततसमनुपक्तान् वर्जितान् वैद्यवृन्दै
र्विधमति सगदौघान् नेक्षतेचायुषोऽन्तम् ॥

य पुरुष शैलजातात् गिरिजाद्दशगुण सहस्र लघ्वादिभोजी वर्जनीयान्वर्जयन्नुपयुङ्क्ते स पुरुषो व्याधिसमूहान् विधमति नाशयति । आयुषश्चान्त नेक्षते न पश्यति । किम्भूतान् गदौघानाह सततसमनुषक्तान अजय्यत्वादनुव द्धान वैद्यवृन्दैर्वर्जिताश्च ॥

समुद्भवामृतमन्थनोत्थ
स्वेदं शिलाभ्योमृतवान् गिरेर्माक् ।
यो मन्दरस्याब्भुवाहिताय
न्यस्त सशैलेषु शिलाजरूपी ॥

पुरा अमृतमथने मन्थनगिरेर्मन्दरस्य श्रमस्वेदोऽमृतेनयुक्त प्रथमसुद्भूत । योमृत वान् गिरे स्वेद स एवाब्भुवा ब्रह्मणा लोक हिताय शिलाजरूपेण शैलेषु हिमवदादिषु न्य-स्त । इति शिलाजतुकल्प ॥

॥ तुवरकल्प ॥

सुवर्णशैलप्रभवो विष्णुना काञ्चनोरस ।
तापी किरातचीनेषु यवनेषु च निर्मित' ॥
ताभ्या सूर्यांशुसन्तप्तो माधवे मासि दृश्यते ।
मधुर काञ्चनाभास साम्लोरजतसन्निभ ॥
किञ्चित् कषाय उभय शीत'पाके कटुर्लघु' ।
शिलानिर्यासजश्चात्र कुलत्थादीन् परित्यजेत् ॥

सुवर्णशैलप्रभव काञ्चनोरसस्तापयादिषु देशेषु विष्णुना निर्मित । तापी मध्यदेशप्रसि द्धा तस्या सूर्यांशुभि सन्तप्त माधवे वैशाखे मासि दृश्यते । स च द्विविध एक काञ्च-नाभासो मधुरश्च । द्वितीयो रजतसन्निभोऽम्ल-श्च । उभयोपि किञ्चित् कषायरस कटुको

लघुश्च । शिलाजतुनश्च तान्यपि कुलत्थादीन् परित्यजेद्वर्जयेत् ॥

नतन्निषेवी जरसाभिभूयते
न पन्नगैर्नापि गरैर्नवृश्चिकैः ।
न पाण्डुमेहज्वरशोफयक्ष्मभि-
र्न कण्ठनेत्रश्रवणत्वगामयैः ॥

यश्च त निषेवते स जरसानाभिभूयते नापि पन्नगादिभिः ॥

सोदश्वित्कोमाक्षिकधातु सघृतो वा
सक्षौद्रो वा क्षौद्रघृताभ्यां सहितो वा ।
साम्भस्को वा तैलयुतो वा विनिहन्ता
त्वग्दोषाणां सर्वविषाणां सगराणाम् ॥

सोदश्वित्क इत्यादि । व्याख्यासमम् । माक्षिकधातुस्ताप्य ॥

अक्षद्राक्षापोमलमुस्तामलकानां
सव्योषाणां पर्वतनिर्यासयुतानाम् ।
दत्वा तुल्यं माक्षिकधातुं मधुमिश्रं
लिह्यात्पाण्डुव्याध्यभिभूतः शिवमिच्छन् ॥

अक्षादीनां पर्वतनिर्यासेन शिलाजतुना युतानामेकोभागो द्वितीयो माक्षिकधातोः तन्मधुमिश्रं लिह्यात् । सुबोधम् ॥

अशः शुण्ठ्या, लोहमलाशोन्दराश
पिप्पल्यशो माक्षिकधातुर्द्विगुणांशः ।
क्षौद्रं कामं कृष्णतिलानामपिचांशः
श्रेष्ठा पिण्डी पाण्डुविकारक्षयघ्नी ॥

शुण्ठ्यादीनां पञ्चानामेकएकोभागो माक्षिकधातोर्द्वौ भागौ क्षौद्रं काममिच्छया योजयेद्येष पिण्डी श्रेष्ठा पाण्डुविकारक्षयघ्नी ॥

सायश्चूर्णमाक्षिकधातुं मधुमिश्रं
व्योषोपेतं पर्वतनिर्याससमेतम् ।
क्षीराहारो योवलिहान प्रयताश्मा
मृत्युद्वारं शोषमपोहत्यचिरेण ॥

अयश्चूर्णादियुक्तं माक्षिकधातुमवलिहानः क्षीराहारः सन् मृत्योर्द्वारभूतं राजयक्ष्माणमचिरेणापोहति । अयश्चूर्णादीनि पञ्च समानि ॥

लोहं सर्पिर्माक्षिकधातुर्मधुमात्रा
धात्रीचूर्णं केसरमम्बुप्रभवानाम् ।
योगं कुर्याद्देपसिताभागविमिश्रं
चक्षुर्घ्राणश्रोत्ररसज्ञानविबोधम् ॥

लोहादिचूर्णमम्बुप्रभवानां पद्मानां केसरं मधुमात्रा माक्षिकस्य स्तोक एव योग एषः सर्वेण सिताभागेन विमिश्रश्चक्षुरादीनां विबोधं करोति ॥

कृत्वैकस्थं माक्षिकधातुं त्रिफलां च
भ्राष्ट्रे पक्त्वा ये सहाविंक त्रिलिहन्ति ।
पथ्यादास्तान् वार्द्धकदोषानभजन्ते
मातुर्दोषास्तन्यानिरतानिव बालान् ॥

माक्षिकधातुं त्रिफलां चैकैकस्थं कृत्वा मिश्रीकृत्य भ्राष्ट्रे पक्त्वा सघृतं ये पुरुषा अवलिहन्ति पथ्याशाः सन्तस्तान् वार्द्धकदोषा

जरादयो न भजन्ते । यथा मातुर्दोषास्त या भिवृत्तान् बालान् सन्त्रधित्वाभावात भजन्ते ॥

समश्नतो माक्षिकधातुचूर्ण
सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलां रजश्च ।
शनैः शनैर्याति जराविनाशं
प्रत्यन्तवासादिव लोकयात्रा ॥

माक्षिकधातुचूर्णं त्रिफलाचूर्णं चैकीकृत्य सर्पिर्मधुभ्यां समश्नतः पुंसो जरा शनैः शनैर्विनाशं याति । यथा प्रत्यन्तग्रामात् गह्वरे निवसनात् लोकयात्रा विनाशं याति । इति साप्यकल्पः ॥

॥ इतो वृद्धदारकः ॥

त्रिकोणकाण्डाः सुवहुप्रतानाः
फलेषु पीताः कुसुमेषु रक्ताः ।
पत्रैःसदुग्धैर्मृदुरोमवद्भि
स्ताम्रूलतुल्यैर्घनकन्दमूलाः ॥

पवनविषमदग्धवनितादिषु कामवशा
विविधमनःशरीरगदद्वन्द्वनिवृत्तिकरी ।
भुवि परमौषधिर्महिषवल्लरीतिमथिता
क्वचिदपि वृद्धदारक इत्यग्निविल्लरिका ॥

त्रिकोणकाण्डादिरूपा परमौषधी भुवि महिषवल्लरीतिप्रथिता क्वचिदपि वृद्धदारक इति क्वचिद्वल्लरिकेति च । पवनादिषु कामवशा वा सातपव्यवायादिषु दुष्टआवृतिरत्यन्तमना विविधानां मनोगतद्वन्द्वानां शरीरगदद्वन्द्वानां च निवृत्तिकरी ॥

वमन्ते सगृहीतानां शोषितानामनातपे ।
वृद्धदारकमूलानां तुलां सचूर्ण्य सर्पिषा ॥
आप्लाव्य घृतपात्रस्थां धान्ये पक्षमुपेक्षिताम् ।
लिह्यादनुपिबेत्क्षीरं जीर्णे क्षीरघृताशनः ॥
तत्प्रयोगाज्जराजीर्णो वृद्धो दारकतामियात् ।
भग्नास्थिर्गद्गदः पगुः कृशोह्रस्वोन्यरूपताम् ॥
निरस्ताशेषदोषोत्थ नखभेदाद्युपद्रवः ।
अपस्मारग्रहोन्मादपाप्मालक्ष्मी विवर्जितः ।
दीप्ताग्निर्बलवान् वाग्मी जीवेद्वर्षशतानि षट् ॥

वमन्ते सगृहीतादिगुणानां वृद्धदारकमूलानां तुलां पलशतं सचूर्ण्य पश्चात् घृतेनाप्लाव्य घृतपात्रे स्थितां धान्यराशौ पक्षमुपेक्षितां पश्चादूर्ध्वं लिह्यात् । अनन्तरं च क्षीरं पिबेत् । जीर्णे च क्षीरघृताशनः स्यात् । तत्प्रयोगाद्वृद्धदारकप्रयोगाद्वृद्धः पुरुषो वर्णादीनामभिनवानां सम्भवाद्दारकतामतितरुणतामियात् । भग्नास्थ्यादिश्चान्यरूपतां यथास्थिताद्वैपरीत्यं याति । तेन भग्नास्थि स्थिरास्थिर्भवति । गद्गदो मधुरवाक् । पगुः सुगतिः । कृशः स्थूलः । ह्रस्वो दीर्घ इति । निरस्ता अपास्ता अशेषा वातादिदोषोत्था नखभेदादयः सूत्रस्थानपठिता उपद्रवव्याधयो येन । अपस्मारादिविवर्जितो दीप्ताग्न्यादियुक्तश्च षड्वर्षशतानि जीवेत् ॥

चूर्णितैरश्वगन्धायाः संयुतं त्रिंशतापलैः ।
तत्तुल्यदारकं प्राश्य पयसा सर्पिषाऽथवा ॥
जीर्णे पूर्ववदश्नीयाद्योजीवेत् ससमाः शतम् ।
वाजिवेगो गजप्राणः सुरूपो भास्करद्युतिः ॥

अश्वगन्धायास्त्रिंशत्पलस्य चूर्णेन तत्तुल्यमेव त्रिंशत्पलं वृद्धदारकसंयुतं पयसा सर्पिषा वा प्राश्य सकिर् जीर्णे पूर्ववदिति क्षीरघृताभ्यां य पुरुषोऽश्नीयात् स समाशतं वर्षशतं जीवेत् वाजित्वेनादिषु अश्व भवेत् । भास्करयुतिः सू र्यतेजा ॥

अश्वगन्धेनसंयोज्यौ शरीगोक्षुरकौ पृथक् ॥

अश्वगन्धाप्रकारेण वृद्धदारकप्रयोगे शतावरी योज्या । तद्वदेव गोक्षुरकोपि ॥

यो लिह्यात् सर्पिषा चूर्णं वृद्धदारकमूलजम् ।
सप्ताहं यूपभक्ताशीस्यात्स किंमरतुल्यवाक् ॥

यो लिह्यादित्यादि । य पुरुषो वृद्धदारकमूलजं चूर्णं सर्पिषा सह सप्ताहं लिह्यात्, यूपभक्ताशी च स्यात् स किन्नरसमानवाक् स्यात् ॥

स्वरसेन शतावर्या सप्ताहं भावितं च तत् ।
लिहानः पूर्ववन्मासं शतं जीवेन्महामतिः ॥

तत् वृद्धदारकमूलचूर्णं शतावरीस्वरसेन सप्ताहं भावितं पूर्ववदिति सर्पिषा मासं लिहानो महामतिः सन् वर्षशतं जीवेत् ॥

लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां धात्रीस्वरसभावितम् ।
क्षीरेण वा पिबन्मासं शतं जीवेदरुक्सुधीः ॥
वृद्धदारकमूलानां रसं क्षीरेण यः पिबेत् ।
तत्कल्कसिद्धं सर्पिर्वा सजीवेन्नीरुजः शतम् ॥
पीतं वेल्लरिकामूलं गोमूत्रेण सहोषितम्
कुष्ठगुल्मोदरगरश्लीपदान्यपचीं जयेत् ॥

धात्रीस्वरसभावितस्य वृद्धदारकमूलचूर्णस्य मासं मधुसर्पिर्भ्यां लेहनं क्षीरेण पानं वा । अरुक्सुधीः ॥ तत्कल्कसिद्धमिति वृद्धदारकमूलकल्कसिद्धम् । सहोषितं भावितम् ॥

पिप्पली त्रिफला दार्वी महौषधपुनर्नवाः ।
पृथग्दशपलाः सर्वतुल्यांशो वृद्धदारकः ॥
धान्याम्लपीतस्तच्चूर्णो जीर्णे स्वच्छन्दभोजनं ।
श्लीपदामयमेहांश्च गुल्मोदरगरान् हरेत् ॥

पिप्पल्यादीनि सप्त पृथग्दशपलानि सर्वैः समो वृद्धदारकः । सुबोधम् । आममहामवात ॥

शौण्डी बिभ्रत्यद्वीपि वेल्लमुस्ताः समाग्रः ।
तुल्यवेल्लरिकामूला साज्यक्षौद्रास्तथागुणाः ॥

शौण्ड्यादीन्यष्टौ समभागानि [illegible] वेल्लरिकामूलम् । अस्याज्यक्षौद्राभ्यां [illegible] तथागुणा इति श्लीपदादीन् जयेत् [illegible] पिप्पली । वरा फलत्रयम् ॥

तत्फलात्स्वरसकर्षं [illegible] ।
गव्यं पिबेदनु पयो [illegible] ॥
पश्चाहेन जयेत् कामान् [illegible] ।
महाकुष्ठानि मासेन [illegible] तु ।
पञ्चवर्षशतायुष्मान् [illegible] ॥

वृद्धदारकस्वरसस्य कर्षं तावदेव क्षौद्रमिति लिहन् गव्यं [illegible] वा पयः ।

वेल्लरीफलमूलानां पिप्पल्याश्च समं रजः ।
वेल्लरीफलमूलोत्थस्वरसेनैव भावयेत् ॥

अमृतायाः रसेनानु ततः शुष्कं घृताप्लुतम् ।
निखनेत् घृतकुम्भस्थं करीषे बहुसञ्चये ॥

मासादुद्धृत्य तं लेहं यो वपुमुपयोजयेत् ।
सहस्रायुः सजरसां सहसानाभिभूयते ॥

एकोभागो वेल्लर्याः फलमूलानां चूर्णस्य । द्वितीयः पिप्पलीरजसः । तद्वल्लरीफलमूलस्वरसेनैव भावयेत् । अनन्तरं गुडूचीरसेन भावयेत् । ततः शोषयित्वा घृतेनाप्लाव्य घृतकुम्भस्थं बहुसञ्चये करीषे गोमये निखनेत् । ततो व्याख्यासमम् । इति वृद्धदारकल्पः ॥

॥ कुष्ठस्य प्रयोग उच्यते ॥

कुष्ठचूर्णतुलां क्षौद्रघृतस्य द्वितुलान्विताम् ।
धान्यराशौ दिनशतं निहितामुपयोजयेत् ॥
सुगन्धिकायो दृक्श्रोत्रस्वरवर्णोऽतीन्द्रियः ।
गतव्याधिजरो जीवेत् सप्तवर्षशतानि ना ॥

कुष्ठचूर्णपलशतं क्षौद्रपलशतं घृतपलशतं चैकाकृत्य धान्यराशौ दिनशतस्थितं ततः पुरुष उपयोजयन् सुगन्धिकायो भवति । दृगादिषु चातीन्द्रियोऽतिशयेनाश्चर्यभूतत्वात् । गतव्याधिजरश्च सप्तवर्षशतानि जीवेत् । इति कुष्ठस्य प्रयोगः ॥

एते च सर्वे प्रयोगाः कुटीप्रवेशमधिकृत्योक्ता अतः स एवोपसंह्रियते ॥

कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छदवतां हितः ।
अतोऽन्यथा तु ये तेषां सौर्यमारुतिको विधिः ॥

क्षणिनाम् अन्यव्यापाररहितानां परिच्छदवतां च कुटीप्रवेशो हितः । परिच्छदोऽनेकविधमुपकरणम् । अतो यथोक्तादन्यथा वैपरीत्येन ये क्षणिनः परिच्छदवन्तश्च न भवन्ति तेषां सौर्यमारुतिको विधिर्हितः । [कुटीप्रवेशः क्षमिणां परिच्छदवतां हितः इति चरकपाठः । कुटीप्रावेशिकवातातपिकयोर्विषयप्रदर्शनायाह । कुटीप्रवेश इत्यादि । क्षमिणां कृतक्षमाणां न पुत्रदारकुटुम्बधनवर्षणादर्शाकुलानामित्यर्थः । परिच्छदवतां सर्वोपकरणवतामिति यावत् । इति जर्जटः ॥]

वातातपसहा योगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।
सुखोपचारा भ्रंशेपि ये न देहस्य बाधकाः ॥

वातातपसहा इत्यादि । सुबोधम् ॥

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।
त्रिशः समस्तमथवा प्राक्पीतं स्थापयेद्वयः ॥

शीतोदकादिकमेकैकं वा द्वे द्वे वा त्रीणि त्रीणि वा समस्तमेव वा प्राक्पीतं वयः स्थापयेत् जीर्णत्वाद्भक्तं ॥

हरीतकीमामलकाक्षधात्री
श्चूर्णीकृता लोहरजोविमिश्राः ।
सर्पिर्मधुभ्यामदतः शरीरं
कालाग्रदूती न जरा दुनोति ॥

हरीतक्यादिकं मधुसर्पिर्भ्यां सह दत्तो भक्षयतः पुंसः शरीरं कालस्याप्यद्भुती जरा न दुनोति नोपतापयति ॥

हरीतकीमागधिकाविडङ्ग
शशाङ्कलेखामलकच्छवीनाम् ।
सितोपलातैलघृतान्विताना
रोगा न लेढारमभिद्रवन्ति ॥

हरीतक्यादीनां सितोपलाद्यन्वितानां लेढारं लिहानं पुरुषं रोगा नाभिद्रवन्ति नाभिधावन्ति । आमलकच्छविरामलकफलं त्यजितास्थि ॥

त्रिफलामसनोदकेन पिष्टां
रजनीं पर्युषितामयः कपाले ।
मधुना मधुरां लिहन् हिनस्ति
स्थविमानं जरसं गदांश्च सर्वान् ॥

असनोदकेन बीजकजलेन पिष्टां त्रिफलां रजनीं रात्रिमयः कपाले शस्त्रपात्रे पर्युषितां मधुना माक्षिकेण मधुरामापादितमाधुर्यां लिहन् पुरुषः स्थविमादिकं हिनस्ति नाशयति ॥

खादिरासनयूपभाविताया-
स्त्रिफलाया घृतमाक्षिकप्लुतायाः ।
नियमेन नरा निषेवितारो
यदि जीवन्त्यजराः किमत्र चित्रम् ॥

खदिरादिक्वाथभाविताया [illegible]
प्रयोगः सुबोधः ॥

असनस्वरसेन भाविताना-
मभयानां सविडङ्गतण्डुलानाम् ।
मधुलोहरजोघृताप्लुताना
न हि लेढारमभिद्रवन्ति रोगाः ॥

अभयानामादौ विडङ्गतण्डुलैर्योजन-
मनन्तरमसनोदकेन भावनं ततो मध्वादिभिर्योजनम् । सुबोधम् ॥

बीजकस्य रसमङ्गुलिहार्यं
शर्करामधुघृतं त्रिफलां च ।
शीलयत्सु पुरुषेषु जरत्वा
स्यागतापि विनिवर्त्तत एव ॥

अङ्गुलिहार्यो योऽङ्गुल्या आहर्तुं शक्यते तम् । एवंविधं प्रयोगं शीलयत्स्वतिशयेनागतापि जरत्वा विनिवर्त्तते । वृत्तस्य नाम मनसि स्फुरत्येव ॥

दर्वीप्रलेपास्त्रिफलाकषायः
सितोपला तैलमधुप्रगाढः ।
सपिप्पलीनागरलोहरेणु-
स्तनोः सपर्णां जरसं निहन्ति ॥

त्रिफलाया कषायो घनत्वेन दर्वीप्रलेपः सितोपलादिभिः प्रगाढः पिप्पल्यादिभिर्युक्तस्तनोः शरीरस्य सपर्णां जरसं निहन्ति ॥

फलत्रयत्र्यूषणचूर्णयुक्तां
द्राक्षां ससर्पिर्मधुशर्करां च
क्षीरानुपानं पुरुषा लिहन्तो
[illegible]

फलत्रयादिचूर्णयुक्ता सार्विरादियुता च द्राक्षा क्षीरानुपानं लिहन्त पुरुषा निर्धूतजरा विकारा जीवन्ति ॥

हरीतकीं सर्पिषिसम्प्रताप्य
समश्नतस्तत् पिबतो घृतं च ।
भवेच्चिरस्थायिबलं शरीरे
सकृत्कृतं साधु यथा कृतज्ञे ॥

सर्पिषि घृत हरीतकीं सम्प्रताप्यतामेव समश्नतस्तदेव च घृतमनुपिबत शरीरे बलं चिरस्थायि भवति तथा यथा कृतज्ञे पुरुषे सकृदेकवारमेव कृतं यत् किञ्चित् साधु चिरस्थायि भवति ॥

आराचितानां कलशं पुराणं
धात्रीफलानां मधुनश्च पूर्णम् ।
संवत्सरार्द्धं निहितं यवेषु
निषेवमाणो जरसं निहन्ति ॥

मृण्मयं पुराणं कलशमाराचितानां बहुकालसञ्चितानां धात्रीफलानां माक्षिकस्य च पूर्णं यवराशौ संवत्सरार्द्धं षण्मासं निहितं निषेवमाणः पुरुषो जरसं निहन्ति । पूरणशेषेन षष्ठी । अत्र च यथाप्रयोगं गुणातिशयः ॥

मार्कण्डिपत्रासनसारचूर्णं
सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ।
निषेवमाणस्य भवेज्जरस्य
तारुण्यलावण्यमपि प्रणष्टम् ॥

धान्यादिकं निषेवमाणस्य तारुण्यं लावण्यं च प्रणष्टमपि भवति ॥

नवामलकशुक्तयो मधु घृतं रजश्चायसं
चतुष्टयमयोघटस्थमिति चूर्णितं वत्सरम् ।
क्रमेणलिहत पयोनुपिबतश्च पथ्याशिनं
श्चिरभवति जीवितंक्षयमुपैति पृथ्वी जरा ॥

नवानामामलकानां शुक्तयो दलानि मधु घृतमयोरजश्चेत्येतच्चतुष्टयमर्थात् सम चूर्णकरणयोग्यं कालमयोघटे स्थितं ततस्तच्चूर्णितं क्रमेण स्तोकाभिवृध्या वत्सरं लिहतोऽनुपयः पिबत पुंसः पथ्याशिनः सतो जीवितं चिरं भवति जरा च पृथ्वी विस्तीर्णापि क्षयमेति ॥

चूर्णं श्वदंष्ट्रामलकामृताना
लिहन् ससर्पिर्मधुभागयुक्तम् ।
वृषस्थिरःशान्तविकारदुःखः
समाः शतं जीवति कृष्णकेशः ॥

विडङ्गसारं मधुकं च पिष्टं
भल्लातकक्वाथमधुप्रगाढम् ।
अर्शांसि जन्तूंश्च जयत्युदीर्णान्
वह्निं च सन्धुक्षयति क्षणेन ॥

विडङ्गभल्लातकचित्रकाणां
गुडोत्तराणामभयान्वितानाम् ।
तैलेन चूर्णानि निषेवमाणान्
शरीरिणोनोपतपन्ति रोगाः ॥

श्वदंष्ट्रादिचूर्णं व्याख्यासमम् । विडङ्गसारादिकं विडङ्गभल्लातकादिकं च । गुडोत्तरं गुडाधिकम् । तैलेनोपयुज्यते ॥

विळङ्गभल्लातकनागराणि
येऽश्नन्ति सर्पिर्मधुसयुतानि ।
जरानदी रोगतरङ्गिणीं ते
लावण्ययुक्ता पुरुषास्तरन्ति ॥

ये पुरुषा विडङ्गादिकमश्नन्ति ते जरानदीं लावण्ययुक्तास्तरन्ति । किम्भूतामाह । रोगतरङ्गिणीं रोगा एव ह्यवगाढत्वात्तरङ्गा । जरोपशमे पुरुषस्य यतो लावण्यादिकं स्यात् ॥

विळङ्गकल्क स्वरसेन धात्र्या
क्षौद्रेण युक्त च पिबेन्नरो य ।
द्राक्षारसक्षौद्रपरिप्लुत वा
विजित्य रोगान् स भवेच्छतायुः ॥

विळङ्गकल्कस्य धात्रीरसक्षौद्राभ्या वा द्राक्षारसक्षौद्राभ्या वा प्रयोग ॥

चूर्ण सम मागधिकाकणाना
विडङ्गचूर्णेन सचित्रकेण ।
निषेवमाणो मधुतैलमिश्र
वय.परीणामजले न मज्जेत् ॥

मागधिकाकणाना पिप्पलीतण्डुलाना चूर्ण सचित्रकेण विडङ्गचूर्णेन सम चित्रकविडङ्गचूर्णसम पिप्पलीचूर्णमित्यर्थ । वय परिणाम एव विनाशहेतुत्वाज्जलम् ॥

पुनर्नवस्यार्द्धपल पल वा
पिष्ट पिबेत् पयसार्द्धमासम् ।
मासद्वय तत्त्रिगुण समां वा
जीर्णोऽपि भूय सपुनर्नव. स्यात् ॥

मूर्वाबृहत्यंशुमतीवलाना-
मुशीरपाठासनशारिवाणाम् ।
काळानुसार्यागरुचन्दनाना
वदन्ति पौनर्नवमेव कल्पम् ॥

पुनर्नवस्यार्द्धपलमित्यादि सुबोधम । मूर्वाबृहत्यादिक च ॥

शतावरीकल्ककषायसिद्ध
ये सर्पिरश्नन्ति सिताद्वितीयम् ।
तान् जीविताध्वानमभिप्रपन्नान्
न विप्रलुम्पन्ति विकारचोरा. ॥

ये शतावरीकल्ककषायसिद्ध सर्पि सितया सहाश्नन्ति तान् जीविताध्वानमायुरेव पन्थानमभिप्रपन्नान् प्राप्य विकारचोरा न विप्रलुम्पन्ति न लुण्ठयन्ति ॥

पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमास
घृतेनतैलेन सुखाम्बुना वा ।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बालस्यसस्यस्य यथा सुवृष्टि. ॥

पय आदीनामन्यतमेनार्द्धमासमश्वगन्धा पीता कृशस्य बालस्यवपुषस्तथा पुष्टिं विधत्ते यथा सस्यस्य सुवृष्टि ॥

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुञ्च
समश्नत शीतजलानुपानम् ।
पोष शरीरस्य भवत्यनल्पो
दृढीभवन्त्यामरणाच्च दन्ताः ॥

शिलाजतुक्षौद्रविडङ्गसर्पि
र्लोहाभयापारदताप्यभक्षः ।
आपूर्यते दुर्बलदेहधातु
क्षिप्रश्चरात्रेण यथा शशाङ्कः ॥

दिनेदिन इत्यादि प्रयोगद्वयं व्याख्या-समम् । प्रकुञ्चं पलम् । पारदं शिलाजतु ताप्याभ्यां मर्दितुं योग्यं भवति । यथा शशाङ्कश्चन्द्रः क्षिप्रं त्रात्रेण पक्षेणापूर्यते तद्वद्रसादयपि ॥

मधुमधुरमा लाजा भार्ङ्गी मधूकशतावरी
कमलकुसुमत्वक्क्षीरीभिः समं जतु पार्वतम् ।
प्रचुरहविःपालेह लीढ्वा समृद्धसितोपलं
शिथिलजरसोमन्दातङ्का भवन्ति चिरायुषः ॥

मध्वादीनामेकोभागो द्वितीयश्शिलाजतु न इत्येवलेह्य प्रचुरघृतं समृद्धशर्करं च लीढ्वा पुरुषाश्शिथिलजरसः स्वल्पजरा स्वल्पव्याधयश्चिरजीविताश्च भवन्ति ॥

गायत्रीशिखिशिंशपासनशिवा
वेल्लाक्षकाराष्कराना
पिष्ट्वाष्टौ दशषट्गुणेऽम्भसि धृतान्
खण्डे सहायोमये ।
पात्रे लोहकृते त्र्यहं रविकरै
रालोळयन् पाचये-
दष्टौ चातुमृदौ सलोहशकलं
पादस्थितं तत् पचेत् ॥

पूतस्यांशः क्षीरतोंशस्तथांशौ
मार्ङ्गीनिर्यासात् पित्र्यांस्त्रयोंशाः ।
अशाश्वत्वारस्तत्र्यव्यङ्ग्नीना-
देकीत्येतत् साधयेत् कृष्णलौहे ॥

निमलया सितया मधुनाथवा
युतमयुक्तमिदं यदि वा घृतम् ।
स्वरुचिभोजनपानविचेष्टितो
भवति ना पलशः परिशीलयन् ॥

श्रीमान् निर्धूतपाप्मा वनमहिषबलो
वाजिवेगः स्थिराङ्गो
केशैर्भृङ्गाङ्गनीलैर्मधुसुरभिमुखो
नैकयोषित्निषेवी ।
वाग्मेधावीसमृद्धः सुपटुः हुतवहो
मासमात्रोपयोगा
द्धत्तेसौ नारसिंहं वपुरनलशिखा-
तप्तचामीकराभम् ॥

गायत्र्यादिना नारसिंहघृतम् । गायत्री खदिरः, शिखी चित्रकः, असनं बीजकम् । शिवा हरीतकी, अक्षकं बिभीतकम्, एतान्यष्टावौषधानि समानि पिष्ट्वा एतेभ्यो मानेन षोडशगुणेऽम्भस्यौपधमेभिः शकलैर्धृतानि त्र्यहमादित्यतापेनालोळयन् चालयन् पाचयेत् । चतुर्थेह्नि तथाविधमेव चतुर्भागशेषं तन्मृदुनाग्निना पचेत् तत परिपूतं क्वाथं गृहीत्वाऽनेन समो भागो क्षीरस्य देयः । क्षीरयुक्तेन तेनैव समो भृङ्गस्वरसात् भागः । क्वाथात्त्रिगुणं पित्र्यां शतावर्या स्वरसं क्वाथाच्चतुर्गुणं हृव्यङ्गवीनं ह्रो दोहस्य विकारो नवनीतम् । कृष्णलौहं इति शस्त्रपात्रे सिद्धमतिशुद्धया शर्करया वा माक्षिकेण वा युतं प्रयोगस्य बलस्य चार्थे । अत्र च भोजनादिकं स्वरुच्या । पलशः इति यथासामर्थ्यं मात्रा । भृङ्गाङ्गं भ्रमरशरीरम् । मधु

मार्द्वीक तस्य पानात् सुराभिमुख । असौ प्रयोक्ता पुरुषस्तु नारसिंह वपुर्धत्ते । किम्भूतमाह । अनलशिखाभिरग्निज्वालाभिस्तप्त यच्चामीकर सुवर्ण तदाभम् ॥

हविरिदमतिप्रभाव
स्वमिववपुर्निर्मित नृसिंहेन ।
नश्यन्ति यतो भीता
व्याध्याधिजरासुरा दूरात् ॥

इदमतिप्रभाव हविर्घृत स्वमिव शरीर भगवता नरसिंहेन निर्मितम् । यतो घृताद्व्याध्याद्यसुरा दूरान्नश्यन्ति पलायन्ते । यथा हि नरसिंहवपुषेऽसुरा दूरान्नश्यन्ति तथैवास्मात् घृताद्व्याध्यादय इत्यर्थ । आधयो मनोरोगा ॥

भृङ्गप्रवालाननुमैस्यमृष्टान्
घृतेन य. खादति यन्त्रितात्मा ।
विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्ध
दुग्धानुपस्तत्कृतभोजनार्थ ॥

मासोपयोगात् ससुखी जीवत्यब्दशतत्रयम् ।
गृह्णाति सकृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतीन्द्रिय ॥

योऽनेनैवकल्पेन इत्यङ्गवीनविधानेन सिद्ध तैलमुपयोजयेत् । सतानेवानन्तरोक्तान् गुणानाप्नोति कृष्णकेशश्च जायते भवति ॥

काश्मर्याणातुलामास स्थितांमधुघृतोक्षिताम् ।
उपयुज्य पयोभाशी चिर जीवति कान्तिमान् ॥

काश्मर्या फलाना तुलापलशत या मधुघृताभ्या सिक्ता सती मास स्थित। ता पयोभाशी सन्नुपयुज्य चिर जीवति कान्तिमाश्च भवति ॥

उक्तानीत्यादिना रसायनान्युपसंह्रियन्ते ॥

उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि
युगानुरूपाणि रसायनानि ।
महानुशसान्यपि चापराणि
प्राप्तयादिकष्टानि न कीर्तितानि ॥

तान्येतानि रसायनान्युक्तानि यान्यास्मिन् कलियुगे कर्तुं शक्यन्ते फलान्वितानि च भवन्ति । अपराणि तु येषा महान्ति फलानि शसितानि प्राप्त्युपयोगाधिकारादिना यतोऽतिकष्टान्यतो न कीर्तितानि ॥

अमानुषाणामतिविस्मयाना
सत्कर्मणा यद्यपि तानि हेतुः ।
समूलकाष तु कषन्ति देह
भ्रशाद्विधेस्ते न विवर्जितानि ॥

यान्यत्यमानुषाणा मनुष्यासम्भविना मत्याश्चर्याणामुत्कृष्टाना योगादीना कर्मणा यद्यपि हेतुस्तथापि विधे शास्त्रोक्तस्य भ्रशाद्देह समूलकाष कषन्ति हिंसन्ति तेन हेतुना तान्यत्र विवर्जितानि ॥

युगस्वभावादित्यादिना रसायनफलानामलाभाशङ्का निवार्यते ॥

युगस्वभावाद्यदिचौषधीना
क्रियासुशक्ति परिकल्प्यतेल्पा ।
आयुर्बलादिष्वपि सा तथेति
यत्नाक्षिपेव्याणि रसायनानि ॥

यदि च जनेन युगस्वभावादौषधीनामल्पाशक्ति क्रियासु परिकल्प्यते तर्ह्यायुर्बलादि-

ष्वपि सा तथेत्यल्पैव । तस्माद्रसायनानि द्रव्याणि यत्नाभिषेव्याणि । यदि हि कृतयुगसममेवाद्यापि आयु स्यादौषधीना च युगस्वभावादल्पवीर्यत्व ततो युज्येत रसायनानामनिषेवणम्। यावता यथौषधयोऽल्पवीर्यास्तथायुरादीन्यपि सुतरामिति ॥

नचौषधीनामपिसर्वथैव
प्रभावहानि परिकल्पनीया ।
फलप्रयात्यू र्वमथस्त्रिवृत्तु
प्रत्यक्षत कस्य न सिद्धमेतत् ॥

न च सुधिया औषधीना प्रभावहानि सर्वथैत्यवश्य परिकल्पनीया । यन्मदनफल धामयति त्रिवृत्तु विरेचयतीत्येवमादीन्यपि कस्य प्रत्यक्षसिद्ध न भवति ॥

अदेशकालेत्यादिना श्लोकद्वयेन रसायनाना सम्यग्विधाने यत्न प्रदर्श्यते ॥

अदेशकालोपहितान्यसात्म्या-
न्यत्युष्णतीक्ष्णानि यथौषधानि ।
नाश नयन्ते सहसैव देह
सम्यक्प्रयुक्तानि तथैव वृद्धिम् ॥
जित्वा तस्मादिन्द्रियादीन् सुदुष्टान्
कालोपेत श्रद्दधानो यथावत् ।
आयु प्रज्ञातेजसां यद्विवृध्यै
वीर्योपेत शीलयेदौषध तत् ॥

औषधान्यदेशकालोपयुक्तादीनि यथैव सहसा देह नाश नयन्ति तथैव सम्यक् प्रयुक्तानि सहसा वृद्धिं नयन्ति प्रापयन्ति । यत एव तस्मादसम्यगौषधविधाने विशेषहेतून् सुदुष्टानिन्द्रियादीन् शत्रून् जित्वा वशे कृत्वा काले श्रद्धान श्रद्धावान् यदौषधमायुरादीना विवृद्ध्यै वीर्ययुक्त भवति तदेव यथावच्छीलयेत् ॥

उत्साहधीरैरित्यादिना रसायनप्रयोगे नियमपरत्वमुच्यते ॥

उत्साहधीरैरपि सर्वकाल
नरैरगम्यानि तपोदरिद्रैः ।
महार्णवानामिव दुस्तराणा
पाराण्यपाराणि रसायनानाम् ॥

यथा तपसा दरिद्रै पुरुषैरुत्साहधीरैरपि दुस्तराणा महार्णवानामपाराणि पाराणि सर्वकालमगम्यानि भवन्ति तथैवापाराण्यन्त्यानि रसायनानाम् । [उत्साहधीरैरिति च पाठ ॥]

रसायनानामुपयोगसम्पदा
कृतप्रसादैर्मलदोषधातुभि ।
स्थिर शरीर क्रियते शरीरिणां
कुल यथा सत्पुरुषैरधिष्ठितम् ॥

रसायनाना पथ्यामलकादीना य उपयोगस्तस्य सम्पदा परिपूर्णतया कृतप्रसादैर्मलदोषधातुभि कर्तृभि शरीरिणा शरीर स्थिर क्रियते तथा यथा सत्पुरुषैराधिष्ठित कुलम् ॥

दान्तेन्द्रियेण शास्त्रार्थं यथावदनुतिष्ठता ।
कियद्वा दीर्घदर्शित्व नेन्द्रत्वमपि दुर्लभम् ॥

अथवा शास्त्रोक्तविधानेन रसायनफलावाप्ति कियन्मात्रा । दान्तेन्द्रियत्वादियुक्तेन पुरुषेण इन्द्रत्वमपि न दुर्लभम् ॥

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।
यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥

यदि च रसायनस्य विधिभ्रंशाज्ज्वरादयो व्याधयो जायेरन् ततस्तासामुत्पन्नानां व्याधीनां प्रकृत रसायनं मुक्त्वा स्वमौषधं कार्यम् ।
अथाह न्येनाग्निना नाशविनाशमद्भाऽन्ना दीना सर्वेपयोगप्रतिषेधं विदधत ॥

न-पाकान्नाऽप्यम्लपटुभारकटूर्णं
द्वेष्यस्त्रीदर्शं सन्निहिता तेषु जाता ।
सन्धुक्षयोगिस्तत्कृपताते च निवर्त्या
योगास्तेषां जातुमसृष्टे स हि मूलम् ॥

अस्त्रादिगुणैर्द्वेष्यैर्व्यापन्नास्तेषु च रसा जरामभिरिति जरतोभावः जरसा । तैरस्त्रादिभिः क्रमेणापि सन्धुक्ष्यो यो स दीभूत सन । उपचारेचास्माम्नादयो योगा व र्ज्याः । अन्यथापि सन्धुक्षयोगाधानेन स मृद्धः सम्यग्वृद्धेर्मूलं स ॥

नायुर्योगाः साधयियुक्ता मृदुवह्नौ
नैरर्थ्यस्य यान्ति कृतघ्नेष्युपकाराः ।
दीप्तेऽग्नौ ते तु गुणौघैरपि तुच्छाः
विस्तीर्यन्ते पात्रनिसृष्टा इव भोगाः ॥

मृद्वग्नौ तु पुरुषे नानाविधा योगाः साधु कृतापि युक्तास्तथा निरर्थकतां यान्ति यथा कृतघ्ने पुरुषे प्रयुक्ता उपकाराः । ते तु प्रयोगास्तुच्छाः । स्वल्पा अपि दीप्ते वह्नौ तथा विस्तीर्यन्ते यथा सत्पात्रे निसृष्टादत्ता भोगाः ॥

सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवणेन्द्रियम् ।
शान्तं सद्वृत्तनिरतं विद्यान्नित्यरसायनम् ॥
गुणैरेभिः समुदितः सेवते यो रसायनम् ।
स निर्वृत्तात्मा दीर्घायुः परत्रेह च मोदते ॥
शास्त्रानुसारिणी चर्या चित्तज्ञाः पार्श्ववर्तिनः ।
बुद्धिरस्खलितार्थेषु परिपूर्णं रसायनम् ॥

सत्यवादिनमित्यादि सुगमम् । [अध्यात्मप्रवणानि योगाभ्यासनिरतानीन्द्रियाणि यस्य तम् । एभिः सत्यवचनादिभिः समुदितः संयुक्तः परत्रान्यजन्मनि । अत्र तु शास्त्रादिषु इति जर्झटः ॥]

गवां मृदुत्वेन कृतानुकारैः
स्वच्छन्दगानाशयदेहचेष्टैः ।
स्थिरेन्द्रियायुर्बलकान्तिसुशीलैः
सुवृद्धगोपैः समधिष्ठितेषु ॥
साज्याज्यदुग्धौषधिपादपेषु
कुम्भारवैर्लिखितवत्सकेषु ।
मठप्रदेशेन विनापि सिद्धिं
व्रजन्ति गोष्ठेषु रसायनानि ॥

॥ इत्युत्तरे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥

गवामित्यादि । सुष्ठ्वतिशयेन वृद्धैर्गोपैः समधिष्ठितेषु गोष्ठेषु रसायनानि सिद्धिं व्रजन्ति । किंभूतैर्गोपैरित्याह मृदुत्वेन वा मन्दभावत्वेन गवां कृतानुकारैस्तथा अनन्यवागादिभिः येषामाशयेन चित्तेन समा वाग्देहचेष्टा चेत्यर्थः । तथा स्थिरेन्द्रियबुद्ध्यादियुक्तैः सुशीलैः

साधुभिर्धूपगोपैः । पिप्पलीषु गोष्ठेष्वित्याह । प्राज्याज्यादिषु प्राज्य प्रभूतमाज्यादि येषु तथा कुम्भारवैर्गोधुगोहानैर्वल्गितावत्सकायेष्विति । स्निग्धप्राये श्लोकशतानि सप्तपञ्चाशदधिकानि ॥

इति दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां उत्तरे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥

॥ इति सप्तम रसायनपादः समाप्तम् ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ॥

वाजीकरणविधिः ।

उभयलोकहितत्वादेकान्तरस्योपयोगित्वात्मङ्गलत्वाच्च वाजीकरणाख्यस्याष्टमस्याङ्गस्य निर्देशः । तत्प्रयोगदर्शनार्थमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वाजीकरणविधिं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः इति यः ॥

वाजीकरणमित्यादिनास्य महत्त्वं प्रयोजनमुच्यते ॥

वाजीकरणमन्विच्छेत् सततं विषयी पुमान् ।
तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितम् ।
अपत्यसन्तानकरं यत्सद्यः सम्प्रहर्षणम् ॥

यः पुमान् विषयी विषयेषु शब्दादिषु देहोचितोपयोगिषु हेतुषु सक्तः स वाजीकरणमुपायलक्षणमन्विच्छेत् । तत्र हि वाजीकरणे पुष्ट्यादिकं संश्रितम् । [वाजीकरणमित्यादि । वाजीवाश्वमधर्मो येन क्रियते ॥ अन्विच्छेत् कुतो रसायनात् । तत्र हि मधुरादिधातो प्रधानधातुपरिक्षयो मा भूदिति । पुरुषग्रहणमाचार्य तद्वाजीकरणार्थं न पुनः स्त्रीषण्ढवृद्धार्थं तेषां वाजीकरणाप्राप्तेः । सततग्रहणं सदा सेवन द्योतयति । यथा रसायनं प्रयुक्तं सर्वधातूनां पुष्टिं मा ददाति नैव वाजीकरणं तद्धि सततमुपयुज्यमानमाहारवच्छुक्रधातुवृद्धिं मा दधातीति । प्रवर्तकं च धर्मं स्वर्गप्राप्तिलक्षणमाभिप्रेतमुच्यते । यतिभूनिवृत्त हि न चरदेश । कोशकारो यथात्मनुपादत्तेबधप्रदान् । तथाभिकम्पार्थान् सा आत्मा तेभ्यो निवर्तत इति । नैमित्तिक धर्मसाधिन्य प्रजायथोपदेश अथ चाभ्युदयिकमिति न परस्परविरोधः शङ्क्येति । इति जज्जट ॥]

॥ वाजीकरणं निरुच्यते इत्याह ॥

वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतोऽङ्गनाः ।
भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येनयेनोपचीयते ।
तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्योर्जस्करं परम् ॥

येन हेतुभूतेन पुरुषो वाजीवाश्ववदश्वा प्रतिहतोऽङ्गना याति । येन च स्त्रीणामतिप्रियो भवति येन च धातुरुपचयं प्राप्नोति । तद्वस्तु वाजीकरणमित्युच्यते तद्धि परं देहस्योर्जस्करम् ॥

सारोहीत्यादिना स्त्रियाः प्रियत्वं प्रयोजनवानित्युच्यते तस्मात्प्रिये भर्तरि कुलजापि स्त्री कदाचिच्छीलं कलङ्कयति ॥

सारो हि जीवलोकस्य स्त्री स्त्रीगुणसमन्विता ।
स्त्रियः सादृश्यः प्रसुवते नरान् गुणमयानिव ॥

गोत्रवृद्धिकरा ह्येता गृहिण्यो गृहदेवता. ।
गृह हि हीनमेताभिर्न्नश्रीमदपि शोभते ॥

जीवलोकस्यैव सारा यत् स्त्री स्त्रीगुणस मन्विता भवतीति । सादृश्य स्त्रियोगुणैरिव- कृतान् नरान् प्रसुवते । एता इति सादृश्य स्त्रिय । गृहिण्या भार्या ।

न तु ता अपि शोभन्ते जरसानुगता इव ।
पुयोगेन विना स्त्रीणा स हि सवनन परम् ॥

ता अपि स्त्रिय पुयोगेन विना तु तथा न शोभन्ते यथा जरसाऽनुगता । स हि पुयोग स्त्रीणा पर सवनन वशीकरणम् । (पुरुषरहिता स्त्रिय स्वतन्त्रत्वाच्च इत्यर्थ ॥)

वाजीकरणनित्यस्य काम काम सिषेविषो' ।
न शरीरमवाप्नोति न वा रतिरति क्षयम् ॥

य पुरुषो वाजीकरणनित्यस्तस्य काम मिच्छया काम स्त्रीसङ्गम सिषेविषोरपि शरीर क्षय न प्राप्नोति । रतिरतिश्च क्षय न नावाप्नोति ॥

अच्छाय. पूतिकुसुम फलेनरहितोद्रुम' ।
यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा नर ॥

द्रुमो यथा ... परिहा
र्या निरुपकारश्च भवति ... नर ॥

अदृष्टपुत्रपौत्रस्य कुलतन्त्वन्तवर्त्तिन' ।
ससारसुखबाह्यस्य कीदृश नाम जीवितम् ॥

अथवा येन पुत्रपौत्रमदृष्ट स कुलतन्तोरन्ते वर्तते अत एव च ससारसुखात् बहिर्भूतस्तस्य दृशस्य कीदृश नाम जीवित तज्जीवितमेव न भवतीत्यर्थ ॥

असम्बन्धोवपुत्रस्य नित्यमेव पर पर. ।
सीदत्यस्यावसाने च गृह सुस्थेऽप्यनायकम् ।
अतो वाजीकरायोगा निषेव्या शुक्रवर्द्धना ॥

अपुत्रस्य हि परोऽन्यो विशिष्टेन सम्बन्धेन रहितो नित्यमेवपर स तद्धितस्याश्रयोऽसाधारणसम्बन्धाभावादित्यर्थ । अस्य चापुत्रस्यावसाने नयोऽन्ते सुस्थेपि । धनादिसद्भावेऽप्यनायक गृहमवसीदति । यत एव सत शुक्रस्यवर्द्धना वाजीकरा योगा निषेव्या ॥

कल्पस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविन ।
सर्वेष्वृतुष्वहरहर्व्यवायो न निवार्यते ॥

कल्पस्यनीरोगस्य प्रत्यग्रवयसो वाजीकरणसेविनश्च पुस सर्वेषु ऋतुषु षट्स्वपि अहरहर्दिनेदिने व्यवायो मैथुन न निवायते न निषिध्यते ॥

चिन्ताजराभ्याशुक्र तु व्याधिभि कर्मकर्शनात् ।
क्षयगच्छत्यनशनात् स्त्रीणा चातिनिषेवणात् ॥
शुक्रक्षयात् भयाच्छोकादविस्रम्भाद्दसेवनात् ।

मेढ्रामयात् सुमहतः क्रोधतोऽर्थस्य कीर्तनात् ।
तस्यापि प्रियो गन्तुं न शक्तिरुपजायते ।

[illegible] शुक्र क्षय [illegible] मप्यपचीयते । [illegible] [illegible] । शुक्रशयाशुक्रोत्पत्त्य [illegible] [illegible] शुक्राशयस्थितं शुक्रमुपचीयते । [illegible] स्त्रीणाम् । [illegible] । अनेनापि शुक्र [illegible] स्यापि पुंसः स्त्रियां गन्तुं [illegible] ।

नहि जातबला सर्वे नराश्चापत्यभागिनः ।
बृहच्छरीरा बलिनः केचिन्नारीषु दुर्बलाः ॥
सन्ति चाल्पाश्रयाः स्त्रीषु बलवन्तो बहुप्रजाः ।
नराश्चटकवत्कश्चिद्व्रजति बहुशः स्त्रियम् ॥
गजवद्घनसिञ्चन्ति केचिन्न बहुगामिनः ।
कचित्प्रयत्नात्तन्ते वृषाः केचित्स्वभावतः ॥

नहीत्यादि [illegible] यति । सुबोधम् । प्रयत्नेन [illegible] । [सर्वे नापत्यभागिनो जातबला अपि नापत्यभागिन अजातबला अपत्यभागिन इति प्रतिपादयन् सन्तानबलविशेषमाह । नहि जातबला इत्यादि । बृहच्छरीराय [illegible] । अल्पाश्रया अपि ये शुक्रसारा बलवन्तो बहुप्रजाः । केचित् प्रयत्नैः [illegible] ते औपनिषदादिकोक्तैः । वृषाः केचन स्वभावत एव चैवर्थः । इति नर्जटः ॥]

तस्माद्योगान् वक्ष्यामि दुर्बलानां बलप्रदान् ।
सुखोपभोगान् बलिनां भूयश्च बलवर्द्धनान् ॥

तस्मादि [illegible] दुर्बलानां [illegible] प्रयोगान् [illegible] सुखोपभोगांश्च । [illegible] मेढ्र [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । यथोक्ता [illegible] । इति नर्जटः ॥]

अथ स्निग्धविशुद्धानां निरूहान् सानुवासनान् ।
घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥
यथास्वं योजयेत् पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनाम् ।
ततो वाजीकरान्योगान् शुक्रापत्यबलप्रदान् ॥

अथेत्यादि । [illegible] पूर्वं स्निग्धस्य [illegible] वमनविरेचनाभ्यां शुद्धस्य निरूहान् [illegible] युक्तान् घृतादियुक्तांश्च क्षीरमांसरसाशिना योजयेत् ततोऽनन्तरं शुक्रादिप्रदान् वाजीकरान् योगान् । [अथ स्निग्धविशुद्धानामित्यादिना तदुक्तं भवति । शुद्धानामग्निबलं यथाबलं प्रयुक्तं वाजीकरणं यथावत् सिध्यत्यन्यथानर्थाय । वस्तयश्च घृतादिसहिताः क्षीरमांसरसाशिना विधेयाः । इति नर्जटः ॥]

शरेक्षुकुशकाशाना विदार्या वीरणस्य च ।
मूलानि कण्टकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलाम् ॥
मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ सूर्प्यपर्ण्यौ शतावरीम् ।
अश्वगन्धामतिबला मात्मगुप्ता पुनर्नवाम् ॥
वीरा पयस्या जीवन्ती मृद्वीं रास्ना त्रिकण्टकम् ।
मधुकं शालिपर्णीं च भागा स्त्रिपलिकान् पृथक् ।
माषाणामाढकचतुर्द्रोणे सा ।धयेदपाम् ।
रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ॥
दत्त्वाविदारी धात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ।
घृताच्चतुर्गुण क्षीर पेष्याणीमानि चावपेत् ॥
वीरास्वगुप्ता काकोल्यौ यष्ट्यीफल्गुद्विपिप्पलीम् ।
द्राक्षा विदारीं खर्जूर मधुकानि शतावरीम् ॥
तत्सिद्धपूत चूर्णस्य पृथक्प्रस्थेन योजयेत् ।
शर्करायास्तुकायाश्च पिप्पल्या कुडवेन च ॥
मरिचस्यमकुश्चेन पृथगर्द्धपलोन्मितै ।
त्वगेला केसरै श्लक्ष्णै क्षौद्रद्विकुडवेन च ।
पलमात्र तत खादेत् मत्यह रसदुग्धभुक् ।
तेनारोहति वाजीवकुलिङ्गवत् हृष्यति ॥

शरादीना कण्टकार्यन्ताना मूलानि । व्याख्यासमम् । शर काण्डेक्षु, वीरणमुशीरम् । वीराक्षीरविदारी, पयस्या क्षीरिका, त्रिकण्टको गोक्षुरक । फल्गु काकोदुम्बरिकाफलम्, क्षौद्रस्य द्विकुडव षोडशपलानि । कुलिङ्गश्चटक ॥

माषात्मगुप्ताबीजानामाढक मस्रतोन्मितम् ।
मेदाश्वग-धर्द्धिवरी वीरा यष्टी द्विजीवकम् ॥
शूर्पेऽपा विपचेत्तेन पादशेषेण पाचयेत् ।
विदारीक्षुरसप्रस्थद्वयेनसदृशेन च ॥
सर्पि क्षीरेण हविषो नरात् प्रस्थ मृतेन च ।
सिता क्षौद्रसिताख्याना पृथग्द्याच्चतुष्पलम् ।
पल कणात् पुरोभक्त लिहन्स्तत्पलपूर्वकम् ।
तरुणीष्वतृप्तासुप्रसभ रासभायते ॥

माषात्मगुप्ता बीजाना मिश्रीकृतानामाढकम् । मेदादिक प्रसृतोन्मितमिति । सर्विरिति क्वाथ विदारीक्षुरसे सदृशेन समेन क्षीरेण । सुबोधम् । अस्य योगस्य भक्तात् पूर्व प्रयोगः । पलपूर्वक लिह स्तत्पुरुषो वा पुरुषे अतृप्तासुरुण्यस्वासुरामभाबते रासभ इवाचरति ॥

मेदादिभिश्च कर्षांशै शृत वाष्कयण पय ।
सशर्कराक्षौद्रघृत शुक्रवृद्धिकर परम् ॥

मेदादिभि पूर्वकाथनिर्दिष्टैर्जीवकान्तैः कर्षांशैर्वाष्कयण पय शृत शर्करादियुक्त पर शुक्रवृद्धिकरम् ॥

पयसा पायसस्तेन माषकण्टकारीफलै ।
वृष्यो वेगकर सिद्ध सघृतक्षौद्रशर्कर ॥

तेन च मेदादिसिद्धेन पयसा माषै कपिकच्छुफलैश्च पायस सिद्धो घृतादियुक्तो वृष्यो वेगकरश्च ॥

श्वदंष्ट्राया विदार्याश्चरसे क्षीरचतुर्गुणे ।
घृताढ्य साधितो वृष्यो माषषष्ठिकपायस ॥

क्षीरचतुर्गुणे श्वदंष्ट्रादिरसे घृताढ्य साधितो माषषाष्टिकपायसो वृष्य शुक्रपुष्टिकर ॥

मधूलिकामाषपर्णी सिता शृङ्गाटकं यवाः ।
स्वगुप्तामूलयष्ट्याह्वविदारीक्षुरकाः समाः ॥
समियाह्वाः कृतं चूर्णं पृथक्स्वाज्यपयद्गुणम् ।
पादाभ्यामस्पृशन्भूमिं लिहन्कल्यमन पिचुम्
लभते कल्पमुत्साहं स्त्रीश्च याति कुलिङ्गवत् ॥

मधूलिकादीन् प्रियालान्ता समांश्चूर्णं पृथगिति मधुना षड्गुणेनाज्येनापि षड्गुणेन युक्तं सत् परं पिचुं कर्षं कल्ये प्रभाते लिहन् पादाभ्यां भूमिमस्पृशन् पुरुषः कल्पमुत्साहं च लभते कुलिङ्गवच्च स्त्रीर्याति । मधूलिका यष्टिमधुकम् । कुलिङ्गश्चटकः ॥

स्वगुप्ता क्षीरकाकोली विदारी जीवकद्वयम् ।
तिलाः सुलुञ्चिता भृष्टाः शर्कराज्यमधुप्लुतम् ।
तच्चूर्णप्रसृतं लीढ्वा गच्छति प्रमदाशतम् ॥

स्वगुप्तादीन् सुलुञ्चितान्याद्यानि तत्र भृष्टास्तिलाश्चैतेषामेतच्छर्कराद्याप्लुतं चूर्णं तस्य प्रसृतं पलद्वयं लीढ्वा प्रमदाशतं गच्छति ॥

प्रसृतं माषचूर्णस्य धात्रीस्वरसभावितम् ।
विदारीस्वरसेनापि लिहन् मधुघृतप्लुतम् ।
क्षीरानुपश्च दशकृत्वो व्रजेत् स्त्रियम् ॥

माषचूर्णस्य वा विदारीचूर्णस्य वा प्रसृतं धात्रीरसेन भावितं मधुघृताभ्यां लिहन् क्षीरानुपः सन् दशकृत्वो दशवारान् चटकवत् स्त्रियं व्रजेत् ॥

चूर्णं विदार्या बहुशः स्वरसेनैव भावितम् ।
क्षौद्रसर्पिर्युतं लीढ्वा प्रमदाशतं गच्छति ॥

विदारीचूर्णमिति सुगमम् । बहुशोऽनेकशः । स्वरसेन विदारीस्वरसेन ॥

कृष्णा धात्रीफलरजः स्वरसेनैव भावितम् ।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्लीढ्वा योऽनु पयः पिबेत् ।
स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ॥

कृष्णाफलानां धात्रीफलानां च चूर्णं स्वरसेन कृष्णाधात्रीफलरसेन सुभावितं सत् शर्करादिभिर्लीढ्वा यो नरोऽनु पिबेत् सोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परं हृष्यति ॥

कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ।
पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ॥

मधुयष्टी कर्षप्रमाणेन सुबोधः । ना पुरुषः । नित्यवेगः सदा वेगवान् ॥

कुलीरशृङ्ग्या यः कल्कमालोड्य पयसा पिबेत् ।
सिताघृतपयोऽशी च नारीषु वृषायते ॥

कर्कटशृङ्ग्याः कल्कस्य पयसा प्रयोगे च सितादिभिरन्नमश्नाति स नारीषु वृषवदाचरति ॥

धान्यमाषरसः क्षीरं क्षौद्रमिक्षुरसो घृतम् ।
द्विमेदा जीवकयुगमाषपर्णककल्कयोजितम् ।
पीतं करोति पुरुषं प्रमदाशतगामिनम् ॥

धान्यमाषयोरेको रसः । ते समानि प्रत्येकं पञ्च क्षीरादीनि । एकत्र योजितानि मिश्रीकृत्य पीतं पुरुषं प्रमदाशतगामिनं करोति ॥

भल्लातकैश्चतुर्भिस्तु दुग्धस्याद्धाढकं पचेत् ।
पीतं करोति वृषतां सुजीर्णस्यापि देहिनः ॥

भल्लातकशृतक्षीरं सुबोधम् । दुग्धस्याढकं चतुष्पष्टिपलानि । सुजीर्णस्य सुवृद्धस्यापि । (भल्लातकरसाकृत्करस्यमज्जा ॥)

स्वयङ्गुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ।
धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ।
उच्चटाचूर्णमप्येवं शतावर्याथ योजयेत् ॥

स्वयङ्गुप्तेक्षुरकयोरध्यण्डकोकिलाक्षकयोर्बीजस्य चूर्णं शर्करासहितं धारोष्णेन पयसा पीत्वा नरो रासभायते रासभवदाचरति । सुबोधम् । उच्चटा प्रसिद्धा । (महामुस्ता ॥)

मूष्यपर्णी द्विकाकोली जीवकर्षभकैः शृतम् ।
लघुना पञ्चमूलेन द्विकाकोलीयुतेन वा ।
पयोतिवृष्यमभ्यस्य वृद्धोपि तरुणायते ॥

मूष्यपर्ण्यादिभिर्वृषभकान्तैः शृतं पयः एकः प्रयोगः । ह्रस्वपञ्चमूलेन काकोलीद्वययुतेन द्वितीयः ॥

क्षीरिणी च श्वदंष्ट्रा च फाणितं शर्करा मधु ।
दृष्टिक्षीरनवसर्पिरेतत् पुंसवनपरम् ॥

क्षीरिण्यादिकं पुरुषेणोपयुक्तं परं पुंसवनम् । क्षीरिणी पयस्या ॥

अश्वत्थफलमूलत्वक्शृङ्गसिद्धं पयो नरः ।
पीत्वा सशर्करं शीतं कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥

अश्वत्थस्य फलादिचतुष्टयेन सिद्धं पयः पीत्वा कुलिङ्गवद्धृष्यति ॥

पयः पयस्यया सिद्धं शुक्रकृत्साज्यमाक्षिकम् ॥

पयस्यया सिद्धं पयः प्रयोगो व्याख्यानम ॥

शतावरीकल्करसे पयो दशगुणं घृतम् ।
शृतं सपिप्पलीभौद्रशर्करं वृष्यमुत्तमम् ॥
शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थचतुष्टयम् ।
प्रस्थं घृतस्य शुक्रस्यश द्राक्षामासी परूषकम् ॥
जीवकर्षभ यष्ट्याह्व बला मेदा कशेरुकम् ।
मियालबीजकाकोलीयुग्मचैकत्र पाचयेत् ।
पक्वपूते क्षिपेच्चास्मिन् कुडवांशां सितोपलाम् ॥
दृष्टिक्षीरानुपं प्राश्य तन्नारीषु द्रुपायते ।
विजयेत च वातास्र पित्तासृग्ज्वरक्षतक्षयान् ॥

शतावरीघृते घृताद्दशगुणं पयः पिप्पल्यादिकं सिद्धस्येयम् । द्वितीये शतावरीरसप्रस्थादौ द्राक्षादिकं शुक्त्यंशमर्द्धपलं चैतस्मिन् भाजने कृत्वा पाचयेदेतच्च घृतं वातास्रादिकं च जयेत् ॥

जीवकक्षीरकाकोली स्थिराहंसपदी घनैः ।
षडांशुगुण्डिका यष्टी मृणालैः कार्षिकैः पचेत् ॥
घृतप्रस्थं दशगुणे क्षीरे तत् बलपुष्टिकृत् ।
वन्ध्यानां पुत्रजननं शुक्रवर्द्धनशोधनम् ॥

जीवकादिघृतं सुबोधम् । हंसपदी त्रिसन्ध्याख्या, कार्षिकं कर्षप्रमाणम्, घृताद्दशगुणं क्षीरम्, वन्ध्यानामप्रजानाम्, शुक्रवर्द्धनं शुक्रशोधनं च ॥

जलाढके स्वयंगुप्ता मूलात् पञ्चपलं पचेत् ।
पादशेषं च सचूर्णं कुडवांशां पृथक्क्षिपेत् ॥
स्वयंगुप्तामूलगोधूममाषेक्षुरकपिप्पली ।

सद्विपात्फलशौद्रा भक्ष्यार्द्धं नरसर्पिषः ॥
सितोपलातुलापादं कुर्यात्तान् मोदकांस्ततः ।
मोदकभक्षयित्वैकं षष्टिं व्रजति योषिताम् ॥

आत्मगुप्तामूलात् पञ्चपलं जलस्याढके अष्टाविंशत्यधिके पक्त्वा पचेत् सर्पिषा पादशेषं स्वगुप्तादिकं कुडवांशं पृथक्कल्पयेत् । स्वगुप्ता- दीनां कुडवचत्वारिंशदानि क्षीरस्यकुडुवोऽष्टौ तानि । नवसर्पिषः प्रस्थार्द्धं षोडशपलानि । सितोपलानामतुलापादं पञ्चविंशतिपलानि । प्रत्येकमेकस्य मोदकस्य भक्षणम् ॥

पलाशान् बृहतीव्याघ्री पृश्निपर्णी त्रिकण्टकान्
माडकेनाम्भसा पक्त्वा पादशेषे रसे स्थिते ॥
पलानि क्षीरकाकोल्या पञ्चमागणिका पलम् ।
स्वगुप्ता फलमूलाना माषाणामिक्षुरस्य च ॥
विदार्या मधुनश्चान् कुडवं कुडवं क्षिपेत् ।
पृथग्द्वौमुद्गतिलयोर्घृते शष्कुलिकास्ततः ।
पचेदेता तत भक्ष्य शत व्रजति योषिताम् ॥

पलाशानिति । बृहत्यादिभिर्मिलितष्कु लिका सुराधा । क्षीरकाकोल्या पञ्चपलानि स्वगुप्तामूलादीना प्रत्येकं कुडवं । मधुनः कु डवो विदार्यादिगुणं । मुद्गस्य द्वौ कुडवौ ति- लस्य द्वाविति पृथक् ॥

स्वगुप्तामूलचूर्णेन द्रुतेन पयसा कृता ।
वृतेसशर्कराक्षौद्रा भक्ष्यावेगशतप्रदाः ॥

पयसा द्रुतेन स्वगुप्तामूलचूर्णेन घृते संस्कृता सशर्कराक्षौद्रा भक्ष्या वेगशतप्रदा ॥

माषात्मगुप्ता गोधूमशालिषष्टिकषष्टिकान् ।
शर्करायां विदार्याश्च चूर्णानीक्षुरकस्य च ॥
सक्षीरपक्वशीरसर्पिष्यां घृते पूपलिका पचेत् ।
पयोनुपानास्ता शीघ्रं कुर्वन्ति हयता परम् ॥

माषात्मगुप्ता गोधूमषष्टिकषष्टिकान् शर्करा- चूर्णानि च क्षीरपूता । गमालोड्य घृते पटक वत् पूपलिका पचेत् तु परम् ॥

चूर्णमाषाणिलानां विदार्याश्च समं त्वरम् ।
रसेनपुण्ड्रकस्येर्क्षु प्लुतं वाराहमेदसि ।
पक्वा पूपलिका खादन्नारोहेत् षष्टिमङ्गना ॥

माषादीनां चूर्णं त्वरणयुक्तं पुण्ड्रकरसे नालोड्य सूकरमेदसि च पूपलिका कार्या । तुल्यम् ॥

मुखप्रियाणा खिरण्याला फलाना मधुकाम्रनाम्
फलानामात्मगुप्ताया शाल्मीमाषाणिलानां घृतात्
मुद्गान् गोधूमांस्तथापि कुडवं कुडवं पृथक् ।
चूर्णितैस्तैस्तुपैस्तैस्तु क्षीरेणालोड्य मर्दितैः ।
पक्वा पूपलिकास्वान्न स्त्रीषु हृष्यति वाजिवत् ॥

मुखप्रियात्वादिगुणाना द्राक्षादीना फला- नाम् आत्मगुप्ता फलं ना धान्यादीना च प्रत्येकं कुडवं । एभिस्तैस्तुपैश्चर्णीकृतैः क्षीरेणालोड्य मर्दितैः पूपलिका कार्या ॥

शर्करामाषगोधूम तुकाक्षीरपयो घृतैः ।
पक्वा मुत्कारिका खादेत् क्रकवाकुरसानुपः ॥
मायूरवैत्तिरहंसमेवमेव रस पिबेत् ।
अनेनाश्व इवोदीर्णा बली लिङ्ग समर्पयेत् ॥

शर्करादिभि पक्का मुरुकारिका कृकवाकु रसानुप खादेत् । कृकवाकुरस कुक्कुटरस । मयूररसादन्यतम वा पिबेत । लिङ्ग मेढ्र ॥

पिष्ट्वा वराहमांसानि दत्त्वा मरिचसैन्धवे ।
कोलवद्गुलिका कृत्वा तप्ते सर्पिषि वर्त्तयेत् ॥
वर्त्तनस्तम्भितास्ताश्च प्रक्षेप्या कौकुटे रसे ।
घृताढ्ये गन्धपिशुने दधिदाडिमसारिके ॥
यथानाभिन्द्याद्गुलिकास्तथा त साधयेद्रसम् ।
त पिबन्भक्षयस्ताश्च बली वालेयवद्व्रजेत् ।
मासानि बलयुक्तानि तथान्यान्यपि कल्पयेत् ॥

पिष्ट्वेत्यादि । सूकरमासेन पिष्टेन मरिचसैन्धवयुक्तेन कृता गुलिकास्तप्ते घृते वर्तयेत् मनागग्निसन्ताप नयेत् । ततस्तेन वर्तनेनस्तम्भिता गृहीतकाठिन्या कौकुटे रसे प्रक्षेप्या । ततस्ता रक्षयन् साधयेत् । घृताढ्य इत्यादि रसविशेषणम् । वालेयो रासभ । कुक्कुटवत्तान्यान्यपि बलयुक्तानि मासानि कल्पयेत् । [तप्ते सर्पिषिभञ्जयेत् । भर्जनस्तम्भितास्ताश्च इति चरकपाठ । व्याख्या । तप्ते सर्पिषि भर्जयेत् । भर्जनस्तम्भितास्ताश्च प्रक्षेप्या कौकुटे रसे इत्यस्यायमभिप्राय. । सर्पिषा तप्तेन नवनीतावस्थामतिक्रान्तेन । नवनीतावस्थाया हि सावशेषकाळेशायावयवत्वादम्लानुगम प्रयोगे नेष्यते । ननु सर्पिषीत्युक्ते तदेव गम्यते कथ पुनर्नवनीताशङ्केति । उच्यते । आचार्या नवनीत घृत जातमित्यत्रिन्नवनीत घृतव्यपदेश । तस्मात्तदपनयनार्थ मिति व्याख्यानयन्ति । तेन च तप्तेन ता सहति मासादयन्ति । तथा न भिद्यन्ते द्रवे क्षिप्ता । दधिदाडिमसारिके इति सारिके सान्द्रीभूत इत्यर्थ । दधि दाडिमाम्लभिष्यते नान्यच्चुक्रादि तस्य शुक्रक्षयहेतुत्वेनाम्नानात् । अम्लोऽम्ल पच्यते अम्लश्चपाक शुक्रनाशन । इति जज्जट. ॥]

माषानकुञ्चितान्शुद्धान् निस्तुषान्साजहाफलान्
घृताढ्ये माहिषरसे दधिदाडिमसारिके ॥
प्रक्षिप्यसाधयेद्युक्त्या धान्यजीरकनागरैः ।
पीतो भुक्तश्च स रस कुरुते शुक्रमक्षयम् ॥

अङ्कुरितत्वादियुक्तान् माषानजहाफलसयुक्तान माहिषमासरसे घृतभूयिष्ठे दधिदाडिमप्रधाने प्रक्षिप्य साधयेत् । ससिद्धोरस पीतो भुक्तश्चाक्षय शुक्र कुरुते । अजहा आत्मगुप्ता । [कुरुते शुक्रमक्षयमिति मन्तानमवृत्त्य अक्षयमित्युपचर्यते । इति जज्जट' ॥]

हसबर्हिणदक्षाण्डान् भृष्टास्तप्तेन सर्पिषा ।
सुरानुपानान् य खादेत्सतृप्तस्तर्पयेत्स्त्रिय ॥

हसादीना प्रत्येकस्याण्डान् तप्तेन सर्पिषा भृष्टान सुरानुपानान खादेत् ॥

आर्द्राणि मत्स्यमांसानि शफरीर्वा सुभर्जिता ।
तप्ते सर्पिषिय.खादेत् स गच्छेत् स्त्रीपुनक्षयम् ॥

आर्द्राणा मत्स्यमासाना शफरीमासाना च घृतभृष्टाना प्रयोग सुबोध । शफरी रोहित । [मत्स्यशब्दस्य सामान्यत्वाभिधित्वेपि रोहितस्य ग्रहण प्रधानकल्पनाश्रयणात् रोहितो मत्स्यानामिति । इति जज्जट ॥]

घृतभृष्टान्सूसे छागे रोहितान् फलसारिके ।
अनुपीतरसान् सिद्धानपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥

रोहितान् दाडिमादिफलरसधाराम्ले रसे सिद्धान् घृतभृष्टान् स्वादुपायुक्तान्वा भी प्रयोजयेत् ॥

घृतमाषान् सबस्ताण्डान् फलाम्ले माहिषे रसे ।
स्वादौ वा साधयेत् पूतं तद्रसं भर्जयेद् घृते ॥
ईषत्सलवणं युक्तं धान्यजीरकनागरैः ।
पीतः स वृष्यो बल्यश्च बृंहणश्च परं रसः ॥

घृतं माषान् बस्तानामण्डान् माहिषे दाडिमादिफलाम्ले वा रसे स्वादौ वा बानत्याम्ले साधयेत् । तं तथाविधं रसं घृतमीषल्लवणं धान्यादिभिर्युक्तं घृते भर्जयेत् । पीतः सरसः परं वृष्यादिगुणः ॥

चटकांस्तित्तिरिरसे तित्तिरीन् कौक्कुटे रसे ।
कल्पयेच्छिखिनो हंसे हंसान्वा शिखिजे रसे ॥
हंसं चटकमांसानां गत्वा योऽनु पयः पिबेत् ।
प्रभूतकालसंरुद्धाः सन्तर्पयति योषितः ॥

तैत्तिरे रसे चटकाः स्वदितेति माहिषरसविधानेन कल्पयेत् । तद्वदेवाति तित्तिरीणां प्रयोगः कौक्कुटे रसे । व्याख्यातसमम् । प्रभूतकालसंरुद्धा बहुकालं पुरुषसमर्गेण विनाभूता ॥

घृताढ्यं कुक्कुटं शूल्यं शीतं खादेत् समाक्षिकम् ।
पिबेच्चानन्तरं क्षीरं य इच्छेच्छुक्रमक्षयम् ॥

शूले कुक्कुटं बहुना घृतेन सह पक्त्वा शीतीकृत्य क्षौद्रेण युक्तं खादेत् । अनन्तरं च क्षीरं पिबेत् । स एव कुर्याद्यः शुक्रमक्षयमिच्छेत् ॥

पिप्पलीलवणैर्युक्तौ बस्ताण्डौ क्षीरसर्पिषा ।
साधितौ भक्षयेद्यस्तु स गच्छेत् प्रमदाशतम् ॥
बस्ताण्डसिद्धे दुग्धे भावितानसकृत्तिलान् ।
यः खादेत्ससितान् गच्छेत् स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥

पिप्पल्यादिना बस्ताण्डविधानं सुबोधम् । तथैव बस्ताण्डसिद्धगोक्षीरभावितानां तिलानां प्रयोगः ॥

भुक्त्वा यो माषसूपेन घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
पयः पिबति जागर्ति कृत्स्नां रात्रिं स वेगवान् ॥

भुक्त्वेत्यादि । यो घृताढ्यं प्रभूतघृतं षष्टिकान्नं माषसूपेन सह भुक्त्वा पयः पिबति स वेगवान् सकलां रात्रिं जागर्ति ॥

आत्मगुप्ताफलं माषान् खर्जूराणि शतावरीम् ।
शृङ्गाटकानि मृद्वीकां पचेत्तत् प्रस्थसम्मितम् ॥
क्षीरप्रस्थं जलप्रस्थमेतत् क्षीरावशेषितम् ।
शुचिना वाससा पूतं योजयेत् प्रस्थैस्त्रिभिः ॥
शर्करायास्तुगाक्षीर्याः सर्पिषोऽभिनवस्य च ।
तत्पिबेत्क्षौद्रसंयुक्तं भुञ्जानः षष्टिकौदनम्
तथा जरापरीतोऽपि पुत्रैः स परिवार्यते ॥

आत्मगुप्ताफलादिभिः क्षीरविधानं सुबोधम् । शर्करादीनां प्रत्येकं प्रस्थः प्रसृता ॥

द्राक्षाखर्जूरखर्जूरीमस्तकान्यजडाफलम् ॥
पयस्यां भीरुमाषांश्च मधुकानि च साधयेत् ।
तोयाढके पलांशानि पादशेषेण तेन च ॥
क्षीरप्रस्थं पचेत् क्षीरशेषेणाद्यात् घृतान्वितम् ।
षष्टिकान्नं सिताज्येन योगोऽयं शुक्रकृत् परम् ॥

द्राक्षादीनां क्वाथेन क्षीरप्रस्थं पचेत् । क्षीरशेषम् । सिताज्यसहितेन तेन क्षीरेण षष्टिकान्नमश्नात् । अजीर्णे आत्मगुप्ता ॥

जीवकर्षभकौ मेदा जीवन्ती श्रावणीद्वयम् ।
खर्जूरं मधुकं द्राक्षा विदारी विश्वभेषजम् ।
शृङ्गाटकानि चपला नव सर्पिः पयो जलम् ॥
घृतावशेषितं सिद्धं शर्करामाक्षिकान्वितम् ।
षष्टिकौदनमश्नीयादुपयोज्य यथाबलम् ।
तद्वृष्यं बलकृद्वर्ण्यं कण्ठ्यं देहस्य बृंहणम् ॥

जीवकादिसिद्धं घृतं शर्करामाक्षिकसहितं यथाबलं षष्टिकान्नयोज्यं वृष्यादिगुणं ॥

गृष्टिर्नैष्कयणीनीरुग्घृष्ष्टशृङ्गी चतुस्तनी ।
सान्द्रस्वादुबहुक्षीरा रूपशीलसमन्विता ॥
भूमिर्माषपर्णेन या सुपुष्टार्जुनेन वा ।
तत्क्षीरं ससिताक्षौद्रघृतं पुंस्त्वरतिप्रदम् ॥

गृष्टित्वादिगुणयुक्ताया इक्ष्वादिना सुपुष्टाया गोः क्षीरं सितादिसहितं पीतं पुंस्त्वं रतिप्रदं च । गृष्टिः प्रथमप्रसवा । वष्कयण्य नवप्रसूता । [गृष्टिरेकवारप्रसूता तस्या उपचितधातुत्वात् पयोऽपि कारणानुविधानात् तद्वदेव भवति । पुष्टग्रहणं चैतत् ज्ञापयति । सात्म्येनोपचितायाः क्षीरमपि तथास्तामाहति । चतुस्तन्यादिभिर्विशेषणैः त्रिस्तन्यविशालत्वनिशङ्कटत्वादयो गवां दोषा इति । एवंविधा या भूस्या चतुस्तन्यादियुक्तेति । एवंविधायाः पयः प्रभावाद्वृष्यतामासादयति । माषपर्णेनेत्यत्र पर्णग्रहणेनैतज्ज्ञापयति स्त म्बवन्तो न फलानीति । प्रा यशो गवा तृणपर्णाचितत्वात् । तस्मात् माषपर्णेनेत्युच्यते । अन्यतृणपर्णपुष्टाया अपि क्षीरं वृष्यमुच्यते । माषपर्णादिभिः पुष्टाया नितरां वृष्यत्वमापाद्यति । अन्ये त्वन्यथा क्षीरत्रयमिति वर्णयन्ति । इक्ष्वादाया माषपर्णादाया अर्जुनादायाश्चेति । इति जज्जट ॥]

शुक्लैर्जीवनीयैर्वा बृंहणैर्बलवर्द्धनैः ।
वयसः स्थापनैश्चैतत् पयः सिद्धं पृथक्पृथक् ॥
युक्तं गोधूमचूर्णेन सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
पर्यायेणोपयोक्तव्यमिच्छता शुक्रमक्षयम् ॥

गोर्गृष्ट्यादिगुणयुक्तायाः क्षीरं पयः शुक्रैः शुक्रवर्द्धनैर्मेदाकाकोल्यादिभिर्महाध्यायपठितैर्मेदाकाकोल्यादिभिः जीवनीयाख्यैर्जीवन्तीकाकोल्यादिभिः । बृंहणैर्गोक्ष्यादिभिः । वयसः स्थापनैरमृतापथ्यादिभिश्च पृथक्पृथक्सिद्धमनन्तरं च गोधूमचूर्णेन घृतादिभिश्च युक्तं पर्यायेणेति क्रमेणोपयोक्तव्यमक्षयं शुक्रमिच्छता पुंसा ॥

मेदापयस्याजीवन्तीविदारीकण्टकारिकाम् ।
माषान्श्वदंष्ट्राक्षीरीकागोधूमान्शालिषष्टिकान् ॥
तत्क्षीरेऽर्द्धोदकेसिद्धान् कार्षिकानाढकोन्मिते ।
विसर्जयेत्पयश्शेषं तत्पूतं क्षौद्रसर्पिषा ।
सितया च युतं पीत्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥

तत्क्षीरे तस्या गृष्ट्यादिगुणयुक्तायाः गोः क्षीरे आढकान्मिते अर्द्धोदके उदकस्यार्द्धेन युक्ते मेदादीन् कर्षांशान् दत्वा सिद्धान् पयश्शेषं कृत्वा तान् विसर्जयेत् ।

क्षौद्रादियुक्तं पीत्वा कुर्वीत तत्समर्पितमपि तक्र- णायते तरुण इवाचरति ॥

मण्डलैर्जातरूपस्य सुवर्णस्य तदपि श्रुतम् ॥
सिद्धं सुवर्णं वृष्यं ससिताघृतमाक्षिकम् ।
रूप्यायस्ताम्रसीसानामयमेव पृथग्विधिः ॥

तत्पयस्तस्या गुरुत्वादिगुणयुक्ताया गा- पय सुते सुवर्णस्य पत्रे श्रुतम् । सिद्धमित्या- दि सुबोधम् । सुवर्णरूप्यादीनामपि चतुर्णां मन्यतमस्य विधिः । [जातरूपस्य सुवर्णस्य शुद्धस्येत्यर्थः । मण्डलैः पत्रैः श्रुतस्य पयसो वि- शिष्टशक्त्युत्पाद । तत्पयस्तस्या गवदादिषु ह्यायाः । इति जज्झटः ॥

चूर्णिता पिप्पली शिशिवं मधुक्षे तैल्सर्पिषो ।
भूयः सशर्कराक्षौद्रा क्षीरेणालोडिता पिबेत् ।
अश्वत्थपष्टिक क्षीरसर्पिर्भ्यां वाजिवद्व्रजेत् ॥

तैलघृतयो मधुच्छेशृतस्य शिशिवपिप्प- लीचूर्णस्य शर्कराक्षौद्रसहितस्य क्षीरेण पानं च ष्टिकान्नस्य च क्षीरसर्पिर्भ्यामशनं वाजीकरणम् ॥

चन्द्रांशुशुभ्रं पयसा घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं भुञ्जानो ना वृषायते ॥

चन्द्रांशुवच्छुभ्रं षष्टिकस्यौदनं घृतभूयिष्ठं शर्करामधुयुक्तं क्षीरेण भुञ्जानो वृषायते । ना पुरुषः । (चन्द्रांशुकल्पमिति चरकपाठः । षष्टिकौदनस्य चन्द्रांशुकल्पत्वं नस्यापेतकण मलस्याखण्डितधौतस्य ज्ञापनार्थम् । अन्ये तु गौरषष्टिकस्य प्रवरत्वात्तद्विशेषणार्थं चन्द्रांशुक ल्पमिति साम्प्रयायकल्पनेति । इति जज्झटः ॥)

दध्नः सरेणसघृतो भक्षितः षष्टिकौदनः ।
सेलातुकांपणक्षौद्रः शर्कराढ्येन शुक्रकृत् ॥

शर्कराभूयिष्ठेन दध्नः सरेण आदियुक्तः षष्टिकौदनो भक्षितः शुक्रकृद्भवति । कथम् भक्षितम् । [दध्नः सर आगन्तु द्रवः तेन दोष- वर्जितम् । शर्कराक्षौद्रैरेलेर्युक्तः क्षीरी च बुद्धिमान । शुक्रयायुक्त शुक्लपैल च । इमे शु- चौ पटे । मार्जितं प्रक्षिप्य शीते घृताक्तं षष्टि- कौदने । विशेषतः रसालायामधुरा च षष्टिकौदनम् । वर्णस्वरबलोपेतः पुमांस्तेन वृ- षायत ॥ इति चरके । दध्नः सरमित्यादि । षष्टिकौदनं शुक्लया रसालाया मात्रा पिबेत् । रसाला नाम दधिशर्करया सह पटमृदित च- चतुर्जातककर्पूरादिमधुयुक्तं लोके रसालेत्यु च्यते । इति जज्झटः ॥]

अश्वगन्धामार्षभीचैव स्वयङ्गुप्ताफलानि च ।
पादलेपं नरः कृत्वा निशि नैव प्रहीयते ॥

अश्वगन्धादिभिः पादलेपो वाजीकरणः (नि) अश्वगन्धक्षुरकास्तैलकण्टक कोकिलाक्ष- श्च । आर्षभी ऋषभकाख्या । स्वयंगुप्ता आत्मगुप्ता । सैव कपिकच्छूः ॥

वर्षाभूमूलमृद्वीका स्वयङ्गुप्ताफलानि च ।
सिद्धचरणलेपोऽयं शुक्रं पद्भ्यां तु न स्पृशेत् ॥

वर्षाभ्वादिभिश्चरणलेप सिद्धोऽप्रतिहतः । अस्मिन् कृते पद्भ्यां शुक्रं न स्पृशेत् ॥

घृतक्षीराशनो नित्यं निर्व्याधिर्नित्यगो युवा ।
सङ्कल्पप्रवणो नित्यं नरः स्त्रीषु वृषायते ॥

घृतक्षीराशन इति । नित्य घृतक्षीराशनत्वादियुक्तो नर स्त्रीषु नित्य वृषायते । नित्यगो य सदैव स्त्रियं याति । [सङ्कल्पप्रवणकालानुध्यानाभिमुखः सङ्कल्पप्रवणस्तन्नित्यः । नरग्रहण किं स्त्रीषु वृषायत इत्युक्ते गम्यत एव तथा स्त्रीग्रहण च तत्रैव वृषायते नान्यत्रेति स्त्रीग्रहणमपि व्यर्थम् ॥ उच्यते नरग्रहण विना नपुंसकमित्येतत्र ज्ञापयति । स्त्रीग्रहण च सामान्येनैव स्त्रीति प्रवर्तते । इति जर्जट ।]

आत्मगुप्ताफल माषा गोधूम शालिषष्टिकम् ।
इक्षुरिक्षुरक क्षीर क्षौद्र द्राक्षा सितोपला ॥
उच्चटा शरमूलानि विदारी सशतावरी ।
जीवनीयानि खर्जूर मोचचोचफलानि च ॥
एभिर्भक्ष्याणि पेयानि लेह्यानि च घृतानि च
नित्यमासेवमानस्य स्त्रीषु हर्षो विवर्द्धते ॥

आत्मगुप्ताफलादिभि कृतानि भक्ष्यादीनि सदा सेवमानस्य स्त्रीषु विषये हर्षो विवर्द्धते । इक्षुरक कोकिलाक्ष, उच्चटा प्रसिद्धा महामुस्ता, श्वेतगुञ्जिका स्वल्पविटप प्रायशो न दीर्घे दृश्यत इति सुश्रुतटीका । चूडाला चक्रलोच्चटा इत्यमर ॥

जीवनीयघृतक्षीरमधुतैलसितारसै ॥
रसक्षीराशिन क्षिप्र वृष कुर्वन्ति बस्तय ॥

जीवनीयादिभि कृता बस्तयो रसक्षीराशिन नर क्षिप्र वृष कुर्वन्ति ॥

सिद्धबस्तिविकल्पोक्तान् बलशुक्रसुतप्रदान् ।
युञ्जीतबस्तीन् पुत्रार्थी पुत्रकामोदित च यत् ॥

यस्तु पुत्रार्थी स सिद्धबस्तिकल्पाध्यायोक्तान् बलादिप्रदान् बस्तीन् युञ्जीत । तथा-यदपि किञ्चित् पुत्रकामीये शारीर उक्त तदपि युञ्जीत ॥

इदानीमुक्तानुक्तवाजीकरणसंग्रहायाह ॥

यत्किञ्चिन्मधुर स्निग्ध बृंहण बलवर्द्धनम् ।
मनसो हर्षण यच्च तत्सर्व वृष्यमुच्यते ॥

यदित्यादि । यत् किंचि माधुर्यादिगुण वस्तु यच्च मनसो हर्षण तत्सर्व वृष्यमुच्यते । [ननु दध्यादीन्यम्लत्वेऽपि शुक्रजननानि मण्डादीनि रूक्षाण्यपि । अतो यत् किंचिन्मधुरादेतद्विरोधीति । उच्यते । प्रभावात् । दधिमण्डादीन्यम्लरूक्षाण्यपि वाजीकरणानि । न केवल गुणभावादेव द्रव्याणि कारणानि । किन्तु प्रभावादपि । द्रव्यप्रभावश्चाचिन्त्य, शास्त्रैकसमधिगम्य एवेति न कश्चिद्विरोध इति जर्जट ॥]

द्रव्यैरेवविधैस्तस्मात् भावितः प्रमदा व्रजेत् ।
आत्मवेगेनचोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षित ॥

तस्मादेवविधैर्मधुरादिगुणैर्द्रव्यैर्भावित उत्पन्नसंस्कार सन् आत्मवेगेन च पुरुषसद्भाव कृतनोदीर्ण उत्सिक्त स्त्रीगुणैश्च रूपचेष्टादिभि प्रहर्षित प्रमदा व्रजेत । [द्रव्यैरित्यादि । अत्र भावितग्रहणेनैतत् ज्ञापयति यावत् सर्वात्मना निव देहे द्रव्य स्यात्तावत् गन्तव्य न प्रयोगान्तरमेवेति । ननु चात्मवेगेन चोदीर्ण इति व्यर्थ । नहि परवेगेनोदीर्णता सम्भवति । उच्यते । अयमभिप्राय यावदिन्द्रियोद्भूत-

वेग, परा हृष्यताम्रामारूढस्तावत् प्रमदाप्रवेशः । उक्तं च नानुद्भूतवेग इति । स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितो हावभावमदोन्मादादिभिरित्यर्थः । इति अर्जेट ॥]

इष्टा इत्यादिना स्त्रिया वृष्यत्वमुच्यते ॥

इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्था हर्षप्रीतिकराः परम् ।
किं पुनः स्त्रीशरीरे ये संघातेन प्रतिष्ठिताः ॥

अर्थाः शब्दादयो विषया ये इष्टास्ते नियतमेवैकशः पृथग्भावेनापि स्थिताः परं हर्षप्रीतिकरा भवन्ति । किं पुनर्ये स्त्रीशरीरे संघातेन उपरतप्रतिष्ठिताः । [सर्ववाजीकरणेऽप्ययोषि स्त्र्येव । वाजीकरणमुत्कृष्टमानन्ददेहतुल्यादिन्याह । इष्टाह्येकैकश इत्यादि । एकैकशोऽप्यर्था विषयाः शब्दादय इष्टाः परं हर्षप्रीतिकरा भवन्ति । एवमर्थानां प्रत्येकं हर्षप्रीतिकरणे सामर्थ्यं किं पुनः स्त्रीशरीरे ये संघातेन प्रतिष्ठिताः । ननु स्त्रीग्रहणेन पर्याप्तत्वात् शरीरग्रहणं किं । उच्यते । एकदेशानामात्ममनसा च व्यावर्तनार्थम् । आत्मन्यपि केचिदवस्थिता मनस्यपि केचित् । तस्माच्छरीरे ये प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । किंच । गुणगुणिनोरन्यत्वं चानेन प्रकाशितं भवति । इति अर्जेट ॥]

रुचिभेदेन लोकस्य दैवयोगाच्च योषिताम् ।
तं तं प्राप्य विवर्द्धन्ते नरं रूपादयो गुणाः ॥

रुचिभेदेनेत्यादि । तथा रूपादयो योषितां ये गुणास्ते नरं विशिष्टं प्राप्य विवर्द्धन्ते । य एवैकस्य न किंचिदप्यनुरूपास्त एवापरस्यापरिमेया इति भवन्ति । अस्य च रागविरागस्य हेतुर्लोकानां रुचिभेदो विभिन्नरुचित्वम् । तथा स्वभावात् । यथा दैवयोगतः यस्य तथाविधमदृष्टं भवत्येतदाहितरागाभिमुखता त्रियामम् । न किंचित् कल्पितं तद्विति किंचिदपि प्रतिभाति ॥

तस्मात्सा यस्य हृदयं विशतीव वराङ्गना ।
तुल्यस्वभावा या हारिभिर्या रूपगुणान्विता ॥
पाशभूतैर्वहन्त्यङ्गैर्लावण्यमिव मूर्तिमत् ।
आनयन्त्यमृतेनेव या गात्राणि निषिञ्चति ॥
पिबन्तीव च पश्यन्ती स्पृशन्ती विशतीव या ।
नित्यमुत्सवभूता या या समानमनःशया ॥
नयत्युत्सुकतां चेतो नित्यं सन्निहितापि या ।
यया वियुक्तो निःस्त्रीकमरतिर्मन्यते जगत् ॥
भयद्वारातिसन्तापे यस्या लज्जामयी च या ।
बहुशोऽपि च योगरता तत्पूर्वमिव गच्छति ॥
चरितैर्निर्विकाराया विकारैरिव निर्मिता ।
कान्तानुवृत्तिपरमा सा स्त्री वृष्यतमा मता ॥

यत एवं तस्मात्सा वराङ्गना यस्य हृदयं स्वशरीरान्तर्नियततया विशतीव सा वृष्यतमा मोहितस्य च तुल्यस्वभावैर्यादेरेव एव मन्यन्ते । या तुल्यस्वभावा हारिभिर्गुणैरन्विता च हारिभिर्मनोहरा ज्ञानादिभिः । पाशभूतैस्समाकर्षणयोग्यैरङ्गैर्युक्ता मूर्तिमदिव लावण्यं वहन्ती । या च लपन्ती गात्राण्यमृतेन निषिञ्चतीव । या च पश्यन्ती पिबन्तीव स्पृशन्ती विशतीव । या च नित्यमुत्सवभूता सदा हृत्यानन्दकरी । या समानमनःशया तुल्यकालोद्भवसुरतावसाना [सदैवानुन्दकासा इति

नर्जेट ।] या नित्य सन्निहिता समीपास्थि तापि चत उत्सुकता नयति उत्सुकता मोत्क ण्ठत्वम् । यया विमुक्ता विप्रयुक्तोऽपि सन् सर्व जगन्निश्रीकमेव मन्यते । या रतिसमागमे प्रगल्भासमर्था । स्वस्था निवृत्तरतिसमागमा लज्जामयीव या च बहुशोऽपि गत्वा पुरुषोऽदृष्ट सन् प्रथममिव गच्छति । या च चरितैर्थे बहारचेष्टादिभिर्निर्विकारा । शृङ्गारचेष्टासु पुनर्विकारैरिव निर्मिता । कान्तस्य चित्तानुवृत्तिप्रधाना सैवभूता वृष्यतमा मताभिप्रेता । (या यस्य हृदयमित्यादि बहुनो याऽपति किम् । उच्यते । पृथगपि वृष्या द्वित्रादिभिर्वृष्यतरा म-नोवृष्यतमेऽस्याऽर्थस्य ज्ञापनार्थं यायेति बहुत्वम् । सौरूप्यमेकमेव पर्याप्तो गुण प्रथम यौवनमत्र द्वितीयश्च परिगृह्यते । लक्षणैर्बाह्यैरान्तरैर्नियमविनयादिभिश्च यान्विता सा मताभिप्रेता वृष्य-तमेति । इति जर्जट ॥)

अपरे अमी भावा पर वृषत्व कुर्वन्तीत्याह ॥

अभ्यञ्जनोद्वर्तनसेकगन्ध
स्रग्चित्रवस्त्राभरणप्रकारा ।
सुगन्धिपुष्पोत्करपेरणुकीर्णा
मृदुर्मनोज्ञा विपुला च शय्या ॥

प्राज्ञा कलाज्ञावशगा विनीता
प्रियवदा प्रीतिकरा वयस्या ।
विस्रम्भसत्त्वप्रकृतिक्रियैक्या-
च्छरीरमात्रेण पृथक्त्वभूता ॥

कान्तावनान्ता परपुष्टघुष्टा
रम्या सवन्त्य सतत स्रवन्त्य ।
मद्यमदामोदकर विशेषा-
द्धृद्या प्रसन्ना सुरभि प्रसन्ना ॥

शशाङ्गनागण्डतलाभिपाण्डु
ताम्बूलपत्र परिवारशोभि ।
प्रसाधन स्त्रीमुखपङ्कजाना
यदायुध मूर्तिमिवात्मजन्य ॥

अभ्यञ्जनेत्यादि । अभ्यञ्जनादयो नानाविधा प्रकारा । तथा मृद्वादिगुणा शय्या किम्भूता शोभनस्य पुष्पकरस्य रेणुभि कीर्णा । तथा वयस्या प्राज्ञादिगुणा । कला भवु पष्टि कामतन्त्रप्रसिद्धा तज्ज्ञा विस्रम्भादीना मैक्याच्छरीरमात्रेण पृथग्भूता । तथा च नान्ता कान्ता मनोरमा । तथा स्रवन्त्यो नद्य सततमविच्छेदेन स्रवन्त्यो वहन्त्य । तथा तन्मद्य यन्मद करोत्यामोद च आमोद सौरभम् । मद्येभ्यश्च विशेषात् प्रसन्ना सुरा कि म्भूता हृद्या हृदयप्रीतिदायिनी सुरभि सौरभ्य-युक्ता प्रसन्ना स्वच्छा च । तथा ताम्बूलपत्रम् । किम्भूतम् । शशाङ्कनाना यत् गण्डतल गण्ड-प्रदेश तद्वदभिपाण्डु तथा यत्ताम्बूलपत्र परिवारेण पूगक्षारकर्पूरादिना शोभते । अन्यच्च किम्भूत स्त्रीणा यानि मुखपङ्कजानि तेषा प्रसाधन मण्डन यत् परिवारशोभितहास्यस्य कामस्य मूर्तिमदिवायुध विजयहेतुत्वात् ॥

हिमाचलोद्धूनितदुग्धसिन्धु-
समुद्भवत्फेनचयावदातम् ।
सौध सुधा शुभ्रतरा कराश्च
चन्द्रस्य कुर्वन्ति पर टपत्वम् ॥

तथा सौध हर्म्यपृष्ठमपि वृषत्वं करोति किम्भूतमाह । हिमाचले न तुषारगिरिणा उद्धूनित क्षोभितो यो दुग्धसिन्धुस्तत उद्भूतो य फेनानां च यो निचयस्तद्वदवदात शुक्लम् । तथा सुधातः सुभ्रतरा अत्यन्तशुक्ला ये चन्द्रस्य करास्ते च पर वृषत्व कुर्वन्ति ॥

बन्धेनपूर्वोपहितेन पुंस
खिन्नस्यवृत्ति करणान्तरेण ।
संवाहन स्पर्शसुखे करश्च
करोत्यपूर्वामिव मन्मथेच्छाम् ॥

तथा बन्धेन रतौ सवेशनप्रकारेणैकेन खिन्नस्य पुंसोऽन्येन करणेन वृत्तिर्या साऽपूर्वामिव मन्मथेच्छा करोति । तथैव बन्धखिन्नस्य स्पर्शसुखे कान्ताकरे संवाहनमपूर्वां मन्मथेच्छा करोति ॥

प्रायोगिकाधिकरणोदितचित्रचेष्टा
सशीलनोऽन्नवदनल्परसार्द्रचित्त ।
वृष्योपयोगपरिबृंहितदेहधातु-
र्नारीमनासि वशमानयति प्रसह्य ॥

तथा एवम्भूत पुरुषो नारीमनांसि प्रीचित्तानि प्रसह्यात्मन वशमानयति । किम्भूत आह । प्रायोगिकाधिकरणे कामशास्त्रे या विचित्रा चेष्टास्तासां शीलनात् अत एवानल्पो रस सुरताख्यस्तेनार्द्रं चित्त यस्य स तथोक्त । तथा वृष्याणामाहारादीनामुपयोगेन परिबृंहिता देहधातवो यस्येति ।

तस्मान्निरस्य स्त्रीषु वाञ्छन्नियन्त्र
वृष्यैर्योगैर्जातकामोपि कामी ।
सत्त्व सात्म्य देशकालौ च बुध्वा
चातुष्षष्ट्ये चेष्टिते व्याप्रियेत ॥

तस्मादत एव नत कामीवृष्यैर्योगैर्जातकामोपि स्त्रीषु नियन्त्र वाञ्छन् सत्त्वादिक बुद्ध्वा वात्स्यायनोक्तायां सांप्रयोगिकायां न खरदन्तादिभेदेन चातुष्षष्ट्ये चेष्टिते व्याप्रियेत ॥

वलयस्वनसंकुलमुष्टिरव-
द्विगुणीकृतमेखलिकानिनद ।
चलनूपुरशब्दयुतोपि मुहु
शममावहते न रतातिशय ॥

वलयस्वनादियुक्तो रतातिशयो मुहुरपि सेव्यमानो न शममावहते ॥

सर्वार्थसिद्धि प्रथमोनुराग
शृङ्गारगान्धर्वकथाविशेषा ।
सीत्कारगर्भं हसित सहाव
त्रिनाक्षर विभ्रमवच्च गीतम् ॥

सव्याजसन्दर्शितचारुगात्र
वृत्त प्रियाणामवलोकित च ।
चूताङ्कुर पुष्पफल यथर्तु
विद्युत्वदुद्योतितगर्जितानि ॥

विहङ्गभृङ्गस्वनितानुयात
स्त्रीकूजित नूपुरशिञ्जितानि ।
काल यथास्व वपुषश्च शुद्धि
सङ्कल्पयोनेर्धुरमुद्वहन्ति ॥

सर्वार्थसिद्धयादीनि सङ्कल्पयोनेः कामस्य धुरमुद्वहन्ति । सर्वेषामर्थानामिष्टाना सिद्धि । सीत्कारगर्भं हसितमित्यादि प्रियाणामिति म

म्बध्यते । तथा सहाव हावेन युक्त अनुराग भावसूचको दृष्ट्यादिविकारो हावः । तथा गीत छिन्नाक्षर ध्वनिप्रयोगबाहुल्यात् । तथा विभ्रमवत्त्विभ्रमोत्र विलास एव तस्य लक्षणम् । स्थानासनशयनानां हस्तभ्रूनेत्रकर्मणा चैव । उत्पद्यते विशेषो यः श्लिष्टः स तु विलासः स्यादिति । तथा तासामेव वृत्तम् । किम्भूतमाह । सङ्गतं कृत्वा सन्दर्शितं चारुगात्रं यस्मिन् । तथा तासामेवावलोकितम् । यथर्तु चूताङ्कुरादिकम् । विद्युत्वान् बलाहक तद्गर्जितानि गर्जितानि । स्त्रीणां रतिसमये कूजित पादाननादिविहङ्गमानिरेव भ्रमरस्वनितेन चानुरागम् । यथाब्द काल इति श्रावण इत्यादिना सूत्रोक्तप्रकारेण । वपुषो वमनादिना शुद्धिश्च ।

स्रोतस्सु शुद्धेष्वमले शरीरे
वृष्यं यदान्न मितमात्तिकाले ।
वृषायते तेन परं मनुष्य-
स्तद्बृंहणं देहबलप्रदं च ॥

स्रोतस्सु वमनादिकर्मणा शुद्धेषु सत्सु शरीरे च निर्मले काले चाहारयोग्ये मनुष्यो यदान्नं वृष्यं मितं परिमितं चात्तिभुङ्क्ते तेनान्नेन स परं वृषायते । तदन्नं बृंहणं देहबलप्रदं चेति निर्व्यूढस्तत्रकर्तुरभिमतोर्थः ।

तस्मात् पुरा ... कार्यं
बलानुरूपं न ... ।
सिध्यन्ति ... ।
क्लिष्टे यथा ॥

तस्मादित्यादि यस्मादेव तस्मात् पुरा पूर्वं बलानुरूपं शोधनमेव कार्यम् । क्लिष्टे वाससि यथा रागयोगा न सिध्यन्ति तथा कलुषे देहे वृष्ययोगाः ॥

उपदिष्ट इत्यादिना तन्त्रार्थों निराकाराकाङ्क्षी क्रियते ॥

उपदिष्टे विधिनैतस्मिन्नकल्पार्थानुरोधनः ।
कर्तव्यो नैव कर्तव्यं भागमार्गविनिर्णयः ॥

अस्मिन् विधौ नानारूपे भेषजयोग वर्धादिरोगरोपणादिके यकल्पार्थानुरोधादुपदिष्टे सति यत्र यानि कर्तव्य कर्तव्यानि तत्रैव कर्तव्य कार्यम् ॥

अकर्तव्योपदेश नकल्पार्थानुरुद्ध यो हतुरुक्त मलीमस्त्वरूपमित्यादिना शास्त्र स्थाप्यते ॥

एतत् स्वरूपं शास्त्रस्य यद्यापिस्तेन वर्ण्यते ।
स्पृशति न्यूनतादोषो महानल्पापिनि ध्रुवम् ॥

शास्त्रस्यैतत् स्वरूपं यच्छास्त्रं व्यापित्वेन वर्ण्यते अव्यापिनि शास्त्रे ध्रुवमवश्यं न्यूनतादोषो महान् स्पृशति ॥

वीर्यहीनैरसम्पूर्णैः प्रयोगैरपि भूयिभिः ।
अर्थानतन्त्रयत्न तन्त्रतामाप्नुयात् कथम् ॥

वीर्यहीनैरसम्पूर्णै ... गैरपि त्रिभूयिभिः हेतुभूतैर्भूयि ... प्रैरनयत्नः ... न्त्रता ... त ... ।

इसवर्हिणदक्षाण्डा यन्त्यत्यर्थशुक्रलाः ।
मुनयः सदया न्यूयुस्तान्योगेष्वन्यथा कथम् ॥

अन्यथेति यद्यपि कश्चिन्न्यूनतादोषः परि-
हार्यो न स्यात्तत सदया मुदूरत्यक्त प्राणिहिंसा
कथमिव हनाग्रहान् प्रयोगेषु न्यूयु ॥

कथं वा सर्वएवैते योगा रागाभिदीपना ।
क्लिष्टसङ्कल्पजनना मोक्ता ससारवर्द्धना ॥

यदि च न्यूनतादोष परिहार्यो न स्या
त्तत कथ वैते योगा रागाभिदीपना उत्तेजना-
ननिवापणा सर्वं एव कामस्योद्दीपना प्रयोजि
ता क्लिष्टस्य च सङ्कल्पस्य जनना यत्नज यस्य
च ससारस्य वर्द्धना मोक्ता ॥

त्रिकालदर्शिभिर्दिव्यै सत्वदोषविवर्जितैः ।
पूर्वाचार्यैः कृत वर्त्म कोलङ्घयितुमर्हति ॥

एतच वर्त्म त्रिकालदर्शिभि पूर्वाचार्यैः
कृत कोऽस्मदादिर्लङ्घयितुमतिक्रमितुमर्हति ।
दर्शन दृष्टिः त्रिकाले भूतभविष्यद्वर्तमानाख्ये
काले दर्शी येषा ते । दिविभवादिव्याश्चे ।
तथा सत्वदोषा रागद्वेषाद्य तद्वर्जितैराचार्यैः ॥

प्रक्रान्ते सर्वथा सर्वमुक्त भवति सूदितम् ।
नहि लेशाभिधानेन लभ्यः सर्वार्थसङ्ग्रह ॥
तथा च गर्भक्षीर मासमश्व हस्तिनाम् ।
महासागरतोय च मोक्त निरुपयोग्यपि ॥

सर्वथा प्रक्रान्ते सर्वप्रकार वक्तुमारब्धे
सति सर्वमप्युक्त सूदित भवति । न तु लेशो-
क्तम् । एतदेवोच्यते नहीत्यादिना । लेशा-
भिधानेन स्तोकोक्त्या सर्वेषामर्थाना सङ्ग्रहो न
लभ्यो भवति । तथा च गर्दभीक्षीरादिक नि
रुपयोग्यपि प्रवक्तव्यमेव ॥

तस्मात् न्यूनतादोष परिहृत्यास्य तन्त्रस्य
व्यापित्वमुच्यते ॥

अग्रत्वेपि विशेषेण भूरितन्त्रार्थसङ्ग्रहात् ।
सङ्ग्रहान्नानुष्येत तज्ज्ञानमतिदुर्लभम् ॥

अग्रत्वे साम्प्रतिकत्वेपि सङ्ग्रहात्तस्मात्
तन्त्रान्नानुष्येत तज्ज्ञानमतिदुर्लभम् । एतद्वि-
धस्यान्यस्योपायस्याभावात् । किम्भूतात् स
ङ्ग्रहादित्याह । भूरितन्त्रार्थसङ्ग्रहात् प्रभूताना
तन्त्राणा सम्बन्धिनोर्थस्य सङ्ग्रहोऽस्मात्वव्या-
पनात् ॥

यथा प्रतिज्ञातमितिक्रमेण
वेदोयमष्टाङ्गनिधेर्निबद्ध ।
अभ्यस्यतोमार्गमिमार्य सत्य
सञ्जायते स्वार्थपरार्थसिद्धिः ॥

यथेति । पूर्वं यथा प्रतिज्ञात तथा क्र-
मेणाष्टाङ्गनिधेर्वेदोयमिति निबद्ध । य निब-
न्धमभ्यस्यत पुसस्तथा स्वार्थपरार्थयो सिद्धि
सञ्जायते यथामार्गोव्यमार्थमन्यमभ्यस्यत तत्रा-
र्थपदानि दु रा समुदायो निरोधामार्गश्चवि सा-
गवप्रसिद्धलक्षणानि । एव च पूर्वं प्रतिज्ञातम् ।
सर्वतन्त्राण्यत प्राय सहयाष्टाङ्गसमद । अ
स्थानविस्ताराक्षेप पुनरुक्तादिवर्जित । हेतुलि
ङ्गौषधस्कन्ध त्रयमात्रनिबन्धनः । विनिगूढार्थ
तत्त्वाना प्रदेशाना प्रकाशक । स्वान्यतन्त्र-

विरोधाना भूयिष्ठ इतिनिवर्तकः । युगानुरूप सन्दर्भो विभागेन करिष्यत इति ॥

पितामहमुखोद्गीर्णमपि चायुर्वेदवाङ्मयम् ।
जीवितारोग्यधर्मार्थसुखसौख्यकीर्तिकृत् ॥
अलङ्कृतं युक्तिपदैः सद्रत्नैरिव काञ्चनम् ।
षट्त्रिंशतार्थदुर्गेषु भिषजा संक्रमैरिव ॥

पितामह इत्यादि । इयनेतनकारेणायुर्वेदवाङ्मय । पितामहस्य ब्रह्मणो मुखादुद्गीर्णं जीवितादिकृत् सत् षट्त्रिंशता युक्तिपदैर्युक्तिस्थानैरलङ्कृतं तथा यथा सद्रत्नैः काञ्चनं सुवर्णमलङ्क्रियते । षट्त्रिंशता युक्तिपदैरिति सङ्ख्यासङ्ख्येययोरव्यतिरेकेणाभया निर्देश । किम्भूतैर्युक्तिपदैरित्याह । भिषजामर्थदुर्गेषु सङ्क्रमैरिव स्थितै । यथा हि दुर्गा गजादिगुमा परैरधिगन्तुमशक्या सङ्क्रमै सेतुभि शक्या भवन्ति तद्वदर्था भिषजामगम्यास्ते युक्तिपदैः शैगम्या भवन्ति ॥

तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च ।
प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनम् ॥
उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ।
प्रसङ्गैकान्तनैकान्ताः सापवर्गो विपर्ययः ॥
पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ।
अतीतानागतापेक्षा स्वसंज्ञोह्यसमुच्चयाः ॥
निदर्शनं निर्वचनं नियोगोऽथ विकल्पनम् ।
प्रत्युत्सारस्तथोद्धारः सम्भवस्तन्त्रयुक्तयः ॥

तन्त्रेत्यादिनायुक्तय उच्यन्ते । वाक्यार्थानां योजनं युक्तिः, याभिर्योजनाभिर्विना तन्त्रमसम्बद्धं भवति । का युक्तय । तत्र तेऽधिकरणं नाम अधिकरणं प्रस्तावः सामान्यतनोपक्रम्यते जात यद्वलादिदिशेरेवख्यापरते तदधिकरणम् । यथा सप्ताहाद्दौषधं केचिदाहुर्ज्वरे दशाहत इति वाक्यार्थं सामान्येन प्रवृत्तोऽधिकरणवशाज्ज्वराख्यं विशेषेऽवगम्यते ॥ १ ॥ योगो नामयोग सम्बन्ध स च पदार्थयार्वाक्यार्थयोर्वा । तत्र पदार्थयोः साध्यसाधनभावेन । यथा रागादिरोगा इत्यादौ सम्बन्ध इत्यस्यापास्ता इत्यनेन । वाक्यार्थयोर्यथा जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेदित्यस्य तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्तनश्च लघुता रुचिरित्यनेन ॥२॥ हेत्वर्थोनाम यदेकत्रोच्यमानमन्यत्रापि तथैवोपयुज्यते । यथा तत्रैकैकस्य शाखायामित्याद्येष्वोक्तयाशेषा बोध्या इति गम्यते ॥ ३ ॥ पदार्थोनामपदेनार्थोऽवगम्यते । यथा गुर्वादयो गुणशब्दादवगम्यन्ते ॥ ४ ॥ प्रदेशोनाम यत्रैकदेशस्योच्यमानस्यार्थस्य प्रमादादनुच्यमानोऽपि तच्छेष आपद्यते स प्रदेश । यथा कुट्टलादिपाकक्रमेण लाघवातिशयोऽपूर्वानामुच्यमानानां प्रसादादनुच्यमानान्यपि द्रव्याणि तथावगम्यन्ते ॥ ५ ॥ उद्देशोनाम यत्रार्थानां शब्दमात्रेणैव कीर्तनमुद्देश । ह्रस्वदीर्घौ इत्यादयोऽष्टौ नेत्रदोषा इति शब्दमात्रेणाष्टौ कीर्तिता ॥ ६ ॥ निर्देशोनाम यच्छब्दमात्रेण निर्दिष्टानां स्वरूपविशेषप्रदर्शनाय पुन कीर्तनं निर्देश यथा वस्तिव्यापदिद्रुतोत्क्षिप्त इत्यादिकमुद्दिश्य तेषु दोष प्रदर्शयितुमनुच्चाराम्यतु वद्ध इत्युच्यते ॥ ७ ॥ वाक्यशेषोनाम यस्मिन् वाक्ये एकदेश शिष्यते व्याख्या कालेऽननुच्यमानोऽप्य-

पतति स वाक्यशेषः । यथा रोगास्तु दोषजे यस्य दोषसाम्यमरोगता इत्यत्र उच्यत इति वाक्यशेषः ॥ ८ ॥ प्रयोजनं नाम यत् सम्पादयितुं क्रियाहार आरभ्यते तत्प्रयोजनम् । यथा सन्तापेषु दोषशेषपाचनमग्निसन्धुक्षणं च सम्पादयितुमौषधपानमारभ्यते ॥ ९ ॥ उपदेशो नाम शुद्धस्याप्तवचनस्य कीर्तनमुपदेशः । यथा गर्भस्तु मातुः पृष्ठाभिमुखो ललाटे कृताञ्जलिः सङ्कुचिताङ्ग इत्येवमादि ॥ १० ॥ अपदेशो नाम प्रतिज्ञातस्य साधनहेतुरपदेशः । यथा अहिताशोत्तरोत्तरं दुष्टा वातादय इत्यस्याः प्रतिज्ञाया दुष्परिहरत्वादिति हेतुः ॥ ११ ॥ अतिदेशो नाम अन्यसम्बन्धिना धर्मेणान्यत्रावस्थापनमतिदेशः । यथा पालक्यासम्बन्धिना धर्मेण चुक्रावस्थापनम् ॥ १२ ॥ अर्थापत्तिर्नामयदेकस्मिन्नर्थे उच्यमाने अनुक्तस्याप्यर्थस्य बलादागमनं सार्थापत्तिः । यथा पक्वे जठरे जीर्णेऽप्यामे न पेयमित्युच्यमाने आभोजनादि त्वनुच्यमानस्यापि सामर्थ्यादागमनम् ॥ १३ ॥ निर्णयो नाम उद्दिष्टानामर्थानामनुद्दिष्टेन निराकाङ्क्षत्वापादनं निर्णयः । यथा सर्वरोगनिदानीयोक्तानां रोगाणां सर्वरोगप्रतिषेधनिराकाङ्क्षत्वापादनम् ॥ १४ ॥ प्रसङ्गो नाम यदप्राकरणिकस्यापि वस्तुनः किञ्चित् सम्बन्धेन यत् कीर्तनं स हि प्रसङ्गः । यथा वमनप्रस्तावे धूमास्ते प्राय सर्वैरित्यप्राकरणिकस्य कीर्तनम् ॥ १५ ॥ एकान्तो नाम यत् प्रमाणान्तरव्यावर्तकं तदेकान्तः । यथा दोषहेतुजत्वेन निजत्वं न कदाचिदपि बाह्यहेतुजं व्याप्नोति ॥ १६ ॥ नैकान्तो नाम यदुच्यमानमव्यवश्यम्भावित्वेनानियतं स नैकान्तः । यथा ज्वरस्तु जातः षडहात्सप्ताहिनीषु निवर्तत इत्येतद् क्रमव्यवश्यम्भावित्वेनानियतम् ॥ १७ ॥ अपवर्गो नाम सामान्योक्तस्यानुप्रविष्टस्य विशेषेणाकर्षणं सोपवर्गः । यथा मधुरः श्लेष्मलेत्युक्ता अनुप्रविष्टेषु जीर्णशाल्यादिषु शब्देनाकर्षणम् । ॥ १८ ॥ विपर्ययो नाम उक्तस्यान्यथाभावो विपर्ययः । यथा निशायां कानामनुपशयो भवति तद्विपरीतानां चोपशयः ॥ १९ ॥ पूर्वपक्षो नाम परप्रतिज्ञातानुपपत्तिप्रदर्शनपरो वाक्यसमुदायः पूर्वपक्षः यथा षड्रसनादिन प्रत्यनकरसप्रतिपादकानि वाक्यानि ॥ २० ॥ विधानं नाम तन्त्रस्य कर्त्रा विशिष्टाया पदादिरचना कृता तद्विधानम् । यथा सर्वविरोधपरिहाराय व्यवहारोच्छित्तिर्मा भूदित्यभिप्रायेणोक्तं न च तद्विधानमैकान्तिकमिति ॥ २१ ॥ अनुमतं नाम परपक्षस्य प्रतिषिद्धस्याप्यङ्गीकरणमनुमतम् । यथा वस्तिविधाने कल्पनाया मृतपुदोषौपशमादिनत्व सर्वमेतत् प्रमाणयेदित्यङ्गीकरणम् ॥ २२ ॥ व्याख्यानं नाम सङ्क्षेपेणोक्तस्यार्थस्य विस्तरेणाख्यानं व्याख्यानम् । यथा सर्वरोगनिदाने तस्योपलब्धिर्निदानादिभिरिति सङ्क्षेपेणोक्तस्य तत्त्यादिना विस्तरेणाख्यानम् । अथवा स्फुटैः शब्दैरनभिहितं गुरुपारम्पर्यक्रमागतम् ॥ २३ ॥ संशयो नाम विरुद्धानां पक्षाणामनिश्चयः संशयः । यथा विषवेगसमानपक्षेषु ॥ २४ ॥ अतीतापेक्षा नाम यत्रातीतं पदमपेक्ष्य सम्बन्धार्थता भवति सातीतापेक्षा । यथा स्नेहादयः स्नेह्या इत्युक्ते नात्यतिमन्दाग्निरित्यादेः स्नेह्या इत्यपेक्षते । यथा

च ज्वरे लङ्घनं कुर्वीतेति सूत्रोक्तं लङ्घनमपेक्षते ॥ २५ ॥ अनागतापेक्षा नाम यत्रानागतेनार्थेन सम्बन्धिता भवति सानागतापेक्षा । यथा ततो नावनगण्डूषेत्यादिना दिनचर्यायां नस्यादिविषयोपेक्ष्यन्ते ॥ २६ ॥ स्वसंज्ञा नाम या स्वतन्त्रे एवमन्यस्मिञ्छास्त्रे न श्रूयते सा स्वसंज्ञा । यथा आपानोजेन्ताक इत्येवमादि । ॥ २७ ॥ ऊह्यं नाम यत् भिषजा स्वप्रज्ञया शब्देनानुक्तमपि व्यवस्थाप्यते तदूह्यम् । यथा द्रव्यं जङ्गमादयौगिकमिति यन्न यौगिकं तच्छब्देन नोक्तमपि प्रज्ञया व्यवस्थाप्यते ॥ २८ ॥ समुच्चयो नाम एकस्मिन् विहिते तदविरोधेन तत्रैव द्वितीयस्य विधानं समुच्चयः । यथा वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेद इत्यादि ॥ २९ ॥ निदर्शनं नाम साध्यस्यैकदेशो दृष्टान्तो निदर्शनम् । यथा आमदोषेषु त्रिविधेषु लङ्घनपाचनशोधनानि दृष्टान्तः । (एवमन्यानपि व्याधीन् स्वनिदानविपर्ययात् चिकित्सेदित्यादि) ॥ ३० ॥ निर्वचनं नाम सहयोक्तस्य तदर्थेन योजनं निर्वचनम् । यथा सूचीभिरिव गात्राणि भिद्यन्तीति विषूचिका ॥ ३१ ॥ नियोगो नाम क्रियाणां व्यापाराणां नियोगः । यथा भवता दमूर्च्छापरीतेनापि नैषा पिण्डिका विमोक्तव्येति ॥ ३२ ॥ विकल्पो नाम क्रमेण यौगपद्येन वा सम्भविनां पक्षाणां कीर्तनम् । यथा कुर्वीत लङ्घनं प्रागूपेषु ज्वरादौ वा ॥ ३३ ॥ प्रत्युत्सारो नाम यत्रोपपादि दर्शयन्त परस्परमतानि निरस्यन्ति । यथा गर्भिणी अष्टमे मासि क्षीरयवागू स नेति खण्ड काप्य गर्भस्य । अस्तु पैङ्गल्या बाधस्तथाप्येव कुर्वती नीरुजं बलवर्णोपेतमपत्यं जनयतीति भगवानात्रेयः ॥ ३४ ॥ उद्धारो नाम यच्छास्त्रे चोद्यस्य समाधानम् । यथा चित्रकर्मगुणकृत् गुरुणा को नस्तिरित्यादि यावत् सर्वत कथमपोहति दोषानिति चोद्यस्य स्तिमितमारुतवश्यमेतादित्यादि समाधानम् । ॥ ३५ ॥ सम्भवो नाम किमप्यन्यत्रादर्शनानेन नियमेन साध्यते स सम्भवः । यथा सर्वरोगेषु हेतुलिङ्गौषधादीनां सामान्येनोक्तौ वातादिविशेषेणावस्थापनं सम्भवप्रसादाल्लभ्यम् । ॥ ३६ ॥ एवं तन्त्रयुक्तयः । यद्यपि भट्टारकप्रस्थानेन च परिप्रश्नव्याकरणव्युत्क्रान्ताभिधानहेत्वाख्यास्तत्रोवशिष्यन्ते तथापि ता आचार्येण तन्त्रेणानिबद्धा इत्यत्र नोच्यन्ते । अथवा उक्तास्वेवान्तर्भाव्याः । अथवा तन्त्रयुक्तित्वमेव तासां नाङ्गीक्रियते । तत्र चान्यत्रियोगोक्तौ वातादिविशेषेणावस्थापनं सम्भवप्रसादाल्लभ्यमेवमाद्युक्तम् ॥

सरसः सुप्तपद्मस्य रविदीधितयो यथा ।
यथा गृहस्य दीपाभास्तथा तन्त्रस्ययुक्तयः ॥
अधीयानोपि तन्त्राणि तन्त्रयुक्त्यविचक्षणः ।
नाधिगच्छतितन्त्रार्थमर्थं भाग्यक्षये यथा ॥

सरस इत्यादि सुबोधम् । तन्त्रयुक्त्यविचक्षणः एतासु षट्त्रिंशत्तन्त्रयुक्तिष्वसमर्थः तन्त्रार्थं नाधिगच्छति न प्राप्नोति यथा भाग्यक्षये धनम् ॥

वाक्यार्थयोजनादेता युक्तयस्त्विह प्रसिद्धिदाः ।
असद्वादिप्रयुक्तानां ... पेयसाः ॥

पतति स वाक्यशेषः । यथा रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता इत्यत्र उच्यत इति वाक्यशेषः ॥ ८ ॥ प्रयोजननाम यत् सम्पादयितुं क्रियाऽऽरभ्यते तत्प्रयोजनम् । यथा सदोषेषु दोषशेषपाचनमग्निसन्धुक्षणं च सम्पादयितुमौषधपानमारभ्यते ॥ ९ ॥ उद्देशोनाम सूक्ष्मस्यासंवचनस्य कीर्तनमुद्देशः । यथा न मेरुमातु प्राङ्मुखाभिमुखो ललाटे कृताञ्जलिः सङ्कुचिताङ्ग इत्येवमादि ॥ १० ॥ अपदेशो नाम प्रतिज्ञातस्य साधनहेतुरपदेशः । यथा अहितायोत्तरोत्तरं दुष्टा वातादय इत्यस्याः प्रतिज्ञाया दुष्परिहरत्वादिति हेतुः ॥ ११ ॥ अतिदेशो नाम अन्यसम्बन्धिना धर्माणामन्यत्रावस्थापनमतिदेशः । यथा बालकयासम्बन्धिना धर्माणा कुमारस्थापनम् ॥ १२ ॥ अर्थापत्तिर्नामयदेकस्मिन्नर्थे उच्यमाने अनुक्तस्याप्यर्थस्य बलादागमनं सार्थापत्तिः । यथा पक्व जले जीर्णेऽपाम न पेयमित्युच्यमाने आभोजनादित्यनुच्यमानस्यापि सामर्थ्यादागमनम् ॥ १३ ॥ निर्णयो नाम उद्दिष्टानामर्थानामनुद्दिष्टेन निराकाङ्क्षत्वापादनं निर्णयः । यथा वर्त्मरोगविज्ञानीयोक्तानां रोगाणां वर्त्मरोगप्रतिषेधनिराकाङ्क्षत्वापादनम् ॥ १४ ॥ प्रसङ्गो नाम यदप्राकरणिकस्यापि वस्तुनः किञ्चित् सम्बन्धेन यत् कीर्तनं स हि प्रसङ्गः । यथा वमनप्रस्तावे धूमान्ते प्रायः सर्वैरित्यादेरप्राकरणिकस्य कीर्तनम् ॥ १५ ॥ एकान्तो नाम यत् पक्षान्तरव्यावर्तकं तदेकान्तः । यथा दोषहेतुजत्वाद्रोगेर्निजस्य न कदाचिदपि बाह्यहेतुजं व्याप्नोति ॥ १६ ॥ नैकान्तो नाम यदुच्यमानमप्यवश्यम्भावित्वेन नियतं स नैकान्तः । यथा ज्वरस्तु जातः पक्वावस्थाग्निकीपु निवर्तत इत्येतदुक्तमप्यवश्यम्भावित्वेन नियतम् ॥ १७ ॥ अपवर्गो नाम सामान्योक्तस्यानुप्रविष्टस्य विशेषेणाकर्षणं सोऽपवर्गः । यथा मधुरं श्लेष्मलमित्युक्त्वा अनुप्रविष्टेषु जीर्णशाल्यादिषु शालेनाकर्षणम् ॥ १८ ॥ विपर्ययो नाम उक्तस्यान्यथाभावो विपर्ययः । यथा निदाने कारणमनुपशयो भवति तद्विपरीतानामुपशयः ॥ १९ ॥ पूर्वपक्षो नाम परप्रतिज्ञातानुपपत्तिसन्दर्शनपरो वाक्यसमुदायः पूर्वपक्षः यथा पद्ममरादिना प्रत्येकरसप्रतिपादकानि वाक्यानि ॥ २० ॥ विधानं नाम तन्त्रस्य कर्त्रा विशिष्टाया पदादिरचनायाः कृता तद्विधानम् । यथा सर्वविरोधपरिज्ञाना व्यवहारोऽनिज्जतिर्मा भूदित्यभिप्रायेणोक्तं न च तद्विज्ञानमेकान्तमद्रकामिति ॥ २१ ॥ अनुमतं नाम परपक्षस्य भिन्नत्वाद्यङ्गीकरणमनुमतम् । यथा वमिविधाने कल्पनायां मतेषु दोषौपशमादिनोक्तं सर्वमेतत् प्रमाणयेदित्यङ्गीकरणम् ॥ २२ ॥ व्याख्यानं नाम सङ्क्षेपेणोक्तस्यार्थस्य विस्तरेणाख्यानं व्याख्यानम् । यथा सर्वरोगनिदाने सङ्क्षेपतः प्रविभक्तनिदानादिभिरिति सङ्क्षेपेणोक्तस्य तत्त्वादिना विस्तरेणाख्यानम् । अथवा स्फुटं शब्दैरनभिहितं गुरूपारम्पर्यक्रमागतम् ॥ २३ ॥ संशयो नाम विरुद्धानां पक्षाणामनिश्चयः संशयः । यथा त्रिमर्मसम्मतपक्षेषु ॥ २४ ॥ अतीतापेक्षा नाम यदतीतपदमपदस्य सम्बन्धार्थता भवति साऽतीतापेक्षा । यथा स्नेहादय स्नेह्या इत्युक्ते नत्वतिमन्दाग्निरित्यादे स्नेह्या इत्यपेक्षते । यथा

च ज्वरे लङ्घनं कुर्वीतेति सूत्रोक्तं लङ्घनमपेक्षते ॥ २५ ॥ अनागतापेक्षा नाम यत्रानागतेनार्थेन सम्बन्धिता भवति सानागतापेक्षा । यथा ततो नावनगण्डूषेत्यादिना दिनचर्यायां नस्यादिविधयोपेक्ष्यन्ते ॥ २६ ॥ स्वसंज्ञा-नाम या स्वतन्त्रे एवमन्यस्मिञ्छास्त्रे न श्रूयते सा स्वसंज्ञा । यथा आपानोऽजन्ताक इत्येवमादि । ॥ २७ ॥ ऊह्य नाम यत् भिषजा स्वप्रज्ञया शब्देनानुक्तमपि व्यवस्थाप्यते तदूह्यम् । यथा द्रव्य जङ्गमादयौगिकमिति यत्र यौगिक तच्छब्देन नोक्तमपि प्रज्ञया व्यवस्थाप्यते ॥ २८ ॥ समुच्चयो नाम एककालिनं विहिते तदविरोधेन तत्रैव द्वितीयस्य विधानं समुच्चय । यथा वातस्योपक्रम स्नेह. स्वेद इत्यादि ॥ २९ ॥ निदर्शन नाम साध्यस्यैकदेशो दृष्टान्तो निदर्शनम् । यथा आमदोषेषु त्रिविधेषु लङ्घनपाचनशोधनानि दृष्टान्त. । (एवमन्यानपि व्याधीन् स्वनिदानविपर्ययात् चिकित्सेदित्यादे) ॥ ३० ॥ निर्वचनं नाम सहयोक्तस्य तदर्थेन योजन निर्वचनम् । यथा सूचीभिरिव गात्राणि निस्तीति विषूचिका ॥ ३१ ॥ नियोगो नाम क्रियाणा व्यापाराणा नियोग. । यथा भवता दमूर्च्छापरीतेनापि नैषा पिण्डिका विमोक्तव्येति ॥ ३२ ॥ विकल्पो नाम क्रमेण यौगपद्येन वा सम्भविना पक्षाणा कीर्तनम् । यथा कुर्वीत लङ्घनं प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा ॥ ३३ ॥ प्रत्युत्सारो नाम यत्रोपपत्तिं दर्शयन्त परस्परमतानि निराकरयन्ति । यथा गर्भिणी अष्टमे मासि क्षीरयवागू सर्पिष्मतीं पिबेत् नेति खण्डकाप्य गर्भस्य पैङ्गल्या बाधभवात् । अस्तु पैङ्गल्या बाधस्तथाप्येव कुर्वती नीरुज बलवर्णोपेतमपत्य जनयतीति भगवानात्रेय ॥ ३४ ॥ उद्धारो नाम यच्छास्त्रे चोद्यस्य समाधानम् । यथा चित्रकर्मगुणकृत् गुरुणो को वह्निरित्यादि यावत् सर्वत कथमपोहति दोषानिति चोद्यस्य स्तिमितमारुतनश्यमेतदित्यादि समाधानम् । ॥ ३५ ॥ सम्भवो नाम किमप्यन्यन्नादर्शनादेन नियमेन स्थाप्यते स सम्भव. । यथा सर्वरोगेषु हेतुलिङ्गौषधादीनां सामान्येनोक्तौ वातादिविशेषेणावस्थापन सम्भवप्रसादाल्लभ्यम् । ॥ ३६ ॥ एव तन्त्रयुक्तय । यद्यपि भट्टारकप्रस्थानेन च परिप्रश्नव्याकरणव्युत्क्रान्ताभिधानहेत्वाख्याश्चतस्रोवशिष्यन्ते तथापि ता आचार्येण तन्त्रेणानिरुद्धा इत्यत्र नोच्यन्ते । अथवा उक्तास्वेवान्तर्भाव्या. । अथवा तन्त्रयुक्तित्वमेव तासां नाङ्गीक्रियते । तत्र चान्यथियोगोक्तौ वातादिविशेषेणावस्थापनं सम्भवप्रसादाल्लभ्यमेवमायुक्तम् ॥

सरस. सुप्तपद्मस्य रविदीधितयो यथा ।
यथा गृहस्य दीपाभास्तथा तन्त्रस्ययुक्तय ॥
अधीयानोपि तन्त्राणि तन्त्रयुक्त्याविचक्षण. ।
नाधिगच्छतितन्त्रार्थमर्थं भाग्यक्षये यथा ॥

सरस इत्यादि सुबोधम् । तन्त्रयुक्त्यविचक्षण एतासु षट्त्रिंशत्तन्त्रयुक्तिष्वसमर्थ स्तन्त्रार्थं नाधिगच्छति न प्राप्नोति यथा भाग्यक्षये धनम् ॥

वाक्यार्थयोजनादेता युक्तयस्त्विष्टसिद्धिदा. ।
असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधका ॥

क्षीणव्यत्यासश्लेषोक्तितादीनां प्रकाशकाः ।
वाक्यन्यायोदधेः सारं गृहीत्वैव व्यवस्थिताः ॥

एता युक्तयो वाक्यार्थस्य योजनाद्वाक्येष्टसिद्धिं ददति। यानि पाणिन्यादीनामर्थामप्यप्रदर्शितपराणि वाक्यानि तथा प्रतिबोधकाः । क्षीणतादीनां व्यत्यासतादीनां श्लेषतादीनां युक्तितादीनां च प्रकाशकाः । तेन तत्र स्फुटं वक्तुं न पार्यते । व्युत्पत्तिः परस्परविवर्तम् । एकोऽनेन स्वार्थं । उक्तिवचनभाषि । एताश्च युक्तयो वाक्यन्यायोदधेरमन्दवचक्रमप्रभविनो मध्याज्ज्ञात्वा सारं गृहीत्वा एव व्यवस्थिताः । पदार्थयोजनास्तु पुरातना प्रसिद्धा इत्येतत आचार्येण नोक्ताः । तासु च तत्रभवतो हरेः श्लोकौ ॥ संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥ सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव इति । अनयोरर्थः यथा पक्षे अनेको गोशब्दो यागादिविषयस्तेषां विशेषावच्छेदे संसर्गादीनि हेतवः । येषामप्येक एव गोशब्दो यागाद्यनेकविषयाभिधानोऽनेकशक्तियुक्तस्तेषामपि शक्त्यवच्छेदे संसर्गादीनि विशेषस्मृतिहेतवः । तत्र संसर्गो यथा । धेनुरानीयतामित्यत्र सर्वत्र अत्यप्रसवाभिधायित्वाद्धात्वर्थसन्देहे सवत्सत्वादिनोक्त किशोरतराद्यन्यतमसंसर्गः । सन्देहविच्छेदे हेतुः । क्वचिद्विप्रयोगः । यथा करभरहिता धेनुरानीयतामित्युक्ते यैव निर्जातकरसम्बन्धा धेनुः सैव करभरहिताऽऽनीयते अन्यस्यास्तु करभरहितत्वाकथनमित्यादि द्वैरश नोपपद्यते । क्वचित् साहचर्यं यथा शिला आनीयतां न पुत्रकाणि भवन्ति पत्राशिलैवानीयते । यथा रामलक्ष्मणाविति रामो दाशरथिरेवोच्यते । क्वचिद्विरोधः । यथा रामार्जुनावित्यर्जुनः कार्तवीर्यः । क्वचिदर्थः । यथा गोपालकमानयेत्यत्र व्यापत्तेरर्थादन्यापत्तेर्न सम्भवति न ज्ञाता गोपालक आनीयते न गवां पालः । क्वचित् प्रकरणम् । यथा भोजनादेव सैन्धवादिशब्देषूपह्रियमाणेष्वेतावद्युक्ते सैन्धवमानयेति उक्ते च प्रतीयते लवणं न घोटकम् । क्वचिल्लिङ्गम् । यथा अक्ता शर्करा उपदधातीत्यस्मिन् वाक्ये केनाक्तेति अपेक्षायां सम्भवे तेजो वै घृतमित्यस्मिन् वाक्यान्तरे दृष्टात् लिङ्गात् घृतमात्रेण शर्कराग्रन्थिकाया अञ्जनक्रिया निर्धार्यते । क्वचिच्छब्दान्तरसंनिधिः । यथार्जुनः कार्तवीर्यो रामो जामदग्न्य इति । क्वचित् सामर्थ्यम् । यथा अनुदरा कन्येत्युदरविशेषप्रतिषेधो गम्यते । अभिरूपाय कन्या देयेत्यत्राभिरूपतमायेति गम्यते । क्वचिदौचिती । तथा च केचिच्छब्दाः प्रयोक्तृणामौचित्यात् उद्दिश्य निन्दाप्रशंसाद्यभिधायित्वं गम्यते । यथा भद्रमुखेति दस्युराक्षसादौ । यथा च जिनो वाणसोऽजित्वरा इति च दृष्टिः । क्वचिद्देशः । यत्रत्रशब्दस्य क्वचिद्देशे निन्दितत्ववाचित्वं तस्यैवान्यत्र प्रशंसावाचित्वं प्रसिद्धं रूपम् । क्वचित् कालः । यथा पूर्वाह्णे पच्यतामित्युक्ते विशिष्टसाधनैश्च विक्लित्तिर्गम्यते सा च विशिष्टसाधनादिसाचमगृहीत्वा पचतिर्विशेषावगति । रात्रौ तु निद्रास्यये गम्यते । क

चिद्व्यक्तिः । यथा पुल्लिङ्गो धर्मशब्द आत्मगुण वक्ति नपुंसकस्तु यज्ञम् । कचित् स्वरादश्च । यथा अस्थण्डिलेष्वित्यत्र पूर्वपदप्रकृतिसाधारणतत्पुरुषावगतिरस्थण्डिलेष्वित्यत्र चान्तोदात्तेन बहुव्रीहिः । आदिग्रहणात् कचिद्विभक्तिः । यथा अर्द्धमर्द्धं अर्द्धमिति द्वितीयया कर्मप्रतीयते अर्द्ध इति प्रातिपदिकार्थमात्रम् । कचित्तद्धितः । यथा दात्त' कू-पइत्यत्र तद्धिते न विपाशात उत्तरकूलभवत्वम् । दक्षिणकूलभवत्व न कूपस्येति स्पष्टम् । कचिञ्चलनम् । यथा सुसिक्तमित्यत्र प वस्य भावाभावाभ्या सुशब्दस्योपसर्गत्व कर्मप्रवचनीयत्व च गम्यते । एवमनेकमप्यूह्यमिति श्लोकार्थः ॥

एतदागमसिद्धत्वात् प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।
प्रयोज्य मन्त्रवत्तन्त्र तन्त्रज्ञानविशारदैः ॥

एतदिति । एतच्च तन्त्र तन्त्रज्ञानविशारदैर्मन्त्रवत् सम्प्रयोक्तव्य नात्र फलाभावशङ्का कार्येत्यर्थः । कुत इत्याह । आगमसिद्धत्वात् आगम एवास्मिन् प्रमाणम् । प्रत्यक्षफलदर्शनमधिक प्रमाणम् ॥

पितामहेन लोकस्य स्मृत्वा तदिदमव्ययम् ।
अकालमृत्युरक्षार्थमलौह वर्म निर्मितम् ॥

पितामहेनेत्यादि । व्याख्यासमम् । पितामहेन ब्रह्मणा अलौह वर्म निर्मित शस्त्रेण विना कारितम् ॥

सुज्ञातमेतदमृतं स्वस्थास्वस्थसुखास्पदम् ।
[illegible] ॥

सुज्ञात साकल्येन ज्ञातमेतत्तन्त्रममृत स्वस्थानामस्वस्थाना च सुखस्यास्पद स्थानम् । ईप्सितफलावाप्तिक्रमेणाशेषस्य पुरुषार्थस्य प्रसाधनम् ॥

इद शास्त्रमदृष्टीनामेवमालोककार्यपि ।
मण्डल भास्करस्येव न प्रकाशाय जायते ॥

इद च शास्त्रमेवमालोककार्यपि अदृष्टीनामबुद्धिमता प्रकाशाय न जायते । यथा अदृष्टीनामचक्षुषाभास्करस्यादित्यस्यमण्डलम् ॥

ध्रुव वैद्येषु कल्याणमायुर्वेदानुसारिषु ।
इतरेष्वितरच्छस्त्रविपज्वलनकर्मसु ॥

आयुर्वेदानुसारिषु वैद्येषु ध्रुवमवश्य कल्याणमुभयलोकश्रेय' । इतरेष्वित्यायुर्वेदानुसारिषु इतरदित्यवश्यमकल्याणम् । किम्भूतेष्वित्याह । शस्त्रविपज्वलनकर्मसु शस्त्रविषाग्निरूप मारणात्मकत्वात् कर्म येषामिति ॥

अक्षक्रमेण शस्त्रादिसाम्य दर्शयित्वा शस्त्रादित आधिक्यमपि प्रदर्शयितुमाह ॥

कुर्यात् प्रयुक्त शस्त्रादि सशेषमपि रोगिणम् ।
न त्वेव भेषज मोहादनालोचितयोजितम् ॥

कुर्यान्नित्यादि । शस्त्रादि शत्रुणा प्रयुक्त सशेषमपि रोगिण कुर्यात् । यत् पुनर्भेषजमनालोचितयोजितमनालोचितमेव मोहाद्योजित तत्र त्वेव सशेष कुर्यात् ॥

सदा दोषौषधादीनि वीक्ष्य द्वादशतत्त्वतः ।
[illegible] प्राज्ञो न योगैरेव केवलैः ॥

तस्मात् ज्ञात्वा दोषौषधादीनि देशकालावस्थाविषयं सत्त्वसात्म्याद्यनुरूपमौषधानि सम्यक् परीक्ष्य शास्त्रविधिना प्रयोज्यानि । न तु स्वबुद्ध्यैव योज्यानि ॥

मात्रादिसम्यग्ज्ञानरहितो यदृच्छाप्रतिपादितः ।
हिनस्ति व्याधितं योगो घृतमाक्षिकयोरिव ॥

मात्रेत्यादि । योगश्च मात्राकालसंयोगसंस्कारादिष्व सम्यग्ज्ञानरहितो यदृच्छयैव प्रतिपादितो व्याधितं हिनस्ति । यथा घृतमाक्षिकयोः समयोगः ॥

दृष्ट्वा विषेऽप्यमृततां घृतादौ मारणात्मताम् ।
शास्त्रतत्त्वं न विज्ञाय स दुरात्मा चिकित्सति ॥

यश्च दुरात्मा भवति सोऽयं शास्त्रतत्त्वं विज्ञाय न चिकित्सति । विषे मारणात्मकेऽपि संयोगादिवशादमृततां दृष्ट्वा घृतादौ च रसायने मारणात्मकतां दृष्ट्वा ॥

सुगीतश्चैषकस्यापि महाक्रोशो महात्मनः ।
वैद्याश्चाश्रुतशास्त्रार्था मूर्खाश्च मम विप्लव ।
अकालमृत्यवो ह्येते विचरन्ति महीतले ॥

सुगीतइत्यादि । व्याख्यासमम् ॥

लोभयन्त्यातुरं मूढा ये चित्रैः कर्मकौशलैः ।
तेभ्यो रक्षेत्सदात्मानमात्मा यस्मात् सुदुर्लभः ॥

ये मूढा नानाविधैः कर्मकौशलैरातुरं लोभयन्ति तेभ्य आत्मानं सदा रक्षेत् यस्मादात्मा सुदुर्लभः ॥

ते घुणाक्षरवत्किञ्चिदुत्साध्य नियतायुषम् ।
घ्नन्ति वैद्याभिमानेन शतान्यनियतायुषाम् ॥

ते मूढाः कञ्चिन्नियतायुषं घुणाक्षरवत् काकतालीयवदुत्साध्य भिषजमात्मानं मन्यमाना अनियतायुषां शतानि घ्नन्ति हिंसन्ति । पुनः ऋषिभिर्भाषिते काव्यशास्त्राणि स्वयमेव मतिः बुद्धिपूर्वं न क्रियन्ते ॥

रोगार्तस्य विपन्नस्य सवत्सस्य गुरोरिव ।
अवैद्यो निर्घृणः क्रूरो यः करोति भिषग्जितम् ॥

पापस्य मृत्युदूतस्य दुर्मतेस्त्यक्तधर्मणः ।
नरो नरकपाती स्यात्तस्य सम्भाषणादपि ॥

निर्घृणत्वादिगुणस्य रोगार्तस्य अवैद्य एव यो निर्घृणः क्रूरत्वात् भेषजं करोति तस्य पापादिरूपस्य सम्भाषणादपि नरो नरकपाती स्यात् ॥

अतन्त्रीकृततन्त्रार्थाः शास्त्रमात्रोपजीविनः ।
राज्ञां प्रमादाच्छास्त्राणि चरन्ति व्याधवृत्तयः ॥

तान् कालपाशसदृशान् वर्जयेच्छास्त्रदूषकान् ।
सेवेत शमविज्ञानज्ञानपूर्णान् भिषक्तमान् ॥

यैस्तन्त्रार्थो न सन्धीकृत सम्यक् तन्त्रयित्वा बुद्धौ न निवेशित ते व्याधवृत्तयो मृगमारका राज्ञः प्रमादाच्छास्त्राणि चरन्ति । यदि पुना राजानः प्रमत्ता न भवन्ति तत कथमिव चरितुं लभन्ते । तान् कालपाशसदृशत्वादियुक्तान् वर्जयेत् प्राज्ञः । शमादिपूर्णांश्च भिषक्तमान् सेवेत ॥

अन्नपानानि पथ्यानि व्याधिनिर्घातमौषधम् ।
रसायनानि वृष्याणि प्राप्यन्ते वैद्यसंश्रयात् ॥

अराजका यथादेशा भर्तृहीना यथा गृहा. ।
आतुराद्यास्तथापादा. शोच्या वैद्यानधिष्ठिता' ॥
प्राणाचार्यं बुधस्तस्माद्दयालु विजितेन्द्रियम् ।
अश्विनाविव देवेन्द्रः पूजयेदादृत सदा ॥

पथ्यान्यन्नपानादीनि साधु वैद्यसश्रयात प्राप्यन्ते । अराजका इत्यादि व्याख्यासमम । यत एव तस्मात् बुध प्राज्ञो दयालुत्वादियुक्त प्राणाचार्यमादृत सन सदा पूजयेद्यथा देवेन्द्र अश्विनौ पूजयतीति ॥

यज्ञस्य हि शिरश्छिन्नमश्विभ्यां सन्धित पुन ।
पातितादशना पूष्णो भगस्य च विलोचने ॥
राजयक्ष्मार्दितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव चिकित्सित ।
सोमाभिपतितो वज्री भुजस्तम्भे च दारुणे ॥
भार्गवश्च्यवन कामी वृद्ध.सन् विकृतिं गत ।
वीर्यवर्णबलोपेत' कृतस्ताभ्या पुनर्युवा ॥
एभिश्चान्यैश्च बहुभि' कर्मभिर्भिषगुत्तमौ ।
बभूवतुर्भृश पूज्याविन्द्रादीना महात्मनाम् ॥
अश्विभ्यासहित'सोम प्रात' पिबति वासव ।
सौत्रामण्यां च भगवानश्विभ्यांसह मोदते ॥
अश्विनो' कल्प्यते भागो यज्ञेषु ब्राह्मणैरपि ।
अश्विनावग्निरिन्द्रश्च वेदेषु सुतरा स्तुता ॥
वैद्यावित्यश्विनौ तस्मात् पूज्येते विबुधैरपि ।
अजरैरमरैर्नित्य सुखितैरेवमादृतै. ॥
व्याधिमृत्युजराग्रस्तैर्दु खप्रायै ।
किं पुनर्भिषजोमर्त्य' ॥

यज्ञस्येत्यादिनेतिहासेनाश्विनो प्रभावकीर्तनम् । व्याख्यासमम । भिषगुत्तमावश्विनौ महात्मनामिन्द्रादीना भृश पूज्यौ बभूवतु । तस्माद्विबुधैर्देवैरप्यश्विनौ वैद्याविति पुज्येत । किम्भूतैर्विबुधैरित्याह अजरैरित्यादि एवगुणै रपि । किं पुनर्मर्त्यमानुषैस्तत्रापि व्याध्यादिग्रस्तैर्भिषजो यथाशक्तितो न पूज्या स्यु । [यज्ञस्येत्यादि । यज्ञो ब्रह्मा । इन्द्र सोमाभिपतित सोममतीव पीत्वातिविरेचित इत्यर्थ । एतैरन्यैश्च कर्मभिर्भिषगुत्तमावश्विनौ महात्मनामिन्द्रादीना भृश पूज्यौ बभूवतु । प्रात प्रातस्सवने शक्र अश्विभ्या सहित सोम पिबति । सौत्रामण्या च सहाश्विभ्या शक्रो मोदते । देवैरप्यश्विनौ पूज्येते भिषगुत्तमाविति । किं पुनर्मर्त्यैर्व्याध्यादिग्रस्तैर्भिषजो नातिशक्तित पूज्याः स्युर्यथाशक्ति पूज्या । इति जर्जट ॥]

शीलवान् मतिमान् युक्तो द्विजातिर्वेदपारग' ।
प्राणिभि.पितृवत्पूज्य प्राणाचार्य.सहिस्मृत ॥

शीलवत्वादिमान् वैद्य प्राणिभि पितृवत् पूज्य स हि प्राणाचार्य स्मृतो नान्य । [स च भिषक् शीलवत्वादियुक्तो वेदपारगतो गुरुवत् प्राणिभि पूज्य प्राणाचार्यो यतोऽभिहिति । इति जर्जट ॥]

विद्यासमाप्तौ भिषजा द्वितीया जातिरुच्यते ।
न वैद्यो वैद्यशब्द हि लभते पूर्वजन्मना ॥

विद्यासमाप्तौ चार्षं वा ब्राह्मं वा भिषजं ध्रुवम् ।
सत्त्वमाविशति ज्ञानात्तेन वैद्यो द्विजः स्मृतः ॥

विद्यासमाप्ताविन्यादि । व्याख्यानम् । आर्षं वा ब्राह्मं वा सत्त्वं कर्तृ विद्यासमाप्तौ भिषजं कर्मभूतमाविशति । [इह पाठान्तरव्याख्यानम् । विद्यासमाप्ताविन्यादि । एतदुक्तं भवति । वैद्यो न द्विजः अपि तु विद्यासमाप्तौ वैद्यशब्दाभिधेयो भवति । तस्याः च सत्त्वमाविश्य । ततो ब्राह्मं सत्त्वमार्षं वा ध्रुवमवश्यं ज्ञानादाविशति । तस्माद्वैद्यो द्वितीय इव जातो भवति वैद्यशब्दलाभात् । उक्तं च । यस्यां यस्यामवस्थायां वर्तते तस्यां तस्यां जात इत्युच्यते तेन द्विजातीया वैद्यजातिर्भवतीति । ननु च विद्यासमाप्ताविन्यनेनैव च पर्याप्तत्वात् ज्ञानग्रहणं किम् । उच्यते । य एव विद्यासमाप्तौ ज्ञानवान् न पुस्तकस्थानीयः, स ब्राह्मं सत्त्वमार्षं वा विशति । ननु च ब्राह्मं चार्षं चेति कस्माद्विकल्पः, एकस्यैवैकस्मान्नियमः कृतः । उच्यते । ब्राह्मणस्य वेदार्थपरिज्ञानादायुर्वेदार्थपरिज्ञानात् ब्रह्मसत्त्वानुप्रवेशप्रसिद्धिरस्त्यात्र ब्रह्मसत्त्वमाविशति वैश्यमार्षमिति यथासङ्ख्येन प्रत्येतव्यमिति । मनुनाप्युक्तम् । वैद्यस्तु वैश्यो वा ब्राह्मणोऽपि वा उच्यतेऽस्याप्यन्यसत्त्वप्रापणार्थमथापि वा इति । इति जज्जटः ॥]

नाध्यायेन्नचाक्रोशेदहितं न समाचरेत् ।
प्राणाचार्यं बुधः कश्चिदिच्छन्नायुरनश्वरम् ॥

न च बुधः आयुरनश्वरमिच्छन् नाध्यायेत् अनर्थमहितचिन्तनम् । न चाक्रोशेत् प्राणाचार्यम् । [अभिध्यानमहितचिन्तनमिति जज्जटः ॥]

भिषगप्यातुरान् सर्वान् स्वसुतानिव यत्नवान् ।
आबाधेभ्यो हि संरक्षेदिच्छन् धर्ममनुत्तमम् ॥

भिषजापि सर्व आतुराः स्वसुता इव पाल्याः ॥

कुर्वते ये तु वृत्त्यर्थं चिकित्सापण्यविक्रयम् ।
ते हित्वा काञ्चनं राशिं पांसुराशिमुपासते ॥

ये मनुष्याः वृत्त्यर्थं चिकित्सापण्यस्य विक्रयं कुर्वते ते काञ्चनराशिं त्यक्त्वा पांसुराशिमुपासते सेवन्ते ॥

रोगाग्निमन्दारुणान्पाशानन्तकाहितकर्षिणः ।
यश्छित्त्वा परित्राति प्राणान्दाता नान्यस्तत्समः ॥

छित्त्वा । वैद्येन समो दाता नास्ति । यः रागाग्निवान् रुजाकान् पाशान् छित्त्वा प्राणान् रक्षति ददाति । किम्भूतान् पाशान् अन्तकस्य मृत्योर्हस्तान्निकटे ये कर्षन्ति तान् ॥

न जीवितप्रदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते ।
तस्मादुपाचरेत् स्वेन स्वेननित्यतपस्विनः ॥

न जीवितप्रदानादित्यादि व्याख्यास्यते । जीवितप्रदानादन्यद्दानं न विशिष्टम् । तस्मा-

देव तस्मान्नित्यान् तपस्विनश्च स्वेन स्वकीयेन स्वेन धनेन वैद्य उपाचरेत । [परो भूतदया धर्म इति मत्वा चिकित्सिते । वर्तते यः स सिद्धार्थ सुखमत्यन्तमश्नुते । इति चरक । भूतदया च परो धर्म एव ज्ञात्वा चिकित्सिते यो वर्तते सिद्धार्थ सोऽत्यन्त सुखमश्नुते । इति जज्जट ॥]

सत्वार्थमीहमान च वैद्य येन महामने ।
वर्तन्ते सन्निधानेन नियत सिद्धिदेवता ॥

एव सत्वार्थ सत्वार्थमीहमानस्य चेष्टमानस्य महामतेर्वैद्यस्य सिद्ध्याख्या देवता नियत सन्निधानेन वर्तन्ते ॥

क्वचिद्धर्म क्वचिन्मित्र क्वचिदर्थ क्वचिद्यश ।
कर्माभ्यास क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥
नित्यमादरवान् वैद्यस्तस्मादार्तानुपाचरेत् ।
प्राणानुसहात्मनःकीर्त्या निहन्त्येषामनादरात् ।

कचिद्धर्म इत्यादि व्याख्यासमम् । एषामार्तान् प्राणान् निहन्तीति सम्बन्ध ॥

सर्वत्र मैत्री करुणातुरेषु
निरामदेहेषु नृपु प्रमोद ।
मनस्युपेक्षाप्रकृतिं व्रजत्सु
वैद्यस्य सद्वृत्तमल तनोति ॥

सर्वत्र मैत्र्यात्रिक वैद्यस्य साधुवृत्त पर्यात विस्तारयति । आतुरविषये करुणा । निरामदेहेषु स्वस्थेषु प्रमोद

सामिषेणापि चित्तेन जीवितोच्छेदकारिणः ।
योनिहन्त्यामयान् वैद्य सोपि केनोपमीयताम् ॥

यो वैद्य सामिषेण सलोभेनापि चित्तेन जीवितस्योच्छेदकारिण आमयान् निहन्ति सोपि केनोपमीयताम् ।

किमुत निरामिषेण मनसा करुणा मृदुना
कृपणविशिष्टयो सदृशमादरमुद्वहता ।
अतिगुरुबोधिसत्वचरितसतत विदध-
च्छमयति रोगजालमपि योतिविरोधिमिथ ॥

यो वैद्य करुणामृदुत्वादिगुणेन मनसा मिथ परस्परमतिविरोधि रोगजाल शमयति स किमुत । आमिष भोग्यवस्तु, कृपण क्षुद्र, विशिष्ट कृपणादन्य । तयोरुभयोरपि समादरमुद्वहता । किम्भूतो वैद्य य सदैवातिगुरुबोधि सत्वाना चरित विदधत् ॥

अतिविरोधि रोगजालमित्येतदेवदाह शूलमित्यादिना प्रदर्श्यते ॥

दाह शूल तृडाध्मान क्षुत्क्षामत्वमरोचकम् ।
क प्राकृतो जयेद्रोगान् नित्यमन्योन्यरोधिन ॥

दाहेतिशीता क्रिया शूले सा स्वल्पापि महाविकारकरी । एव तृडादिष्वपि यथायथ विरोधो वाच्य ॥

मास्तामग्रहोन्मादपदान सुगदनादीन् ।
सोनानीयाधिविष्टिनोऽङ्गाद्भुरभिषक्क्रियाक्रमान ॥

मास्तादीश सुगदनलक्षणान सुदूरवि-
भिषक्क्रियाक्रमांश्च को बाजिनो यथावत् जानी-
यात् । ज्ञात्वा वा कश्चिकित्सितं नकुर्यात् ॥

प्राणाचार्य वेदपारं यथावत्
पूज्यापूज्य पूजयेदित्यपमात् ।
यस्मिन्नस्य प्राणदानानि यदा
तस्मै यच्छन्त्र धनानां धनायेद् ॥

प्राणाचार्यमिति । अस्मात् कारणादायु-
र्वेदपारगम पूज्या पूज्य च प्राणाचार्य नित्यमेव
धनधान्यादिना पूजयेत् । यस्य धनिनो यस्मिन्
प्राणाचार्ये यथा प्राणदाना निवसन्ति तस्मिन् स
निम्यच्छन् धनानि को मूढो धनानां धनायेद्
मानां कुर्यात् । धनायदित्यशनायादिसूत्रे नि-
पात्यते ॥

आयुर्वेदं श्लोकलक्षेण पूर्वं
ब्रह्मा प्रासीदग्निवेशादयस्तु ।
कृत्स्नज्ञेयमाप्तसारा स्वतन्त्रा-
स्तस्यैकैकं नैकधाङ्गं वितेनुः ॥

पूर्वं ब्रह्मा श्लोकानां लक्षेणायुर्वेदमाख्या-
सीत् । तस्मादग्निवेशादयः कृत्स्नज्ञेयप्राप्तसा-
राः स्वतन्त्राश्च सन्तस्तस्यायुर्वेदस्याङ्गं बाला-
शङ्गमेकैकमनेकधा वितेनुरिति स्थितम् ॥

भिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे
पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ।
सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुप्त-
स्तस्याप्यहं सिन्धुषु लब्धजन्मा ॥

भिषग्वर इति । मे मम वाग्भट इति
नाम्ना पितामहो भिषजां श्रेष्ठोऽभूत् । यस्याहं
नामधरः । तस्य वाग्भटस्य सिंहगुप्त
नामा सुतोऽभवत् । तस्यापि सिंहगुप्तस्याहं
सुतः सिन्धुषु लब्धजन्मा ॥

समधिगम्य गुरोरवलोकितात्
गुरुतराच्च पितुः प्रतिभां मया ।
सुबहुभेषजशास्त्रविलोचनात्
सुविहितोऽङ्गविभागविनिर्णयः ॥

समधिगम्येति । मया च अभि-
वेदादिष्वायुर्वेदाङ्गविभागविनिर्णयो रचितः ।
कथमित्याह । अवलोकितात्याद्यादिगुरोः
प्रतिभां बुद्धिविशेषं समधिगम्य । न केवलं
तस्मादेव गुरोर्यावत् गुरुतराच्च पितुः । किं-
भूतात् पितुराह । सुबहु भेषजं यच्छास्त्रं त-
द्वाशेषार्थपरिज्ञानहेतुत्वाद्विलोचनं यस्य ॥

पूर्वोक्तमेव यदना [illegible] स्यां-
न्मन्दालुतुष्टिजननं न भवत्यपूर्वम् ।
सङ्क्षिप्तसंस्थापितविस्तृतविप्रकीर्णः
कृत्स्नोऽर्थराशिरिति साधु स एव दृष्टः ॥

मया च स एवाग्निवेशादिप्रणीतोर्थराशिः कृत्स्नः सर्वः साधु कृत्वा च दृष्टो निबद्ध । यत पूर्वोदितमविशिष्टमेव वदता न किञ्चिदुदितं भवति । अत्यन्तापूर्वं चोच्यमानं श्रद्धालूना तुष्टिजनन न भवत्यत स एव साधुदृष्टः । यत स्तेषामग्निवेशादीनामर्थराशिः सङ्क्षिप्तमशयितत्वादिदोषयुक्त, अतथाभूतोपि प्रतिभात्यत स एव मया साधु दृष्ट ॥

आयुर्वेदोदधेः पारमपारस्य प्रयाति क ।
विश्वव्याध्यौषधिज्ञानसारस्त्वेषसमुद्धृतः ॥

एष चास्मत्तन्त्रो विश्वस्य जगतो व्याधीनामौषधाना च सार उत्कृष्टो भाग समुद्धृत । कृत्स्नस्य त्वायुर्वेदसागरस्यापारस्यानन्तस्य क पार प्रयाति ॥

स्मृत्वेत्यादिना आत्मतन्त्रस्योपादेयतामाचष्टे ॥

स्मृत्वेदमुदित पूर्वं श्रुत्वेदानीं द्वयो पुन ।
स्मर्तु श्रोतुश्च सुतरा श्रद्धातु कस्य युज्यते ॥

इद चार्थजातमेकेन ब्रह्मादिना स्मृत्वोदित पूर्वकाले चोदितम् । अन्येन त्वस्मदादिना श्रुत्वोदितमुक्त सम्प्रति चोक्तम् । एतयोरुभयो कस्य श्रद्धातु युज्यते । असाक्षात्करत्वे समे चरस्योपरि क पक्षपात । अथवा उभयो श्रद्धातु कस्य युज्यत इति काका येन श्रुत्वेदानीं चोक्त तस्यैव श्रद्धातु युक्त न त्वितरस्य । यस्माद्यथानुभवात्स्थास्मृतिर्दुरुपपादा । कस्यापि कालातिक्रमात् सस्कारभ्रश इति । कण्ठोक्त्या तु सममेवानौद्धत्येन श्रुत भविष्यतीत्यूर्ध्वमेतीत्यादिना प्रदर्श्यते ॥

अथवा श्रुतमप्येतत स्मर्तुरेव क्रमागतम् ।
अभिधातृविशेषेण किं तथापि प्रयोजनम् ॥

अथैव कश्चिदाह यदद्यतनस्य श्रुत तत स्मर्तुरेव सम्बन्धिन क्रमादायातम । तत स्मर्तुर्दोषाभावसूचनात्मया कृतेपि भ्रमादिविनाशव्यापनमेव । एवमा मत एव परमसाधुत्व वर्णित भवतीति । एवमपि भवता कृतेस्मिन्श्लीलादिदोषाशङ्का स्यादित्यत आह अभिधात्रिति । अभिधातृविशेषेण किं प्रयोजन भवति । प्रामाणिकेन ह्यर्थक्रियाभिनिवेष्टव्या ॥

ऊर्ध्वमेति मदन त्रिवृताधो
वस्तुमात्रक इति प्रतिपाद्ये ।
मद्विधो यदि वदेदथवात्रि
कथ्यता क इव कर्मणि भेद ॥

अत्र चोर्ध्वमेति मदनमित्यादौ वस्तुमात्रे प्रतिपाद्ये यदि मद्विधो वदेदथवात्रिर्वदेत् कथ्यता कर्मणि को विशेष ॥

साध्यसाधनविधि विवेकवियुक्तो
लोकपाङ्क्तिकजनप्रत्तिविशेष ।

		पृष्ठ	पंक्तिः	खण्डः
मूल	अधिपत्रपार्श्वान्योस्तु इत्यस्यस्थाने— "[illegible]न्तरे । इति योज्यम् ॥	१७२	३	पूर्व
व्या–	[illegible] इत्यनन्तरं— '[illegible]' इति योज्यम् ।	१७८	२१	उत्तर
व्या–	पुनश्चादय पिबेदित्यनन्तरं— '[illegible] पीतेऽपि पुनः पिबेदि-त्यर्थः । तत्' इति योजनीयम् ॥	१८८	६	पूर्व
व्या–	[illegible] प्राह— 'अत्र [illegible] विपर्ययेन [illegible] युज्यते । न [illegible]' । इति योजनीयम् ॥	२१९	१९	पूर्व
मूल.	न [illegible] इत्यनन्तरं– '[illegible] वीर्ययुत [illegible]" इति योज्यम् ॥	२१६	२५	उत्तर
मूल.	गर्भिण्या इत्यतः पूर्वं— "[illegible] अति व्याप्त्या श्वासकासादीन्" । इति योजनीयम् ॥	२२६	२०	पूर्व
मूल	तस्य [illegible] योगम् । [illegible] इत्यनन्तरं— [illegible]प्रसेकोपलेपैरयोगम् । [illegible]" । इति योज्यम् ॥	२२४	८	पूर्व
मूल	पथ्यपरिहारेणाक्षिरोगाल्पेन इत्यनन्तरं– "आश्च्योतनद्रव्यै"रिति योज्यम् ॥	२३६	१	पूर्व
मूल	पायारित्यतः पूर्वं— "तद्वेन कर्णे [illegible] वा गुले द्व" । इति योज्यम् ॥	२४४	२२	पूर्व
व्या–	[illegible] इत्यनन्तरं– '[illegible]' इति योज्यम् ॥	२६७	१८	उत्तर

शारीरस्थानम् ॥

		पृष्ठ	पंक्तिः	खण्डः
व्या–	[illegible] इत्यनन्तरं– '[illegible] विशेषतः [illegible]'– इति योजनीयम् ॥	२७६	१८	पूर्व
व्या–	कुटजादिक्वाथ इत्यनन्तरं— 'पिबेत् । क्षीरिवृक्षप्रवालानां क्वाथ समाक्षिकम्' । इति योजनीयम् ॥	२८२	२	पूर्व
मूल	सविभ्रशतमित्यनन्तर– "तथा वाहौ, इति योज्यम्" ॥	३२८	१७	पूर्व
मूल	यो इत्यनन्तरं– 'रक्षोभिस्सह नृत्यन्नप्सु मज्जति स उन्मादेन । यो नृत्यन् मेतन ह्रियते' इति योज्यम् ॥	३६७	५	उत्तर

अस्य पुस्तकस्य मुद्रापणार्थं कृतद्रव्यदानानामुदारचरितानां नामसंख्यागंसिनी

पट्टिका ॥

१	१०९० वृश्चिके २० दिन निज्तिराज्याधिकारत्यागः सर्. श्री रा- मवर्म जि सि एस् ऐ जि सि ऐ इ कोचिमहाराज	क	३००	०	०
२	परीक्षित् कुञ्ञुण्णित्तम्पुरान् ।	क	१५०	०	०
३	कोञ्चुण्णित्तम्पुरान् ।	क	१५०	०	०
४	करप्पुरतेङ्काट्ट नारायणन्नम्पूतिरि।	क	२००	०	०
५	गोपालदेशिकाचारि सर्वाधिकारि ।	क	७५	०	०
६	मुण्टोळि नीलकण्ठन्नम्प्यार ।	क	१५०	०	०
७	पालियत्तु वलियच्चन् ।	क	१५०	०	०
८	चेगनेल्लूर कर्त्तार् ।	क	१५०	०	०
९	इघण्टत्तु कुञ्ञनवारियर ।	क	१५०	०	०
१०	एळेटत्तुतङ्काट्ट नारायणन्मूस्स ।	क	१००	०	०
११	टि अनुजन दिवाकरन्मूस्स ।	क	१००	०	०
१२	पटतोट्ट अनुजन्नम्पूतिरिप्पाट् ।	क	७५	०	०
१३	चुनङ्ङनाटु काञ्ञूर नम्पूतिरिप्पाट्	क	७५	०	०
१४	देशमङ्गलत्तु काञ्ञूरमनङ्ङत्तनित्र ।	क	७५	०	०
१५	एटप्पिाळ्ळि राजाव् ।	क	७५	०	०
१६	माङ्कायित् पणिक्कर ।	क	७५	०	०
१७	अय्यनाट्टपागायि तरकन	क	७५	०	०
१८	वरिक्काश्शेरि नम्पूतिरिप्पाट् ।	क	५०	०	०
१९	किळ्ळिमङ्गलत्तु नटुवत्तुमनङ्कत्तनित्र	क	५०	०	०
२०	आक्किरियात्तु नम्पूतिरि ।	क	५०	०	०
२१	उमयूर कृष्णवारियर ।	क	१५०	०	०
२२	तृक्कोवित् वारियत्तु उळत्रवारियर ।	क	१५०	०	०
	आके	क	२६७५	०	०

